

Arheološki pristupi analizi i kategorizaciji kulturnog krajolika

Vrkić, Šime

Doctoral thesis / Disertacija

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:071825>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-06**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
ARHEOLOGIJA ISTOČNOG JADRANA

Šime Vrkić

**ARHEOLOŠKI PRISTUPI ANALIZI I
KATEGORIZACIJI KULTURNOG KRAJOLIKA:
PRIMJER PODRUČJA BIVŠE OPĆINE
OBROVAC**

Doktorski rad

Zadar, 2022.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
ARHEOLOGIJA ISTOČNOG JADRANA

Šime Vrkić

**ARHEOLOŠKI PRISTUPI ANALIZI I
KATEGORIZACIJI KULTURNOG KRAJOLIKA:
PRIMJER PODRUČJA BIVŠE OPĆINE
OBROVAC**

Doktorski rad

Mentor

Izv. prof. dr. sc. Igor Kulenović

Komentor

Izv. prof. dr. sc. Dario Vujević

Zadar, 2022.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Šime Vrkić

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski studij Arheologija istočnog Jadrana

Mentor: izv. prof. dr. sc. Igor Kulenović

Komentor: izv. prof. dr. sc. Dario Vujević

Datum obrane: 8. prosinca 2022.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: humanističke znanosti, arheologija

II. Doktorski rad

Naslov: Arheološki pristupi analizi i kategorizaciji kulturnog krajolika: primjer područja bivše Općine Obrovac

UDK oznaka: 902:911.53(497.581.1Obrovac)

Broj stranica: 430

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 173

Broj bilježaka: 1443

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 291

Broj priloga: 8

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Ina Miloglav, predsjednica
2. doc. dr. sc. Martina Čelhar, članica
3. doc. dr. sc. Tomislav Fabijanić, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Ina Miloglav, predsjednica
2. doc. dr. sc. Martina Čelhar, članica
3. doc. dr. sc. Tomislav Fabijanić, član

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Šime Vrkić

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study Archaeology of the Eastern Adriatic

Mentor: Igor Kulenović, PhD

Co-mentor: Dario Vujević, PhD

Date of the defence: 8 December 2022

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, Archaeology

II. Doctoral dissertation

Title: Archaeological approaches to analysis and categorization of the cultural landscape: an example of the area of former Obrovac Municipality

UDC mark: 902:911.53(497.581.1Obrovac)

Number of pages: 430

Number of pictures/graphical representations/tables: 173

Number of notes: 1443

Number of used bibliographic units and sources: 291

Number of appendices: 8

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. izv. prof. dr. sc. Ina Miloglav, chair
2. doc. dr. sc. Martina Čelhar, member
3. doc. dr. sc. Tomislav Fabijanić, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. izv. prof. dr. sc. Ina Miloglav, chair
2. doc. dr. sc. Martina Čelhar, member
3. doc. dr. sc. Tomislav Fabijanić, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Šime Vrkić**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Arheološki pristupi analizi i kategorizaciji kulturnog krajolika: primjer područja bivše Općine Obrovac** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 8. prosinca 2022.

ZAHVALE

Najveću zahvalu dugujem mentoru izv. prof. dr. sc. Igoru Kulenoviću, voditelju projekta *Kulturni krajolik – model valorizacije, zaštite, upravljanja i korištenja kulturne baštine (ProHeritage)*, na kojemu sam bio zaposlen od 2018. do 2022. godine. Istraživanjem obrovačkog područja bavim se više od dva desetljeća, a rad na projektu mi je omogućio da prikupljene podatke objedinim u doktorsku disertaciju.

Zahvaljujem komentoru izv. prof. dr. sc. Dariju Vujeviću i prof. dr. sc. dr. h. c. Anti Uglešiću na pruženoj podršci i pomoći prilikom ponovnog upisa na poslijediplomski studij Arheologija istočnog Jadrana.

Zahvaljujem kolegicama Nedi Kulenović, mag. archeol. i Sari Igljić, mag. archeol., na svesrdnoj pomoći prilikom pisanja rada i tijekom mnogobrojnih zajedničkih terenskih istraživanja obrovačkog područja.

Zahvaljujem kolegici dr. sc. Marini Jurjević, kustosici Zavičajnog muzeja u Obrovcu, na ustupljenim podacima i podršci prilikom provođenja terenskih istraživanja.

Zahvaljujem svim ljudima s obrovačkog područja koji su mi bili izvor informacija od kojih sam mnoge uvrstio u ovaj rad.

Zahvaljujem svojoj obitelji na pruženoj potpori, a posebno Daški i Vidu na razumijevanju i strpljenju. Oni su mi bili najveći motiv prilikom istraživanja i pisanja, zbog čega im posvećujem ova rad.

NAPOMENA: Ovaj rad sufinancirali su Hrvatska zaklada za znanost i Sveučilište u Zadru projektom „*Kulturni krajolik – model valorizacije, zaštite, upravljanja i korištenja kulturne baštine – ProHeritage*“ (UIP-2017-05-2152), voditelja izv. prof. dr. sc. Igora Kulenovića s Odjela za turizam i komunikacijske znanosti Sveučilišta u Zadru.

“Krajevi su poput ljudi: ima ih, kojima možeš i po sto puta prolaziti, a da te ništa ne privlači, dok te drugi od prvoga puta privlače upravo magičkom i mističkom silom pa ih nikada ne možeš zaboraviti, da oni se pomaljavu elementarnom snagom i u našim snovima. Među te i takove spada sigurno i Obrovački kraj: došao do njega s koje god strane, u kojegod doba, uvijek se očituje njegova privlačna sila, uvijek se radja nostalgija za njim, kad se u daljini pojavi slika njegova. Pa i jest to čudnovat kraj: neobičan po svojoj prirodi grandiozan, i divlji i pitom u isti mah, očajan po svojoj kamenoj strahoti, pa opet lijep, vrlo lijep.”

Gjuro Szabo

Sadržaj

1. UVOD	1
2. KULTURNI KRAJOLIK – TEORIJSKI PRISTUPI.....	5
2.1. KULTURNI KRAJOLIK.....	5
2.2. ARHEOLOGIJA KRAJOLIKA.....	6
2.3. TIPOVI KRAJOLIKA.....	9
2.4. KRAJOLIK KAO KULTURNA BAŠTINA	10
3. METODE I MATERIJALI.....	17
3.1. PREGLED DOSADAŠNJIH ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA NA OBROVAČKOM PODRUČJU	17
3.2. POVIJESNI ZEMLJOVIDI I KATASTARSKE KARTE	26
3.2.1. Paganov zemljovid	26
3.2.2. Coronellijev zemljovid	28
3.2.3. Austrijska vojna izmjera.....	30
3.2.4. Mletačke katastarske karte.....	31
3.2.5. <i>Franciskanski katastar</i>	43
3.3. TERENSKA ISTRAŽIVANJA.....	52
3.4. POVIJESNA KARAKTERIZACIJA KRAJOLIKA	55
3.5. GEOGRAFSKI INFORMACIJSKI SUSTAV	58
3.6. ZRAČNA ARHEOLOGIJA	59
4. STUDIJA SLUČAJA.....	63
4.1. GEOGRAFSKI PREGLED	63
4.2. POVIJESNI PREGLED.....	74
4.2.1. Stari vijek.....	74
4.2.2. Srednji vijek.....	80
4.2.3. Osmansko razdoblje	85

4.2.4. Mletačko razdoblje.....	90
4.2.5. Austrijska uprava	94
4.2.6. Kraljevina Jugoslavija	100
4.2.7. Drugi svjetski rat.....	102
4.2.8. Razdoblje SFR Jugoslavije.....	104
4.2.9. Domovinski rat i poratno razdoblje.....	109
5. ANALIZA KULTURNOG KRAJOLIKA.....	111
5.1. PRAPOVIJESNI KRAJOLIK.....	111
5.1.1. Gradinski lokaliteti.....	111
5.1.2. Nalazišta na ravnome zemljištu	125
5.1.3. Tumuli – kamene gomile.....	128
5.2. KRAJOLIK RIMSKOG RAZDOBLJA	140
5.2.1. Naselja.....	140
5.2.2. Suhozidne strukture.....	145
5.2.3. Rimske ceste	146
5.3. SREDNJOVJEKOVNI KRAJOLIK	148
5.3.1. Utvrde.....	148
5.3.2. Sakralni objekti	155
5.3.3. Naselja	156
5.3.4. Pojedinačni spomenici.....	157
5.4. KRAJOLIK OSMANSKOG RAZDOBLJA	159
5.5. TIPOVI NASEOBINSKIH OBRAZACA.....	163
5.5.1. Osnovni tipovi naselja	164
5.5.2. Pregled suvremenih obrovačkih naselja	172
5.6. STOČARSKI KRAJOLIK.....	190
5.6.1. Suhozidne ograde.....	191
5.6.2. Pastirski stanovi na području naselja	196
5.6.3. Pastirski stanovi na Velebitu	199
5.6.4. Sjenice	207
5.6.5. Pastirske špilje	209

5.6.6. Kamene gomile	211
5.6.7. Pastirski zakloni	212
5.6.8. Solila.....	213
5.6.9. Hidrološki objekti	215
5.7. SVETI KRAJOLIK	229
5.7.1. Sakralni objekti	229
5.7.2. Groblja.....	244
5.7.3. Mirila ili počivala.....	252
5.7.4. Spomen obilježja i mjesta sjećanja	258
5.8. INDUSTRIJSKI KRAJOLIK.....	267
5.8.1. Kamenolomi.....	267
5.8.2. Rudnici boksita	269
5.8.3. RHE Velebit.....	273
5.8.4. Vjetroelektrane.....	273
5.8.5. Solarne elektrane.....	275
5.9. VOJNI KRAJOLIK	276
5.9.1. Vojni objekti iz Drugog svjetskog rata.....	276
5.9.2. Vojni objekti iz mirnodopskog razdoblja	281
5.9.3. Vojni objekti iz Domovinskog rata	282
5.10. KRAJOLIK PODZEMLJA	285
5.10.1. Spilje Tamnice	287
5.10.2. Jame stratišta.....	288
5.10.3. Rudarske jame.....	291
5.11. FILMSKI KRAJOLIK: <i>PUEBLO I VITANIJA – IMAGINARNA OBROVAČKA SELA</i>	294
5.11.1. Filmovi o Winnetouu.....	294
5.11.2. Film Vreme čuda.....	298
5.12. NEMATERIJALNI ELEMENTI U KULTURNOM KRAJOLIKU.....	301
5.12.1. Mitološki krajolik.....	301
5.12.2. Pregled obrovačke toponimije	317
5.12.3. Studija slučaja – toponimija zaselka Donji Vrkići u Kruševu.....	357

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	382
7. POPIS LITERATURE	398
8. SAŽETAK	417
9. ABSTRACT	419
10. PRILOZI.....	421

1. UVOD

Tema ovoga rada je kulturni krajolik obrovačkog područja pod kojim se podrazumijeva administrativno područje nekadašnje Općine Obrovac, koje je danas podijeljeno između teritorijalno-administrativnih jedinica Grada Obrovca, Općine Jasenice i Grada Benkovca. Područje bivše općine je odabrano jer je ono bilo jedinstvena povijesna cjelina koju je objedinjavao grad Obrovac, koji je stoljećima funkcionirao kao administrativno, političko, ekonomsko i prometno središte ovog dijela sjeverne Dalmacije. Unatoč velikoj geografskoj raznolikosti obrovačkog područja, koje je obuhvaćalo južne padine Velebita, pobrđe Bukovice, prodolinu rijeke Zrmanje, obale Velebitskog kanala, Novigradskog i Karinskog mora, ono se oblikovalo kao prepoznatljiva cjelina. Tek su događaji iz Domovinskog rata donijeli radikalne promjene u kojima je grad Obrovac naglo izgubio svoj nekadašnji značaj, a njegovo područje doživjelo snažnu depulaciju i potpuno izmijenilo svoj nekadašnji prepoznatljivi karakter.

Pojam kulturni krajolik se odnosi na cjelokupni krajolik nekog područja. Tako se istraživanju obrovačkog krajolika pristupilo kao jedinstvenoj cjelini u kojoj je čovjek svojim djelovanjem ostvario utjecaj na okoliš, na način da je gradio umjetne strukture ili je svojim djelovanjem izravno utjecao na promjene u prirodnom okolišu. Danas je općeprihvaćeno mišljenje da se nijedan krajolik ne može proučiti na potpuno objektivan i znanstven način jer ga svatko doživljava drugačije, pridodajući mu svoj osobni smisao i značenje. U tom smislu rad je rezultat istraživanja obrovačkog krajolika iz pozicije arheologa i povjesničara, zbog čega je veći naglasak stavljen na materijalne ostatke vidljive u današnjem krajoliku i povijesne procese koji su utjecali na promjene u njemu. Zbog toga je veća pozornost pridavana starijim, ali nisu izostavljena ni novija razdoblja u kojima su se dogodile ili se još uvijek događaju najznačajnije promjene u obrovačkom krajoliku. Krajolik nije promatran isključivo kao materijalni, već se nastojalo obuhvatiti i njegove nematerijalne elemente, zbog čega su u rad uključene narodne predaje i mnogobrojni toponimi koji su neizostavan dio svakog kulturnog krajolika. Nije nebitna ni činjenica da autor potječe s obrovačkog područja, s kojim je emotivno vezan i kojega doživljava kao svoj krajolik, što je imalo značajan utjecaj na pisanje rada u koji su unesena i neka osobna iskustva.

Cilj je rada bio istražiti cjelokupni obrovački krajolik kao povijesni izvor koji u sebi sadrži materijalne i nematerijalne elemente iz različitih povijesnih razdoblja. Obrovački kulturni krajolik se nastojalo prikazati kao jedinstveni materijalni i duhovni prostor koji su oblikovali

ili još uvijek oblikuju ljudi koji u njemu žive. Jedan od bitnih ciljeva je bio otkrivanje svih važnijih povijesnih procesa koji su doveli do najznačajnijih promjena u krajoliku. Rad ima za cilj pridonijeti boljoj zaštiti kulturne baštine od značajnih promjena koje donose novi infrastrukturni projekti koji najčešće nepovratno degradiraju obrovački krajolik.

Rad je podijeljen na deset poglavlja koja se međusobno razlikuju sadržajem i veličinom. Prvo je poglavlje *Uvod* u kojemu se donosi kratak pregled teme i sadržaja radnje. U idućem poglavlju *Kulturni krajolik – teorijski pristupi* donosi se sažeti pregled definiranja pojma kulturni krajolik, razvoja arheologije krajolika, tipova kulturnog krajolika i kulturnog krajolika kao važnog dijela baštine. U poglavlju *Metodologija* donosi se pregled metoda i izvora podataka korištenih za istraživanje obrovačkog kulturnog krajolika. U njemu se donosi pregled svih arheoloških istraživanja koja na obrovačkom području imaju relativno dugu tradiciju. Zatim slijedi detaljan pregled povijesnih kartografskih izvora za obrovačko područje, među kojima su izdvojeni najznačajniji povijesni zemljovid i katastarske karte. Posebno detaljno su obrađene mletačke katastarske karte čija je izrada dovršena 1709. godine, jer su one početna točka za proučavanje obrovačkog krajolika i svih promjena koje su se u njemu dogodile. Ukratko su opisana višegodišnja terenska istraživanja koja su provođena za potrebe pisanja rada, zatim najznačajnije korištene metode istraživanja poput Povijesne karakterizacije krajolika, zračne arheologije i primjene tehnologije GIS-a u istraživanjima krajolika.

U poglavlju *Studija slučaja* donesen je kraći geografski i opširniji povijesni pregled obrovačkog područja. U geografskom dijelu navedene su najznačajnije geografske odlike obrovačkog krajolika, poput geomorfologije, klime i vegetacijskog pokrova. Povijesni pregled je nešto detaljniji jer je poznavanje svih povijesnih događanja neophodno za proučavanje krajolika, posebno za lakše prepoznavanje mnogobrojnih antropogenih promjena koje su se u njemu dogodile.

Najopširnije poglavlje je naslovljeno *Analiza kulturnog krajolika*. U njemu se donose rezultati istraživanja obrovačkog krajolika, podijeljeni u dvanaest vremenskih ili tematskih cjelina koje se nastojalo prezentirati prema kronološkom kriteriju. Na početku je prikazano prapovijesno razdoblje, koje je obilježeno izgradnjom gradinskih lokaliteta na strateškim i teže pristupačnim položajima, zatim brojnim kamenim tumulima i manjim brojem novootkrivenih lokaliteta na ravničarstvu. Slijedi rimsko razdoblje za koje su karakteristična tri liburnska gradinska naselja koja su ostala naseljena sve do kraja antike, niz manjih naselja ili *villa rustica* otkrivenih tijekom arheoloških istraživanja, dva suhozidna objekta i skromni ostaci rimskih

cesta. Srednji vijek su obilježile kasnosrednjovjekovne utvrde izgrađene na strateškim položajima, većinom uoči osmanskih osvajanja, zatim nekoliko sakralnih objekata, skromni ostaci naselja i rijetki pojedinačni spomenici. Krajolik osmanskog razdoblja karakterizirala su dva tvrđavska naselja, reducirana ruralna naselja nastanjena vlaškim stočarskim stanovništvom, manji fortifikacijski objekti za kontrolu plovnog puta i riječni mlinovi.

U zasebnom potpoglavlju analizirani su tipovi naseobinskih obrazaca karakteristični za obrovačko područje u razdoblju od početka 18. do početka 21. stoljeća. Izdvojena su četiri tipa naselja (zaseoci, gradska, turistička i planski izgrađena naselja). Detaljnije su opisani zaseoci koji su prepoznati kao osnovni tip naselja na obrovačkom području. Na kraju se donosi kratak pregled razvoja svih sedamnaest suvremenih obrovačkih naselja.

Zatim slijedi veliko potpoglavlje naslovljeno *Stočarski krajolik* u kojemu je opisano ekstenzivno stočarstvo kao temeljna gospodarska grana većine obrovačkog stanovništva tijekom prošlosti. Opisan je način na koji je stočarstvo dovelo do deforestacije i ogoljivanja obrovačkog krajolika, što je potaknulo proces masovnog ograđivanja i nastanak suhozidnih ograda, najbrojnijih antropogenih struktura u obrovačkom krajoliku. Opisani su i drugi objekti vezani za stočarsku djelatnost, poput pastirskih stanova, sjenica, zaklona, solila i raznih hidroloških objekata (bunari, lokve, kamenice i moderni objekti), čijim se detaljnijim opisom nastojalo istaknuti značaj koji je voda imala u obrovačkom kraju. U sljedećem potpoglavlju *Sveti krajolik* opisani su svi sakralni objekti (samostani, crkve, kapele, zavjetne kapelice, spomen-križevi i *crkvine*), groblja, mirila, spomen obilježja i mjesta sjećanja. Većina ovih objekata još uvijek ima veliko značenje za većinu obrovačkog stanovništva. U nekoliko manjih potpoglavlja (*Industrijski krajolik*, *Vojni krajolik*, *Krajolik podzemlja* i *Filmski krajolik*) prezentirani su neki elementi u obrovačkom krajoliku koji imaju veću važnost za njegovo bolje razumijevanje.

Analiza završava velikim potpoglavljem *Nematerijalni elementi u kulturnom krajoliku* u kojemu se obrađuju narodne predaje smještene u obrovački krajolik, donosi se opći pregled obrovačke toponimije i na kraju su prezentirani rezultati manjeg toponomastičkog istraživanja provedenog na području zaseoka Donji Vrkići u Kruševu.

Na kraju rada slijede poglavlja *Zaključna razmatranja* u kojemu je donesen sažeti pregled rezultata istraživanja, zatim *Popis literature* u kojemu su abecednim redom popisani korišteni izvori i literatura, *Sažetak* i *Abstract* u kojima su na hrvatskom i engleskom jeziku doneseni

sažeti pregledi radnje. Posljednje poglavlje su *Prilozi* u kojemu se donose kartografski prilozi na kojima su prezentirani neki segmenti istraživanja.

2. KULTURNI KRAJOLIK – TEORIJSKI PRISTUPI

2.1. KULTURNI KRAJOLIK

Pojam krajolik prvi put se pojavljuje već u Starom zavjetu, a široku primjenu dobiva tijekom 16. stoljeća kada je označavao izgled nekog područja prikazanog na slici.¹ Za nastanak pojma zaslužni su zapadnoeuropski slikari koji su počeli slikati seoske prizore, odnosno sam krajolik im je postao glavni motiv slika. Na taj je način slikarski termin *landscape* ušao u engleski jezik.² Ovom terminu u hrvatskom jeziku odgovaraju istoznačnice *krajolik*, *krajobraz* i *pejzaž*, a učestalost njihova korištenja ovisi o znanstvenim disciplinama koje različito preferiraju određene oblike. Pojavu ideje krajolika povezivalo se s pojavom kapitalističkog društvenog uređenje. Na primjer, u kasnosrednjovjekovnoj Italiji društvene su promjene dovele do mogućnosti kupnje i prodaje zemljišta, a to je bitno promijenilo čovjekov odnos prema svijetu koji ga je okruživao.³

Krajolik se danas najsažetije definira kao određeno područje, viđeno ljudskim okom, čiji je karakter rezultat zajedničkog djelovanja prirodnih i/ili ljudskih čimbenika.⁴ I sve ostale definicije naglašavaju ulogu čovjeka koji svojim življenjem i djelovanjem ostvaruje utjecaj na okoliš, bilo izgradnjom umjetnih struktura ili promjenama na prirodnom okolišu. Neki istraživači ističu da su ovakve definicije vezane za suvremeni zapadni svijet i da se ne mogu kao univerzalni koncepti primjenjivati na sva društva i sva razdoblja.⁵ T. Lemaire smatra da je sam krajolik kulturni konstrukt modernog europskog društva koji više govori o današnjim istraživačima nego o samoj prošlosti.⁶

Jedna od glavnih karakteristika krajolika su njegove stalne promjene na koje utječe čovjek ili sama priroda. Krajolik nema samo jedno značenje već je uvijek podložan novim asocijacijama i doživljajima jer ga svatko doživljava na drugačiji način, dajući mu novi smisao i značenje. Način na koji ljudi doživljavaju krajolik ovisan je o vremenu, mjestu i povijesnim

¹ B. DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, 2015, 23.

² B. DAVID – J. THOMAS, 2008, 27.

³ J. THOMAS, 1993, 22.

⁴ Ovo je najčešće korištena definicija krajolika koju donosi Vijeće Europe u Europskoj konvenciji o krajobrazima (*European Landscape Convention*) usvojenoj u Firenci 2000. godine.

⁵ J. THOMAS, 1993, 20.

⁶ T. LAMAIRE, 1997, 6-9 (prema A. BERNARD KNAPP – W. ASHMORE, 1999, 6).

okolnostima, ali i o spolu, dobi, društvenoj skupini, ekonomskoj situaciji i sličnome.⁷ Zbog svega toga u istraživanjima krajolika nije moguće govoriti o nekakvoj idealiziranoj objektivnosti čiji je ideal konstruiranje znanja neovisno o svim društvenim (dakle subjektivnim) činiteljima koji su konstitutivni za stvaranje znanja. Stoga, potpuna objektivnost definirana kao stvaranje znanja u okolnostima potpunog odvajanja od vlastite subjektiviteta i subjekta proučavanje je u osnovi iluzija.⁸ Dakako, ovdje se ne radi o apsolutnom relativizmu gdje se tvrdi da je svaka pozicija ispravna iz jednostavnog razloga što svaki čovjek ima drugačiju percepciju stvari. Naprotiv, problematiziranje objektivnosti kao neupitne i u potpunosti izvanjske ljudskom iskustvu provodi se s pozicije epistemološkog relativizma, koji ne znači da je svaka teza ispravna samo zato što je od nekoga izrečena već je riječ o nečemu sasvim drugom. Naime, svako znanje je nužno pozicionirano što znači da se tvrdnje o nekom fenomenu nužno iznose s već utvrđenih diskurzivnih pozicija. Drugim riječima, određeni stavovi, mišljenja i postavke su nužno uvijek već upisane u tvrdnje koje iznosimo o nekom fenomenu. Krićka analiza stoga mora uključivati i raspravu o paradigmatiskim postavkama kao pozicijama s kojih se iznose određeni stavovi i mišljenja i konstituira znanje.⁹

Posljednjih nekoliko desetljeća krajolik se počeo prepoznavati kao važan dio kulturne baštine, kojim je potrebno upravljati i očuvati ga za buduće generacije. Usporedno s tim, krajolik se sve više prepoznaje kao važan resurs i važan gospodarski čimbenik koji je potrebno racionalno iskorištavati i upravljati njegovim stalnim promjenama.

2.2. ARHEOLOGIJA KRAJOLIKA

Sve veća zagađenja okoliša imala su utjecaj na razvoj znanosti u SAD-u u gdje se od kraja 1960-ih godina počinje proučavati povijest okoliša.¹⁰ Pojam arheologija krajolika počinje se češće koristiti od 1970-ih godina, a tijekom idućeg desetljeća prihvaća ga sve veći broj znanstvenika. Istovremeno je i sam krajolik sve češće postajao predmet znanstvenih istraživanja. Na razvoj novog pristupa najznačajniji je utjecaj imao britanski povjesničar William Hoskins koji se zalagao da se krajolik promatra kao artefakt koji je nastao kao rezultat

⁷ B. BENDER, 1993, 1.

⁸ P. NOVAKOVIĆ, 2008, 41.

⁹ M. SHANKS – I. HODDER, 1998.

¹⁰ Od 2005. godine u Republici Hrvatskoj izlazi znanstveni časopis *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, a do kraja 2022. godine objavljeno je 17 brojeva.

ljudske kulture i povijesti. Velika novost bila je naglašavanje duhovne i simboličke dimenzije krajolika, a glavna zadaća istraživača je bila da uz pomoć sačuvanih elemenata prepoznaju i opišu sve procese koji su se u krajoliku odvijali tijekom prošlosti.¹¹

Poimanje arheologije krajolika je bilo neujednačeno i tijekom vremena se značajno mijenjalo. Na početku je najveća pozornost bila usmjerena na vezu čovjeka i njegove okoline, zbog čega se težilo što preciznije i sistematičnije istražiti na koji su način ljudi prilagođavali i koristili prostor u prošlosti.¹² Razvoju arheologije krajolika najviše su pridonijele nove metodološke i tehničke inovacije, koje su omogućile istraživanje većih prostornih jedinica. Terenska arheologija se odmaknula od traženja pojedinačnih arheoloških lokaliteta u smjeru dokumentiranja arheoloških izvora na cijelom istraživanom prostoru, što je omogućilo dosta realističniji pogled na povijesni krajolik.¹³ Novi pristup istraživanju krajolika je podrazumijevao njegovo cjelovito sagledavanje, dok su ranije arheološke studije bile koncentrirane na izradu arheoloških karata ili dokumentiranje samo određenih vrsta lokaliteta. Arheolozi su najčešće promatrali krajolik u okvirima demografije, društvenih odnosa, ekonomskih resursa i slično. Najveću su pažnju pridavali topografiji, tehnologiji, resursima i upotrebi zemljišta, odnosno svemu onomu što su ljudi radili na zemlji, a zanemarivali su duhovnu dimenziju i sve ono što su ljudi osjećali prema svijetu u kojemu su živjeli.¹⁴

Suvremena arheologija krajolika ima tendenciju da ne promatra samo fizičke manifestacije u prostoru već da krajolik sagledava kao humanizirani objekt.¹⁵ Veliki utjecaj na arheologiju krajolika imao je britanski arheolog Ian Hodder koji je tijekom 1980-ih godina naglašavao važnost distribucije arheološkog materijala i čovjekovog identiteta. Da bi se razumijevao povijesni krajolik nije bilo dovoljno uzeti u obzir samo čovjekovu prilagodbu okolišu, već je zahtijevalo filozofsko i društveno razumijevanje njegova djelovanja.¹⁶ Arheologija je sve više proučavala odnose među zajednicama u prošlosti, među kojima su uz geografske, prepoznavane i društvene barijere. Na taj je način arheologija krajolika unaprijeđena, ali je i dalje ostala vezana za nalaze i njihovu rasprostranjenost u fizičkom krajoliku.¹⁷ J. Thomas kao primjer navodi utjecajnu knjigu M. Astona *Interpreting the Landscape* iz 1985. godine,¹⁸ u kojoj je

¹¹ P. NOVAKOVIĆ, 2008, 32.

¹² B. DAVID – J. THOMAS, 2008, 30.

¹³ P. NOVAKOVIĆ, 2008, 38.

¹⁴ A. BERNARD KNAPP – W. ASHMORE, 1999, 7.

¹⁵ P. NOVAKOVIĆ, 2008, 15.

¹⁶ B. DAVID – J. THOMAS, 2008, 32.

¹⁷ B. DAVID – J. THOMAS, 2008, 34.

¹⁸ M. ASTON, 1985.

krajolik opisan kao *palimpsest* sastavljen od različitih struktura, ograda, podjela polja i naselja, koji su nastali čovjekovim stoljetnim djelovanjem u okolišu. Thomasova se kritika odnosila na činjenicu da nije dovoljno prikupiti podatke o klimi, zemlji, vidljivim površinskim strukturama i očekivati da će njihovi prostorni odnosi dati stvarnu sliku o ljudima koji su tu živjeli.¹⁹

Značajniji napredak u arheologiji krajolika ostvaren je kada su arheolozi počeli čitati antropološke studije iz kojih su uvidjeli da razni domorodački narodi imaju drugačije poimanje svijeta i drugačije poimanje razloga zbog kojih u njemu žive.²⁰ Na taj se način promijenilo gledanje na ljudsko ponašanje za koje se do tada smatralo da je zadano i univerzalno u svim vremenskim i okolišnim kontekstima. Ova su saznanja znatno utjecala na arheologiju krajolika jer se uvidjelo da su ljudi u prošlosti poimali svijet u kojemu su živjeli na bitno drugačiji način od današnje zapadne civilizacije.²¹ Do tada je bilo teško razumjeti kulture koje se nisu temeljile na konceptima vremena i prostora koji su karakteristični za moderno zapadno društvo kojemu su sami istraživači pripadali. Moderni zapadni svijet vidio je prostor kao resurs koji se može iskorištavati na ekonomski, politički i ideološki način, zbog čega je u njemu potrebno uspostaviti red, na načine da se u njemu vrše izmjere, podjele i kontrole koje će omogućiti najučinkovitije iskorištavanje prostora.²² S vremenom se pokazalo da suvremene tradicionalne zajednice, kao i povijesne zajednice koje su bile predmet proučavanja zapadnih arheologa, uglavnom nisu imale kartezijanski način razumijevanja prostora, u kojoj je čovjek središte i vladar prostora.²³ Pokazalo se da u drugim dijelovima svijeta krajolik nije poiman samo kao ono što se nalazi na površini, već je veliko značenje pridavano i onome što se nalazi ispod ili iznad površine.²⁴ U predindustrijskim i predrđavnim društvima poimanje krajolika je bilo posve različito od onoga kako su to pretpostavljali arheolozi procesne arheologije. Umjesto svođenja prostora na *isključivo* ekonomske resurse, koje je potrebno iskoristiti u najvećoj mogućoj mjeri, on je istovremeno čitav niz mjesta predaka, kozmoloških i mitskih predaja.²⁵ Kao primjer možemo navesti isječak koji je T. G. H. Strehlow napisao o australskom domorodačkom narodu Aranda: "*Planine, potoci, izvori i lokve nisu za njega [urođenika] samo*

¹⁹ J. THOMAS, 1993, 25-26.

²⁰ B. DAVID – J. THOMAS, 2008, 35.

²¹ Otkriveno je da mnogi domorodački jezici uopće nemaju riječ koja krajolik izjednačava s okolišem, već koriste naziv *country* (zemlja, pokrajina, domovina), koja se odnosi na mjesto čovjekove egzistencije u različitim dimenzijama. To ne uključuje samo drveće, kamenje i fizičku zemlju već i duhovnu dimenziju. U tom poimanju krajolik sadrži vezu ljudi i zemlje: B. DAVID – J. THOMAS, 2008, 35.

²² C. TILLY, 1994, 20.

²³ P. NOVAKOVIĆ, 2008, 40.

²⁴ B. BENDER, 1993, 1.

²⁵ A. BERNARD KNAPP – W. ASHMORE, 1999, 10.

*lijepi krajolici, dostojni poštovanja... Svaki je djelo jednog od njegovih predaka. U krajoliku koji ga okružuju on čita povijest podviga besmrtnih bića koje duboko poštuje; bića koja, za trenutak mogu još uzeti ljudsko obličje; bića među kojima mnoga poznaje iz neposrednog iskustva kao očeve, djedove, braću, majke i sestre. Čitava je zemlja za njega kao staro i još uvijek živo genealoško stablo. Svaki urođenik zamišlja povijest svoga totemskog pretka kao priču o svojim vlastitim djelima u vrijeme postanka svijeta i u samu zoru života, kad je svijet onakav kakav danas poznajemo još bio u svemoćnim rukama koje su ga oblikovale i stvarale.*²⁶

Tijekom 1990-ih godina arheologija krajolika je postala široko raširen pojam, a osobito je naglašavana razlika pojma krajolik u odnosu na okoliš. Osobito je postprocesna arheologija iznosila jaku kritiku odvojenog sagledavanja prirodnih i kulturnih elemenata prostora. Život u prošlosti nije se svodio samo na prilagodbu okolišu već je bio isprepleten različitim društvenim procesima. Ljudi i kultura se promatraju kao srž ovozemaljskog življenja. To je pridonijelo da se arheologija i krajolik prihvate kao jedinstveni koncept.²⁷ Krajolik više nije bio viđen samo kao fizički, već je u njemu sadržana topografija društvenih i kulturnih oblika.²⁸

Novija poimanja kulturnog krajolika ističu da on nije samo ruralni krajolik na kojemu su očuvane tradicionalne i povijesne građevine, podjela zemljišta i stari putevi, već da obuhvaća i urbana, industrijska i druga područja na kojima su se u modernom razdoblju dogodile radikalne promjene. Zbog toga se istraživanju krajolika sve češće pristupa kao jedinstvenoj cjelini.

2.3. TIPOVI KRAJOLIKA

UNESCO je 1995. godine prihvatio sistematizaciju krajolika na tri kategorije (jasno određeni, organski razvijeni i asocijativni), koje su bile prilagođene zaštiti krajolika koji je prepoznat kao važan dio kulturne baštine. Jasno određeni (*clearly defined*) krajolici su krajolici koji su planski stvarani, poput vrtova, parkova, religioznih spomenika i slično. Organski razvijeni (*organically evolved*) su oni krajolici koji su nastajali na osnovi društvenih poticaja, poput arheoloških krajolika i svih drugih krajolika koji su još uvijek živući. Asocijativni kulturni krajolici (*associative cultural landscapes*) su krajolici koji ne moraju sadržavati

²⁶ T. G. H. STREHLOW, 1947, 30-31 (prema C. LÉVI-STARUSS, 2001, 265).

²⁷ B. DAVID – J. THOMAS, 2008, 38.

²⁸ B. DAVID – J. THOMAS, 2008, 35.

materijalne ostatke nastale čovjekovim djelovanjima, već samo prirodne elemente uz koje se vezuju kulturna i religiozna značenja.²⁹

A. Bernard Kanpp i W. Ashmore su 1999. godine predložili sistematizaciju krajolika u kontekstu arheoloških istraživanja, ističući različite aspekte krajolika koji uvijek egzistiraju zajedno i isprepleteni su na način da ih je nemoguće razdvojiti, osim u analitičke svrhe. To su konstruirani, konceptualizirani i zamišljeni krajolik. Konstruirani krajolici (*constructed landscapes*) su oni krajolici koji su nastali kao rezultat čovjekovog svakodnevnog življenja i prilagodbe prostora svojim potrebama, na način da je fizički mijenjao izgled okoliša, na primjer gradeći kuće, naselja, stvarajući obradive površine i slično. Osim tih ekonomskih aspekata čovjekova življenja i djelovanja u okolišu, ne treba zanemariti ni činjenicu da su se promjene u krajoliku događale pod religioznim, političkim i drugim utjecajima.³⁰ Konceptualizirani krajolici (*conceptualized landscapes*) su krajolici koji ne moraju sadržavati materijalne ostatke nastale ljudskim djelovanjem, već nude različite slike koje se interpretiraju i zadobivaju značenje kroz lokalne društvene prakse i iskustva. Tipičan su primjer *putovi snova* kod australskih domorodačkih naroda, koji su vezani za prirodne lokalitete, ali njihovo značenje je sadržano u religioznim predstavama ljudi koji su te krajolike stvorili. Ova kategorija najviše odgovara definiciji koju je UNESCO donio o asocijativnim krajolicima koji imaju snažno religijsko, umjetničko ili kulturno značenje.³¹ Treća skupina su „zamišljeni“ krajolici (*ideational landscapes*) u koje se mogu svrstati svi krajolici koji postoje kao mentalne slike ili duhovne vrijednosti. U arheologiji bi se mogli poistovjetiti sa svetim i simboličnim „krajolikom uma“. Idejni krajolici mogu sadržavati moralnu pouku, ispričati mitsku priču ili sadržavati genealogiju.³²

2.4. KRAJOLIK KAO KULTURNA BAŠTINA

Kulturna baština je sve ono što jedno društvo smatra svojim nasljeđem koje je vrijedno sadašnje zaštite i očuvanja za buduće generacije. Kulturna baština može biti materijalna i

²⁹ P. NOVAKOVIĆ, 2008, 42.

³⁰ Konstruirani krajolik nije nužno morao biti fizički mijenjan od strane čovjeka što se vidi iz primjera pokretnih skupina iz starijih prapovijesnih razdoblja. One su kreirale krajolik projicirajući ideje i osjećaje na svijet u kojemu su živjeli, u kojemu su postojali tragovi, osmatračnice, mjesta na kojima su logorovali i boravili, bez da su ih fizički mijenjali ili izgradili: A. BERNARD KANPP – W. ASHMORE, 1999, 10

³¹ A. BERNARD KANPP – W. ASHMORE, 1999, 11.

³² A. BERNARD KANPP – W. ASHMORE, 1999, 12.

nematerijalna, pojedinačni predmeti i velika područja poput kulturnog krajolika. Krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina dogodile su se značajnije promjene u upravljanju kulturnom baštinom, čemu je pridonio razvoj javne arheologije koja je donijela novi pristup baštinskim mjestima kao lokalitetima od društvenog značaja.³³ Pojedinačni arheološki lokaliteti i kulturni krajolik dobivaju obrazovno, kulturno, povijesno i estetsko značenje i na taj način postaju mjesta za koja je zainteresirana šira javnost, zbog čega više nemaju samo akademski značaj.³⁴ Arheologija krajolika se pokazala kao jedan od najvažnijih arheoloških djelatnosti u očuvanju kulturne baštine pred sve većim pritiscima suvremenog razvoja. Uz pomoć brojnih disciplina, kao što su arheologija, geografija i urbanizam, nastoje se opisati i dokumentirati različiti karakteri krajolika s ciljem da mogu biti vrednovani kao važan društveni resurs i da se njima upravlja kao resursom. Upravljanje nije samo briga o nekim najistaknutijim dijelovima krajolika po već nekom unaprijed određenom kriteriju, već je cijeli krajolik predmet interesa, uključujući ona svakodnevna i obična mjesta.³⁵ Metoda povijesne karakterizacije krajolika je utjecala na promjene u načinu planiranja i zaštite povijesnog nasljeđa jer cijeli prostor tretira na jednak način, za razliku od dosadašnjeg spomeničkog modela u kojemu se obilježavaju pojedinačni spomenici i lokaliteti koje je potrebno izbjeći prilikom novih građevinskih intervencija u krajoliku.³⁶

Kulturni krajolik kao nova vrsta kulturnog dobra prvi put je prepoznat 1992. godine u Konvenciji o zaštiti Svjetskog nasljeđa (*World Heritage Convention*), u kojoj je kao temeljno određenje kulturnog krajolika bilo zajedničko djelovanje čovjeka i prirode.³⁷ Vijeće Europe je 1995. godine izdalo *Preporuku o zaštiti kulturnih krajolika* u kojoj se definiraju načini kako osigurati zaštitu krajolika. Među glavnim odrednicama navedeni su održivi razvoj, kategorizacija krajolika na osnovi provedene identifikacije i valorizacije i poticanje nacionalnih vlada da osiguraju okvire za zakonsku zaštitu krajolika. Iste je godine UNESCO prihvatio sistematizaciju krajolika (jasno određeni, organski razvijeni i asocijativni), radi njihove učinkovitije zaštite.³⁸

³³ Dobar je primjer Stonehenge, najpoznatiji prapovijesni lokalitet u Engleskoj, za koji postaju zainteresirane različite društvene skupine: B. DAVID – J. THOMAS, 2008, 33.

³⁴ B. DAVID – J. THOMAS, 2008, 33.

³⁵ G. LAMBRICK – J. HIND – I. WAIN, 2013, 11.

³⁶ G. FAIRCLOUGH, 2002, 25-37.

³⁷ B. DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, 2015, 18.

³⁸ P. NOVAKOVIĆ, 2008, 42.

Tijekom 2000. godine donesena je *Europska konvencija o krajoliku* što je jedini obvezujući dokument koji se bavi isključivo krajolikom. Konvencija obvezuje sve potpisnice da provedu politike zaštite krajolika, koje se temelje na zaštiti, upravljanju i planiranju. Konvencija definira osnovne principe zaštite kulturnog krajolika. Unutar sadašnjeg krajolika postoje vidljivi tragovi promjena i starijih krajolika.³⁹ Iz toga proizlazi da je današnji krajolik predmet zaštite i istraživanja, odnosno krajolici iz prošlosti upisani su u današnji krajolik i njegov su integralni dio. Naime, temporalnost krajolika je nešto što je vezano uz neposredno ljudsko iskustvo bivanja u svijetu. To, dakako, ne znači, da prošlost kao vremenska dimenzija ne igra nikakvu ulogu, ali znači da se življeni prostor doživljava isključivo s pozicije sadašnjosti kao utjelovljeno ljudsko iskustvo.⁴⁰ Upravo zbog toga što je ljudska egzistencija utjelovljena u življenom svijetu, krajolik kao materijalna kultura je od presudne važnosti i nezaobilazan je element proučavanja i zaštite krajolika.⁴¹

Republika Hrvatska je 2000. godine potpisala Europsku konvenciju o krajoliku (*European Landscape Convention*), a 2002. godine je donijela *Zakon o prihvaćanju Konvencije o europskim krajobrazima*. Na taj se način obvezala da će razviti mehanizme za prepoznavanje, dokumentiranje, karakteriziranje i zaštitu svojih krajolika. Osnovana pretpostavka zaštite krajolika je njegovo prepoznavanje, tipološko razvrstavanje i vrednovanje, a metodologiju za to je pokušala uspostaviti B. Dumbović Bilušić 2015. godine. Kulturni krajolik Žumberačko-samoborsko gorje – Plješevičko prigorje je prvi krajolik zaštićen na području Republike Hrvatske *Rješenjem o preventivnoj zaštiti* (NN 70/09).⁴² Kulturni krajolik Starogradsko polje na otoku Hvaru upisan je na Listu svjetske baštine UNESCO 2008. godine. Njegova važnost leži u činjenici što se radi o najbolje očuvanom antičkom grčkom katastru na svijetu, koji je po načinu upotrebe zemljišta ostao nepromijenjen od doba naseljavanja jonskih Grka s Parosa.⁴³

Zaštita nepokretne kulturne baštine, pa tako i kulturnog krajolika, redovito podrazumijeva upis u neki od registara te se najčešće svodi samo na pasivnu zaštitu konzervatorskog tipa, a izostaje revitalizacija, održivi razvitak i aktivno uključivanje lokalnog stanovništva. Dosadašnja zaštita kulturne baštine temeljila se na zakonskoj zaštiti pojedinačnih spomenika. Tako se u Registru kulturnih dobara koji vodi Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske kao zaštićena kulturna dobra na obrovačkom području nalazi dvanaest lokaliteta. Većinom se radi

³⁹ G. FAIRCLOUGH, 2002.

⁴⁰ C. TILLEY, 1994; T. INGOLD, 1993, 152-174.

⁴¹ S. POPOVIĆ, 2020.

⁴² B. DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, 2015, 18.

⁴³ O Starogradskom polju vidi detaljnije u: S. POPOVIĆ, 2020.

o pojedinačnim objektima, poput sakralnih objekata Sv. Ivan Krstitelj u Medviđi (Z-7035), Sv. Juraj u Kruševu (Z-3430), Sv. Juraj u Rovanjskoj (Z-1127), Sv. Jeronim u Jasenicama (Z-2124) i Sv. Franjo u Jasenicama (Z-2128), mostova Kudin most u Golubiću (Z-5972), Donji most (Z-1216) i Gornji most u Kaštelu Žegarskom (Z-1217). Zaštićeni su i arheološki lokaliteti Cvijina gradina u Kruševu (Z-1311) i Sv. Vid u Gornjem Karinu (P-5798).⁴⁴ Među nepokretne pojedinačne spomenike uvrštena je Majstorska cesta na području Općine Jasenice (Z-7331). Jedino zaštićeno kulturno dobro iz kategorije kulturnog krajolika je Kulturni krajolik rijeke Krupe (Z-7411). Cjelokupno obrovačko područje je zaštićeno kao prirodna cjelina u sklopu mreže Natura 2000, a znatan dio nalazi se unutar granica Parka prirode Velebit. Kanjon rijeke Zrmanje je zaštićen na razini Zadarske županije kao značajni krajobraz.

Zaštita se prvenstveno odnosila na fizičku zaštitu pojedinačnih objekata, dok se okolnom području i njihovom prostornom kontekstu nije pridavao nikakav značaj. U tom smislu krajolik nije bio prepoznat kao dio baštine i nije se uviđala činjenica da svaki spomenik gubi na vrijednosti i važnosti kada mu se izmijeni kontekst u kojemu je bio izvorno sagrađen. C. Tilley navodi primjere megalitskih grobnica u Švedskoj koje su očuvane u urbanom okruženju, ali činjenica da ih okružuju moderne zgrade bitno umanjuje njihovu povijesnu važnost.⁴⁵ Bez izvornog krajolika u kojemu su sagrađene njihova privlačnost i zanimljivost kao povijesnih mjesta je značajno umanjena. Neki značajniji primjeri degradacije povijesnih spomenika na obrovačkom području su lokaliteti Gradina u Muškovcima, Dračevac u Jasenicama i Kulina u Kaštel Žegarskom.

Gradina u Muškovcima se izdvaja monumentalnošću svojih suhozidnih bedema među svim prapovijesnim lokalitetima na obrovačkom području. Unatoč činjenici što se nalazi na brežuljku iznad rijeke Zrmanje, udaljena od svih suvremenih naselja, ova gradina nije uspjela sačuvati svoj izvorni kontekst jer su tijekom druge polovice 20. i početkom 21. stoljeća provedeni infrastrukturni radovi koji su potpuno degradirali i umanjili značaj ovog važnog arheološkog lokaliteta (sl. 1). Ovaj je gradinski lokalitet izvorno bio sagrađen na istaknutom brežuljku iznad rijeke Zrmanje. Tijekom 1980-ih godina prilikom izgradnje RHE Velebit uz sjevernu je stranu bedema nasut otpadni materijal kojim je niveliran teren, a preko bedema je izgrađen dalekovodni stup. Tijekom 2010. i 2011. godine pored gradine je izgrađena plinska stanica iz

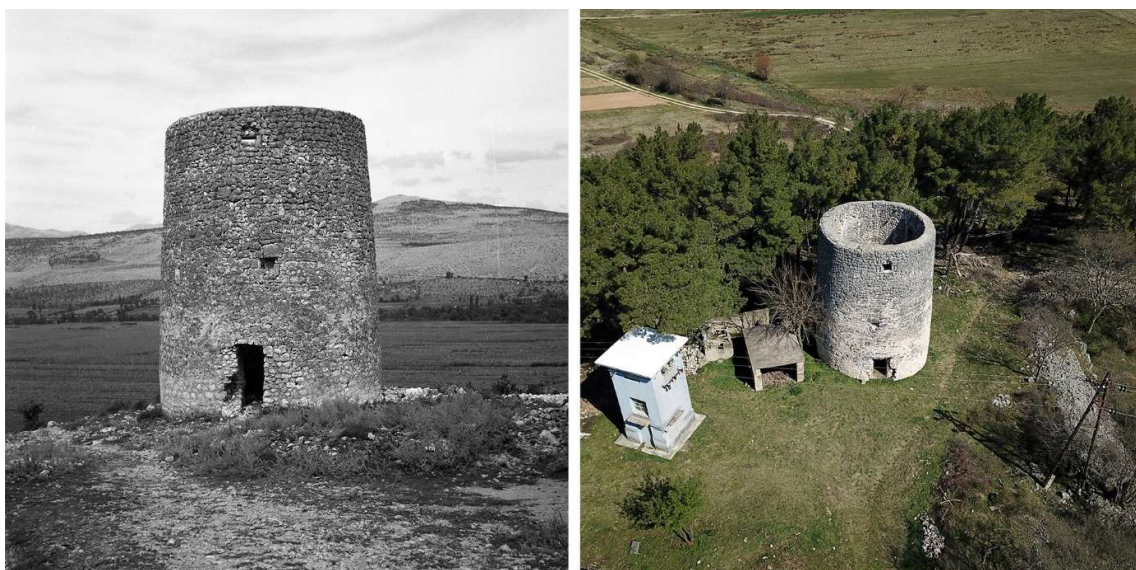
⁴⁴ Ovaj je arheološki lokalitet zaštićen preventivno kao kopnena arheološka zona/nalazište. Zaštita je zatražena jer se lokalitet nalazi u središnjem dijelu turističkog naselja. Tijekom građevinskih radova otkriveni su ostaci starokršćanske crkve zbog čega su pokrenuta zaštitna arheološka iskopavanja.

⁴⁵ C. TILLEY, 1993, 53-54.

koje se plinovod račvao u dva smjera, od kojih je jedan krak trasiran izravno kroz bedeme gradine.⁴⁶

Slike 1-2. Gradina u Muškovicima i Dračevac u Jasenicama (snimila N. Kulenović)

Slika 3-4. Kulina u Kaštel Žegarskom tijekom 1960-ih i 2020. godine (Konzervatorski odjel Zadar; snimio I. Kulenović)

⁴⁶ Ovaj je gradinski lokalitet izvorno bio sagrađen na istaknutom brežuljku iznad rijeke Zrmanje. Za vrijeme izgradnje RHE Velebit tijekom 1980-ih godina uz sjevernu stranu bedema nasut je otpadni materijal kojim je niveliran teren, a preko bedema je izgražen dalekovodni stup. Tijekom 2010. i 2011. godine pored gradine je izgrađena plinska stanica iz koje se plinovod račvao u dva smjera, od kojih je jedan krak trasiran izravno kroz bedeme gradine: Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 52-53.

Dračevac je dominantno uzvišenje na graničnom području naselja Jasenice i Maslenica, na čije se vrhu nalaze ostaci prapovijesne gradine, a na njima ostaci srednjovjekovne i novovjekovne utvrde (sl. 2). Dračevac se može smatrati najznačajnijim lokalitetom na širem području, ali unatoč tome njegova je kulturni značaj degradiran jer je u njegovu sjevernom podnožju nastao najveći rudokop na obrovačkom području, koji je nakon završetka industrijske djelatnosti pretvoren u deponij otpada.⁴⁷

Kulina u Kaštel Žegarskom je samostojeća obla kula, izgrađena tijekom novog vijeka na manjem uzvišenju uz rub Žegarskog polja. Kula je izgrađena na dominantnom položaju u krajoliku, vidljivom sa širokog područja (sl. 3). Tijekom druge polovice 20. stoljeća na tom se predjelu razvio centar naselja tako da su stambeni objekti i posađena borova šuma potpuno zaklonili pogled na kulu. Prilikom elektrifikacije naselja uz zapadnu stranu kule izgrađena je trafostanica, čime je dodatno umanjen kulturno-povijesni značaj ove građevine (sl. 4).

Suvremeni razvoj u arheologiji, geografiji i drugim znanostima utjecali su na to da se brojni krajolici proglase zaštićenim spomenicima kulture. Geografski informacijski sustav (GIS) je donio nove mogućnosti u zaštiti krajolika i upravljanju procesima koji se sve intenzivnije događaju u prostoru. Primjena koncepta krajolika kao kulturne baštine omogućena je dostupnošću suvremenih alata, ponajprije GIS-a. Na taj se način nadilazi koncept spasilačke zaštite pojedinačnih spomenika, već cijeli krajolik postaje predmet interesa i preventivne zaštite.⁴⁸

Jedino zaštićeno kulturno dobro iz kategorije kulturni krajolik na obrovačkom području je Kulturni krajolik rijeke Krupe. On je kao vrsta kulturnog dobra svrstan u kategoriju kulturnih krajolika i klasificiran kao organski krajolik. Zona zaštite obuhvaća područje veličine oko 23 km², koje se nalazi na području obrovačkih naselja Krupa, Golubić i Nadvoda. Cjelokupno zaštićeno područje nalazi se unutar granica Parka prirode Velebit. Kao glavna okosnica zaštićenog područja ističe se kanjon rijeke Krupe, od njenog izvora kod zaseoka Mandići do ušća u rijeku Zrmanju (Sastavci), a kao simbol ovog zaštićenog prostora može se smatrati Kudin most koji je već otprije bio zaštićen kao nepokretna pojedinačna baština (Z-5972).

Kulturni krajolik rijeke Krupe je službeno zaštićen krajem 2020. godine. Studija o zaštiti karaktera krajolika rijeke Krupe, na kojoj je temeljena službena zaštita, objavljena je kao e-

⁴⁷ Rudokopi su degradirali ili potpuno uništili i brojne druge arheološke lokalitete na obrovačkom području, poput Juričevića gradine u središnjem dijelu Jasenica.

⁴⁸ I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 160.

izdanje Sveučilišta u Zadru krajem 2019. godine.⁴⁹ Studija sadrži radove interdisciplinarnog tima znanstvenika (etnografi, geografi, arheolozi) sa Sveučilišta u Zadru. Glavni motiv za pokretanje zaštite je bio plan da se na rijeci Krupi izgradi pet malih hidroelektrana, što bi nepovratno degradiralo i umanjilo značaj kulturnog krajolika kanjona. Unatoč postignutoj zakonskoj zaštiti, koja uključuje zabranu svih vrsta izgradnje u blizini kanjona Krupe, porušena je obiteljska kuća smještena nedaleko od kanjona i Kudinog mosta i na njenom se mjestu gradi nova turistička infrastruktura.⁵⁰ Ovaj primjer zorno pokazuje kako je zakonska regulativa slab i nedovoljan mehanizam u postizanju zaštite ugrožene kulturne baštine u koju spadaju kulturni krajolici.

⁴⁹ M. KATIĆ, 2019.

⁵⁰ M. KATIĆ, 2021, 390.

3. METODE I MATERIJALI

3.1. PREGLED DOSADAŠNJIH ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA NA OBROVAČKOM PODRUČJU

Najznačajniji arheološki lokaliteti, poput prapovijesnih gradina, tumula, utvrda, kula, crkava i groblja, posebno oni koji su smješteni u blizini naselja ili na dominantnim položajima u blizini puteva, od davnina su bili dobro poznati obrovačkom stanovništvu koje ih je imenovalo i uz njih vezivalo različite narodne predaje i vjerovanja. Ti su lokaliteti bili sastavni dio svakodnevnog života obrovačkog stanovništva koje je dugo vremena bilo njihov najbolji poznavatelj.

Prvo zanimanje službenih vlasti za arheološke lokalitete na obrovačkom području može se povezati s izradom mletačkih katastarskih karata početkom 18. stoljeća, na kojima su označeni pojedini arheološki lokaliteti. Ti su lokaliteti zabilježeni jer su bili određeni kao točke razgraničenja između katastarskih općina ili su smatrani mogućim vojno-strateškim položajima u slučaju ponovne ratne opasnosti. Među njima se ističe nekoliko lokaliteta koji ne spadaju u navedene kategorije, poput ostataka dvaju srednjovjekovnih samostana. Radi se o ostacima benediktinskog samostana Sv. Juraj Koprivski na Zrmanji i ruševinama franjevačkog samostana na Karišnici u Donjem Karinu.⁵¹ Još veće zanimanje za povijesne spomenike pokazale su austrijske vlasti u prvoj polovici 19. stoljeća jer su u pisanom dijelu katastra bilježile povijesne znamenitosti svake pojedine općine.

U Dalmaciji je konzervatorska služba uspostavljena već početkom 19. stoljeća, a kao rezultat njenog djelovanja nastao je prvi popis arheoloških lokaliteta. Konzervator Josip Alačević je objavio popise arheoloških lokaliteta na području Benkovačkog kotara (*Rovine antiche nel Distretto politico di Benkovac*) 1879. i 1880. godine.⁵² Na taj su način prvi put javno objavljeni popisi najznačajnijih arheoloških lokaliteta na obrovačkom području. Posebno je bila značajna činjenica što su njega bili uvršteni lokaliteti iz različitih povijesnih razdoblja, kao što

⁵¹ Na susjednim područjima označeni su mnogi drugi povijesni položaji, kao što je karta mletačke katastarske općine Karin (*Carin*) na kojoj je označen položaj natpisa rimskog teritorijalnog razgraničenja između liburnskih općina *Nedinium* i *Corinium*. Na karti je označen natpis *FINI SNEDI* [FINIS NEDITINUM?], koji se nalazi na lokalitetu Čukova ploča kod zaseoka Lacmanovići u Donjem Karinu: DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 79 (*Carin*), fol. VI.

⁵² J. ALAČEVIĆ, 1880; J. ALAČEVIĆ, 1879.

su prapovijesne gradine, antički lokaliteti, ruševine srednjovjekovnih i novovjekovnih utvrda i kula, groblja i neki pojedinačni spomenici. Zabilježen je čak i lokalitet *Kraljičina vrata* na Velebitu, na kojemu ni u ono vrijeme nisu bili vidljivi nikakvi arheološki ostatci.⁵³

Istovremeno se pojavilo i zanimanje povjesničara za pojedine arheološke lokalitete na obrovačkom području. Tako zadarski crkveni povjesničar Carlo Federico Bianchi u knjizi *Zara Christiana II.* tiskanom 1879. godine spominje niz arheoloških lokaliteta, među kojima se ističe *Gradina* u Kruševu (Cvijina gradina – op. a.), s koje su već ranije bili odneseni razni antički spomenici i ugrađeni u ogradni zid kod crkve sv. Josipa u Obrovcu.⁵⁴ Ovaj podatak svjedoči da je najpoznatiji arheološki lokalitet na obrovačkom području još od ranije bio prepoznat kao važan arheološki lokalitet na kojemu su prikupljani arheološki nalazi koji su uzidani na vidljivo mjesto pored crkve u Obrovcu. Poznati su bili i neki drugi lokaliteti, poput *Gradine* u Medviđi, za koju Bianchi navodi da su na njoj pronađeni rimski novci i da arheolozi na nju ubiciraju antički grad *Hadru*.⁵⁵

Prva poznata arheološka iskopavanja na obrovačkom području provedena su početkom 20. stoljeća. Njihov je inicijator bio Anton Colnago, pučki učitelj iz Obrovca i veliki zaljubljenik u antičku povijest i arheologiju (sl. 5).⁵⁶ Colnago se odvažio svoje prvo iskopavanje provesti na Cvijinoj gradini u Kruševu, nekoliko godina nakon što je na tom lokalitetu pronađena veća ostava rimskog srebrnog novca. Ostavu su slučajno pronašli mještani 1897. godine i brzo je rasprodali raznim muzejima i kolekcionarima.⁵⁷ To nije bio rijedak slučaj u tom razdoblju jer je na području cijele Dalmacije zabilježena pojava masovne potrage za skrivenim blagom.⁵⁸

Navedeni je događaj Colnagu dodatno svratio pozornost na zanimljivi arheološki lokalitet koji se nalazio u neposrednoj blizini Obrovca (2,7 km južno od središta grada). Uz pomoć prijatelja i posebno brata Ferantea (Ferdinanda) Colnaga, kapetana 43. pješačke regimente, te ponajviše zahvaljujući vlastitoj ušteđevini, raspolagao je s 40 kruna, što mu je bilo dovoljno za

⁵³ J. ALAČEVIĆ, 1879, 42.

⁵⁴ C. F. BIANCHI, 2011, 276; J. ALAČEVIĆ, 1879, 29.

⁵⁵ C. F. BIANCHI, 2011, 280.

⁵⁶ Anton Colnago (27. 06. 1862. – 16. 10. 1936.) je rođen u Obrovcu gdje je završio osnovnu školu. Daljnje je školovanje nastavio u Muškoj preparandiji u Arbanasima kod Zadra, koju završava 1880. godine. Nakon toga se zaposlio kao pučki učitelj u Posedarju, zatim Novigradu i konačno u Obrovcu, gdje je službovao sve do Prvog svjetskog rata. Tada s obitelji seli u Split, gdje se zalaganjem don Frane Bulića zapošljava u Arheološkom muzeju. U toj je instituciji obavljao poslove arheološkog tehničara, a bio je uključen i u radu hrvatskog starinarškog društva Bihać.

⁵⁷ Pretpostavlja se da je sadržavala najmanje 150 komada srebrnog novca iz carskog i republikanskog razdoblja. Ostava je najvjerojatnije zakopana za vrijeme Batonovog ustanka od 6. do 9. po Kristu. Više o samoj ostavi: T. ŠEPAROVIĆ, 2005, 63-72.

⁵⁸ Ante Liepopili ističe da se kod mnogih seljaka i ponekih građana, pojavila želja za brzim bogaćenjem, zbog čega su se mnogi od njih upuštali u iskopavanja i potragu za skrivenim blagom: A. LIEPOPILI, 1921, 177.

manje arheološko iskopavanje, koje je provedeno za vrijeme školskih praznika u travnju 1903. godine. Početne rezultate svojeg iskopavanja Colnago je objavljivao u skromnim dopisima zadarskim listovima *Smotra Dalmatinska*⁵⁹ i *Narodni list*.⁶⁰ Ti su dopisi vrlo brzo privukli pažnju Dr. Otta Benndorfa, tadašnjeg ravnatelja Arheološkog instituta u Beču, koji je već krajem istoga mjeseca posjetio Obrovac.⁶¹ Zahvaljujući njemu, Colnagu je dodijeljeno 1200 kruna za nastavak arheoloških iskopavanja na obrovačkom području, a u ispomoć mu je poslan arheolog dr. Josef Keil iz Beča.⁶² Kasnije je na obrovačko područje boravio i arheolog dr. Mihovil Abramić, s kojim je Colnago također ostvario uspješnu suradnju. Ovakav je rasplet događaja omogućio da se sljedećih nekoliko godina uspješno provede niz manjih i većih arheoloških iskopavanja te drugih terenskih istraživanja tijekom kojih su otkriveni brojni antički lokaliteti.

Među dva najznačajnija iskopavanja spadaju ona provedena na Cvijinoj gradini u Kruševu (*Ansium*) i Starigradu Paklenici (*Argyruntum*). Od manjih se ističu ona provedena na lokalitetima Smokovac u Krupi (*Hadra?*), Gradina u Medviđi (*Sidrona*) i Lidžankuša u Maslenici. Objavljeni radovi svjedoče da je proveden i niz manjih probnih iskopavanja na području današnjih naselja Donji Karin, Bilišane, Kruševo i Zaton Obrovački. Posebno je značajna činjenica što su rezultati navedenih istraživanja bili odmah objavljivani u glasilu Arheološkog instituta u Beču.⁶³ Ti su radovi sve do današnjih dana ostali temelj za poznavanje antičkog razdoblja na širem obrovačkom području, a njihovu važnost najbolje potvrđuje činjenica što su nakon više od jednog stoljeća ponovno objavljeni, ovoga puta prevedeni na hrvatski jezik.⁶⁴

Osim iskopavanja, Colnago je sa suradnicima sudjelovao na raznim terenskim istraživanja na širem obrovačkom području tijekom kojih su utvrđeni položaji različitih lokaliteta i trase brojnih rimskih cesta.

⁵⁹ Anton Colnago, *Smotra dalmatinska*, XVI (31), *Arheološka iznašašća u obrovačkoj okolici*, 18. travnja 1903., 2.

⁶⁰ Pronašli rimsku Clambetae, *Narodni list*, XLII (33), Zadar, 23. travnja 1903., 3.

⁶¹ B. DESNICA, 1933, 69.

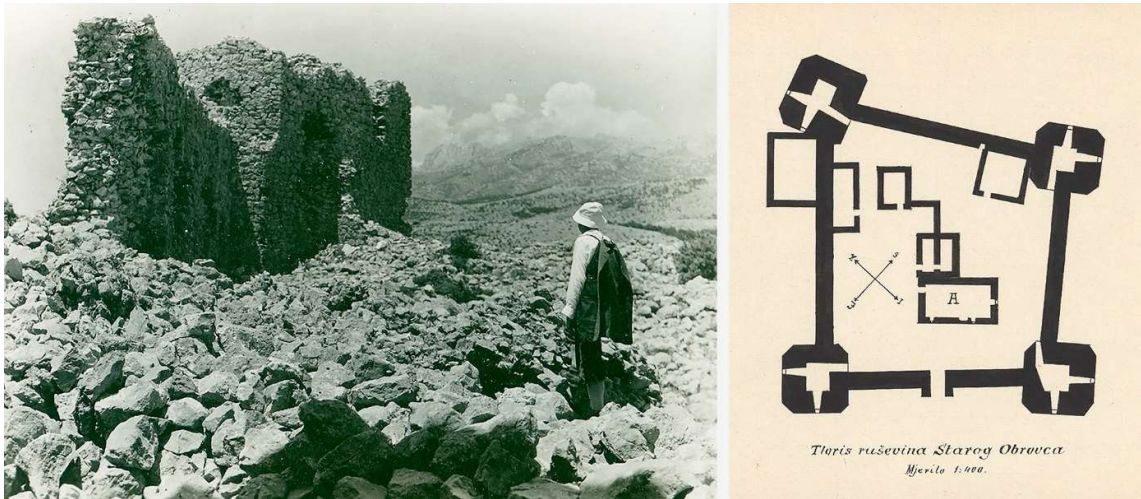
⁶² Za arheološka istraživanja u okolici Obrovca, *Smotra Dalmatinska*, XVI (53), Zadar, 4. srpnja 1903, 2.

⁶³ A. COLNAGO, 1915, 175-188; M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909; A. COLNAGO – J. KEIL, 1905.

⁶⁴ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 2011, 221-244; M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 2009, 161-206; A. COLNAGO – J. KEIL, 2008, 125-146.

Slike 5-6. Anton Colnago sa sinovima u Splitu 1917. godine (Matica Obrovčana) i arheološka zbirka u Obrovcu početkom 20. stoljeća (Arheološki muzej u Splitu)

Slike 7-8. Većeslav Henneberg pored ostataka utvrde Stari Obrovac i tlocrt utvrde iz 1930-ih godina (Ministarstvo kulture i medija)

Colnago je zaslužan i za pronalazak i otkup različitih pojedinačnih arheoloških nalaza, među kojima su najznačajniji terminacijski ili međašni natpisi, koje je rimska vlast postavljala na graničnim područjima između teritorija pojedinih liburnskih općina. Uz sve to, on je bio i začetnik muzejske djelatnosti na obrovačkom području jer je od prvih nalaza pronađenih na Cvijinoj gradini formirao jezgru arheološke zbirke u Obrovcu (sl. 6). Tu je zbirku kasnije nadopunjavao nalazima s novih iskopavanja, a posebno ju je obogatio brojnim atraktivnim

grobnim nalazima pronađenim na antičkoj nekropoli u Starigradu Paklenici. Na početku je arheološka zbirka bila uređena u zgradi osnovne škole, gdje su najznačajniji nalazi bili dostupni zainteresiranim posjetiteljima. Zbirka je ostala dostupna javnosti i nakon Colnagovog odlaska iz Obrovca, o čemu svjedoči kratak članak B. Desnice iz 1933. godine, koji je između ostalih zapisao „*Colnago je sve otkopane stvari, brižljivo i znalački svrstao i uredio, pa one danas ispunjuju prostranu dvoranu općinskog doma u Obrovcu, pobuđujući čuđenje i interes rijetkih stranaca koje slučaj, dosada ili lutalački nagon nanese kadkad i u ovaj zapušteni kut osakaćene sjeverne stare Dalmacije.*“⁶⁵ Nakon završetka Drugog svjetskog rata veći je dio obrovačke arheološke zbirke prenesen u Arheološki muzej u Zadru. Zbirka je sadržavala kamene spomenike i sitne nalaze predrimskog i rimskog razdoblja, dok se za preostale obrovačke nalaze pretpostavlja da su bačeni u rijeku Zrmanju tijekom deložacije zbirke i zauzimanja prostora od strane talijanske vojske 1941. godine.⁶⁶ Brojni metalni nalazi koji su bili dio arheološke zbirke, a pronađeni su na različitim obrovačkim lokalitetima, danas su inventirani u prapovijesnim i antičkim zbirkama Arheološkog muzeja Zadar i čuvaju se pod oznakom „*Obrovačka zbirka*“. Samo su rijetki od tih predmeta do sada znanstveno obrađeni i objavljeni u stručnoj literaturi.⁶⁷ Pojedini su nalazi našli svoje mjesto u novom postavu antičke zbirke, a među njima se posebno ističe kamena statua orla pronađena u rimskom hramu na Cvijinoj gradini. Brojni stakleni predmeti pronađeni u grobovima antičkog Argirunta danas su izloženi ili pohranjeni u Muzeju antičkog stakla u Zadru.

Tijekom prvih desetljeća 20. stoljeća nekoliko je poznatih hrvatskih znanstvenika boravilo na obrovačkom području nastojeći istražiti najznačajnije arheološke spomenike iz razdoblja srednjeg vijeka. Među njima se ističu Luka Jelić,⁶⁸ Većeslav Henneberg⁶⁹ i Gjuro Szabo.⁷⁰ Međutim, njihova su terenska istraživanja bila poznata samo po neobjavljenim terenskim bilješkama. Najznačajniji doprinos u poznavanju srednjovjekovnih lokaliteta u okolici Obrovca

⁶⁵ B. DESNICA, 1933, 69.

⁶⁶ M. SUIĆ, 1960, 198.

⁶⁷ A. STIPČEVIĆ, 1959, 87-94.

⁶⁸ Bogata rukopisna ostavština arheologa i povjesničara Luke Jelića (1864. – 1922.), među kojom su i podaci koji se odnosi na obrovačko područje, čuva se u Arheološki muzej u Splitu, Arhiv Luke Jelića, Reg. XII-3. Od obrovačkih lokaliteta Jelić je najviše pažnje posvetio srednjovjekovnim lokalitetima Stari Obrovac i Klisina u Bilišanima. Više o njegovim istraživanjima vezanim za obrovačko područje vidi u: Š. VRKIĆ, 2022 (u tisku!).

⁶⁹ Rukopisna ostavština kulturnog povjesničara i konzervatora Većeslava Henneberga (1889. – 1937.) čuva se u Središnjem arhivu s područja kulturne baštine, Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstvu kulture i medija Republike Hrvatske (sl. 7-8).

⁷⁰ Povjesničar umjetnosti Gjuro Szabo (1875. – 1943.) na obrovačkom je području boravio početkom 1930-ih godina. U njegovoj rukopisnoj ostavštini, koja se čuva u Ministarstvu kulture i medija Republike Hrvatske, sačuvano je nekoliko kratkih radova koji se odnose na obrovačko područje. Posebno je zanimanje pokazao za srednjovjekovnu crkvu sv. Juraja u Rovanjskoj (sl. 9).

dao je A. Colnago, koji je 1928. godine objavio rad o srednjovjekovnim utverdama i kulama na širem obrovačkom području.⁷¹ On je bio prikupio podatke za nastavak rada naslovljen *Sredovječne kule i gradine oko Novigrada, Karina i uz rijeku Zrmanju (Nastavak)*, no splotom okolnosti taj rad nikada nije bio objavljen. Rukopisni rad nalazi se u ostavštini Većeslava Henneberga koja se čuva u arhivu Ministarstva kulture Republike Hrvatske. Između ostalih, sadrži opise i tlocrte utvrda Stankovača na Bojniku u Kruševu, Stari Obrovac i Klisina u Bilišanima i dr.⁷²

Krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća djelovao je fra Lujo Marun, utemeljitelj hrvatske nacionalne arheologije. Iako je njegovo djelovanje ponajviše bilo vezano za područje dalmatinskog zaleđa, obrovačko područje je uglavnom ostalo izvan njegova dosega. Za njega ga je vezala samo jedna zanimljiva istraživačka epizoda s kraja bogate karijere. Marun je još 1921. godine zamijetio veliku gradinu u Žegarskom polju za koju je pretpostavio da bi mogla predstavljati ostatke antičkog grada Stridona.⁷³ Tek tijekom 1930-ih godina, kada je već bio umirovljenik u starijoj životnoj dobi, na tom je području proveo nekoliko istraživačkih kampanja, ali rezultati tih iskopavanja ostali su nepoznati jer je Marun u međuvremenu preminuo.⁷⁴ U istom je razdoblju arheolog Stjepan Gunjača proveo nekoliko manjih arheoloških iskopavanja koja su poznata samo po kratkom izvješću o radu Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.⁷⁵ Tako je 1938. godine proveo probno iskopavanje kod stare crkve sv. Jurja u Kruševu, ali bez ikakvih značajnijih rezultata.⁷⁶ Jedno manje arheološko iskopavanje proveo je u Kaštel Žegarskom 1940. godine, vjerojatno na položaju koji je prethodno istraživao Marun. Tom je prilikom istražio ostatke manje srednjovjekovne crkve koja se nalazila na zapadnom rubu Žegarskog polja, nedaleko od kanjona rijeke Zrmanje. Otkriveni su temelji objekta pravokutnog oblika s polukružnom apsidom, dimenzija 7 x 5,5 m. Istraženo je nekoliko grobova, ali u njima nisu pronađeni nikakvi arheološki nalazi, pa je crkva samo na osnovi oblika datirana u 14. ili 15. stoljeće.⁷⁷

⁷¹ A. COLNAGO, 1928, 127-135.

⁷² L. ZRNIĆ, 2012, 33.

⁷³ L. MARUN, 1998, 237.

⁷⁴ U arhivu Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu postoji tek nekoliko dokumenata koji se odnose na iskopavanje na Zelića gradini u Žegar: M. ZEKAN, 2008, 74, bilj. 341. Marun je najvjerojatnije započeo iskopavanje na prapovijesnoj gradini u Žegarskom polju, a kasnije se prebacio na lokalitet koji se nalazi oko 1 km nizvodno, gdje je pronašao ostatke objekata iz mlađih povijesnih razdoblja.

⁷⁵ S. GUNJAČA, 1949, 279-294.

⁷⁶ S. GUNJAČA, 1949, 289.

⁷⁷ S. GUNJAČA, 1949, 291.

*Slika 9. Gjuro Szabo na groblju kod crkve sv. Jurja u Rovanjskoj početkom 1930-ih godina
(Ministarstvo kulture i medija)*

Iz druge polovice 20. stoljeća značajan je rad bosanskohercegovačkog kulturnog povjesničara Šefika Bešlagića, u kojemu su opisani kasnosrednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci na grobljima šireg zadarskog područja.⁷⁸ U Medvidi je zabilježio postojanje 40 nadgrobničkih spomenika – stećaka, od toga 30 u obliku ploče i 10 u obliku sanduka (deblja ploča). Svi su bili gusto raspoređeni u blizini crkve i orijentirani u smjeru istok-zapad. Ukrašeno je bilo 16 stećaka, uglavnom različitim motivima običnih i stiliziranih križeva te nekoliko s polumjesecom.⁷⁹ U Rovanjskoj je zabilježio 8 neukrašenih nadgrobničkih spomenika – stećaka u obliku debljih ploča. Po sjećanju jednog mještana postojala je nadgrobna ploča ukrašena polumjesecom i zvijezdom, a stariji su istraživači zabilježili postojanje većeg broja drugih nadgrobničkih spomenika.⁸⁰ Danas su svi ostaci srednjovjekovnog groblja preslojeni ili uništeni izgradnjom novijih grobova.

Na groblju oko crkve sv. Georgija u Kaštelu Žegarskom zabilježio je oko 50 stećaka, od kojih je 19 bilo u obliku ploča, 30 sanduka i 1 sljemenik. Svi su bili orijentirani u pravcu I-Z.

⁷⁸ Š. BEŠLAGIĆ, 1974, 57-89.

⁷⁹ Š. BEŠLAGIĆ, 1974, 66-67 i dr.

⁸⁰ Š. BEŠLAGIĆ, 1974, 61.

Od šest ukrašenih, dva su na sebi imala po pet kružnih udubljenja raspoređenih u znak križa, dva su imala motive polujabuke, a preostala su dva bila ukrašena plastičnim motivom pravokutnika i srolikog štita s urezom.⁸¹ Na groblju oko sv. Jurja u Kruševu je evidentirano 30 nadgrobni spomenika – stećaka, od čega 10 ploča, 17 sanduka (deblje ploče) i tri križa. Na groblju je bilo vidljivo više ulomaka drugih stećaka. Svi su spomenici uglavnom lošije klesani, a bilo je i amorfni primjeraka. Većina je bila orijentirana u smjeru Z-I. Ukrašeno je bilo svega nekoliko primjerka, od kojih su na dvjema pločama bili urezani obični križevi, a na širim stranama križa, sekundarno ugrađenog u noviji zidani grob, isklesane su četiri višerake zvijezde.⁸²

Od arheoloških istraživanja iz novijeg vremena vrijedi spomenuti probno iskopavanje na Gradnici u Komazecima koje je 1976. godine proveo Šime Batović. Istraživanjem je zaključeno da se radi o jednoslojnom naselju koje je datirano u kasno brončano doba. Od pokretnih nalaza isticala se brončana sjekira sa zaliscima, ulomci keramičkih posuda i životinjske kosti koje su pripadale kozama i ovcama.⁸³ Druga arheološka iskopavanja su izostala jer je obrovačko područje ipak bilo udaljenije od Zadra, a arheološki lokaliteti su tadašnjim istraživačima bili manje atraktivni za provođenje iskopavanja.

Nakon Domovinskog rata značajan je nastavak iskopavanja na Cvijinoj gradini u Kruševu, gdje se od 1999. godine redovito provode manje istraživačke kampanje. U međuvremenu je istraženo nekoliko objekata na platou gradine i dio nekropole u jugoistočnom podnožju. Do sada su istraživanja rezultirala objavom više znanstvenih i stručnih radova te izložbom koju su organizirali Arheološki muzej Zadar i Zavičajni muzej u Obrovcu.⁸⁴

Tijekom 2007. i 2008. godine Arheološki muzej u Zadru je proveo zaštitna arheološka istraživanja na groblju kod stare crkve sv. Jurja u Kruševu. Istražena je unutrašnjost crkve i manji prostor uz njenu južnu i zapadnu stranu. Pronađeni su arhitektonski ostaci objekta iz ranog rimskog razdoblja, na čijim je ruševinama izgrađena nova monumentalna građevina, okvirno datirana od 4. do 6. stoljeća. Za tu građevinu nije isključena mogućnost da je imala sakralnu funkciju.⁸⁵ Na ruševinama antičkih objekata izgrađena je rotonda – crkvice kružnog oblika s malom polukružnom apsidom na jugoistočnoj strani datirana u rani srednji vijek.⁸⁶

⁸¹ Š. BEŠLAGIĆ, 1974, 66 i dr.

⁸² Š. BEŠLAGIĆ, 1974, 65.

⁸³ Š. BATOVIĆ, 1980, 21-62.

⁸⁴ N. ČONDIĆ, 2014.

⁸⁵ J. VUČIĆ, 2010, 107

⁸⁶ J. VUČIĆ, 2010, 108

Tijekom srednjeg vijeka na zapadnoj strani ispred rotonde dozidan je manji pravokutni prostor.⁸⁷ Nakon oslobođenja od osmanske vlasti stara je rotonda ostala korištena kao sakristija proširene crkve. U idućoj fazi novovjekovna crkva je proširena, a srednjovjekovni su ostaci u potpunosti porušeni, tako da su od rotonde ostali sačuvani samo temelji i dio podnice.⁸⁸ Ovo se istraživanje može smatrati jednim od najznačajnijih na obrovačkom području jer su rezultati arheoloških iskopavanja odmah obrađeni i objavljeni u citiranom znanstvenom radu.

U posljednjem desetljeću provedeno je više manjih zaštitnih arheoloških istraživanja koja su prethodila većim infrastrukturnim radovima, a među najznačajnijima su iskopavanja na trasi magistralnog plinovoda i na području vjetroelektrane u Kruševu. Ova su istraživanja značajna jer su obuhvatila lokalitete na izoliranim i brdskim područjima na kojima do tada nisu bila provedena arheološka iskopavanja. U sklopu izgradnje III. dijela plinovodnog sustava Like i Dalmacije provedena su zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu Gradina u Muškovcima.⁸⁹ Na području Zelengrada i bliže okolice istražena su dva prapovijesna tumula, manji segment rimske ceste i nekoliko manjih vrtača s ostacima prapovijesnih nalaza.⁹⁰ Na području Medviđe je provedeno nekoliko manjih sondažnih iskopavanja koja nisu dala značajnije rezultate osim rijetkih ulomaka prapovijesne keramike.⁹¹ Zaštitna arheološka istraživanja u sklopu izgradnje vjetroelektrane Orljak u Kruševu su uključivala terenski pregled prilikom kojega je registriran veći broj arheoloških objekata.⁹² Nakon toga uslijedila su zaštitna arheološka iskopavanja u kojima su istražene tri kamene gomile interpretirane kao prapovijesni grobni tumuli.⁹³

Tijekom 2017. godine, prilikom izvođenja građevinskih radova polaganja električnih instalacija na predjelu Slana u Donjem Karinu, pronađen je ulomak crkvenog namještaja s urezanim križem iz starokršćanskog razdoblja. Arheološka iskopavanja započela su 2018. godine i do sada su provedene četiri manje istraživačke kampanje tijekom kojih je iskopan znatan dio starokršćanske sakralne građevine.⁹⁴

⁸⁷ J. VUČIĆ, 2010, 111.

⁸⁸ J. VUČIĆ, 2010, 129.

⁸⁹ Š. VRKIĆ, 2010, 534-535.

⁹⁰ Š. VRKIĆ, D. MAURIN, 2013, 51-98.

⁹¹ N. VUJINOVIĆ – T. MATANA, 2010, 535-537; J. BURMAZ – F. SIROVICA, 2010, 540-542; J. BURMAZ – F. SIROVICA, 2010, 580-582.

⁹² M. JURJEVIĆ, 2012, 557-560.

⁹³ N. ČONDIĆ, 2012, 560-562.

⁹⁴ M. JURJEVIĆ – Z. SERVENTI, 2022, 36.

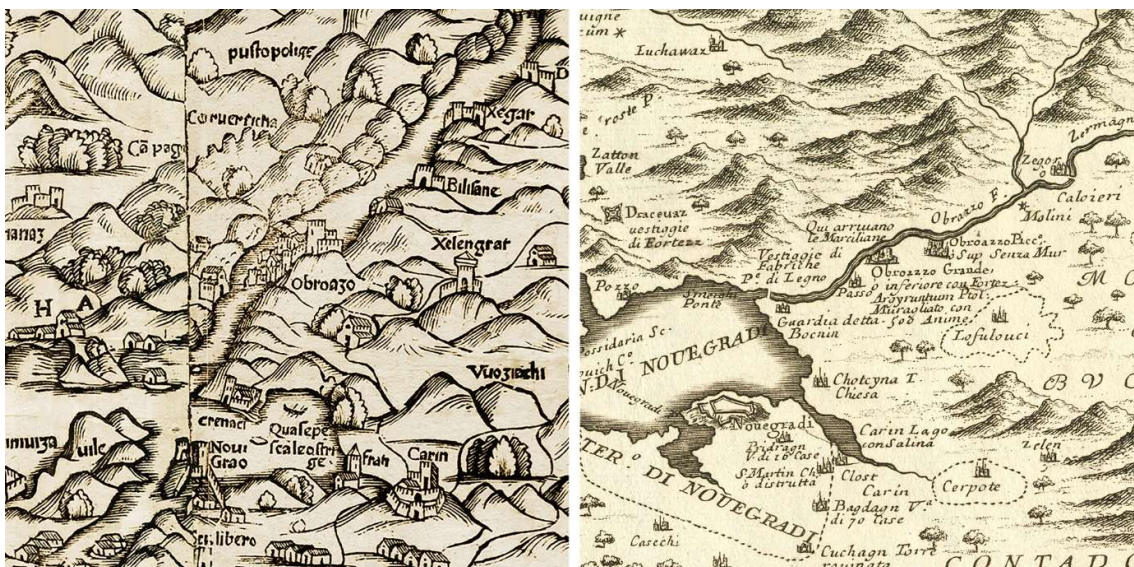
3.2. POVIJESNI ZEMLJOVIDI I KATASTARSKE KARTE

Polazna točka u istraživanjima i karakterizaciji svakog povijesnog krajolika jesu najstariji zemljovidi i katastarske karte. Ti su nam izvori neophodni za provođenje detaljnije analize promjena u okolišu koje su ponajviše uzrokovane čovjekovim djelovanjem. Najstariji zemljovidi su korisni za ubikaciju pojedinih arheoloških lokaliteta i putova, a za obrovačko područje su ponekad važni jer su najstariji dokaz postojanja pojedinih lokaliteta. Takav je slučaj s Paganovim zemljovidom iz prve polovice 16. stoljeća, koji sadrži najstariji kartografski prikaz obrovačkog područja. Tek nakon uspostave mletačke vlasti nad sjevernom Dalmacijom biti će izrađeni precizniji zemljovidi obrovačkog područja, kao što je Coronellijev zemljovid iz 1688. godine. Stabiliziranjem mletačke vlasti izrađen je prvi katastar obrovačkog područja završen 1709. godine. On je osnova za proučavanje razvoja obrovačkih naselja, iskorištavanja poljoprivrednih površina, šumskog pokrova i najvažnijih izvora vode, osim toga koristan je izvor podataka za arheološku topografiju i toponimiju. Po važnosti ga slijedi austrijski *franciskanski katastar* koji je za obrovačko područje izrađen 1826. i 1827. godine. Austrijske katastarske karte su detaljno razrađene i cjelovitije od mletačkih, jer je cjelokupno područje razvrstano po vrstama zemljište, a sve postojeće građevine su označene na kartama i u pisanom dijelu katastra.

3.2.1. Paganov zemljovid

Paganov zemljovid je tiskan u Veneciji tijekom prve polovice 16. stoljeća (sl. 10). Naziv je dobio po mletačkom izdavaču Matteu Paganu, kojemu se dugo vremena pripisivalo autorstvo. Zemljovid sadrži detaljan prikaz područja sjeverne Dalmacije i južne Like. To je jedan od najstarijih detaljnih prikaza neke hrvatske regije, izrađen za potrebe obrane od već započetih osmanskih osvajanja, na koja ukazuju njihove zastave istaknute na Kninu, Nečvenu i nekim drugim utverdama.⁹⁵ Zemljovid je važan za obrovačko područje jer su na njemu prikazani najvažniji geografski elementi, fortifikacijske i sakralne građevine, zbog čega se s pravom može smatrati temeljem za poznavanje obrovačkog područja sve do okončanja osmanske vlasti.

⁹⁵ I. PETRICIOLI, 1969, 528.

Slika 10-11. Obrovačko područje na isječcima zemljovida Mattea Pagana iz 1520-ih godina i Coronellijevog zemljovida iz 1688. godine (Znanstvena knjižnica Zadar)

Stiliziranim crtežima skupina stabala na više je mjesta označen šumski pokrov koji je u ono vrijeme najvjerojatnije prekrivao većinu obrovačkog područja. Od geografskih elemenata ističe se široko korito rijeke Zrmanje koje je izrazito predimenzionirano u odnosu na stvarnost. S nizom brda predočen je reljef bukovičkog pobrđa, ali je neobičan izostanak jasnog prikaza planinskog masiva Velebita. Od fortifikacijskih objekata ističe se grad Obrovac (*Obroazo*), smješten uz lijevu obalu rijeke Zrmanje. Grad se sastojao od utvrde na brijegu i podgrađa koje se razvilo između utvrde i rijeke. U neposrednoj blizini je ucrtan most kojim je premošćena Zrmanja. Nizvodno, uz samu desnu obalu, prikazana je trobrodna građevina koja predstavlja benediktinski samostan sv. Juraj Koprivski, koji se nalazio na položaju današnjeg obrovačkog groblja. Uzvodno od grada, uz lijevu obalu, nalaze se dvije utvrde. Prva predstavlja poznatu i dobro očuvanu utvrdu Stari Obrovac (*Bilisane*), a druga slabo poznatu utvrdu Žegar (*Xegar*), čiji su se ostaci najvjerojatnije nalazili na lokalitetu Kulina u Kaštel Žegarskom.⁹⁶ Između ovih utvrda, uz obje strane rijeke, ucrtane su malene građevine koje predstavljaju mlinice na prvom

⁹⁶ Paganov zemljovid donosi najstariji podatak o postojanju srednjovjekovne utvrde na području Žegara. Kasnije je na tom mjestu izgrađena samostojeća obla kula koja je sačuvana do današnjeg dana. Ostaci utvrde nisu sačuvani, a izostao je i njihov prikaz na kasnijim katastarskim kartama.

zrmanjskom slapu Jankovića buku.⁹⁷ Slap nije označen na zemljovidu, kao ni ostali zrmanjski slapovi koji se nalaze uzvodno.

Na istaknutom brdu, na području bukovičkog pobrđa, prikazana je utvrda Zelengrad (*Xelengrat*), u čijoj se blizini nalaze prikazi dviju trobrodskih građevina. Na osnovi njihovog rasporeda može se zaključiti da najvjerojatnije predstavljaju srednjovjekovne crkve sv. Ivana Krstitelja u Medviđi i sv. Juraja u Kruševu. Na samoj obali Novigradskog mora prikazana je četvrtasta utvrda označena natpisom *Crenaci*, za koju se po prikazanom izgledu i položaju može zaključiti da predstavlja kaštel Otišinu u istoimenom predjelu u Kruševu. Na južnom kraju Karinskog mora ucrtana je crkva sa zvonikom i natpisom *frati* što predstavlja franjevački samostan u Karinu. U neposrednoj blizini prikazan je srednjovjekovni grad Karin (*Carin*).

Uz obalu Velebitskog kanala prikazana je trobrodna građevina i uz nju dva manja objekta, koji predstavljaju naselje i crkvu sv. Jurja u Rovanjskoj. Uz sjevernu stranu Novigradskog mora prikazana su dva objekta koja najvjerojatnije predstavljaju naselje koje se nalazilo na području današnje Maslenice. Uz obalu je prikazan otok s malom građevinom, najvjerojatnije se radi o otoku Veliki Školjić.⁹⁸ Manji su objekti označeni na dva mjesta uz desnu obalu rijeke Zrmanje i mogli bi predstavljati naselja na području današnjih Zatona Obrovačkog i Muškovaca. Tankim vijugavim linijama označena su dva puta koja vode iz središnjeg dijela Kruševa. Prvi vodi od crkve do srednjovjekovne utvrde u Donjem Karinu, a drugi također polazi od istog mjesta prema istoku, prolazi sjeverno od utvrde Zelengrad i preko Medviđe nastavlja dalje u istom smjeru.⁹⁹

3.2.2. Coronellijev zemljovid

U razdoblju nakon uspostave mletačke vlasti nastaju novi i precizniji zemljovidi novoosvojenog područja dalmatinskog zaleđa. Najznačajniji prikaz obrovačkog područja nalazi

⁹⁷ Postojanje srednjovjekovnih riječnih mlinova na ovom položaju potvrđuje njihov naziv *Karlovića mlinovi*, zabilježen za vrijeme osmanske vladavine: F. HAFIZOVIĆ, 2008, 185-186, bilj. 16.

⁹⁸ Posljednjih nekoliko godina na ovom je otoku provedeno nekoliko arheoloških terenskih pregleda tijekom kojih su na površini utvrđeni ostaci suhozidne arhitekture i pronađeni ulomci keramike iz srednjeg i novog vijeka: Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2018, 13-15. U podmorju oko otoka uočeni su ostaci prapovijesnih struktura: M. PARICA, 2021, 116-120.

⁹⁹ Ovaj se put poklapa s antičkom cestom koja je istraživana početkom 20. stoljeća: M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1905, 16-17.

se na zemljovidu *Contado di Zara*¹⁰⁰ koji je izradio poznati kartograf Vincenzo Maria Coronelli u Veneciji 1688. godine (sl. 11).¹⁰¹ Od geografskih elemenata obrovačkim područjem dominira brdski reljef planinskog lanca Velebita i bukovičkog pobrđa, koji su predočeni nizom povezanih brda. Područje bukovičkog pobrđa je dodatno označeno legendom *MONTI DI BVCOVIZZA*. Između je prikazano široko korito rijeke Zrmanje čiji je donji tok označen nazivom Obrovačka rijeka (*Obroazzo F.*), a uzvodno nazivima Zrmanja (*Zermagna Fiume*) i antičkim Tedanij (*Tedanium*). Njene dvije pritoke označene su tankim linijama. Na desnoj je strani označena rijeka Krupa, najznačajniji pritok Zrmanje, sa svojim manjim pritokom, vjerojatno rječicom Krnjezom. Na lijevoj je strani označen jedan pritok, vjerojatno jedan od potoka ili povremenih tokova na području Bilišana ili Žegara. Stilizirani crteži pojedinačnih stabala ucrtani su diljem obrovačkog područja što je još jedan dokaz tadašnje očuvanosti izvornog šumskog pokrova.

Coronellijev zemljovid ima važnost i zbog arheološke topografije jer su na njemu označeni neki danas nepoznati arheološki lokaliteti. Jedan od njih je utvrđeni položaj *Pozzo* uz obalu Novigradskog mora na području Maslenice.¹⁰² Na području Jasenica označena je utvrda Dračevac (*Draceuaz uestigie di Fortezz*), ali prikazani tlocrt ne odgovara stvarnom stanju na terenu. Shematski je označen položaj utvrde Bojnik (*Guardia detta Bocnin*) u Kruševu, smještene iznad ušća rijeke Zrmanje. U blizini je ucrtan drveni most preko rijeke Zrmanje, uz koji se nalaze dvije legende *Smerghi Ponte* i *Vestigie di Fabriche P[...]*Je di Legno**, čime je kartograf označio nekadašnje osmansko brodogradilište.¹⁰³

Na području između Bojnika i Obrovca označen je još jedan položaj koji bi mogao predstavljati kulu Pržunac ili lokalitet Punta Miljanića.¹⁰⁴ Uzvodno je označen grad Obrovac (*Obrovazzo Grande o inferiore con Fortezz[a]*), pogrešno označen antičkim nazivom *Argyruntum*. Na suprotnoj obali je natpis *Qui arriuano le Marciliane* koji označava mjesto do kojega se moglo doploviti većim brodovima.¹⁰⁵ Uzvodno je prikazana utvrda Stari Obrovac (*Obroazzo Picc[ol]o*) i riječni mlinovi (*Molini*) na Zrmanji. Na desnoj strani, uzvodno od utoka Krupe u Zrmanju, označen je manastir Krupa i most na Zrmanji. Pogreškom je natpis Kaluđer

¹⁰⁰ Znanstvena knjižnica Zadar, Zadar, *Contado di Zara*, Sign. 212162 S-2

¹⁰¹ Vincenzo Maria Coronelli (1650. – 1718.) je bio najbolji mletački kartograf s kraja 17. i početka 18. stoljeća. Izradio je veći broj zemljovida područja Dalmacije. Smatra se najzaslužnijim za poznavanje Dalmacije tijekom 18. stoljeća izvan granica Venecije: D. ROKSANDIĆ – N. SPONZA, 2015, 73.

¹⁰² Taj lokalitet danas nije poznat ali zbog naziva (*Pozzo*), moglo bi se povezati s nekadašnjim naseljem na području Maslenice gdje se nalaze ostaci porušene crkve, naselja i stari bunar Bunarić uz koji se vezuju neke narodne predaje: N. KULENOVIĆ, 2019, 280; N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 38-41.

¹⁰³ D. ROKSANDIĆ – N. SPONZA, 2015, 75.

¹⁰⁴ Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 46-47.

¹⁰⁵ D. ROKSANDIĆ – N. SPONZA, 2015, 74-75.

(*Caloieri*) označen na lijevoj, a *Žegar (Zegar)* na desnoj strani Zrmanje. Na području Bukovice je isprekidanim linijama označena nekoliko manjih područja, od kojih su se neki zasigurno nalazili na obrovačkom području. Ta su područja označena natpisima *Lofulouci*, *Cerpote* i *Podradiniche*. Prvi bi se mogao odnositi na nekadašnje naselje Čučulovci na području Bilišana, drugo je nekadašnje naselje Krmpote na području Medvide, dok treće naselje za sada nije moguće pouzdano ubicirati.¹⁰⁶

Uz obalu Novigradskog mora označen je položaj utvrde Otišina (*Chotcyna T.*). Karinsko more je označeno natpisom *Carin Lago con Salina*, a uz njegov južni kraj označen je položaj franjevačkog samostana (*Clost Carin*). U blizini je označen kratak tok koji se ulijeva u more, najvjerojatnije rijeka Karišnica. U neposrednoj blizini mora označeno je područje naselja Krmpote (*Cerpote*) i utvrda Zelengrad (*Zelen*), što ne odgovara njihovom stvarnom smještaju na središnjem bukovičkom pobrđu.

3.2.3. Austrijska vojna izmjera

Od starijih topografskih karata najvažnije su topografske vojne izmjere Habsburške Monarhije jer su digitalizirane i lako dostupne za korištenje. Topografska izmjera Habsburške Monarhije započela je odlukom carice Marije Terezije 1763. godine. Tom je izmjerom djelomično zahvaćeno obrovačko područje iako se ono u to vrijeme nalazilo pod vlašću Mletačke Republike. Habsburgovci su imali teritorijalne pretenzije prema područjima sjeverne Dalmacije, posebno Podgorju, jer su se smatrali pravnim nasljednicima svih hrvatskih teritorija koji su prije osmanskih osvajanja pripadali Ugarskom Kraljevstvu. Topografska izmjera je provedena za vrijeme vladavine cara Josipa II. po kojemu je nazvana jozefinska izmjera.

Prva vojna izmjera Karlovačkog generalata (*Karlstädter Generalat*) je provedena tijekom 1774. i 1775. godine. Posebno je detaljno prikazana linija državnog razgraničenja na Velebitu, na kojoj su označeni brojni mikrolokaliteti, kao što su kapela sv. Petra na Velikom Libinju, Baričevića grob i Lokva iznad Muškovaca i dr. Karta donosi detaljan prikaz riječnih tokova Zrmanje i Krupe te njihovih manjih pritoka, a posebno je pažnja pridavana ucrtavanju različitih putova, od kojih neki nisu nikada prije ni kasnije bili označavani na kartografskim izvorima.

¹⁰⁶ Preko označenog područja ucrtan je jedan duži vodotok koji se ulijeva u rijeku Zrmanju iz čega se može zaključiti da je riječ o području između Bilišana i Ervenika, na kojemu postoji nekoliko potoka i sezonskih vodenih tokova. Na kasnijim mletačkim katastarskim kartama jedan dio područja Bilišana označen je nazivom *Ipodgradine*, što donekle podsjeća na naziv *Podradiniche*.

Kao primjer možemo navesti riječni prijelaz pored srednjovjekovne kule Klisina u Bilišanima koji se kasnije nije koristio, dok izgradnja same kule svjedoči da je nekad bio važan riječni prijelaz. Na karti su označena i manja naselja, pa su tako na području sela Golubić označene kuće prvih naseljenika koji su se doselili s područja današnjeg Zelengrada i susjednih naselja.

Druga topografska vojna izmjera je provedena u razdoblju od 1806. do 1869. godine. Tom su prilikom izrađene topografske karte u mjerilu 1:28800 za područje cijele Habsburške Monarhije. Izmjera hrvatskih zemalja je provedena tijekom 1860-ih godina. Ova je izmjera nazvana franciskanska izmjera po tadašnjem vladaru caru Franji I.

Treća vojna izmjera je provedena od 1869. do 1887. godine, a pojedine su karte nadopunjavane sve do 1916. godine. Ova je izmjera bila potrebna jer su starije franciskanske izmjere bile zastarjele i nedovoljno precizne. Za područje monarhije su izrađene topografske karte mjerila 1:25000. Izmjera je dobila naziv francjozefinska izmjera po tadašnjem vladaru Franji Josipu I.

3.2.4. Mletačke katastarske karte

Državni arhiv u Zadru čuva opsežnu građu vezanu za mletačko uređenje zemljišnih odnosa u Dalmaciji, koja je nastajala u razdoblju od 15. do 18. stoljeća. Za obrovačko područje najznačajnija je prva katastarska izmjera čije je provođenje započelo početkom 18. stoljeća. Ova se građa nalazi pohranjena u pet fondova Državnog arhiva u Zadru (Mletački katastri Dalmacije, Spisi generalnih providura, Pisma mjernika vještaka, Mape Grimani i Zbirka geografskih i topografskih karata).¹⁰⁷ Osnova za proučavanje povijesnog krajolika cijelog zadarskog zaleđa jesu katastarske karte čija je izrada dovršena do 1709. godine. Na njima je prikazano područje poznato pod nazivom Nova stečevina (*Aquisto nuovo*), koje je u mletački posjed dospjelo do kraja 17. stoljeća.

Nakon što su okončani mletačko-osmanski ratni sukobi 1699. godine mirom u Srijemskim Karlovcima, određena je nova granična linija koja je dobila ime *Linea Grimani*, po voditelju mletačke komisije Giovaniju Grimaniju. Osvojeno je područje bilo naseljeno većinom bivšim osmanskim podanicima katoličke i pravoslavne vjere, koji su nazivani skupnim imenom

¹⁰⁷ M. RIMAC – G. MLADINEO, 2009, 31-32.

Morlaci (*Morlacchi*). Mnogi od njih su na tom području živjeli od ranije, a znatan je dio pristigao iz Like i drugih osmanskih područja tijekom i nakon završetka ratnih sukoba.

Odmah nakon uspostave mletačke vlasti započele su pripreme za izradu katastra, što je bilo neophodno za stabilizaciju osvojenog područja, provođenje agrarne reforme i ubiranje poreza. Osim toga, teritorijalna organizacija i raspodjela zemljišta su bili uobičajeni načini demonstriranja državne moći na novostečenom posjedu.¹⁰⁸ Jedan od glavnih ciljeva države je bio uspostaviti kontrolu nad novim podanicima kojih je bilo nekoliko desetaka tisuća. Sva je zemlja na osvojenom području postala državno vlasništvo, a podanicima je dodjeljivana samo na korištenje, uz obvezu plaćanja poreza od poljoprivredne proizvodnje i vršenja vojne službe u slučaju ponovnog rata. Svako je kućanstvo predstavljao glavar obitelji ili kućne zadruge, većinom muškarac, a samo u rijetkim slučajevima kao nositelj domaćinstva se pojavljuje žena udovica. Zemlja je raspodijeljena na način da su po svakom članu obitelji dodjeljivana dva padovanska kanapa.¹⁰⁹ Podjela zemlje nije bila ujednačena, jer su pojedinci koji su obnašali više funkcije, kao što su serdari i harambaše, dobivali puno veće površine, uglavnom najkvalitetnije i najplodnije zemlje.¹¹⁰ Osim toga, na svim područjima zemlja nije bila jednako kvalitetna. Zbog toga je na području Bukovice i Podgorja, gdje je zemlja uglavnom kamenita i manje plodna, po članu obitelji dodjeljivana veća površina.¹¹¹

Zadarski okrug (*Contado di Zara*) je bio podijeljen na tri dijela, a obrovačko područje je spadalo u Gornji kotar (*Contado superior*). Cijelo je okružje premjereno od 1705. do 1709. godine. Mjernici su bili Bartolo Agostini, Issepo Alemari, Bortolo Albori, Tomaso Pasconi, Pietro Rossi pod vodstvom Cosme Faudentinija.¹¹² Mjernici su redom bili stranci tako da su toponimi i imena ljudi zapisivani talijanskom grafijom, zbog čega nisu uvijek jasno prepoznatljiva. Terenske katastarske karte koje su izrađene tijekom zemljišne izmjere su znatno skromnije od opsežnog tekstualnog dijela. Pojedine su karte znatno oštećene i izbljedjele. Za područje velebitskog Podgorja na desnoj obali Zrmanje, u ono vrijeme poznatog pod nazivom

¹⁰⁸ T. MAYHEW, 2008, 126.

¹⁰⁹ Padovanski kamp ili kanap (*Campo Padovano*) je mjerna jedinica za zemljišnu površinu koja je korištena tijekom katastarske izmjere i dodjele zemljišta. Jedan padovanski kanp se dijelio na četiri kvarte (*Quarta*), a jedna kvarta na dvadeset tavola (*Tavole*). Jedan padovanski kanap je iznosio 3655 m² ili 0,36 ha.

¹¹⁰ Na području Gornjeg kotara serdar Ilija Mitrović – Janković je samo u Žegarar dobio 59 kanapa, uglavnom obradive zemlje: M. RIMAC, 2012, 328-329. Radilo se o najkvalitetnijim oranicama na području Žegarskog polja i Bogatnika. Između ostalih pripala mu je parcela od oko 60000 m², koja je obuhvaćala cijeli današnji predjel Mokri dol kod zaseoka Zelići u Bogatniku.

¹¹¹ M. RIMAC, 2012, 8.

¹¹² M. RIMAC – G. MLADINEO, 2009, 29.

Morlakija (*Morlacca*), postoje samo katastarske karte, ali nisu sačuvani popisi posjednika, broja stanovništva i stoke.¹¹³

Za obrovačko područje postoji sačuvano osam katastarskih mapa s više od pedeset velikih rukopisnih listova. Zbog njihove važnosti donosimo detaljniji opis svake pojedine mape. Mapa pod nazivom Jasenice i Kaštel Venier (*Giasenizze e Castel Venier*) sadrži pet velikih listova od kojih su tri preklapna. Na njima je prikazano područje današnjih naselja Jasenice, Rovanjaska, Maslenica i veći dio Selina.¹¹⁴ Na listu I prikazano je područje od izvora potoka Mala Paklenica do ušća u Velebitski kanal. Na listu II prikazano je nenaseljeno područje od Modriča do Svetog brda. Na listu III prikazano je područje velebitske padine do Tulovih greda i granice sa Zatonom Obrovačkim. Na listu IV nalazi se najviše detalja jer prikazuje područje od uvale Modrič na zapadu do središnjeg dijela Jasenica na istoku, na kojemu se nalazi većina zemljišnih čestica, kuća i drugih objekata. Na listu V prikazano je područje od središta Jasenica do granice s Obrovcem, uključujući oko 7 km donjeg toka rijeke Zrmanje. Značajniji nedostatak je izostanak prikaza užeg priobalnog područja od Maslenice do ušća Zrmanje.

Mapa Bilišane (*Bilissane*) prikazuje područje koje se većim dijelom preklapa s područjem današnjeg naselja Bilišane. Sastoji se od šest velikih listova s manjim preklapnim dijelovima. Na listu I prikazan je dio toka rijeke Zrmanje i utvrda Stari Obrovac te naselje Sjerkovac (*Sercouaz*), danas područje oko zaseoka Pupovci (Grande). Na listu II prikazan je nastavak gornjeg toka rijeke Zrmanje s mlinovima i dijelom Donjih Bilišana. Na listu III prikazano je nenaseljeno područje na zapadnom rubu sela, odnosno predjel oko današnjeg zaseoka Badže. Na listu IV prikazano je područje od bunara *Ioscouaz* u Donjim Bilišanima, dio povijesnih naselja Breštani (*Brestane*) i Čučulovci (*Tutulovaz*) do predjela Sjenokos na granici s današnjim Zelengradom. Na listu V prikazano je područje središnjeg dijela Bilišana, označeno nazivom *Ipod Gradine* i *Alina Dragħa* na granici prema Bogatniku. Na listu VI prikazano je područje od istočnog ruba Donjih Bilišana do Dramotića, a kao krajnja točka na istoku označen je Panin kuk na utoku rijeke Krupe u Zrmanju.

Mapa Karin (*Carin*) prikazuje područje današnjih naselja Donji Karin (Grad Benkovac) i Gornji Karin (Grad Obrovac). Sastoji se od devet velikih listova od kojih neki imaju manje ili veće preklapne dijelove. Područje naselja Gornji Karin, koje danas pripada Gradu Obrovcu, prikazano je na sedam listova. Na listu I prikazano je granično područje prema Kruševu, od

¹¹³ M. RIMAC, 2012, 11.

¹¹⁴ Kaštel Venier (*Castel Venier*) je bio naziv za područje današnjeg Vinjerca, na suprotnoj obali Velebitskog kanala, u kojemu je bilo nastanjeno stanovništvo iz Podgorja.

obale Karinskog mora do brda Orljak. Na samoj granici označena je morska luka (*Porto di Slana*), a na brdu Orljak naselje *DRA[GOMIRANI?]* s jednom nastanjenom kućom. To je brdski predjel na kojemu su kasnije nastali zaseoci Lončari i Trbovići. Na listu III prikazan je cijeli tok rijeke Karinšnice s dva porušena mlina i ruševinama franjevačkog samostana. Uz morsku obalu označen je položaj nekadašnjih solana i mjesto gdje se bujične vode (potok Bijela/Bila) ulijevaju u more. Na listu V prikazano je naseljeno brdsko područje oko današnjih zaseoka Gornje i Donje Radeke s označenim brdima Orljak i Golić. Na listu VII prikazano je brdsko područje oko današnjeg zaseoka Vukše. Na listu VIII prikazana je brdska padina oko zaseoka Alavanje na predjelu Šujićino polje (*Monte detto So(li)sino Pogle*). Na listu IX prikazano je područje pod nazivom Kunovac na granici sa selom Bruška. Označeni su putovi, zemljišne čestice, kuće, bunar i torovi za stoku (*mandre*), što je specifično samo za ovu mapu.

Mapa Kruševo (*Crussevo*) se sastoji od sedam velikih listova s manjim preklapnim dijelovima. Na njima je prikazan grad Obrovac i veći dio današnjeg naselja Kruševo. Na listu I prikazano je ušće rijeke Zrmanje u Novigradsko more s ostacima utvrde Bojnik i kule Pržunac, kao i dio naselja Otišina s istoimenom srednjovjekovnom utvrdom. Šire područje označeno je nazivom Bojnik, koje se danas odnosi samo na uzvišenje iznad ušća Zrmanje. Na listu II prikazane su veće vrtače Vinovac i Zevelinac uz riječni kanjon, bunar Blizanac i dio zaseoka Miljanići s označenim kućama. Na listu III nalazi se veći dio naselja Otišina s istoimenim bunarom (*Ottissina*), zatim morske uvale Meka draga i Tunjarica, veći dio područja današnjeg turističkog naselja Ribnica sa srednjovjekovnom crkvom sv. Kuzme i Damjana. Na listu IV prikazan je središnji dio Kruševa s kućama raspoređenim uz sjeverni rub Donjeg polja, seoskim putovima i crkvom sv. Jurja (*s. Zorzi*). Na listu V prikazano je područje oko Cvijine gradine, predjel Karlovac i grad Obrovac na sjeveru s dijelom riječnog toka Zrmanje do granice s Bilišanima. Na listu VI prikazano je područje uz Karinsko more, od predjela Vedro polje u Ribnici do mjesta Slana na granici s Karinom. Na listu VII prikazano je područje od Gornjeg polja do granice s Karinom na jugu.

Mapa Obrovac s Kruševom (*Obbrovazzo con Crussevo*) sadrži sedam listova na kojima je prikazan brdski dio naselja Kruševo, znatan dio današnjeg Zelengrada i manji dio područja Gornjeg Karina. Na listu I prikazano je područje od zelengradskog zaselka Gagići u Jasenovači, bunar Janjkeš (*Gianchez*) do graničnih točke na istoku, odnosno brdo Zelenikovac, Mandina Kamenica i granična oznaka kod zaseoka Vlačine u Zelengradu na kojemu su graničili Kruševo, Medviđa, Bilišane i Žegar. Na listu II prikazano je područje Barovišta (*Barovista*) i južni dio

današnjeg naselja Zelengrad s kućama doseljenika iz Gornjih Biljana. Na listu III prikazano je granično područje Kruševa prema Bilišanima označeno nazivima Dureševa Draga (*Duresseva draga*) i Škaljić (*Skalich*). Na listu IV prikazano je nenaseljeno područje na granici Kruševa i Zelengrada. Na listu V prikazano je područje oko srednjovjekovne utvrde Zelengradina (*Zelengrad*) na sjeveru do zaseoka Ležaje na jugozapadu, označeno nazivom *Buslenitidousce* i prikazanim kućama Ležaja iz Gornjeg Karina. List VI prikazuje predjel Kruševa pod nazivom Kobljani (*Kobiglane*), na kojemu se nalaze današnji zaseoci Marići, Klanci, Šimurine i Brkići, tada naseljeni samo s jednom kućom Nikole Klanca. Na listu VII prikazano je nenaseljeno brdsko područje na južnom dijelu današnjeg Kruševa, s označenim nizom zemljišnih parcela i bunarom Bukovac (*Pozzo d(etto) o Bucouaz*).

Mapa Medviđa i Krmpote (*Medvigge e Crempot*) sadrži osam velikih listova, većinom s jednim ili dva manja preklapljena dijela. Na njima je prikazano područje današnjeg naselja Medviđa, zatim dio današnjih naselja Zelengrad i dio sela Parčići. Na listu I prikazano je nenaseljeni predio Barovišta i granična točka na brdu Zelenikovac u Zelengradu. Na listu II prikazano je granično područje prema Kruševu i predjeli Vučina, Slime i Zaklopac s kućama naseljenika iz Gornjih Biljana. Na listu III prikazano je područje u Medviđi s izvorom vode, označeno nazivom nekadašnjeg sela Krmpote (*Villa di Carmpot*). Na listu IV nalazi se istočni dio današnje Medviđe s predjelom Razdolje i brdskom područje označenim nazivom Starovrh (*Starover*). Na listu V prikazan je središnji dio današnje Medviđe s označenom crkvom sv. Ivana Krstitelja, Gradinom i kućama. Na listu VI nalazi se područje na istočnoj strani današnje Medviđe. Od prikazanih detalja ističe se lokva Solokva (*Aqua d(et)to Suoloqua*). Na listu VII prikazano je područje prema selu Parčići i dio na granici prema Bjelini i Bruški s graničnim područjem na brdu Čekić. Na listu VIII prikazano je područje današnjeg naselja Parčići s kućama, lokvom Maricom, bunarom i srednjovjekovnom crkvom sv. Margarita (danas sv. Ilija).

Mapa pod nazivom Zaton, Zavođani?, Golubić i dio Žegara (*Zatton, Zavagnani, Golubich, e parte di Xegar*) sadrži šest listova na kojima je prikazano područje na desnoj obali rijeke Zrmanje, uključujući područje današnjih naselja Zaton Obrovački, Muškovci, Golubić, Krupa i Nadvoda. Na listu I prikazano je brdsko i planinsko područje dijela današnjeg Golubića sa svega nekoliko ucrtanih zemljišnih čestica, lokvom Brestovac i vrhom Toplo Brdo na Velebitu. Na listu II prikazano je slično područje s manjim dijelom današnjeg sela Krupa i planinskim područjem na sjeveru gdje je označeno područje Dubokog Dola, a poviše njega, na prijevoju Vučjak, označen je bunar Smiljanić i grob serdara Ilije Smiljanića. Na listu III prikazano je

područje današnjeg naselja Zaton Obrovački od grada Obrovca i toka rijeke Zrmanje sve do vrhova Velebita na sjeveru s nekoliko graničnih vrhova. Naselje Zaton označeno je s natpisom, parcelama i položajem kuća. Uz rijeku je označen položaj ostataka srednjovjekovnog benediktinskog samostana Sv. Juraj Koprivski. Na listu IV označeno je područje sela Muškovci od rijeke Zrmanje na jugu do vrhova Velebita na sjeveru. Naselje se nalazilo nedaleko od riječnog toka a nosilo je ime Zavajani ili Zavodani (*Villa Zauagani*). Na listu V prikazano je područje naselja Golubić i Nadvoda. Označen je dio toka Zrmanje i Krupe s Paninim kukom i brdom Golubić. Na području sela Golubić ucertane su zemljišne parcele ne predjelu Doljani i Vučipolje. Na listu VI prikazano je područje dijela naselja Nadvoda i Kupa. U Nadvodi su ucertane zemljišne parcele i kuće uz riječni tok i nekoliko mlinova uz rijeku Zrmanju. Na područje Krupe, prikazan je pravoslavni manastir i jedan mlin na izvoru rijeke, dok preostalo područje današnjeg naselja nije bilo naseljeno.

Mapa Žegar (*Xegar*) se sastoji od šest velikih listova, svi s preklopnim dijelovima. Podijeljeni su u četiri skupine koje međusobno nisu povezane. Na njima je prikazano široko područje Žegara, koje uključuje današnja naselja Bogatnik, Kaštel Žegarski, Komazeci i Nadvoda. Na listu I prikazano je nenaseljeno granično područje između Bilišana i Žegara. Kao točke razgraničenja određena su dva stabla na zemlji Vukića Oluića iz Bilišana, jedna nepoznata ruševina i brdo Golubić na području preko rijeka Zrmanje i Krupe. Na listu II prikazano je područje Žegarskog polja u današnjim naseljima Kaštel Žegarski i Nadvoda. Ucertane su brojne zemljišne parcele s upisanim imenima vlasnika. Prikazana je rijeka Zrmanja i nekoliko njenih pritoka, kuće, mlinovi, pravoslavna crkva sv. Georgija i tadašnje groblje, koje se nalazilo na lokalitetu Grčko groblje nedaleko od zaseoka Perići. Na listovima III i IV prikazan je veći dio područja današnjeg naselja Bogatnik. U središnjem dijelu ucertane su brojne zemljišne parcele s imenima vlasnika, među kojima se ističe ime serdara Ilije Mitrovića. Prikazana su tri puta koja vode do sela. Prvi dolazi iz smjera Bilišana (Obrovca), drugi iz zaseoka Vlačine u Zelengrada i treći iz Žegarskog polja u Kaštel Žegarskom. Na rubu lista III označena je granična točka koja je određena kao točka razgraničenja čak četiriju katastarskih općina (Žegar, Krmpote, Bilišane i Kruševo). Na listu V i VI prikazano je granično područje prema Erveniku, koje danas pripada naseljima Nadvoda, Kaštel Žegarski i Komazeci. Na desnoj strani Zrmanje prikazan je današnji predjel Prndelji sa zemljišnim česticama i kućama. Označeno je i područje teritorijalnog spora između Žegara i Ervenika. Na lijevoj strani rijeke nalazi se nekoliko zemljišnih čestica i cesta koja vodi prema Erveniku. Na cijelom je području simbolima različitih stabala označena

šumska površina. Na južnom je rubu prikazano brdo Oštrik koje je na tom dijelu predstavljalo točku razgraničenja s Ervenikom.

Sve katastarske karte sadrže iste osnovne podatke, koji uključuju zemljišne čestice, kuće, putove, položaje crkava i pojedine točke razgraničenja između katastarskih jedinica. Ipak, karte nisu u potpunosti standardizirane, jer se međusobno znatno razlikuju zbog načina na koje su pojedini mjernici prikazivali stanje na terenu. Tako pojedine karte sadrže znatno više podataka, kao što su upisana imena vlasnika kuća i zemljišnih parcela, bunare, lokve i izvore, ruševine utvrda, crkava i samostana, riječne mlinice, torove, vrtove, drveće, imena mjesta, geološke oblike i drugo (sl. 12-13). Sve su karte izrađene u mjerilu 1:3547.¹¹⁵

Zemljišne čestice su glavno obilježje navedenih katastarskih karata. Sve su iscrtavane geometrijski, na način da su najprije na papiru označavani maleni ubodi iglom, koji su nakon toga spajani ravnim linijama crne tinte. Sve su označene brojevima, a nerijetko su upisana i imena vlasnika. Već se po načinu crtanja može zaključiti da zemljišne čestice u potpunosti ne odgovaraju stvarnom izgledu na terenu.¹¹⁶ Na obrovačkom području zemljišne parcele su se uglavnom nalazile u manjim krškim poljima, dolcima, različitim geološkim udubljenjima i uz riječne tokove. Zbog toga je čest slučaj da se radi o osamljenim parcelama raspršenim na širokom krškom području. Unatoč tome, najčešće ih se može identificirati s lokacijama na terenu i to ponajviše uz pomoć usporedbi s *franciskanskim katastrom* iz prve polovice 19. stoljeća i suvremenim zračnim i satelitskim snimkama. To je moguće ponajviše zbog izrazito krškog terena, na kojemu u kasnijim razdobljima nije moglo doći do znatnijih krčenja i promjena u morfologiji terena, već najčešće do dodatne podjele i usitnjavanja prvobitnih zemljišnih čestica. U pisanom dijelu katastra označavana je poljoprivredna namjena svih zemljišnih čestica (oranice, vinogradi i livade), dok su na katastarskim kartama njihove namjene samo iznimno označavane.¹¹⁷ Na kartama je mnogo češće označavano okolno nepodijeljeno zemljište, za koje se najčešće navodi da je nekorisno (*inutile*), neobrađeno (*incolto*), šumovito (*boschivo*), močvarno (*paludi*) i sl. Iz navedenih se opisa može zaključiti da je početkom 18. stoljeća veći dio danas ogoljenog kamenjara bio prekriven izvornim šumskim pokrovom.

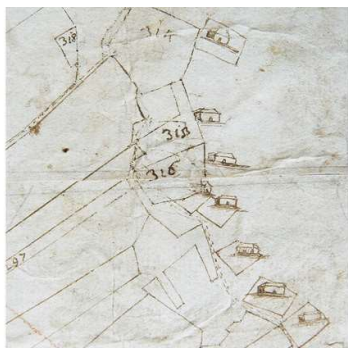
¹¹⁵ M. SLUKAN ALTIĆ, 2000, 184.

¹¹⁶ To je posebno izraženo kod lokaliteta na kojima još uvijek postoje specifične dugačke njive S-oblika, a koje su na katastarskim kartama prikazane kao pravilne izdužene parcele. Najizrazitiji takvi primjeri su vrtače Burilovac u Jasenicama i Zevelinac u Kruševu.

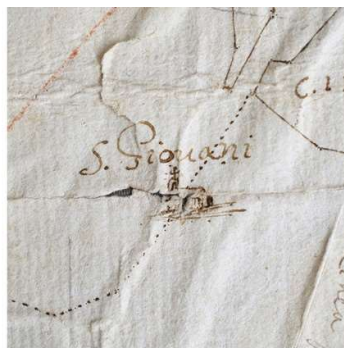
¹¹⁷ Tako je na području Donjih Bilišana jedna manja zemljišna čestica u posjedu serdarske obitelji Janković označena kao neobrađena (*inculto*), dok je za jednu drugu česticu na istom području navedeno da je povrtnjak (*horto*).

Seosko imanje (Bilišane)

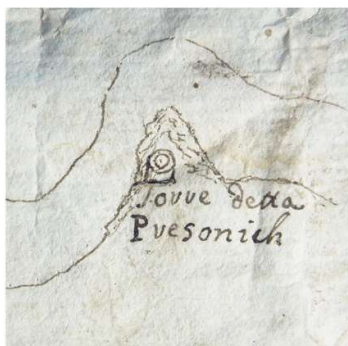
Kuće s okućnicama (Kruševo)

Crkva (Medviđa)

Utvrda s podgrađem (Bilišane)

Kula na riječnom rtu (Kruševo)

Lokva (Kruševo)

Bunar i zemljišna parcela (Obrovac)

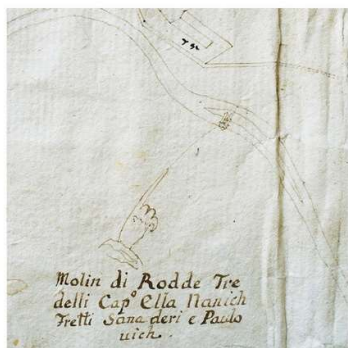
Cesta (Kaštel Žegarski)

Oznaka razgraničenja (Bogatnik)

Torovi za stoku (Gornji Karin)

Riječni mlin (Bilišane)

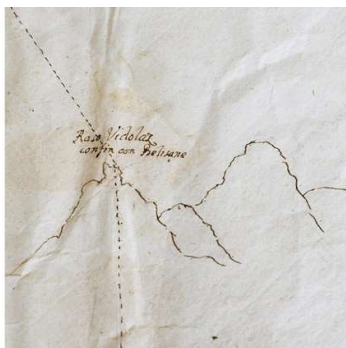

Morsko pristanište (Maslenica)

Slika 12. Isječci mletačkih katastarskih karata s početka 18. stoljeću s prikazima antropogenih struktura na obrovačkom području (Državni arhiv u Zadru, izradio Š. Vrkić)

Brdski reljef (Medvida)

Planinski vrhovi (Muškovci)

Brežuljak (Nadvoda)

Šuma (Medvida)

Cesta u šumskom predjelu (Bogatnik)

Stablo (Kaštel Žegarski)

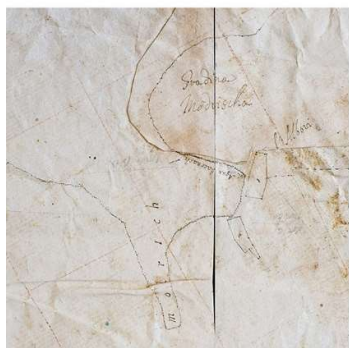
Rijeke (Zrmanja/Krupa)

Potok (Bilišane)

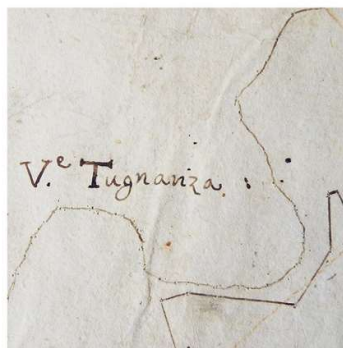
Izvor (Muškovci)

Morska uvala (Rovanjska)

Vrulja (Gornji Karin/Kruševo)

Morska uvala (Kruševo)

Slika 13. Isječci mletačkih katastarskih karata s početka 18. stoljeću s prikazima prirodnih elemenata na obrovačkom području (Državni arhiv u Zadru; izradio Š. Vrkić)

Na svim katastarskim kartama su označeni položaji kuća koje su u to vrijeme bile naseljene. One su najčešće označavane jednakim shematiziranim prikazom, koji se razlikuje kod svakog pojedinog mjernika. Tako neki koriste prikaz kvadratnog objekta s četveroslivnim krovom i vratima, zatim pravokutni objekt s dvoslivnim krovom s vratima i dva prozora, a najjednostavniji je prikaz običnog pravokutnika. Kartografi su samo u iznimnim slučajevima naglasili da se radi o kompleksnijoj arhitekturi, koja se sastoji od više objekata sa zatvorenim dvorištem, odnosno jednim građevinskim sklopom. U tim se slučajevima najvjerojatnije radi o seoskim imanjima koja su ranije pripadala osmanskim feudalnim obiteljima. Nekoliko je takvih primjera zabilježeno na području Karina, Kruševa i Bilišana.

Sve karte sadrže prikaze putova na području naselja ili između pojedinih naselja. Oni značajniji, najčešće putovi koji povezuju susjedna naselja, prikazani su dvjema usporednim linijama. Uz njih je uobičajen i natpis koji označava u kojemu smjeru vode, kao na primjer *Strada che uà à Obroazo*. S dvije usporedne isprekidane linije prikazani su manje značajni ili lošiji putovi. Oni se najčešće nalaze na području unutar iste katastarske općine, ali ima i onih važnijih za koje je poznato da su se odavno koristili, kao što je stara rimska i srednjovjekovna trasa preko prijevoja Vučjak na Velebitu. Lokalni putovi i staze su označavani jednom isprekidanom linijom, s time da je na kartama prikazan samo manji broj putova koji su se u to vrijeme koristili.

Među važnije objekte označene na kartama spadaju crkvene građevine koje su prikazivane na nekoliko različitih načina. Većina ih je prikazana tlocrtno, što odgovara njihovom stvarnom izgledu na terenu. Takvi slučajevi su sa crkvama sv. Jurja u Rovanjskoj, sv. Trojstva (sv. Jeronima) u Jasenicama, sv. Josipa u Obrovcu, sv. Kuzme i Damjana u Ribnici (Kruševo), sv. Juraja u Kruševu i pravoslavni manastir u Krupi. Na sličan su način prikazani i ostaci srednjovjekovnog benediktinskog samostana sv. Juraj Koprivski u Zatonu Obrovačkom, koji su označeni natpisom *convento con chiesa dirocata*. Ovi ostaci su prikazani i zbog toga što se na tom mjestu počelo formirati obrovačko gradsko groblje.

Drugi je način prikaza crkava shematski, kao izdužena građevina s dvoslivnim krovom i zvonikom na preslicu s križem na vrhu. Na takav su način prikazane crkve sv. Jovana Krstitelja u Bilišanima, sv. Georgija u Žegarju, sv. Ivana Krstitelja u Medviđi i sv. Margarite (sv. Ilije) u Parčićima. Iznimka je samo franjevački samostan u Karinu, koji je prikazan kao ruševina označena s natpisom *convento dirocato*.

Među najvažnije objekte prikazane na mletačkim katastarskim kartama spadaju hidrografski objekti. Na kartama se mogu pronaći različiti prikazi koji predstavljaju rijeke, potoke, izvore, lokve, bunare i kamenice. Brojnost ovih prikaza ne iznenađuje jer je voda imala posebnu važnost za opstanak stanovništva i stočarske privrede u ovom izrazito bezvodnom krškom kraju. Posebno su često označavani bunari, kojih se samo na području katastarske općine Kruševo i Obrovac nalazilo više od deset. Oni su najčešće označeni ujednačenim shematiziranim prikazom kružnog oblika, a u većini slučajeva je upisan i naziv, koji se najčešće očuvao sve do današnjih dana. Za lokve se nije koristio ujednačeni prikaz, već se nastojao prikazati njihov stvarni izgled i veličina.¹¹⁸ Primjetan je njihov manji broj u odnosu na kasnija razdoblja, što navodi na zaključak da su češće građene ili obnavljane tek u vrijeme većeg porasta stanovništva i znatnog povećanja stočnog fonda. Izvori u jamama i među živim stijenama, koji su kasnije najčešće ozidani u bunare, često su označavani malim kvadratićem s prikazom kratkog vodenog toka, posebno je to čest slučaj na području katastarske općine Medviđa i Krmpote. Drugi su izvori označeni shematskim prikazom kratkog toka ili natpisom, kao na primjer izvor bočate vode u Karinskom moru (*Aqua Salmastra detto Porto di Slana*). Korita rijeka i potoka su označeni s natpisima i dvjema uzdužnim linijama koje označavaju širinu toka, a kod rijeka je vodeni tok dodatno označen iscrtanim linijama.¹¹⁹

Osobita se pozornost pridavala točnom određivanju granica između katastarskih općina, koje često predstavljaju pojedini vrhovi brda, razne ruševine, kamene gomile, stabla, lokve, kamenice i sl. Na liniji razgraničenja na kojoj nisu postojali ovakvi pogodni prirodni ili umjetni elementi, mjernici bi sami načinili oznaku. Jedan od uobičajenih načina označavanja razgraničenja još od vremena srednjeg vijeka bilo je uklesavanje križeva u kamenu živcu ili urezivanje na stablima.¹²⁰ Više je takvih slučajeva zabilježeno na katastarskim kartama obrovačkog područja, a za sad je na terenu lociran samo križ uklesan u stijeni kod zaseoka Vlačine (Mitrovići) u Zelengradu. Isti je položaj označen i na katastarskoj karti kao granična točka Kruševa, Krmpota (Medviđa), Žegara i Bilišana.¹²¹

¹¹⁸ To se može zaključiti usporedbama prikaza na kartama s njihovim današnjim izgledom. Dobar primjer za to je Sekina lokva uz cestu koja vodi od Kruševa prema Obrovcu. Danas je kružnog oblika, promjera oko 30 m, a sličan oblik i veličina je zabilježena i na katastarskoj karti, na kojoj je označena nazivom *Aqua (d.^{ta}) Crusseuasca*: DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 120 (*Crussevo*), fol. IV.

¹¹⁹ Rijetki su značajniji izvori koji nisu prikazani na katastarskim kartama, kao što je slučaj s potokom Bijelom (Bilom) koja izvire u špilji na području Gornjeg Karina. Ona najvjerojatnije nije prikazana jer se nalazi na nepristupačnom brdskom području između katastarskih općina Kruševo i Karin.

¹²⁰ Dva stabla s urezanim križevima, koja su se nalazila uz rubove zemljišne čestice u vlasništvu Vukića Oluića, označavala su liniju razgraničenja između katastarskih općina Bilišane i Žegar.

¹²¹ M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 42, sl. 31-32.

Čini se da je drugi uobičajeni način označavanja graničnih linija bilo podizanje kamenih gomila, što je poznato kod mnogih drugih razgraničenja. Arheolog A. Milošević je ukazao na primjer mletačko-osmanskog državnog razgraničenja iz 1699. godine, kada je granična linija označena kamenim i zemljanim gomilama, koje se na terenu teško mogu razlikovati od prapovijesnih tumula.¹²² Takvih je slučajeva bilo i prilikom mletačkog razgraničenja na obrovačkom području, o čemu svjedoče dva prikaza na kartama razgraničenja katastarskih općina Medviđe i Kruševa. Međutim, ovi ostaci još uvijek nisu locirani na terenu, odnosno postoji velika vjerojatnost da su uništeni izgradnjom vjetroelektrane. Određivanje točnih granica između naselja je bilo potrebno i zbog teritorijalnih sporova koji su nastajali između pojedinih naselja, ponajprije radi područja za ispašu stoke. Tako već u to vrijeme katastarska karta za područje Žegara bilježi sporno razgraničenje s Ervenikom.

Pojedini su kartografi nastojali prikazati reljefne karakteristike izrazito brdskog i planinskog područja. Na području velebitskog Podgorja su često prikazana pojedinačna brda sa zabilježenim oronimima. Na ostalim područjima se uglavnom radi o uzvišenjima na kojima su određene točke razgraničenja između pojedinih sela, odnosno katastarskih jedinica. Ostali reljefni oblici su samo iznimno prikazivani, kao što je na primjer područje središnjeg dijela Medviđe, gdje je mjernik s nizom shematiziranih uzvišenja nastojao prikazati izrazito brdski reljef ili područje Gornjeg Karina na kojemu je označeno veliko brdo Orljak. Na području Žegara je s nizom niskih humaka prikazan manje brdoviti teren.

Vegetacija je također rijetko označavana na katastarskim kartama. Radi se isključivo o šumskom pokrovu na brdovitim predjelima, koji su najčešće označeni natpisima (*monti boschivi grebanosi*), a samo u rijetkim slučajevima ucrtavana su stilizirana stabla. Takav je primjer područje Žegara, posebno Bogatnika, na kojemu se šumski pokrov nastojalo prikazati s crtanjem niza pojedinačnih stiliziranih stabala koja predstavljaju različite vrste drveća.

Pomoću ovih katastarskih karata može se lako odrediti početni razvoj današnjih naselja koja su se od tog vremena znatno izmijenila ili uopće nisu postojala. Tako se može zaključiti da su početkom 18. stoljeća bila potpuno nenaseljena područja današnjih naselja Rovanjaska, Maslenica, Golubić, Bogatnik i Komazeci. Pojedina su se naselja tek počela formirati, kao što je Krupa u kojoj je bio nastanjen samo istoimeni pravoslavni manastir ili Zelengrad, koji je bio naseljen doseljenicima iz Gornjih Biljana, ali se još uvijek nije bio izdvojio kao samostalno naselje već je bio podijeljen između dviju katastarskih općina.

¹²² A. MILOŠEVIĆ, 1995, 105-108.

Na terenu se nastojalo točno odrediti granice naselja koja postaju porezne općine, a ujedno su sačinjavale teritorijalnu vojnu jedinicu (*bandiere*) pod zapovjedništvom harambaše.¹²³ Već 1689. godine providur Cornaro je donio odluku da se sve stanovništvo nastani na užem prostoru, da budu vojno organizirani i upisani u spisak harambaša.¹²⁴ Na taj bi način bili bolje organizirani u slučaju ponovne osmanske opasnosti, a omogućilo bi se lakše kontroliranje podanika i prikupljanje poreza. Unatoč nastojanjima vlasti da se naselja grupiraju na jednom mjestu, ona su od samih početaka dobrim dijelom raštrkana, posebno u brdovitim predjelima, kao što je područje Bilišana, Zelengrada i Medviđe. Naseljavanje na manjem prostoru u središtu naselja može se vidjeti na području Jasenica, Kruševa, Žegara, ali zbog načina stočarskog privređivanja u nijednom slučaju, izuzev grada Obrovca, nije došlo do razvoja većeg naselja, već do razdvajanja na brojne zaseoke, koji su često međusobno udaljeni više kilometara i najčešće nisu bili međusobno povezani putovima.

3.2.5. *Franciskanski katastar*

Za vrijeme vladavine cara Franje I. (1804. – 1835.) započela je zemljišna izmjera cjelokupnog teritorija Habsburške Monarhije radi izrade stabilnog katastra, koji je trebao osigurati ubiranje jednakog i pravednog zemljišnog poreza na području cijele države. Kao datum početka izmjere smatra se 23. prosinca 1817. godine kada je izdana carska Naredba o uvođenju stabilnog katastra (*Patent über die Einführung des stabilen Katasters*).¹²⁵ Izmjera je po caru nazvana *franciskanska izmjera*, a katastar koji je nastao ovom izmjerom *franciskanski katastar*. Izmjerom je obuhvaćen cjelokupni teritorij monarhije, s tim da je njeno provođenje teklo postupno po zemaljskim pokrajinama. To je ujedno bila prva sustavna katastarska izmjera koja je obuhvatila cjelokupni teritorij današnje Republike Hrvatske.

Katastarska izmjera Dalmacije (Kraljevina Dalmacija), koja je u to vrijeme obuhvaćala područje od Karlobaga do Boke Kotorske, trajala je od 1823. do 1838. godine. Uoči početka izmjere 1822. godine guverner Dalmacije barun Franjo Tomašić u Zadru je izdao proglas kojim je obavješteno stanovništvo da je dužno prijaviti svoje nekretnine radi upisa u katastar.¹²⁶ Dalmacija je u to vrijeme bila podijeljena na četiri okruga: Zadarski, Splitski, Dubrovački i

¹²³ M. SLUKAN ALTIĆ, 2000, 177.

¹²⁴ M. SLUKAN ALTIĆ, 2003b, 72.

¹²⁵ M. GJURAŠIĆ, 2014.

¹²⁶ S. PIPLOVIĆ, 1992, 29.

Kotorski, koji su se dijelili na 18 poreznih kotara i 741 katastarsku općinu.¹²⁷ To je područje imalo površinu od 13000 km². Na snimanju je radilo više stotina ljudi, a svota koja je za tu svrhu utrošena se procjenjuje na 690000 forinta. Ukupno je snimljeno 6725 katastarskih listova, na kojima je ucrtano 2381495 zemljišnih parcela.¹²⁸

Tijekom 1826. i 1827. godine provedena je sustavna izmjera katastarskih općina na širem obrovačkom području (*Distretto di Obrovazzo*). Katastarske općine koje se nalaze na području istraživanja su: Jasenice (*Giassenizze*), Zaton Obrovački (*Zatton*), Muškovci (*Muscovzi*), Golubić (*Golubich*), Krupa (*Kruppa*), Žegar (*Xegar*), Medviđa (*Medvigge*), Zelengrad (*Zelengrad*), Obrovac i Kruševo (*Obrovazzo con Crussevo*) i dio općine Karin (*Carin*). Kartografski prikazi svake pojedine općine se sastoje od većeg broja listova. Nazivi i teritoriji tadašnjih sela, odnosno katastarskih općina, većim su dijelom ostali nepromijenjeni do današnjih dana. Jedina su iznimka područja Žegara, koje se u međuvremenu podijelilo na četiri zasebna naselja (Bogatnik, Kaštel Žegarski, Nadvoda i Komazeci); Jasenica koje su podijeljene na naselja Maslenica, Rovanjska i Jasenice i Karina koji je kasnije podijeljen na naselja Gornji Karin i Donji Karin. U odnosu na prethodno razdoblje, odnosno na mletačku katastarsku izmjeru s početka 18. stoljeća, došlo je do znatnijih promjena u broju i nazivima pojedinih općina. Teritoriji katastarskih općina Jasenice, Karin, Bilišane i Žegar su ostali gotovo nepromijenjeni. Kruševo s Obrovcem i Medviđa su smanjeni jer se na rubnom dijelu njihovog teritorija izdvojila nova katastarska općina Zelengrad. Na desnoj obali Zrmanje, od jedne općine, koja je obuhvaćala područje između Jasenica i Ervenika, nastale su četiri katastarske općine, odnosno sela Zaton, Muškovci, Golubić i Krupa. Iz službene su upotrebe nestali stariji nazivi *Zavagnani/Zavagani* (Zavođane ili Zavajane), umjesto kojega se ustalio naziv Muškovci, dok je naziv Medviđa iz službene upotrebe u potpunosti istisnuo ranije rašireni naziv Krmpote.

Za svaku je katastarsku općinu izrađen poseban katastar, koji je uključivao određivanje točne granice općine, popis površina prema vrsti poljoprivredne kulture, posjednike, građevine, putove, prirodne i umjetne elemente te ujednačeni način na koji je sve to prikazano na katastarskim kartama. Početak svake izmjere je uključivao opisivanje i označavanje detaljnih granica katastarske općine.¹²⁹ Posebna se pažnja pridavala utvrđivanju točnih granica svake pojedine općine, zbog čega su u tome sudjelovali i članovi susjednih općina jer se očekivalo da

¹²⁷ M. SLUKAN ALTIĆ, 2004, 15.

¹²⁸ S. PIPLOVIĆ, 1992, 30.

¹²⁹ Zapisnik o omeđivanju granica katastarskih općina je rađen za svaku općinu posebno. Sastoji se od skice općinskog teritorija, opisa položaja graničnih čestica i graničnih točaka: M. SLUKAN ALTIĆ, 2003a, 302.

prije početka izmjere budu razriješeni svi međusobni teritorijalni sporovi.¹³⁰ Pripreme za detaljnu izmjeru uključivale su i obveznu triangulaciju – određivanje trigonometrijskih točaka na terenu koje će se kasnije koristiti prilikom izmjere. Prije početka detaljne izmjere općina je bila dužna označiti svoje granice trajnom oznakom (kolci, kamenje i drugi znakovi), a isto su bili dužni napraviti i posjednici zemljišnih čestica. Ukoliko obradive parcele već nisu imale neke prirodne ili druge granice, posjednici su ih bili dužni označiti kolcima, kamenjem ili na neki drugi način.¹³¹

Općina je birala domaće ljude koji su mjernicima pomagali prilikom određivanja granica općine, zemljišnih čestica, utvrđivanja poljoprivrednih kultura i vlasnika. Izmjera se obavljala pomoću prikladnih mjerničkih instrumenata, prije svega mjerničkog stola, zatim lanca dugog deset hvata i signalnim zastavicama. Izmjera čestica je obavljana u mjerilu 1:2880, a samo iznimno, zbog nastale pogreške prilikom određivanja početnih trigonometrijskih točaka, cijelo je Zadarsko okružje snimljeno u mjerilu 1:2904.¹³² Indikacijske skice nastajale su kartiranjem na terenu 1826. i 1827. godine. Crtane su ručno na kartonu u veličini četvrtine sekcije, tako da se svaki list veličine 53,5 cm x 68,5 cm budućeg katastarskog plana nalazi na četiri lista veličine svaki 27,6 cm x 34 cm.¹³³ Najveći se dio arhivskog gradiva vezanog za franciskansku izmjeru čuva u Državnom arhivu u Splitu.¹³⁴ Indikacijske skice katastarskih planova su pohranjene u Državnom arhivu u Zadru.¹³⁵ Svaka indikacijska skica sadrži naslovnice s upisanim imenom mjesta na talijanskom jeziku i shematskim prikazom općine koji najčešće sadrži prikaz crkve, glavnog seoskog puta i točno ucrtane sekcije s označenim rednim brojevima.¹³⁶ Svi listovi na gornjem dijelu imaju upisan redni broj (npr. *Fog. XV*), ime općine, koordinatne sekcije i druge podatke. Na svakom listu nalazi se suhi žig na papiru. Sve su skice rađene rukom u boji s crnom tintom i akvarelom.¹³⁷

Kartografski se prikazi temelje na zemljišnim česticama i njihovoj upotrebi (njive, vrtovi, vinogradi, livade, šume, pašnjaci i dr.). Upisnici čestica su sadržavali broj katastarske čestice, ime posjednika, kućni broj, vrstu kulture i površinu, što su bili osnovni podatci za plaćanje

¹³⁰ M. ROIĆ, 2017, 33.

¹³¹ D. BUTORAC, 1992, 29.

¹³² D. BUTORAC, 1992, 22.

¹³³ DRŽAVNI ARHIV, 2017, 12.

¹³⁴ N. BAJIĆ-ŽARKO, 2006.

¹³⁵ Indikacijske skice koje su pohranjene u Državnom arhivu u Zadru također sadrže prikazane podatke koji su ucrtani i na originalnim katastarskim planovima. One su u arhiv dospjele 1930. godine kada su otkupljene od Giovannija Pouchié, sina od geometra koji je vjerojatno sudjelovao u izmjeri: DRŽAVNI ARHIV, 2017, 9.

¹³⁶ DRŽAVNI ARHIV, 2017, 12.

¹³⁷ DRŽAVNI ARHIV, 2017, 12.

poreza.¹³⁸ Franciskanska izmjera na nijedan način nije uzimala u obzir konfiguraciju terena (reljef) (sl. 14).

Snimanje na terenu je najčešće provedeno prema skupinama čestica koje su međusobno povezane u cjelinu, odnosno nalazile su se na jednom predjelu katastarske općine. Ti su se predjeli nazivali rudine (*Riede*) i imale su naziv, najčešće toponim korišten kod mjesnog stanovništva. Zbog brzine rada i činjenice da su mjernici većinom bili stranci, uglavnom Talijani, redovita pojava su brojne pogreške prilikom bilježenja toponima i imena posjednika.¹³⁹ Kasnije dolazi do promjena kod brojnih naziva jer nastaju nova naselja, mijenja se način upotrebe zemljišta, vlasnička struktura i slično. Stambeni su se objekti mjerili precizno pomoću mjerničkog lanca i letve, a štale i drugi gospodarski objekti s koracima.¹⁴⁰

Prije početka svake izmjere određivani su položaji i postavljene trigonometrijske točke koje su imale veliku važnost prilikom zemljišne izmjere jer su imale određene koordinate. U Dalmaciji su takve točke postavljene 1818. godine te su kasnije služile kao geodetske točke prilikom detaljne katastarske izmjere.¹⁴¹ Na kartama su označavane sa simbolom trokuta. Sve te točke, poznate kao piramide, na terenu su bile pomno označene na način da su se mogle vidjeti iz velike udaljenosti.¹⁴² A postojao je i točan opis položaja i izgleda tih točaka.¹⁴³ Takve oznake nalazimo na lokalitetima Bojnik na ušću Zrmanje i Vršina na Orljaku u Kruševu, Veliko Greblje u Bilišanima, Veselinovića gradina u Golubiću, Trebačnik u Nadvodi (Žegar), Pleće, Bobija, Manuelov grob na Velebitu i drugdje. Uglavnom se radi o najdominantnijim točkama u krajoliku na kojima su još od prapovijesnih razdoblja izgrađene gradine ili velike grobne gomile – tumuli.¹⁴⁴

Na katastarskim kartama su mnogo češće male kvadratne oznake koje predstavljaju grafičke točke. I one su najčešće smještene na uzvišenjima, kao što je brdo Jurišinka, najveći vrh u Bukovici, ali ima ih i u nizinskim predjelima, gdje su nerijetko smještene na prapovijesnim tumulima, kao na primjer kod zaseoka Komazeci (Mujići) u Komazevima (Žegar). Na području Kruševa, od granice sa Zelengradom do ušća Zrmanje, u ravnoj liniji dugoj 10 km,

¹³⁸ M. SLUKAN ALTIĆ, 2003a, 304.

¹³⁹ S. PIPLOVIĆ, 1992, 30.

¹⁴⁰ M. JURIC, 2017, 85.

¹⁴¹ D. BUTORAC, 1992, 21.

¹⁴² M. SLUKAN ALTIĆ, 2004, 45, sl. 4.

¹⁴³ Postojalo je više vrsta trigonometrijskih točaka koje su činile triangulacijske mreže I., II. i III. reda. Za svaku točku koja je bila označena na terenu postojao je topografski opis: M. SLUKAN ALTIĆ, 2004, 21.

¹⁴⁴ Na brdu Stražbenica/Stražbenjača kod zaselka Gornji Vrkići još uvijek su sačuvani ostaci manje kamene gomile, koju su mještani nazivali Beramida.

nalazi se čak sedam takvih oznaka. To su redom istaknuti položaji u krajoliku, počevši od brda istočno od zaseoka Brajnovići, zatim slijede u nizu prema zapadu Kosmač, Stražbenica, Čardak, Cvijina gradina, Velika glavica, Jurina glavica, Miljanića glavica, Slime i Velika gradina.

Prikaz stanja na terenu je bio standardiziran kod svih katastarskih općina. Granice katastarskih općina označavane su tankom crnom linijom s kružnim točkama uokvirenima crvenom i tamnozelenom bojom. Uz to često su navođeni brojni toponimi koji su predstavljali granične točke. Granica između zemaljskih pokrajina, kao na primjer granična linija između Dalmacije i Like na Velebitu, označavane su tankom crnom linijom na kojoj su izmjenično ucrtane kružne točke i križevi.

Putovi su označavani ovisno o njihovoj važnosti i načinu izgradnje. Najbrojnije su lokalne ceste i seoski putovi koji su označeni žutom bojom. Važnije državne ceste obojane su svjetlijom nijansom ružičaste boje. U vrijeme izrade katastra na obrovačkom su području postojale samo dvije takve ceste. To su Zadar – Obrovac i Obrovac – Zaton Obrovački, odnosno segment Majstorske ceste, koja je kasnije preko Velebita spojila Dalmaciju s kontinentalnom Hrvatskom, a do trenutka izmjere bila je izgrađena do predjela Doci Maričića (410 m/nv).

Javne, stambene i gospodarske zgrade zidane kamenim materijalom označavane su ružičasto-crvenom bojom. Javne građevine, poput crkvenih objekata, obojane su tamnijom nijansom iste boje s time da su crkve još dodatno označene znakom križa. Ružičastom bojom su označavane i ruševine utvrda čija je površina dodatno šrafirana da se naglasi njihovo ruševno stanje. Pri tome treba istaknuti da su prikazane samo neke utvrde, dok mnoge danas poznate srednjovjekovne i novovjekovne fortifikacije nisu bile na nijedan način zabilježene. Stambene i gospodarske zgrade izgrađene od drvenog materijala označavane su žutom bojom. Onima koje su korištene za stanovanje pročelje se dodatno označavalo crnim tušem.¹⁴⁵ Bijelom su bojom označena dvorišta (*avlije*) i gumna (*guvna*) – korištena za vršidbu žita i druge gospodarske aktivnosti, redovito smještena u neposrednoj blizini matičnih domaćinstava. Na isti su način bijelom bojom označene i javne površine (ulice i trg) u gradu Obrovcu.

Tankim crnim linijama označeni su rubovi poljoprivrednih parcela. Ukoliko su se nalazile u većim poljima, njive su na terenu najčešće bile međusobno razdijeljene plitkim jarkom ili su dodatno bile razgraničene okomito pobodenim kamenim pločama (*cilji*). Linije koje omeđuju zemljišne parcele na šumskim i pašnjačkim područjima zasigurno predstavljaju suhozidne ograde, kojih je u ono vrijeme bilo znatno manje u odnosu na kasnije razdoblje.

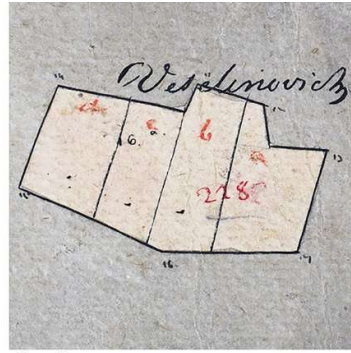
¹⁴⁵ M. GJURAŠIĆ, 2014, 339.

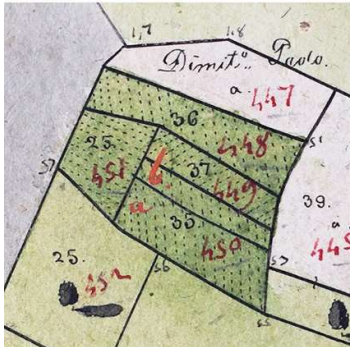
Šuma

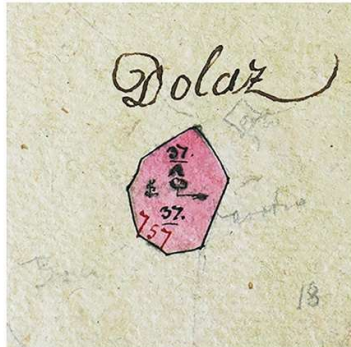
Pašnjak

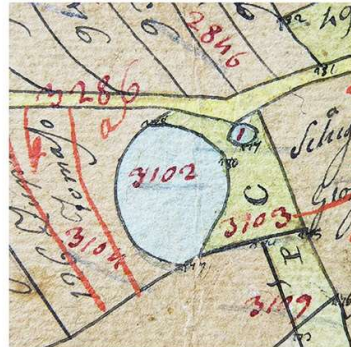
Oranice

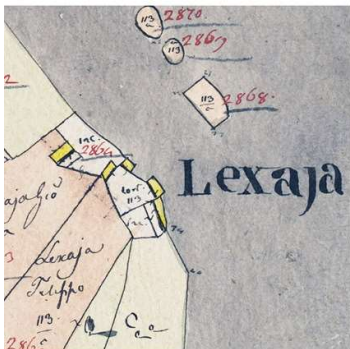
Vrtovi

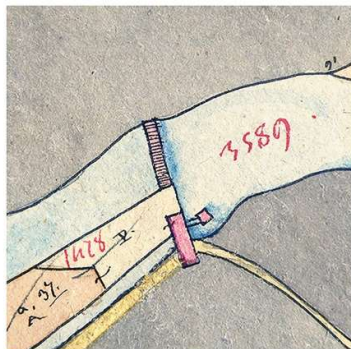
Vinograd

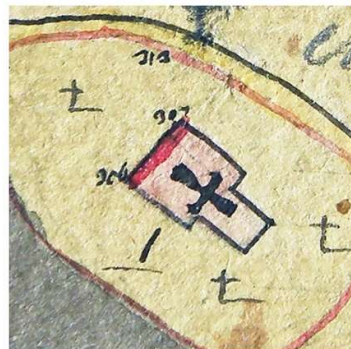
Lokva i bunar

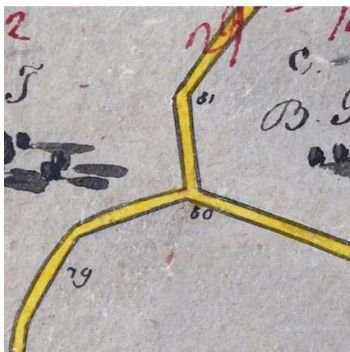
Drvani objekti

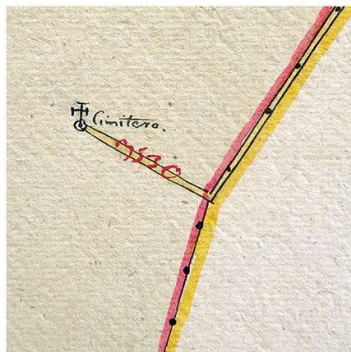
Zidani objekt - riječni mlin

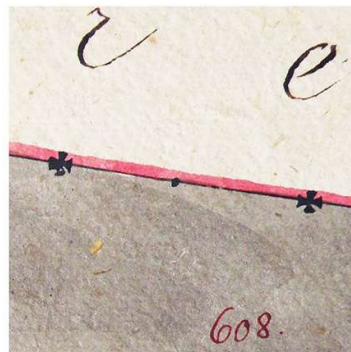
Crkva s grobljem

Lokalni putovi

Groblje i općinska granca

Pokrajinska granica

Slika 14. Isječci franciskanskog katastra iz 1826./1827. godine s prikazom tipova čestica i objekata na obrovačkom području (Državni arhiv u Zadru; izradio Š. Vrkić)

Zemljišne čestice su označavane crvenim arapskim brojevima, a građevinske crnim arapskim brojevima. Oranice su obojane svijetlom nijansom žućkastosmeđe boje, koja se dobivala kuhanjem duhana.¹⁴⁶ Ako su na njima bile posađene pojedinačne voćke, dodatno su ucrtani simboli stabala. Parcele koje su u potpunosti bile zasađene maslinama ili nekim drugim voćem nisu postojale na obrovačkom području. Povrtnjaci su označeni tamnijom zelenom bojom i koso iscrtanim pravilnim linijama. Redovito se radi o manjim parcelama u neposrednoj blizini matičnih domaćinstava.

Pašnjaci su označeni svijetlom nijansom zelene boje, često s dodatnim simbolima stabala listopadne šume. Tamnijom zelenom bojom s vodoravnim isprekidanim linijama označene su zemljišne čestice – livade, koje su korištene za košnju sijena i ispašu stoke. Mnoge od njih se nalaze uz vodene tokove zbog čega su bile češće poplavljivane, a posebno su brojne uz rijeku Zrmanju. Takve su se parcele nalazile nizvodno od Obrovca, zatim na predjelu Lug u Muškovcima, danas poplavljene umjetnom akumulacijom Razovac, na nekoliko položaja u Žegarskom polju: ispod Kuline gdje su dva izvora vode, u sredini polja, parcele između korita rijeke i bedema prapovijesne gradine (Gradina ili Zelića gradina) i na više drugih mjesta uz rijeku. Takvih je livada bilo i uz druge vodene tokove, kao što je Brzi potok u Donjim Bilišanima ili rijeka Krupa uz koju su se nalazile velike livade na predjelu Manastirske luke. Manji se broj ovakvih parcela nalazio u brdskim predjelima, na primjer u Kruševu (Lukove doline, Krčevine i dr.).

Zemljišne čestice na kojima su bili zasađeni vinogradi obojane su ružičastom bojom i označeni simbolom vinove loze. Na pojedinima vinogradima bila su posađena pojedinačna stabla voćaka i maslina. Na cijelom je obrovačkom području bilo jako malo površina pod vinogradima, što je bila posljedica klimatskih prilika, a dijelom i nepostojanja ili nestanka tradicije vinogradarstva.¹⁴⁷ Nešto veći broj vinograda nalazimo na području Jasenica, Kruševa i Žegara, dok u većini ostalih naselja nije bilo niti jedne takve parcele.¹⁴⁸

Šumske površine su obojane sivom bojom koja se dobivala ribanjem svježeg tuša.¹⁴⁹ Te su površine često dodatno označavane simbolima listopadnih stabala. To je najzastupljenija

¹⁴⁶ M. SLUKAN ALTIĆ, 2004, 33.

¹⁴⁷ Neki povijesni dokumenti, ali i sačuvani toponimi, kao na primjer Vinogradine na obroncima Velebita u Krupi, ukazuju da je u ranijim razdobljima vinogradarstvo bilo rašireno i na područjima gdje se vinova loza u kasnijim razdobljima nije uzgajala.

¹⁴⁸ U vrijeme izmjere u selu Krupa je postojao samo jedan vinograd, koji je bio u vasništvu obližnjeg pravoslavnog manastira.

¹⁴⁹ M. SLUKAN ALTIĆ, 2004, 33.

površina na obrovačkom području, no može se sa sigurnošću zaključiti da se ne radi isključivo o površinama pokrivenima izvornim šumskim pokrovom, već su to uglavnom brdska područja na kojima se izmjenjuju krške površine sa šumom i niskim raslinjem.

Groblja su označavana sa znakom latinskoga križa, a najčešće se nalaze pored crkvenih objekata. Iznimaka je groblje u Zelengradu, koje se formiralo u središnjem dijelu naselja, na mjestu na kojemu će tek kasnije biti izgrađena pravoslavna crkva sv. Petra i Pavla i manje groblje kod zaseoka Gornje Drače u Gornjem Karinu, koje je kasnije napušteno. Sve vodene površine (mora, rijeke, jezera, potoci, kanali za navodnjavanje, izvori, bunari i lokve) su obojane plavom bojom. Na isti su način označavane jaruge i povremeni bujični tokovi, za koje bi se na osnovu kartografskih prikaza moglo pogrešno zaključiti da su nestali izvori i potoci. Suhozidi ili mocire koji su nastali krčenjem i čišćenjem kamenja na zemljišnoj čestici i ne tvore nikakvu granicu zasijane kulture ili vlasništva nisu prikazivani na katastarskim kartama. Prikazani su samo suhozidi koji ograđuju zemljišne parcele.¹⁵⁰

Katastarski planovi su zbog krupnog mjerila posebno pogodni za proučavanje razvoja naselja, a sadrže nebrojene podatke o fizičkim i društveno-geografskim elementima prostora. *Franciskanski katastar* sadrži obilje podataka za toponomastička i onomastička istraživanja. Kronološke usporedbe sa starijim i mlađim podlogama omogućavaju uvid u širenje naselja i transformaciju istraživanog područja. Dostupnost ovih katastarskih karata na internetskom servisu www.mapire.eu omogućila je lagani pregled i istraživanje pomoću preklopa sa suvremenim satelitskim snimkama. Samo u iznimnim slučajevima postoje manja odstupanja prilikom preklapanja, uglavnom na manje pristupačnim brdskim predjelima ili nešto značajnija na izoliranim i teško pristupačnim planinskim predjelima.

Upotrebom podloge suvremenih snimaka i topografskih karata moguće je lagano praćenje promjena na širokom prostoru. Treba istaknuti da postoji manja razlika između katastarskih karata na ovom servisu i indikacijskih skica koje se čuvaju u Državnom arhivu u Zadru. Karte koje se čuvaju u arhivu koristile su se u kasnijem razdoblju na način da su promjene ustanovljene kasnijom reambulacijom crtane crvenom bojom, npr. izgradnja novih objekata, podjela posjeda, promjena vlasnika itd. Ima i obrnutih primjera u kojima arhivske karte sadrže manje podataka.¹⁵¹

¹⁵⁰ M. GJURAŠIĆ, 2014, 322.

¹⁵¹ Tako na primjer na *Mapire* kartama neka seoska domaćinstva u Golubiću, Zelengradu i drugdje su ucrtana s više drvenih objekata i dvorištem, dok su na arhivskim kartama označena samo kao shematizirana dvorišta bez prikazanih pojedinačnih objekata.

Slika 15. Vrtača Doljani u Golubiću na katastarskim kartama i zračnim snimkama od početka 18. do početka 21. stoljeća (izradio Š. Vrkić)

Slike 16-17. Zaselak Donje Čeprnje u Zelengradu na franciskanskom katastru iz 19. stoljeća i recentnom avionskom snimku (Državni arhiv u Zadru; snimio Š. Vrkić)

Katastarski plan (uz upisnik čestica) daje nam mogućnost analiziranja cjelokupnog prostora i precizno utvrđivanje načina na koji se on koristio u prvoj polovici 19. stoljeća. Usporedba s drugim, ranijim i kasnijim izvorima omogućava nam praćenje promjena koje su se u prostoru događale (sl. 15).

Jedna od vidljivijih promjena je usitnjavanje zemljišnog posjeda ili parcelacija što može biti i jedan od načina za procjenu starosti nekog naselja. Tako na području jasičkih dolaca možemo uočiti izrazitu usitnjenost zemljišnih parcela već na mletačkom katastru iz 1709. godine, kada je relativno mala poljoprivredna površina već podijeljena na niz uskih dionica. To bi moglo ukazivati da se zemljište nalazilo duže vrijeme u posjedu istih obitelji. Istovremeno na predjelu Mokri do u selu Bogatnik (Žegar) imamo samo jednu zemljišnu česticu dodijeljenu serdarskoj obitelji Mitrović-Janković, a već na *franciskanskom katastru* ta je parcela razdijeljena na desetak čestica, dok se kasnije taj broj udvostručio. Sličan je primjer vrtača Zevelinac u Kruševu, koja je početkom 18. stoljeća bila podijeljena na četiri parcele, dok je na *franciskanskom katastru* već razdijeljena na 11 uzdužnih parcela. U 20. stoljeću ista je poljoprivredna površina već bila razdijeljena na više desetaka izduženih parcela, a pojedine, koje se više nisu mogle dijeliti po dužini, dodatno su podijeljene po širini na dva ili čak tri dijela.¹⁵²

Promjene su dosta izražene u stvaranju novih, uglavnom manjih obradivih površina koje nastaju na krškim i planinskim predjelima. Manjim dijelom dolazi i do promjena u načinu korištenja zemljišta, pa je čest slučaj da se isušivanjem poplavnih livada uz rijeke stvaraju nove oranice i vrtovi. Takvih je primjera najviše na području Žegarskog polja, gdje je na jednom dijelu došlo do znatnije promjene toka rijeke Zrmanje. Najveće promjene dogodile su se tijekom druge polove 20. stoljeća kada je došlo do masovnog zapuštanja brojnih poljoprivrednih površina, gradnje nove infrastrukture – prometne, industrijske, turističke itd.

3.3. TERENSKA ISTRAŽIVANJA

Terensko istraživanje je među glavnim metodama istraživanja krajolika jer se samo na taj način može prikupiti veći broj informacija i potvrditi one koje su dobivene zračnim snimanjima, arhivskim ili nekim drugim daljinskim istraživanjem. Provedena su terenska istraživanja

¹⁵² Šire njive su se najčešće dijelile po dužini, na uske dionice, koje su sezale od vrha do dna dolca. U slučajevima kada bi bile preuske da bi se mogle dalje dijeliti po dužini, onda bi se razdijelile po širini na dva ili tri dijela. Čini se da je najmanja širina dionica bila oko 2,5 m, kao što je to zabilježeno u Burilovcu u Jasenicama i da nije bila praksa dijeljenja na uže dionice.

uključivala ciljane terenske preglede pojedinačnih lokaliteta i manjih područja koja su uvijek prethodno proučena pomoću dostupnih zračnih i satelitskih snimaka, arhivskih katastarskih karata ili stručne literature.

Kao glavne otežavajuće okolnosti terenskog pregleda obrovačkog područja ističu se minski sumnjiva područja i depopulacija stanovništva koja je uzrokovala značajne promjene u krajoliku.¹⁵³ Obrovačko područje je tijekom trajanja Domovinskog rata dijelom bilo linija razgraničenja dviju zaraćenih strana. Posljedica toga bila je postavljanje minskih polja duž cijele linije razgraničenja. Uz njih, opasnost su predstavljala i razna druga eksplozivna sredstva koja su na tom području zaostala nakon ratnih djelovanja.¹⁵⁴ Na području Grada Obrovca minsko je polje bilo postavljeno na uskom pojasu nedaleko od ušća rijeke Zrmanje na području naselja Kruševo. Na području Općine Jasenice minskim poljima je bilo prekriveno puno veće područje, najviše na području naselja Jasenice i Zaton Obrovački. Minirano se područje protezalo od kanjona rijeke Zrmanje do Tulovih greda na Velebitu. U međuvremenu je cjelokupno područje razminirano od strane ovlaštenih pirotehničarskih tvrtki, ali boravak na tim područjima još uvijek izaziva nelagodu što može utjecati na kvalitetu terenskog pregleda.

Druga otežavajuća okolnost za provođenje terenskog istraživanja je velika depopulacija gotovo svih obrovačkih naselja, koja je imala začetke tijekom prvih desetljeća druge polovice 20. stoljeća, a vrhunac je doživjela tijekom Domovinskog rata. Depopulacija je za posljedicu imala činjenicu da se prestala obrađivati većina nekadašnjih poljoprivrednih površina, posebno onih manjih smještenih u vrtačama podalje od naselja. To značajno umanjuje ili isključuje mogućnost pronalaska površinskih arheoloških nalaza na tim područjima. Druga posljedica nestanka većine predratnog stočnog fonda, posebno koza, utjecala je na opće zarastanje širih krških predjela. Tipična pojava na obrovačkom području je gusta vegetacija graba, koji kao grmoliko stablo često raste u škrapama i na taj način otežava ili potpuno onemogućava kretanje po terenu (sl. 18-19). To je posebno izraženo na brdskim područjima naselja Grada Obrovca, gdje je depopulacija najizraženija. Takva situacija u potpunosti isključuje mogućnost kvalitetnog sistematskog površinskog pregleda jer je onemogućeno slobodno kretanje prostorom, a nerijetko je zbog zaraslih putova otežan pristup do već poznatih lokaliteta.

¹⁵³ Detaljnije o metodologiji i terenskom istraživanju na krškoj zaravni na području Općine Jasenice i Grada Obrovca vidi u: N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2019, 81-89 i N. KULENOVIĆ, 2019, 253-287.

¹⁵⁴ O arheološkoj baštini i minski sumnjivim područjima više vidi u: I. KULENOVIĆ *et al.*, 2018, 100-107; N. KULENOVIĆ OCELIĆ – I. KULENOVIĆ – Š. VRKIĆ, 2019, 138-145 i N. KULENOVIĆ – I. KULENOVIĆ – F. SIROVICA, 2021, 1-19.

Depopulacija umanjuje ili potpuno isključuje mogućnosti prikupljanja informacija od mjesnog stanovništva jer neka manja naselja (zaseoci) više nisu trajno nastanjena.¹⁵⁵

Otežavajuća okolnost za terensko istraživanje na obrovačkom području jesu uništenje dijela površine koje se događalo u novijem razdoblju, a najviše je prouzročeno eksploatacijom boksitne rude, posebno na području naselja Kruševo i Jasenice, kao i niz recentnih infrastrukturnih projekata, poput izgradnje autocesta, magistralnog plinovoda, vjetroelektrana i slično. Prednost terenskih istraživanja je činjenica da se cijelo obrovačko područje nalazi na području klasičnog dinarskog krša. Na takvim područjima je uobičajena pojava da su arheološke strukture, čak i one starije od nekoliko tisuća godina, često dobro sačuvane i lako vidljive na samoj površini.¹⁵⁶ Tome je pridonijela i činjenica što je na obrovačkom području polunomadsko stočarstvo bilo glavna privredna grana sve do sredine 20. stoljeća. Ono, osim masovnog ograđivanja, nije zahtijevalo velike intervencije u krajoliku. Na primjer, zbog nepostojanja uvjeta za uspješnije bavljenje vinogradarstvom, obrovačko područje nije bilo zahvaćeno masovnim krčenjem krških predjela za sadnju novih vinograda, koje je krajem 19. stoljeća zahvatilo sva priobalna područja u Dalmaciji.

Prilikom provođenja terenskih pregleda prikupljeni su površinski arheološki nalazi. Na lokalitetima na kojima postoji veća količina nalaza prikupljeni su samo oni reprezentativniji, odnosno koji mogu biti datibilni. Glavni cilj toga je bilo okvirno datirati, utvrditi slojevitost i funkciju istraživanih lokaliteta. Uočeno je da broj površinskih nalaza često ovisi o postdepozicijskim procesima koji su se događali na pojedinim lokalitetima, tako da je svaki od njih trebalo promatrati kao zaseban lokalitet. Broj i vrsta površinskih nalaza, kao i debljina sačuvanog arheološkog sloja, često su ukazivali na karakter pojedinih naselja. Na primjer, prapovijesni gradinski lokaliteti koji su imali na površini brojne nalaze keramike i žrnjeva ili vidljiv značajniji arheološki sloj bez površinskih nalaza, mogli su biti interpretirani kao gradinska naselja koja su bila korištena duži vremenski period. Za gradinske lokalitete bez arheološkog sloja se mogla isključiti takva mogućnost, a oni su mogli biti interpretirani na drugi način.

¹⁵⁵ To se posebno odnosi na bilježenje toponima i narodnih predaja povezanih s istraživanim područjem i pojedinačnim arheološkim i drugim lokalitetima.

¹⁵⁶ Tijekom projekta Neotermalna Dalmacija krška područja u Ravnim kotarima su definirana kao zone sačuvanosti (*zone of preservation*), u odnosu na zone s intenzivnom poljoprivrednom proizvodnjom (*zone of destruction*): J. CHAPMAN – R. SHEIL – Š. BATOVIĆ, 1987, 136.

Prilikom terenskog pregleda rađene su zračne fotografije uz pomoć bespilotne letjelice – drona (Mavic Pro), kao i fotografije snimljene običnim fotoaparatom. Osim toga, za neke veće strukture i arheološka područja, izrađeni su 3D modeli. Tijekom svih terenskih pregleda korišteni su jedan ili više GPS uređaja, kojima su praćeni tragovi kretanja, dokumentirane točne pozicije pojedinačnih lokaliteta i najznačajnije strukture većih arheoloških lokaliteta.

Tijekom terenskih istraživanja povremeno su vođeni *neformalni* ili *polustrukturirani* intervjui s mjesnim stanovništvom s ciljem prikupljanja podataka o arheološkim lokalitetima, toponimima, narodnim predajama i raznim drugim aspektima života mjesnog stanovništva na obrovačkom području.

Slike 18-19. Područje oko prapovijesnog lokaliteta Gradina u Bogatniku u proljetnom i zimskom periodu – primjer zarastanja krškog područja (snimio Š. Vrkić)

3.4. POVIJESNA KARAKTERIZACIJA KRAJOLIKA

Prilikom pisanja ovoga rada korišteni su elementi metode koja se naziva povijesna karakterizacija krajolika (eng. *Historic Landscape Characterisation*). Radi se o terminu koji je najprije uveden u Engleskoj početkom 1990-ih godina. Stvorili su ga arheolozi radi lakše komunikacije s drugim dionicima zainteresiranim za krajolik, poput planera, upravitelja i investitora. Povijesna karakterizacija krajolika je vrlo brzo prepoznata kao vodeća metoda

prilagođena održivom upravljanju kulturnim i povijesnim krajolikom.¹⁵⁷ Metoda se razvijala i najviše primjenjivala na području Velike Britanije, Irske¹⁵⁸ i sjeverne Europe, ali je vrlo brzo primijenjena i na drugim područjima, poput Mediterana.¹⁵⁹ Pomoću ove metode i svih drugih dostupnih suvremenih tehnologija moguće je cjelokupni krajolik promatrati kao kulturnu baštinu.

Osnovna značajka povijesne karakterizacije krajolika je ta da današnji krajolik koristi kao glavni materijalni izvor za njegovo proučavanje. Definiira se njegov povijesni karakter, prepoznaju svi procesi i promjene koje su se u njemu događale tijekom vremena. Karakterizira se cjelokupni krajolik bez izdvajanja njegovih boljih ili lošijih dijelova. Koristi se arheološki pristup za proučavanje krajolika kao materijalne kulture, a njegov se karakter razumijeva kroz opažanja i interpretaciju, pri čemu se on ne promatra samo kao objektivna stvar. Prihvaća se činjenica da je krajolik u stalnim dinamičnim promjenama i jedini cilj nije njegovo očuvanje u sadašnjem obliku nego upravljanje promjenama, zbog čega je od osobite važnosti potreba uske povezanosti s drugim okolišnim i baštinskim upravljačkim bazama.¹⁶⁰

Osim sadašnjeg krajolika kao izvora i predmeta proučavanja, povijesna karakterizacija koristi povijesne topografske i katastarske karte, zračne snimke, razne druge tematske karte, povijesne i arheološke podatke i slično. Svako istraživanje krajolika podrazumijeva interdisciplinarnost i sudjelovanje znanstvenika iz više različitih znanstvenih disciplina, poput arheologije, kartografije, povijesti i geografije. Povijesna karakterizacija krajolika podrazumijeva istraživanje područja a ne određenih točaka, odnosno krajolika kao cjeline, a ne pojedinačnih lokaliteta. Osnovni pokretač razvoja povijesne karakterizacije krajolika bila je namjera da se zaštita s pojedinačnih spomenika prenese na cjelokupni povijesni krajolik.

Krajoliku se pristupa na isti način, bez obzira na vremensko razdoblje koje je u njemu ostavilo najviše tragova. Krajolik se promatra kao dokument na kojemu je kroz povijest svatko nešto napisao ili označio. On može biti kao *palimpsest* – rukopis na papirusu ili pergamentu s kojega je izbrisan prvotni tekst i iznova napisan novi. Takvi se slučajevi događaju kada se radikalno mijenja namjena određenog dijela zemljišta, na primjer kada neko područje obuhvati

¹⁵⁷ O. ALDRED – G. FAIRCLOUGH, 2003, 1.

¹⁵⁸ Pregled primjene metode Povijesne karakterizacije krajolika u Irskoj vidi u: G. LAMBRICK – J. HIND – I. WAIN, 2013.

¹⁵⁹ Prva studija temeljena na povijesnoj karakterizaciji krajolika na tom području je provedena na grčkom otoku Naksosu. Glavni je cilj studije bio testirati primjenjivost metode u mediteranskom krajoliku: J. CROW – S. TURNER – A. VIONIS, 2011, 111-137.

¹⁶⁰ O. ALDRED – G. FAIRCLOUGH, 2003, 40-41; J. CLARK – J. DARLINGTON – G. FAIRCLOUGH, 2004, 6.

proširenje gradskih naselja, kada se teren priprema za novu poljoprivrednu ili industrijsku djelatnost, pri čemu se strojevima uklanjaju sve starije strukture. Ovo su radikalne promjene koje u krajoliku najčešće ne ostavljaju nikakva obilježja starijih razdoblja, ali pomoću sekundarnih izvora, poput arhivske kartografske građe ili starijih zračnih snimaka, moguće je horizontalnom stratigrafijom prikazati raniji krajolik.

Kao početna točka istraživanja krajolika moraju se uzeti najstarije povijesne ili katastrske karte, što su u obrovačkom slučaju mletačke katastarske karte izrađene početkom 18. stoljeća. One su primaran izvor za praćenje promjena u krajoliku i izvor povijesnih podataka (naselja, toponimi, arheološki ostaci i dr.). Uz pomoć ostalih daljinskih istraživanja povijesna karakterizacija omogućava da se prepoznaju, opišu i prikažu najvažniji povijesni procesi koji su oblikovali i definirali današnji krajolik.¹⁶¹ Na osnovi prevladavajućih karakternih tipova koji su u krajoliku određeni utjecajem okoliša i čovjeka, određeni se krajolik može okarakterizirati kao poljoprivredni, urbani, stočarski, industrijski i slično. Na taj način se dobiva opis krajolika koji je objektivn i mjerljiv. Upotrebom GIS-a omogućena je nadopuna rezultata ranijih istraživanja na način da se stalno unose novi podatci i promjene koje se događaju u krajoliku.

Metoda povijesne karakterizacije krajolika je od samih početaka usklađena s Europskom konvencijom o krajolicima (*European Landscape Convention*).¹⁶² Drugi mogući modeli korištenja povijesne karakterizacije su ocjena (procjena) krajolika, planovi razvoja, zaštita, javna dostupnost lokalnoj zajednici i pomoć pri daljnjim istraživanjima, na primjer u arheologiji krajolika.¹⁶³

Kod određivanja tipova krajolika treba uzeti u obzir specifičan povijesni razvoj svakog pojedinog područja koje bude predmet karakterizacije. Ponekad nije moguće s velikom sigurnošću odrediti kojem karakternom tipu pripada određeno područje. Za provođenje je nužan i terenski pregled, koji osim fizičkih karakteristika može donijeti važne podatke o značenju svakog pojedinog mjesta. Na nekim područjima su se dogodile samo minimalne promjene, dok su neka druga područja pretrpjela radikalne izmjene krajolika. Slični povijesni procesi su dovodili do stvaranja sličnih karakternih tipova u današnjem krajoliku, kao što su krčenja i ograđivanja na svim krškim područjima diljem Mediterana.

Kulturni krajolik obrovačkog područja je predmet istraživanja znanstvenog projekta *Kulturni krajolik – model valorizacije, zaštite, upravljanja i korištenja kulturne baštine –*

¹⁶¹ B. ŠTULAR, 2011, 137.

¹⁶² G. FAIRCLOUGH, 2002, 25-37.

¹⁶³ B. ŠTULAR, 2011, 137

ProHeritage (UIP-2017-05-2152).¹⁶⁴ Ciljevi projekta su razvoj hrvatskog modela valorizacije, zaštite, upravljanja i korištenja kulturne baštine, koji se temelje na samom krajoliku i metodi povijesne karakterizacije krajolika. Na osnovi preliminarnih istraživanja obrovački krajolik može se okarakterizirati kao stočarski krajolik, jer u njemu prevladavaju strukture vezane za taj način privređivanja.¹⁶⁵

3.5. GEOGRAFSKI INFORMACIJSKI SUSTAV

Geografski informacijski sustav ili GIS (eng. *Geographic Information System*) je informacijski sustav čija je pojava vezana uz pojavu računala. Najčešće citirana definicija GIS-a je ona iz 1987. godine, po kojoj je to: “*Sustav za prikupljanje, spremanje, provjeru, integraciju, upravljanje, analiziranje i prikaz podataka koji su prostorno povezani sa Zemljom. U taj sustav obično je uključena baza prostornih podataka i odgovarajući programi.*”¹⁶⁶ GIS se najprije razvio unutar geografije 1980-ih godina, ali je vrlo brzo našao primjenu u raznim društvenim i humanističkim znanostima, poput arheologije.¹⁶⁷ Veću primjenu u arheologiji GIS je našao u idućem desetljeću, na početku kojega je izdan zbornik *Interpreting Space: GIS and Archaeology iz 1990. godine.*¹⁶⁸

GIS obrađuje prostorne podatke koji su informacije povezane s prostornim položajem. On omogućava povezivanje svih aktivnosti koje su međusobno povezane u prostoru. GIS integrira prostorne i druge vrste informacija unutar jednog sustava i na taj način omogućava prostornu analizu.¹⁶⁹ Posebno je važna baza podataka u kojoj su integrirani prostorni i neprostorni podatci. Osnovni postupci u GIS-u su unos podataka, spremanje podataka, upravljanje podacima, analiza podataka i ispis podataka. Prednost GIS-a je ta što može manipulirati velikom količinom podataka koji se stalno mogu nadopunjavati.¹⁷⁰ Kao najkorišteniji softver ističe se QGIS (Quantum GIS).

¹⁶⁴ Voditelj je projekta izv. prof. dr. sc. Igor Kulenović s Odjela za turizam i komunikacijske znanosti Sveučilišta u Zadru, a projekt financira Hrvatska zaklada za znanost.

¹⁶⁵ Više o provedbi projekta vidi u: I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 159-179.

¹⁶⁶ D. TUTIĆ – N. VUČETIĆ – M. LAPAINE, 2002, 4.

¹⁶⁷ J. CONOLLY, 2008, 583.

¹⁶⁸ P. NOVAKOVIĆ, 2008, 38-39.

¹⁶⁹ D. TUTIĆ – N. VUČETIĆ – M. LAPAINE, 2002, 4.

¹⁷⁰ D. TUTIĆ – N. VUČETIĆ – M. LAPAINE, 2002, 8.

GIS je znatno utjecao na razvoj arheologije krajolika jer je ova tehnologija omogućila novi način rada koji se prije nije mogao niti zamisliti. Najveće prednosti koje je ova tehnologija omogućila su bolje istraživanje prostornih odnosa arheoloških lokaliteta, bolje upravljanje, dokumentiranje i zaštita arheoloških spomenika i krajolika i mogućnosti prezentacije i vizualizacije rezultata istraživanja. GIS je omogućio bolju zaštitu arheoloških lokaliteta koji su bili zakonski zaštićeni, a čija se dosadašnja praksa zaštite temeljila na katastarskim česticama na kojima se lokalitet nalazi, što najčešće nije odgovaralo stvarnom stanju na terenu. Osim toga, primjenom GIS-a i ostalih dostupnih podataka koji su javno dostupni zahvaljujući digitalizaciji i tehnološkom napretku, omogućili su da se cjelokupni krajolik može tretirati kao kulturna baština koju je moguće nadzirati, štititi i njome upravljati.

Osnovna upotreba GIS-a u arheologiji je vezana za prikupljanje i upravljanje prostornim podacima, vizualizacija podataka, prostorne analize i različito modeliranje.¹⁷¹ Kao posebno važan aspekt GIS-a ističe se njegov prezentacijski potencijal, gdje se uz pomoć sustava kartiranja, trodimenzionalnog modeliranja i drugih programa omogućuje korisna i učinkovita komunikacija sa stručnjacima i svim drugim zainteresiranim stranama.¹⁷²

3.6. ZRAČNA ARHEOLOGIJA

Pod pojmom zračna arheologija (eng. *Aerial Archaeology*) podrazumijeva se proces otkrivanja, dokumentiranja i interpretiranja arheoloških lokaliteta pomoću zračnih snimaka. Zračne fotografije mogu biti snimljene iz aviona, balona, bespilotnih i raznih drugih letjelica.¹⁷³ Prve su zračne snimke nastale na području Engleske krajem 19. stoljeća.¹⁷⁴ Kasnije su brojne zračne fotografije snimljene za vojne potrebe tijekom dvaju svjetskih ratova, a nakon završetka ratova bile su od velike koristi arheolozima za njihova istraživanja.¹⁷⁵ Zbog toga su s vremenom arheolozi počeli sami provoditi snimanja iz zraka.

¹⁷¹ J. CONOLLY, 2008, 584-590.

¹⁷² P. NOVAKOVIĆ, 2008, 38.

¹⁷³ U arheološkim se istraživanjima često koriste i satelitske snimke zemljine površine koje su javno dostupne na servisu Google Earth. Snimljena je cijela zemljina površina, a slojevi sa snimkama iz različitog vremenskog razdoblja omogućuju nam praćenje recentnih promjena u krajoliku.

¹⁷⁴ John Mackenzie Bacon je leteći u balonu počeo snimati zračne fotografije 1888. godine te je na taj način prvi snimio zračnu fotografiju poznatog arheološkog lokaliteta Stonehenge: M. BARBER, 2011, 53.

¹⁷⁵ Engleski arheolog O. G. S. Crawford (1886. – 1957.) je kao vojni pilot izviđač tijekom Prvog svjetskog rata uvidio važnost koju zračno snimanje može imati za arheološka istraživanja: P. NOVAKOVIĆ, 2008, 21.

U hrvatskoj arheologiji prva su zračna snimanje arheoloških lokaliteta većinom provođena za prezentacijske svrhe, stanje arheološkog lokaliteta nakon iskopavanja ili za stručne i znanstvene objave. U posljednjom desetljeću proveden je niz ciljanih zračnih snimanja kojima je bio cilj otkrivanje novih i dokumentiranje poznatih arheoloških lokaliteta.¹⁷⁶ Zračno je snimanje posljednjih godina postalo dostupnije i omogućava istraživanje većeg broja arheoloških lokaliteta i šireg krajolika sa znatno manje financijskih sredstava.

Zračna arheologija se temelji na visinskim fotografijama koje se dijele u dvije glavne skupine. Prva skupina su vertikalne fotografije koje su snimane za vojne ili neke druge svrhe. To su vertikalni avionski snimci nastali s unaprijed određene visine. Za arheologiju su korisni jer su veće starosti i otkrivaju promjene koje su se u krajoliku dogodile u novijem razdoblju, a nedostatak je taj što su snimane okomito zbog čega se teže uočavaju reljef i strukture koje postoje u krajoliku. Najstarije avionske snimke su nastale tijekom Drugog svjetskog rata. Trenutno su za obrovačko područje dostupne samo dvije fotografije grada Obrovca i njegove neposredne okolice, koje su saveznički zrakoplovi snimili 18. svibnja 1944. godine (sl. 20). Na njima se uočavaju mnogobrojne vojne strukture koje su izgrađene tijekom ratih djelovanja, a naziru se i neke starije arheološke strukture koje nisu uočljive na suvremenim zračnim snimkama.

Iz razdoblja prije 1968. godine potječu avionske snimke područja gotovo cijele površine Republike Hrvatske, koje su javno dostupne na internetskim servisima.¹⁷⁷ Korisne su za analizu većih promjena u krajoliku, koje se na obrovačkom području većinom odnose na eksploataciju boksitne rudače, izgradnju novih turističko-vikendaških naselja i moderne prometne infrastrukture. Ove snimke su slabije rezolucije i na njima su arheološke strukture teško uočljive. Unatoč tome, u nekoliko je slučajeva otkriveno da su neki arheološki lokaliteti uništeni prije nego su zabilježeni u stručnoj literaturi.¹⁷⁸ Druga skupina avionskih snimaka su arheološke kose fotografije koje arheolozi ciljano snimaju za vrijeme niskog avionskog leta. Na taj način se mogu detaljnije istražiti pojedini arheološki lokaliteti koji su sačuvani na način da imaju izraženije promjene u reljefu ili vegetaciji.

¹⁷⁶ B. ŠILJEG – H. KALAFATIĆ, 2015, 135-144; V. GLAVAŠ, 2015.; M. ČELHAR, 2014. i dr.

¹⁷⁷ Avionsko je snimanje provedeno zrakoplovima JNA za potrebe izrade novih topografskih karata. Sve su fotografije snimljene prije 15. veljače 1968. godine. Ukupno je snimljeno 8800 zračnih fotografija koje su se čuvale u Beogradu. Danas su fotografije digitalizirane i dostupne na stranicama <https://ispu.mgipu.hr/> i <https://geoportal.dgu.hr/>.

¹⁷⁸ Takvi su slučajevi veliki gradinski lokalitet (Juričevića gradina) u središtu Jasenica, uništen širenjem rudokopa nakon 1968. godine, kameni tumul na Jurinoj glavici u Kruševu, koji je uništen izgradnjom vodospreme i povišeni akropoliski dio na Velikoj gradini u Kruševu uništen tijekom 2. polovice 20. stoljeća.

Slika 20. Avionski snimak Obrovca iz 1944. godine (Geodetski zavod d.d., Split)

Do sada je na obrovačkom području provedeno nekoliko arheoloških avionskih snimanja. Jedno manje snimanje je provedeno u sklopu međunarodne arheološke škole *Aerial Archaeology in the Karst Region* (AAKR), održane u Zadru u listopadu 2013. godine. Tom je

prilikom snimljen veći broj prapovijesnih gradinskih lokaliteta na području obrovačkih naselja Medviđa, Bilišane, Komazeci i Nadvoda.¹⁷⁹

Tri značajnija arheološka snimanja su provedena u sklopu projekta *Kulturni krajolik – model valorizacije, zaštite, upravljanja i korištenja kulturne baštine – ProHeritage (HRZZ UIP-2017-05-2152)*. Prvo zračno snimanje je provedeno 19. prosinca 2018. godine, a obuhvatilo je područje Novigradskog i Karinskog mora, zaravan u velebitskom podnožju od Modriča do Krupe, uključujući kanjone rijeka Zrmanje i Krupe.¹⁸⁰ Drugo je snimanje provedeno 9. siječnja 2020. godine i obuhvatilo je isto područje kao i prethodno.¹⁸¹ Treće je snimanje provedeno 19. prosinca 2020. godine i obuhvatilo je područje naselja Gornji Karin, Kruševo, Bilišane, Zelengrad, Medviđa, Bogatnik, Kaštel Žegarski, Komazeci, Nadvoda, Golubić, Krupa i Duboki Dol.¹⁸² Sva tri snimanja su provedena u zimskom periodu koji je povoljniji za zračna snimanje zbog vegetacijskog ciklusa listopadnih biljaka, koje prevladavaju na obrovačkom području, čije odbacivanje lišća omogućava daleko bolju vidljivost svih površinskih struktura.¹⁸³

Prilikom snimanja korišten je GPS uređaj za snimanje traga leta, što omogućava lakše pozicioniranje snimljenih lokaliteta. Višestruko je fotografiran svaki uočeni arheološki lokalitet, naselja, panoramski pogledi, a istovremeno je vršeno rekognosiranje terena i krajolika iz zračne perspektive. Ukupno je snimljeno više tisuća fotografija za koje je u programu CataThumb izrađen fotoarhiv, koji sadrži informacije o svakom snimljenom lokalitetu.

Snimljene fotografije se mogu dodatno obrađivati, kao što je to georeferenciranje i rektificiranje u digitalni plan, što omogućava lakše crtanje i dokumentiranje snimljenih lokaliteta. U GIS programima mogu se dodatno nadopunjavati i preklapati s drugim snimkama i podlogama.

¹⁷⁹ F. SIROVICA *et al.*, 2014, 44-50.

¹⁸⁰ N. KULENOVIĆ OCELIĆ – I. KULENOVIĆ – Š. VRKIĆ, 2018.

¹⁸¹ Š. VRKIĆ *et al.*, 2019.

¹⁸² I. KULENOVIĆ *et al.*, 2020.

¹⁸³ Sva su snimanja provedena zrakoplovom tipa CESNA D-EXFH kojim je upravljao pilot Dalibor Delić iz tvrtke Air Medulin d.o.o iz Pule. Snimanja su obavljali arheolozi dr. sc. Vedrana Glavaš, Neda Kulenović, dr. sc. Igor Kulenović i Šime Vrkić.

4. STUDIJA SLUČAJA

4.1. GEOGRAFSKI PREGLED

„Nigdje šume, nego samo sitno grmlje, koje onaj tamno-sivi vapnenac amo tamo preliće i čini one gole obronke još kukavnijima nego li i jesu.“¹⁸⁴

U ovome radu pod pojmom obrovačko područje podrazumijeva se prostor koji je u razdoblju prije Domovinskog rata obuhvaćala teritorijalno-administrativna jedinica Općina Obrovac. U današnje vrijeme to područje je podijeljeno između administrativnih jedinica Grad Obrovac, Općina Jasenice i Grad Benkovac. Gradu Obrovcu pripadaju naselja Obrovac, Gornji Karin, Kruševo, Bilišane, Zelengrad, Bogatnik, Kaštel Žegarski, Komazeci, Nadvoda, Krupa, Golubić i Muškovci. Općini Jasenice pripadaju naselja Jasenice, Maslenica, Rovanjaska i Zaton Obrovački.¹⁸⁵ Gradu Benkovcu pripada naselje Medviđa. Ukupna površina navedenog područja iznosi 509 km².

Obrovačko područje se nalazi u regiji Južno hrvatsko primorje, odnosno mikroregiji sjeverna Dalmacija. To je područje dio šireg zadarskog zaobalja, podijeljeno između više manjih geografskih cjelina, kao što su Bukovica, Pozrmanje i južno velebitsko podgorje (odnosno krajnji jugoistočni dio velebitske primorske padine). Obrovačko područje je tradicionalno podijeljeno između povijesnih regija Bukovica¹⁸⁶ i Podgorje (Morlakija).¹⁸⁷ To je većim dijelom prostor tipičnog krškog pobrđa ili sredogorja, kojim dominiraju tri geografska elementa: visoki krški masiv Velebita, kanjonska prodolina rijeke Zrmanje i bukovičko pobrđe (sl. 21). Od kopnenog zaleđa (Južna Lika) je odvojeno planinskim masivom južnog i

¹⁸⁴ Ovako je zadarski putopisac Ivan Andrović opisao obrovačko područje početkom 20. stoljeća, kada je proces deforestacije bio na vrhuncu: I. ANDROVIĆ, 1909, 95.

¹⁸⁵ Općina Jasenice je formirana tijekom Domovinskog rata, a sastojala se od naselja Jasenice i Zaton Obrovački. Dva nova naselja Rovanjaska i Maslenica formirana su 2014. godine, kada je područje naselja Jasenice podijeljeno na tri manja naselja.

¹⁸⁶ Naziv Bukovica prvi put se javlja za vrijeme osmanske vlasti u prvoj polovici 16. stoljeća, kada to ime nosi upravna jedinica Nahija Bukovica (*Nahiye-i Bukoviçe*), koja je obuhvaćala sjeverozapadni dio današnje Bukovice. Kasnije se naziv proširio na cijelu kršku zaravan između Karinskog i Novigradskog mora na zapadu i srednjeg toka rijeke Krke na istoku.

¹⁸⁷ Od kraja 17. stoljeća, kada je na obrovačkom području uspostavljena vlast Mletačke Republike, područje na desnoj obali rijeke Zrmanje se nazivalo Podgorje. U to je vrijeme ono još uvijek bilo nesigurno, slabo naseljeno i predmet teritorijalnog spora s Habsburškom Monarhijom. Morlakija (*Morlacha*) je stariji mletački naziv za područje primorske padine Velebita, koji je nastao od naziva naroda Vlaha (Morlaka) koji su još od srednjeg vijeka bili naseljeni u brojnim pastirskim naseljima – katunima razmještenima na južnom i jugoistočnom Velebitu.

jugoistočnog Velebita. Od sjeveroistočnog dijela zadarskog zaleđa odvojeno je morem, odnosno Velebitskim kanalom, Novskim ždrilom, Novigradskim i Karinskim morem. Na preostalim stranama nema značajnijih geografskih barijera, osim kratkog toka rijeke Karišnice koja predstavlja teritorijalno razgraničenje između naselja Gornji Karin (Grad Obrovac) i Donji Karin (Grada Benkovac), odnosno označava tradicionalnu granicu između Bukovice i Ravnih kotara.

Čitavi obrovački kraj ima krška obilježja, submediteranske klimatske karakteristike i oskudicu obradivog zemljišta, koje je ograničeno na manje i veće krške forme i zрманjska polja i naplavine, što je kroz cijelu povijest uvjetovalo prevagu sitnostočarskog gospodarenja sa sezonskim transhumantnim kretanjima na Velebit (ljeti) i Ravne kotare (zimi).¹⁸⁸ Može se smatrati da je geografska osnova obrovačkog područja odredila sličan način života kroz sva povijesna razdoblja. U godinama tijekom i nakon Domovinskog rata ovo je područje doživjelo demografski slom i većim dijelom izgubilo svoj nekadašnji prepoznatljivi identitet.

Obrovačko područje pripada području dinarskog ili klasičnog krša koji prekriva više od polovice državnog teritorija Republike Hrvatske.¹⁸⁹ Najvećim dijelom se prostire na krškoj zaravani, prostranoj kamenitoj površini sastavljenoj od vapnenačkih breča, konglomerata i flišnih zona. Među njima se nalaze ukliještena boksitna rudišta (obrovački boksiti), koji su se tijekom 20. stoljeća smatrali najvažnijim resursima podzemlja sjeverne Dalmacije, s glavnim ležištima na području Kruševa i Jasenica. Obrovačko područje se većim dijelom prostire na nadmorskoj visini od 100 do 500 m. Vapnenci se često izdvajaju kao glavice, a na području bukovičkog pobrđa ističu se i veći vrhovi, poput najvišeg vrha Jurišinke (674 m/nv).

Krška površina je bezvodna, dok je u propusnom podzemlju česta cirkulacija vode (podzemne vode). Na površini se nalaze različiti krški oblici kao što su škrape, suhi dolinski usjeci strmih strana (klanci i jaruge) i brojni zatvoreni oblici različitih ponikava ili dolaca, odnosno nešto većih uvala i malih polja. Ti su oblici nastali sapiranjem naplavnog pokrova za vrijeme mlađih geoloških procesa, odnosno djelovanjem korozivnih procesa na topive stijene vapnenaca i dolomita što je oblikovalo jedinstveni krški reljef. U tim se zatvorenim oblicima najčešće nalazi zemlja crvenica i šljunkovito tlo zbog čega su čišćenjem i krčenjem pretvarani u poljoprivredne površine i ograđivane suhozidima. Unatoč višestoljetnom procesu pretvaranja

¹⁸⁸ D. MAGAŠ, 2013, 193.

¹⁸⁹ M. MATAS, 2009, 11.

svih pogodnih mjesta u poljoprivredne površine, na području Bukovice i Podgorja bilo je samo oko 9,5 % obradivog tla.¹⁹⁰

Na višim predjelima Velebita (od 500 do 1500 m) prevladava gorski reljef (dinarski sredogorski reljef). U geološkom sastavu prevladavaju vapnenci i dolomiti pretežno mezozojski, u podnožju vapnenačke breče gornje i donje krede. Cijelo je područje prekriveno različitim udolinama, klancima i dubokim jamama zbog čega je teže prohodno. Obrovačkom području pripada jugozapadna strana planine koja je strmija i ogoljena i po tome se uvelike razlikuje od ličke strane. Na višim je predjelima sačuvana izvorna vegetacija (šuma), dok je na nižim predjelima izvorna vegetacija degradirana i cijelo je područje pretvoreno u kamenu golet (sl. 22). Na obrovačkom području nalaze se tri značajnija velebitska prijevoja preko kojih se tijekom povijesti odvijala komunikacija s kopnenim zaleđem. To su prijevoji Mali Alan (1405 m/nv) na području Jasenica, Prezid (778 m/nv) iznad Muškovaca i Vučjak (750 m/nv) iznad Krupe.

Središnjim dijelom obrovačkog područja proteže se prostrana dolina kroz koju teče rijeka Zrmanja. To je najveća površinska tekućica na obrovačkom području. Izvire na graničnom području Like i Dalmacije, ispod brda Poštak na jugoistočnom rubu masiva Velebita. Izvor se nalazi na 395 m nadmorske visine. Zrmanja je duga 69 km, od čega se polovica (34,5 km) nalazi na obrovačkom području. U gornjem toku teče od sjevera prema jugu, a kod Pađena naglo mijenja smjer i teče prema zapadu sve do ušća u Novigradsko more. Pretpostavlja se da je na tom mjestu Zrmanja prije 40000 godina utjecala u Krku, s kojom je danas povezana samo podzemnim tokom. Na gornjem toku je protok vode dosta nizak (5,2 m³/s), dok se nizvodno povećava (na Jankovića buku je izmjeren protok od 40 m²/s), ponajviše zbog snažnog pritoka rijeke Krupa, ali i drugih značajnijih vrela, kao što su Mijića vrelo, Dobarnica i drugi, u kojima izbijaju vode iz zaleđa Velebita.¹⁹¹

Zrmanjska dolina se sastoji od dubokog kanjona usječenog erozijom prije više tisuća godina i manjih dolinskih proširenja gdje je voda ujezerena. S vremenom su na tim mjestima nastajale naplavne ravni koje je čovjek prilagođavao poljoprivrednoj djelatnosti.¹⁹² Naplavine uz riječni tok su postale najvažnije obradive površine na čitavom obrovačkom području. Periodična plavljenja su prirodnim putem obnavljala plodnost toga zemljišta. Kasnije su antropogenim djelovanjem te površine povećavane i sprječavano je njihovo redovito poplavljanje. Te su

¹⁹⁰ M. FRIGANOVIĆ, 1974, 99.

¹⁹¹ J. RIĐANOVIĆ, 1974, 29-30.

¹⁹² D. MAGAŠ, 2013, 192.

mjere mještani provodili stoljećima nastojeći pridobiti više poljoprivredne površine, a od prve polovice 19. stoljeća te se mjere provode uz sudjelovanje državnih vlasti.¹⁹³ Zadnja veća intervencija bila je melioracija Žegarskog polja provedena tijekom 1970-ih godina.¹⁹⁴ Tom je prilikom prošireno korito rijeke Zrmanje, izgrađen nasip, kanali za odvodnjavanje i objekti za ograničavanje pritoka, a druga faza radova je bio sustav navodnjavanja polja.¹⁹⁵

Sve su obrovačke rijeke bogate sedrom koja nastaje dugotrajnim procesom taloženja kalcijeva karbonata iz vode i djelovanjem specifičnih vrsta algi, mahovina i bakterija na mjestima prirodnih prepreka.¹⁹⁶ Ona je tijekom prošlosti bila korištena prilikom izgradnje različitih objekata. Mjesno stanovništvo je zadnjih nekoliko stoljeća blokove sedre najčešće koristilo prilikom zidanja objekata uz rijeke, kao što su riječni mlinovi, stupe i mostovi. Upotreba sedre u gradnji zabilježena je i tijekom starijih povijesnih razdoblja.¹⁹⁷ Zrmanja je plovna samo u donjem toku, odnosno za veće brodove od ušća do Obrovca, a za manja plovila do Jankovića buka, prve sedrene barijere na rijeci.

Druga značajna tekućica na obrovačkom području je rijeka Krupa, desna pritoka Zrmanje, koja teče u dubokom i teško pristupačnom kanjonu. Krupa izvire iz dvaju krških vrela kod zaseoka Mandići u Krupi, a ulijeva se u Zrmanju na položaju Sastavak ili Sastvci. Ukupna dužina toka iznosi 10,8 km. Velikim dijelom protječe kroz duboki krški kanjon, a samo manji dio teče kroz krško polje Manastirske luke (sl. 23). Glavni pritoci su joj potok Orovača i rječica Krnjeza. Krupa na nijednom dijelu nije plovna zbog brojnih slapova i sedrenih barijera, od kojih su najpoznatiji Deveterac, Dragičevića buk i Babin slap. Na više mjesta je premošćena improviziranim prijelazima i suhozidnim mostovima od kojih je najpoznatiji Kudin most u Golubiću. Najznačajniji pritok joj je rječica Krnjeza koja izvire u dubokom kanjonu ispod Krnjeske glavice od kud teče svega 1 km do utoka u Krupu.

¹⁹³ U dolini rijeke Zrmanje zabilježeno je isušivanje močvarnih predjela na području Muškovaca i Bunarskoj dragi kod Obrovca. Na rijeci Krupi je probijanjem kanala isušivano područje na predjelu Manastirske luke: Š. PERIČIĆ, 2006, 575 i 577.

¹⁹⁴ Žegarsko polje je najveća poljoprivredna površina na čitavom obrovačkom području. Nalazi se na srednjem toku rijeke Zrmanje, na 60 m nadmorske visine i obuhvaća površinu od 200 ha. To je krško polje tektonskog postanka prekriveno aluvijalnim nanosima. Polje je periodično poplavljivo sve do uređenja i regulacije korita rijeke i njenih manjih pritoka: A. JELAVIĆ, 1965, 377-386.

¹⁹⁵ D. Gužvica, Meliorira se Žegarsko polje. Zrmanja više neće teći uzalud, *Slobodna Dalmacija*, XXIX (8183), Split, 30. lipnja 1971., 5.

¹⁹⁶ N. LONČAR, 2019, 10.

¹⁹⁷ Blokovi sedre su pronađeni u južnom podnožju brda Gradinica u Bilišanima gdje je postojalo manje rimsko naselje, a korišteni su i kao građevni elementi prilikom zidanja srednjovjekovne kule Klisina u Bilišanima.

Slike 21-22. Bukovičko pobrđe i južna velebitska padina (snimili Š. Vrkić; N. Kulenović)

Slika 23. Zračni snimak riječne doline Manastirske luke u Krupi (snimio Š. Vrkić)

Ostale tekućice su najčešće sezonskog karaktera, kao na primjer Karišnica i Bijela (Bila) koje najčešće presušuju tijekom ljetnih mjeseci. Općoj nestašici vode pridonosile su izrazite ljetne suše tijekom kojih su presušivali mnogi izvori. Velike padaline odmah poniru u

podzemlje jer je vapnenačka površina obrovačkog područja dosta propusna. Zbog otjecanja vode česti su podmorski izvori – vrulje koje izbijaju u Karinskom moru, Novigradskom moru i Velebitskom kanalu.

Na obrovačkom području prevladava sredozemna klima, koju obilježavaju sušna ljeta s visokim temperaturama kada je vrijeme stabilno i malo promjenjivo. Pretpostavlja se da su klimatski uvjeti slični današnjima na obrovačkom području uspostavljeni u razdoblju od prije 6300 do 5500 godina.¹⁹⁸ Zimsko razdoblje je blago s dosta padalina i promjenjivim vremenom kada češće pušu jaki vjetrovi, posebno bura i jugo. Na obrovačkom području je osobito česta bura, koja najviše puše u zimskom periodu kada nerijetko onemogućava promet i otežava svakodnevni život stanovništva.¹⁹⁹ Bura je hladan i suh vjetar koji puše za vrijeme anticiklone kada je vedro i hladno, a može biti i ciklonalan kada je oblačno i hladno (*škura bura*). Jugo je vlažan i topao vjetar koji puše s jugoistočne strane.²⁰⁰

Što se tiče biljnog pokrova za obrovačko područje je karakteristično submediteransko raslinje (hrast i grab) na nižim područjima i planinsko (grab i bukva) na višim velebitskim predjelima. Već u razdoblju holocena, prije 12000 godina, bila su definirana glavna prirodna obilježja, poput geomorfologije, hidrografske mreže i primarnog šumskog pokrova.²⁰¹ U međuvremenu je, ponajviše zbog antropogenog djelovanja, došlo do nestanka primarnog biljnog pokrova i stvaranja ogoljenog krša, no njegov se prvotni izgled može većim dijelom rekonstruirati. Pretpostavlja se da je veći dio dalmatinskog zaleđa, pa tako i obrovačkog područja, bio prekriven šumama hrasta medunca i drugih vrsta hrasta s bjelograbom (*Corpinetum orientalis croatica*). Na nižem pojasu velebitskog podgorja je prevladavala šuma medunca i drugih hrastova s crnogradom (*Seslerieto-Ostryetum*). Za planinski dio se pretpostavlja da je bio raznolikiji te da su se na njemu izmjenjivala područja gorske šume bukve (*Fogetum croaticum montanum*), primorske šume bukve (*Fogetum croaticum*

¹⁹⁸ N. LONČAR, 2019, 12.

¹⁹⁹ Jaki udari bure na obrovačkom području znaju potrajati tjednima i jedan su od najvećih prirodnih nedaća koje su kroz povijest otežavale život mjesnom stanovništvu, koje je takvo stanje saželo u narodnoj uzrečici: “*Da nije bure i nevire* (zavisti – op. a.), *tu bi se lipo živilo*”. U novije je vrijeme bura poznata po čestom obustavljanju prometa preko Masleničkog mosta, autoceste A1 i državne ceste Maslenica – Zaton Obrovački, a slični su problemi postojali i tijekom ranijih razdoblja, ponekad izravno uzrokujući smrt zatečenih putnika.

²⁰⁰ T. ŠEGOTA, 1974, 26.

²⁰¹ B. FÜRST-BJELIŠ, 2018, 138.

seslerietosum),²⁰² pretplaninske šume bukve (*Fogetum croaticum subalpinum*) i hrasta kitnjaka s običnim grabom (*Querceto-Corpinetum croaticum*).²⁰³

Proces deforestacije je započeo već u prapovijesti, kada se na krškim područjima umjesto primarnog biljnog pokrova počinju razvijati šikare i degradirani oblici šume. Na obrovačkom području masovnija se deforestacija najvjerojatnije počela događati tijekom brončanog i željeznog doba, dok je na nekim drugim područjima to bilo izraženo već u razdoblju neolitika. Najprije je došlo do deforestacije nizinskih dijelova u neposrednoj okolini gradinskih naselja. Deforestacija se s vremenom širila prema udaljenim područjima tako da su na vrhuncu zahvaćeni i viši predjeli Velebita, dok se izvorna vegetacija (šuma) najviše sačuvala na najvišim i teže pristupačnim planinskim predjelima.²⁰⁴

Nestanku šumskog pokrova najviše je pridonio porast stanovništva koji je pratilo povećanje uzgoja domaćih životinja. Zbog nepostojanja uvjeta za značajniju poljoprivrednu djelatnost, ekstenzivno stočarstvo je moralo biti najvažnija privredna grana još u predrimskom i rimskom razdoblju.²⁰⁵ Za novija razdoblja to potvrđuju brojni pisani izvori, a prestanak masovnog uzgoja stoke na obrovačkom području se dogodio tek u drugoj polovici 20. stoljeća. Kao najveći krivac za ubranu deforestaciju i pojavu većih ogoljenih površina i kamenjara smatrao se masovni uzgoj koza, vrste koja je najotpornija i najpogodnija za uzgoj na cijelom obrovačkom području.²⁰⁶ Koze, za razliku od ovaca, brste grmove i niža stabla pri čemu osim lišća jedu i mladice što je sprječavalo razvoj novih stabala. Osim toga, ljudi su zelene grane jasena i hrasta sjekli i spremali za ishranu stoke u zimskom periodu. Mletačka vladavina dalmatinskim zaleđem u 18. stoljeću se smatra razdobljem ubranog nestanka šumskih površina, iscrpljivanjem pašnjaka i erozijom tla.²⁰⁷ Već tada je uočen poguban utjecaj koza na nestanak šumskih površina, zbog čega je državna vlast zakonskim odlukama nastojala ograničiti njihov

²⁰² Još uvijek nije pouzdano utvrđeno je li naziv Bukovica nastao po šumi primorske bukve za koju se pretpostavlja da je u prošlosti postojala na najvišem dijelu bukovičkog pobrđa, koje se nalazi iznad 600 m nadmorske visine (najviši vrh Jurišinka nalazi se na 674 m/nv). Tome u prilog ide i povijesni toponim Bukova glavica (*Buccova Glavizza*), što je stariji naziv brda Stražbenica ili Stražbenjača (627,9 m/nv), koje se nalazi nedaleko od tromeđe Kruševa, Zelengrada i Gornjeg Karina: HR-DAZD, f. 382, *Uprava za katastarsku izmjeru (1823. – 1839.)*, kut. 131 (*Zelengrad*), fol. VIII. Ne može se isključiti ni mogućnost da je taj oronim motiviran obližnjim izvorom Bukovac, koji se najprije proširio na okolni predjel, a kasnije na znatno šire područje.

²⁰³ J. ROGLIĆ, 1974, 36.

²⁰⁴ M. Hirtz je 1926. godine zabilježio sjećanje starijih stanovnika Golubića koji su pamtili veliku šumu na Crnopolcu, koja se dijelom sama porušila, a dijelom izgorjela u požaru. Do tada je na tom području bio nastanjen veći broj medvjeda i drugih životinja: M. HIRTZ, 1926b, 66.

²⁰⁵ S. ČAČE, 2007, 55-62.

²⁰⁶ Za obrovačko je područje bila karakteristična bukovička koza, poseban tip domaće pasmine hrvatske šarene koze (*Capra prisca*), koja se tradicionalno uzgajala zadnjih nekoliko stoljeća.

²⁰⁷ B. FÜRST-BJELIŠ, 2018, 140.

uzgoj, posebno na nizinskim područjima. Na isti su se način prema uzgoju koza odnosile kasnije austrijske i jugoslavenske vlasti, ali koza je na obrovačkom području uvijek opstajala kao najvažnija domaća životinja.²⁰⁸

Deforestacija je s vremenom zahvaćala sve šire prostore pa je tako šuma iskrčena i na višim planinskim zonama, posebno na prisojnim stranama i predjelima pogodnim za ispašu stoke. Pretpostavlja se da je tijekom prve polovice 18. stoljeća potpuno ogoljen primorski krš i značajno smanjen šumski pokrov u planinskom dijelu obalnog krša.²⁰⁹ Osim ispaše, ostali su razlozi ubrzanog nestanka šumskog pokrova bili sječa za ogrjev i prodaju, paljenje drveća u vapnenicama (*klačinama*), proizvodnja drvenog ugljena, krčenje za poljoprivrednu proizvodnju i upotreba drvene građe za razne svrhe.²¹⁰ Svako je domaćinstvo svakodnevno, ljeti i zimi, na otvorenom ognjištu ložilo vatru za potrebe spremanja hrane.²¹¹ Dodatna izloženost suši, udarima bure i ispiranje humusa su pridonijeli da primorska strana bude znatno više pogođena deforestacijom od sjeverne, ličke padine (sl. 24).²¹² Sjećanje na nekadašnje šume dugo je ostalo sačuvano u predajama mjesnog stanovništva, poput one vezane za gradnju Majstorske ceste, kada su graditelji, osim stijena, morali minirati i žile divovskih stabala,²¹³ ili široko raširene predaje prema kojoj se u davnim vremenima moglo prelaziti kilometarske udaljenosti prelazeći sa stabla na stablo.

Šumske površine u blizini naselja očuvane su samo u suhozidnim ogradama gdje se najviše uzgajao hrast i jasen. Ograničen pristup stoke osiguravao je nesmetan rast mladih stabala pa je na taj način očuvana veća šumska površina (regenerirana vegetacija). Redovito se radilo o nekadašnjem općinskom zemljištu koje su mještani postupno prisvajali ograđivanjem suhozidima.

²⁰⁸ Zakon o zabrani uzgoja koza u slobodnoj ispaši na području SR Hrvatske je donesen 1954. godine. Koza je označena kao glavni uništavatelj šume i krivac što su velika područja prekrili golet i kamenjar. UNESCO je više puta odao priznanje Jugoslaviji što je jedina na Mediteranu donijela zakon o zabrani uzgoja koza. Ipak, ove zakonske odredbe nisu nikada do kraja provedene jer je siromašnim područjima, poput obrovačkoga, radi siromaštva stanovništvu dozvoljeno uzgajanje koza kao neophodnog izvora prehrane: F. KNEBL, 1978, 435-438.

²⁰⁹ K. KASER, 2003, 391.

²¹⁰ Prva je organizirana sječa šume zabilježena još tijekom 1533. godine, kada je Murat-beg Tardić u Obrovcu organizirao izgradnju osmanskog brodovlja. Za tu je svrhu okupio 300 ljudi koji su imali zadaću sjeći okolnu šumu i prenositi drvenu građu u novoosnovano brodogradilište: B. HRABAK, 1986, 92.

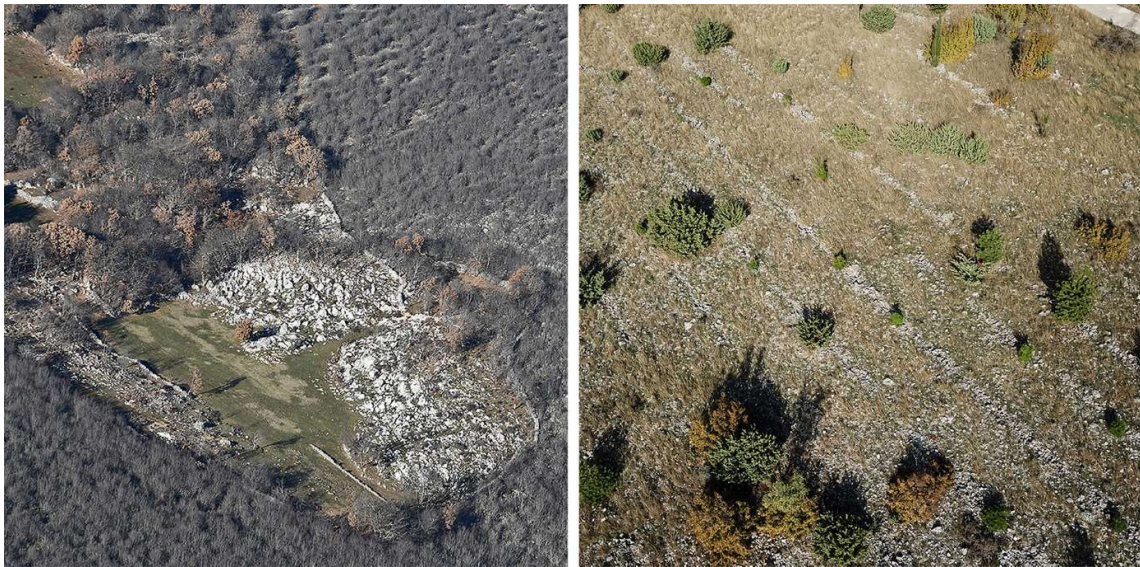
²¹¹ U tradicionalnom narodnom poimanju gašenje vatre na ognjištu je simboliziralo nestanak obitelji: I. GENDA, 2018, 25.

²¹² J. ROGLIĆ, 1974, 39.

²¹³ I. ANDROVIĆ, 1909, 199.

Slika 24. Ogoljena velebitska padina na području Jasenica (snimila S. Igljić)

Slike 25-26. Ogoljena krška površina nakon nekontrolirane sječe šume u privatnoj ogradi u Bilišanima (snimio Š. Vrkić) i strojno izoravanje za potrebe sadnje borove šume na državnom zemljištu u Muškocima (snimio I. Kulenović)

Deforestaciju je pratilo ubrzano ograđivanje preostalih šumskih površina koje se najviše događalo tijekom druge polovice 19. i prve polovice 20. stoljeća.²¹⁴ Taj su proces na obrovačkom području nerijetko pratili fizički sukobi i ubojstva.²¹⁵ Zbog ekstremnog siromaštva koje je pogodilo obrovačko područje tijekom 1930-ih godina najveći dio tih ograđenih šuma je iskrčen radi prodaje ogrjevnog drva.²¹⁶ Na taj je način u kratkom vremenu u suhozidnim ogradama, kao i na okolnim površinama, umjesto nekadašnjih hrastovih šuma prevladala golet s niskim raslinjem. Konstantna sječa šume na obrovačkom je području trajala sve do novijih razdoblja,²¹⁷ a značajnija se sječa privatnih šumskih površina događala za vrijeme i neposredno nakon završetka Domovinskog rata (sl. 25).

Pokušaji umjetnog pošumljavanja na obrovačkom području su zabilježeni još početkom 20. stoljeća, ali nisu imali značajnijeg uspjeha. U to vrijeme vlasti su u jednoj ogradi na Bravaru iznad Obrovca bile uredile rasadnik borova, ali je on brzo zapušten. Pošumljavanje su provodile i sve kasnije vlasti, nešto značajnije u razdoblju nakon završetka Drugog svjetskog rata, a sporadično pošumljavanje se provodi sve do današnjih dana.

Pošumljavanje se provodilo planskom sadnjom alepskog bora, zimzelenog stabla koje ima dobru prilagodbu krškom području. Najznačajnije površine pod alepskim borom (*Pinus halepensis*) se nalaze na području uz rijeku Karišnicu, gdje je masovna sadnja stabala provedena prije više desetljeća. U recentnom razdoblju pošumljavanje se odvija uz pomoć strojeva koji na ravnijim krškim površinama izoravaju velike brazde u koje se onda ručno sade mladice crnog bora (*Pinus nigra*). Na taj su način pošumljena manja područja u Jasenicama i Kruševu, a novi nasadi na većim površinama su provedeni na područjima Rovanjske, Maslenice, Jasenica, Nadvode, Bilišana i Muškovca (sl. 26).

Smanjenjem broja koza, depopulacijom sela i napuštanjem loženja vatre na otvorenim ognjištima, ogoljeno krško područje se počelo smanjivati već prije više desetljeća. Danas je to

²¹⁴ Opisujući zaseok Oluići u Bilišanima u kojima je boravio 1863. godine, zadarski prirodoslovac Spiridion Brusina je zapisao sljedeće: “*Te su kuće smještene na uzvišici, na dosta krševitom brdu, bez drveća, s ponešto žbunja i sitne trave.*”: J. BALABANIĆ *et al.*, 2007, 29.

²¹⁵ Godine 1889. zabilježen je napad obitelji Vrkić iz Kruševa na mjesnog župnika, a povod je bio spor oko uzurpiranog šumskog zamljišta: Naši dopisi osobiti. Kruševo, *Narodni list*, XXVIII, 44, 5. lipnja 1889., 3. Godine 1936. u Krupi se dogodilo ubojstvo prouzrokovano uzurpacijom manje površine općinskog zemljišta: Zbog općinske muše, pala je jedna glava u Krupi kod Obrovca, *Jadranski dnevnik*, I (160), 26. rujna 1936., 4.

²¹⁶ Anonimni autor u novinskom članku iz 1938. godine upozorava da su tih godina iskrčene čak dvije trećine bukovičkih šuma, ponajviše hrasta, čiji se trupci jedrenjacima i motornim brodovima masovno prevoze na talijansku obalu: D., Smrt bukovičkih šuma, *Novo doba*, XXI (72), Split, 26. ožujka 1938., 10.

²¹⁷ Sječa šume je većinom provođena radi dobivanja drva za ogrjev koje je korišteno u vlastitim domaćinstvima, a nerijetko se i prodavalo. Zabilježena je i izjava mještana Krupe koji su poručili Šumariji da će šumu sjeći sve dok je bude na području sela: D. Gužvica, Šume na udaru pila i sjekira, *Slobodna Dalmacija*, XL (12337), Split, 25. prosinca 1984., 7.

doseglo ekstremne razmjere na cijelom obrovačkom području koje je doživjelo demografski slom i gotovo je u potpunosti napušten tradicionalni način života i ograničen uzgoj stoke. To je pogodovalo bržem rastu i masovnom širenju graba, šmrike, trna i sličnih biljnih vrsta, koje su se u međuvremenu proširile i na nekadašnje obradive površine te dominiraju obrovačkim krajolikom.

Danas obrovačkim područjem dominiraju grmolika stabla graba i šmrike. Grab masovno uspijeva kao čvorugavo grmlje, često raste iz škrapa i potpuno onemogućava prohodnost mnogim područjima obrovačkog krša.²¹⁸ Lišće mu je korisno kao hrana za koze koje su ranije onemogućavale da se grmovi razviju u visinu, no njihovim smanjenjem ili nestankom mnoga su područja potpuno obrasla u visoko grabovo grmlje. Druga grmolika vrsta koja se masovno raširila na obrovačkom području je šmrika,²¹⁹ koja se masovno raširila u poratnom razdoblju kada je došlo do nagle depopulacije i prestanka masovnog uzgoja sitne stoke. U ranijim razdobljima širenje su joj ograničavali pastiri koji su namjerno spaljivali grmove šmrike jer su bili štetni za stočarstvo.

²¹⁸ Grab (*Carpinus betulus*) je listopadno stablo koje može narasti do 25 m visine. Zbog otpornosti i uspijevanja na slabijim terenima masovno se proširio na ogoljenim krškim područjima na kojima je nestao prvotni šumski pokrov.

²¹⁹ Šmrika (*Juniperus oxycedrus*) je vazdazelena, najčešće grmolika biljka iz porodice čempresovka. Listovi su joj bodljikave iglice zbog čega je životinje rijetko jedu. Plodovi su okruglasti češeri, slični bobicama, promjera do 10 mm, koje su tek za vrijeme najvećih nestašica hrane korištene za prehranu najsiromašnijeg stanovništva. Drvo je čvrsto i žilavo i od njega su se tradicionalno izrađivali određeni uporabni predmeti, popu bukara – drvenih posuda za piće.

4.2. POVIJESNI PREGLED

*„Ovakva je krvava krajina,
s krvi ručak, a s krvi večera,
svak krvave žvače zalogaje,
nikad bijela danka za odmorka.“²²⁰*

Povijest obrovačkog područja još uvijek nije sustavno obrađena za što je jedan od glavnih razloga postojanje samo manjeg broja pisanih povijesnih izvora. To posebno vrijedi za široko vremensko razdoblje od starog vijeka do ranog srednjeg vijeka iz kojih su pisani izvori u potpunosti izostali. Tek od vremena kasnog srednjeg vijeka obrovačko područje se češće javlja u pisanim povijesnim izvorima. Ono je u to vrijeme bilo smješteno na periferiji značajnih gradskih središta koja su se nalazila uz morsku obalu i koja su tijekom svih povijesnih razdoblja bili centri političkih, kulturnih i ekonomskih zbivanja. Unatoč takvom perifernom položaju, obrovačko područje je dijelilo zajedničku sudbinu s ostatkom sjeverne Dalmacije tijekom većine povijesnih događanja, a ponekad je zbog svojeg geografskog položaja u tim događanjima imalo i značajniju ulogu. Nedostatak pisanih povijesnih izvora donekle su nadomjestila arheološka istraživanja kojima su dobiveni podatci na osnovu kojih je moguće dati opći pregled povijesti obrovačkog područja. To posebno vrijedi za razdoblje starog vijeka iz kojega ne potječu gotovo nikakvi podatci suvremenih grčkih i rimskih pisaca, a slično vrijedi i za razdoblje ranog srednjeg vijeka koje je najslabije poznato povijesno razdoblje.

4.2.1. Stari vijek

Antički pisci izravno ne spominju niti jedan povijesni događaj koji se dogodio na obrovačkom području. Jedina iznimka su pisani spomeni nekoliko naseljenih mjesta, kao što su Sidrona i Hadra, koje se tek u novije vrijeme s većom sigurnošću ubiciraju na obrovačko područje. Po svemu sudeći čak ni rijeka Zrmanja nije spomenuta kod antičkih pisaca. Mnogi autori su smatrali da je treba identificirati s rijekom Televij (*Telavium*), koju spominje geograf

²²⁰ U stihovima ove narodne pjesma prikazano je stanje na pograničnim područjima, među koja spada i obrovačko područje, na kojima su se posljednjih pola tisućljeća odvijali sukobi između velikih sila: A. RUKAVINA, 1979, 74.

Klaudije Ptolomej, odnosno s rijekom Tedenij (*Tedanius*), koju je Plinije Stariji naveo kao granicu Japodije i Liburnije.²²¹ No, analiza suvremenih antičkih izvora i poznatih arheoloških podataka ukazuje da se najvjerojatnije radi o rijeci Žrnovnici kod Jurjeva.²²²

Zbog izostanka pisanih izvora arheološka istraživanja su ostala jedini mogući način za značajnije rasvjetljavanje povijesti obrovačkog područja u starom vijeku (sl. 27). Sretna okolnost je bila činjenica što su se arheološka istraživanja u okolici Obrovca počela provoditi već početkom 20. stoljeća. Njihov je inicijator bio obrovački učitelj Anton Colnago, kojemu su se odmah na početku istraživanja pridružili profesionalni arheolozi, koji su osigurali da se rezultati istraživanja odmah objave. Ti su radovi sve do danas ostali temelj za poznavanje povijesti obrovačkog područja u starom vijeku. Provedenim istraživanjima su ubicirani najvažniji antički lokaliteti poput Cvijine gradine u Kruševu, Gradine u Medviđi i Smokovca u Krupi, za koje se danas smatra da su bili središta liburnskih zajednica koje su se uspješno integrirale u novi politički i ekonomski sustav nastao nakon trajne uspostave rimske vlasti. Navedenim istraživanjima su utvrđeni i brojni cestovni pravci te pronađeni važni pojedinačni spomenici, poput međašnih natpisa, miljokaza, zavjetnih spomenika i slično.

Posebno su bili značajni pronalasci međašnih ili terminacijskih natpisa koji su omogućili pouzdanu ubikaciju pojedinih obrovačkih antičkih naselja. Među najznačajnijima je onaj pronađen u podnožju Ivanove glavice, nedaleko od graničnog područja današnjih naselja Gornji Karin i Kruševo. Radi se o ulomku kamenog natpisa koji je bio sekundarno uzidan u suhozidu ogradu (*Radekina ograda*), u neposrednoj blizini trase antičke komunikacije koja je vodila od Cvijine gradine prema Aseriji.²²³ Na kamenom ulomku je sačuvan dio teksta u šest redaka u kojemu se govori o postignutom teritorijalnom razgraničenju između općina Korinij (*Corinium*) i Ansij (*Ansium*). Tekst glasi: *[? finis] inter Ansi[enses et | Co]riniens(es) secundum | [c]onventionem utrius[que partis] directus mensu[r]is actis iussu A(uli) Duceni | [Gem]ini leg(ati) Aug(usti) pro pr(aetore)* – “Razgraničenje između Ansija i Korinija, prema dogovoru obiju strana, uspostavljeno je poslije terenskog pregleda, odredbom A. Aula Ducenija, Augustova legata s pretorskim rangom”.²²⁴ Pretpostavlja se da je natpis pronađen u blizini

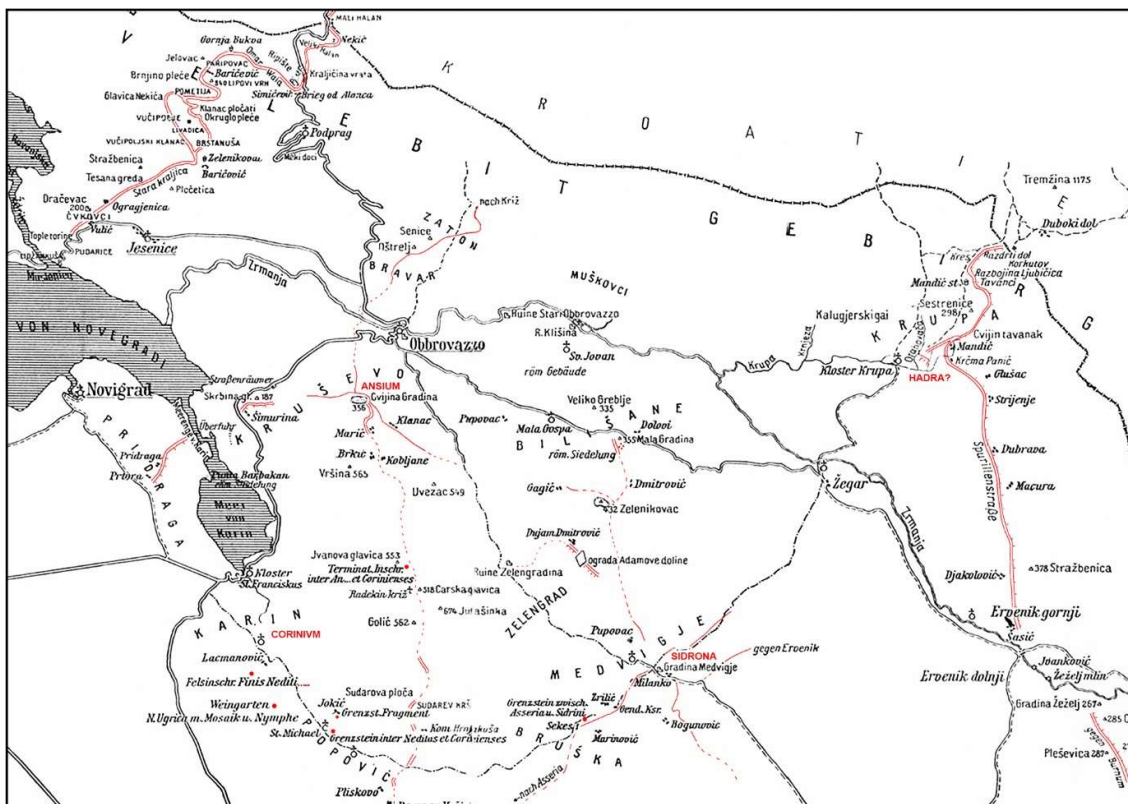
²²¹ Plinije Stariji navodi *flumen Telavium quo finitur Iapudia* (Nat. hist. 3, 140), a kod Klaudija Ptolomeja prevladava lik *Tedaniou potamou* (Geogr. 2, 16, 2): S. ČAČE, 1988, 66-67.

²²² S. ČAČE, 1988, 65-92.

²²³ Grad *Asseria* (Podgrađe kod Benkovca) je u rimsko doba bio najvažnije prometno središte iz kojega su vodile prometnice u više različitih smjerova. Jedan od prometnih pravaca je išao preko Gornjeg Karina, Kruševa, Zrmanje kod Obrovca na planinski prijevoj Mali Alan na Velebitu i od tuda vodio prema unutrašnjosti: A. COLNAGO – J. KEIL, 1909, 14-16.

²²⁴ J. J. WILKES, 1976, 262; M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, 29-30, sl. 5.

mjesta na kojemu je provedeno teritorijalno razgraničenje između dvoju općina. Taj je položaj udaljen oko 5 km sjeveroistočno od Gradine Miodrag u Donjem Karinu (*Corinium*) i 5,5 km južno od Cvijine gradine u Kruševu, zbog čega se Ansij (*Ansium*) identificira s tim liburnskim naseljem.

Slika 27. Antički lokaliteti na obrovačkom području otkriveni tijekom arheoloških istraživanja početkom 20. stoljeća (prema M. Abramič, A. Colnago, 1909, 23-26)

Sličnu važnost ima i međašni natpis pronađen u naselju Bruška kod Benkovca 1903. godine. Spomenik je pronađen prelomljen na dva dijela, na gomili nabacanog kamena, najvjerojatnije u blizini mjesta na kojemu je izvorno bio postavljen. Sačuvani tekst svjedoči o teritorijalnom razgraničenju koje je provedeno u 1. stoljeću po Kristu između općine Sidrone i Aserije.²²⁵

²²⁵ A. COLNAGO – J. KEIL, 2008, 139-140; J. J. WILKES, 1974, 262; A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, 52-55.

Natpis je pronađen svega 2 km jugozapadno od velikog gradinskog lokaliteta Gradina/Gradina Milanko u Medviđi, što je omogućilo da se na to mjesto ubicira antički grad Sidrona.²²⁶

U novijem razdoblju su izostala značajnija arheološka iskopavanja antičkih lokaliteta zbog čega veću važnost imaju pojedinačni nalazi poput predrimskih novaca pronađenih na lokalitetima Cvijina gradina u Kruševu,²²⁷ Dračevac u Jasenicama,²²⁸ Gradina kod Prndelja u Nadvodi,²²⁹ Gradina u Medviđi,²³⁰ Smokovac u Krupi²³¹ i Zelengradina u Zelengradu.²³² Ovi su novci uglavnom pronađeni kao površinski nalazi i čuvaju se u nekoliko privatnih zbirki. Većinom su kovani od bakra ili njegovih slitina, a potječu iz Kartage i Numidije u sjevernoj Africi, grčko-ilirskih kolonija na Jadranu i raznih drugih sredozemnih gradova. Pronalazak ovog novca ima veliku važnost jer ukazuju na naseljenost pojedinih gradinskih lokaliteta u predrimskom razdoblju. Osim toga, veliki broj pronađenih kovanica ukazuje da je već u predrimskom razdoblju kod Liburna i Japoda novac bio prihvaćen kao platežno sredstvo.²³³

Većina autora se slaže da je cjelokupno obrovačko područje pripadalo matičnom liburnskom teritoriju.²³⁴ To znači da je imalo sličan povijesni razvoj kao i ostatak južne Liburnije. Za kasno liburnsko razdoblje od 4. do 1. stoljeća se smatra da je bilo razdoblje formiranja središnjih naselja od kojih su mnoga poznata iz kasnijih rimskih izvora. Poznato je da su Rimljani uspostavili službene odnose s Liburnima već u 2. stoljeću prije Krista te da su snažno utjecali na preobrazbu liburnskih zajednica na području južne Liburnije, koje se ubrzano integriralo u antičku civilizaciju. Čini se da kasnijom uspostavom rimske vlasti nije došlo do znatnijih poremećaja jer su taj period preživjele mnoge male autohtone zajednice koje kao

²²⁶ Unatoč činjenici što su ova dva međašna natpisa bila pronađena i objavljena još početkom 20. stoljeća, u stručnoj se literaturi sve do druge polovice 20. stoljeća zadržalo mišljenje da na Cvijinu gradinu treba ubicirati antički grad *Clambetae*, a na Gradinu u Medviđi antičku *Hadru*.

²²⁷ M. ILKIĆ – L. ŠEŠELJ, 2017, 295-296, kat. 30; M. ILKIĆ – I. ČERINA – S. ČERINA, 2014, 68-69, kat. 3, 8 i 9; M. ILKIĆ – M. REBIĆ, 2014, 99 i 107, kat. 6 i 41.

²²⁸ M. DUBOLNIĆ GLAVAN – V. GLAVAŠ, 2011, 111, kat. 1.

²²⁹ M. ILKIĆ – L. ŠEŠELJ, 2017, 296, kat. 37; M. ILKIĆ – M. REBIĆ, 2014, 98 i 102, kat. 2 i 21.

²³⁰ M. ILKIĆ – M. REBIĆ, 2014, 102 i 104, kat. 23, 28 i 29.

²³¹ M. ILKIĆ – L. ŠEŠELJ, 2017, 297, kat. 43.

²³² M. ILKIĆ – I. ČERINA – S. ČERINA, 2014, 68, kat. 3; M. ILKIĆ – M. REBIĆ, 2014, 100 i 105, kat. 10 i 34; Š. VRKIĆ – D. MAURIN, 2013, 57-58, bilj. 6, sl. 3.

²³³ M. ILKIĆ – L. ŠEŠELJ, 2017, 288; M. ILKIĆ – M. REBIĆ, 2014, 96.

²³⁴ Granica liburnskog područja prema Japodima se najvjerojatnije nalazila oko najviših vrhova južnog i jugoistočnog Velebita. Ta se pretpostavka temelji na usporedbi sa situacijom na sjevernom Velebitu gdje je pronađen granični natpis na izvoru Bakovac (CIL III 15053), koji dokazuje da je razgraničenje primorskih Ortoplina i ličkih Parentina bilo provedeno na samom Velebitu. Mnogi su autori prihvatili kao činjenicu da je rijeka Zrmanja u starom vijeku predstavlja granicu između Liburna i Japoda. To je malo vjerojatno jer se zbog geografskih karakteristika ne radi o području na kojemu je moguće očekivati teritorijalno razgraničenje dvaju političkih entiteta.

politički entiteti opstaju sve do ranog 2. stoljeća.²³⁵ Većina njih je preživjele ovu političku tranziciju i zadržala svoje teritorije, a mnoga središnja naselja, koja su ostala naseljena nakon uspostave rimske vlasti, dobivaju nova urbana obilježja. Najznačajniji takvi centri u zadarskom zaleđu bili su Nadin, Aserija i Bribir, dok su u neposrednom obrovačkom susjedstvu postojala dva manje značajna centra Argyrunt²³⁶ i Korinij.²³⁷ Oba lokaliteta su pouzdano ubicirana, zbog čega se može pretpostaviti da su im teritoriji manjim dijelom zahvaćali obrovačko područje. Uz obrovačko područje vezuju se najskromnije liburnske općine. Na takav zaključak ukazuju sačuvani materijalni ostaci i izraziti nedostatak poljoprivrednih površina, koje su neznatne u odnosu na najbogatije liburnske zajednice.

Na osnovi provedenih arheoloških istraživanja i pojedinačnih arheoloških nalaza može se zaključiti da je u predrimskom razdoblju bio naseljen samo manji broj obrovačkih gradinskih lokaliteta, dok je većina ostalih bila napuštena u ranijim prapovijesnim razdobljima, a mnoge od njih najvjerojatnije nikada nisu ni bile korištene kao trajna naselja. Za sada je poznato da su u ranom rimskom razdoblju na obrovačkom području opstala svega tri gradinska naselja koja postaju centri autonomnih liburnskih općina (*civitates*). To su Cvijina gradina (*Ansiurn*), Gradina u Medviđi (*Sidrona*) i Smokovac u Krupi (*Hadra*). Druga su gradinska naselja najvjerojatnije napuštena već za vrijeme ranog rimskog razdoblja. Taj se proces može samo pretpostaviti jer je arheološka istraženost na niskom stupnju, zbog toga se zaključci temelje na terenskim pregledima navedenih lokaliteta i pronađenim površinskim nalazima. Na osnovi toga se može pretpostaviti da su najvjerojatnije napušteni lokaliteti Dračevac u Jasenicama, Zelengradina u Zelengradu, Berberova gradina u Bilišanima i Gradina kod Prndelja u Nadvodi, na kojima ne nalazimo arheološke nalaze iz rimskog razdoblja. Osim toga, u ranom rimskom

²³⁵ S. ČAČE, 2007, 46.

²³⁶ Antički grad Argirunt (*Argyruntum*) se nalazio na nekadašnjem poluotoku Punta u središtu današnjeg naselja Starigrad Paklenica. Grad je s kopnene strane bio utvrđen bedemom kroz koji je prolazila glavna gradska komunikacija. Imao je pogodan smještaj s prirodnom lukom i poljoprivrednim područjem u bližoj okolici. Argirunt je bio središte liburnske općine čiji je teritorij obuhvaćao južno velebitsko Podgorje, no do sada nije pouzdano utvrđeno je li njegov teritorij obuhvaćao dio današnjeg obrovačkog područja.

²³⁷ Antički grad Korinij se nalazio na liburnskom gradinskom lokalitetu Gradina Miodrag u Donjem Karinu. Naselje je bilo smješteno na nižem brdu izduženog, jezičastog oblika, koje se uzdiže iznad kanjona rijeke Karišnice. Na samom lokalitetu nisu nikada provedena značajnija arheološka istraživanja. Tijekom srednjeg i novog vijeka ovaj je lokalitet zadržao veliku važnost jer je na njemu izgrađen srednjovjekovni grad Karin. Granica antičke općine potvrđena je većim brojem pronađenih međašnih natpisa i međašnim zidom: Š. VRKIĆ, 2018, 334-345; S. ČAČE, 2006, 75-76; J. J. WILKES, 1974, 259-262. Od današnjeg obrovačkog područja Korinij je pouzdano obuhvaćao područje naselja Gornji Karin. Granica današnjih katastarskih općina Kruševo i Karin se proteže od izvora Bukovac pa ravnom linijom prema sjeverozapadu do položaja Čelinka kod zaselka Lončari, od kuda se spušta prema predjelu Vrulja u Karinskom moru. Slično je razgraničenje moglo biti provedeno i između liburnskih općina jer je međašni natpis o razgraničenju Korinija i Ansija pronađen nedaleko od linije današnjeg razgraničenja.

razdoblju uz neke od napuštenih gradina nastaju manja naselja na ravnom zemljištu.²³⁸ Za sada se ne može isključiti ni mogućnost da su i neke manje liburnske zajednice s obrovačkog područja jedno kraće vrijeme opstale kao politički entiteti.²³⁹

Obrovačko područje karakterizira izrazito krški teren na kojemu ima znatno manje površina pogodnih za poljoprivrednu djelatnost, zbog čega se pretpostavlja da su ovdašnje liburnske zajednice bile znatno siromašnije od onih u ostatku sjeverne Dalmacije. Smatra se da je stočarstvo bilo jedina gospodarska aktivnost koja je mogla ostvariti značajniji profit prodajom viškova proizvoda.²⁴⁰ Kao primjer toga ističe se činjenica da je u starom vijeku Liburnija bila poznata po izvozu suknenih ogrtača, a znatan dio te proizvodnje je zasigurno vezan za zadarsko zaleđe.²⁴¹ Obrovačke zajednice su zasigurno bile upućene na Velebit kao važan planinski resurs. Smatra se da je već tijekom prapovijesti bilo od velike važnosti provođenje sezonskog stočarstva na planini, a to se zadržalo i tijekom ranog rimskog razdoblja. Iskorištavanje planinskih resursa tijekom prapovijesti potvrđuje izgradnja gradinskih lokaliteta koji dosežu nadmorsku visinu do čak 945 m.²⁴²

Uspostavom rimske vlasti otvorene su nove mogućnosti za lokalno stanovništvo, posebno na području trgovine i trgovačkih putova od kojih su neki prolazili preko obrovačkog područja. Velebit je predstavljao znatne teškoće u prometu prema unutrašnjosti te je morao biti usmjeren na svega nekoliko prirodno uvjetovanih pravaca, od kojih se na obrovačkom području nalaze Mali Alan,²⁴³ Prezid²⁴⁴ i Vučjak.²⁴⁵ Te su prirodne komunikacije zasigurno bile iskorištene za trgovačku aktivnost stanovništva obrovačkog područja.

²³⁸ Naj izrazitiji primjer je Zelengradina (Zelengrad) u čijem južnom podnožju nastaje manje rimsko naselje: Š. VRKIĆ – D. MAURIN, 2013, 57-58; A. COLNAGO, 1928, 132; A. COLNAGO, 1915, 183-184.

²³⁹ Takva se mogućnost najviše odnosi na područje Bilišana, gdje se po kontinuitetu života ističe lokalitet Berberova gradina, koja je bila naseljena u predrimskom razdoblju. Nakon toga, na okolnom je području nastalo više manjih naselja, od kojih je jedno bilo udaljeno 1,5 km zapadno od gradine, ali ni jedan od tih lokaliteta se za sada ne može smatrati središtem neke značajnije zajednice. Više o tome vidi u: Š. VRKIĆ, 2014, 116-117.

²⁴⁰ S. ČAČE, 2007, 60.

²⁴¹ S. ČAČE, 2007, 56

²⁴² Gradinski lokalitet na brdu Ruja (945, 5 m/nv), na granici katastarskih općina Krupa i Grab, za sada je najviši gradinski lokalitet na obrovačkom području. Sažet opis lokaliteta vidi u: M. VUKOVIĆ, 2018, 81-82.

²⁴³ Na prijevoju Mali Alan (1044 m/nv) još uvijek postoje skromni ostatci rimske ceste, koju su većim dijelom prekrile novije prometnice, a pronađen je i rimski miljokaz (CIL III 10029).

²⁴⁴ Prijevoj kod Prezida kojim prolazi današnja cesta Obrovac-Gračac, čija je izgradnja dovršena u drugoj polovici 20. stoljeća. Na toj trasi ima ostataka više starih cesta koje se uspinju s područja Golubića, ali nisu nikada detaljno istraživane.

²⁴⁵ Vučjak (750 m) je najniži prijevoj na području Dubokog Dola. Stara komunikacija koja je korištena od prapovijesti sve do novijih razdoblja. Na tom mjestu poginuo je serdar Ilija Smiljanić prilikom povratka s pohoda na Liku 1654. godine.

Povijesni razvoj obrovačkog područja do kraja antičkog razdoblja je teško pratiti jer ne postoje pisani povijesni podatci, a do sada provedena arheološka istraživanja su prilično malobrojna. U međuvremenu je utvrđen veći broj antičkih lokaliteta koji su funkcionirali kao manja naselja ili pojedinačna imanja (*ville rusticae*), iz čega se može zaključiti da je obrovačko područje bilo relativno dobro naseljeno sve do kraja rimskog razdoblja. Na tri istraživana gradinska lokaliteta najmlađi pronađeni nalazi bili su novci iz 4. stoljeća, pa se može pretpostaviti da ova naselja postupno slabe i da se do kraja antičkog razdoblja trajno napuštaju.

4.2.2. Srednji vijek

Tijekom 5. i 6. stoljeća obrovačkim područjem su vladali Istočni Goti koji su pod kraljem Teodorikom Velikim (475. – 526.) stvorili svoju državu sa središtem na Apeninskom poluotoku.²⁴⁶ Nakon Gota u Dalmaciji je uspostavljena vlast Bizantskog Carstva. O obrovačkom području u tom razdoblju ne postoje nikakvi povijesni podatci, ali neki bi se arheološki lokaliteti mogli povezati s vremenom vladavine bizantskog cara Justinijana (527. – 565.), kada se uz plovne putove grade vojne utvrde – kastrumi. Nekoliko arheoloških lokaliteta je otkriveno na području kanjona rijeka Krupe i Zrmanje, koji su bili izgrađeni kao strateški objekti ili utvrđena naselja. Radi se o gradinskim lokalitetima Pljuvaka u Muškovcima,²⁴⁷ Kovčežić u Bilišanima²⁴⁸ i Šibenik u Jasenicama,²⁴⁹ sva tri smještena u kanjonu rijeke Zrmanje. U ovu skupinu možemo pridodati i Gradinu u Modriču, značajni bizantski vojni objekt koji se nalazi na graničnom području prema Starigradu. Smatra se da je ovaj kastrum bio dio bizantskog obrambenog sustava uspostavljenog uz jadransku obalu te da je štitio ulaz u Novigradsko more.²⁵⁰ Neki od navedenih lokaliteta u kanjonima rijeka su također mogli biti dio tog obrambenog sustava, ali na ovoj razini istraženosti to nije moguće potvrditi.

²⁴⁶ S. ANTOLJAK, 1991, 145.

²⁴⁷ Prapovijesni gradinski lokalitet iz razdoblja željeznog doba nalazi se na stožastom brdu između rijeke Zrmanje i potoka Pljuvaka (Potočić). Tijekom kasnoantičkog razdoblja na gornjoj terasi je izgrađen zid širok oko 1,5 m i dug nekoliko desetaka metara: Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 66.

²⁴⁸ Lokalitet je izgrađen na riječnoj okuci, oko 2,5 km istočno od središta Obrovca. Suhozidom dugim oko 55 m i širokim 1,5 m pregrađen je ogoljeni kameniti rt. U unutrašnjosti se nalaze ostaci jednog suhozidnog objekta i površinski nalazi iz antičkog razdoblja: Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2019, 38-39.

²⁴⁹ Opis lokaliteta prvi je donio Tomislav Šarlija, koji smatra da je utvrda bila korištena za nadzor plovidbe rijekom Zrmanjom u razdoblju antike, a ponovno je upotrebljavana tijekom srednjeg i novog vijeka: T. ŠARLIJA, 2010, 34-36.

²⁵⁰ Ž. TOMIČIĆ, 1990, 146.

Tijekom razdoblja ranog srednjeg vijeka obrovačko područje je prilično nepoznato jer nedostaju povijesni i arheološki podatci. Stariji su autori pogrešno smatrali da se Obrovac spominje u ranim povijesnim dokumentima. Tu je pogrešku otklonio don Mate Klarić, koji je dokazao da se ne radi o gradu na Zrmanji, već o istoimenim posjedima koji su se nalazili na zadarskom području. Također je odbacio tezu povjesničara Ferda Šišića da je Obrovac dobio naziv po Obrima, drugom nazivu za narod Avara.²⁵¹

Tijekom 9. stoljeća obrovačko područje se nalazilo u sastavu hrvatske kneževine, a u 10. stoljeću hrvatske kraljevine. Iz tog razdoblja ne potječe niti jedan spomen naseljenog mjesta u okolici Obrovca. Iznimka su samo pojedini arheološki lokaliteti koji dokazuju da je kraj bio naseljen, kao što su crkve sv. Jurja u Rovanjskoj²⁵² i sv. Jurja u Kruševu.²⁵³ Obrovačko područje se nalazilo u Lučkoj županiji, koja se u povijesnim izvorima javlja tek nakon sredine 11. stoljeća, a obuhvaćala je područje zapadnog dijela Bukovice i Ravnih kotara.²⁵⁴ Krupa je prvo obrovačko naselje koje se spominje u povijesnom dokumentu iz 1198. godine.²⁵⁵ Tijekom kasnog srednjeg vijeka ovo se područje nalazilo u novoj županiji Velika Luka, koja je osnovana za vrijeme vladavine hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika I. (1342. – 1382.). Za razliku od ranije županije Luke, ova nova je obuhvatila i područja drugih županija. Na istoku su joj bila granična sela: Medviđa, Bjelina, Nunić i Kistanje, što znači da je obuhvaćala veći dio bukovičke zaravni.²⁵⁶ Ta je županija bila naseljena brojnim pripadnicima dvanaest hrvatskih plemena, od kojih se neki spominju na obrovačkom području. Među prvima se spominju Gusići, koji su u 13. stoljeću zadarskim plemićima prodali svoju zemlju u Kruševu.²⁵⁷ Kasnije će se upravo iz ovoga plemena uzdići Kurjakovići i postati kasnosrednjovjekovni gospodari obrovačkog područja.

Plemstvo je na hrvatskom području najbolje dokumentirana društvena skupina, a isto je i u obrovačkom slučaju jer se velika većina srednjovjekovnih dokumenata odnosi na Kurjakoviće,

²⁵¹ M. KLARIĆ, 1935, 19-56.

²⁵² Iz istog razdoblja potječe crkva sv. Jurja u Rovanjskoj, koja je izgrađena na ostacima arhitekture iz antičkog razdoblja. Istraživan je samo arhitektonski izgled crkve za koju je utvrđeno da je izgrađena u 9. stoljeću kao mala pravokutna građevina s oblom apsidom na istočnoj strani i presvođenom elipsastom kupolom. Kasnije je nadograđena na sjeverozapadnoj i sjeveroistočnoj strani nakon čega je dobila neuobičajen oblik slova „L“: I. PETRICIOLI, 1963, 177-178.

²⁵³ Jedno od rijetkih arheoloških iskopavanja srednjovjekovnih lokaliteta na obrovačkom području bilo je ono kod stare crkve sv. Jurja u Kruševu. Tom su prilikom otkriveni ostaci stare crkve iz 9. ili 10. stoljeća i groblja koje se u isto vrijeme uz nju počelo formirati: J. VUČIĆ, 2010, 99-160.

²⁵⁴ S. ANTOLJAK, 1991, 147.

²⁵⁵ Krupa se spominje kao mjesto u kojemu je herceg Andrija, brat hrvatsko-ugarskog kralja Emerika Arpadovića, održao vijeće: S. ANTOLJAK, 1991, 150-151, bilj. 48.

²⁵⁶ F. SMILJANIĆ, 1996, 225.

²⁵⁷ S. ANTOLJAK, 1991, 149.

odnosno na njihov grad Obrovac i obližnji benediktinski samostan sv. Juraj Koprivski, za koji se smatra da su ga oni utemeljili.²⁵⁸ Kurjakovići su potjecali od starohrvatskog plemićkog roda Gusići koji se dosta rano spominju u zadarskoj okolici od kuda su bili podrijetlom. Uzdižu se tijekom 14. stoljeća kada utemeljuju grad Obrovac i vladaju područjem s obje strane Velebita.²⁵⁹ Potomci kneza Kurjaka su nasljeđivali titulu knezovi Krbavski (*comites de Corbavia*). Ivan Karlović je bio posljednji muški član roda Kurjaković, a jedno vrijeme je obnašao dužnost hrvatskog bana, no ni to mu nije pomoglo da obrani svoje posjede od osmanskih osvajanja.

Kurjakovići su vladali područjem na kojemu je stočarstvo bila glavna gospodarska grana.²⁶⁰ Na obrovačkom području su se nalazili planinski pašnjaci i prastari stočarski putovi koji su vodili iz primorskog u zavelebitski prostor. U izvorima je zabilježeno da su Krbavski knezovi ostvarivali prihode uzgojem krupne stoke, na što ukazuje dokument o ostvarenoj prodaji njihovih konja u Srbiju.²⁶¹ Pretpostavlja se da je planinsko područje bilo relativno dobro naseljeno vlaškim katunima koji su bili raspoređeni po primorskim padinama Velebita.²⁶² Tijekom 15. stoljeća na Velebitu je postojala značajna skupina kraljevskih Vlaha koja je brojala 11 katuna.²⁶³ Vlasi su često ulazili u službu lokalnih plemića za koje su obavljali poslove vezane za stočarsku ekonomiju, prijenos robe, vojne dužnosti i slično. Na području srednjeg toka rijeke Zrmanje poznati su sporovi koji su vođeni više od jednog stoljeća između kraljevskih Vlaha i pripadnika plemićke obitelji Keglević.²⁶⁴ Dio velebitskih Vlaha je bio u službi Krbavskih knezova. Povijesni dokumenti svjedoče o jednom njihovom sukobu s kraljevskim Vlasima koji se dogodio u jesen 1398. godine, najvjerojatnije potaknut sporenjem oko prava ispaše na

²⁵⁸ Godine 1235. spominje se samostanski opat Miha (*Micha abbas monasterii sancti Georgii de Copriua*): CODEX DIPLOMATICUS, 1905, 441. Smatra se da su samostan utemeljili Krbavski knezovi u dolini rijeke Zrmanje, koja se u srednjem vijeku nazivala Kopriva. Samostan je imao posjede na području Ravnih kotara, a najvjerojatnije je stradao za vrijeme osmanskih osvajanja, nakon čega više nije obnavljan. Ostaci samostana se nalaze na mjestu današnjeg obrovačkog gradskog groblja.

²⁵⁹ Josip Lučić je kao posebno važnu činjenicu istaknuo da je većina hrvatskih plemića posjedovala zemlju s obje strane Velebita, što je imalo ponajprije gospodarske razloga, prije svega vezane za transhumantno stočarstvo koje je bilo jedna od vodećih gospodarskih grana opstanka hrvatskog plemstva prije i nakon 1102. godine: J. LUČIĆ, 1987, 111.

²⁶⁰ Isto vrijedi za šire područje na što ukazuju imena županija Luka i Velika Luka koja su nastala po nazivu za livade i pašnjake, što ukazuje da je stočarstvo od najstarijih vremena bilo važna gospodarska grana.

²⁶¹ I. BOTICA, 2011, 76-77.

²⁶² Vlaško se stanovništvo smatra potomcima autohtonog romanskog stanovništva koje se povuklo u unutrašnjost gdje je opstalo na planinskim i brdskim predjelima baveći se ponajviše stočarstvom. Rano su slavizirani o čemu svjedoče njihova narodna imena. U povijesnim izvorima počinju se češće javljati od 14. stoljeća, a prvi put se spominju kao vojnici Mladena II. Šubića u bitci kod Blizne 1322. godine.

²⁶³ M. ŠARIĆ, 2010, 69.

²⁶⁴ V. KLAJČ, 1917.

padinama jugoistočnog Velebita. Brajko Merukčić (*Brayk Merucich*) Vlah u službi krbavskih knezova je sa svojim katunom počinio nasilje prema katunu Ivana Traničića, kraljevskog Vlaha.²⁶⁵ Krbavski podanici su napadali i pljačkali katun, pri čemu su teško ozlijedili šest ljudi i jednu ženu, ukrali im 17 ovaca, ubili dva konja i oteli jedan mač.²⁶⁶ Pretpostavlja se da se ovaj sukob dogodio na jugoistočnom Velebitu koji je u to vrijeme bio u posjedu krbavskih knezova.²⁶⁷

Od sredine 14. stoljeća pa sve do danas glavno naselje na cijelom obrovačkom području je grad Obrovac. Na početku je na brežuljku iznad riječne okuke bila izgrađena utvrda uz koju se razvilo podgrađe (*suburbium*). Povoljan geografski smještaj između kopna i obale Obrovca je omogućio da se brzo razvija kao trgovačko središte. Uz obrovačko podgrađe nalazio se most preko rijeke Zrmanje, a postojala je i luka u koju su pristajali brodovi koji su Zrmanjom doplovljivali do Obrovca. Posebno je bila važna trgovina solju koja se izvozila dublje u zaleđe. Sol je bila neophodna u prehrani ljudi i stoke te je oduvijek bila vrijedna i tražena trgovačka roba. Da se radilo o značajnim količinama potvrđuje podatak da je jedno vrijeme obrovački zakup soli iznosio 700 dukata godišnje.²⁶⁸ Obrovac je bio središte trgovine proizvoda koji su vezani za stočarstvo i drvene proizvode. Trgovina smolom (*pegola*), koja je bila neophodna za brodogradnju, spominje se tijekom ranog novog vijeka.²⁶⁹ Na obrovačkom području se zasigurno dobivala velika količina stočarskih proizvoda, kao što je vuna od koje se proizvodila vunena tkanina raša koja se kao proizvod zaleđa izvozila preko Zadra.²⁷⁰

Od drugih Kurjakovićevih utvrda na obrovačkom području ističu se Stari Obrovac u Bilišanima,²⁷¹ Otišina u Kruševu,²⁷² Zelengradina u Zelengradu²⁷³ i Dračevac u Jasenicama.²⁷⁴

²⁶⁵ CODEX DIPLOMATICUS, 1990, 386.

²⁶⁶ I. BOTICA, 2011, 172.

²⁶⁷ I. BOTICA, 2011, 172.

²⁶⁸ T. RAUKAR, 2007, 312.

²⁶⁹ B. ŠEBEČIĆ, 1996, 134

²⁷⁰ T. RAUKAR, 1977, 242.

²⁷¹ Utvrda, koja je u srednjem vijeku bila poznata pod nazivom Bilišane (*Bilisane*), nalazi se na brežuljku koji se uzdiže na riječnoj okuci oko 4,5 km uzvodno od grda Obrovca. Ima četverokutni tlocrt s kvadratnim kulama na kutovima. O srednjovjekovnom razdoblju ima malo podataka, dok ih je nešto više iz osmanskog razdoblja kada je utvrda imala veći značaj. Utvrda i podgrađe trajno su napušteni početkom 18. stoljeća.

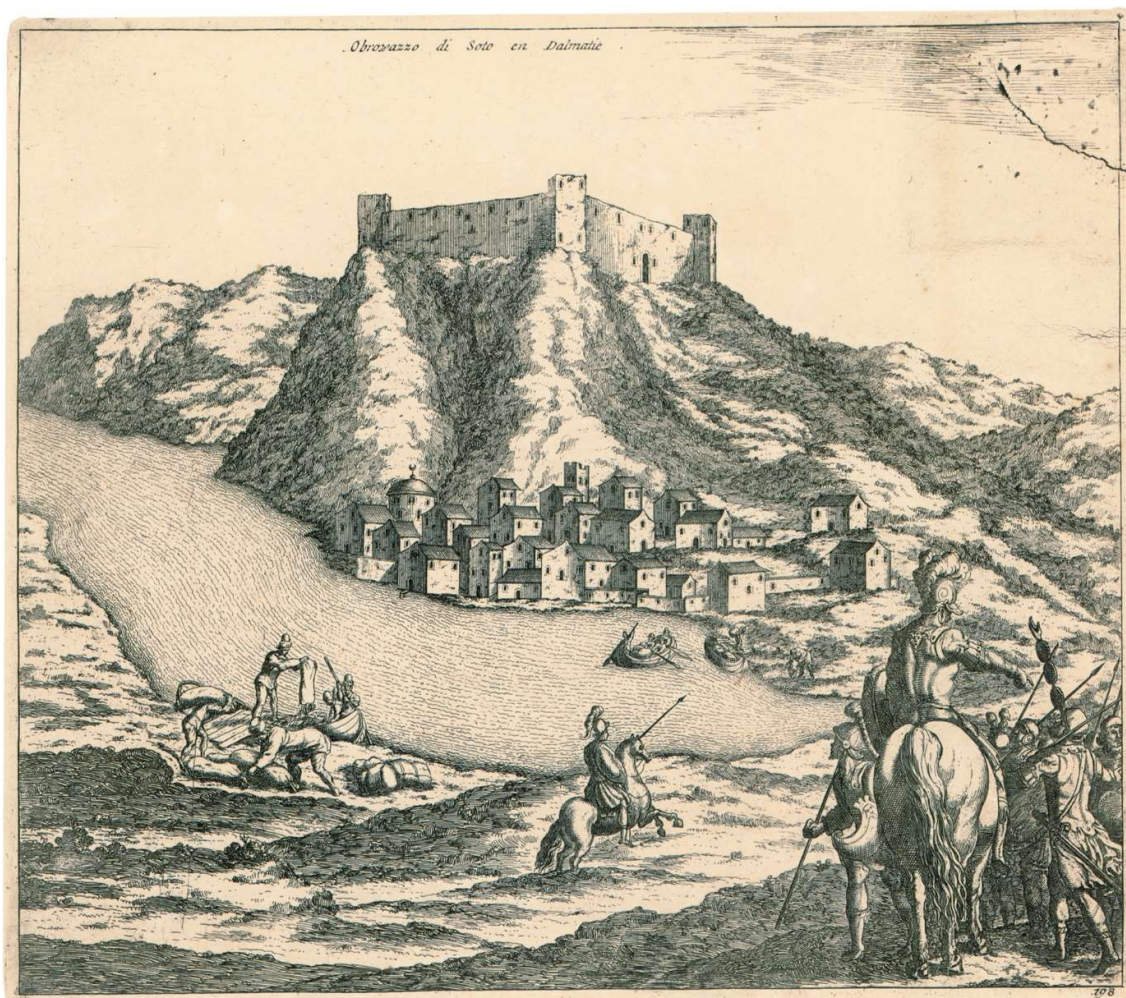
²⁷² Srednjovjekovni kaštel Otišina nalazi se nedaleko od obale Novigradskog mora u Kruševu. Na starijim zemljovidima najčešće je označavan nazivom *Crenaci*. Najvjerojatnije je izgrađen tijekom 15. stoljeća radi zaštite od osmanskih pljačkaških pohoda. Porušen je sredinom 17. stoljeća za vrijeme vojnog pohoda kneza Frane Posedarskog; A. COLNAGO, 1928, 133.

²⁷³ Š. VRKIĆ – D. MAURIN, 2013, 59-60.

²⁷⁴ Utvrda se prvi put pojavljuje na povijesnim zemljovidima iz druge polovice 16. stoljeća kada je to područje već bilo pod osmanskom vlašću. A. Colnago donosi podatak da je 1509. godine obranom utvrde zapovijedao Vid Petričević; A. COLNAGO, 1928, 134.

Postojala je i srednjovjekovna utvrda Žegar, za koju nije poznato da li je bila u posjedu Kurjakovića.²⁷⁵ O svim ovim utverdama postoji malo podataka, a na nijednoj do sada nisu provedena arheološka iskopavanja.

Prvi su osmanski pljačkaški upadi na područje sjeverne Dalmacije zabilježeni u prvoj polovici 15. stoljeća, a broj ima se znatno povećao u razdoblju nakon pada Bosne 1463. godine. Kasniji pljačkaški i osvajački pohodi označavaju kraj srednjovjekovnog razdoblja jer su iza sebe ostavljali pustoš, uništenje i potpunu izmjenu dotadašnjeg društvenog uređenja.

*Slika 28. Obrovačka utvrda s podgrađem za vrijeme osmanske vlasti u novom vijeku
(Nacionalna i sveučilišna knjižnica)*

²⁷⁵ Najstariji spomen utvrde Žegar (*Xegar*) je njen prikaz na Paganovom zemljovidu iz prve polovice 16. stoljeća. Utvrda je bila izgrađena na strateškom položaju, iznad Žegarskog polja i nedaleko od riječnog prijelaza. Kasnije je na njenom mjestu izgrađena obla kula koja je i danas cjelovito sačuvana.

4.2.3. Osmansko razdoblje

Razdoblje uoči osmanskog osvajanja u prvoj polovici 16. stoljeća obilježeno je sukobima Mletačke Republike i krbavskih knezova Kurjakovića koji su gospodarili obrovačkim područjem i drugim dijelovima sjeverne Dalmacije.²⁷⁶ Ti su sukobi kasnije doprinijeli lakšem osmanskome osvajanju zadarskog zaleđa. Prvi njihovi pljačkaški upadi na to područje su zabilježeni već u prvoj polovici 15. stoljeća, a postali su sve učestaliji nakon zauzimanja Bosne 1463. godine.²⁷⁷ Na području južno od Velebita stanje se znatno pogoršalo nakon bitke na Krbavskom polju 1493. godine. Stanovništvo se počelo masovno raseljavati jer je bilo nezaštićeno od sve učestalih pljačkaških pohoda, koji su ostavljali katastrofalne posljedice na cijelo zadarsko zaleđe. Osmanski su se pohodi često odvijali u zimskom periodu kada bi napadači uspijevali zarobiti i odvesti veliki broj stoke i roblja.²⁷⁸ Većinom su to bili pohodi kojima je cilj bila pljačka, ali bilo je i onih nasilnih poput onoga iz 1499. godine, kada su u ravnokotarskim selima ubijani svećenici.²⁷⁹ B. Hrabak procjenjuje da je 1499. i 1500. godine zbog kuge i osmanskih upada u zadarskom zaleđu nestalo 10000 stanovnika i 80000 komada stoke.²⁸⁰ Ban Ivan Karlović, posljednji muški pripadnik krbavskih knezova Kurjakovića, sam nije mogao obraniti svoje posjede, zbog toga je Mlečanima nudio da preuzmu Obrovac, no oni to nisu prihvatili. Grad se još neko vrijeme odupirao osmanskim napadima, a konačno je osvojen nakon opsade krajem ožujka 1527. godine.²⁸¹

Obrovačko područje je ostalo pod osmanskome vlašću više od stoljeća i pol, sve do kraja 1683. godine, uz izuzetak dviju kratkotrajnih ratnih epizoda u kojima su Mlečani nakratko preotimali Obrovac 1538. godine²⁸² i 1655. godine.²⁸³ Čitavo je razdoblje osmanske vladavine obrovačkim područjem obilježeno sukobima i nemirnim stanjem jer se ono nalazilo na tromeđi Mletačke Republike, Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije. Stanje napetosti i stalnih pograničnih sukoba nisu pogodovali normalnom gospodarskom i društvenom razvoju ovog područja, a takvo kaotično stanje je ostalo sve do kraja osmanske vladavine. Posebno česti bili su napadi senjskih uskoka koji su svojim brodovima doplovljavali u Novigradsko i Karinsko

²⁷⁶ M. E. LUKŠIĆ, 2004, 195-226.

²⁷⁷ S. M. TRALJIĆ, 1969, 531.

²⁷⁸ B. HRABAK, 1986, 71.

²⁷⁹ S. M. TRALJIĆ, 1971, 349.

²⁸⁰ B. HRABAK, 1986, 75-78.

²⁸¹ I. BOTICA, 2011, 286-291.

²⁸² Ž. MULJAČIĆ, 1999, 51- 59.

²⁸³ I. MAŽURAN, 1998, 198.

more i uzvodno Zrmanjom od kuda su nastavljali pljačkaške pohode na kopnu, napadajući i pljačkajući osmanske kršćanske podanike.²⁸⁴

Odmah nakon osmanskog osvajanja obrovačko područje je priključeno Bosanskom sandžaku, odnosno *Vilajetu Hrvati* – privremenoj administrativnoj jedinici u koji su ušla novoosvojena područja.²⁸⁵ Godine 1537. obrovačko područje je postalo dio novoosnovanog Kliškog sandžaka kojemu je na čelo postavljen Šibenčanin Murad-beg Tardić. Sjedište je sandžaka bilo u Klisu, a sandžakbegovi su uglavnom stolovali u Livnu.²⁸⁶ U novom ustroju provedenom oko 1580. godine Obrovac je priključen novoosnovanom Krčko-ličkom sandžaku u sklopu Bosanskog pašaluka, sa sjedištem u Kninu, odnosno povremenim sjedištem u Udbini.²⁸⁷ U daljnjoj upravnoj podjeli Obrovac je na početku pripadao Neretvanskom kadiluku, zatim Skradinskom kadiluku i na kraju Krčkom ili Kninskom kadiluku osnovanom 1640-ih godina. Od početka osmanskog teritorijalnog ustroja Obrovac je imao status nahije, a u vojnoj organizaciji od 1620-ih status kapetanije. Za cijelo vrijeme trajanja osmanske vlasti obrovačko područje je bilo granično područje prema Mletačkoj Republici i Habsburškom Carstvu, zbog čega je bilo vojno ustrojeno, odnosno organizirano kao vojno krajište (*serhat*).

Obrovac je ostao administrativno, vojno i trgovačko središte za šire područje Bukovice i Podgorja (sl. 28). U gradu su boravili osmanski službenici age, dizdar i kapetan, a podgrađe je bilo nastanjeno trgovcima i obrtnicima. U gradu i drugim utvrđenim mjestima su uglavnom živjeli muslimani, dok su u ruralnim naseljima prevladavali kršćani vlašskog podrijetla, koji su bili starosjedioci na velebitskom području ili su za vrijeme osmanskih osvajanja pristigli iz udaljenijih dinarskih područja. U izvorima je zabilježena velika skupina Vlaha koji su se odmah nakon osmanskog osvajanja sjeverne Dalmacije doselili (vratila) iz Istre.²⁸⁸

U popisu 1528. godine nahija Obrovac je obuhvaćala šest naselja na području današnjeg Kruševa, u kojima su bile nastanjene 24 kuće vlašskog stanovništva na čelu s knezom *Pavelom Varadilom*.²⁸⁹ Godine 1550. Nahija Bukovica je obuhvaćala dio područja današnjeg grada

²⁸⁴ O uskočkim napadima na Obrovac više vidi u: C. W. BRACEWELL, 1992, 124; B. HRABAK, 1988, 107-268; S. M. TRALJIĆ, 1974, 266.

²⁸⁵ F. HAFIZOVIĆ, 2013, 104.

²⁸⁶ I. MAŽURAN, 1998, 197.

²⁸⁷ I. MAŽURAN, 1998, 202.

²⁸⁸ Početkom osmanskog razdoblja na području sjeverne Dalmacije zabilježena je veća skupina Vlaha, u osmanskim izvorima zabilježeni kao *Vlasi Istrije*. Smatra se da potječu s područja istočne Hercegovine, a zbog osmanskih osvajanja privremeno su izbjegli u Istru. Na poziv novih osmanskih vlasti između 1528. i 1530. godine vraćaju se na područje Dalmacije, a naseljavaju i nekoliko naselja na obrovačkom području: S. BUZOV, 1991, 243-257.

²⁸⁹ Y. SARINAY, 2010, 261.

Obrovca. Na njenom su se teritoriju nalazila četiri vlaška sela naseljena s ukupno 48 kuća.²⁹⁰ Na području Kruševa 1550. godine bila su naseljena samo dva naselja *Gornje* i *Donje Kruševo*, u kojima je živjelo 18 obitelji na čelu s primićurom Petrom, sinom Radoja.²⁹¹ Ostala naselja su popisana kao napuštena (*mezre*), kao što su *Ribnica*, *Novosel*, *Krtičić Polača*, *Dubtišine* (Otišina) na području Kruševa i *Brštan* (Brištani) na području današnjih Bilišana.²⁹² Naselje *Bogatnik*, koje je najvjerojatnije obuhvaćalo središnji dio istoimenog današnjeg naselja, bilo je naseljeno s 14 vlaških kuća. Po muslimanskim osobnim imenima se vidi da su dvojica obiteljskih glavara prešla na islamsku vjeru. To su bili Ali, sin Milosava i Kurd, sin Vukmana – koji se ranije najvjerojatnije zvao Vuk ili slično.²⁹³ Selo *Vrtičan*, drugim imenom *Vasičani*, koje do sad nije pouzdano ubicirano, bilo je naseljeno s pet kuća.²⁹⁴ U literaturi se često pogrešno navodi podatak da je bilo naseljeno područje današnjeg Golubića, jer se u izvorima spominje naselje *Golubić* u kojemu je bilo 12 vlaških kuća, na čelu s primićurom Nikolom, sinom Ivana.²⁹⁵ U ranijem popisu u ovom je naselju također živjelo 12 vlaških obitelji doseljenih iz Istre, pod vodstvom primićura Maljka.²⁹⁶ No, posve je sigurno da se ne radi o području današnjeg naselja Golubić, već je najvjerojatnije riječ o nestalom naselju Gljivić koje se nalazilo u središnjem dijelu Popovića, gdje je još uvijek sačuvan hidronim Glivić (bunar).²⁹⁷ Usporedbom imena popisanih stanovnika može se zaključiti da se vlaško stanovništvo, koje se bilo vratilo iz Istre, nije dugo zadržalo na području ovih dvaju naselja.

Nekoliko susjednih nahija je djelomično obuhvaćalo obrovačko područje. Nahija Ostrovica je obuhvaćala naselja *Žegri* (Žegar)²⁹⁸ i *Bilićani* (Bilišane?).²⁹⁹ Naselje Žegar je imalo šest kuća i spadalo je u džemat primićura Vukše, sina Milišića.³⁰⁰ U ranijem popisu imalo je osam naseljenih kuća Vlaha povratnika iz Istre.³⁰¹ Nahija Zrmanja Istrija je obuhvaćala samo manji

²⁹⁰ F. SPAHO, 2007, 20.

²⁹¹ F. SPAHO, 2007, 20-21.

²⁹² F. SPAHO, 2007, 20.

²⁹³ F. SPAHO, 2007, 21.

²⁹⁴ F. SPAHO, 2007, 21.

²⁹⁵ F. SPAHO, 2007, 21.

²⁹⁶ S. BUZOV, 1991, 256.

²⁹⁷ U popisu Ninske biskupije iz 1692. godine, ponovno se navodi naselje pod nazivom Golubić (*Golubich*), naseljeno s 38 katoličkih i 15 pravoslavnih stanovnika, kojeg autorica smješta na područje istoimenog današnjeg naselja, a priložena suvremena karta biskupije ga smješta na područje današnjih Popovića: M. SLUKAN ALTIĆ, 2008, 294 i 277, Fig. 1.

²⁹⁸ F. SPAHO, 2007, 20.

²⁹⁹ Najvjerojatnije se ne radi o Bilišanima kod Obrovca, već o nestalom naselju sličnog imena, koje se nalazilo na području Ravnih kotara.

³⁰⁰ F. SPAHO, 2007, 20.

³⁰¹ S. BUZOV, 1991, 251.

dio današnjeg područja grada Obrovca. Za sada se sa sigurnošću može samo utvrditi da mu je pripadalo područje današnjeg naselja Nadvoda na desnoj strani Žegarskog polja. Na tom se području nalazilo naselje Čalopek, čije se ime sačuvalo od početka 18. stoljeća u nazivu za desni pritok rijeke Zrmanje. Odmah nakon osmanskog osvajanja u tom je naselju popisano šest kuća Vlaha povratnika iz Istre.³⁰² U kasnijem popisu se navodi da je ranije ovdje bilo naseljeno šest vlaških kuća, ali je to stanovništvo u međuvremenu odbjelo. Ovo stanovništvo je vjerojatno ponovno odselilo s osmanskog teritorija. Gore spomenuti Vukša, sin Milišića, glavar sela Žažvić (*Žežević*) u nahiji Ostrovica je u Čalopek (Nadvodu) naselio nekoliko nomada. Oni su osposobili dva mlina i na njih platili porez od 30 akči. U naselju je bilo ukupno tri kuće i dva mlina.³⁰³ U ranijem popisu je postojala Nahija Karin koja je bila naseljena Vlasima iz Istre. U njoj se navodi pet sela s ukupno 29 kuća.³⁰⁴ Bilo je naseljeno i područje Krupe gdje je su zabilježena porezna davanja na uzgoj više poljoprivrednih kultura.³⁰⁵ Iz ovih popisa se može zaključiti da je obrovačko područje bilo tek manjim dijelom naseljeno u odnosu na ranija i kasnija razdoblja.

Nakon što je Obrovac dospio u osmanske ruke nastavljena je dobro uhodana trgovačka djelatnost za koju je grad imao dobre predispozicije, ponajviše zbog svoga povoljnog geografskog smještaja. On se nalazio na pogodnim trgovačkim putovima jer je do njega vodio pomorski put, a preko nekoliko velebitskih prijevoja odvijao se promet prema dubljoj unutrašnjosti. Osobito je bila značajna tradicionalna trgovina paškom solju koja se izvozila dublje u zaleđe.³⁰⁶ Osmanlije su odmah počele utvrđivati Obrovac jer je bio važna luka iz koje se nizvodno rijekom Zrmanjom moglo isplovljivati do Novigradskog mora i dalje preko Velebitskog kanala prema otvorenom moru. Povijesni dokumenti svjedoče da je odmah nakon osvajanja započeta izgradnja flote što je bio povod za nekoliko uskočkih napada na Obrovac. U grad su bili dovedeni brodograditelji i dovezena drvena građa prikupljena u okolici za potrebne izgradnje četiri broda.³⁰⁷ Obrovac je na kraju postao važna osmanska luka u kojoj su držali brodove korištene za trgovačke i vojne aktivnosti na otvorenom moru. Kasnije su

³⁰² S. BUZOV, 1991, 254.

³⁰³ F. SPAHO, 2007, 8.

³⁰⁴ S. BUZOV, 1991, 256.

³⁰⁵ F. SPAHO, 2007, 423.

³⁰⁶ Š. PERIČIĆ, 1979, 213-232.

³⁰⁷ S. M. TRALJIĆ, 1974, 262-264.

mletački brodovi stražarili na moru pazeći da se osmanski brodovi ne upuštaju u pljačkaške pohode, osobito da ne napadaju naselja na otoku Pagu.³⁰⁸

Obrovačko područje je obilovalo raznovrsnom drvenom građom, koja se nerijetko izvozila za Veneciju, gdje je drvo korišteno za ogrjev ili izgradnju brodova i drugih objekata. Na osmanskome području je osobito bila tražena sol, neophodna za uzgoj stoke, a izvozili su se proizvodi od vune, kože, paklina (smola), vosak, med i žito.³⁰⁹ Stočarstvo je ostalo bitna gospodarska grana. U dokumentima se spominju pripadajući zimski pašnjaci na području preko rijeke Krke, na kojima se kao porez od stotinu ovaca uzima jedan ovan. Ljetni su se pašnjaci nalazili u zaleđu, od Dinare prema Lici. Na njima se plaćala pristojba ovisno o veličini stada koja su se tamo napasala. Od najvećih stada uzimala se ovca vrijednosti 20 akča, od srednjeg 15 i od najmanjeg 10 akča.³¹⁰ Za osmanske podanike je Velebit također bio važan za ljetnu ispašu što indirektno potvrđuju neki povijesni podatci.³¹¹

Začetak kraja osmanske vlasti u Dalmaciji može se smatrati Kandijski rat (1645. – 1669.) tijekom kojega su njihovi kršćanski podanici počeli masovno prelaziti na mletački teritorij. Nerijetko je to stanovništvo nasilnim putem prevođeno na mletački teritorij, pri čemu su im spaljivane kuće što ih je trebalo spriječiti da se vraćaju na stara ognjišta. Najpoznatiji su prebjezi s obrovačkog područja bili Krmpoćani, kojima je središte bilo Staro Selo na području današnje Medviđe.³¹² Godine 1645. stanovnici Jasenica su neuspješno pregovarali s mletačkim vlastima o prelasku na njihov teritorij. Iste godine se dio preselio na područje Sv. Jurja u Vojnoj krajini gdje su se zadržali svega osam godina. Većina ih se kasnije vratila na područje sjeverne Dalmacije.³¹³ Godine 1648. sedamdeset obitelji s područja Žegara prelazi na mletački teritorij, a harambaši Mileti Vukčeviću iz Žegara dodjeljuju se 4 dukata mjesečne plaće.³¹⁴ Iz skupine žegarskih prebjega izdvojiti će se poznata serdarska obitelj Mitrović-Janković, čiji su članovi odigrali najznačajniju ulogu u ratnim i poratnim godinama na širem obrovačkom području.³¹⁵ Kršćanski prebjezi su odigrali ključnu ulogu u kasnijem protjerivanju Osmanlija s područje

³⁰⁸ I. GRGIĆ, 1956, 259.

³⁰⁹ Krupa je bila naseljena stanovništvom koje je plaćalo prihod na uzgoj pšenice, ječma, prosa, zobi i sijena: F. SPAHO, 2007, 146.

³¹⁰ F. SPAHO, 2007, 22.

³¹¹ U popisu Nahije Zrmanja iz 1528. godine navodi se selo *Čelopek* (Nadvoda) i pripadajući planinski pašnjak (*yaylak*) koji nosi naziv *Lubage* (Libinje?): Y. SARINAY, 2010, 258.

³¹² B. DESNICA, 1950, 18.

³¹³ P. ROGIĆ, 1965, 43-44.

³¹⁴ B. DESNICA, 1950, 38-39.

³¹⁵ Harambaša Janko Mitrović (*Gianco Mitrovich*) sin Dmitra iz Žegara (*Dimitri da Xegar*), otac Stojana Jankovića (*Stoian Mitrovich* ili *Giancovich*), koji je bio najugledniji morlački vođa i vojni zapovjednik sve do pogibije na Duvanjskom polju (BiH) 1687. godine.

sjeverne Dalmacije, a neki će se od njih vratiti i nastaniti na obrovačkom području s kojega su ranije izbjegli.

4.2.4. Mletačko razdoblje

Uspostava mletačke vlasti na obrovačkom području je započela općim narodnim ustankom kršćanskog stanovništva protiv svojih dosadašnjih osmanskih gospodara.³¹⁶ Najprije su 1683. godine mletački podanici bez odobrenja vlasti počeli prelaziti na osmanski teritorij i vršiti pljačku, a istovremeno od tamo su mnogi kršćani bježali zbog straha od odmazde bosanskog paše. Vijest o porazu osmanske vojske kod Beča u rujnu 1683. godine snažno je odjeknula na području dalmatinskog zaleđa i potaknula nove napade na osmanski teritorij. Mletački podanici se udružuju s kršćanima na osmanskom području i sve žešće kreću u pljačkaške pohode, otvoreno se protiveći zapovijedima mletačkih vlasti. Osobito ih je zanimala i motivirala pljačka stoke koja je smatrana najvećim bogatstvom. Prilikom pljačkaških pohoda često nisu radili nikakvu razliku između muslimanskog i kršćanskog stanovništva. Tako su zabilježeni njihovi napadi na kršćane koji su ostali odani osmanskoj vlasti, poput onih nastanjenih na području Žegara i Ervenika.³¹⁷ Više nije bilo nikakve mogućnosti da se spriječe sukobi većih razmjera jer su ustanici osjetili da se radi o povijesnom trenutku u kojemu se mogu trajno osloboditi od osmanske vlasti. Neka utvrđena mjesta turske posade same napuštaju i povlače se dublje u dalmatinsko zaleđe ili Bosnu.

Početak studenog 1683. godine ustanici su napali Obrovac, kojega nisu uspjeli osvojiti, ali je bilo dosta izvjesno da se posada u njemu neće moći dugo održati. Mlečani su strahovali da će grad zauzeti Senjani i prisvojiti ga za Habsburšku Monarhiju koja je ozbiljno pretendirala na to područje. U noći 28. prosinca 1683. godine Osmanlije su trajno napustile Obrovac, nakon čega ga je zauzeo harambaša Ilija Mitrović, koji ga nije htio predati prije nego mu providur odredi mjesečnu plaću.³¹⁸ Nakon njega u grad su poslani dotadašnji osmanski kršćanski podanici koji su se nalazili u blizini Obrovca. Među njima su bili Mirko Jokić iz Like s četiri

³¹⁶ Termin *Morlaci* je venecijanskog postanka, a korišten je kao naziv za vlaške zajednice na mletačkom teritoriju i graničnim područjima, odnosno za svo kršćansko stanovništvo koje je u tom trenutku živjelo na tom području.

³¹⁷ B. DESNICA, 1950, 289 i 291.

³¹⁸ B. DESNICA, 1950, 317.

obitelji, Tiomir Kordić iz Kruševa s deset obitelji, Vukadin Bjedov iz Mokrog Polja s deset svojih obitelji i mnogi drugi koji od tamo nisu htjeli otići strahujući od osmanske odmazde.³¹⁹

Opći ustanak kršćanskog stanovništva naveo je mletačku vlast da se uključi u ratna zbivanja koja su na kraju završila u njenu korist. Pod papinim je pokroviteljstvom organizirana protuosmanska koalicija u kojoj je Mletačka Republika osvojila dalmatinsko zaleđe a Habsburška Monarhija područje Like. Nakon završetka Morejskog rata (1684. – 1699.) uspostavljena je “*linea Nani*” – nova granica. Od tada je obrovačko područje ušlo u mirnije razdoblje koje više nisu obilježavali stalni ratni sukobi. Poslije okončanja rata problem postaju hajdučke družine koje unose nemir na graničnim područjima gdje se najčešće provode razbojstva, a dodatnu nesigurnost je prouzročila činjenica da su Habsburgovci zahtijevali uspostavu razgraničenja na rijeci Zrmanji.³²⁰

Već početkom Morejskoga rata mletačke vlasti su odlučile svojim novim podanicima dodijeliti zemlje bivših osmanskih gospodara te ih na taj način vezati za teritorij i novu vlast. Oni su nove podanike Morlake od samih početaka smatrale nepouzdanima, nediscipliniranim i sklonima pljački, zbog čega se dvojilo o njihovoj sposobnosti da sudjeluju u ozbiljnijim vojnim operacijama. Nove podanike se nastojalo kontrolirati preko njihovih istaknutih glavara kojima su dodjeljivana mjesečna primanja u novcu i drugi darovi.³²¹ Preko obrovačkog područja su prolazili morlački pohodi na Liku i Krbavu te su od tamo dovođene tisuće kršćana koji se naseljavaju na području sjeverne Dalmacije. Na obrovačkom području se tada prvi put pojavljuje mnoga današnja prezimena, kao na primjer Oluić (*Vucich Oluich Morlaco nuovo habitante a Bellissane*),³²² Tepša (*Rade Tepsich Morlaco della Lica*),³²³ Jokić (*Mircho Jochich da Lica*)³²⁴ i brojni drugi, koji iz tada još uvijek osmanske Like prelaze u sjevernu Dalmaciju.

Poznat je samo manji broj pokrštenih muslimana koji su ostali živjeti na obrovačkom području, kao što su slučajevi obitelj Budiselić iz Bilišana³²⁵ ili obitelj Delipaše Kučukovića pok. Osmana iz Žegara.³²⁶ Neke obitelji se ponovno vraćaju na ognjišta svojih predaka, kao što

³¹⁹ B. DESNICA, 1950, 315-316.

³²⁰ Obrovačko je područje ostalo pogranično područje prema Habsburškoj Monarhiji, što nije prolazilo bez sukoba jer su dvije strane, dotadašnje saveznice u borbi protiv Osmanskog Carstva, imale teritorijalne pretenzije na isto područje. Habsburgovci su na kraju uspjeli osvojiti Zvonigrad na gornjem toku Zrmanje, a Mlečani su zadržali preostalo područje. Više o tome vidi u: Ž. HOLJEVAC, 2003, 243-269.

³²¹ Morlački su glavari najčešće bili morlačkog podrijetla, a iznimke su bili samo knezovi Posedarski i Bartoluzzi (*Bartoluzzi*).

³²² B. DESNICA, 1951, 130.

³²³ B. DESNICA, 1951, 132.

³²⁴ B. DESNICA, 1950, 316.

³²⁵ B. DESNICA, 1951, 335.

³²⁶ M. RIMAC, 2012, 329.

je slučaj s dijelom doseljenika koje je iz Ravnih kotara doveo harambaša Medo Milković i nastanio ih u Krmpotama i Parčiću, zbog čega su ga vlasti nagradile s 50 kanapa zemlje u Medviđi.³²⁷ Zanimljiv je dokument koji je 3. veljače 1696. godine izdao generalni providur Dolfin u Zadru, kojim nalaže da se 25 obrovačkih starosjedilačkih i novo pridošlih obitelji nastani unutar zidina Obrovca, nastojeći ga na taj način osigurati od ponovnog osmanskog zauzimanja. U dokumentu su precizno navedene granice posjeda koje će im biti dodijeljen nakon završetka rata.³²⁸ Po prezimenima se može zaključiti da se gotovo nitko od spomenutih obitelji nije trajno naselio unutar gradskih zidina, već su ostali u okolnim naseljima, najviše na području današnjeg Kruševa. To je razumljivo s obzirom da se radilo o stanovništvu koje se bavilo stočarstvom zbog čega nisu ni mogli ni željeli biti nastanjeni u gradu. Drugi razlog bi mogla biti činjenica što se u to vrijeme Obrovac smatra nezdravim područjem (*aria insalubre*).³²⁹

Od samih početaka mletačke vlasti su nastojale raštrkane morlačke obitelji nastaniti na jednom mjestu, često u ograđenim seoskim naseljima od čega su oni zazirali, pa su ih vlasti nerijetko na to prisiljavale spaljujući im kuće.³³⁰ Na tome se inzistiralo jer se smatralo da se radi o sigurnosnom pitanju jer još nije bila prošla osmanska opasnost. Osim toga, na takav način bi se lakše mogla uspostaviti kontrola nad novim podanicima i provoditi ubiranje poreza. O još uvijek prisutnoj opasnosti najbolje svjedoči osmanski upad početkom travnja 1688. godine kada je opljačkana brojna stoka u Bukovici, koju vlasnici nisu stigli prebaciti na planinu unatoč činjenici što im je u Obrovcu bilo osigurano osam novigradskih brodova.³³¹ Generalni providur Coronaro je 1689. godine donio odluku da se sve morlačko stanovništvo mora grupirati na jednom mjestu u selu s organiziranom vojnom upravom i da se svi moraju upisati u spiskove harambaša.³³² Harambaše su zapovjedale sa seoskim odredima koji su se nazivali *banderije* (zastave).

Ustanici su bili zauzeli zemlje i mlinove kao svoj ratni plijen i kasnije su se opirali bilo kakvom državnom oporezivanju. Tako su braća Ilija i Zaviša Mitrović zauzeli poznate obrovačke mlinove na rijeci Zrmanji koje državna vlast zbog toga nije mogla dati u zakup.³³³

³²⁷ B. DESNICA, 1951, 295.

³²⁸ B. DESNICA, 1951, 320.

³²⁹ B. DESNICA, 1951, 392.

³³⁰ B. DESNICA, 1951, 223.

³³¹ B. DESNICA, 1951, 217.

³³² M. SLUKAN ALTIĆ, 2000, 180.

³³³ B. DESNICA, 1951, 230.

Plaćanje zemljišnog poreza nije se sviđjelo lokalnom stanovništvu zbog čega je 1704. godine buknuła buna protiv mletačke vlasti. Ustanike je predvodio pravoslavni svećenik Petar Jagodić Kuridža iz Bilišana, u to vrijeme paroh crkve sv. Petra i Pavla u Biovičinu Selu. Buna je poznata pod nazivom *Bukovička buna* ili *Kuridžina buna*. Osim Kuridže, među sudionicima s obrovačkog područja isticali su se seoski kapetani Ilija Nanić iz Žegara i Matija Miljanić iz Kruševa. Mletačke vlasti su nastojale mirnim putem smiriti pobunjenike nadajući se da će uspjeti provoditi daljnje ubiranje poreza. Podmićivanjem su uspjeli dio njih odgovoriti od pobune, a vođa ustanika svećenik Kuridža je kasnije uhićen i poslan u Veneciju gdje je u zatvoru proveo 40 godina.³³⁴

Do 1709. godine završena je cjelokupna katastarska izmjera teritorija osvojenog u prethodnom ratu. Zadarski okrug (*Contado di Zara*) je bio podijeljen na tri dijela, a obrovačko područje je spadalo u Gornji kotar (*Contado superior*). Dijelilo se na šest katastarskih općina (Jasenice, Kruševo, Karin, Bilišane, Žegar i Medviđa), od kojih se neke djelomično preklapaju s teritorijima današnjih naselja. Područje desne obale Zrmanje je bilo slabije naseljeno jer je oko njega trajao teritorijalni spor s Habsburškom Monarhijom čiji su predstavnici zahtijevali uspostavu razgraničenja na samoj Zrmanji.³³⁵ Glavni cilj katastarske izmjere bila je uspostava državne kontrole nad novim podanicima kojima je zemlja dodijeljena samo na korištenje, uz obvezu plaćanja zemljišnog poreza i služenja u vojnim postrojbama. Podjela nije bila ujednačena jer su oni koji su obnašali važnije dužnosti, poput serdara i harambaša, dobivali veće površine najplodnije zemlje koja je u prethodnom razdoblju pripadala osmanskimagama i begovima. Ti su se morlački glavari zbog novostečenog bogatstva uzdigli do ranga mletačke aristokracije (Mitrovići-Jankovići, Smiljanići i Sinobadi) te su nastavili predstavljati vezu između običnih podanika i mletačke vlasti.

Odredbe provedene katastarske izmjere su se slabo poštovale, a ubiranje poreza se nastojalo izbjeći na razne načine. Zbog toga generalni providur Francesco Grimani (1754.-1759.) donosi 25. travnja 1756. godine *Odredbu o uređenju zemljišnih odnosa u Dalmaciji*, nazvanu *Grimanijev zakon*. Određeno je da svakoj obitelji bude dodijeljeno dva kampa zemlje koja se nasljeđuje samo kod muških potomaka i rijetko udovica. Svi su bili dužni zasaditi dvije masline ili voćke, držati košnice i saditi povrće na površinama koje se ne oporezuju. Koze se nisu smjele

³³⁴ B. DESNICA, 1951, 379-384.

³³⁵ U to vrijeme na desnoj strani Zrmanje nalazila su se naselja: Zaton, Zavodani? (*Villa Zauagani*), Golubić, Nadvoda i Krupa, koja su bila važna kao sezonski pašnjaci za stoku. Bilo je naseljeno samo područje uz rijeku, a udaljeniji su predjeli bili gotovo u potpunosti nenaseljeni.

držati u poljima, već samo u brdskim predjelima. Dodjeljuje se površina za ispašu volova za svako pojedino selo. Određeno je da putovi moraju biti održavani prohodnima a izvori vode čistima.³³⁶ Unatoč tim odredbama poljoprivredna je proizvodnja ostala zaostala i količina proizvedene hrane je rijetko bila dostatna za prehranu stanovništva pa je često nastajala glad. Stanovništvo nije bilo čvrsto vezano za zemlju, koja ionako nije bila u njihovom već u državnom vlasništvu. Grupiranje stanovništva na užem području nije se dugo održalo jer je vrlo brzo došlo do raseljavanja i osnivanja manjih zaseoka. Ekstenzivno stočarstvo ostalo je glavna gospodarska djelatnost, a pojedine obitelji su imale u posjedu stotine komada sitne stoke.³³⁷

4.2.5. Austrijska uprava

Mirom u Campoformiju 1797. godine Habsburškoj Monarhiji su pripali bivši mletački posjedi u Dalmaciji. Prva austrijska uprava je trajala do kraja 1805. godine, nakon čega je Dalmaciju i Istru preuzela francuska uprava koja je trajala do 1813. godine. Civilni upravitelj pokrajine je bio providur Vincenzo Dandolo iz Venecije, a sve vojne ovlasti je vršio francuski general August Marmont. Razdoblje francuske uprave je bilo kratkotrajno da bi moglo ostaviti značajnije pozitivne učinke svih reformi koje su planirali provesti. Naslijedila ih je druga austrijska uprava koja je službeno započela 1815. i trajala sve do 1918. godine. Od novostečenog posjeda je stvorena nova krunska zemlja Kraljevina Dalmacija koja je obuhvaćala područje od Raba na sjeveru do Boke Kotorske na jugu.

Početak 19. stoljeća Obrovac je bio središte upravno-sudbene jedinice koja se nazivala *Morlacca*, sa serdarom kao vojno upravnim starješinom.³³⁸ U toj je upravnoj jedinici, koja je obuhvaćala nešto širi prostor od onoga što u ovom radu podrazumijevamo pod obrovačkim područjem, živjelo oko 10000 stanovnika. Za duge austrijske uprave provedena je nova organizacija uprave i sudstva na području cijele Dalmacije. Obrovac je postao jedan od četiri kotara u Zadarskom okrugu, a 1880. godine je priključen Benkovačkom kotaru. U seoskim

³³⁶ M. SLUKAN ALTIĆ, 2000, 185.

³³⁷ Pojedine su obitelji s obrovačkog područja imale najbrojnija stada, poput kruševačke obitelji kojima su na čelu bili Mate Karamarković (Karamarko) 800, Vicko Županović (Župan) 800, i Vid Anić 500 koza i ovaca: M. RIMAC, 2012, 346-355.

³³⁸ Za vrijeme prve austrijske uprave 1798. godine Dalmacija je bila podijeljena na kotare. Obrovačko područje je spadalo u Vlački razdjel (*Riporto alla Morlacca*) u Zadarskom kotaru. Na čelu mu je bio serdar koji je imao izvršne, upravne i djelomične sudske ovlasti. Razdjeli su se dijelili na manja upravna područja koja su se sastojala od jednog ili nekoliko sela s harambašom na čelu: L. KOS, 1987, 73.

naseljima koja su imala više od 25 kuća na čelu je bio seoski glavar (*capovilla*).³³⁹ Za cijelo vrijeme austrijske uprave u Obrovcu je djelovao kotarski sud.

Iako je Obrovac bio političko i ekonomsko središte te jedino urbano naselje na širem području, on nikada nije prešao brojku veću od nekoliko stotina stanovnika, dok su pojedina susjedna seoska naselja već tada brojala više od tisuću stanovnika.³⁴⁰ U gradu je 1910. godine živio 461 stanovnik, većinom hrvatske, manjim dijelom srpske i neznatan broj talijanske nacionalnosti.³⁴¹ Obrovačka sela su bila naseljena većinskim srpskim i manjim dijelom hrvatskim stanovništvom. Ta su se naselja sastojala od niza međusobno odvojenih zaselaka od kojih su se mnogi počeli formirati već krajem 17. stoljeća. Stanovništvo koje ih je nastanjivalo bilo je naučeno oslanjati se na vlastite proizvode, sami su proizvodili hranu, odjeću, obuću i druge uporabne predmete. Zbog toga je bilo slabo razvijalo bilo kakvo obrtništvo, izuzev rijetkih kovača, zidara i drugih majstora.

Na početku austrijske vladavine izvršena je cjelokupna katastarska izmjera Habsburške Monarhije. Obrovačko područje (*Distretto di Obbrovazzo*) koje je pripadalo zadarskom okrugu je premjereno tijekom 1826. i 1827. godine. Bilo je podijeljeno na više katastarskih općina u odnosu na raniju mletačku podjelu. U obrovačko područje su spadale katastarske općine Jasenice (*Giassenizze*), Zaton Obrovački (*Zatton*), Muškovci (*Muscovzi*), Golubić (*Golubich*), Krupa (*Kruppa*), Žegar (*Xegar*), Medviđa (*Medvigge*), Zelengrad (*Zelengrad*), Obrovac i Kruševo (*Obrovazzo con Crussevo*) i Gornji Karin koji je s Donjim Karinom činio jednu katastarsku općinu (*Carin*). Pisana i kartografska katastarska građa je neiscrpan izvor podataka za poznavanje povijesti obrovačkog područja u tom razdoblju, no ona još uvijek nije znanstveno obrađena.

Najznačajniji infrastrukturni projekt na obrovačkom području proveden za vrijeme austrijske uprave je izgradnja *Majstorske ceste* preko Velebita, kojom je Dalmacija povezana s Likom, odnosno povezala je Obrovac sa Zadrom i kontinentalnom Hrvatskom. Glavni graditelj ceste bio je graničarski satnik, kasnije major Josip Kajetan Knežić. Radovi su započeli 1820. godine od Zadra (Zadar – Smilčić – Obrovac), u dužini od 51 km, a dionica od Obrovca do Svetog Roka je građena od 1827. do 1835. godine. Cesta je prelazila Zrmanju u Obrovcu gdje je za te potrebe izgrađen 80 m dugi drveni most. Cesta je svečano otvorena uz organiziranu

³³⁹ L. KOS, 1987, 74.

³⁴⁰ Š. PERIČIĆ, 2006, 572.

³⁴¹ M. A. FRIGANOVIĆ – F. VOJNOVIĆ, 1994, 124, Tablica 2.

proslavu u Mekim Docima u Jasenicama 1832. godine.³⁴² Obrovac je krajem 19. stoljeća dobio parobrodsku liniju sa Zadrom. U novouređenu luku mogli su pristajati brodovi duži od 35 m, s gazom od 3 m.³⁴³

Prometna povezanost je potaknula veću trgovačku aktivnost u gradu Obrovcu. Ukazom cara Ferdinanda I. grad je dobio dozvolu za održavanje godišnjeg sajma koji se prvi put održao 1842. godine.³⁴⁴ Okolna sela nisu osjetila značajniji gospodarski napredak, o čemu svjedoče česte nestašice hrane koje su ovo područje pogađale tijekom cijele austrijske uprave. Ekstremne situacije su se najčešće događale poslije velikih suša nakon kojih bi urod žitarica bio daleko manji od potreba prehrane lokalnog stanovništva.³⁴⁵ Osobito je bila teška 1829. godine kada su vlasti bile primorane na brzinu organizirati javne radove popravka lokalnih cesta Bilišane-Žegar i Obrovac-Zelengrad, na kojima se privremeno zaposlilo više tisuća mještana.³⁴⁶ Nedostatak poljoprivrednih površina se nastojalo donekle nadoknaditi isušivanjem močvare na području Muškovaca i Manastirskih luka u selu Krupa, gdje je probijanjem sedrene barijere dobiveno veće polje zaštićeno od poplava.³⁴⁷ Za unapređenje ratarske proizvodnje vlasti su kasnije uredile Bunarsku dragu kod Obrovca.³⁴⁸ Za vrijeme 1820-ih godina na obrovačkom se području počeo masovnije uzgajati krumpir,³⁴⁹ a zabilježen je uzgoj kupusa, repe i drugih povrtnica.³⁵⁰ Unatoč svim tim nastojanjima rijetko se uspijevalo proizvesti dovoljno hrane za prehranu ljudi i domaćih životinja pa je sve do kraja austrijske uprave bilo ekstremnih nestašica hrane i pojava gladi.

Osim prirodnih i geografskih okolnosti, slabijoj poljoprivrednoj proizvodnji pridonosio je usitnjeni posjed i tradicionalan način obrade zemlje sa zaostalim agrotehničkim sredstvima. To najbolje ilustriraju bilješke zadarskog prirodoslovca Spiridiona Brusine, koji je 1863. godine na području Bilišana i Krupe zamijetio izuzetno loš urod kukuruza uzrokovan dugotrajnom

³⁴² I. LEGAC – H. PILKO, 2017, 236; L. ČERNICKI – S. FORENBACHER, 2016, 187-197.

³⁴³ Š. PERIČIĆ, 2006, 591.

³⁴⁴ I. ANDROVIĆ, 1909, 126-127.

³⁴⁵ Prema narodnoj predaji zabilježenoj u jednoj kruševačkoj obitelji, stari su ljudi smatrali da je za izbjegavanje gladovanja godišnje potrebno za svakog člana domaćinstva osigurati 70 kg hrane (žita ili kukuruza). Za usporedbu, francuski povjesničar F. Braudel navodi podatak da je na Mediteranu u 16. stoljeću godišnja potrošnja žita po osobi prosječno iznosila oko kvintala (200 kg): F. BRAUDEL, 1997, 447.

³⁴⁶ Š. PERIČIĆ, 2006, 572.

³⁴⁷ Š. PERIČIĆ, 2006, 575.

³⁴⁸ Š. PERIČIĆ, 2006, 577.

³⁴⁹ Sadnju krumpira na području zadarskog zaleđa pokušalo se uvesti za vrijeme kratkotrajne francuske uprave Dalmacijom. Za to se osobno zalagao providur Vincenzo Dandolo jer je smatrao da bi se na taj način ublažila glad koja je često pogađala stanovništvo dalmatinskog zaleđa: J. VIDA KOVIĆ, 1989, 159-160.

³⁵⁰ Š. PERIČIĆ, 2006, 576.

sušom, unatoč činjenici da se radi o njivama uz rijeke Zrmanju i Krupu koje bi se lako moglo navodnjavati.³⁵¹

Slika 29. Obrovac tijekom austrijske uprave u 19. stoljeću (Nacionalna i sveučilišna knjižnica)

Stočarstvo je cijelo vrijeme ostala glavna gospodarska grana, a najviše su uzgajane ovce i koze, manje krupna stoka i rijetko svinje. Uzgoj je bio tradicionalan, polunomadski i najčešće nije uključivao sakupljanja zimske hrane, što potvrđuje i postojanje rijetkih livada (*košnica*) koje su služile za prikupljanje sijena. To je posebno bilo štetno tijekom jakih zima, koje su periodično pogađale obrovački kraj, tijekom kojih bi stoka oslabila ili bi masovno ugibala.³⁵² Osobito je bio sporan uzgoj koza koji su sve vlasti nastojale ograničiti ili spriječiti, no to se nikada nije do kraja ostvarilo jer je koza bila najpogodnija vrsta za uzgoj na cijelom

³⁵¹ J. BALABANIĆ *et al.*, 2007, 30-31.

³⁵² Isti je problem uočen za vrijeme francuske uprave ali ga je bilo teško ili gotovo nemoguće promijeniti: J. VIDA KOVIĆ, 1989, 160.

obrovačkom području.³⁵³ U uzgoju stoke je važnu ulogu imala sezonska ispaša, posebno proljetni i ljetni izgon stoke na Velebitu, a to je ostala praksa obrovačkih stočara sve do druge polovice 20. stoljeća.

Zalaganjem obrovačkog načelnika Vladimira Desnice u Obrovcu je 1890. godine uspostavljen sajam koji je unaprijedio trgovinsku razmjenu i bio začetak kasnije daleko poznatog stočnog sajma koji je imao veliki značaj sve do kraja 20. stoljeća. Od ostalih gospodarskih aktivnosti vrijedno je spomenuti mlinarstvo kojim se bavio određeni broj obitelji. Brojni mlinovi – vodenice bili su izgrađeni na rijekama Zrmanji, Krupi i Karišnici. Tijekom 1860-ih godine na obrovačkom području je zabilježen najveći broj riječnih mlinova/vodenica, dok im se kasnije broj smanjuje.³⁵⁴ Nove mlinove su često gradile udružene seoske obitelji ili investitori iz susjednih većih mjesta. U Golubiću je poznat slučaj da su udruženi stanovnici sela za svoje potrebe izgradili prvu mlinicu 1850. godine.³⁵⁵ Masline su bile zasađene samo na primorskim dijelovima kao što su Maslenica, Otišina i Ribnica. Slično je bilo i s vinogradarstvom koje je ostalo ograničeno na primorska područja. Povećanje nasada vinograda događalo se 1870-ih i 1880-ih godina kada je vino bilo tražena izvozna roba na kojoj se mogla steći velika dobit, ali već je do kraja stoljeća došlo do propasti vinogradarstva u cijeloj Dalmaciji.

Obrovačko stanovništvo gotovo da i nije bilo okrenuto moru, a ribarstvom u Karinskom i Novigradskom moru i rijeci Zrmanji tradicionalno su se bavili stanovnici susjednog Novigrada, koji su polagali pravo na ribolov. To se najbolje očituje u sporu koji je nastao nakon 1891. godine, kada su Jaseničani nabavili ribarsku mrežu i na području Rovanjске se okušali u lovu na tune.³⁵⁶ Tek 1908. godine novigradski ribari priznaju pravo Jaseničanima da love tunu na lokalitetima Ždrilo i Rustina.³⁵⁷ Stanovništvo obrovačkog područja je posjedovalo tek rijetke brodice. Prijevoz ljudi i robe odvijao se između kruševačke i pridraške strane na položaju Vozarica u Kruševu, odnosno između Maslenice i Novigrada i preko Masleničkog ždrila. Turistička djelatnost još uvijek nije bila razvijena iako su Obrovac povremeno posjećivali strani

³⁵³ I na drugim područjima, poput Popova polja u Hercegovini, koze su bile cjenjenije od ovaca, ne samo jer im je uzgoj bio lakši, nego i zbog toga što su davale znatno veće količine mlijeka i gnojiva, a od njihove kože i dlake izrađivali su se različiti proizvodi: I. LUČIĆ, 2019, 291.

³⁵⁴ Na području obrovačkih sela Bilišane, Muškovci, Žegar, Golubić i Krupa djelovala su 23 mlina na rijekama Krupi i Zrmanji, dok su 1872. godine na rijeci Karišnici bile četiri zgrade sa čak 17 mlinica i 4 suknare: Š. PERIČIĆ, 1992, 165-166.

³⁵⁵ Š. PERIČIĆ, 1992, 165.

³⁵⁶ I. ANDROVIĆ, 1909, 229.

³⁵⁷ I. ANDROVIĆ, 1909, 228.

i domaći izletnici.³⁵⁸ Početkom 20. stoljeća bio je otvoren „*Hotel Velebit*“, tako da su se od tada posjetitelji mogli kraće vrijeme zadržati u Obrovcu.³⁵⁹

Obrovačko područje je posebno pogađala pojava hajdučije koja je ometala gospodarski razvoj, a hajdučke su družine isticane kao veliki javno-sigurnosni problem i prijetnja slobodnom prijevozu i trgovini robom.³⁶⁰ Sredinom 19. stoljeća zabilježeno je masovnije odmetanje u hajduke potaknuto izbjegavanjem novačenja u vojsku.³⁶¹ Odmetanje su poticali i razni drugi razlozi, kao što su krađe, krvna osveta, lihvarstvo, neplaćanje poreza i slično. U to vrijeme su bili učestali zločini na području od Zadra prema Velebitu, zbog čega je Ministarstvo unutarnjih poslova u Beču bilo primorano organizirati prijeki sud.³⁶² Obrovački načelnik Simić je 1878. godine pisao vlastima: „*Hajdučke čete, to strašilo ljudsko, što preprečavalo javni promet, odbivalo trgovinu i svaki saobraćaj odstranjivalo, rek bi da nanovo današnja zlokobna vremena preugotovljavaju općinstvu...*“.³⁶³ Zbog toga je u Obrovcu osnovana vojnička postaja, a kolonaši i žandari su po planinskim predjelima vršili stalni nadzor.³⁶⁴ S vremenom je država uspjela iskorijeniti hajdučiju iz gotovo cijele Dalmacije, a do kraja austrijske vlasti ona je ostala prisutna samo na izoliranim područjima poput Velebita. Konfiguracija terena s brojnim špiljama odmetnicima je nudila skrovište, a izoliranost omogućavala dugotrajno skrivanje od zakona i po potrebi brzi bijeg u Liku ili Bosnu. Zbog straha od hajduka brojne su bukovičke obitelji od tada prestale ljeti goniti stoku na Velebit.³⁶⁵

Iako su u jednom periodu vlasti razmišljale o naseljavanju novog stanovništva na područje Bukovice, događalo se upravo suprotno jer se staro stanovništvo zbog neimaštine iseljavalo s tog područja. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće Dalmaciju je zahvatila pojava masovnog iseljavanja radno sposobnih muškaraca koja se nazivala *iseljenička groznica*. Ponajviše je pogodila priobalna područja na kojima je došlo do propasti vinogradarstva i brodarstva.³⁶⁶ Početkom stoljeća iseljavanje je zahvatilo i obrovačko područje. To je iseljavanje bilo potaknuto velikom nestašicom hrane koja je tih godina snažno pogodila obrovačko područje.

³⁵⁸ Rijetki izletnici koji su početkom 20. stoljeća dolazili u Obrovac najčešće bi posjećivali Jankovića buk, prvi slap na Zrmanji na kojemu su se nalazili važni riječni mlinovi koji su bili u funkciji do druge polovice 20. stoljeća.

³⁵⁹ I. ANDROVIĆ, 1909, 140.

³⁶⁰ Š. PERIČIĆ, 2006, 573-574.

³⁶¹ Prvo je novačenje u Dalmaciji provođeno 1849. godine, a regrutski je rok trajao osam godina. Onima koji bi dezertirali rok se povećavao na dvanaest, a ukoliko bi to ponovili morali su cijeli život provesti u vojsci: S. OBAD, 1986, 291.

³⁶² S. OBAD, 1986, 292.

³⁶³ Š. PERIČIĆ, 1991, 199.

³⁶⁴ Š. PERIČIĆ, 1991, 200.

³⁶⁵ Š. PERIČIĆ, 1991, 192.

³⁶⁶ S. OBAD, 1977, 178-179.

Tako je samo 1904. i 1905. godine zabilježen podatak da se iz Kruševa iselilo 400 ljudi, mahom u Sjevernu Ameriku.³⁶⁷ Veliki uzrok iseljavanja je bilo rašireno lihvarstvo koje je najviše pogađalo najsiromašniji sloj seoskog stanovništva, kojemu je zbog neznatnih novčanih ili robnih pozajmica prijetio gubitak cijelog imanja. U ovom razdoblju je započelo iskopavanje boksitne rude na predjelu Crvena zemlja u Kruševu. Inženjer Ante Dešković je od općinskih vlasti dobio dozvolu da na tom mjestu slobodno i bez naknade istražuje rudu. On je 1907. godine prevezao dva broda rudače na pokušaj taljenja u Rijeci.³⁶⁸

Prvi svjetski rat je obilježio kraj austrijske vlasti. To je bilo izuzetno teško razdoblje za mnoga područja koja je pogodilo veliko siromaštvo i nestašica hrane. Posebno je bilo teško poratno razdoblje u kojemu je vladala bolest španjolska gripa (*španjola*), koja nije mimoišla ni obrovačko područje. Pothranjeno seosko stanovništvo obrovačkih sela bilo je žrtva ove epidemije tijekom koje su umirale cijele obitelji.

4.2.6. Kraljevina Jugoslavija

Nakon završetka Prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske Monarhije, 29. listopada 1918. godine stvorena je nova Država Slovenaca, Hrvata i Srba (Država SHS), a nakon ujedinjenja od 1. prosinca 1918. godine Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS), koja je 1929. godine preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju. Obrovac je zajedno s većim dijelom sjeverne Dalmacije bio pod kratkotrajnom talijanskom okupacijom. Potpisivanjem *Rapalskog ugovora* između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS 1920. godine obrovačko područje je pripalo Kraljevini SHS, čija ga je vojska zauzela iduće 1921. godine. Ova novostvorena država bila je podijeljena na 33 oblasti, a obrovačko područje pripadalo je pod oblast Split. Kasnije je država podijeljena na banovine, a obrovačko područje pripalo je Primorskoj banovini, također sa sjedištem u Splitu. Obrovačko područje se nalazilo u Benkovačkom kotaru.

Od gospodarskih aktivnosti od ranije je bilo prisutno iskorištavanje boksitne rude i kamena koje je ostalo na niskoj tehnološkoj razini.³⁶⁹ Rudnici boksita su bili uspostavljeni na području

³⁶⁷ Š. PERIČIĆ, 2006, 575.

³⁶⁸ Željezne rude u Dalmaciji, *Hrvat – list za pouku, gospodarstvo i politiku*, XVI (41), Gospić, 12. lipnja 1907., 3.

³⁶⁹ U tom je razdoblju zabilježena i jedna veća rudarska nesreća koja se dogodila u rudniku boksita u Kruševu u vlasništvu tvrtke Primorski bauxit d.d. U nesreći je poginulo 9 rudarskih radnika: Velika rudnička nesreća u Kruševu, *Novo doba*, X (292), Split, 19. prosinca 1929., 5-6.

Kruševa i Jasenica. U njima je bio zaposlen manji broj mjesnog stanovništva, a očekivalo se da će izvoz rude za proizvodnju željeza i aluminija ekonomski preporoditi ovaj kraj iz kojega stanovništvo više neće imati potrebu za iseljavanjem. Obrovac je posebno teško bio pogođen opadanjem prometa jer je novoizgrađena lička željeznica, čija je dionica Gračac – Knin otvorena 1925. godine, preusmjerila većinu prometa prema Kninu. Nezavidna situacija bila je i u obrovačkim selima gdje je osiromašeno stanovništvo još uvijek ovisilo o uzgoju sitne stoke i ograničenoj poljoprivrednoj proizvodnji za osobne potrebe. Osobito teška bila je zima 1929. godine kada je zbog velikog snijega, studeni i nedostatka hrane uginuo veliki broj stoke.³⁷⁰ Sljedećih godina je vladalo veliko siromaštvo koje je prisililo brojne stanovnike obrovačkog kraja na odlazak na rad u inozemstvo, posebno u Francusku i druge zapadno europske zemlje. Uglavnom se radilo o privremenom odlasku radno sposobnih muškaraca, ali zabilježeno je iseljavanje cijelih obitelji koje iseljavaju na područje susjednih Ravnih kotara i Like, a zabilježeno je i trajno iseljavanje na udaljenija područja, kao što su Slavonija, Vojvodina i Makedonija.³⁷¹ Siromaštvo je natjeralo stanovništvo da siječe ono malo preostalih hrastovih šuma te da prodaje drvo za ogrjev nastojeći zaraditi nešto novca za kupovinu hrane. Tako autor novinskog članka iz 1938. godine ističe da je većina bukovičkih šuma opustošena i da mnogi nemaju dovoljno drva za naložiti vatru na ognjištu.³⁷² Stihijsko ograđivanje i privatiziranje nekadašnjeg općinskog krša zahvatilo je dalmatinsko zaleđe desetljećima prije, a sukobi oko preostalih prirodnih resursa su nerijetko završavale fizičkim sukobima.³⁷³

Osim siromaštva ovo je razdoblje obilježila i politička nestabilnost koja će kulminirati tijekom Drugog svjetskog rata. Represija režima protiv političkih neistomišljenika je bila široko rasprostranjena na području cijele Kraljevine Jugoslavije, a osjetila se i na obrovačkom području. To najbolje ilustrira primjer Kruševa čiji je župnik fra Vlade Pavlov, zajedno s još nekim mještanima, osuđen na zatvorsku kaznu jer je navodno zagovarao odcjepljenje hrvatskog naroda od Kraljevine Jugoslavije.³⁷⁴ Ovi predratni sukobi izazvani suprotstavljenim političkim stavovima imali su za posljedicu nove sukobe i odmazde za vrijeme ratnih i poratnih godina.³⁷⁵

³⁷⁰ Očajan položaj u Bukovici i Kotarima, *Novo doba*, XII (43), Split, 13. veljače 1929., 1.

³⁷¹ Srpsko je stanovništvo u razdoblju između dva svjetska rata u većem broju iseljavalo na Ovčje polje u Sjevernoj Makedoniji, od kuda su kasnije većinom prelazili na područje Vojvodine: A. BAČKO – V. KUBAT, 2010, 147.

³⁷² D., Smrt bukovičkih šuma, *Novo doba*, XXI (72), Split, 26. ožujka 1938., 10.

³⁷³ Zbog općinske muše, pala je jedna glava u Krupi kod Benkovca, *Jadranski dnevnik*, III (160), Split, 26. rujna 1936., 4.

³⁷⁴ Povišena osuda po zakonu o zaštiti države, *Novo doba*, XVI (267), Split, 15. 11. 1933., 4.

³⁷⁵ To najbolje ilustrira primjer ubojstva članova obitelji seoskog glavara Ive Župana i sina mu, učitelja Martina Župana iz Kruševa, koji su bili zagovornici dinastije Karađorđević i Kraljevine Jugoslavje te jedni od najutjecajnijih ljudi u selu u predratnom razdoblju. Njihovu obitelj Talijani su strijeljali 1943. godine, po svemu

Međuratno razdoblje obilježila je ponovna pojava hajdučije i povećanje razbojstava na području cijele Bukovice, posebno na obrovačkom području i Velebitu gdje su pljačkani putnici u autobusima i osobnim automobilima.³⁷⁶ Zbog takvog zločina na smrt je 1931. godine osuđen najpoznatiji bukovički hajduk Todor Medić,³⁷⁷ koji je više od desetljeća vršio pljačke i prepade na području Dalmacije. Osim što je izvršio brojne pljačke, on je na obrovačkom područje imao svoje jatake koji su ga godinama uspješno skrivali od vlasti. Pojedini novinski članci svjedoče da razbojstva nisu prestala ni nakon njegovog pogubljenja.³⁷⁸

4.2.7. Drugi svjetski rat

Tijekom 1939. godine na temelju Sporazuma Cvetković-Maček uspostavljena je Banovina Hrvatska, autonomna teritorijalna samouprava unutar Kraljevine Jugoslavije. Obuhvatila je područja većinski naseljena hrvatskim stanovništvom čime se nastojalo primiriti napetu političku situaciju u državi. U travnju 1941. godine nakon napada Sila Osovine uslijedio je raspad Kraljevine Jugoslavije. Talijanske vojne snage su okupirale područje sjeverne Dalmacije, uključujući veći dio obrovačkog područja. Rimskim ugovorima potpisanim 18. svibnja 1941. godine između Kraljevine Italije i Nezavisne Države Hrvatske (NDH), talijanskoj strani je službeno prepušten veći dio istočne jadranske obale. Njihove vojne snage su već bile stacionirane u Obrovcu, Bilišanima i Žegararu, a manji odredi karabinjera su zauzeli sve bivše žandarmerijske stanice na području općine. Rijeka Zrmanja je većim dijelom svojega toka predstavljala granicu prema području koje je kontrolirala NDH. Područje sjeverne Dalmacije do rijeke Krke je pripalo provinciji *Zara* sa sjedištem u Zadru. Na okupiranom području osnivane su Dobrovoljne antikomunističke milicije (*Milizia Volontaria Anticomunista* – MVAC), u narodu poznate kao *bande*. Zapovjednici su bili talijanski policijski službenici, a

sudeći nakon što su prokazani od strane nekih mještana. Taj je događaj potaknuo kasniju osvetu i doveo od ubojstava njegovih nekadašnjih oponenta Ivana Šoše, fra Ante Pavlova i drugih, koje su partizani strijeljali u Žegararu početkom 1944. godine i nekih drugih koji su ubijeni nakon završetka rata.

³⁷⁶ “Nažalost naš je bukovački kraj radi svog kriminaliteta, nadaleko poznat, što nam najbolje svjedoče naši kot. sudovi u Kninu, Kistanjama, Obrovcu i Šibeniku sa svojom kriminalnom statistikom. Neprohodnost i raspršenost jest jamačno jedan od glavnih uzroka koji pospješuju kriminalitet ovoga kraja.”: A. L., Za auto vožnju Padjene-Ervenik-Obrovac, *Novo doba*, VIII (179), Split, 1. kolovoza 1925., 6.

³⁷⁷ Todor Medić (Bjelina, 1901. – Šibenik, 1931.) bio je najpoznatiji bukovički hajduk o kojemu su i danas sačuvane brojne narodne predaje. Odmetnuo se još u ranoj mladosti, a djelovao je tijekom 1920-ih godina, najviše na području sjeverne Dalmacije, a manjim dijelom na području Bosne i Like. U Šibeniku je osuđen na smrt i nakon toga obješen.

³⁷⁸ Razbojnici su na Velebitu napali i pucali na putnički autobus, *Jadranski dnevnik*, III (238), Split, 22. prosinca 1936., 4

popunjavalo ih je lokalno stanovništvo koje je nakon stupanja u postrojbu dobivalo oružje, hranu i plaću. Glavni im je zadatak bio borba protiv ustanika i sprječavanje stanovništva da se pridružuje partizanskom ustanku. Talijanske i ustaške vlasti nisu imali potpunu kontrolu nad cjelokupnim teritorijem jer je narodni ustanak postojao od samih početaka, a temeljio se na mještanima koji su se naoružali oružjem sakrivenim nakon raspada bivše države. Već od samih početaka rata na obrovačkom području su se događali ograničeni vojni sukobi, poput napada srpskih ustanika na ustašku-domobransku vojnu posadu u manastiru Krupa 1. kolovoza 1941. godine. Ustanci su likvidirali cijelu posadu, ubivši 33 vojnika, a samo manji broj se spasio bijegom u Žegar, na područje pod talijanskom kontrolom.³⁷⁹ Manji sukobi su se događali tijekom iduće dvije godine, poput partizanskog napada na Kruševo od 13. lipnja 1943. godine, kada su neuspješno pokušali likvidirati karabinjersku postaju u središtu sela.³⁸⁰

Nakon kapitulacije Italije dana 9. rujna 1943. godine njemačke su snage bez otpora preuzele cijelu Dalmaciju. Obrovačko područje je okupirala njemačka vojska, a formalno je pripadalo NDH i velikoj župi Sidraga – Ravni kotari. Za vrijeme njemačke okupacije dio obrovačkog područja su kontrolirali ustanci, koji su se nakon kapitulacije Italije domogli velikih količina oružja i vojne opreme. Na obrovačkom području su se događali povremeni vojni sukobi između njemačkih, ustaških i četničkih snaga s jedne i partizanskih postrojba s druge strane. Veće borbe vođene su jedino tijekom listopada 1944. godine u sklopu velike ofenzive koju je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije pokrenula za oslobođenje Dalmacije. Obrovac su branile njemačke postrojbe, četnički Velebitski odred³⁸¹ i nepoznati broj ustaških snaga.³⁸² Prvi neuspješni pokušaj partizanskog zauzimanja Obrovca dogodio se 14. listopada, a ponovni napad pokrenut je 21. listopada 1944. godine. Ni toga puta ojačane partizanske postrojbe, koje su ovoga puta na raspolaganju imale i skromnu artiljeriju, nisu uspjele osvojiti dobro utvrđeni grad.³⁸³ Ponovni napad je obustavljen jer je zapovjedništvo odlučilo da se glavnina partizanskih snaga prebaci na kninsko područje, radi osvajanja Knina, ključnog uporišta za oslobođenje cijele Dalmacije. Tijekom noći s 2. na 3. studenoga 1944. godine njemačke snage su same

³⁷⁹ O. EGIĆ, 1987, 63-66.

³⁸⁰ ZBORNIK DOKUMENATA, 1956, 205-206.

³⁸¹ ZBORNIK DOKUMENATA, 1966, 415-416.

³⁸² T. RADOŠEVIĆ, 1965, 64-65.

³⁸³ ZBORNIK DOKUMENATA, 1966, 409.

napustile Obrovac i povukle se prema Gračacu.³⁸⁴ Idućeg dana 3. studenoga 1944. godine partizani su bez borbe ušli u Obrovac i započeli s uspostavom narodne vlasti.

U ratu je oštećena ili uništena brojna infrastruktura, poput ceste i mostova na rijekama Karišnici i Zrmanji. U Obrovcu su se dogodila brojna razaranja stambenih zgrada, a početkom rata je uništen i most na Zrmanji, tako da je kraj rata grad dočeka u ruševnom stanju.³⁸⁵ U Kruševu je uništena bivša žandarmerijska postaja, privatna zgrada Voštarija u Rastokušama i još neki objekti, a slično je bilo i u svim drugim obrovačkim selima, što se vidi iz poslijeratne obnove kada se u Zatonu Obrovačkom, Medviđi i Zelengradu obnavljaju kuće spaljene u ratu. Posebno su bile oštećene škole i svi objekti koji su korišteni od strane vojnih postrojba. Bio je spaljen i pravoslavni manastir Krupa u kojemu se 1941. godine kratko vrijeme nalazila ustaško-domobranska vojna posada.

4.2.8. Razdoblje SFR Jugoslavije

Nakon završetka Drugog svjetskog rata Obrovac i obrovačko područje postaju dio Narodne Republike Hrvatske u sastavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), ustavom iz 1963. godine preimenovane u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju (SFRJ). Teritorijalnim ustrojem iz 1955. godine Obrovac je postao središte općine koja se nalazila u kotaru Zadar, a od 1962. godine cijelo je područje Dalmacije priključeno velikom kotaru sa sjedištem u Splitu.³⁸⁶ Od 1974. godine Općina Obrovac se nakon novog ustava nalazi u Zajednici općina Split.³⁸⁷ Općina Obrovac je osim grada Obrovca obuhvaćala 14 okolnih naselja (Jasenice, Zaton Obrovački, Muškovci, Golubić, Nadvoda, Krupa, Komazeci, Kaštel Žegarski, Bogatnik, Bilišane, Medviđa, Zelengrad, Kruševo i Gornji Karin).³⁸⁸ Ukupna površina je iznosila 509 km².

³⁸⁴ Detaljniji opis borbi za oslobođenje Obrovca vidi u: T. RADOŠEVIĆ, 1965, 63-67 i ZBORNIK DOKUMENATA, 1966, 407-412.

³⁸⁵ B. JOKIĆ, 2014, 12.

³⁸⁶ S. ŽULJIĆ, 2001, 10.

³⁸⁷ L. KOS, 1987, 78.

³⁸⁸ Do 1961. godine općina se sastojala od 12 naselja jer su se današnja naselja Bogatnik, Kaštel Žegarski, Komazeci i Nadvoda vodili kao dio velikog naselja Žegar: V. GRAOVAC – M. GLAMUZINA, 2002, 83-84. Područje navedenih naselja i danas se među obrovačkim stanovništvom najčešće naziva Žegar.

Poratno razdoblje bilo je izuzetno teško jer na cijelom obrovačkom području nije preostalo ni jedno aktivno industrijsko postrojenje.³⁸⁹ Stanovništvo je živjelo u oskudici a preživljavalo je baveći se stočarstvom i poljoprivrednom proizvodnjom za vlastite potrebe. Stanje je dodatno pogoršavala politička situacija, obračuni s političkim neistomišljenicima, prisilna kolektivizacija, ratna stradanja i siročad. U poslijeratnim godinama se nastojalo ublažiti posljedice rata, ponajprije popravkom oštećenih objekata. Obnovi se pristupilo odmah nakon rata o čemu svjedoče tadašnji novinski članci. Tako su tijekom nekoliko mjeseci 1946. godine mještani obrovačkih sela upalili 23 klačine, popravili 58 km lokalnih putova, posadili više od 15000 raznih stabala (mahom borova i manjim dijelom voćaka), očistili i popravili 50 bunara i iskopali jedan novi i popravili nekoliko desetaka kuća popaljenih u ratu.³⁹⁰ Tijekom 1952. godine dovršena je izgradnja novog suvremenog mosta na rijeci Zrmanji u Obrovcu koji je imao veliku važnost za prometnu i trgovačku aktivnost u gradu koju nije mogla nadomjestiti dotadašnja prijevozna skela.³⁹¹ Kasnije se Obrovac dobro prometno povezao s okolnim područjima, dok su mnoga naselja, posebno udaljeniji zaseoci, desetljećima ostali izolirani i nepovezani makadamskim i asfaltnim putovima. Početkom 1960-ih godina izgrađena je asfaltna cesta koja je Obrovac povezala s Maslenicom, odnosno spojila ga s Jadranskom magistralom (Jadranska cesta).³⁹² Asfaltirana je cesta Obrovac – Gračac, koja je na prijevoju Prezid prolazila kroz novo probijeni tunel. Tijekom 1970-ih godina završena je nova cesta koja je od Zadra preko Karina vodila do Obrovca. U predratnom razdoblju je započela izgradnja velike ceste s vijaduktima i odmorištima koja je trebala povezati Zadar i Knin. Na obrovačkom području je izgrađen dio od Obrovca do Komazeca, odnosno do granice s Ervenikom. Pomanjkanjem financijskih sredstava cesta je ostala nedovršena i završavala je kao makadam na izlasku iz Žegara.³⁹³ Grad Obrovac je na kraju cestovnim prometom bio dobro povezan sa svim okolnim područjima. Otežavajuća je okolnost bila činjenica što je obrovačko područje zaobišla željeznica.

³⁸⁹ Velika je većina stanovništva bila nezaposlena, a osoba koje su imale neke stalne prihode, kao što je to većinom bila mirovinu, bilo je svega 72 ili 0,7 % stanovništva: L. KLANAC, 1992, 60.

³⁹⁰ Prvomajsko takmičenje, *Glas Zadra*, 17. svibnja 1946. godine.

³⁹¹ Svečana proslava otvorenja novog mosta na Zrmanji, *Glas Zadra*, 4. listopada 1952. godine.

³⁹² Obrovac između suše i bure, *Narodni list*, 29. prosinca 1962. godine.

³⁹³ Cesta između Ervenika i Žegara je u potpunosti asfaltirana tek 2021. godine: Makadamski put za 2,6 milijuna kuna postao moderna županijska cesta, *Zadarski list*, 29. 4. 2021. URL: <https://www.zadarskilist.hr/clanci/29042021/makadamski-put-za-26-milijuna-kuna-postao-moderna-zupanijska-cesta> (pristupljeno 10-9-2021).

Prvih nekoliko poslijeratnih godina obilježilo je veće iseljavanje stanovništva koje je bilo posljedica organizirane kolonizacije na područjima Slavonije i Vojvodine. Na oduzeta imanja i imanja prognanih, većinom podunavskih Nijemaca, doseljavano je stanovništvo iz siromašnih krajeva. Prednost prilikom odabira za kolonizaciju imale su obitelji čiji su članovi sudjelovali u narodnooslobodilačkom pokretu. U prvim poslijeratnim godinama na obrovačkom području je zabilježen veliki interes za kolonizaciju.

Iseljavanje je nastavljeno i u idućem razdoblju kada radno sposobno stanovništvo seli u gradove gdje se zapošljava u tvornicama i na drugim radnim mjestima. To je bio rašireni proces priobalnog gradskog okupljanja na demografsku štetu dalmatinskog zaleđa i otoka. Nakon potpisivanja međunarodnog ugovora o razmjeni radne snage između Zapadne Njemačke i Jugoslavije 1968. godine, zabilježen je masovni odlazak radnika s obrovačkog područja. Uglavnom se radilo o mlađim muškarcima koji su odlazili na privremeni rad u Zapadnu Njemačku, dok su njihove obitelji većinom ostajale u matičnim domaćinstvima. Zarada ostvarena u inozemstvu omogućila je izgradnju niza novih stambenih objekata od novih modernih materijala. Od 1970. godine na području općine otvaraju se brojna radna mjesta pa se obrovačko stanovništvo prvi put počinje masovno zapošljivati.

Rascjepkan i usitnjen posjed nije omogućavao neku značajniju suvremenu poljoprivrednu proizvodnju, a zima i suša su ostale otegotne okolnosti svakoj ozbiljnijoj proizvodnji. Masovnim zapošljavanjima stanovništva u tvorničkim pogonima utjecalo je na to da su poljoprivredne površine ostajale sve više zapuštene. Jedina veća intervencija u poljoprivrednom sektoru provedena je početkom 1970-ih godina kada je Žegarsko polje, najveća poljoprivredna površina na obrovačkom području, meliorirano i uređeno za natapanje. Stočarstvo je ostalo tradicionalno, polunomadskog tipa koji podrazumijeva proljetni i ljetni boravak na nižim i višim planinskim zonama južnog i jugoistočnog Velebita.³⁹⁴ Do 1991. godine od ukupno 2812 kućanstava na području općine, njih 1572 ili 55,9 % je zadržalo poljoprivredno gospodarstvo, dok su ostala kućanstva ostvarivala prihode isključivo od zaposlenja.³⁹⁵

Tijekom 1960-ih godina na obrovačkom području započinje ubrzani proces industrijskog razvoja, što će značajno unaprijediti razvoj Obrovca i radikalno izmijeniti njegov izgled (sl. 30). Tvornica trikotaže „Nada Dimić“ je već tada zapošljavala 250 domaćih radnica.³⁹⁶ Tijekom

³⁹⁴ Tijekom zime 1962. godine na obrovačkom je području uginulo 20000 janjadi, a ukupan stočni fond je iznosio oko 100000 komada koza i ovaca: Obrovac između suše i bure, *Narodni list*, 29. prosinca 1962. godine.

³⁹⁵ L. KALNAC, 1992, 67.

³⁹⁶ Obrovac između suše i bure, *Narodni list*, 29. prosinca 1962. godine.

1960-ih i 1970-ih godina eksploatacija boksita u Hrvatskoj je koncentrirana na obrovačkom području, točnije na području naselja Kruševo i Jasenice gdje se nalazilo više jama i površinskih kopova. Boksitna rudača se izvozila uglavnom na područje SSSR-a (Ukrajina) i donosila veliki prihod Obrovcu, od kojega je sagrađena gotovo sva moderna infrastruktura. U rudarskoj industriji bile su zaposlene stotine obrovačkih radnika. Da bi se još više smanjila nezaposlenost, povećali prihodi i unaprijedilo gospodarstvo obrovačkog kraja, državne vlasti su se odlučile na veliku investiciju izgradnje tvornice glinice Jadral. Njena je izgradnja započela 1970. godine, a početak proizvodnje glinice je započeo 1977. godine (sl. 31-32). Zbog nedostatka sirovinske rude boksita na okolnom području investicija se vrlo brzo pokazala kao najveći gospodarski promašaj, a sam Obrovac je razini cijele države postao sinonim za promašenu investiciju.³⁹⁷ Taj projekt je trebao biti kapitalna investicija koja će revitalizirati čitavi obrovački kraj, a završio je najvećim poduzetničkim promašajem u tadašnjoj Jugoslaviji. Tvornica je zatvorena 1981. godine, a industrijska infrastruktura, posebno dva velika bazena lužine u blizini tvornice, ostali su neriješeni ekološki problem sve do današnjih dana. Veliki rudokopi su ostali nesanimirani i potpuno su izmijenili krajolik pojedinih dijelova Kruševa, Jasenica, Bilišana i drugih naselja, a više kopova je pretvoreno u ilegalna odlagališta otpada.

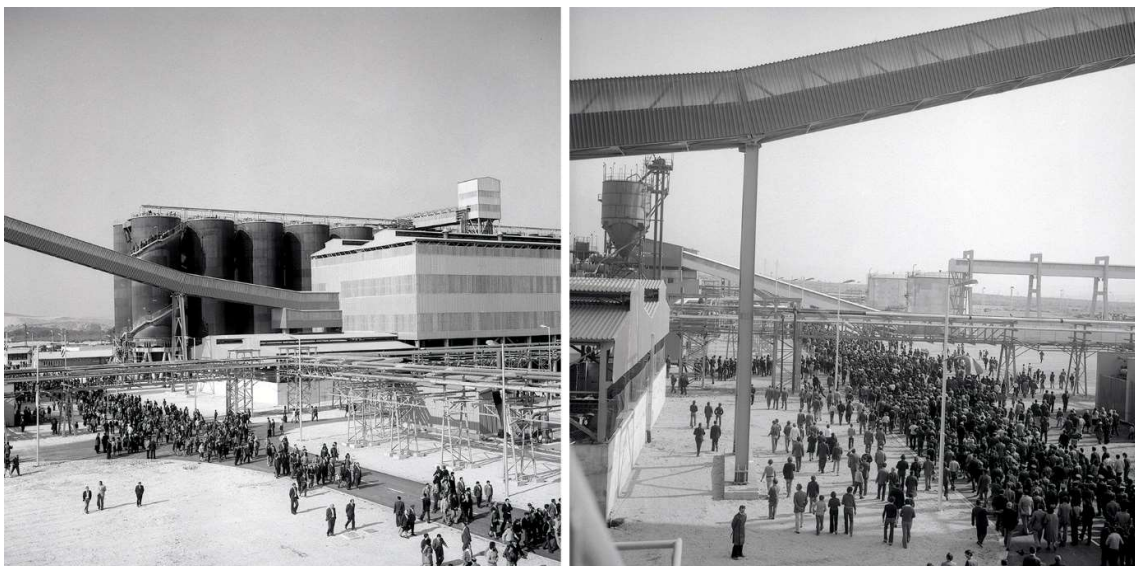
Od početka 1960-ih godina ozbiljnije se počinje razmišljati o razvoju turizma. Isplanirana je izgradnja motela na području Maslenice i prenoćišta s restoranom u Obrovcu. Od kraja 1960-ih godina počinju se masovno graditi privatne kuće za odmor. Na obrovačkom području nastaje niz novih turističkih naselja uz Karinsko i Novigradsko more i Velebitski kanal.³⁹⁸ Ova naselja često nastaju na nacionaliziranom zemljištu, a građevinske parcele su se prodavale po vrlo niskim cijenama. Tako je već 1974. godine na obrovačkom području bilo izgrađeno 1136 takvih objekata, a s vremenom se taj broj udvostručio. To su bili privatni objekti koji su građeni bez potrebne infrastrukture i većinom nisu imali priključak na električnu i vodovodnu mrežu, zbog čega su teško mogli biti iskorištavani za iznajmljivanje i ostvarivanje značajnijih prihoda.

³⁹⁷ D. VRKLJAN, 2020, 497.

³⁹⁸ Vikend naselja Slana (Gornji Karin), Vrulja, Vruljica, Šušnjar I, Šušnjar II, Crna Punta, Ribnica i Meka Draga (Kruševo), Maslenica i Rovanjaska (Jasenice).

Slika 30. Središte Obrovca tijekom 1969. godine (Konzervatorski odjel Zadar)

Slike 31-32. Svečano otvorenja tvornice glinice – Jadral 1977. godine (Narodni muzej Zadar)

Pokretanjem tvorničkih pogona u Obrovac se počelo doseljavati sve više stanovnika, većinom iz okolnih naselja. Zbog toga se grade nove stambene jedinice i grad se širi na desnu

obalu Zrmanje, gdje je uz uski obalni pojas izgrađen niz stambenih zgrada. Do kraja 1980-ih godina izgrađena je sva površina u kanjonu Zrmanje, a pojedine obiteljske kuće su se počele graditi na zaravni iznad grada, na lijevoj i desnoj strani rijeke Zrmanje.

Napredak je sporije dolazio u okolna obrovačka sela, posebno izolirane i udaljene zaseoka, gdje se proces modernizacije infrastrukture slabije osjećao. Još 1979. godine na obrovačkom području električnu energiju je imalo samo 60 % domaćinstava.³⁹⁹ Neka seoska naselja su ipak ostvarila značajniji napredak u odnosu na ranija razdoblja, kao na primjer Kaštel Žegarski gdje je otvoren tekstilni pogon *Trio* u kojemu je bilo zaposleno 200 mještana.⁴⁰⁰

4.2.9. Domovinski rat i poratno razdoblje

Razdoblje Domovinskog rata trajno je obilježilo obrovačko područje jer je došlo do potpunog razaranja i devastacije obrovačkih sela, što je za posljedicu imalo veliku depopulaciju stanovništva u odnosu na predratno razdoblje. Općina Obrovac je prije početka ratnih sukoba bila sastavljena od ukupno 14 naselja razmještenih na područje od 509 km². Grad Obrovac i većina seoskih naselja imali su većinsko srpsko stanovništvo, dok je hrvatsko stanovništvo prevladavalo samo u Jasenicama, Kruševu i Medviđi.⁴⁰¹ Proces demokratskih promjena početkom 1990-ih godina odvija se i na obrovačkom području, a kao dvije glavne političke stranke profilirale su se Srpska demokratska stranka (SDS) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ). Vrlo brzo je došlo do zaoštavanja političke situacije što se među prvima osjetilo na obrovačkom području gdje hrvatske policijske snage tijekom kolovoza 1990. godine nisu uspjele oduzeti oružje teritorijalne obrane u Obrovcu, nakon čega su se na cestama pojavile prve barikade što se smatra začetkom srpske pobune protiv demokratski izabrane vlasti u Hrvatskoj. Dana 21. 12. 1990. godine pobunjeni su Srbi proglasili Srpsku autonomnu oblast Krajina (SAO Krajina), teritorijalnu autonomiju u okviru Republike Hrvatske. Tijekom prvih mjeseci 1991. godine stanje se dodatno pogoršavalo, zbog čega je Zadarska policijska postaja osnovala ispostave u Kruševu i Jasenicama, jer je u potpunosti izgubila nadzor nad okolnim područjem koje je kontrolirala milicija SAO Krajine.⁴⁰²

³⁹⁹ D. G. Struja svakom obrovačkom domu, *Slobodna Dalmacija*, XXXVII (10521), Split, 5. veljače 1979., 4.

⁴⁰⁰ D. Gužvica, Stručnjaci su dolazili, ispitivali..., *Slobodna Dalmacija*, XL (12090), Split, 6. ožujka 1984., 5.

⁴⁰¹ Prema posljednjem predratnom popisu stanovništva Srbi su činili 65,5 % (7572), a Hrvati 32,54 % (3761) stanovništva Općine Obrovac.

⁴⁰² D. MARIJAN, 2016, 73.

Tijekom ljeta 1991. godine započeli su otvoreni vojni sukobi na području Jasenica i Kruševa. Ova dva većinski hrvatska naselja su 11. rujna 1991. godine osvojena od strane JNA i pobunjenih Srba, koji su na taj način uspostavili potpunu kontrolu nad cjelokupnim teritorijem Općine Obrovac. Većina hrvatskog stanovništva je izbjegla već tijekom trajanja vojnih sukoba, a sva hrvatska naselja su opljačkana i devastirana tijekom idućih mjeseci i godina. Minirane su ili devastirane sve katoličke crkve, a većina je privatnih objekata opljačkana i spaljena. Ponovna uspostava hrvatske vlasti nad manjim dijelom obrovačkog područja je započelo tijekom vojne operacije *Maslenica*, pokrenute u siječnju 1993. godine. Tom prilikom su hrvatske snage uspostavile kontrolu nad većim dijelom područja današnje Općine Jasenice.⁴⁰³ Cjelokupno obrovačko područje je oslobođeno tijekom vojne operacije *Oluja* provedene u kolovozu 1995. godine. Tijekom samih vojnih operacija nije došlo do znatnijeg oštećenja infrastrukture, ali tijekom idućih mjeseci i godina napuštena su srpska sela opljačkana i devastirana. U poratnom razdoblju u napuštena sela se vratio samo manji dio predratnog stanovništva.

Nakon provođenja reformi lokalne samouprave 1997. godine uspostavlja se nova administrativno-teritorijalna jedinica Grad Obrovac koji se sastoji od 12 naselja: Gornji Karin, Kruševo, Obrovac, Bilišane, Zelengrad, Bogatnik, Kaštel Žegarski, Komazeci, Krupa, Nadvoda, Golubić i Muškovci. U odnosu na predratnu Općinu Obrovac, izdvojilo se područje naselja Jasenice i Zaton Obrovački koje je postalo samostalna administrativna jedinica Općina Jasenice. Od predratne obrovačke općine izdvojilo se i naselje Medviđa koje je ušlo u sastav Grada Benkovca.

⁴⁰³ D. MARIJAN, 2016, 262.

5. ANALIZA KULTURNOG KRAJOLIKA

5.1. PRAPOVIJESNI KRAJOLIK

Tijekom brončanog i željeznog doba na obrovačkom području je prvi put došlo do značajnijih promjena u krajoliku uzrokovanih antropogenim djelovanjem. Pretpostavlja se da je to prvo razdoblje u kojemu je započeo značajniji proces deforestacije, najprije na području stalnih naselja i njihovoj bližoj okolini. Za isto razdoblje se vezuje izgradnja prvih antropogenih struktura od kojih su mnoge još uvijek jasno vidljive u krajoliku. To su prije svega gradine s kamenim bedemima i kamene gomile – tumuli izgrađeni na različitim uzvišenjima koja nisu devastirane mlađim gradnjama. Gradinskih lokaliteta sačuvano je nekoliko desetaka, dok se za tumule pretpostavlja da ih je sačuvano više stotina. Treća skupina prapovijesnih arheoloških lokaliteta su ostaci različitih struktura i objekata na ravnom zemljištu, teško uočljiva u krajoliku, a otkrivena su posljednjih godina ponajviše zahvaljujući analizama visinskih snimaka. Četvrta skupina prapovijesnih nalazišta su mjesta na kojima se nalaze pokretni arheološki nalazi, ali bez vidljivih prapovijesnih struktura.

5.1.1. Gradinski lokaliteti

Gradine se prema tradicionalnoj arheologiji najčešće interpretiraju kao utvrđena prapovijesna naselja koja pružaju određen stupanj sigurnosti, vizualnu kontrolu okolnog područja i mogućnost lakše obrane.⁴⁰⁴ Naglasak je stavljan na utvrđenost i trajnu naseljenost lokaliteta jer je pažnja starijih istraživača bila usmjerena na najveće i najpoznatije gradinske lokalitete kojima su to bile glavne karakteristike. Na obrovačkom području su također prvi zabilježeni oni prapovijesni lokaliteti koji su imali sačuvane ostatke masivnih kamenih bedema i koji su smješteni na dominantnim položajima u odnosu na suvremena naselja. Znakovito je da se uz većinu tih lokaliteta vezivao za ovo područje karakteristični toponim Gradina (<gradina 'prapovijesna utvrda').⁴⁰⁵ U međuvremenu je otkriven niz prapovijesnih lokaliteta, uglavnom

⁴⁰⁴ B. ČOVIĆ, 1965, 30.

⁴⁰⁵ U dugoj polovici 19. stoljeća konzervator Josip Alačević je zabilježio prve prapovijesne lokalitete na obrovačkom području. Osim gradinskih lokaliteta koje bilježi zbog ostataka iz novijih povijesnih razdoblja, poput Dračevca, Cvijine gradine, Bojnika i Zelengradine, navodi niz isključivo prapovijesnih gradinskih lokaliteta. To

manjih dimenzija i bez značajnijeg arheološkog sloja, koji se najčešće ne mogu interpretirati kao stalna naselja, ali imaju neke druge elemente, poput utvrđenosti ili smještaja na dominantnom ili teže pristupačnom položaju, zbog kojih se svrstavaju u skupinu gradina. Osim njih, posljednjih godina se otkriva sve više prapovijesnih lokaliteta koji nemaju uobičajene gradinske karakteristike, kao što su masivni bedemi ili smještaj na strateškim položajima, zbog čega ih svrstavamo u zasebnu skupinu.

Do sada je na obrovačkom području registrirano više od pedeset lokaliteta koji se mogu uvrstiti u skupinu prapovijesnih gradina. Na svega nekoliko lokaliteta provedena su manja arheološka iskopavanja na temelju kojih ih se moglo samo okvirno datirati.⁴⁰⁶ U novije vrijeme dio gradinskih lokaliteta je datiran na osnovi površinskih nalaza pronađenih tijekom terenskih pregleda.⁴⁰⁷ Na temelju do sada provedenih istraživanja može se zaključiti da gradine na obrovačkom području potječu iz širokog vremenskog razdoblja, odnosno da su građene tijekom eneolitika, brončanog i željeznog doba. Postoji i jedan lokalitet koji ima karakteristike prapovijesne gradine, a izgradnja mu se vezuje uz rimsko razdoblje.⁴⁰⁸

Za veliku većinu obrovačkih gradina može se tvrditi da su izgrađene na položajima koji im osiguravaju težu pristupačnost u kontekstu sigurnosti lokaliteta, ali se ne može dokazati da je odabir položaja na kojemu će se graditi bio motiviran isključivo sigurnosnim razlozima. Na nekim drugim područjima, primjerice uz kanjone Krupe i Zrmanje, brdskih položaja ima izuzetno malo, zbog čega su za gradnju gradina češće birani položaji na ravnom zemljištu, ali uz sam rub kanjona. S obzirom na položaj na kojemu su izgrađene, mogu se izdvojiti četiri glavne skupine gradina. No, treba istaknuti da je to samo gruba podjela jer su gradine u velikoj većini slučajeva izgrađene na mjestima koja su bila najpogodnija na nekom području, tako da bi se neke od njih mogle svrstati u više skupina.⁴⁰⁹

su *Gradina* (Kruševo), *Gradina* (Muškovci), *Gradina Veselinović* (Golubić), *Gradina* (Kaštel Žegarski), *Gradina Nosak*, *Gradina Velika*, *Gradina Trebačnik*, *Gradina Babić* (Nadvoda), *Gradina Velika* i *Gradina Mala* (Komazeci): J. ALAČEVIĆ, 1879. i 1880.

⁴⁰⁶ Iskopavanja su provedena na Cvijinoj gradini (Kruševo), Gradini (Medviđa), Gradinci (Komazeci) i Gradini (Muškovci). Više informacija o ovim iskopavanjima donosi se u podpoglavlju *Pregled arheoloških istraživanja*.

⁴⁰⁷ I. KULENOVIĆ *et al.*, 2021, 5-42; Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 37-72.

⁴⁰⁸ Radi se o lokalitetu Kovčežić na Zrmanji na području Bilišana, o kojemu će biti više riječi u podpoglavlju o rimskom razdoblju.

⁴⁰⁹ Na primjer gradina Bojnik (Kruševo) je izgrađena na vrhu jezičastog brda, ali jedan manji dio joj se nalazi uz rub kanjona Zrmanje, a slično je s gradinom Kuk/Čukura Lacmanovića u Gornjem Karinu, koja je izgrađena uz rub klisure najvećeg uzvišenja.

Gradine na vrhovima uzvišenja

U ovu skupinu spada najveći broj obrovačkih gradina što je uobičajeno za sva područja na kojima postoje gradinski lokaliteti. Često se radi o najistaknutijim položajima u krajoliku, poput Dračevca (Jasenice), Cvijine gradine (Kruševo), Veselinovića gradine (Golubić), Trebačnika (Nadvoda), Zelengradine (Zelengrad) i drugih. Izuzetak su viši predjeli planine Velebit gdje su gradinski lokaliteti iznimno rijetki. Na području poput bukovičkog pobrđa (Medviđa, Zelengrad i Kruševo), postoji niz brdskih lokaliteta na kojima su mogle biti izgrađene gradine. Na takvim predjelima su mogli biti birani najpogodniji položaji, na primjer oni koji su pristupačni samo s jedne strane i koji su uz minimalan trud mogli biti utvrđeni. Takav su primjeri gradinski lokaliteti Zelengradina (Zelengrad) i Uvezac (Kruševo), kojima su samo na istočnoj, najpristupačnijoj strani postojali skromni ostaci bedema. Većina ostalih brdskih gradinskih lokaliteta ima vijenac bedema oko cijelog vrha, a ako na brdu postoje strme klisure onda je bedem bio građen samo na najpristupačnijim stranama. Neki od najtipičnijih gradina s jednostrukim bedemom su Gradina kod Zelenikovca (Jasenice), Gradina kod Modrića (Zaton Obrovački), Veselinovića gradina (Golubić), Čosina gradina (Nadvoda), Velika gradina (Muškovci), Gradina i Gradinica (Komazeci) i druge (sl. 33-34). Gradine s dvostrukim nizom kružnih bedema nisu karakteristične za obrovačko područje,⁴¹⁰ a samo djelomično im nalikuju Gradina (Bogatnik), koja uz jednostruki elipsoidni bedem ima i vanjski lučni bedem na istočnoj padini i gradina iznad Jankovića buka (Muškovci), koja ima dva bedema koji pregrađuju riječni rt.

Važno je istaknuti da se površinom najveće gradine na obrovačkom području, poput Gradina u Medviđi (7 ha), Cvijina gradina (5,5 ha), Bojnik (5 ha) i Velika gradina (4 ha) u Kruševu i Trebačnik u Nadvodi (3,8 ha), nalaze na dominantnim brdskim položajima. Ovi se lokaliteti zbog svoje velike površine najčešće smatraju središnjim naseljima prapovijesnih zajednica. To potvrđuju i činjenica da su Cvijina gradina (*Ansiium*) i Gradina u Medviđi (*Sidrona*) u ranom rimskom razdoblju bila središta autohtonih liburnskih zajednica.

⁴¹⁰ Na brdu Orlić u Gornjem Erveniku, nedaleko od obrovačkog naselja Krupa, postoji gradina s dvostrukim kružnim bedemom: M. VUKOVIĆ, 2018, 71, sl. 33.

Slike 33-34. Prapovijesni gradinski lokaliteti Gradinica u Komazecima i Veselinovića gradina u Golubiću (snimili Š. Vrkić; N. Kulenović)

Slike 35-36. Gradina kod Prndelja u Nadvodi i gradinski lokalitet na Zrmanji u Bogatniku (snimila V. Glavaš)

Velika gradina (Kruševo) i Trebačnik (Nadvoda) ističu se i složenošću suhozidnih struktura. Time svakako spadaju u skupinu najvažnijih prapovijesnih lokaliteta na obrovačkom području i vjerojatnih prapovijesnih centralnih naselja. Iako ni jedan lokalitet nije arheološki iskopavan, terenski pregledi ogoljenog krškog terena na kojima se nalaze omogućuju dobivanje većeg broja

informacija. Za oba lokaliteta je karakteristično da su imali izdvojene i povišene dijelove (*akropole*), koji su mogli imati neku posebnu funkciju.

Među gradinama koje imaju manje izdvojene dijelove uz rub kanjona ističu se Kuk (Gornji Karin), Čičevac (Golubić) i gradina iznad Jankovića buka (Muškovci). Nije moguće pouzdano utvrditi koju su funkciju imali ovi manji izdvojeni prostori.⁴¹¹ Velika gradina je znatnije devastirana tijekom 20. stoljeća, ponajviše eksploatacijom boksita, ali na osnovi sačuvanih ostataka može se zaključiti da ne spada u tip jednostavnih gradinskih lokaliteta.⁴¹² Trebačnik se nalazi na dominantnom brdskom položaju (349,5 m) u međuriječju Krupe i Zrmanje. Na lokalitetu nisu provedena arheološka iskopavanja, ali su više puta provedeni terenski pregledi.⁴¹³ Ovaj lokalitet se po mnogočemu ističe među svim obrovačkim gradinama. Već je na početku istaknuto da se radi o složenom lokalitetu koji se sastoji od više elemenata, poput središnjeg dijela (1,8 ha), na čijem se vrhu ističe manji akropolski dio (0,1 ha). Unutar cijelog tog područja vidljive su manje terase na kojima su bili objekti, prolazi u bedemima i komunikacije na unutarnjem dijelu gradine, a na najnižem predjelu nalazi se velika depresija koja je najvjerojatnije korištena za prikupljanje oborinskih voda, što je velika rijetkost na obrovačkim gradinama.⁴¹⁴ Ova je gradina jedinstvena i po činjenici što je naknadno proširena, odnosno dograđen joj je masivni bedem na zapadnoj strani čime je zaštićeni prostor povećan za 1,6 ha.

Gradine uz rubove kanjona ili klisura

Za obrovačko područje je karakteristična nešto veća skupina gradinskih lokaliteta koji su izgrađeni uz rubove kanjona rijeka, potoka i strmih klisura. Najpoznatiji lokalitet je Smokovac (Krupa) izgrađen uz potok Orovača, na koji se najčešće ubicira antički grad Hadra.⁴¹⁵ Nasuprot njemu nalazi se jednostavni gradinski lokalitet nastao izgradnjom lučnog bedema između

⁴¹¹ Slične prostore mogle su imati i neke druge gradine, posebno one koje su ostale naseljene tijekom rimskog razdoblja. Tako je na Cvijinoj gradini poznati rimski hram bio izgrađen na mjestu koje je imalo najveću moguću vidljivost.

⁴¹² Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 46.

⁴¹³ M. JURJEVIĆ – M. ILKIĆ, 2019, 20-21; M. VUKOVIĆ, 2018, 58-59; Š. VRKIĆ, 2014, 115, bilj. 44.

⁴¹⁴ Osim na Trebačniku, objekti u kojima se mogla prikupljati oborinska voda zabilježeni su još samo na Cvijinoj gradini (Kruševo), Velikoj Kreti (Zelengrad) i Gradini Veselinovića (Golubić).

⁴¹⁵ Ž. MILETIĆ – V. GLAVAŠ, 2014, 552-555; S. ČAČE 2007, 53; Ž. MILETIĆ 1993, 177-178.

kanjona potoka Orovača i rijeke Krupe.⁴¹⁶ Na području naselja Bogatnik, uz desnu stranu rijeke Zrmanje, nalazi se prapovijesni gradinski lokalitet otkriven analizom zračnih snimaka (sl. 36).⁴¹⁷ Lokalitet je nastao izgradnjom 120 m dugog bedema, a vjerojatno je korišten kao sezonsko naselje.⁴¹⁸ Gradina iznad Jankovića buka (Muškovci), smještena uz lijevu obalu Zrmanje je izgrađena na način da je riječna okuka pregrađena s dva masivna suhozidna bedema. S obzirom da u bližoj okolini nema pogodnih brdskih položaja, ovo je bio najjednostavniji način za izgradnju utvrđenog lokaliteta.

Uz kanjon donjeg toka rijeke Zrmanje nalaze se manji lokaliteti Punta Miljanića (Kruševo) i Šibenik/Gradina (Jasenice). Na uzdignutom položaju uz kanjon rijeke Krnjeze nalazi se gradina Čičevac (Golubić).⁴¹⁹ U njejoj blizini, na predjelu Kosa, smještena je prapovijesna gradina Prezida (Golubić), netipičan gradinski lokalitet koji je nastao izgradnjom masivnog suhozidnog bedema između kanjona rijeke Krupe i Krnjeze, kojim je onemogućen pristup rijekama s istočne strane.⁴²⁰ Analizom zračnih snimaka otkriveni su gradinski lokaliteti Kuk i Vršina u Gornjem Karinu, oba izgrađena na nepristupačnom području uz rubove strmih litica.⁴²¹

Gradine na nižim jezičastim uzvišenjima

Poznato je nekoliko gradinskih lokaliteta koji su nastali pregradnjom različitih jezičastih uzvišenja čime je dobiven zaštićeni prostor kojemu je sa svih strana bio otežan pristup. Najpoznatiji je lokalitet Gradina kod Prndelja (Nadvoda), koju je prvi opisao njemački arheolog W. Buttler.⁴²² Nalazi se uz desnu obalu Zrmanje, na jezičastom brdu koje je pregrađeno masivnim suhozidnim bedemom (sl. 35).⁴²³ Gradina je bila trajno naseljena, na što ukazuje sačuvani arheološki slojevi, dok slučajni pronalazak predrimskog novca ukazuje na vrijeme do kojega je lokalitet bio naseljen.⁴²⁴ Na području zaseoka Paravinja Dolac (Muškovci) nalazi se donekle sličan gradinski lokalitet. Izgrađen je na jezičastom brdu uz lijevu stranu Zrmanje, ali

⁴¹⁶ Lokalitet je otkriven proučavanjem zračnih snimaka, ali na njemu još uvijek nisu provedena terenska istraživanja: Š. VRKIĆ, 2014, 115, bilj. 45.

⁴¹⁷ M. ČELHAR, 2014, 351, kat. 066.

⁴¹⁸ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2019, 54-55.

⁴¹⁹ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2018, 59.

⁴²⁰ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2018, 60; Š. VRKIĆ, 2014, 118.

⁴²¹ Š. VRKIĆ *et al.*, 2020, 20-22.

⁴²² W. BUTTLER, 1933, T. 39/3, 196.

⁴²³ M. VUKOVIĆ, 2018, 64.

⁴²⁴ M. ILKIĆ – L. ŠEŠELJ, 2017, 296, kat. 37; M. ILKIĆ – M. REBIĆ, 2014, 98 i 102, kat. 2 i 21.

radi se o znatno skromnijem lokalitetu koji nema tako značajan arheološki sloj.⁴²⁵ Na području Bilišana poznata su dva takva lokaliteta. Prvi se nalazi iznad zaseoka Obrići, na jezičastom brdu čiji je prednji dio pregrađen masivnim suhozidnim bedemom. Lokalitet nema arheološki sloj zbog čega je izgledno da se na radi o trajnom naselju.⁴²⁶ Nešto složeniji je drugi lokalitet smješten na uzvišenju Vrščić Berberov, koji se nalazi nedaleko od poznatijeg lokaliteta Berberova gradina.⁴²⁷ Ovaj lokalitet je nastao na način da je na krajnjem rubu jezičastog brda izgrađena kamena sturktura, za koju nije pouzdano utvrđeno je li podignuta kao masivna pregradnja ili je ona bila zaseban objekt koji se sačuvao kao široko urušenje. Oko 360 m južnije ista je kosa pregrađena masivnim prapovijesnim suhozidom, ali nije poznato da li su obje strukture iz istog razdoblja i na koji su način povezane.⁴²⁸

Gradine na ravnome zemljištu

Prapovijesni gradinski lokaliteti na ravnom zemljištu na obrovačkom su području iznimno rijetki, ali i na svim drugim područjima na kojima su gradinski lokaliteti rasprostranjeni. Jedini lokalitet koji se sa sigurnošću može uvrstiti u ovu skupinu je Gradina/Zelića gradina (Kaštel Žegarski).⁴²⁹ Toponim *Gradina* i masivni kameni bedem prvi put su zabilježeni na austrijskoj katastarskoj karti iz 1827. godine.⁴³⁰ Pod tim imenom se prvi put pojavljuje u arheološkoj literaturi u drugoj polovici 19. stoljeća,⁴³¹ a naziv *Zelića gradina* u literaturi se pojavljuje tijekom 20. stoljeća.⁴³² Gradina je smještena na ravnom zemljištu u Žegarskom polju uz samo

⁴²⁵ Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 63-64, sl. 24.

⁴²⁶ Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 61-62.

⁴²⁷ Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 62.

⁴²⁸ Lokalitet je otkriven analizom zračnih snimaka, a u arheološkoj literaturi je objavljen kao zaseban gradinski lokalitet i označen toponimom Mirčetina draga (Bilišane): Š. VRKIĆ, N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 62-63.

⁴²⁹ Postoji i jedan manji prapovijesni lokalitet izgrađen na ravnom zemljištu na predjelu Zidine (Golubić), koji bi se zbog veličine bedema mogao uvrstiti u gradinske lokalitete. To je manji objekt, dimenzija 62 x 30 m, opasan shozidnim bedemom koji je originalno bio širok od 2,15 m do 2,60 m. Unutrašnjost objekta ne sadrži arheološki sloj, a manji broj ulomaka keramičkih posuda, pronađenih na mjestu oštećenje bedema, upućuje na njegovo prapovijesno podrijetlo: Š. VRKIĆ, 2014, 110.

⁴³⁰ <https://maps.arcanum.com>.

⁴³¹ Lokalitet je zabilježio konzervator Alačević opisujući ga kao: *campo fortificato in campagna denominato Gradina*: J. ALAČEVIĆ, 1880, 74.

⁴³² Veliki gradinski lokalitet u Žegarskom polju zamijetio je Lujo Marun još 1921. godine: L. MARUN, 1998, 237. Povodeći se za tvrdnjama pojedinih povjesničara da se antički grad Stridon, rodno mjesto svetog Jeronima, nalazio na Zrmanji, organizirao je nekoliko iskopavanja tijekom 1930-ih godina. On je vjerojatno započeo iskopavanje na Gradini (Zelića gradina) u središtu Žegarskog polja, ali kasnije se prebacio na jedan lokalitet iz mlađeg razdoblja, koji se možda nazivao Zelića gradina, a nalazio se nizvodno na području na kojemu su kasnije izgrađene nove kuće stanovnika iz zaseoka Zelići.

korito rijeke Zrmanje (sl. 37-39). Veliki kameni bedem s južne i široko korito rijeke sa sjeverne strane su ograđivali površinu kruškolikog oblika od 28000 m². Osim toga, tijekom prošlosti rijeka se prelijevala i stvarala močvarno zemljište uz vanjsku stranu bedema, a oblik okolnih oranica ukazuje na mogućnost da se rijeka račvala i tekla s obje strane gradine. Tek su 1970-ih godina poduzeti značajniji melioracijski radovi, koji su uključivali produbljenje riječnog korita i izgradnju poljskih kanala, nakon kojih je Žegarsko polje poprimilo svoj današnji izgled. Tijekom navedenih radova u potpunosti je razgrađena cijela istočna strana bedema gradine, što potvrđuje avionska snimka nastala prije 1968. godine.

Slika 37-39. Gradina/Zelića gradina u Žegarskom polju na području Kaštela Žegarskog (snimila V. Glavaš; Š. Batović, 1977, fig. 3/14; Geoportal.dgu)

Š. Batović je istaknuo ovu gradinu kao rijedak primjer gradinskog lokaliteta na ravnom zemljištu, te je tom prilikom objavio njen tlocrt koji nije u potpunosti odgovarao stvarnom stanju na terenu. Na toj je skici prikazana dvojna gradina, koja se sastojala od većeg i manjeg pravokutnog dijela prislonjenih uz korito rijeke.⁴³³ Arhivske karte i stare snimke ne potvrđuju da je gradina bila podijeljena na dva dijela. U svakom slučaju, odabirom položaja uz rijeku i

⁴³³ Š. BATOVIĆ, 1977, 207, Fig. 3/14.

izgradnjom velikog kamenog bedema, lokalitet je dobio karakteristike mnogih drugih gradinskih lokaliteta koji se nalaze na povišenim i teže pristupačnim položajima.

Za većinu gradina iz četiriju navedenih skupina se može smatrati da je odabir mjesta na kojemu su izgrađene omogućio težu pristupačnost lokalitetu, koju su osiguravali visinski položaji, smještaj uz duboki kanjon ili rub litice i vodene prepreke. Izgradnja većih ili manjih kamenih bedema je u svim slučajevima pridonijela većoj zaštiti lokaliteta ili postizanju dojma da se radi o dobro utvrđenom i teško pristupačnom položaju. Bedemi nisu građeni na stranama koje su smatrane teže pristupačnima, zbog čega samo trećina obrovačkih gradina ima potpuno zatvorenu formu bedema, koji su kružnog ili elipsoidnog oblika.

Već je na početku istaknuto da mnoge obrovačke gradine nisu bile korištene kao trajna naselja. Na to ukazuje izostanak značajnijeg arheološkog sloja kod većine lokaliteta, a kod pojedinih uopće nije zabilježeno postojanje površinskih arheoloških nalaza. Nekoliko je lokaliteta na kojima tijekom terenskog pregleda nisu pronađeni pokretni arheološki nalazi, poput ulomaka keramike i kamenih alatki, a za koje je isključena mogućnost postojanja arheološkog sloja jer se nalaze na krškoj podlozi. Takvi lokaliteti su Gradina (Zelengrad),⁴³⁴ Prezida (Golubić),⁴³⁵ Svinjski Dolac (Bilišane)⁴³⁶ i Velika Kreta (Zelengrad). Među njima se posebno ističe lokalitet Velika Kreta jer spada među najveće prapovijesne lokalitete na obrovačkom području. Ova je gradina izgrađena na vrhu izduženog brda, na način da je po rubu relativno ravnog platoa, najveće nadmorske visine od 445 m, izgrađen 740 m dugi suhozidni bedem. Njime je ograđen elipsoidni prostor, dimenzija 330 m x 100 m i površine 27000 m². Na različitim položajima unutar gradine nalaze se ostaci desetak suhozidnih objekata. Na središnjem dijelu vidljiva je mikrodepresija u kojoj su se zadržavale oborinske vode. Zbog postojanja objekata još više iznenađuje činjenica da tijekom terenskog pregleda nisu pronađeni pokretni arheološki nalazi.⁴³⁷ Izostanak arheološkog sloja isključuje mogućnost da se radi o lokalitetu koji je bio trajno naseljen, a otvara mogućnosti interpretacije ove gradine kao mjesta izgrađenog za privremeni ili povremeni boravak većeg broja ljudi.

Osim ovih nekoliko lokaliteta bez ikakvih sitnih arheoloških nalaza, postoji čitav niz gradina na kojima su pronađeni malobrojni ulomci keramike, ponekad i dijelovi žrvnjeva, a za koje je potvrđeno da nemaju značajniji arheološki sloj. Takav je slučaj s većinom visinskih

⁴³⁴ Š. VRKIĆ – D. MAURIN, 2013, 57, bilj. 5.

⁴³⁵ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2018, 60.

⁴³⁶ Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 64.

⁴³⁷ M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 14-17.

lokaliteta na lijevoj strani rijeke Zrmanje, poput Gradine kod Zelenikovca, Fratarske glavice (Jasenice), Gradine kod Modrića, Bravarice (Zaton Obrovački), Veselinovića gradine, Bilića gradine, Čičevca/Gradina iznad Krnjeze (Golubić), Ruje (Krupa/Grab) i drugih, za koje se opravdano može pretpostavljati da su korišteni kao sezonska stočarska naselja ili za neke druge svrhe.⁴³⁸

Gradine koje imaju sačuvan deblji arheološki sloj, poput Velike gradine i Berberove gradine (Bilišane) su gotovo sigurno bile kontinuirano naseljene tijekom više stoljeća (sl. 40-41). Kao trajna naselja su vjerojatno korištene i gradine koje imaju broje površinske nalaze, poput Velike gradine, Bojnika i Uvesca (Kruševo), Zelengradine (Zelengrad), Dračevca (Jasenice), Trebačnika, Čosine gradine i Gradine kod Prndelja (Nadvoda), Pljuvake (Muškovci) i drugih. Na svakom od ovih lokaliteta arheološki slojevi i površinski nalazi su sačuvani na specifičan način, koji je uvjetovala konfiguracija terena, izgled bedema i različiti postdepozicijski procesi koji su se na njima događali. Tako na primjer Berberova gradina ima debeli arheološki sloj koji se obrušava po strmim padinama brežuljka,⁴³⁹ dok je sloj na Velikoj gradini (Bilišane) raspoređen u uskom elipsoidnom pojasu uz unutarnju stranu bedema. Kod površinskih nalaza također je zabilježena različita situacija. Ulomci keramike se nalaze uz unutarnju stranu bedema i na samim bedemima, a zabilježeno je i nekoliko slučajeva u kojima su najbrojniji površinski nalazi pronađeni izvan gradine. Takav je slučaj gradina iznad Jankovića buka (Muškovci), kod koje je većina nalaza pronađena na siparu koji se obrušava sve do korita rijeke.⁴⁴⁰ Na lokalitetu Pljuvaka (Muškovci) najveći broj nalaza je pronađen uz vanjsku stranu bedema što je posljedica poljoprivrednog iskorištavanja donje terase tijekom recentnog razdoblja.⁴⁴¹

U dosadašnjoj arheološkoj literaturi nije previše uzimana u obzir mogućnost da su prapovijesni gradinski lokaliteti u novijim razdobljima mogli biti iskorištavani u poljoprivredne svrhe. Analizom mletačkih katastarskih karata je uočeno da je na Cvijinoj gradini (Kruševo) početkom 18. stoljeća postojalo više manjih poljoprivrednih čestica, koje su tijekom istog stoljeća napuštene.⁴⁴² Čišćenjem zemljišta i nabacivanjem kamenja uz njegove rubove formirane su terase i kamene strukture koje su još uvijek djelomično sačuvane. Iako ne postoje

⁴³⁸ U tradicionalnom poimanju gradine se često poistovjećuju s prapovijesnim utverdama, koje su na primjer izgrađene radi kontrole prapovijesnih putova. Usp. T. ŠARLIJA, 2010.

⁴³⁹ Ova se gradina nalazi na nižem položaju u blizini suvremenih naselja, zbog čega nije isključeno da je tijekom vremena odnošen kamen za gradnju kuća, suhozidnih ograda i drugih objekata, zbog čega je lokalitet poprimio današnji izgled.

⁴⁴⁰ Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 49-50.

⁴⁴¹ Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 66.

⁴⁴² DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 120 (*Crussevo*), fol. V.

arhivske potvrde, slična se situacija može pretpostaviti za Veliku gradinu (Bilišane), Gradinu (Medviđa) i Smokovac (Krupa). Velika gradina u Bilišanima uz unutarnju stranu urušenog bedema ima prstenasti pojas zemljanog sloja koji ukazuje da je u jednom trenutku ta površina bila očišćena od kamenja radi poljoprivrednog ili stočarskog iskorištavanja. Na nekim je drugim lokalitetima zabilježeno da kombinacija različitih faktora (ljudi, životinje, vegetacija i atmosferske prilike) još uvijek djeluju na pomicanje nalaza na lokalitetu. Primjeri gdje se djelovanjem atmosferskih prilika ulomci keramike još uvijek obrušavaju po južnim terasama izvan područja nekadašnjih naselja su Zelengradina (Zelengrad) i Uvezac (Kruševo).

Zanimljivo je da gotovo svi gradinski lokaliteti za koje se pretpostavlja da su bili korišteni kao trajna naselja imaju stambene zone na južnim padinama, što svakako nije slučajno, već je uobičajen obrazac naseljavanja na ovom području jer taj položaj omogućava najdužu dnevnu insolaciju i zaštitu od hladnog sjevernog vjetra.⁴⁴³

Velike razlike između obrovačkih gradina, koje se najviše očituju u njihovoj površini, mjestu izgradnje, broju nalaza i drugim aspektima, ukazuje na različite funkcije, motive i okolnosti izgradnje ovih objekata. Jedna od zajedničkih karakteristika i često jedine vidljive strukture na gradinama, jesu suhozidni bedemi. Među njima također postoje značajne razlike u obliku, veličini i stanju sačuvanosti, a zajedničko im je obilježje suhozidna tehnika izgradnje. Za gradnju bedema uglavnom je korišten lomljeni vapnenac, ponekad i veći blokovi, prikupljeni na samom lokalitetu ili u njegovoj neposrednoj blizini.⁴⁴⁴ Na nijednom obrovačkom gradinskom lokalitetu nisu zabilježeni megalitski ili kiklopski bedemi.

Po veličini i obliku bedema ističu se Gradina (Muškovci) i Prezida (Golubić). Gradina u Muškovicima je najmonumentalniji gradinski lokalitet na obrovačkom području. Masivni i kompleksni bedem nalazi se na sjevernoj, najpristupačnijoj strani, dok je na istočnoj strani znatno skromnijih dimenzija. Na zapadnoj strani nalazi se strmi i nepristupačni kanjon potoka Čavla (Pećica), dok je južna strana blaža strmina koja se postupno spušta prema koritu rijeke Zrmanje. Na ovim stranama nisu bili izgrađeni nikakvi bedemi. Na krškoj površini s unutarnje strane bedema nema ostataka koji bi ukazivali da se radi o trajno naseljenom lokalitetu. Tijekom terenskih pregleda i iskopavanja manjeg dijela bedema pronađen je manji broj ulomaka keramičkih posuda, koji su okvirno datirani u prapovijesno razdoblje. Tijekom zaštitnih

⁴⁴³ Na sličan je način raspoređena većina novovjekovnih obrovačkih zaseoka, a objekti u njima su orijentirani tako da su zaštićeni od hladnog sjevernog vjetra (bure), na način da na sjevernoj strani nemaju nikakve otvore, dok se ulaz i manji prozori nalaze okrenuti prema jugu.

⁴⁴⁴ Na lokalitetu Gradina (Zelengrad) gotovo cijeli bedem je izgrađen od specifičnih amorfnih ploča koje se mogu pronaći na površini sjeverne padine brda: M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 14, sl. 7-8.

arheoloških istraživanja na sjeverozapadnoj strani bedema je otkriven manji ulaz do kojega je vodio uski put, a sličan je ulaz uočen i u urušenoj strukturi istočnog bedema. Istraživanja su pokazala da se radi o kompleksnoj prapovijesnoj arhitekturi sastavljenoj od bedema, kula i prolaza.⁴⁴⁵ Osim veličine i složenosti bedema, kod ove gradine se ističe i neobično veliki ulaz na sjevernoj strani, koji je vidljiv kao prekid u bedemu. Uz njegovu vanjsku stranu nalaze se dvije masivne izbočine koje su najvjerojatnije štatile ulaz. Na osnovi veličine, načina i položaja izgradnje bedema zaključeno je da ovaj lokalitet nije imao samo obrambeni karakter, već je njegova izgradnja mogla imati veliko simboličko i političko značenje u procesu stvaranja i oblikovanje jedne centralno organizirane prapovijesne zajednice na donjem toku Zrmanje.⁴⁴⁶

Lokalitet Prezida na Kosi (Golubić) nastao je na način da je kamenim bedemom dugim 420 m pregrađeno područje između rijeka Krnjeze i Krupe. Na urušenom bedemu je pronađeno nekoliko ulomaka keramičkih posuda okvirno datiranih u mlađa prapovijesna razdoblja.⁴⁴⁷ Na području središnje Europe dokumentirani su brojni lokaliteti iz željeznog doba koji su imali monumentalne bedeme koji su imali veliko simboličko značenje i nisu bili neophodni radi sigurnosnih razloga. Gradnju su im organizirale društvene elite koje su na taj način oblikovale političke zajednice i osiguravali svoj vodeći položaj u društvu.⁴⁴⁸

Uspostavom rimske vlasti trajno se napušta većina do tada naseljenih gradinskih lokaliteta. Pronalazak pojedinih slučajnih nalaza ukazuje da su tada napušteni lokaliteti Dračevac (Jasenice), Berberova gradina (Bilišane), Zelengradina (Zelengrad) i Gradina kod Prndelja (Nadvoda). Do razdoblja kasne antike ostali su naseljeni gradinski lokaliteti Cvijina gradina (Kruševo), Gradina (Medviđa) i Smokovac (Krupa). U međuvremenu su antički i kasnoantički strateški objekti izgrađeni na gradinskim lokalitetima Pljuvaka (Muškovci) i Šibenik/Gradina (Jasenice). Tijekom kasnog srednjeg vijeka na gradinama Dračevac (Jasenice), Fortica (Obrovac), Stari Obrovac (Bilišane) i Zelengradina (Zelengrad) su izgrađene utvrde koje su bile u posjedu krbavskih knezova Kurjakovića. Tijekom novog vijeka na Bojniku (Kruševo) je izgrađena manja osmanska vojna utvrda koja je samo neznatno oštetila prapovijesne strukture.⁴⁴⁹ Zbog blizine novovjekovnih zaselaka tijekom vremena su znatnije oštećene gradina u zaseoku Paravinja Dolac (Muškovci)⁴⁵⁰ i Berberova gradina (Bilišane). Tijekom 20.

⁴⁴⁵ Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 51-58.

⁴⁴⁶ Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 58.

⁴⁴⁷ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2018, 60.

⁴⁴⁸ M. FERNÁNDEZ-GÖTZ – D. KRAUSSE, 2016, 267-268.

⁴⁴⁹ I. KULENOVIĆ *et al.*, 2021, 5-42.

⁴⁵⁰ Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 63-64.

stoljeća znatnije su oštećeni lokaliteti Gradina u Žegarskom polju (Kaštel Žegarski)⁴⁵¹ i Velika gradina (Kruševo),⁴⁵² a na gradinama Dračevac (Jasenice), Cvijina gradina (Kruševo) i Gradina kod Modrića (Zaton Obrovački), nastala su manja oštećenja tijekom Domovinskog rata.

Eksploatacijom boksitne rude u središtu Jasenica u potpunosti je uništen značajni gradinski lokalitet Juričevića gradina (sl. 42-43). Infrastrukturnim radovima provedenim u recentnom razdoblju oštećene su Berberova gradina (Bilišane),⁴⁵³ Gradina (Muškovci)⁴⁵⁴ i Trebačnik (Nadvoda).⁴⁵⁵ Na mnogim drugim gradinama postoje ostaci iz mlađih razdoblja, poput suhozidnih ograda, poljoprivrednih parcela, pastirskih ili vojnih zaklona i slično, ali zbog neznatnog oštećivanja prapovijesnih struktura nije ih potrebno pojedinačno navoditi.⁴⁵⁶ Gradine koje su ostale naseljene tijekom rimskog razdoblja, na kojima su izgrađene srednjovjekovne utvrde i u čijoj su blizini izgrađena suvremena naselja su najmanje sačuvale svoj izvorni izgled.⁴⁵⁷

Gradine su dugo vremena bile najveće i najdominantnije antropogene strukture u obrovačkom krajoliku, a mnoge su još uvijek dobro vidljive jer se nalaze na istaknutim položajima i znatan dio ih nije devastiran novijim gradnjama. Najmonumentalnije među njima su od davnina prepoznate kao važna mjesta u krajoliku što potvrđuju njihovi nazivi Gradina ili Gradinica. Pregledom arhivskih i suvremenih karata, terenskim istraživanjima i arheološkom literaturom na obrovačkom području je potvrđen naziv *Gradina* ili *Gradinica* za 25 prapovijesnih arheoloških lokaliteta. U većini slučajeva je riječ o lokalitetima s masivnim suhozidnim bedemima smještenim na najistaknutijim položajima, a samo iznimno su to lokaliteti sa skromnijim strukturama, poput Gradine (Zelengrad), Šarića gradine (Medviđa) i Gradine kod Lukića (Medviđa).

⁴⁵¹ Tijekom melioracije Žegarskog polja 1970-ih godina u potpunosti je razgrađen dio bedema prapovijesne gradine. Ostaci bedema prije provođenja radova dobro su vidljivi na avionskim snimkama nastalim prije 1968. godine: <https://ispu.mgipu.hr>.

⁴⁵² Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 44-46.

⁴⁵³ Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2020, 60, sl. 19.

⁴⁵⁴ Š. VRKIĆ, 2011, 534-536.

⁴⁵⁵ Ovaj je lokalitet oštećen izgradnjom protupožarne osmatračnice koja je postavljena na sam vrh gradine.

⁴⁵⁶ Kao primjer možemo navesti Veselinovića gradinu (Golubić) kojoj je na dijelu bedema izgrađena suhozidna ograda, a u unutrašnjosti manji suhozidni objekti iz razdoblja novog vijeka. Na taj su način nastala minimalna oštećenja prapovijesnih struktura. Na isti način bila je ograđena Juričevića gradina koja se nalazila u središtu Jasenica.

⁴⁵⁷ Postojanje gradinskih lokaliteta na mjestima srednjovjekovnih utvrda Obrovac i Stari Obrovac je utvrđeno samo na osnovi površinskih ulomaka keramičkih posuda.

Slika 40-41. Velika gradina i Berberova gradina u Bilišanima – primjeri prapovijesnih gradinskih lokaliteta sa značajnim arheološkim slojevima (snimili V. Glavaš; Š. Vrkić)

Slika 42-43. Juričevića gradina u središtu Jasenica uništena rudokopom (Geoportal.dgu)

Uz gradine su se često vezivale narodne predaje koje su samo fragmentarno zabilježene. Najčešće su to priče o starom stanovništvu koje se na obrovačkom području nazivalo *Turci* ili rjeđe *Grci*. Tako je za Gradinu (Komazeci) zabilježena narodna predaja da je pripadala nekadašnjem *muslimanskom* stanovništvu.⁴⁵⁸ Po narodnoj predaji na gradini Uvezac (Kruševo)

⁴⁵⁸ Kazivač je N. K. iz Komazeca.

živjeli su *Turci* koji su prije odlaska na njoj zakopali blago.⁴⁵⁹ Slična narodna predaja o odlasku starijeg stanovništva i zakopavanju blaga je vezana i za obližnju Zelengradinu (Zelengrad).⁴⁶⁰ U zaseocima Mitrovići u Zelengradu postoji narodna predaja po kojoj je na gradini Velika Kreta (Medviđa/Bogatnik) boravila *grčka vojska*.⁴⁶¹ Na području Kruševa zabilježena je narodna predaja po kojoj su na gradinama Bojnik, Cvijina gradina i Zelengradina bili izgrađeni gradovi dodijeljeni kraljevim kćerima, po kojima su ti lokaliteti dobili današnja imena.⁴⁶² Ovo su samo neke od mnogobrojnih narodnih predaja koje su se vezivale za značajnije gradinske lokalitete koji su kod lokalnog stanovništva od davnina prepoznati kao drevna mjesta. Osim navedenih predaja, za sada nisu zabilježena neka druga vjerovanja i običaji vezani za gradine. One su svakodnevnom životu bile prostori na kojima su se napasala stada, a pojedine su bile iskorištavane u poljoprivredne svrhe ili su bile ograđene suhozidina i pretvorene u ograde.⁴⁶³ Na gradinama se privremeno boravilo u pastirskim zaklonima, osmatračnicama i vojnim položajima, ali nije zabilježen ni jedan slučaj da je novije naselje, pojedinačno domaćinstvo ili pastirski stan izgrađen unutar bedema prapovijesne gradine. Nisu zabilježena povezanost neprirodnih sila i nadnaravnih bića i gradina, kao što je to slučaj na nekim drugim područjima.⁴⁶⁴

5.1.2. Nalazišta na ravnome zemljištu

U ovom poglavlju obrađeno je nekoliko prapovijesnih lokaliteta koji nisu uvršteni u skupinu gradina jer ne posjeduju neke od glavnih karakteristika tih lokaliteta. Treba istaknuti da se radi o lokalitetima koji nisu bili zabilježeni u starijoj arheološkoj literaturi, a uočeni su analizom zračnih i satelitskih snimaka te kasnije potvrđenim terenskim pregledima. Glavni razlog zbog kojega su ti lokaliteti do sad ostali nezabilježeni je taj što se ne radi o monumentalnim strukturama smještenim na istaknutim položajima u krajoliku. Zbog istih razloga nisu privlačili pažnju ni mjesnom stanovništvu pa ni jedan od navedenih lokaliteta nema toponim koji je

⁴⁵⁹ Predaja je zabilježena u zaseocima Donji Vrkići i Brajnovići koji se nalaze u blizini gradine Uvezac.

⁴⁶⁰ M. MARINOVIĆ – M. MITROVIĆ, 1998, 73-74.

⁴⁶¹ I. MITROVIĆ, 2019, 376.

⁴⁶² N. ČONDIĆ – M. JURJEVIĆ, 2014, 5.

⁴⁶³ Recentni su suhozidi izgrađeni na gradinama Dračevac (Jasenice/Rovanjska), Juričevića gradina (Jasenice), Veselinovića gradina (Golubić), gradina u zaseoku Paravinja Dolac (Muškovci), Gradina (Komazeci) i Gradina (Medviđa).

⁴⁶⁴ Na primjer za gradinu Vrčevo Luka Jelić je zapisao: "...i otočanin i kotarac često ima Vrčevo u ustima te tvrdo vjeruje, da se na njem vještice jate, a prosti puk zazire od vrčevske gradine." L. JELIĆ, 1898, 115.

motiviran arheološkim ostacima.⁴⁶⁵ Zbog toga su objavljeni pod nazivom predjela na kojemu se nalaze ili najbližeg zabilježenog toponima.

Na predjelu Bilo, na graničnom području Bogatnika i Kaštela Žegarskog, nalazi se veliki prapovijesni objekt uočen pregledom satelitskih snimaka servisa Google earth i naknadno potvrđen terenskim pregledima.⁴⁶⁶ Lokalitet je smješten na zaravnjenom krškom terenu koji se postupno snižava prema sjeveroistočnoj strani. Nepravilnog je kružnog oblika, dimenzija 310 m x 280 m, ukupne površine 70000 m². Okružen je ostacima suhozida koji je originalno bio širok do 2 m, a danas je očuvan kao nisko urušenje (visine od 0,5 m do 1,5 m), koje većim dijelom široko 2 m, a na pojedinim mjestima doseže širinu od 5 m. Suhozid se može kontinuirano pratiti u cijeloj dužini, osim sjeverne strane gdje je uništen izgradnjom ceste (Ž 6025). Unutrašnjost objekta je relativno ravna, ali nema vidljivih ostataka objekata ili arheološkog sloja. Uz unutarnju stranu zida na sjeveroistočnoj strani na dva su mjesta pronađeni ulomci keramičkih posuda koji su omogućili da se objekt datira u prapovijesno razdoblje.⁴⁶⁷

Analizom satelitskih snimaka Google eartha i recentnih avionskih snimaka uočeni su mogući ostatci površinskih struktura na brdu Slime u Kruševu.⁴⁶⁸ Lokalitet se nalazi na brežuljku istočno od zaseoka Gornja Otišina, na neograđenom krškom području korištenom kao zajednički pašnjak. Terenskim pregledom na lokalitetu su identificirani jedva primjetni ostatci niskih suhozida uz koje su prikupljeni ulomci prapovijesne keramike. Ostaci suhozida su visoki 0,5 m, a originalno su bili široki oko 1,5 m. Na središnjem dijelu se može prepoznati veliki objekt nepravilnog kružnog oblika, širok oko 105 m, ukupne površine 8500 m². U unutrašnjosti postoje naznake ostataka manjih objekata ali se ne mogu pouzdano identificirati. Uz jugozapadnu stranu objekta prislonjen je polukružni zid koji ograđuje manji prostor. Na padini brda, oko 50 m južno od objekta, uočena je linearna struktura koja se može pratiti u dužini od 160 m. Ova struktura je po svemu nalik ostacima zidova objekta i potječe iz istog razdoblja, na što ukazuju i ulomci prapovijesne keramike koji su pronađeni uz njenu sjevernu stranu. Objekt se sa sigurnošću može datirati u prapovijesno razdoblje, sli se njegova točna namjena ne može pouzdano utvrditi.

⁴⁶⁵ Jedina iznimka mogao bi biti lokalitet Zidine u Zatonu Obrovačkom, ali za sada još uvijek nije moguće pouzdano utvrditi koji je bio motiv nastanka toponima.

⁴⁶⁶ Š. VRKIĆ, I. KULENOVIĆ, N. KULENOVIĆ, 2020, 60; Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2019, 57.

⁴⁶⁷ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ, 2020, 60.

⁴⁶⁸ Na suvremenim topografskim kartama lokalitet je označen nazivom Sljeme.

Lokalitet Pržun se nalazi na području Gornjeg Karina, na brežuljku koji se uzdiže uz sjevernu stranu kanjona potoka Bijela.⁴⁶⁹ Ulomci prapovijesnih posuda su koncentrirani na predjelu između vrha brda i dubokog kanjona. Od kamenih struktura najviše se ističe ostatak suhozida L oblika, koji se može pratiti u dužini od 120 m. Širina suhozida iznosi 1,5 m, a visina 0,5. Na nekim dijelovima je građen od okomito pobodenih tankih ploča po rubovima i sredine ispunjene sitnim kamenjem. Na lokalitetu je prikupljen veći broj ulomaka prapovijesne keramike i dio kamene alatke, koji su okvirno datirani u brončano doba.⁴⁷⁰ Na rubovima uzvišenja Pržun dokumentirana su tri kamena tumula koji bi mogli potjecati iz istog vremenskog razdoblja.⁴⁷¹ Ovaj lokalitet nije utvrđen i nema smještaj na nepristupačnom položaju zbog čega se ne može uvrstiti u gradinske lokalitete.

Na naseljenom krškom predjelu sjeverno od naselja Maslenica nalazi se prapovijesni lokalitet koji je u stručnoj literaturi zabilježen pod nazivom Livodice, koji se najvjerojatnije odnosi na obližnju ogradu koja potječe iz novijeg razdoblja.⁴⁷² Nepravilnog je izduženog oblika, na sjeverozapadu širi i zaobljeniji, na jugoistoku uzak i pravokutan. Dimenzije mu iznose 370 m x 150 m, a ukupna površine 34700 m². Cijeli je lokalitet okružen urušenim suhozidom, koji je originalno bio širok od 1 m do 2 m, sačuvane visine oko 1,5 m. Uz sjeverozapadnu stranu, na udaljenosti od 15 m do 20 m, proteže se identičan vanjski zid. Ulomci keramike su prikupljeni na površini kamenih struktura i datirani u razdoblje mlađe prapovijesti (brončano/željezno doba).⁴⁷³ Objekt je teže oštećen tijekom 20. stoljeća kad je preko njega izgrađena cesta Maslenica – Obrovac.

Na predjelu Zidine, smještenom na desnoj strani kanjona rijeke Zrmanje na području zaseoka Jokići-Zidine u Zatonu Obrovačkom, nedavno je otkriven jedan novi prapovijesni arheološki lokalitet. Ostaci starijih struktura su uočeni na arhivskoj avionskoj fotografiji nastaloj 1944. godine, a zatim su potvrđeni terenskim pregledom. Na osnovi preliminarnog istraživanja može se zaključiti da se na ravnom krškom terenu nalaze dva međusobno slična objekta, pravokutnog oblika, približnih dimenzija 70 x 30 m i 40 x 30 m. Strukture su na terenu očuvane u obliku pola metra visokog i jadam metar širokog kamenog nasipa obraslog travom. Jugoistočni kut većeg objekta je manjim dijelom oštećen prilikom izgradnje asfaltne ceste koja

⁴⁶⁹ Toponim je najvjerojatnije nastao po nepoznatom špiljskom objektu, koji se nalazi pri vrhu dubokog i strmog kanjona, a nije motiviran arheološkim ostacima vidljivim na terenu.

⁴⁷⁰ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ, 2020, 14-15.

⁴⁷¹ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ, 2020, 15-17.

⁴⁷² N. KULENOVIĆ, 2019, 273.

⁴⁷³ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2019, 272.

vodi prema zaseocima Jokići-Zidine i Jokići-Kučari. Na tom su mjestu pronađeni sitni ulomci prapovijesne keramike koji su omogućili okvirno datiranje ovog lokaliteta u prapovijesno razdoblje. Uz sjevernu stranu ovih objekata protežu se ostaci velikog suhozida, dugog do 1 km, koji ograđuju široko područje uz kanjon Zrmanje. Iako zid po stanju očuvanosti i načinu gradnje nalikuje prapovijesnim objektima, zbog neposredne blizine Obrovca, ne smije se isključiti mogućnost da potječe iz nekog novijeg povijesnog razdoblja.

5.1.3. Tumuli – kamene gomile

Tumuli su najbrojnije prapovijesne strukture na obrovačkom području. U dosadašnjim terenskim istraživanjima dokumentirano ih je više desetaka, a pretpostavlja se da njihov stvaran broj iznosi više stotina. Zaštitna arheološka iskopavanja su provedena na svega pet tumula. Istraživanja su pokazala da najčešće sadrže jedan središnji grob u koji su pokojnici sukcesivno pokapani duži vremenski period.⁴⁷⁴ Manji dio tumula nije imao grobnu funkciju, odnosno nije sadržavao grobove, već su mogli biti podignuti kao limitni ili kulturni objekti. No, točnu funkciju prapovijesnih tumula najčešće nije moguće utvrditi bez provođenja arheološkog iskopavanja.⁴⁷⁵ Osim toga, u pojedinim slučajevima je teško razlikovati prapovijesne tumule od kamenih gomila koje su nastajale u kasnijim razdobljima, najčešće krčenjem i čišćenjem zemljišta za potrebe poljoprivredne i stočarske djelatnosti.

Prapovijesni tumuli na obrovačkom području najvećim dijelom imaju kamenu, a manjim dijelom kameno-zemljanu konstrukciju. Najčešće su kružnog, a samo rijetko ovalnog oblika, promjera od 5 m do 25 m i visine od 0,5 m do 2,5 m. Za obrovačko područje su karakteristični tumuli manjih dimenzija, promjera do 10 m, a oni veći od 15 m promjera su dosta rijetki. Najveći prapovijesni tumul se nalazi oko 1 km jugoistočno od zaseoka Baljci (Dračevac) u Muškovicima, smješten nedaleko od kanjona rijeke Zrmanje, nasuprot srednjovjekovnoj utvrdi Stari Obrovac (sl. 44). Izgrađen je od amorfnog kamenja prikupljenog na okolnom području. Promjer mu iznosi 25 m, a visina 5 m. Ovaj tumul mjesno stanovništvo naziva Grojto. U skupinu većih tumula, čiji je promjer veći od 15 m, mogu se ubrojiti tumul kod kule Klisina, na Golom brdu kod Gnjatovića, jugoistočno od Velike gradine, na brdima Gradinica, Veliko i

⁴⁷⁴ Š. VRKIĆ – D. MAURIN, 2013, 51-98; N. ČONDIĆ, 2012, 560-562.

⁴⁷⁵ Na brdskom predjelu Orljak u Kruševu istražena je jedna kamena gomila u čijoj je strukturi pronađena veća količina keramike, ali nije potvrđeno postojanje grobne konstrukcije: N. ČONDIĆ, 2012, 562.

Malo Greblje u Bilišanima, zatim veliki tumul na brežuljku Stražbenica kod Župana i Golić kod Donjih Vrkića u Kruševu, dva tumula na predjelu Obaljenica u Gornjem Karinu, na brdu Grojito u Golubiću, Žegarska gromila i Semenjak u Krupi, Stražbenica u Bogatniku, veći tumul na predjelu Jelovac u Rovanjskoj i neki drugi.

Kameni tumuli najčešće su građeni od amorfnog površinskog kamena različitih dimenzija koji je prikupljen na samom lokalitetu ili njegovoj bližoj okolini. Djelovanjem atmosferskih i drugih utjecaja tijekom nekoliko tisuća godina došlo je do pucanja i usitnjavanja dijela kamene mase, tako da je za strukturu tumula karakteristično postojanje kamenja različitih dimenzija. To ih najčešće razlikuje od kamenih gomila koje su nastale u mlađim razdobljima krčenjem ili čišćenjem zemljišta. Osim toga, kod velikog broja tumula u središnjem dijelu je vidljiva grobna konstrukcija izgrađena od debljih kamenih ploča. Mnogi su tumuli po rubu imali kružni obzid izgrađen od većeg kamenja, ali njihovo se postojanje teško može pouzdano utvrditi bez provođenja arheološkog iskopavanja. Razlog za to je činjenica što je velika većina tumula izmijenila svoj izvorni izgled, najčešće osipanjem kamene građe tako da im se smanjila visina i povećala širina. Na površini većine tumula mogu se pronaći malobrojni ulomci keramičkih posuda.

Tumuli koji u svojoj strukturi imaju značajniji sloj zemlje nisu vidljivi na visinskim snimkama i teže su uočljivi na terenu. Osim toga, na njima češće raste vegetacija pa je mnogo teže uočiti dijelove grobne konstrukcije i pronaći ulomke keramičkih posuda. Može se pretpostaviti da je zbog tih razloga dokumentirano daleko manje kameno-zemljanih tumula od njihovog stvarnog broja. Za sada je sa sigurnošću prepoznato i dokumentirano svega nekoliko takvih lokaliteta, poput tumula na predjelu Polje u Zelengradu. Iako na njemu nije bila vidljiva grobna arhitektura i površinski nalazi, sa sigurnošću je zaključeno da se radi o prapovijesnom tumulu zbog ulomaka keramike, metala i ljudskih kostiju koje su pronađeni u njegovoj blizini.⁴⁷⁶

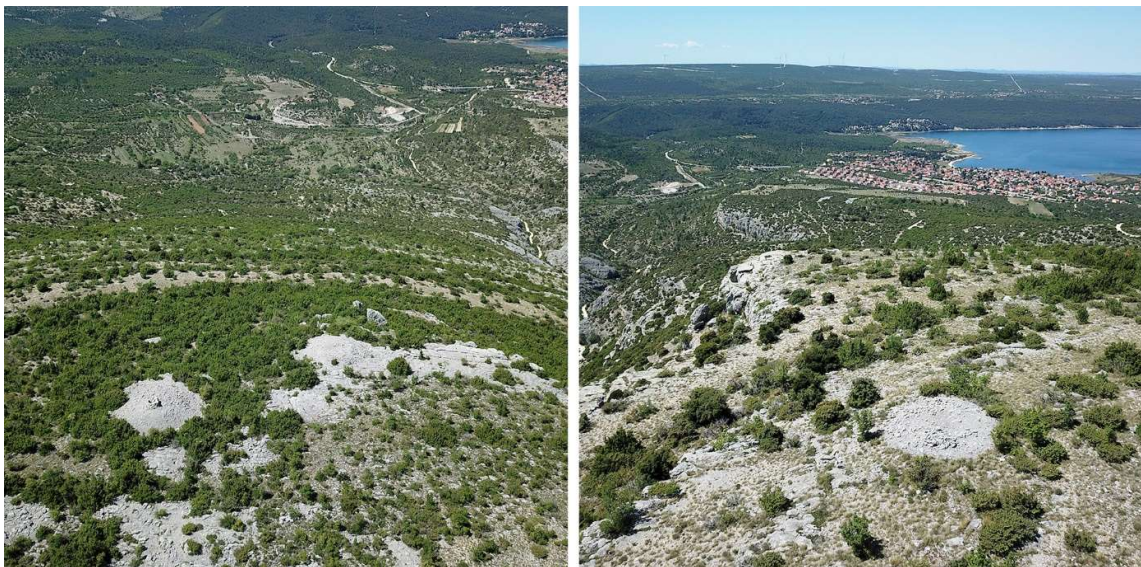
Najveći broj dokumentiranih tumula na obrovačkom području nalazi se na povišenim položajima, najčešće manjim brežuljcima, kosama i prijevojima, ali ima i onih na višim predjelima poput brda Orljak u Kruševu i Velikog prosjeka u Medviđi/Komazecima. Tumuli na višim velebitskim zonama na obrovačkom području su iznimno rijetki.⁴⁷⁷

⁴⁷⁶ M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 22-23, sl. 16.

⁴⁷⁷ Jedini tumul na višim zonama Velebita (oko 700 m/nv), koji danas nije poblizje ubiciran, zabilježen je prilikom istraživanja rimskih cesta početkom 20. stoljeća. Nalazio se na području pašnjaka Križ (Zaton Obrovački), nedaleko od starog bunara za koji su istraživači pretpostavili da bi mogao potjecati iz rimskog razdoblja: A. COLANGO – J. KEIL, 2008, 137; A. COLANGO – J. KEIL, 1905, 48.

Slike 44-45. Tumul Grojto u Muškovcima (snimila V. Glavaš) i tumuli na lokalitetu Gromile u sjevernom podnožju Cvijine gradine u Kruševu (snimio I. Kulenović)

Slike 46-47. Prapovijesni tumuli na rubovima uzvišenja na lokalitetima Obaljenica i Pržun u Gornjem Karinu (snimio I. Kulenović)

Tumuli koji se nalaze na povišenim položajima su često većih dimenzija, a uz to su najčešće dobro očuvani jer su nepristupačni i udaljeniji od suvremenih naselja. Zbog tih su razloga najčešće prvi zabilježeni tijekom terenskih istraživanja, zbog čega se lako može steći pogrešan dojam da su uzvisine bile najčešći položaji na kojima su tumuli građeni. Tako kod navedenih

najvećih obrovačkih tumula prevladavaju oni na uzvišenim položajima, ali kada se uzmu u obzir svi do sada poznati tumuli na obrovačkom području, onda se može zaključiti da su oni podjednako građeni na uzvišenim i na ravnim položajima.

Tumuli građeni na nižim položajima se češće nalaze u blizini gradinskih lokaliteta i pored starih puteva. Na primjer tumuli su dokumentirani u podnožju gradinskih lokaliteta Cvijina gradina (Kruševo) (sl. 45), Dračevac (Jasenice), Trebačnik (Nadvoda), Zelengradina (Zelengrad) i dr. Odnos prapovijesnih puteva i tumula je najslabije poznat jer nije moguće sa sigurnošću utvrditi trase prapovijesnih puteva. Ukoliko pretpostavimo da su one pratile konfiguraciju terena i izbjegavali prirodne prepreke, odnosno prolazile najlakšim prirodnim pravcima, onda se može sa sigurnošću istaknuti veći broj primjera u kojima su tumuli građeni pored putova. Jedan od najistaknutijih primjera je tumul smješten između manjih uzvišenja Grada i Škrbina glavica u Kruševu, odnosno na manjem prijevoju preko kojega se odvijala najlakša komunikacija između središta sela i područja oko Karinskog mora.⁴⁷⁸ U neposrednoj blizini tumula prolazila je rimska cesta,⁴⁷⁹ a istu su trasu mještani koristili sve do izgradnje modernih prometnica. Uz pretpostavljenu trasu druge rimske ceste koja je od Cvijine gradine vodila prema Aseriji, na području današnjih naselja Kruševo i Gornji Karin, dokumentiran je veći broj prapovijesnih tumula, od kojih se većina nalazi na ravnome zemljištu, u neposrednoj blizini starih i novih puteva. To su lokaliteti Dočić Buljatov, Splovina, Golić i Tavan u Kruševu i Livada, Ivanova glavica i Šujičino polje u Gornjem Karinu.

Niz je drugih primjera u kojima su prapovijesni tumuli smješteni uz trase starih i novih puteva. Na primjer veliki tumul Žegarska gromila u Krupi je smješten na nenaseljenom krškom području uz trasu puta kojim se iz Gornjeg Ervenika išlo prema Žegarskom polju ili veliki tumul kod kule Klisina u Bilišanima, koji se nalazi u neposrednoj blizini puta koji je vodio preko nekadašnjeg riječnog prijelaza na Zrmanji. Na veze puteva i tumula ukazuje i široko rašireno narodno vjerovanje da su to mjesta na kojima su nastradali i pokopani ljudi koji su prolazili preko tog područja.

Kod odabira lokacija za gradnju tumula čest je kriterij bio vidljivost lokaliteta s položaja koji su bili svakodnevni životni prostor zajednica koje su ih gradile.⁴⁸⁰ Osim velikog broja pojedinačnih tumula koji se nalaze na vrhovima manjih ili većih uzvišenja, zabilježeno je

⁴⁷⁸ Š. VRKIĆ *et al.*, 2020, 67-68; M. JURJEVIĆ, 2012, 557.

⁴⁷⁹ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, 23-26, sl. 4.

⁴⁸⁰ U studiji o magalitskim grobnicama u Švedskoj C. Tilley zaključuje da su smještene na položajima koji omogućavaju vidljivost vrhova planina, koje su bile središta simboličkog i svetog značenja: C. TILLEY, 1993, 61.

nekoliko slučajeva u kojima je više tumula izgrađeno na položajima uz rub uzvišenja od kud je bila najbolja vidljivost prema širem okolnom području. Treba uzeti u obzir činjenicu da je tada šumska površina bila daleko veća pa odabir ovih položaja još više dobiva na važnosti. Takav su primjeri lokalitet Brežine u Bilišanima, Pržun i Obaljenica u Gornjem Karinu.

Brežina je uzvišeni predjel između Donjih Bilišana i rijeke Zrmanje. Proteže se na površini dimenzija 1200 m x 600 m, s najvećim uzvišenjem od 70 m nadmorske visine smještenom na zapadnom rubu. Na tom je predjelu dokumentirano šest većih kamenih gomila. Najveći je tumul promjera 17 m smješten uz sjeverni rub Brežina, u blizini kule Klisina i nekadašnjeg riječnog prijelaza preko Zrmanje.⁴⁸¹ Ostalih se pet gomila nalazi na suprotnoj strani, raspoređeno po rubu uzvišenja, od zapada prema jugu u dužini od 700 m.⁴⁸² Sve su gomile izgrađene na manjim uzvišenjima i položajima koji im omogućavaju bolju vidljivost prema Bilišanskom polju na južnoj strani i uzvišenjima koja ga okružuju, na kojima se nalaze gradinski lokaliteti Vrščić Berberov i gradina iznad Obrića.⁴⁸³

Pržun je uzvišenje na području naselja Gornji Karin, smješteno uz sjevernu stranu dubokog kanjona potoka Bijela (Bila). Na središnjem dijelu se nalazi najveće uzvišenje od 351,4 m nadmorske visine. Jedino se na južnoj nalazi strani strmi kanjon, dok se na ostalim stranama visina postupno snižava. Na južnoj, zapadnoj i sjevernoj padini, dokumentirana su tri prapovijesna tumula, smještena na nadmorskoj visini od 305 do 340 m i raspoređena na međusobnoj udaljenosti od oko 300 m.⁴⁸⁴ Sva tri tumula su izgrađena na položajima koji osiguravaju veliku vidljivost područja od sjevera prema jugu (sl. 47).

Na susjednom predjelu Obaljenica, na južnoj strani kanjona Bijele, nalaze se dva velika kamena tumula, kružnog oblika i promjera od 17 do 20 m.⁴⁸⁵ Tumuli su izgrađeni jedan pored drugoga na samom rubu uzvišenja s kojega je omogućena vidljivost širokog područja od sjevera prema jugu (sl. 46). Na ovom području je registriran još jedan tumul, smješten na niskom uzvišenju južno od zaseoka Lončari. Možemo zaključiti da su svi poznati tumuli na ovom području bili izgrađeni na položajima koji su omogućavali veliku vidljivost.

⁴⁸¹ Š. VRKIĆ *et al.*, 2020, 47.

⁴⁸² Terenskim je istraživanjem potvrđeno da četiri gomile predstavljaju ostatke prapovijesnih tumula, promjera od 7 do 15 m, dok je za veliku gomilu na južnom rubu utvrđeno da je nastala čišćenjem zemljišta u susjednoj ogradi Ječmina. Nije isključena mogućnost da je na tom mjestu postojao prapovijesni tumul s kojega je uzeto veće kamenje za gradnju zida ograde koji prelazi preko gomile: Š. VRKIĆ *et al.*, 2020, 42-46.

⁴⁸³ Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2020, 61-62.

⁴⁸⁴ Sva tri tumula su međusobno vrlo slična, promjera 9 ili 10 m i prosječne visine oko 1 m. Na dva su pronađeni ulomci prapovijesne keramike. Po svemu sudeći radi se o tumulima koji potječu iz istog vremenskog razdoblja: Š. VRKIĆ *et al.*, 2020, 15-17.

⁴⁸⁵ Š. VRKIĆ *et al.*, 2020, 14.

Tumuli na obrovačkom području najčešće su građeni pojedinačno, a samo ih rijetko pronalazimo u skupinama. Zabilježeno je više lokaliteta na kojima se nalaze dva tumula, kao na primjer Obaljenica (Gornji Karin), Gromile i Ramazova glavica (Kruševu), Veliko Greblje (Bilišane), Grčka lokve (Golubić) i dr. Rijetki su lokaliteti na kojima se nalazi više tumula na maloj međusobnoj udaljenosti. Takav su lokaliteti Selina u Muškovcima, gdje je vidljivo nekoliko velikih kamenih gomila i područje uz sjevernu stranu zaseoka Prndelji u Nadvodi, gdje se nalazi nekoliko većih tumula na manjoj međusobnoj udaljenosti.

Prapovijesni tumuli su odavno poznati kao mjesta sekundarnih ukopa koji su se događali u širokom vremenskom razdoblju od prapovijesti do novog vijeka. Ta praksa bila je osobito česta tijekom srednjeg vijeka.⁴⁸⁶ Zbog ograničenog broja arheoloških istraživanja, na obrovačkom području je poznato svega nekoliko tumula sa sekundarnim ukopima iz mlađih razdoblja. Takav je lokalitet Veliko Greblje u Bilišanima, na kojemu se nalaze dva veća kamena tumula koja su oštećena u mlađim razdobljima.⁴⁸⁷ Početkom 20. stoljeća A. Colnago je proveo manja arheološka iskopavanja na većem tumulu te je tom prilikom pronašao četiri groba koja je na temelju pronađenih nalaza datirao u razdoblje novoga vijeka.⁴⁸⁸ Tijekom terenskog istraživanja 2020. godine, u strukturi velikog tumula koji se nalazi na susjednom lokalitetu Malo Greblje, uočeno je nekoliko sekundarno ukopanih grobova iz mlađih razdoblja.⁴⁸⁹ Sekundarni ukopi u tumule najčešće se povezuju s narodom Vlaha, koji se u povijesnim izvorima pojavljuju tijekom kasnog srednjeg vijeka. Lokaliteti Veliko i Malo Greblje se nalaze na području nekadašnjeg naselja Čučulovci, čiji je naziv motiviran vlaškim osobnim imenom Čučul, pa je prilično izvjesno da su pripadnici te zajednice nakon dolaska na ovo područje odabrali velike prapovijesne tumule za mjesto sahrane svojih pokojnika.

Tijekom terenskih istraživanja izdvojena su još dva tumula koji bi mogli imati sekundarne ukope. To su veći kameni tumuli na lokalitetima Dočić Buljatov i Golić u Kruševu. Tumul kod Dočića Buljatovog na rubu kamenog plašta ima izduženu kamenu škrinju načinjenu od tankih okomito postavljenih kamenih ploča. Taj se grob ne nalazi u centralnom dijelu i nije sličan prapovijesnim grobnicama koje su najčešće manje grobne škrinje izgrađene od nešto masivnijih ploča. Tumul na brdu Goliću u Donjim Vrkićima ima elipsoidni oblik i dosta je nizak u odnosu na većinu ostalih tumula, pa se može pretpostaviti da mu je izvorni izgled prilično izmijenjen.

⁴⁸⁶ J. ŠUĆUR, 2015.

⁴⁸⁷ Š. VRKIĆ *et al.*, 2020, 53-55.

⁴⁸⁸ A. COLNAGO – J. KEIL, 2008, 142.

⁴⁸⁹ Š. VRKIĆ *et al.*, 2020, 57.

U njegovoj strukturi je vidljiva arhitektura nekoliko grobova što su indicije da se radi o sekundarnim ukopima iz mlađih razdoblja.

Prapovijesni tumuli su od davnina bili poznati mjesnom stanovništvu koje je uz njih vezivalo različite narodne predaje ili je na njima obavljalo neke radnje. Na području jadranskog zaobalja poznato je više prapovijesnih tumula koji su korišteni kao mjesta održavanja seoskih zborova. Najčešće se radi o velikim tumulima koji se nazivaju Rotne ili Zborne gomile. Poznate su Rotna gromila u Mokrom Polju,⁴⁹⁰ Rotna gomila nedaleko od izvora Čikole,⁴⁹¹ Rotina gomila u Pasičini,⁴⁹² Rotna gomila u Zviričima (BiH),⁴⁹³ a na području neumskog zaleđa zabilježeno je više toponima Zborna gomila.⁴⁹⁴ Na nekim drugim područjima u Europi zabilježeno je da su prapovijesni tumuli imali i neke druge društvene uloge. Tako su u Nizozemskoj prapovijesni tumuli bili korišteni kao mjesta pogubljenja osuđenika na smrt.⁴⁹⁵ Na obrovačkom području za sada nisu zabilježeni dokazi da su tumuli imali neku sličnu društvenu ulogu, ali s obzirom na raširenost običaja održavanje seoskih zborova na njima, sasvim je izvjesno da su neki od većih tumula mogli biti korišteni za te svrhe. O tome za sada postoje samo indicije, poput činjenice da je na zemljovidu iz 18. stoljeća, kao važan lokalitet, zabilježena *Zutovich Gromila*, koja je približno locirana na području oko izvora rijeke Krupe.⁴⁹⁶

Prapovijesni tumuli, koje je mjesno stanovništvo najčešće nazivalo *gromila* ili *grumila* (< *gomila* 'hrpa nabacana kamenja' < psl. *mogyla* 'grobni humak'), imali su važno mjesto kao orijentiri u prostoru, grobna mjesta starog stanovništva i kulturni objekti uz koje su vezane različite narodne predaje.⁴⁹⁷ Zbog toga su mnogi imali svoje nazive, ali do sada ih je samo manji broj zabilježen. Takvi su toponimi *Žutović gromila* (*Zutovich Gromila?*), *Gromila Zalovića/Gromila Zaovlića*, *Žegarska gromila* (Krupa), *Grojito*, *Svatovska gromila* (Golubić), *Ćudića gromila*, *Grumilica* (Nadvoda), *Radosavica*, *Grojto* (Muškovci), *Vidova grumila* (Zaton

⁴⁹⁰ Postojanje ove gomile je zabilježio Lujo Marun, koji je isto kao i za onu kod rijeke Čikole, zabilježio iskrivljeni naziv „Ratna“ gromila: L. MARUN, 1998, 115.

⁴⁹¹ O važnosti ovog lokaliteta najbolje svjedoči činjenica da je označen na zemljovidu iz 16. stoljeća, a arheološka ga literatura još od 19. stoljeća povezuje s narodnom predajom o kamenovanju kralja: K. JURAN – K-E. BARZMAN – J. FARIČIĆ, 2019, 124.

⁴⁹² P. KAER, 1885, 109-110.

⁴⁹³ R. DODIG, 2013, 139.

⁴⁹⁴ D. VIDOVIĆ, 2009, 196, bilj. 93.

⁴⁹⁵ J. ŠUČUR, 2017, 119.

⁴⁹⁶ Moguće je da se radi o lokalitetu koji je u etnografskim istraživanjima na području Krupe zabilježen pod nazivom *Gromila Zalovića*: M. DRONJIĆ – M. KATIĆ – J. KALE, 2019, 54.

⁴⁹⁷ Krajem 19. stoljeća na južnodalmatinskom području zabilježena su vjerovanja o prapovijesnim gomilama po kojima su one nastale kamenovanjem djevojaka, paljenjem krijesova ili da su korištene kao osmatračnice: O. HOVERKA ZDERES, 1898, 127.

Obrovački), *Gromila, Turska gromila* (Jasenice), *Gromila* (Rovanjska) *Gromile* (Kruševo) i *Gromilice* (Medviđa).⁴⁹⁸

Veći tumuli u blizini naselja, pored putova i na istaknutim položajima, bili su poznati mjesnom stanovništvu kao grobna mjesta pripadnika starijeg stanovništva (*starog naroda*). Bilo je široko rasprostranjeno vjerovanje da su to mjesta stradavanja i sahrane većeg broja ljudi koji su prolazili preko tog područja. Narodne predaje koje su se vezivale uz tumule su samo fragmentarno zabilježene. Iz njih se može zaključiti da je najveća opasnost prijetila noću, dok su tijekom dana ti lokaliteti bila sastavni dio dnevne rutine. Na primjer tumul u zaseoku Tepše u Zelengradu koji je istražen 2010. godine, nalazio se u neposrednoj blizini obiteljskih kuća i dugo je vremena imao otvorenu grobnu škrinju.

Na području Medviđe zabilježena je narodna predaja o jednom neobičnom događaju povezanom s tumulima. U jednom zaseoku je živio čovjek za kojega su ostali mještani smatrali da je opsjednut nadnaravnim silama. Živeći u stalnom strahu od njegovih ispada odlučili su ga uhvatiti i svezati te ga živoga zatvoriti u obližnju *ilirsku grobnicu*, vjerujući da će se na taj način osloboditi nečastivih sila. „*Dok je taj čovjek bio zarobljen u grobnici, u varošu nije bilo straha. Svi su se slobodno kretali iako pored te grobnice po noći ni najhrabriji nisu smjeli proći.*“⁴⁹⁹ Nije poznato čime je motiviran nastanak ove neobične predaje, ali je znakovito da postoje slične predaje i na drugim područjima.⁵⁰⁰ Nastanak predaje je mogao biti motiviran načinom pokopa u zgrčenom položaju koji je kod ljudi izazivao različite asocijacije.⁵⁰¹ Na području Golubića nalazi se jedan poblize neidentificirani tumul koji su mještani nazivali *Svatovska gromila*. Uz taj se lokalitet vezuje široko rasprostranjena narodna predaja o stradavanju svatovske povorke i masovnom pokopu u kamenu gomilu.⁵⁰² U Krupi je zabilježena narodna predaja o lokalitetu *Gromila Zalovića*, za koji se vjerovalo da je mjesto pogibije i sahrane većeg broja ljudi.⁵⁰³ Ovaj tumul je tek naknadno ubiciran na položaj udaljen nekoliko stotina metara sjeverno od zaseoka

⁴⁹⁸ Više podataka o ovim toponimima se donosi u podpoglavlju *Toponimi obrovačkog područja*.

⁴⁹⁹ I. GENDA, 2011, 37.

⁵⁰⁰ Slična legenda o mjestu koje se naziva „Luđakov grob“ je zabilježena na području Irske. U tom je slučaju duh ustajao i uznemiravao ljude sve dok na tom mjestu nije podignuta kamena gomila (*cairn*), koja je spriječila njegovo ponovno ustajanje: M. KATIĆ, 2017, 131.

⁵⁰¹ U Stankovcima je prilikom gradnje osnovne škole s jednog prapovijesnog tumula uziman kamen za gradnju, tako da je od njega na kraju ostao samo grob s vidljivim pokojnikom u zgrčenom položaju. Mještani su na osnovi položaja pokojnikova tijela zaključili da se radilo o *velikom vjerniku*, smatrajući da je ubijen i sahranjen u molitvenom položaju. Kazivač Mile Pešut iz Stankovaca.

⁵⁰² M. DRONJIĆ – M. KATIĆ – J. KALE, 2019, 54.

⁵⁰³ M. DRONJIĆ – M. KATIĆ – J. KALE, 2019, 54.

Ljubičići u Krupi.⁵⁰⁴ Moguće je da se radi o lokalitetu koji je imao veliku važnost tijekom razdoblja novog vijeka.⁵⁰⁵

Slike 48-49. Oštećeni tumul na lokalitetu Tavani u Kruševu (snimio Š. Vrkić)

Prapovijesni tumuli su kao mjesta povezana sa smrću imali određeno značenje i poštovanje tijekom prošlosti, što najbolje potvrđuje činjenica da su mnogi sačuvani i nakon više tisuća godina od izgradnje. Ipak, tijekom vremena je dolazilo do njihovog sve većeg oštećenje i uništavanja što je povezano s promjenama društvenih i gospodarskih prilika. Otvaranje grobova i potraga za dragocjenostima je vjerojatno bio prvi način oštećivanja tumula započet još u prapovijesti, a kao masovna pojava zabilježen je pojavom muzejskih institucija i privatnih kolekcionara koji su otkupljivali pronađene predmete.⁵⁰⁶ Konzervator Alačević donosi podatak iz 1879. godine da su lokalni pastiri oštetili tumul na Velikom Greblju u Bilišanima.⁵⁰⁷ Masovnije oštećivanje tumula vezeno je za razdoblje posljednjih nekoliko stoljeća tijekom

⁵⁰⁴ Radi se o velikom kamenom tumulu kružnog tlocrta, promjera 15 m, smještenom na neograđenom krškom predjelu uz sjeverni rub suhozidnih ograda. Kod dijela mještana zabilježen je toponim Zalovića/Zaovlića gromila.

⁵⁰⁵ Moguće je da se radi o lokalitetu *Zutovich Gromila*, koji je označen na povijesnom zemljovidu *Nuova carta Topografica della Provincia Dalmazia* iz 1787. godine, a nalazio se na području sjeverno od izvora rijeke Krupe: URL: <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/21783/view/?pg=0&bbox=4416%2C-2684%2C5220%2C-2214> (pristupljeno 12-5-2021).

⁵⁰⁶ A. Colnago je bio prvi koji je za muzej u Obrovcu otkupljivao arheološke predmete koje su pronalazili mještani okolnih sela. Tako je u zaseoku Pupavci (Grande) u Bilišanima otkupio više prapovijesnih brončanih predmeta od mještanina koji ih je izvadio iz prapovijesnog groba kojega je pronašao obrađujući svoju zemlju: M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 2011, 224, sl. 3.

⁵⁰⁷ J. ALAČEVIĆ, 1879, 40.

kojih je došlo do bitnih promjena u obrovačkom krajoliku. Kontinuirano povećanje stanovništva je zahtijevalo stalno krčenje novih poljoprivrednih površina, a ubrzana deforestacije je potaknula masovna ograđivanja preostalih šumskih površina. Na taj su način uništeni ili oštećeni mnogi tumuli koji su se do tada nalazili na otvorenim pašnjačkim predjelima.

Čest je slučaj da je kamenje s tumula uzimano za gradnju suhozidnih ograda, tako da su mnogi nakon toga teško prepoznatljivi u krajoliku, pogotovo ako su se našli unutar ograđenih površina. Zabilježeno je nekoliko lokaliteta u kojima je zid ograde izgrađen preko samog tumula. To su lokaliteti Seline (Muškovci), Čude-Gaćine (Zaton Obrovački)⁵⁰⁸ i Tavan (Kruševo).⁵⁰⁹ Ovaj je posljednji slučaj oštećenja tumula ostao u memoriji stanovništva zaseoka Donji Vrkići u Kruševu, na čijem se području nalazi, a razlog za to je bio pronalazak groba i činjenica da se to događalo u relativno novijem razdoblju (oko sredine 20. stoljeća). Oštećenje tumula se dogodilo na način da je jedna obitelj odlučila proširiti svoju ogradu na predjelu Tavan, odnosno prisvojiti dio općinskog zemljišta. Započeli su gradnju novog suhozida koji je prelazio preko veće kamene gomile s koje su uzimali krupnije kamenje za njegovo zidanje. Uzimanjem većeg kamenja iz plašta tumula otkrivena je grobna škrinja koja je i danas vidljiva uz unutarnju stranu suhozida (sl. 48-49). Nitko od graditelja nije dirao i dodatno pretraživao pronađeni grob.

Na području Bukovice je zabilježeno više slučajeva u kojima su suhozidi izgrađeni na način da je tumul namjerno ostavljen izvan područja ograde. Na obrovačkom području je zabilježen takav slučaj na lokalitetu južno od zaseoka Varoš Simići u Muškovcima. Krško područje uz južni rub polja je postupno ograđivano, tako da je posljednja izgrađena oграда obuhvatila prostor do samog tumula. Na tom mjestu je zid ograde malo uvijen čime je omogućeno da cjelokupni tumul ostane izvan ograde, na manjem neograđenom području u općinskom vlasništvu.

Tumuli na obrovačkom području su često oštećeni na način da su u njihovu strukturu ukopani ili sazidani različiti suhozidni objekti, poput pastirskih zaklona, osmatračnica, vojnih položaja, lovačkih čeka i slično. Osobito su česti pastirski zakloni, koji su građeni za privremeni boravak jedne ili dvije osobe.⁵¹⁰ Pojedine osmatračnice izgrađene na većim tumulima potječu još iz razdoblja novog vijeka na što ukazuju njihovi toponimi, poput lokaliteta Stražbenica

⁵⁰⁸ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 104-105. sl. 33.

⁵⁰⁹ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2019, 35-36, sl. 31.

⁵¹⁰ Pastirski se zakloni nalaze na brojnim tumulima, kao što su Škrbina glavica, Gromile (Kruševo), Glavica Jasenička, Suvalja (Jasenice), Ravni Golubić (Golubić), Marovac (Muškovci), Donje Bilišane, Čatrnja (Bilišane) i drugdje. Nešto više podataka o pastirskim zaklonima donosi se u podpoglavlju *Stočarski krajolik*.

(Bogatnik) i Stražbenica (Kruševo). Zabilježen je i veći broj tumula na kojima su izgrađeni improvizirani vojni zakloni iz razdoblja Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata.⁵¹¹ U novije vrijeme zabilježena su oštećenja tumula izgradnjom protupožarnih osmatračnica, što je zabilježeno na lokalitetu Veliko Greblje (Bilišane) i izgradnjom lovačke čeke na lokalitetu Radekin križ (Gornji Karin).⁵¹²

Tijekom druge polovice 20. stoljeća na obrovačkom području se za različite gradnje počeo masovno upotrebljavati beton. Uz kupljeni ili dobiveni cement trebalo je osigurati veću količinu usitnjenog kamenog materijala koji se dobivao upotrebom mobilnih drobilica kamena. Ovi strojevi su dovoženi do mjesta u blizini naselja gdje je postojala veća količina kamene građe. Na taj način su uništeni ili oštećeni brojni tumuli, osobito oni veći i pristupačniji koji su se nalazili u blizini naselja ili putova. Takvi slučajevi su zabilježeni na području Kruševa gdje je oštećen veliki tumul na lokalitet Stražbenica kod Župana u Dragama. Na području Bilišana teže su oštećeni veliki tumuli na lokalitetima Golo brdo kod Gnjatovića i tumul u južnom podnožju Velike gradine. Kod zaseoka Simići u Muškovicima s tumula južno od zaseoka smljeveno je gotovo svo veće kamenje. Na području zaseoka Vulića Dolac u Jasenicama na ovaj je način oštećeno nekoliko tumula, a jedan je gotovo u potpunosti uništen.⁵¹³ Vjerojatno je na isti način uništen i tumul koji se nalazio uz zapadnu stranu osnovne škole u Golubiću.⁵¹⁴ Kod zaseoka Jokići-Zidine nalazi se ostatak većeg kamenog tumula koji su mještani zaseoka oštetili na način da su dio kamenog plašta uništili drobilicom za kamen, a radove su obustavili tek nakon što su naišli na ostatke groba.⁵¹⁵

Posljednjih nekoliko desetljeća na obrovačkom području provodi se novi način pošumljavanja. Provodi se na ravnijim krškim površinama na način da se strojno izoravaju dugačke brazde u koje se nakon toga ručno sade mlada stabla bora. Pri tome se ne uzimaju u obzir moguće uništenje arheoloških lokaliteta. Na ovaj način oštećene su različite arheološke

⁵¹¹ Dva tumula na lokalitetu Veliko Greblje i jedan na susjednom lokalitetu Malo Greblje bili su dio talijanskog vojnog kampa pa su u njih ukopani veći vojni zakloni. Drugi tumuli na kojima su vidljivi vojni zakloni nalaze se na lokalitetima Jelovac (Rovanjska), Rončevići (Jasenice), Jurjevića draga, Bravarica, Čude-Gaćine (Zaton Obrovački), Miljanića glavica, Jurina glavica (Kruševo) i drugdje.

⁵¹² Na ovom lokalitetu nalazi se veći kameni tumul koji je oštećen tijekom 1990-ih godina. Tumul je oštećen na način da je od velikih drvenih stupova za električne vodove izgrađena lovačka osmatračnica (čeka), na način da su stupovi ukopani u kameni plašt tumula. Jedan od stupova je ukopan direktno u grobnu škrinju uokolo koje su razbacani ulomci ljudskih kostiju.

⁵¹³ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2019, 262.

⁵¹⁴ Od ovog je tumula ostala sačuvana samo grobna škrinja ukopana u zemlju: Š. VRKIĆ, 2014, 111, bilj. 29.

⁵¹⁵ Zahvaljujem se Marini Merini Čavlan iz Obrovca na podatcima o ovome arheološkom lokalitetu.

strukture, među kojima su i tumuli na lokalitetima Podorljak (Kruševu), Ljubičići (Nadvoda) i Jelovac (Rovanjska).⁵¹⁶

Izvođenjem modernih infrastrukturnih radova na početku 21. stoljeća na obrovačkom području potpuno je uništen ili oštećen veći broj tumula. Tako je izgradnjom vodospreme na brdu Jurina glavica u Kruševu potpuno uništen veći kameni tumul čije je postojanje zabilježeno na avionskim snimkama nastalim prije 1968. godine.⁵¹⁷ Izgradnjom plinovodnog sustava Like i Dalmacije, na području Bilišana i Zelengrada i izgradnjom vjetroelektrane na brdu Orljak u Kruševu, istraženo je pet tumula.⁵¹⁸ Tumuli su uništavani i tijekom drugih infrastrukturnih i industrijskih radova, ali to nije zabilježeno niti se tome pridavala neka posebna važnost. To osobito vrijedi za rudnike boksita čijim je djelovanjem devastirana značajan dio obrovačkog područja.

⁵¹⁶ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 17.

⁵¹⁷ Više mještana Kruševa još uvijek pamti da se na tom lokalitetu nalazila veća kamena gomila koje je tijekom Drugog svjetskog rata bila korištena kao vojni položaj.

⁵¹⁸ N. ČONDIĆ, 2012, 560-562.

5.2. KRAJOLIK RIMSKOG RAZDOBLJA

5.2.1. Naselja

Najznačajnija rimska naselja na obrovačkom području su tri gradinska lokaliteta za koja se pretpostavlja da bila središnja liburnska naselja i prije uspostave rimske vlasti. To su Cvijina gradina u Kruševu (*Ansiom*), Gradina u Medviđi (*Sidrona*) i Smokovac u Krupi (*Hadra?*).⁵¹⁹ Ova su tri lokaliteta bila daleko poznatija od svih ostalih gradinskih lokaliteta jer su na njima postojali ostaci kvalitetno građenih objekata, ulomci natpisa, skulptura, dijelovi mozaika, krovnih crijepova, zatim niz nalaza od metala, kao što su novac, nakit i razni drugi predmeti. Zbog svega toga ova rimska naselja su spadala među poznatije povijesne lokalitete na obrovačkom području. Oni su prvi privukli pažnju istraživača, ali i mjesnog stanovništva, koje ih je nerijetko prekopavalo u potrazi za arheološkim nalazima koje bi kasnije mogli prodati zainteresiranim kolekcionarima.⁵²⁰

Najpoznatiji arheološki lokalitet na obrovačkom području je Cvijina gradina u Kruševu (*Ansiom*), koja je imala povoljan položaj na trgovačkim putovima kojima se odvijao promet preko Velebita dublje u unutrašnjost (sl. 50). Od sredine 14. stoljeća takvu je ulogu imao obližnji Obrovac. Liburnsko i rimsko naselje se nalazilo na istaknutom uzvišenju (356,2 m/nv), koje dominira nad središnjim dijelom Kruševa. Arheološka iskopavanja su potvrdila da je ovo gradinsko naselje bilo kontinuirano naseljeno od razdoblja starijeg željeznog doba do kasne antike kada je trajno napušteno. Već tijekom prvih arheoloških iskopavanja otkriveni su ostaci hrama, kupališni kompleks, niz gospodarskih i stambenih objekata. Na istočnoj strani sačuvani su ostaci prapovijesnog suhozidnog bedema, a u jugoistočnom podnožju nalazilo se groblje na kojemu se ukapalo još od starijeg željeznog doba.⁵²¹ U bližoj okolini su utvrđene trase antičkih komunikacija koje su vodile u najmanje četiri smjera. Prema zapadu je vodila trasa kroz Donje polje prema Karinskom ždrilu, gdje se odvijao prijevoz brodovima.⁵²² Prema jugu je pretpostavljena trasa koja je vodila preko Gornjeg Karina i Popovića u smjeru Aserije. Na istok

⁵¹⁹ Više podataka o ovim lokalitetima donosi se u podpoglavlju *Povijesni pregled*.

⁵²⁰ Najpoznatiji je slučaj pronalaska ostave rimskog novca iz 1897. godine, koji je potaknuo stanovnike okolnih zaseoka na daljnju pretragu lokaliteta: STAROHRVATSKA PROSVJETA, 1898, 54. Isti je događaj svratio pozornost obrovačkom učitelju A. Colnagu na Cvijinu gradinu, na kojoj je nekoliko godina kasnije proveo svoje prvo arheološko iskopavanje.

⁵²¹ Pregled dosadašnjih istraživanja vidi u: N. ČONDIĆ – M. JURJEVIĆ, 2014.

⁵²² Na predjelu Vozarica korištenjem manjih brodova odvijala se djelatnost prijevoza ljudi i roba sve do druge polovice 20. stoljeća.

je vodila trasa koja je prolazila pored obližnjeg zaseoka Klanci, zatim područjem sjeverno od Zelengradine i završavala kod Gradine u Medviđi gdje su joj potvrđeni ostaci. Ova je trasa korištena i tijekom srednjeg vijeka što potvrđuje njen prikaz na Paganovom zemljovidu iz prve polovice 16. stoljeća. Četvrta trasa je vodila prema sjeveru i spuštala se u kanjon Zrmanje, najvjerojatnije do mjesta nasuprot obrovačkom groblju. Kod groblja se nalazio antički lokalitet na kojemu je moglo postojati pristanište za brodove i skela za prijelaz rijeke.⁵²³

Slika 50. Avionski snimak Cvijine gradine u Kruševu – pogled s istoka (snimila V. Glavaš)

Drugi značajni liburnski centar na obrovačkom području je bila Sidrona. Ovo naselje je ubicirano na istaknuto brdo Gradina ili Gradina Milanko (470 m/nv) u središnjem dijelu Medviđe, iznad križanja cesta Obrovac – Kistanje i Benkovac – Kaštel Žegarski. Rimsko naselje je nastalo na velikoj prapovijesnoj gradini koja se prostirala na površini od 7 ha. Poznavanje ovog lokaliteta se temelji na dvodnevnom arheološkom iskopavanju koje je provedeno 1904. godine.⁵²⁴ Osim pronalaska kupališnog kompleksa i različitih sitnih nalaza, istraživanjem okolice gradine utvrđene su trase čak pet rimskih cesta koje su vodile u smjeru

⁵²³ A. COLNAGO – J. KEIL, 2008, 137.

⁵²⁴ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 2011, 244.

Zelengrada, Žegara, Ervenika, Bjeline i Bruške.⁵²⁵ Ovaj lokalitet je bio središte liburnske zajednice Sidrina čiji je teritorij najvjerojatnije obuhvaćao središnji dio bukovičkog pograda i za sada nema dokaza da se širio prema dolini rijeke Zrmanje.

Treće značajno naselje je Hadra, liburnski grad koji spominju antički pisac Klaudije Ptolomej i Peutingerova karta.⁵²⁶ Hadra se tek u novijem razdoblju počela ubicirati na gradinu Smokovac u Krupi. To je tek treći liburnski gradinski lokalitet na obrovačkom području za koji je pouzdano utvrđeno da je ostao naseljen za vrijeme rimske vlasti. Početkom 20. stoljeća na lokalitetu su provedena manja arheološka iskopavanja tijekom kojih je dokumentirano naselje veliko oko 2 ha. Sa sjeverne i istočne strane bilo je zaštićeno antičkim kamenim bedemom, dok je pristup s ostalih strana bio onemogućen strmim kanjonom potoka Orovača. Unutar bedema je istraženo nekoliko objekata za koje se pretpostavlja da su većim dijelom bili izgrađeni od drveta. Najmlađi pronađeni nalazi su novci kovani u 4. stoljeću poslije Krista.⁵²⁷ Na području izvan bedema otkriveni su ostatci kupališnog kompleksa koji također potječe iz rimskog razdoblja.⁵²⁸ Na ovaj se lokalitet najčešće ubicira antičko naselje Hadra, koje se smatra središtem liburnske teritorijalne zajednice čiji je teritorij mogao obuhvaćati područje današnjih katastarskih općina Krupa i Žegar.⁵²⁹ Nedaleko od naselja prolazila je trasa rimske magistralne ceste Akvileja – Dirahij, koja je svladavala jugoistočni Velebit preko njegovog najnižeg prijevoja Vučjak.⁵³⁰

Ostatci manjih rimskih naselja uglavnom se nalaze na ravnom zemljištu, često u blizini suvremenih naselja, na obradivim površinama i ograđenim područjima, zbog čega najčešće nisu vidljiva u krajoliku. Nešto povoljnija situacija bila je početkom 20. stoljeća kada su provedena manja arheološka iskopavanja i terenski pregledi kojima je glavni cilj bio pronaći rimske nalaze. Tada je na obrovačkom području locirano više arheoloških lokaliteta iz rimskog razdoblja na kojima su se još uvijek nazirali površinski ostaci arhitekture. Tako istraživači A. Colnago i J. Keil za područje središnjeg dijela Kruševa bilježe sljedeće: „*U samom Kruševu mogu se posvuda raspoznati ostatci rimskih građevina, koji su razasuti dolje prema moru*“.⁵³¹ Slično situacija je bila i na području Bilišana, gdje je zabilježeno više arheoloških lokaliteta s ostacima

⁵²⁵ A. COLNAGO – J. KEIL, 2008, 138, sl. 10; A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, 49-50, Fig. 12.

⁵²⁶ Ž. MILETIĆ – V. GLAVAŠ, 2014, 552-555; S. ČAČE 2007, 53; Ž. MILETIĆ, 1993, 177-178.

⁵²⁷ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 2011, 243.

⁵²⁸ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 2011, 140.

⁵²⁹ S. ČAČE 2007, 53.

⁵³⁰ Novije rekonstruiranje ove trase vidi u: I. GLAVAŠ – Ž. MILETIĆ, 2014, 537-560.

⁵³¹ A. COLNAGO – J. KEIL, 2008, 137.

rimskih građevina, na čije su postojanje istraživačima ukazali mještani koji su obrađujući zemlju tamo pronalazili rimski novac.⁵³² Na gotovo svim manjim lokalitetima zabilježenim početkom 20. stoljeća danas nije moguće uočiti nikakve značajnije tragove iz rimskog razdoblja.⁵³³

Tijekom provođenja arheoloških istraživanja na obrovačkom području je utvrđeno više slučajeva u kojima su noviji sakralni objekti izgrađeni na ostacima rimske arhitekture. Možemo pretpostaviti da je dostupnost građevinskog materijala bio glavni kriterij za odabir mjesta gradnje, ali ne treba isključeno ni da su motivi gradnje na tim mjestima bili neke druge prirode. Početkom 20. stoljeća provedena su manja probna iskopavanja na lokalitetu Manastirina, u blizini gradskog groblja, koje se nalazi uz desnu obalu Zrmanje oko 1500 m nizvodno od Obrovca. Na tom se lokalitetu nalazio srednjovjekovni benediktinski samostan sv. Juraj Koprivski koji je uništen tijekom turskih osvajanja. Kratkotrajna arheološka iskopavanja su potvrdila postojanje rimske arhitekture i sitnih nalaza, a istraživači su zaključili da je na tom mjestu moglo biti riječno pristanište i splav za prijelaz preko Zrmanje.⁵³⁴ Na livadi uz rijeku još uvijek se mogu vidjeti ostatci zidova koji potječu iz nekog od starijih razdoblja, a njihova današnja vidljivost na površini je najvjerojatnije posljedica navedenog iskopavanja.

Zaštitnim arheološkim iskopavanjem provedenim 2007. i 2008. godine na staroj crkvi sv. Jurja i groblju u Kruševu, otkriveno je da je srednjovjekovna crkva iz 9. ili 10. stoljeća izgrađena na ostacima antičke i kasnoantičke arhitekture.⁵³⁵ Srednjovjekovna crkva sv. Kuzme i Damjana na obali Novigradskog mora u Ribnici (Kruševo) je najvjerojatnije izgrađena na ostacima antičke arhitekture. Na to ukazuju arhitektonski dijelovi neke antičke građevine ugrađeni na pročelju i zaštitna arheološka iskopavanja tijekom kojih su pronađeni pokretni arheološki nalazi iz rimskog razdoblja.⁵³⁶ Zaštitna arheološka istraživanja provedena 2005. godine su otkrila da je i srednjovjekovni Franjevački samostan u Karinu izgrađen na ostacima antičkog objekta (*villa rustica*), koji je napušten tek u kasnoj antici.⁵³⁷ Terenskim pregledom je potvrđeno da je

⁵³² A. COLNAGO – J. KEIL, 2008, 142.

⁵³³ Prilikom terenskog obilaska rimskog lokaliteta u jugoistočnom podnožju Zelengradine, mogli su se pronaći rijetki ulomci tegula i nazrijeti temelje nekoliko zidova različitih građevina. Slično je i kod lokaliteta u južnom podnožju Gradinice u Bilišanima, koji je dodatno devastiran izgradnjom asfaltne ceste. Na površini ima ulomaka opeke, tegula i blokova sedre, od kojih je većina dospjela na površinu nakon provođenja arheološkog iskopavanja početkom 20. stoljeća: M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 26-30.

⁵³⁴ A. COLNAGO – J. KEIL, 2008, 137.

⁵³⁵ J. VUČIĆ, 2010, 108.

⁵³⁶ Arheološki muzej u Zadru je provodio manja zaštitna arheološka istraživanja tijekom 1998. godine, čiji rezultati nisu javno publicirani. Među pokretnim nalazima se spominju i oni iz rimskog razdoblja: R. JURIĆ, 2002, 310.

⁵³⁷ J. VUČIĆ, 2006, 145.

srednjovjekovna crkva sv. Jurja u Rovanjskoj izgrađena u neposrednoj blizini ostataka rimske arhitekture.⁵³⁸ Srednjovjekovna crkva sv. Jovana Krstitelja u Bilišanima je također izgrađena nedaleko od ostataka manjeg rimskog naselja.⁵³⁹

Tijekom nekoliko recentnih terenskih istraživanja provedenih u sklopu projekta *Kulturni krajolik*, na obrovačkom području je otkriveno nekoliko novih arheoloških lokaliteta iz rimskog razdoblja. Lokacije pojedinih lokaliteta ukazuju na položaje koji su birani za izgradnju objekata i moguće promjene koje su se tada događale u krajoliku. Zbog toga ćemo detaljnije opisati dva takva lokaliteta. Prvi lokalitet je Tomašev dolac, smješten nedaleko od desne obale Zrmanje na području naselja Bilišane. To je manja vrtača nepravilnog oblika, danas smještena na izoliranom području podalje od suvremenih naselja. Uz krajnji zapadni rub vrtače pronađeni su brojni ulomci opeka i tegula te nekoliko ulomaka keramike iz rimskog razdoblja, a na krškoj površini vidljive su razne suhozidne strukture koje su nastale preslagivanjem kamenja.⁵⁴⁰ Svi ovi nalazi ukazuju da su u rimskom razdoblju na tom predjelu postojali objekti čija točna funkcija nije utvrđena. Morfološki izgled vrtače, oblici oranica i podzida ukazuju na značajne antropogene intervencije koje su na tom predjelu poduzimane već od rimskog razdoblja, s očitim ciljem da se vrtača kultivira i najbolje iskoristi za poljoprivredne ili neke druge svrhe. Najstariji kartografski prikaz ovog lokaliteta potječe s početka 18. stoljeća, gdje su označene tri veće zemljišne parcele i bunar koji još uvijek postoji. Tijekom 19. stoljeća lokalitet je jedno vrijeme bio naseljen s najmanje jednom obitelji koja je imala kamenu kuću i imanje na povišenom predjelu uz sjeverni rub vrtače.⁵⁴¹ Intenzivno iskorištavanje ovog predjela tijekom mlađih razdoblja dovelo je do nestanka svih površinskih struktura koje potječu iz rimskog razdoblja.

Drugi lokalitet je Pljuvaka – Ogari na krajnjem istočnom rubu naselja Muškovci, smješten uz desnu obalu Zrmanje. Nad riječnom okukom uzdiže se stožasto brdo na kojemu je otkriven prapovijesni gradinski lokalitet, na čijoj se sjeveroistočnoj strani, na gornjoj terasi, nalazi i masivni zid iz bizantskog razdoblja.⁵⁴² U sjeveroistočnom podnožju nalazi se manja vrtača četvrtastog oblika, u čijem se istočnom kutu nalazi nekoliko obiteljskih kuća.⁵⁴³ Ulomci rimske

⁵³⁸ N. KULENOVIĆ, 2019, 259.

⁵³⁹ A. COLNAGO – J. KEIL, 2008, 142.

⁵⁴⁰ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ, 2019, 43-44.

⁵⁴¹ U popisima stanovništva Tomašev Dolac je dva puta popisao kao zasebno naselje. Prvi put 1880. godine, kada je imao 3 stanovnika i drugi put 1910. godine, kada je imao 12 stanovnika: M. KORENČIĆ, 1979, 440.

⁵⁴² Š. VRKIĆ – N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2020, 66.

⁵⁴³ Današnje je naselje nastalo tijekom 19. stoljeća, a prvi put je popisano kao zasebno naselje pod nazivom Pljuvaka – Ogari 1880. godine, kada je u njemu živjelo 45 stanovnika: M. KORENČIĆ, 1979, 436.

keramike, opeka i tegula su pronađeni na velikoj kamenoj gomili u jugoistočnom kutu obradive površine, koja je nastajala duže vremena čišćenjem i obradom zemljišta. Ovi nalazi ukazuju na postojanje objekta iz rimskog razdoblja, koji je najvjerojatnije bio izgrađen na ovom mjestu, već uz sjeveroistočni rub polja.⁵⁴⁴ Ovo područje je naseljeno već tijekom prapovijesti kada je osim brda na kojemu je izgrađeno naselje, najvjerojatnije bio kultiviran i okolni prostor. U rimskom razdoblju lokalitet je ponovno naseljen i vrtača je vjerojatno već tada poprimila svoj današnji izgled. Lokalitet je ponovno naseljen tijekom druge polovice 19. stoljeća.

5.2.2. Suhozidne strukture

Na cijelom obrovačkom području dokumentirano je svega nekoliko površinskih suhozidnih struktura koje se sa sigurnošću mogu datirati u antičko razdoblje. Ta je malobrojnost posljedica činjenice što je takve strukture izuzetno teško datirati, što posebno vrijedi za mnogobrojne podzide, terase i ogradne zidove koji se nalaze na poljoprivrednim područjima koja se obrađuju od najstarijih razdoblja. Ipak, izdvojene su dvije značajnije strukture za koje je utvrđeno da potječu iz antičkog razdoblja. Obje su uočene analizom zračnih i satelitskih snimaka.

Prva se struktura nalazi na lokalitetu Kovčežić u Bilišanima, smještenom uz desnu obalu rijeke Zrmanje. Širokim suhozidom L oblika je pregrađen kameniti rt iznad riječne okuke (sl. 51). Na taj način je dobiven prostor od 1500 m² koji je s južne strane štitio suhozid, a ostale strane su mu bile zaštićene strmim liticama. Na temelju zračnih snimaka je pretpostavljeno da objekt potječe iz razdoblja novog vijeka,⁵⁴⁵ a tek nakon provedenog terenskog pregleda lokalitet je datiran u antičko razdoblje. Suhozid je građen s dva vanjska lica od većeg amorfnog kamenja i sredine ispunjene sitnijim kamenjem. Originalna širina mu je iznosila 1,9 m, a najveće sačuvana visina je 1 m. U unutarnjem dijelu nalaze se ostaci pravokutnog objekta, orijentiranog u smjeru istok-zapad. Uz njega su pronađeni pokretni nalazi koji su cijeli lokalitet datirali u antičko razdoblje.⁵⁴⁶ Točnija datacija i funkcija objekta za sada nisu utvrđene.

⁵⁴⁴ Da datiranje kamenih gomila nastalih čišćenjem poljoprivrednog zemljišta nije moguće na osnovi pronađenih nalaza pokazuje primjer lokaliteta Maksanova gromila u Pakošanima. Tamo je na kamenoj gomili nastaloj čišćenjem zemljišta pronađeno više ulomaka rimskih tegula i amfora, što je ukazivalo na mogući antički lokalitet. Strojnim ukaljanjem gomile i kasnijim arheološkim iskopavanjem tla pronađeno je groblje datirano u prijelazno razdoblje iz srednjega u novi vijek: J. ŠUČUR *et al.*, 2020, 215.

⁵⁴⁵ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2018, 23.

⁵⁴⁶ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2019, 37-38.

Slike 51-52. Antički lokalitet Kovčežić na Zrmanji u Bilišanima (snimio I. Kulenović) i međašni zid u Golubiću (snimilila V. Glavaš)

Druga struktura je veliki međašni zid u Golubiću koji potječe iz ranog rimskog razdoblja (sl. 52). Zid se protezao u dužini od 900 m, od kanjona rijeke Krnjaze na istoku do brda Gradina (Gradina Veselinovića) na zapadu. Građen je od amorfno kamenja s dva lica od većeg i sredinom ispunjenom sitnijim kamenjem. Širina zida varira između 1,2 m i 1,5 m, a visina mu doseže do 0,8 m. Zid se cijelom dužinom proteže u pravilnoj liniji bez obzira na promjene u morfologiji terena što je bio glavni dokaz za njegovo datiranje u rimsko razdoblje. Na osnovi usporedbe s dva slična nalaza interpretiran je kao međašni zid kojega su izgradile službene vlasti u ranom rimskom razdoblju.⁵⁴⁷

5.2.3. Rimske ceste

Relativno dobrom poznavanju rimskih cesta na obrovačkom području možemo zahvaliti terenskim istraživanjima koja je inicirao i zajedno sa suradnicima provodio obrovački učitelj A. Colnago početkom 20. stoljeća. U to je vrijeme na obrovačkom području prevladavao izrazito degradirani biljni pokrov, posebno na neograđenim područjima u blizina naselja, koja su najčešće bila potpuno ogoljena. U to vrijeme još uvijek nisu bile izgrađene mnoge suvremene prometnice, turistička naselja i nije bila započeta eksploatacija obrovačkih rudnika boksita i

⁵⁴⁷ Š. VRKIĆ, 2018, 347-350; Š. VRKIĆ, 2014, 107-110.

kamenoloma, koji su dosta izmijenili obrovački krajolik. Osim toga, mnoge trase rimskih cesta još uvijek su bile korištene od strane lokalnog stanovništva do čijih su zaseoka najčešće vodili samo pješački putovi. Uz sve to, ostaci starih cesta, posebno kolotrazi (*spurile*) usječeni u kamen živac, su primjećivani od strane lokalnog stanovništva i pridavala im se određena važnost.⁵⁴⁸ Može se zaključiti da su zbog svih tih razloga početkom 20. stoljeća postojali povoljni uvjeti za istraživanje rimskih prometnica.⁵⁴⁹

Istraživači koji su nakon više od jednog stoljeća rekognoscirali iste trase rimskih cesta na obrovačkom području na terenu ih na mnogim mjestima više nisu mogli uočiti.⁵⁵⁰ Na zračnim i satelitskim snimkama još uvijek su vidljivi samo manji segmenti rimskih cesta.⁵⁵¹ Najveći broj ih je uništen izgradnjom novijih prometnica, naselja i druge moderne infrastrukture, a neka su područja u potpunosti prekrivena gustom vegetacijom u kojoj prevladava neprohodno grabovo grmlje. Zbog toga su istraživanja rimskih cesta na samom terenu znatno otežana, ali njihovo istraživanje u današnje vrijeme omogućava primjena novih tehnologija.

⁵⁴⁸ Uz trasu rimske ceste od Maslenice do prijevoja Mali Alan vezuju se nazivi “*cesta kraljica*”, “*cesta crne kraljice*” i “*cesta kraljice Jelene*”: T. ŠARLIJA, 2010, 7. Kolotrazi su rimskih cesta u narodnoj predaji predstavljali materijalne dokaze da je u davna vremena kamen bio mekan, a nerijetko su bili povezivani s mitskom Crnom kraljicom i njenim bijegom s nekog područja: V. PALAVESTRA, 2004, 152-153.

⁵⁴⁹ A. COLNAGO, 1915, 175-188; M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, 13-112; A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, 31-61.

⁵⁵⁰ Tako o trasi magistralne rimske ceste između Ervenika i Krupe arheolozi I. Glavaš i Ž. Miletić ističu: „...na pretpostavljenom pravcu pružanja rimske ceste, pejzaž je vrlo promijenjen recentnim nasipanjem građevinskog materijala i infrastrukturnim radovima, tako da je trasu sada nemoguće identificirati na terenu kako je to bilo moguće u vrijeme Abramića i Colnaga.“: I. GLAVAŠ – Ž. MILETIĆ, 2013, 549. T. Šarlija je pratio trasu rimske ceste koja je vodila od obale Novigradskog mora u Maslenici do velebitskog prijevoja Mali Alan: T. ŠARLIJA, 2010, 9-22.

⁵⁵¹ Nešto je bolja vidljivost na avionskim snimkama nastalim prije 1968. godine: https://geoportal.dgu.hr/Digitalni_ortofoto_1968.

5.3. SREDNJOVJEKOVNI KRAJOLIK

Obrovačko područje u razdoblju srednjeg vijeka je slabije poznato jer su sačuvani samo oskudni pisani povijesni izvori. To posebno vrijedi za rani srednji vijek iz kojega nije poznat niti jedan povijesni dokument. Razdoblje kasnog srednjeg vijeka je mnogo poznatije jer su sačuvani povijesni dokumenti, koji se uglavnom odnose na krbavske knezove Kurjakoviće, njihov središnji grad Obrovac i na obližnji benediktinski samostan sv. Juraj Koprivski. Poznato je da su upravo Kurjakovići izgradili utvrdu Obrovac, uz koju se razvilo jedino urbano naselje na ovom području, a povezuju se i s izgradnjom svih ostalih srednjovjekovnih utvrda na obrovačkom području. Sva ostala obrovačka naselja se u pisanim izvorima spominju rijetko ili nikako. Uz utvrde, druga značajna skupina građevina su crkve, često s pripadajućim grobljima na kojim su bili očuvani brojni srednjovjekovni spomenici – stećci. Ostaci naselja su slabo poznati jer su uglavnom preslojeni mlađim naseljima, osim toga materijal i način gradnje objekata je bio takav da su ti ostaci teško uočljivi u današnjem krajoliku. Od pojedinačnih srednjovjekovnih spomenika ističe se nadgrobni spomenik – stećak u srednjovjekovnom kamenolomu na području naselja Bogatnik.

5.3.1. Utvrde

Srednjovjekovne utvrde su dugo vremena bile dominantne građevine u obrovačkom krajoliku jer su izgrađene od čvrstih materijala i na izrazito strateškim mjestima. Većina ih je napuštena i porušena tijekom novog vijeka, ali su im ruševine ostale prepoznate kao važna povijesna mjesta, koja su privlačila pažnju i uz koja su se vezivale različite narodne predaje. Utvrde su imale najveći simbolički potencijal na povijesnim zemljovidima i narodnim pjesmama.⁵⁵² Mjesto i razlozi izgradnje svake pojedine utvrde su bili različiti. Obrovac je najstarija utvrda koju su krbavski knezovi Kurjakovići izgradili u prvoj polovici 14. stoljeća. Nalazi se na brežuljku koji se uzdiže iznad riječne okuke, na lijevoj obali Zrmanje. Pretpostavlja se da je izgrađena na mjestu prapovijesne gradine na čije postojanje ukazuju ulomci keramičkih posuda. Nedugo nakon izgradnje, između utvrde i rijeke, razvilo se naselje koje je bilo zaštićeno obrambenim zidom, a u neposrednoj blizini je bio izgrađen most kojim je premošćena Zrmanja. Obrovac je dosta rano zadobio ulogu važnog trgovišta i može se smatrati sjedištem

⁵⁵² Z. BLAŽEVIĆ, 2003, 204.

krbavskog kneštva koje je obuhvaćalo teritorij s obje strane Velebita. Posljednji vlasnik Obrovca prije osmanskog osvajanja je bio hrvatski ban Ivan Karlović, koji nije uspio obraniti svoje posjede od njihovih osvajanja. Osmanlije su grad zauzele nakon kraće opsade 1527. godine. Obrovac je cijelo vrijeme njihove vladavine zadržao ulogu važnog vojnog, političkog i trgovačkog središta. Isto se nastavilo od kraja 17. stoljeća kada je došao pod vlast Mletačke Republike. Prema nekim zapisima utvrda je teško oštećena prilikom eksplozije bačava s barutom 1694. godine.⁵⁵³ Dokumenti s kraja 18. stoljeća svjedoče da je utvrda bila obnavljana i korištena od strane mletačke vojske.⁵⁵⁴ Nadugo nakon toga izgubila je vojno-strateški značaj što je dovelo do njenog napuštanja i propadanja. Možemo pretpostaviti da je utvrda postupno razgrađivana za potrebe gradnje novih građevina u gradu.

Srednjovjekovna utvrda je oblikom bila prilagođena vrhu brežuljka na kojemu je izgrađena. Od 16. stoljeća je više puta bila prikazana na raznim povijesnim zemljovidima i vedutama. A. Colnago je 1928. godine objavio tlocrt njenih ostataka,⁵⁵⁵ ali izvorni izgled srednjovjekovne utvrde nije u potpunosti poznat jer je nadograđivana tijekom osmanske i mletačke vladavine. Na objavljenom tlocrtu označene su tri kružne kule, čiji ostatci više nisu vidljivi na površini. Do danas su se najbolje sačuvali dio četvrtaste kule na istočnoj i obrambene zidine na južnoj strani. Posljednjih nekoliko godina Grad Obrovac financira manje konzervatorske radove na ostacima utvrde.

Utvrda koja se u srednjem vijeku nazivala Bilišane, danas je poznata pod nazivom Stari Obrovac.⁵⁵⁶ Srednjovjekovna utvrda je izgrađena na mjestu prapovijesne gradine, koja se nalazila na brežuljku, koji se uzdiže na riječnoj okuci, na lijevoj obali Zrmanje. Nisu poznati nikakvi povijesni dokumenti o izgradnji ove utvrde, ali se pretpostavlja da su je izgradili knezovi Kurjakovići. Utvrda je bila četverokutnog tlocrta s četvrtastim kulama na kutovima. Na južnoj padini se nalazilo manje podgrađe, koje je zajedno s utvrdom trajno napušteno početkom 18. stoljeća.⁵⁵⁷ Početkom 20. stoljeća obišao ju je i opisao arheolog L. Jelić, koji ju je na osnovi oblika datirao u 15. stoljeće.⁵⁵⁸ Iz istog vremena potječe i opis A. Colnaga koji je

⁵⁵³ C. F. BIANCHI, 2011, 269.

⁵⁵⁴ D. BILIĆ, 2013, 32 i 177.

⁵⁵⁵ A. COLNAGO, 1928, 127, sl. 9.

⁵⁵⁶ Tijekom posljednjih nekoliko stoljeća u povijesnim se izvorima pojavljuje i pod drugim nazivima, kao što su Gornji Obrovac (*Obrouci gorgni* ili *Obrovazzo Superiore*), Novi Obrovac (*Obroaz Novi*) i Mali Obrovac (*Obroazzo Piccolo*).

⁵⁵⁷ Na mletačkim katastarskim kartama iz 1709. godine prikazani su tlocrt utvrde i podgrađe sa sedamnaest ruševnih i jednom cjelovitom kućom: DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 23 (*Bilissane*), fol. I.

⁵⁵⁸ Arheološki muzej u Splitu, Arhiv Luke Jelić, XII. *Sjeverna Dalmacija*, kutija 3,

načinio i njen tlocrt.⁵⁵⁹ Utvrdu je obišao i Gj. Szabo koji je istaknuo njenu sličnost s nekim bizantskim utverdama.⁵⁶⁰ Utvrda je korištena tijekom osmanske vladavine, tijekom koje je jedna građevina u njenoj unutrašnjosti bila korištena kao džamija. Nakon uspostave mletačke vlasti utvrda Stari Obrovac i malo podgrađe su trajno napušteni i prepušteni propadanju. Bedemi utvrde su se najvjerojatnije najviše porušili zbog nekvalitetne gradnje.

Srednjovjekovna utvrda koja se u izvorima nazivala Zelengrad, nalazila se na središnjem dijelu brda Zelengradina (552 m/nv), koje visinom dominira okolnim područjem (sl. 53). Utvrda se nalazila na stjenovitom uzvišenju, na središnjem dijelu brda. Izgrađena je na prapovijesnom gradinskom lokalitetu, što je uobičajeno za većinu srednjovjekovnih i novovjekovnih obrovačkih utvrda. Na lokalitetu su do sada provedeni samo ograničeni terenski pregledi tijekom kojih su prikupljeni različiti arheološki nalazi.⁵⁶¹ Srednjovjekovni ostaci su dosta skromno očuvani, tako da su od nekadašnje utvrde vidljiv samo jugoistočni kut kule i manji dio bedema. Očuvani ostaci i njen najstariji prikaz na Paganovu zemljovidu iz 16. stoljeća ukazuju da se radilo o manjoj utvrđi, koja se sastojala od branič kule i manjeg prostora ograđenog bedemom.⁵⁶² Kula je bila izvana šesterokutnog i iznutra elipsoidnog oblika, a na vrhu je imala proširenje koje je služilo za gađanje projektilima ili pucanje iz vatrenog oružja, što nije bio uobičajen oblik kula na području sjeverne Dalmacije.⁵⁶³

Za utvrdu Zelengrad se smatra da su je izgradili krbavski knezovi Kurjakovići u 15. stoljeću, za potrebe bolje kontrole svojih posjeda na području sjeverne Dalmacije. U njihovom je vlasništvu ostala sve do osmanskog osvajanja ovog područja 1527. godine. Nije poznato da li je već tada napuštena ili je još neko vrijeme korištena kao vojni objekt. Utvrda se najvjerojatnije postupno urušavala djelovanjem atmosferskih prilika, posebno udarima gromova, a mogla je biti oštećena i tijekom osmanskog osvajanja.⁵⁶⁴ Uz lokalitet su vezane brojne narodne predaje čiji je nastanak bio motiviran ostacima srednjovjekovne utvrde.⁵⁶⁵

⁵⁵⁹ A. COLNAGO, *rukopis*.

⁵⁶⁰ Gj. SZABO, 1930/1932, *rukopis*.

⁵⁶¹ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 39; M. ILKIĆ – M. REBIĆ, 2014, 100 i 105, br. 10. i 34; Š. VRKIĆ – D. MAURIN, 2013, 57-58.

⁵⁶² Colnago je objavio tlocrt na kojemu su prikazani samo ostatci kule i jedan manji objekt uz njenu zapadnu stranu, koji je interpretirao kao cisternu za prikupljanje oborinskih voda: A. COLNAGO, 1928, 131-132, sl. 15.

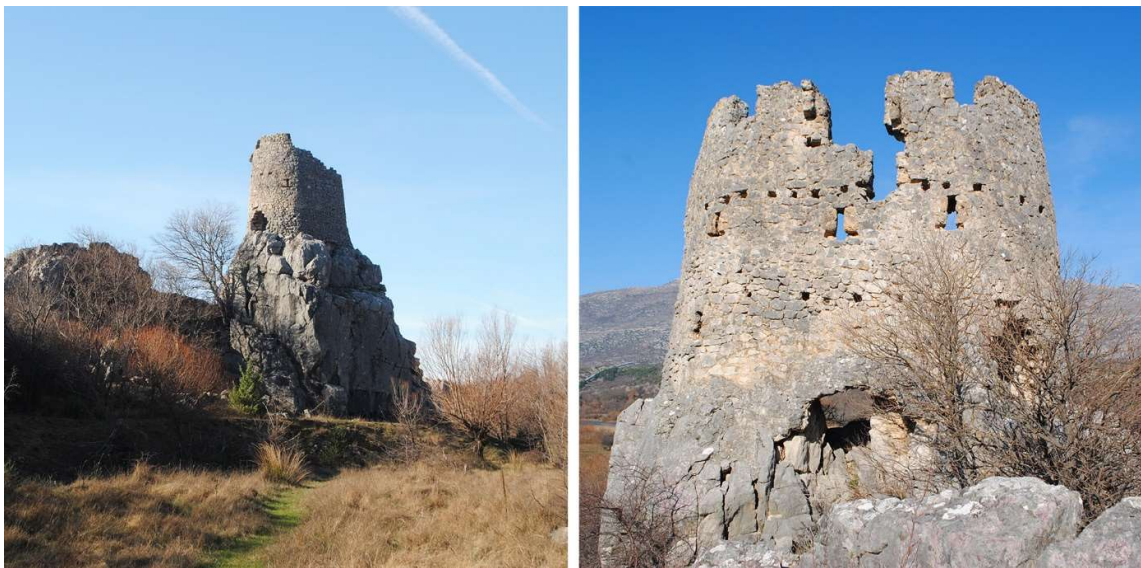
⁵⁶³ Š. VRKIĆ – D. MAURIN, 2013, 59-60.

⁵⁶⁴ Prilikom osmanske opsade Obrovca na prijelazu 1525. na 1526. godinu zabilježen je podatak da su osvajači poslali vojni odred s topovima u Zelengrad: B. HRABAK, 1988, 126.

⁵⁶⁵ AMS, Arhiv Jelić, *XXIII. Narodno blago. folklor*, kut. 1, Gradivo za prilog k folklorističkom zborniku Jug. akademije u Zagrebu (bilježnica).

Slika 53. Ostaci srednjovjekovne utvrde Zelengrad – pogled s juga (snimio Š. Vrkić)

Slike 54-55. Kula Klisina u Bilišanima izgrađena nad nekadašnjem riječnom prijelazu preko rijeke Zrmanje (snimio Š. Vrkić)

Tijekom prve polovice 19. stoljeća formirano je novo naselje, odnosno nova katastarska općina, koje je dobila naziv po srednjovjekovnoj utvrdi Zelengrad. Ostaci utvrde se najčešće nazivaju Zelengradina, a ranije je bio češće korišten naziv Zelingrad.

Srednjovjekovna utvrda Otišina se nalazila na manjem uzvišenju na istoimenom predjelu u Kruševu, nedaleko od obale Novigradskog mora. Posjed Otišina (*Chotissina*) se prvi put spominje 1278. godine u ispravi u kojoj knezovi Krbavski prodaju svoju zemlju u Kruševu.⁵⁶⁶ Sama utvrda je izgrađena kasnije, najvjerojatnije tijekom 15. stoljeća, kada mnogi plemići grade fortifikacijske objekte za zaštitu svojih posjeda zbog sve učestalijih osmanskih pljačkaških pohoda. Najstariji dokaz o postojanju utvrde na ovom položaju je Paganov zemljovid iz prve polovice 16. stoljeća, na kojemu je ucrtana četverokutna utvrda s kruništem, kulom u sjeverozapadnom kutu i visokim objektom u unutrašnjem dijelu. Utvrda je na ovome i na nekim kasnijim zemljovidima označena nepoznatim nazivom *Crenaci*. Utvrda je bila sačuvana sve do 1647. godine, kad ju je privremeno osvojio i do temelja porušio knez Frane Posedarski.⁵⁶⁷

Mletačka katastarska karta s početka 18. stoljeća bilježi porušenu utvrdu koje je imala četvrtasti oblik i jednu oblu kulu.⁵⁶⁸ Krajem 19. stoljeća povjesničar S. Zlatović je opisao ostatke utvrde, koju naziva *Otišna gradina*, navodeći da ima cjelovito sačuvanu kulu.⁵⁶⁹ Početkom 20. stoljeća A. Colnago je načinio tlocrt i fotografiju iz kojih se vidi da su obla kula i cjelokupna utvrda već tada bile gotovo u potpunosti porušene.⁵⁷⁰ U današnje vrijeme ostaci utvrde se nalaze nedaleko od zaseoka Otišina, a lokalitet se naziva *Kulina*. Sačuvan je samo dio zapadnog bedema, koji je u novije vrijeme služio kao međa poljoprivredne čestice i zid nepoznatog objekta u unutrašnjosti utvrde. Ostatak utvrde su velike kamene gomile koje se protežu na površini četverokutnog oblika, dimenzija 35 m x 40 m.

Ostaci srednjovjekovne utvrde Dračevac se nalaze na istoimenom brdu (199 m/nv) koje se uzdiže na tromeđi današnjih naselja Jasenice, Maslenica i Rovanjaska. To je istaknuti položaj koji dominira krškom zaravni južnovelebitskog podgorja. Na istom položaju nalazilo se prapovijesno gradinsko naselje koje je bilo naseljeno u predrimskom razdoblju. Uz utvrdu je prolazio važan prometni pravac, u novijem razdoblju poznat pod nazivom *Kraljica*, koji je polazio od obale Novigradskog mora u Maslenici do prijevoja Mali Alan na Velebitu.⁵⁷¹ Postoji

⁵⁶⁶ CODEX DIPLOMATICUS, 1908, 254.

⁵⁶⁷ A. COLNAGO, 1928, 133.

⁵⁶⁸ DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 120 (*Crussevo*), fol. I.

⁵⁶⁹ S. ZLATOVIĆ, 1895, 83.

⁵⁷⁰ A. COLNAGO, 1928, 132-133, sl. 17-18.

⁵⁷¹ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 2011, 224-227; T. ŠARLIJA, 2010, 4 – 22.

malo povijesnih podataka o okolnostima izgradnje utvrde, ali po svemu sudeći to se dogodilo nekoliko desetljeća prije osmanskih osvajanja ovog područja. A. Colnago navodi podatak da je Vid Petričević 1510. godine upravljao utvrdom koja je bila u vlasništvu Krbavskih knezova.⁵⁷² Utvrda se na povijesnim zemljovidima pojavljuje tek od druge polovice 16. stoljeća. Osmanlije su počeli obnavljati utvrdu tijekom 1590-ih godina kao važan strateški položaj u borbi protiv senjskih uskoka, ali njenoj izgradnji su se oštro suprostavljali Mlečani.⁵⁷³ Dračevac ponovnu važnost zadobiva nakon kraja osmanske vlasti jer postaje važan vojno-strateški položaj u borbi Mletačke Republike i Habsburške Monarhije oko kontrole nad Podgorjem.⁵⁷⁴ Mlečani su obnavljali i nadograđivali utvrdu za potrebe svoje vojske,⁵⁷⁵ koja je u njoj ostala sve do kraja 18. stoljeća i propasti Mletačke Republike.⁵⁷⁶

Utvrda je bila izgrađena na samom vrhu brda i od početka mu je bila prilagođena oblikom. Colnago je početkom 20. stoljeća načinio tlocrt prema kojemu je utvrda imala nepravilan trokutasti oblik. U unutrašnjosti su se nalazili različiti objekti prislonjeni uz bedeme, a u zapadnom kutu postojala je obla kula. U središnjem dijelu nalazilo se otvoreno dvorište.⁵⁷⁷ Tijekom Domovinskog rata ostatci utvrde Dračevac su bili korišteni kao vojni položaji te su tijekom ratnih zbivanja znatno oštećeni.⁵⁷⁸ Nakon rata dugo godina je pristup lokalitetu bio ograničen jer je postojala opasnost od zaostalih minsko-eksplozivnih sredstava.

Na području današnjeg naselja Kaštel Žegarski nalazila se srednjovjekovna utvrda Žegar (*Xegar*), prvi put označena na Paganovom zemljovidu iz prve polovice 16. stoljeća. O okolnostima izgradnje utvrde nema nikakvih drugih povijesnih dokumenata. Sudeći prema navedenom prikazu to je bila manja utvrda koja je imala dvije kule i manji prostor zaštićen bedemom s kruništem. Utvrda se nalazila na niskom uzvišenju uz rub Žegarskog polja, najvjerojatnije na mjestu oble kule Kulina, koja je izgrađena tijekom novoga vijeka, a korištena je tijekom mletačkog razdoblja jer se spominje u povijesnim dokumentima⁵⁷⁹ Zadarski povjesničar C. F. Bianchi iz druge polovine 19. stoljeća na jednom mjestu spominje ostatke četvrtaste utvrde na području Žegara.⁵⁸⁰ Ruševine srednjovjekovne utvrde nisu prikazane na

⁵⁷² A. COLNAGO, 1928, 134.

⁵⁷³ B. HRABAK, 1996, 79-83.

⁵⁷⁴ Ž. HOLJEVAC, 2003, 243-269.

⁵⁷⁵ D. BILIĆ, 2013, 164-165.

⁵⁷⁶ S. ZLATOVIĆ, 1895, 141.

⁵⁷⁷ A. COLNAGO, 1928, 135, sl. 17.

⁵⁷⁸ Tomislav Šarlija navodi podatak da je utvrda teško stradala za vrijeme srpskog napada na područje Jasenica 11. rujna 1991. godine: T. ŠARLIJA, 2010, 15.

⁵⁷⁹ D. BILIĆ, 2013, 222.

⁵⁸⁰ C. F. BIANCHI, 2011, 362.

novovjekovnim katastarskim kartama, a arheološki ostatci na terenu nisu vidljivi. Današnji nazivi Kaštel za okolni predjel i Kaštel Žegarski kao službeni naziv cijelog naselja, motivirani su ostacima nekadašnje srednjovjekovne utvrde.

Klisina je samostojeća kula izgrađena na stijeni uz lijevu obalu rijeke Zrmanje u Bilišanima (sl. 54-55). To je manja višekatna kula elipsoidnog oblika, relativno dobro očuvana izuzev sjeverne strane gdje je do temelja porušena.⁵⁸¹ Kula je imala tri kata na što ukazuju sačuvani otvori u koje su bile ugrađene drvene grede koje su nosile podnice. Na srednjem katu su sačuvani otvori okomitih puškarnica zidani uz upotrebu blokova riječne sedre. Iako u prizemlju na južnoj i jugoistočnoj strani postoje dva manja otvora, oni su najvjerojatnije nastali u kasnijem razdoblju. Originalni ulaz se nalazi na gornjem katu, a pristupalo mu se najvjerojatnije uz pomoć drvenih skala ili pokretnog mosta. Na vrhu su sačuvana dva otvora od kruništa, dok krovna konstrukcija nije sačuvana. Objekt je zidan djelomično obrađenim ulomcima vapnenca povezanog kvalitetnim mortom. Zidovi su široki od 0,5 m do 1 m. U unutrašnjem dijelu ne postoji arheološki sloj veća samo ostaci urušenog zida.

Ne postoje gotovo nikakvi povijesni dokumenti koji bi sadržavali informacije o izgradnji ove kule. Za sada je najstariji dokaz o njenom postojanju mletačka katastarska karta iz 1709. godine, na kojoj je ona označena nazivom *Grad Clisina*.⁵⁸² Izgradnja kule na ovom položaju je vezana za nadzor prometnice i nekadašnjeg riječnog prijelaza preko Zrmanje.⁵⁸³ Moguće je da je bila povezana sa srednjovjekovnom utvrdom Stari Obrovac, koji se nalazi 3 km nizvodno.

Ostaci utvrđenog lokaliteta, koji se nazivaju Babin grad, nalaze se na riječnom rtu, uz desnu obalu Krupe na području Golubića, nedaleko od njenog utoka u rijeku Zrmanju. Radi se o izrazito nepristupačnom položaju u dubokom kanjonu do kojega je vodio pješački put sa serpentinama iz pravca zaseoka Ravni Golubić. O gradnji ovog objekta ne postoje nikakvi povijesni dokumenti, niti se zna povijesni naziv i razlozi izgradnje objekta na ovom položaju. U arheološkoj literaturi lokalitet se navodio u popisima prapovijesnih gradina i pri čemu se pogrešno smještao na područje susjednog naselja Krupa.⁵⁸⁴ Terenskim pregledom je uočeno da se ne radi o prapovijesnom gradinskom lokalitetu, već da je riječ o ostacima iz

⁵⁸¹ Klisinu spominju više autora koji su djelovali krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Najviše podataka donosi Colnago u svojem rukopisnom radu, u kojemu je priložio i tlocrt elipsoidne kule i ostatke mosta uz njenu zapadnu stranu: A. COLNAGO, *rukopis*.

⁵⁸² DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 23 (*Bilissane*), fol. II.

⁵⁸³ J. ALAČEVIĆ, 1879, 39.

⁵⁸⁴ M. GLAVIČIĆ, 1993, Karta 1, br. 70; Š. BATOVIĆ, 1977, Carte 1, no. 46.

srednjovjekovnog razdoblja.⁵⁸⁵ Na šiljatom i strmom rtu vidljivo je više malih terasa s arheološkim slojem i ostacima građevina, smještenih uglavnom na južnoj strani, dok se na sjeverozapadnoj strani nalazi manji ulaz smješten između bedema i priklesane stijene. Na sjevernoj strani, u nastavku ulaza, nalaze se ostaci masivnog bedema izgrađenog od grubo priklesanih kamenih blokova slaganih u pravilne redove. Većina površinskih nalaza se može pronaći na strmoj južnoj padini gdje se arheološki sloj s terasa obrušio prema rijeci. Manji dio pronađenih ulomaka keramičkih posuda se može datirati u razdoblje kasnog srednjeg vijeka, odnosno može se zaključiti da je lokalitet bio naseljen od 13. do početka 16. stoljeća.⁵⁸⁶ Lokalitet vizualno komunicira s objektom na Paninom kuku, na području preko Zrmanje, za koji je potvrđeno da je tijekom novog vijeka korišten kao pustinjačka ćelija.⁵⁸⁷

5.3.2. Sakralni objekti

Najstarija sačuvana srednjovjekovna građevina na obrovačkom području je crkva sv. Jurja u Rovanjskoj. Crkva je izgrađena u 9. stoljeću, na samoj obali Velebitskog kanala, u neposrednoj blizini ostataka rimske arhitekture. Izvorno je to bila mala građevina pravokutnog oblika s oblom apsidom i elipsoidnom kupolom. Kasnije je nadograđivana, najprije na sjeverozapadnoj a onda i na sjeveroistočnoj strani, tako da je na kraju poprimila neuobičajen oblik slova L.⁵⁸⁸ Crkva se sačuvala sve do današnjih dana i koristi se kao grobna kapelica. Nedugo nakon izgradnje uz crkvu se počelo razvijati groblje koje je korišteno tijekom srednjeg vijeka, a ponovno se počelo koristiti od kraja 17. stoljeća pa sve do današnjeg dana.

U razdoblje srednjeg vijeka datirana je crkve sv. Kuzme i Damjana na obali Novigradskog mora u Kruševu. Crkva je jednostavna građevina pravokutnog oblika s apsidom na istočnoj strani. Na pročelju se nalazi preslica sa zvonom. Crkva je najvjerojatnije izgrađena na ostacima neke antičke građevine, ali o njoj izgradnji nema nikakvih povijesnih podataka. Uokolo se nalazilo groblje na kojemu su se pokapali stanovnici nekoliko okolnih zaselaka.

Razdoblju kasnog srednjeg vijeka pripada i crkva sv. Ivana Krstitelja u središnjem dijelu Medviđe. To je jednostavna građevina s pravokutnim brodom na zapadnoj i četvrtastom

⁵⁸⁵ Š. VRKIĆ, 2014, 112, bilj. 31.

⁵⁸⁶ Više će podataka o ovome lokalitetu biti objavljeno u radu: Š. Vrkić, S. Igljić, Srednjovjekovni lokalitet Babin grad na rijeci Krupi kod Obrovca, koji je tijekom 2022. godine predan na objavu u časopis Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru.

⁵⁸⁷ Š. VRKIĆ *et al.*, 2020, 50-51.

⁵⁸⁸ I. PETRICIOLI, 1963, 177-178.

apsidom na istočnoj strani. Tijekom novog vijeka crkva je produžena prema zapadu, a na pročelju se uzdiže visoki zvonik na preslicu. Sadašnji ulaz se nalazi na južnoj strani, dok je izvorni mogao biti na zapadnoj strani crkve. Arheološkim iskopavanjem unutrašnjosti crkve je potvrđeno da je izgrađena u 13. ili 14. stoljeću.⁵⁸⁹ Uz crkvu se nalazi suvremeno groblje koje se razvilo na ostacima srednjovjekovnog.

U novije vrijeme u razdoblje srednjeg vijeka se datira i pravoslavna crkva sv. Jovana Krstitelja u Bilišanima. Crkva je smještena uz sjeverni rub polja u Donjim Bilišanima. Svoj je sadašnji izgled poprimila tijekom 18. stoljeća. Središnji dio crkve ima građevinske elemente koji su karakteristični za razdoblje romanike. To su prije svega zidni pilastri koji nose slijepo lukove, po čemu je slična srednjovjekovnoj crkvi sv. Marka u Donjem Karinu.⁵⁹⁰ Uokolo crkve se razvilo mjesno groblje naselja Bilišane.

Crkva sv. Jurja u Kruševu je izgrađena u 9. ili 10. stoljeću, ali nije očuvana u izvornom obliku, već je u novom vijeku na njenom mjestu izgrađena nova crkva. Temelji male crkvene građevine su arheološki istraženi i prezentirani unutar novovjekovne crkve.⁵⁹¹ Ovo je najvjerojatnije jedini lokalitet na obrovačkom području koji se kontinuirano koristio kao groblje od razdoblja ranog srednjeg vijeka do danas. Srednjovjekovne crkve su postojale na mjestu današnje crkve sv. Josipa u Obrovcu⁵⁹² i sv. Geogrija u Kaštelu Žegarskom.⁵⁹³ Ostaci još jedne manje srednjovjekovne crkve bili su istraženi u Žegarskom polju.⁵⁹⁴

5.3.3. Naselja

Dugo vremena je zanimanje stručnjaka ostalo ograničeno isključivo na sakralne i fortifikacijske objekte, zbog čega su druge vrste lokaliteta ostale gotovo nepoznate. To se posebno odnosi na naselja čiji su arheološki ostaci rijetko gdje sačuvani i vidljivi na površini,

⁵⁸⁹ M. ČURKOVIĆ, 2015, 488.

⁵⁹⁰ M. SAVIĆ, 2017, 5.

⁵⁹¹ J. VUČIĆ, 2010.

⁵⁹² Na tom se mjestu nalazila srednjovjekovna crkva posvećena sv. Grguru (*ecclesie sancti Gregorii de Obrouazio*), koja se spominje u oporuci zadarske plemkinje Branice Zloradi iz 1349. godine: CODEX DIPLOMATICUS, 1913, XI, 466.

⁵⁹³ Crkva sv. Georgija je izgrađena krajem 19. stoljeća na mjestu starije pravoslavne crkve koja je tom prilikom do temelja porušena. Na nekadašnje postojanje srednjovjekovne crkve ukazuje veliko groblje sa stećcima koje se nalazilo na sadašnjem groblju.

⁵⁹⁴ Tijekom manjih arheoloških iskopavanja provedenih 1940. godine otkriveni su temelji crkvice pravokutnog oblika s polukružnom apsidom, dimenzija 7 x 5,5 m. Uz crkvu je istraženo nekoliko grobova u kojima nije bilo arheoloških nalaza. Izgradnja crkve okvirno je datirana u 14. ili 15. stoljeće: S. GUNJAČA, 1949, 291.

ponajviše zbog činjenice što su ih preslojila mlađa naselja. Među rijetke iznimke spada nekoliko položaja na krškim predjelima na području Jasenica. Jedan od njih je malo srednjovjekovno naselje u sjevernom podnožju Pariževačke glavice u Jasenicama. Ovaj je lokalitet otkriven terenskim pregledom tijekom kojega su uočeni suhozidni ostaci stambenih i gospodarskih objekata, koji su na osnovi površinskih nalaza datirani u kasni srednji vijek.⁵⁹⁵ Naselje je bilo živo i tijekom osmanske vladavine, nakon čega je trajno napušteno što je pridonijelo očuvanju njegovih ostataka.⁵⁹⁶

Drugi lokalitet se nalazi na južnoj padini uzvišenja Stinata glavica u Jasenicama. Na tom su mjestu otkrivene naseobinske strukture, koje su se sastojale od različitih objekata, terasa, podzida, gomila i brojnih površinskih nalaza koji su datirali lokalitet u razdoblje srednjeg i novog vijeka.⁵⁹⁷ Sličan lokalitet je otkriven i na položaju koji se nalazi oko 700 m jugoistočno, nedaleko od višeslojnog arheološkog lokaliteta Šibenik/Gradina u kanjonu Zrmanje.⁵⁹⁸

5.3.4. Pojedinačni spomenici

Među pojedinačnim srednjovjekovnim spomenicima na obrovačkom području ističe se nadgrobni spomenik – stećak otkriven tijekom terenskog pregleda 2019. godine (sl. 56). Nalazi se na nenaseljenom krškom predjelu u zapadnom podnožju brežuljka Umac na području naselja Bogatniku. Na lokalitetu je pronađen nadgrobni spomenik izrađen od jednog monolitnog bloka, ali trenutno je prelomljen na tri dijela. Naknadnim terenskim pregledom je utvrđeno da se na tom lokalitetu nalazio kamenolom iz kojega su u srednjem vijeku vađeni kameni blokovi od kojih su na tom mjestu izrađivani nadgrobni spomenici. Dimenzije spomenika su 180 x 80 x 30-35 cm. Na gornjoj strani ima isklesan veliki latinski križ s kuglama na krajevima krakova.⁵⁹⁹ Spomenik je ostavljen u kamenolomu najvjerojatnije zbog toga što se prilikom izrade ili pokušaja transporta prelomio.

Kod zaseoka Gornje Radeke u Gornjem Karinu nalazi se poznati spomenik koji se naziva Radekin križ ili Križ (sl. 57). Nalazi se na manjem groblju koji potječe iz kasnog srednjeg ili

⁵⁹⁵ M. BILIĆ – Š. VULIĆ – A. IVIŠIĆ, 2009, 521.

⁵⁹⁶ Na postojanje naselja tijekom osmanske vladavine ukazuje arhivski dokument u kojemu se spominje trgovac drvima Novak iz Pariževice: I. ANZULOVIC, 1998, 307.

⁵⁹⁷ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 52-60

⁵⁹⁸ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 61-67.

⁵⁹⁹ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2019, 55-56.

ranog novog vijeka. Spomenik je u ranijim razdobljima bio poznati orijentir kod stanovništva nekoliko okolnih naselja jer se nalazio na trasi pješačkog puta kojim se išlo prema Benkovcu.

Slike 56-57. Oštećeni nadgrobni spomenik u kamenolomu stećaka u Bogatniku i Radekin križ na starom groblju u Gornjem Karinu (snimio Š. Vrkić)

5.4. KRAJOLIK OSMANSKOG RAZDOBLJA

Osmanska vlast je na obrovačkom području trajala u razdoblju od 1527. do 1683. godine. Proces uspostave njihove vlasti na području sjeverne Dalmacije pratio je potpuni raspad starih srednjovjekovnih struktura i načina života koji je do tada postojao. Osim promijenjene državne vlasti, došlo je do radikalnih promjena u strukturi i broju stanovništva, načinima privređivanja, stanovanja i nekim drugim sferama života. S. Buzov ističe da su krajolik osmanskog razdoblja karakterizirala manja urbana ili tvrđavska naselja, vlaška sela i ljetni planinski pašnjaci, nenaseljeni čiftluci i mnogo riječnih mlinova.⁶⁰⁰ Pretpostavka je da je na svim osvojenim područjima došlo do znatnog smanjenja broja stanovnika jer su u povijesnim dokumentima zabilježeni brojni zbjegovi, ponekad na udaljena područja poput Srednje Europe i Apeninskog poluotoka. Izbjegli stanovništvo je većinom zamijenjeno stočarskima stanovništvom vlašskog podrijetla koje je autohtono na području dinarskog kulturnog areala. Na obrovačkom području se dijelom radi o starosjedilačkom stanovništvu koje je do tada bilo naseljeno u vlaškim katunima na južnom i jugoistočnom Velebitu, a druge skupine pristižu s udaljenijih područja na jugoistoku dinarskog područja.

Mnoga starija naselja zadržala su svoje srednjovjekovne nazive, ali se u novim okolnostima reduciraju na manje površine. Na nekim mjestima nastaju manja rodovska naselja koja dobivaju nove antroponimne nazive (Bogatnik, Čučulovci i Dragomirani), najvjerojatnije motivirane po osnivačima ili rodovskim prvacima. Stočarstvo, koje je na obrovačkom području i ranije bilo široko rasprostranjeno, sada postaje glavna gospodarska grana, s daleko povoljnijim uvjetima zbog povećanih pašnjačkih područja. Poljoprivredna proizvodnja je bila ograničena na manje površine, a od kultura su se uzgajale pšenica, ječam, zob, proso i lan.⁶⁰¹ Vinogradarstvo je bilo posve zanemareno, što je bila uobičajena pojava na svim osmanskim područjima.

Muslimansko stanovništvo je bilo više nastanjeno u tvrđavskim naseljima, a kršćansko u manjim vlaškim selima. Postojao je veliki broj starih napuštenih naselja (*mezra*), na čijem se području djelomično obrađivala zemlja. Dva glavna naselja bila su srednjovjekovna utvrđenja Obrovac i Stari Obrovac (sl. 58). Obrovac je zadržao ulogu vojnog, upravnog i trgovačkog središta, koje je imao u razdoblju kasnog srednjeg vijeka.

⁶⁰⁰ S. BUZOV, 2003, 240.

⁶⁰¹ F. DŽ. SPAHO, 2007, 423.

Slike 58-59. Srednjovjekovna utvrda Stari Obrovac u Bilišanima i ostaci muslimanskog svetišta (snimio I. Kulenović; Ministarstvo kulture i medija)

Stari Obrovac je bio utvrda, uz koju se razvilo manje naselje čiji su ostaci još uvijek vidljivi uz njegovu južnu stranu. U unutarnjem dijelu utvrde djelomično je sačuvana građevina koja je u istočnom zidu imala ugrađeno muslimansko svetište (*mihrab*) (sl. 59). Bio je korišten i srednjovjekovni kaštel Otišina u Kruševu, jer se u literaturi navodi podatak da ga je knez Juraj Posedarski porušio prilikom privremenog zauzimanja 1647. godine.⁶⁰² Za rad su bili osposobljeni neki riječni mlinovi koji su potjecali iz srednjovjekovnog razdoblja. Na prvom zрманjskom slapu Jankovića buku, nedaleko od Starog Obrovca, postojali su *Karlovića mlinovi*, čiji je nekadašnji vlasnik bio hrvatski ban Ivan Karlović,⁶⁰³ a dva su mlina bila obnovljena u današnjem naselju Nadvoda.⁶⁰⁴

Obrovačko područje je cijelo vrijeme osmanske vlasti bilo pogranično područje prema Habsburškoj Monarhiji i Mletačkoj Republici, zbog čega je bilo nesigurno i zbog toga vojnički organizirano kao vojno krajište (*serhat*). Zbog toga su izgrađene neki novi fortifikacijski objekti, od kojih se dva mogu povezati s vremenom osmanske vladavine. Prvi je manje utvrđenje Bojnik smješteno iznad samog ušća Zrmanje u Novigradsko more. Bojnik je izgrađen za potrebe nadzora plovidbe Novigradskim morem i uplovljavanja u rijeku Zrmanju i plovidbu prema luci u Obrovcu. Povod njegove izgradnje bila su česti pljačkaški pohodi senjskih uskoka na obrovačko područje. Utvrda je smještena na dominantnom položaju, na rubu 200 m visokog

⁶⁰² A. COLNAGO, 1928, 133.

⁶⁰³ F. HAFIZOVIĆ, 2008, 185-186, bilj. 16.

⁶⁰⁴ U naselju Čalopek (Nadvoda), na desnoj strani Zrmanje, sredinom 16. stoljeća bile su naseljen tri kuće Vlaha, koji su obnovili dva riječna mlina i na njih plaćali porez: F. SPAHO, 2007, 8.

uzvišenja. U povijesnim izvorima izgradnja utvrđenja na lokalitetu Bojna Glavica na ušću Zrmanje spominje se krajem 16. stoljeća.⁶⁰⁵ Na povijesnim zemljovidima prvi put se pojavljuje tijekom prve polovice 17. stoljeća. Utvrđenje je prvi opisao A. Colnago, koji za njega donosi danas nepoznati toponim Stankuša na Bojniku. Radi se o manjem utvrđenju koje se sastojalo od manjeg peterokutnog dvorišta s ulazom na istočnoj strani i velike oble kule uklopljene u njegov sjeverni zid. Smatra da je glavna namjena ovoga objekta bila kontrola plovnog puta prema Obrovcu.⁶⁰⁶ Novijim je istraživanjem potvrđena pretpostavka o izgledu i namjeni ovog objekta.⁶⁰⁷ Ne treba zanemariti ni veliku simboličku ulogu ovog objekta jer je to bila jedna od rijetkih točaka na kojoj se osmanlijska zastava vijorila iznad Jadranskog mora.⁶⁰⁸

Druga fortifikacija bila je samostojeća obla kula danas poznata pod nazivom Pržunac. Ostaci joj se nalaze na stijeni u kanjonu rijeke Zrmanje, oko 2 km uzvodno od njezina ušća u Novigradsko more. Kula je na ovom mjestu izgrađena radi kontrole plovidbe prema Obrovcu. Izgradnja joj je najvjerojatnije potaknuta s ciljem sprječavanja pljačkaških pohoda senjskih uskoka koji su tijekom 16. stoljeću neprestano uplovljavali u Zrmanju i pljačkali Obrovac ili susjedna naselja i trgovačke karavane. Kula ima kružni tlocrt koji je tipičan za razdoblje nakon 16. stoljeća, kada se počinju graditi ovakvi objekti radi učinkovitije zaštite od vatrenog oružja. Brojne oble kule su izgrađene kao samostalne građevine za vrijeme osmanske vlasti, posebno na njihovim graničnim područjima.⁶⁰⁹ Moguće je da je Pržunac izgrađen istovremeno kada i Bojnik, od kojega je udaljen manje od 1 km zračne linije. Na suprotnoj, desnoj obali Zrmanje, nalaze se ostaci višeslojnog arheološkog lokaliteta, na kojemu se nalazilo manje utvrđenje koje je vjerojatno bilo u upotrebi kada i kula Pržunac. Prema nekim arhivskim kartama, zabilježenim toponimima i narodnim predajama, na tom se mjestu u vrijeme osmanske vlasti nalazio most.⁶¹⁰ Za razliku od utvrde na Bojniku, koji je danas mjesnom stanovništvu potpuno nepoznat lokalitet, o Pržuncu postoje sačuvane narodne predaje jer su ostaci kule još uvijek vidljivi na stijeni neposredno iznad rijeke.

Tijekom druge polovice 16. stoljeća značajnu ulogu je zadobio lokalitet Dračevac u Jasenicam, kojega su osmanske vlasti počele ponovno graditi radi zaštite svojih podanika od

⁶⁰⁵ B. HRABAK, 1988, 235.

⁶⁰⁶ A. COLNAGO, *rukopis*.

⁶⁰⁷ I. KULENOVIĆ *et al.*, 2021,

⁶⁰⁸ Luka Jelić spominje utvrdi kao jednu od važnih točaka osmanske vlasti u sjevernoj Dalmaciji, ističući: "S Vrčeva i Bojnika polumjesec se je nadgledao nad more; na Jadransko more": L. JELIĆ, 1898, 80

⁶⁰⁹ Z. HORVAT, 2013, 417 – 470.

⁶¹⁰ Više o tome vidi u: I. KULENOVIĆ *et al.*, 2021, 17.

mnogobrojnih pljačkaških pohoda uskoka iz Senja. Gradnji ove utvrde protivili su se Mlečani, pod čijom je vlašću bio susjedni Novigrad, u to vrijeme najznačajnije naselje na tom području.⁶¹¹ Za vrijeme osmanske vlasti najvjerojatnije je izgrađena i obla kula u Kaštelu Žegarskom.

Ostaci većine naselja koja su bila korištena tijekom osmanske vlasti kasnije su preslojena novim zaseocima. Iznimka su samo neki lokaliteti na području Jasenica i Zatona Obrovačkog. Radi se o pojedinačnim imanjima ili manjim zaseocima čiji su ostaci još uvijek vidljivi na krškoj zaravni. Na lokalitetu Križ u sjevernom podnožju Pariževačke glavice u Jasenicama dokumentirani su ostaci stambenih objekata iz srednjovjekovnog i novovjekovnog razdoblja.⁶¹² Ovaj je lokalitet najvjerojatnije bio dio naselja koje se spominje u povijesnim izvorima.⁶¹³ Terenskim pregledom otkriveni su ostaci dvaju manjih novovjekovnih naselja na lokalitetu Stinata glavica i Kosa u Jasenicama.⁶¹⁴ Ostaci pojedinačnih ili skupina nastamba građenih suhozidnim tehnikama vidljivi su i na drugim položajima, poput lokaliteta Krčevina, Bravar, Rupine i Veršića zidine u Jasenicama i Grguša u Zatonu Obrovačkom. Niti jedan od ovih lokaliteta nije arheološki iskopavan pa ih nije moguće pouzdano datirati, iako je izvjesno da je većina korištena tijekom ranog novog vijeka.

⁶¹¹ B. HRABAK, 1988, 211-212, 214 i 231.

⁶¹² M. BILIĆ – Š. VULIĆ – A. IVIŠIĆ, 2009, 521.

⁶¹³ Postojanje naselja tijekom osmanske vladavine potvrđuje arhivski dokument u kojemu se spominje trgovac drvima Novak iz Pariževice: I. ANZULOVIĆ, 1998, 307. Istom bi naselju mogli pripadati ostaci nastambi koje se nalaze zapadno i istočno od zaseoka Marune u Jasenicama.

⁶¹⁴ N. KULENOVIĆ, 2019, 278-279.

5.5. TIPOVI NASEOBINSKIH OBRAZACA

„Naši stari išli tko za pašom tko u hajdukovanje, a tko i u lupeštinu, pa se tako po brdima razštrkali.“⁶¹⁵

Na području predratne Općine Obrovac trenutno postoji sedamnaest samostalnih naselja, koja pripadaju trima političko-administrativnim jedinicama (Općina Jasenice, Grad Obrovac i Grad Benkovac). Obrovac je najznačajnije naselje i jedino koje ima status grada. To je jedino urbano naselje, dok su ostalo većinom povijesna ruralna naselja čiji su teritoriji definirani tijekom mletačke ili austrijske katastarske izmjere u 18. i 19. stoljeću. U novije vrijeme neka veća povijesna naselja su podijeljena na više manjih samostalnih naselja. Tako su 1961. godine od velikog naselja Žegar formirana samostalna naselja Kaštel Žegarski, Bogatnik, Komazeci i Nadvoda. Tijekom 2014. godine veliko naselje Jasenice je podijeljeno na tri samostalna naselja Rovanjaska, Maslenica i Jasenice. Na osnovu povijesnih katastarskih karata, arhivskih i suvremenih topografskih karata i avionskih snimaka te drugih dokumenata i dostupne literature, donosi se kratak pregled nastanka i razvoja svakog pojedinog obrovačkog naselja tijekom posljednja tri stoljeća. U kratkim crtama su opisana četiri tipa naselja karakteristična za obrovačko područje.

Većina se obrovačkih naselja razvijala na sličan način. Proces njihovog razvoja možemo pratiti od kraja 17. stoljeća kada se uspostavlja nova mletačka vlast koja nastoji stabilizirati novoosvojena područja na koja se u kratkom vremenu doselio veliki broj novih stanovnika. Većina tadašnjeg stanovništva je bila grupirana u središtima naselja, najčešće uz rubove najveće obradive površine, s kućama razmještenim na manjoj međusobnoj udaljenosti, poput Jasenica, Kruševa, Bilišana, Medviđe, Kaštel Žegarskog, Nadvode i drugih. Više današnjih obrovačkih naselja uopće nije bilo nastanjeno, poput Rovanjске, Maslenice, Bogatnika i Golubića. Grupiranje stanovništva na manjem području je podržavano od strane službenih mletačkih vlasti, koje su nastojale svoje nove podanike zadržati na jednom mjestu, radi lakše kontrole, ubiranja poreza i mogućnosti učinkovitije organizacije obrane u slučaju ponovnog rata s Osmanlijama. Generalni providur Coronaro donio je 1689. godine odluku da se sve morlačko stanovništvo mora grupirati na jednom mjestu u selu s organiziranom vojnom upravom te da se

⁶¹⁵ Ovako su stanovnici obrovačkog područja odgovorili zadarskom putopiscu Ivanu Androviću na pitanje zašto im kuće nisu grupirane na jednom mjestu, kao što je to slučaj s ostalim mjestima u Dalmaciji: I. ANDROVIĆ, 1909, 89-90.

svi moraju upisati u spiskove harambaša.⁶¹⁶ Prestankom ratne opasnosti stanovništvo se iz središta naselja raseljava na brojne okolne položaje, često kilometrima udaljene jedni od drugih. Od tih osamljenih imanja postupno nastaju zaseoci, koji su većinom začeti ili potpuno formirani do 1826./1827. godine. Proces nastajanja novih zaselaka može se pratiti sve do početka 20. stoljeća, nakon čega se obrovačko stanovništvo sve više iseljava sa svojeg matičnog područja, a tijekom druge polovice 20. stoljeća odvijalo se masovno preseljavanje iz okolnih ruralnih naselja u grad Obrovac.

Manje promjene u naseljavanju nastaju tek u 20. stoljeću, a najveće su se dogodile početkom 21. stoljeća. Od početka 20. stoljeća je zamjetan trend gradnje obiteljskih kuća uz najznačajnije prometnice na području naselja, na mjestima koja do tada nisu bila nastanjena. Često su na tim mjestima bile izgrađene škole u kojima je bio uređen smještaj za učitelje, zatim trgovine i gostionice, pa se na takav način počinju formirati manji centri naselja (Jasenice, Kruševo, Kaštel Žegarski, Golubić, Zelengrad i dr.). Od kraja 1960-ih godina na obrovačkom području započinje trend izgradnje privatnih kuća za odmor smještenih uz morsku obalu. Na taj način je nastalo više novih vikendaško-turističkih naselja, najviše uz obalu Karinskog mora na području Kruševa. Izgradnja manjeg broja planskih naselja je vezana za razdoblje nakon Domovinskog rata. Do tada je planska izgradnja postojala samo u Obrovcu, u kojemu je izgradnjom niza stambenih zgrada višestruko povećan stambeni prostor i broj stanovnika.

5.5.1. Osnovni tipovi naselja

Gradska naselja

Na obrovačkom području mogu se izdvojiti četiri tipa naselja: gradska naselja, zaseoci, turistička naselja i moderna planska naselja. Od gradskih naselja postoji samo Obrovac, koji je jedino naselje koje ima urbana obilježja i status grada. Obrovac je još od razdoblja kasnog srednjeg vijeka bio najvažnije naselje na širem području, a tek je posljednjih nekoliko desetljeća počeo gubiti svoj raniji značaj. Više podataka se donosi u pregledu svih obrovačkih naselja.

⁶¹⁶ M. SLUKAN ALTIĆ, 2003b, 72.

Zaseoci

Zaseoci su prevladavajući tip naselja na obrovačkom području, kao i na mnogo širem području jadranskog zaleđa. Na osnovi kartografske građe njihov se nastanak i razvoj može pratiti tijekom posljednja tri stoljeća. Može se smatrati da je postojao obrazac njihova nastajanja jer su većinom nastajali na način da se jedna obitelj ili obiteljska zadruga odselila iz središnjeg dijela naselja i trajno se nastanila na predjelu na kojemu su posjedovali obradivo zemljište ili pastirske stanove. Zaseoci su se najčešće razvili od jednog obiteljskog imanja, a preduvjet za njihov rast bilo je postojanje značajnijeg obradivog zemljišta ili mogućnost krčenja novih poljoprivrednih površina. Naselje se uglavnom povećavalo nastajanjem novih obitelji ili rjeđe novim doseljavanjem, a veličina do koje će narasti je ovisilo isključivo o prirodnim resursima, ponajprije o veličini obradivog poljoprivrednog zemljišta. Zaseoci su najčešće brojali od nekoliko do desetak obiteljskih kuća, dok su oni veći od petnaest domaćinstava bili iznimno rijetki. Naselje bi prestalo rasti kada bi se iskoristili svi pašnjaci i poljoprivredne površine. Zabilježen je niz lokaliteta na kojima su postojala pojedinačna obiteljska imanja, ali zbog smještaja na izoliranim krškim predjelima na njima se nisu razvili zaseoci, već su takvi položaji najčešće prvi bili napušteni ili su pretvoreni u povremeno nastanjivane pastirske stanove.

Poljoprivredna proizvodnja za vlastite potrebe, kombinirana sa stočarstvom, bila je temelj opstanka velike većine obrovačkog stanovništva sve do 20. stoljeća.⁶¹⁷ Zbog toga su razloga zaseoci najčešće smješteni uz rubove većih i manjih poljoprivrednih površina. Uz manje vrtače ili dolce smješteni su pojedinačni zaseoci, a uz veće poljoprivredne površine razvilo se više zaseoka. Takvi su primjeri krška polja u Jasenicama, Muškovicima, Donjim Bilišanima, Kruševu, Bogatniku i Kaštelu Žegarskom. U svim slučajevima zemljište je iscepkano na niz manjih parcela, što je karakteristično za sva obrovačka naselja. Fragmentacija primarnog zemljišnog posjeda je proces koji se dogodio na svim mletačkim, habsburškim i osmanskim krajiškim područjima.⁶¹⁸ Sve glavne poljoprivredne površine smještene u vrtacama i poljima nisu bile međusobno ograđene, što je podrazumijevalo međusobnu suradnju prilikom sjetve i drugih poljoprivrednih radova.

⁶¹⁷ Masovni odlazak obrovačkog stanovništva na rad u inozemstvo zabilježen je početkom 20. stoljeća, zatim 1930-ih godina i ponovno krajem 1960-ih godine. Tijekom druge polovice 20. stoljeća, posebno u vremenu nakon 1970. godine, većina je radno sposobnog stanovništva bila zaposlena u rudnicima, tvorničkim pogonima i na drugim radnim mjestima u Obrovcu ili u okolnim mjestima. To je snažno djelovalo na promjene i nestanak tradicionalnog načina života i privređivanja, jer su mnoge obitelji počele živjeti samo od osobnog dohotka.

⁶¹⁸ M. SLUKAN ALTIĆ, 2003b, 66.

Zaseoci su najčešće razmješteni uz sjeverni rub polja, položaj koji je omogućavao zaštitu od hladnog vjetra bure i osiguravao im dugotrajniju sunčevu svjetlost. Rjeđe su smješteni uz zapadnu i istočnu, a samo iznimno uz južnu stranu polja. Takav slučaj se dogodio na području Kaštela Žegarskog u kojemu je većina zaseoka razmještena uz južni rub polja, na što je utjecala činjenica da se na sjevernoj strani polja nalazila rijeka Zrmanja i nekadašnje poplavno područje. Jedan od važnijih kriterija za nastanak i razvoj zaseoka na nekom mjestu je bio pristup izvoru vode.

Najstarija obiteljska gospodarstva u zaseocima bila su građena na samom kontaktu plodnog područja i krške zone, dok se novije kuće sve više izmiču na kršku površinu (sl. 61). Najstarija obiteljska imanja su bila smještena uz rub najvažnije njive (*podvornica*), na kojoj se svake godine uzgajalo žito koje je bilo temelj prehrane stanovništva. Mala udaljenost između obiteljskog imanja i *podvornice* je bila važna jer se na nju izgonio stajski gnoj, čime se osiguravao uspješan urod i dovoljna količina hrane za cijelu godinu.⁶¹⁹ Zaseoci su se povećavali na način da su nova imanja nizala uz rub polja, a tek nakon toga su izmicana na kršku površinu. U najnovijem razdoblju kuće su građene na krškom području ili uz prometnice u blizini starijih imanja. Građene su od modernih materijala (betonski i cigleni blokovi), najčešće su neskladne i neuklopljene u krajolik, što je potpuna suprotnost starijim gospodarskim sklopovima koji su se desetljećima i stoljećima postupno razvijali i širili na manjem prostoru.

Do danas su sačuvani mnogi sklopovi starijih obiteljskih imanja, koji su uglavnom u ruševnom stanju, a vrlo često se događa da se u poslijeratnoj obnovi grade novi objekti koji svojim izgledom i načinom gradnje na nijedan način ne uvažavaju zatečeno stanje (sl. 62). Radi se o kamenim objektima koji većinom potječu iz druge polovice 19. i prve polovice 20. stoljeća, kada je prevladavala gradnja kamenih kuća uz upotrebu vezivnog sredstva i krovova od tankih kamenih ploča.

⁶¹⁹ Više o ovoj temi vidi u: M. RIMAC, 2014, 369.

*Slika 60. Zaseoci u Golubiću – Vulići (1), Bilići (2), Donji Čabrići (3), Velići (4), Peruni (5)
(snimila N. Kulenović, označio Š. Vrkić)*

Slika 61-62. Zaseoci Dramotić u Bilišanima i Razbojište u Krupi (snimila N. Kulenović)

Austrijske katastarske karte iz 1826. i 1827. godine otkrivaju činjenicu da je u to vrijeme na obrovačkom području većina objekata bila izgrađena od drveta. Nijedna drvena građevina

iz tog razdoblja nije se sačuvala do današnjih dana. Izuzetak su samo suhozidni kameni temelji koji su nosili drvene konstrukcije koji su najbolje sačuvani na naseljima koja su rano napuštena.⁶²⁰

Najstarija seoska domaćinstva su se sastojala od jednodimenzionalne prizemnice pravokutnog oblika, u kojoj su zajedno boravili ljudi i životinje. Kuća je često imala samo jedan ulaz, a unutrašnjost joj je mogla biti podijeljena pregradom od šiblja.⁶²¹ *Ognjište* ili *pročelje* je bilo smješteno na desnoj strani i bilo je glavni prostor svake kuće.⁶²² Na tom mjestu svakodnevno se ložila vatra i pripremala hrana. Tu se obitelj okupljala za vrijeme jela i spavala u zimskom razdoblju. Na vanjskoj strani zabatnog trokuta kamenog zida (*lastavica*), redovito su građene manje kamene rupe (golubarnici), koje se smatraju najtipičnijim elementom tradicionalne arhitekture bukovičkog kraja.⁶²³ Ponekad se smatraju arhitektonskim ukrasnim, a ne običnim funkcionalnim elementom.⁶²⁴

Zbog sigurnosti od krađa i zaštite od napada vukova kuće su bile ograđene masivnim ogradnim zidovima koji su bili visoki do 3 m i na vrh su imali postavljenu dodatnu zaštitu od drače.⁶²⁵ S vremenom se uz glavne kuće grade druge gospodarske zgrade (*jara*,⁶²⁶ *krozana*,⁶²⁷ *ambar*⁶²⁸ i dr.), koje čine jedinstveni građevinski sklop sa zajedničkim dvorištem (*avlija*) i ograđenim visokim suhozidom. Od važnijih tradicionalnih objekata ističu se gumna (*guvna*), na kojima se vršilo žito i obavljali razni drugi poslovi. Guvna su se nalazila na otvorenom području, često u neposrednoj blizini glavnih njiva, a uz njih su redovito bile izgrađene manje

⁶²⁰ Takav je lokalitet Ražovište u Bilišanima na kojemu su 1826. godine označeni drveni objekti koji oblikom odgovaraju kamenim konstrukcijama koje su još uvijek sačuvane na terenu.

⁶²¹ Kuće na kat se češće grade tek od 20. stoljeća, s time da postoje brojni zaseoci u kojima su sve građevine bile prizemnice.

⁶²² Tradicionalna *ognjišta* ili *pročelja* su neznatno uzdignuti četvrtasti prostori smješteni uz začelni zid na desnoj strani kuće, s jednim ili dva okomito zabijana kamena (*prikklad* ili *priklod*) na rubu. Na ognjištu se svaki dan ložila vatra, ono je simboliziralo život cijele obitelji, zbog čega je na obrovačkom području jedna od najgorih kletvi bila: "Da' bog da ti opustilo ognjište".

⁶²³ Tijekom 20. stoljeća golubovi su se uzgajali u mnogim domaćinstvima na području Bukovice, a broj im se radikalno smanjio tek tijekom 1970-ih i 1980-ih godina kada je većina obitelji izgradila nove betonske cisterne (*gusterne*) u kojima je sakupljana kišnica koja je padala na krov kuće. Budući su se golubovi najčešće zadržavali na krovovima, smatralo se da svojim izmetom onečišćuju vodu zbog čega ih se najčešće prestajalo uzgajati: V. N., Golubarnici bez golubova, *Slobodna Dalmacija*, XL (12337), Split, 25. prosinca 1984., 7.

⁶²⁴ Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 233.

⁶²⁵ Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 232.

⁶²⁶ *Jara* je naziv za zgradu u kojoj su boravile koze i ovce. Najčešće je imala odvojen manji dio odijeljen pregradom od pletenog šiblja koji se nazivao *kočak* u kojemu su boravili jarići i janjići. Ispred jare se nalazio otvoreni dio koji se nazivao *tor*.

⁶²⁷ Kukuruzane (*krozane*) su male građevine smještene unutar dvorištu, najčešće s kamenim postoljem i konstrukcijom od drveta s kamenim ili ciglenim krovom: Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 233.

⁶²⁸ Zgrada koja je imala donji polu ukopani dio, koji je korišten kao podrum za skladištenje određenih vrsta hrane. Na gornjem dijelu nalazile su se velike drvene kutije za skladištenje žita.

građevine za skladištenje slame (*pojate*). Gumna su osim gospodarske, imala i značajnu društvenu ulogu.⁶²⁹ U blizini matičnog domaćinstva nalazilo se *bunište* ili *bunjište*, na kojemu se skladištio stajski gnoj (*đubar*) i drugi razgradivi otpad koji se poslije raznosio na njive i vrtove. Bunište se najčešće formiralo na udubljenom ili ukopanom mjestu, koje je većim dijelom bilo ograđeno niskim suhozidom ili većim okomito pobodenim pločama.

U neposrednoj blizini matičnog domaćinstva uređivani su manji povrtnjaci ograđeni suhozidima. Zbog porasta broja stanovništva postupno je povećavana poljoprivredna površina na svim pogodnim mjestima, koja su se često nalazila na zabačenim mjestima udaljenim od domaćinstva. Najprije su uređivane manje vrtače u kojima je iskrčena šuma i očišćeno kamenje, zatim su ograđivana svi pogodni položaji na koja je donošena zemlja i stajski gnoj, a nije bilo rijetko ni terasiranje zemljišta na padinama čime se dobivala veća poljoprivredna površina. Iako su mnogi zaseoci nastali na izrazito krškom području, nakon dugotrajnog kultiviranja njihov se krajolik dosta izmijenio jer su osim uređivanja poljoprivrednih površina i ograđivanja, zatrpane škrape i jame, formirani putovi i slično.

Turistička naselja

Od početka 1960-ih godina na obrovačkom području se počelo ozbiljnije razmišljati o razvoju turizma kao nove gospodarske grane. Krajem istog desetljeća počela su nastajati prva turističko-vikendaška naselja uz Karinsko i Novigradsko more i Velebitski kanal. Već tijekom 1974. godine na obrovačkom je području bilo izgrađeno 1136 kuća za odmor, a do kraja idućeg desetljeća taj broj se udvostručio. Ta naselja nisu bila planski građena, zbog čega dugo vremena nisu imala osnovnu infrastrukturu, poput priključka električne energije, vodovodne mreže i pristupnih puteva.

Uz Karinsko more, na području Gornjeg Karina i Kruševa, nastalo je čak sedam turističkih naselja (Karin-Slana, Vrulje, Vruljica, Šušnjar I, Šušnjar II, Crna Punta i Vozarica/Ribnica) (sl. 63). Uz Novigradsko more nastala su turistička naselja Meka Draga u Kruševu i Maslenica. Uz obalu Velebitskog kanala nastala su naselja Rovanjaska i Modrič na području Rovanjске. Do tada su to većinom bila nenastanjena krška područja koja su najčešće korištena kao pašnjaci. Na području turističkih naselja Karin-Slana, Vozarica i Maslenica su prije masovne izgradnje

⁶²⁹ Općenito o gumnima i njihovoj simboličkoj i društvenoj ulozi više vidi u: K. GWIRTZMANN, 2019.

turističkih objekata postojala skromna naselja. Masovna izgradnja je potaknuta na način da su općinske vlasti podijelile, ponekad konfiscirano zemljište, na manje građevinske parcele kvadratnog oblika, koje su onda prodavane po jeftinoj cijeni ili poklanjane. U novije vrijeme na kopnenom području pojedinih obrovačkih naselja gradi se nova turistička infrastruktura, uglavnom pojedinačni objekti ili obiteljska imanje, a samo u rijetkim slučajevima turistički objekti se grupiraju na jednom mjestu, kao što je to slučaj s Berberovim bukom na Zrmanji.⁶³⁰

Moderna planska naselja

Osim grada Obrovca, među moderna planska naselja mogu se uvrstiti Maslenica, Gornji Karin (Karin-Slana) i Podine (Brajnovići i Vrkići) u Kruševu. Ova su naselja izgrađena nakon Domovinskog rata kada je provedena obnova ratom uništenih naselja. Nova naselja izgrađena su na krškim područjima što je pokazatelj da odabir lokacija nije bio uvjetovan blizinom poljoprivrednih i pašnjačkih područja, već je vođen drugim kriterijima, poput blizine prometnica i druge moderne infrastrukture. Često nije vođena briga oko elementarnih stvari poput prirodne zaštite od snažnih udara sjevernog vjetra (bura).⁶³¹ Najznačajnije plansko naselje je Maslenica, koja se nadovezala na istoimeno turističko naselje, tako da danas čine jednu cjelinu. Novo naselje je izgrađeno jer je nakon Domovinskog rata donesena odluka da se ne obnavljaju stari jasenički zaseoci, već da se na području Maslenice izgrade nove obiteljske kuće i druga moderna infrastruktura, koja će postati središte novoosnovane Općine Jasenice. Slična situacija je bila na području Gornjeg Karina, gdje se novoizgrađeno naselje nadovezalo na već postojeće turističko naselje Karin-Slana. U izgrađene kuće naseljene su izbjeglice iz Bosne i Hercegovine i doseljenici iz drugih dijelova Hrvatske. Jedno manje plansko naselje je

⁶³⁰ Početkom 1970-ih godina, na tada nepristupačnom i izoliranom mjestu, na položaju iznad samog slapa Berberovog buka ili Berberovca, počela je izgradnja prvog turističkog objekta što je zabilježeno u dokumentarnom filmu *Karavan* (II. dio), autora Milana Kovačevića. On je tom prilikom komentirao navedenu situaciju sljedećim riječima: *“I kad pomislite da ste najzad našli deo iskonske prirode koji nije oskrvnulo neko veštačko ruglo savremene civilizacije, primjetićete da neki promućurni seljak, pripremajući se očito, da onog trenutka kad turizam otkrije ovaj kutak, otvori kafanu, uz sam vodopad podiže ružnu građevinu. Da li mu je neko i tko mu je dao građevinsku dozvolu? I da li se bar može zahtevati da nešto što će se ovde izgraditi ne bude tako blizu vodopada i bude bar u stilu stare vodenice prekrivene trskom kako bi se sačuvala aroma ovog tla. Ovako, za nas na žalost uobičajeni nehat pozvanih, nanosi nenadoknadive štete čije estetske posledice prerastaju u ekonomske.”* MILAN KOVAČEVIĆ, Bukovica i Ravni kotari, KARAVAN, II. dio (min. 18:30), dokumentarni film, 1974. godina: URL: https://www.youtube.com/watch?v=2kx4-I_Xx0 (pristupljeno 15-04-2021).

⁶³¹ Nova naselja Podine u Kruševu i Novo naselje u Gornjem Karinu su izgrađena na području koje je izloženo snažnim udarima bure, što nije slučaj kod većine tradicionalnih obrovačkih naselja (zaselaka) koji su izgrađeni na mjestima koja su prirodno zaštićena.

izgrađeno na predjelu Podorljak u Kruševu, na području koje prije toga nije bilo stalno naseljeno. Naselje je izgrađeno za povratnike iz zaseoka Brajnovići, Donji i Gornji Vrkići, koji se zbog smještaja na izoliranom brdskom predjelu Kruševa nisu organizirano obnavljali.

Slika 63. Turističko-vikendaška naselja uz Karinsko more (snimila N. Kulenović)

5.5.2. Pregled suvremenih obrovačkih naselja

OBROVAC

Obrovac se počeo razvijati od sredine 14. stoljeća kada su knezovi Krbavski na brijegu iznad donjeg toka Zrmanje izgradili svoju novu utvrdu. Uskoro se između utvrde i rijeke razvilo podgrađe, koje je kasnije opasano visokim zidom. Pored naselja je rano bio izgrađen most kojim je premošćena rijeka Zrmanja. Obrovac je odmah postao važno trgovačko središte, ponajviše zbog njegove luke i pomorske veze te kopnenih puteva prema dubljem zaleđu. Sličnu važnost grad je zadržao za vrijeme osmanske vlasti, a isto se nastavilo i tijekom mletačke vladavine do kraja 18. stoljeća. Za vrijeme austrijske vladavine Obrovac se dodatno razvio kao središnje naselje za šire područje velebitskog podgorja i Bukovice. U gradu su izgrađene moderne višekatanice, ali samo naselje se nije previše proširilo u odnosu na ranija razdoblja.

Tijekom prve polovice 20. stoljeća grad se neznatno proširio na zapadnu stranu, a prvi objekti su bili izgrađeni i na desnoj obali rijeke. Tijekom 1960-ih godina u Obrovcu je započeo ubrzani industrijski razvoj zbog čega se u grad doseljavalo sve više stanovništva. Prema popisu iz 1953. godine u njemu je živjelo 306 stanovnika, a do 1991. godine dosegnuo je brojku od 1660 stanovnika.⁶³² Novi stanovnici su uglavnom dolazili iz okolnih ruralnih naselja, rjeđe iz udaljenijih područja, ponekad iz drugih jugoslavenskih republika. Na području oko nekadašnjeg naselja grade se stambene zgrade, a zbog ograničenog prostora, grad se širi na desnu obalu Zrmanje, gdje se u uskom pojasu uz rijeku gradi niz stambenih zgrada. Do početka 1980-ih godina bio je izgrađen čitav prostor u kanjonu Zrmanje, pa su se obiteljske kuće i stambene zgrade počele graditi na susjednim predjelima Burevača, Jaruga, Grkovac, Njivice i Anzulovac (sl. 64). Ova dva posljednja predjela, koja se nalaze iznad kanjona, bile su predviđena kao mjesta za gradnju poslovne i stambene zone s ukupno 240 građevinskih parcela.⁶³³ Tijekom Domovinskog rata i poraća uništena je sva industrijska proizvodnja, a grad je izgubio većinu nekadašnjeg stanovništva, zbog čega je prestala potreba za njegovim daljnjim širenjem.

⁶³² L. KLANAC, 1992, 72.

⁶³³ D. Gužvica, *Grad na sve četiri strane*, Slobodna Dalmacija, XXXVIII (10873), Split, 1980, 21. ožujka. 1980., 3

Slika 64. Avionski snimak Obrovca krajem 2018. godine (snimila V. Glavaš)

ROVANJSKA

Rovanjska je kao samostalno naselje nastala odvajanjem od Jasenica 2014. godine. Središte se nalazi uz malo polje smješteno uz obalu Velebitskog kanala, koje je najznačajnija poljoprivredna površina na tom području. Na tom se predjelu nalaze arheološki ostaci iz rimskog i crkva sv. Jurja s grobljem iz srednjovjekovnog razdoblja, koji ukazuju da je ovaj predjel kroz povijest bio višekratno naseljavan. Još početkom 18. stoljeća cjelokupno je područje Rovanjске bilo potpuno nenastanjeno. Stanovništvo koje je na tom području imalo zemljišne posjede živjelo je u središnjem dijelu Jasenica. Do 1826. godine nekoliko obitelji se naselilo na prostor u blizini srednjovjekovne crkve sv. Jurja, od kojih će se razviti zaseoci Base i Mataci. Još su bili nastanjeni izolirani zaseoci Stupica, Kneževići (Kitnasta Glavica) i Božići (Vučipolje). Pastirski stanovi su postojali na predjelu Did u blizini Novskog ždrila i na velebitskom pašnjaku Libinje.⁶³⁴

⁶³⁴ Veliko i Malo Libinje su poznati planinski pašnjaci koji su danas podijeljeni između administrativnog područja Općine Starigrad Paklenica i Općine Jasenice.

Tijekom druge polovice 20. stoljeća na području Rovanjske, uz morsku obalu, nastaje veliko turističko naselje, a nove kuće se počinju graditi na krškom području iznad novoizgrađene jadranske magistrale. Od kraja 1960-ih godina počinju se graditi kuće u uvali Modrič. Najprije su uz magistralu preselili stanovnici velebitskih zaselaka prezimena Šarlija i Knežević, a kasnije je izgrađeno i više kuća za odmor. Modrič je podijeljen između naselja Seline i Rovanjska. Nakon Domovinskog rata napušteni su planinski zaseoci Kitnasta Glavica, Podumac (Šarlije) i Čičevica,⁶³⁵ a sve veći broj stambenih i kuća za odmor se gradi uz Jadransku magistralu i uz morsku obalu.

JASENICE

Jasenice su povijesno naselje koje se razvilo uz izduženo krško polje i nekoliko većih vrtača, koje se nižu od brda Dračevac na sjeverozapadu do nadomak kanjona Zrmanje na jugoistoku. U središtu izduženog polja nalazi se današnja župna crkva sv. Jeronima, koja je najvjerojatnije izgrađena na mjestu srednjovjekovne crkve. Nedaleko od nje nalazi se velika lokva (danas s dva bunara u blizini), koja je bila najvažniji izvor vode od prapovijesti sve do početka 20. stoljeća. Početkom 18. stoljeća uz sjeverni rub polja nalazio se niz obiteljskih kuća, a isti položaj je ostao naseljen sve do Domovinskog rata. Pojedinačna obiteljska imanja, koja će se kasnije razviti u zaseoke, nalazila su se na predjelima Šibenik (Šarlije i Marune), Brig Šarlića i Donji Burilovac, na jugoistočnoj strani naselja. Po jedna kuća se nalazila na mjestu današnjeg zaseoka Bužonje (Bužanjići) i na danas nenaseljenom području sjeverno od Jaseničke glave. Još je bio naseljen današnji zaseok Nekići ispod Bobije, koji se u to vrijeme nalazio izvan katastarskog područja Jasenica. Do 1826. godine na krškim predjelima su nastali novi zaseoci Lužine, Baričevići (Zelenikovac), Bunar (Božići kod Bunara) i Vulića Dolac. Planinski stanovi su bili izgrađeni na velebitskim predjelima Bukva, Lanac, Duliba, Staze, Prag i Podtulo. Tijekom izgradnje Majstorske ceste, na predjelu Podprag je izgrađeno nekoliko državnih zgrada u kojima je jedno vrijeme boravio župnik, oružnici i cestari.⁶³⁶ Do kraja 19. stoljeća još su nastali zaseoci Rončevići i Marune, smješteni na zaravni uz desnu obalu Zrmanje, a kasnije su na višim velebitskim predjelima naseljeni Meki Doci i Nadadraga.⁶³⁷ Tijekom vremena su nastajali i

⁶³⁵ Na području ovoga zaseoka živjeli su Kneževići i Šarlije: A. LEMIĆ, 2013, 549.

⁶³⁶ I. ANDROVIĆ, 1909, 182-183.

⁶³⁷ Meki Doci su bili naseljeni Zubcima i Šarlijama. Nakon Domovinskog rata nekoliko se mještana vratilo živjeti u zaselak. Nadadraga je bio manji zaselak koji je bio naseljen Zubcima, a nakon završetka Domovinskog rata nitko se nije vratio u uništeno naselje.

novi pastirski stanovi na Velebitu. Na planinskom prijevoju je stalno bila nastanjena jedna kuća, smještena uz Majstorsku cestu, u kojoj je nekoliko generacija obitelji Nekić držalo gostionicu i svratište za putnike.

Ovaj proces raseljavanja i osnivanja novih naselja je bio uobičajen u svim obrovačkim naseljima jer im je osnova gospodarska djelatnost bila transhumantno stočarstvo. Tako u drugoj polovici 19. stoljeća zadarski povjesničar C. F. Bianchi o jaseničkom području navodi: “*Ova prostrana župa zauzima širok i većinom neplodan prostor omeđen visovima Velebita, rijekom Zrmanjom, novigradskim morem, Novskim ždrilom i kanalom. Stanovnici se bave isključivo stočarstvom pa su im kuće jako razasute tamo gdje ima ispaše za stoku. Njihovo bogatstvo krije se u životinjama.*”⁶³⁸ Unatoč raseljavanju, Jasenice su početkom 20. stoljeća bile jedno od rijetkih naselja koje je imalo centar mjesta jer su crkva, škola i župski stan bili smješteni na jednom mjestu.⁶³⁹ U razdoblju nakon Domovinskog rata donesena je odluka da se za jaseničke povratnike izgradi novo naselje u Maslenici. Jedan od razloga za to je bio činjenica što je tijekom 20. stoljeća znatan dio staroga naselja (Srid sela) devastiran i degradiran velikim rudokopima, koji su trajno izmijenili prvotni izgled naselja.⁶⁴⁰ Zbog svega toga na područje Jasenica vratio se samo neznatan broj predratnog stanovništva.

MASLENICA

Maslenica se kao samostalno naselje izdvojila od Jasenica 2014. godine. Nalazi se na predjelu uz Novigradsko more, koji je bio naseljen u rimskom, srednjovjekovnom i rano novovjekovnom razdoblju. Ponovno se počinje naseljavati tek od 19. stoljeća, kada se pojedine obitelji (Šimičević, Šarić i Matek) trajno nastanjuju, najvjerojatnije na svoje dotadašnje pastirske stanove. Od 1960-ih godina uz obalu se počinju graditi kuće za odmor, tako da je uskoro na području Maslenice nastalo veliko turističko naselje koje se još uvijek širi. Vrhunac izgradnje se dogodio u razdoblju nakon Domovinskog rata, kada je odlučeno da se umjesto obnove starih jaseničkih zaselaka, izgradi novo naselje u Maslenici, u koje će se naseliti povratnici iz progonstva. Osim novih obiteljskih kuća, u Maslenici su izgrađene i zgrada

⁶³⁸ C. F. BIANCHI, 2011, 275.

⁶³⁹ Ovu činjenicu posebno ističe zadarski putopisac Ivan Andrović, koji je Jasenice posjetio 1907. godine, ističući da se radi o pravoj rijetkosti na obrovačkom području: I. ANDROVIĆ, 1909, 148.

⁶⁴⁰ Opisujući Jasenice početkom 20. stoljeća putopisac Ivan Andrović je istaknuo da se od mjesne crkve pruža zanimljiv pogled koji seže u daljinu. Danas je taj pogled zaklonjen ogromnim kamenim nasipima koji su nastali kao posljedica eksploatacija boksitne rudače iz otvorenih jamskih kopova.

novoformirane općine, škola, dječji vrtić, vatrogasni dom i druga moderna infrastruktura. Turističko i novo naselje sada čine jednu cjelinu, a naselje se postupno širi na sve veću površinu i stalno dobiva novu infrastrukturu.

ZATON OBROVAČKI

Zaton Obrovački se nalazi na području između kanjona rijeke Zrmanje na jugu i planine Velebit na sjeveru. Površinom i brojem stanovnika spada u manja obrovačka naselja. Naselje se prostire na površini od 27,04 km², a najveća naseljenost zabilježena je 1910. godine kada je u njemu živjelo 479 stanovnika. Početkom 18. stoljeća na području Zatona Obrovačkog (*Zatton*) bili su naseljeni samo položaji današnjih zaseoka Maričići Gornji i Bravarica, a dio posjednika zemljišta je najvjerojatnije bio nastanjen u Obrovcu. Do prve polovice 19. stoljeća naseljeni su novi položaji Kula (Maričići Donji), Anzulovac (Jokići-Zidine i Jokići-Kučari), Gaćine (Čude-Gaćine), Deminjak i Torine.⁶⁴¹ Kasnije su još naseljeni zaseoci Modrići i Rastovac, a na predjelu Skutinovac uz Majstorsku cestu su stanovali cestari sa svojim obiteljima.⁶⁴² Uz južnu stranu nekadašnje tvornice glinice Jadral, u novijem je razdoblju nastalo manje naselje Bravar-Barake. Iako se većina naseljenih kuća nalazi u neposrednoj blizini Obrovca, u novoj administrativnoj podjeli Zaton Obrovački je pripao Općini Jasenice. Na planinskom dijelu postojali su brojni pastirski stanovi koji su bili neseljeni samo tijekom sezone ispaše stoke.

MUŠKOVCI

Muškovci se nalaze na području između desne obale Zrmanje i vrhova Velebita. Ukupna površina naselja je 37,64 km². Početkom 18. stoljeća na području naselja Muškovci, koje su se u to vrijeme nazivalo Zavajani ili Zavođani (*Villa Zauađani*), bio je naseljen samo uski pojas uz desnu obalu rijeke Zrmanje. Dvije obiteljske kuće su se nalazile na području današnjeg zaseoka Paravinja Dolac, a ostale uz umjetno akumulacijsko jezero Razovac, gdje se danas nalaze zaseoci Sekulići, Simići i Đurići. Zapadni dio starog naselja je uništen izgradnjom RHE

⁶⁴¹ U to vrijeme ovaj se zaseok nalazio na graničnom području prema katastarskoj općini Jasenice, kojoj je kasnije i priključen, no tada je već bio u potpunosti napušten.

⁶⁴² Posljednji stanovnici ove cestarske kuće bili su članovi obitelji poznatog hrvatskog nogometaša Luke Modrića. Nakon što je kuća spaljena 1991. godine, više nije bila obnavljana.

Velebit i akumulacijskog jezera u drugoj polovici 20. stoljeća. Do 1826. godine naseljeni su povišeni predjeli podalje od Zrmanje, poput zaseoka Milanci i Baljci (Dračevac) na zapadnom rubu, odnosno Muškovaca u središnjem dijelu naselja. To je bio naziv za izduženo krško polje, najveće na području naselja, gdje su danas zaseoci Varoš Simići, Večerine i Čavlani. U blizini su se nalazili manji zaseoci *Grusich*, Pod Kosa i Kulina Jandrića. Na istočnoj strani nastali su zaseoci Jasenovac i Dabarnica (Prekodabarnica). Na području uzvodno Zrmanjom nastali su novi zaseoci Zekanovići i Ogari. Posljednji su nastali zaseoci Ogari-Pljuvaka, koji se nalazi uzvodno, na granici s Golubićem i Pećica na krškom predjelu iznad ceste Obrovac-Gračac. Tijekom druge polovice 20. stoljeća nove su se kuće počele graditi uz spomenutu cestu, a na mjestu velebitskih stanova na pašnjaku Prosina, na granici Muškovaca i Gračaca, osnovano je stalno naselje. Na području oko Berberovog buka od početka 1970-ih godina, kad je izgrađena prva kuća, razvija se manje turističko naselje koje se posljednjih nekoliko godina sve više širi.

GORNJI KARIN

Gornji Karin je nastao podjelom velikog naselja Karin, formiranog nakon uspostave mletačke vlasti. Naselje se prostire na površini od 36,76 km². Sastoji se od brojnih zaseoka raštrkanih na širokom brdskom predjelu od Karinskog mora na zapadu do brda Kunovac na istoku. Područje je potpuno iseljeno tijekom Morejskog rata (1684.-1699.), ali je nakon toga odmah naseljeno novim stanovništvom. Početkom 18. stoljeća bili su nastanjeni položaji na kojima su kasnije nastali zaseoci Gornje Drače, Alavanje, Donje Radeke, Gornje Radeke, Lončari i Trbovići.⁶⁴³ Jedna obitelj je bila nastanjena na predjelu Brežine, koji je kasnije napušten. Do 1826. godine nastali su novi zaseoci Dupori, Mlinari, Višići (Slana), Ležaje, Lakići, Vukasi, Vukše, Donje Drače i Čose. Svi na brdskom predjelu, jedino su se Višići nalazili u blizini morske obale. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća na predjelu bliže Karinskom moru i novoizgrađenoj državnoj cesti nastali su manji zaseoci Dračići, Jurašini, Šarci i Glišići, a nekoliko obitelji je izgradilo kuće uz samu cestu. Od 1970-ih godina na predjelu uz Karinsko more nastaje veliko turističko-vikendaško naselje Karin-Slana. Preko toga područja je izgrađena i nova cesta Zadar-Obrovac što je dodatno potaknulo izgradnju kuća za odmor. Na ovo turističko naselje nadovezalo se plansko naselje izgrađeno nakon Domovinskog rata, za

⁶⁴³ Zaseoci Gornje Radeke, Lončari i Trbovići su se nalazili na području starijeg naselja Dragomirani, prvi put spomenutog tijekom prve polovice 16. stoljeća: S. BUZOV, 1991, 256.

izbjegle Hrvate iz Bosne i Hercegovine i druge doseljenike. Karin-Slana je trenutno jedino od rijetkih naselja na području Gornjeg Karina koje je značajnije naseljeno. Većina starih zaseoka je raseljena tijekom Domovinskog rata, a iznimka je manji broj zaseoka poput Lončara u koje se vratilo nekoliko obitelji. Prema popisu iz 2011. godine Gornji Karin je imao 1104 stanovnika.⁶⁴⁴

KRUŠEVO

Kruševo je površinom najveće obrovačko naselje koje se prostire na 61,78 km² krškog područja, koje se proteže od Karinskog i Novigradskog mora na zapadu, kanjona rijeke Zrmanje na sjeveru do brdskog predjela Orljak na jugoistoku. Sastoji se od niza većih predjela, poput Ribnice i Otišine, koji su poznati kao zasebna naselja još od razdoblja srednjeg vijeka, zatim Donjeg i Gornjeg Polja (Srido Sela), koji odgovaraju srednjovjekovnom Kruševu i predjela Brčić, Kobljani, Drage i Bukovac. Na svim ovim područjima razvili su se manji zaseoci koji su još uvijek djelomično naseljeni. Početkom 18. stoljeća većina je stanovništva bila naseljena uz sjeverni rub Gornjeg i Donjeg polja i na predjelu Otišina, gdje je bilo više obiteljskih kuća. Po jedna se obiteljska kuća nalazila u Ribnici, Zevelincu i Kobljanima. Svi ostali, posebno brdski predjeli, počeli su se trajno naseljavati u vremenu nakon toga. Do 1826. godine na brdskom predjelu Bukovac nastali su zaseoci Bukovac (Gornji Vrkići), Dolac (Donji Vrkići), Brajnovići i Marinovići. Na predjelu Drage, starijeg naziva Dureševa draga ili Dureševica, nastao je raštrkani zaseok Župani u Dragama. Na Kobljanima su se razvili zaseoci Klanci, Marići, Kosmač (Šoš), Brkići, a po jedna je obitelj bila naseljena na mjestima kasnijih zaseoka Brkići-Bekeljaši i Šimurine-Cakleni. U Gornjem polju su bili naseljeni današnji zaseoci Jurjevići, Dopuđi, Erslani⁶⁴⁵ i Josići.⁶⁴⁶ U Donjem Polju se razvio zaselak Anići kod Crkve, a uz sjeverni je rub polja nastao veći zaselak u kojemu je živjelo više obitelji različitih prezimena, koje su više bili usmjereni na poljoprivrednu djelatnost, za razliku od ostatka sela koje se bavilo stočarstvom. Zbog tih razloga na ovom predjelu nisu nastali tipični patronimički zaseoci. Na

⁶⁴⁴ Karin, Donji i Gornji. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30508> (pristupljeno 2-8-2021).

⁶⁴⁵ Uz zaseok Erslani nalazile su se i obiteljske kuće Džodana, koji su kasnije izumrli na području Kruševa ili su promijenili prezime.

⁶⁴⁶ Na području današnjeg zaseoka Josići 1826. godine je živjela obitelj Jurjević. Od njih se tijekom prve polovice 20. stoljeća izdvojilo današnje prezime Josić. Na osamljenom imanju u blizini zaseoka živjeli su nosioci prezimena Ramaz, koje je izumrlo tijekom 19. stoljeća.

predjelu Brčić nastali su zaseoci Marinovići (Jurice)⁶⁴⁷ i Matići, a u susjedstvu Miljanići i Romići.⁶⁴⁸ Na području Otišine formirala su se dva veća zaseoka Gornje Otišina (Karamarko) i Donja Otišina (Buljati i Bašići). Na području Ribnice razvili su se zaseoci Vujinovići (danas Anići), Perice i Bašići, a postojala su i osamljena imanja Pelegrini i Šimurina. Na brdu Orljak počeo se razvijati zaselak Brkići na Orljaku, a ispod predjela Greda zaselak Krčevina (Marići ispod Grede).⁶⁴⁹ Na više udaljenih položaja, poput Podorljaka, Zevelinca i Korita, postojali su pastirski stanovi u kojima se povremeno stanovalo, a neki od njih su kasnije bili stalno nastanjeni. Do kraja 19. stoljeća nastalo je još nekoliko manjih zaselaka poput Ševerdija, zaseoka koji se razvio na nekadašnjem imanju Pelegrini, Jurjevići u Karlovcu (Karlovac), koji je nastao na mjestu ranijih Jurjevića stanova i Vinovac kod Zrmanje, gdje su se nalazili pastirski stanovi od stanovnika zaseoka Donji Vrkići. Tijekom druge polovice 20. stoljeća nove se kuće sve češće grade na predjelu Pržine uz državnu cestu Zadar-Obrovac, gdje je još od ranije bila izgrađena osnovna škola. U središtu sela je izgrađena ambulanta i neki drugi objekti, pa se taj dio počeo razvijati u centar naselja, a nove kuće se najčešće grade uz cestu.

Tijekom druge polovice 20. stoljeća na području Kruševa je nastalo više turističko-vikendaških naselja. Uz Novigradsko more je nastala Meka Draga, uz Karinsko ždrilo Vozarica i uz Karinsko more Crna Punta, Šušnjar I, Šušnjar II, Vruljica i Vrulje. U razdoblju nakon Domovinskog rata, na ranije nenaseljenom predjelu Podorljak, izgrađeno je novo naselje Podine (Brajnovići-Vrkići), u koje su preseljeni stanovnici brdskih zaselaka Brajnovići, Donji i Gornji Vrkići.

ZELENGRAD

Zelengrad je manje naselje smješteno na bukovičkom pobrđu, ukupne površine 21,30 km². Tijekom prve polovice 19. stoljeća, na rubnom području velikih naselja Medviđa i Kruševo, izdvaja se novo naselje, koje je dobilo naziv po srednjovjekovnoj utvrdi Zelengrad. Arheološki nalazi potvrđuju da je to područje bilo višekratno naseljavano tijekom svih starijih razdoblja.⁶⁵⁰

⁶⁴⁷ Marinovići iz ovog zaseoka su promijenili prezime u Jurica pa se i zaseok počeo nazivati Jurice, a brežuljak iznad zaseoka je umjesto Marinovića glavica, dobilo naziv Juričina glavica.

⁶⁴⁸ Danas se na ovom položaju nalazi zaselak Bubnjari (Bugnjari), koji je većim dijelom raseljen za vrijeme Domovinskog rata.

⁶⁴⁹ Zaselak se krajem 19. stoljeća nazivao Šimurinovica, a danas mu je službeni naziv Marići ispod Grede, nastao po prezimenu sadašnjih stanovnika i uzvišenju iznad zaseoka.

⁶⁵⁰ M. JURJEVIĆ –Š. VRKIĆ, 2020. i Š. VRKIĆ – D. MAURIN, 2013.

Posljednje naseljavanje dogodilo se nakon uspostave mletačke vlasti krajem 17. stoljeća. Početkom 18. stoljeća na području današnjeg Zelengrada nalazilo se 12 obiteljskih kuća, u kojima je bilo nastanjeno stanovništvo koje je prije toga boravilo na području naselja Gornje Biljane u Ravnim kotarima.⁶⁵¹ Kuće su bile razmještene u dužini od 2 km, od današnjeg zaseoka Čorluk na sjeverozapadu do Gagića lokve na jugoistoku. Ubikacijom navedenih kuća može se zaključiti da su se već tada počela formirati četiri današnja zaseoka. Na položaju koji je naselila obitelj Dragole Veselinovića, nastao je zaseok Čorluk, najveći zaselak na području Zelengrada. Na mjestu kasnijeg manjeg zaseoka Adam (Adamovac) nalazile su se dvije obiteljske kuće Dragićijević i Novaković. Moguće je da se od ovih obitelji izdvojilo novo prezime Adam, po kojemu je zaselak kasnije dobio naziv. Kuća obitelji Rade Tepšića se nalazila na području današnjeg zaseoka Tepše, koji se u 19. stoljeću nazivao Kovačuša (*Covazusa*). Na području današnjeg zaseoka Pupavci nalazile su se dvije obiteljske kuće. Jedna od njih je pripadala Dragoši Dukiću, kapetanu sela Gornje Biljane. Na tom je mjestu nastao zaseok Dukići, zabilježen na katastarskim i topografskim kartama iz 19. stoljeća, a nakon izumiranja te obitelji zaseok je dobio naziv po novodoseljenim Pupovcima.⁶⁵² Kuće dviju obitelji Žutelija? (*Zupelia*), nalazile su se na položaju 200 m zapadno od Gagića lokve. U 19. stoljeću na tom mjestu nalazilo se obiteljsko imanje Josipa Dragaša, a kasnije je taj položaj napušten.

Do 1826. godine nastali su brojni drugi zaseoci i pastirski stanovi od kojih će mnogi poslije postati stalna naselja. Novonastali zaseoci su Miloš (Gagići-Rokići), Pod Glavica (Mitrovići kod Jame),⁶⁵³ Cvelkuše (Gagići-Kuzmići), Pod Gradinom i Više Gradine (Veselinovići-Jožići), Čepnja (Donje Čepnje), Dmitrović (Mitrovići-Duga Njiva), Zukvača (Gornje Čepnje) i Kreta (Mitrovići-Kreta). Zapadno od zaseoka Gagići-Kuzmići, na danas nenaseljenom položaju, nalazila se jedna kuća Tepša. Pastirski stanovi su se nalazili na lokalitetima Dolac (Veselinovići-Pužile), Dolovi (Veselinovići-Pece), Sinokos, Vrulje (Gagići-Ćujići), U Travnu Glavicu (Veselinovići-Pece), Lominoga, Gagić (Jasenovača)⁶⁵⁴ i Vlačine (Mitrovići-Vlačine). Kasnije na većini njih nastaju manji zaseoci, koji većinom dobivaju nove nazive. Do kraja 19. stoljeća nastali su novi zaseoci Gagići-Sjenokos na granici s Bilišanima i Mitrovići-Brgeljići u Mekotama, južno od zaseoka Mitrovići-Duga Njiva. Ovaj posljednji zaseok je prvi koji je trajno

⁶⁵¹ M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 38, sl. 28.

⁶⁵² M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 39.

⁶⁵³ Početkom 18. stoljeća u blizini ovog položaja nalazila se kuća Bajе Mitrovića, od koje je najvjerojatnije začel zaseok Mitrovići-Jama ili Mitrovići kod Jame (Jamari).

⁶⁵⁴ U to vrijeme ovi su pastirski stanovi pripadali području Kruševu, a tek kasnije, kada se na tom mjesu formirao zaseok, područje je priključeno naselju Zelengrad.

napušten već tijekom razdoblja Drugog svjetskog rata. Tijekom druge polovice 20. stoljeća kod zaseoka Čorluk se počeo razvijati centra naselja jer su osim crkve i groblja na tom području izgrađeni osnovna škola i zadruga s trgovinom. Tijekom Domovinskog rata većina stanovništva je trajno raseljena. Prema popisu stanovništva iz 2011. godine na području naselja živjelo je samo 77 stanovnika (najveći broj je bio zabilježen 1961. godine kad je u Zelengradu živjelo 688 stanovnika).⁶⁵⁵

MEDVIDA

Medviđa je veliko naselje smješteno na bukovičkom pobrđu, ukupne površine 44,07 km². Presječeno je starim cestovnim pravicima sjeverozapad-jugoistok i jugozapad-sjeveroistok, s križanjem kod Gradine, na koju se ubicira antički grad *Sidrona*. Područje je bilo višekratno naseljavano tijekom svih većih povijesnih razdoblja. Medviđa je iznova naseljena krajem 17. stoljeća kada se iz Ravnih kotara doseljava harambaša Medo Milković i na područje Medviđe i Parčića naseljava tridesetak obitelji. Većina se naselila na položaju Staro selo, kod Velikog ili Krmpotskog bunara, na zapadnom rubu naselja. Od tuda se kasnije raseljavaju na okolne brdske predjele. Na području današnjeg zaseoka Šarići (*Chachichia*), bile su nastanjene dvije obitelji Dubrava i Milković. Obitelj Aćima Pupovca je bila nastanjena u blizini današnjeg zaseoka Pupavci, pa se članovi te obitelji mogu smatrati osnivačima zaseoka. U jugozapadnom podnožju Gradine bile su naseljene dvije obitelji. Kuća Stanka Bogunovića je bila smještena na položaju na kojemu su se još u prvoj polovici 19. stoljeća nalazilo nekoliko kuća Bogunović, a do kraja stoljeća članovi te obitelji su se raselili na krško područje na južnom rubu Medviđe. Obitelj Jakova Čorića je bila nastanjena na mjestu zaseoka Milanko, smještenog uz samu Gradinu.⁶⁵⁶ Više obitelji je bilo nastanjeno na području današnjeg zaseoka Skokne, na graničnom području prema Parčićima.

Do 1826. godine nastao je niz novih zaseoka koji su bili raspršeni na širokom području, neki međusobno udaljeni više od 10 km. Mnogi su zaseoci imali nazive po novonastalim prezimenima, koja su se u međuvremenu formirala većinom od ranije raširenog prezimena Milković. Novi su zaseoci bili Katuše, Gende (*Bakračuša*), Milkovići (Vidakovići), Mikulići,

⁶⁵⁵ M. KORENČIĆ, 1979, 436.

⁶⁵⁶ Nije poznato da li je prezime Čorić, koje je ubrzo nestalo s područja Medviđe, imalo veze s nastankom prezimena Milanko, koje nije zabilježeno u najstarijim popisima stanovništva.

Milkovići (Kapitanovići), Staro Selo (Pilipovići), Lukići, Mršići, Knezi, Mikulići,⁶⁵⁷ Pupavci (kod izvora Bunarić), Šarići, Knezi (kod sv. Ivana), Birkići,⁶⁵⁸ Pupavci (zapadno od Gradine), Pupavci (Dolac), Pilipovići,⁶⁵⁹ Šarići,⁶⁶⁰ Demić,⁶⁶¹ Škorići,⁶⁶² Birkić,⁶⁶³ Knezi kod Solokve, Kruneši, Birkići, Erstići i Bogunovići.⁶⁶⁴

U isto vrijeme uz manje zaseoke je postojao i niz osamljenih imanja i pastirskih stanova, koji su se koristili i u kasnijem razdoblju, ali većina ih se nije razvila u zaseoke. Brojnost ovih položaja bila je posljedica reljefnog izgleda ovog područja, koje karakterizira niz brda i manjih dolina, u ono vrijeme okruženih gustim šumama. Ispod brda Slime na zapadnom rubu Medviđe, nalazila su se tri osamljena imanja: Graovac, Mrkić i Milković, gdje je kasnije nastao manji zaselak Adžići. Osamljeno imanje Pilipović kod Pilipovića glavice, kasnije je korišteno kao pastirski stan. Dva su osamljena imanja postojala na predjelu Kapitanovića Rupina, koji su kasnije napušteni. Na izoliranom predjelu Svinjarice nalazili su se pastirski stanovi i jedno osamljeno imanje. Kasnije je na tom predjelu nastao još jedan zaseok Mršići. Pastirski stanovi ili imanja postojali su još na predjelima Crnolist, Knez u Demušama, Erstić kod Magareće glavice, Deme kod Dračevice, Ječmišta, Kruneš kod Vodenjače, Genda kod Bunarića i Šarić.

Do 20. stoljeća nastao je još poneki zaselak, kao na primjer Serdarevići, Birkići kod Prosjeka i Pupavci kod Parčića. Tijekom 20. stoljeća vidljiva je tendencija naseljavanja uz cestu, tako se s obje strane ceste šire zaseoci Škorići i Milanko, a uz veliko križanje u središtu Medviđe nastaje manje naselje. Tijekom druge polovice 19. stoljeća uz cestu su bile izgrađene i dvije nove crkve (katolička i pravoslavna). Nakon Domovinskog rata u Medviđu se vratio tek manji broj predratnih stanovnika, tako da ih je u popisu 2011. godine bilo 139 u 52 domaćinstva.⁶⁶⁵ Najveća naseljenost zabilježena je 1931. godine kada su na području naselja živjela 1403 stanovnika.

⁶⁵⁷ Ovo je drugi zaseok istog naziva. Prvi se nalazio u središtu sela, dok se ovaj nalazi na rubnom području prema naselju Komazeci.

⁶⁵⁸ Ovaj se zaseok nalazio u središtu Medviđe, a potpuno je raseljen tijekom 20. stoljeća.

⁶⁵⁹ Ovaj se zaseok nalazio u sjevernom podnožju Gradine. Nikada nije narastao na više od nekoliko obiteljskih kuća.

⁶⁶⁰ To je položaj u Prosiku sjeveroistočno od Gradine, koji je raseljen tijekom 20. stoljeća.

⁶⁶¹ Ovaj se zaseok nalazio u istočnom podnožju Gradine. Nikada nije narastao na više od nekoliko obiteljskih kuća.

⁶⁶² Radi se o malom zaseoku koji se sastojao od nekoliko obiteljskih imanja, a do kraja 20. stoljeća se proširio na veliki prostor, s time da su nove kuće izgrađene uz obje strane ceste.

⁶⁶³ Zaselak kod Solokve, danas Birkići i Gende.

⁶⁶⁴ Na području kod brda Čekić nastaje veći zaseok Bogunovića koji su tu doselili iz manjeg naselja u podnožju Gradine.

⁶⁶⁵ https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2011/SI-1441.pdf

BILIŠANE

Naselje Bilišane se nalaze na krškoj zaravni (Gornje Bilišane) i manjim dijelom u zрманjskoj dolini (Donje Bilišane). Ukupna površina naselja iznosi 34,92 km². Brojni arheološki i povijesni podatci ukazuju da je ovo područje bilo dobro naseljeno tijekom svih starijih razdoblja. Današnje naselje, koje nosi naziv po srednjovjekovnoj utvrdi Bilišane (Stari Obrovac), počelo se formirati nakon uspostave mletačke vlasti krajem 17. stoljeća. Naselje je osnovano većim dijelom od novih doseljenika s područja Like i manjim dijelom od starosjedilačkog stanovništva, među kojima je bilo nekoliko muslimanskih obitelji koje su se pokrstile.

Početakom 18. stoljeća četiri obiteljske kuće su se nalazile na predjelu Sjerkovac, točnije na lokalitetu Ražovišta, na zapadnom dijelu Bilišana. Godine 1826. tu je bila samo jedna obitelj, a kasnije je to mjesto potpuno napušteno.⁶⁶⁶ Više se obiteljskih kuća nalazilo na mjestu današnjeg zaseoka Šanguše (Šanjguše), koji je bio naseljen do kraja Domovinskog rata. Dalje prema istoku bilo je naseljeno područje koje se u novom vijeku nazivalo Čučulovci. Nekoliko kuća se nalazilo na području između današnjih zaseoka Vujići i Guglete, koji su vjerojatno počeli formirati od toga vremena. Po jedna kuća se nalazila uz put koji je vodio prema dolini Zrmanje, na položaju Tartarova draga, koji je kasnije napušten i uz sjevernu stranu Paravinjskog dolca, gdje se razvio današnji zaselak Paravinje. Više je pojedinačnih kuća bilo raspoređeno uz rubove Bilišanskog polja, uglavnom na mjestima gdje su kasnije nastali manji zaseoci Obrići, Gnjatovići, Guša, Vukadinović, Đaković i Berberi.⁶⁶⁷ Više obitelji je bilo naseljeno u obližnjem dolcu Dramotić, smještenom uz rub dubokog kanjona Zrmanje, gdje se sve do danas nalazi istoimeni zaselak.

Do 1826. godine stanovništvo Bilišana se još više raspršilo prema udaljenim područjima naselja. Na zapadnom dijelu, na granici prema Kruševu, ponovno je naseljeno područje povijesnog naselja Breštani, gdje nastaju zaseoci Švelje, Badže, Pupavci (Miškovići) i Kalinići. Jedna obitelj se naselila na predjelu Kosa, gdje je kasnije nastao manji zaseok poznat pod nazivom Lokvina. Naseljen je novi položaj na području Sjerkovca, gdje nastaje današnji zaseok Pupovci-Grande. Naseljen je lokalitet Tomašev dolac, koji se nalazi nedaleko od rijeke

⁶⁶⁶ Terenskim pregledom iz 2019. godine lociran je objekt koji je korišten kao kovačnica. Naselje je najvjerojatnije napušteno jer je imalo malo obradive površine i bilo je udaljeno od putova: Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2019, 41-42.

⁶⁶⁷ Samo su Berberi opstali kao značajniji zaseok, a neki drugi, poput Vukadinovića i Đakovića su napušteni tijekom 20. stoljeća.

Zrmanje, na sjeverozapadnom rubu naselja Bilišane.⁶⁶⁸ Naseljen je i susjedni položaj Kljakovac, gdje nastaje današnji zaseok Kljakovača.⁶⁶⁹ U Bilišanskom polju nastaje novi zaselak Kuridže, a na obližnjem položaju je nastao i zaselak Svinjski Dolac (Berberov Dolac).⁶⁷⁰ Na istočnom rubu Bilišana nastaje zaseok Dolovi, danas poznat pod službenim nazivom Sekulići-Dolovi. Na području Čučulovaca izdvajaju se novi zaseoci Oluići, Gnjatovići (*Dolavi*) i Majstorovići. Na lokalitetima Plješevica, Mirčetina draga, Duboki dolac i Ražovac postojali su pastirski stanovi ili osamljena obiteljska imanja. Na nijednom od navedenih lokaliteta nije nastao novi zaselak, jer su ti položaji udaljeni od puteva i bez značajnije obradive površine u blizini. Naseljen je samo dolac Suvaljak, uz zapadnu stranu Ražovca, gdje je nastao zaseok koji se kasnije nazivao Razovac.⁶⁷¹ Do prve polovice 20. stoljeća osniva se nekoliko novih zaselaka na do tada nenaseljenom području prema Zelengradu, gdje nastaje još jedan zaseok Kalinići i dva zaseoka Olujčić. Na predjelu Botić dolac uz Zrmanju, bila je izgrađena jedna obiteljska kuća u kojoj je 1910. godine bilo popisano troje stanovnika. Nedugo nakon toga ovaj je lokalitet bio trajno napušten.

U središnjem dijelu Gornjih Bilišana, uz cestu Obrovac-Kaštel Žegarski, 1862. godine je izgrađena nova velika parohijska crkva Rođenja Bogorodice (Mala Gospojna). Tijekom druge polovice 20. stoljeća u blizini je izgrađena osnovna škola i više obiteljskih kuća, pa se na tom mjestu počeo razvijati centar naselja. Začetkom turizma posljednjih nekoliko desetljeća uz Berberov buk je izgrađena nova turistička infrastruktura, koja poprima izgled manjeg naselja. Prema popisu iz 2011. godine na području Bilišana je živjelo 179 stanovnika, dok je najveća naseljenost zabilježena 1910. godine kada su na području naselja živjela 1332 stanovnika.

BOGATNIK

Bogatnik je kao samostalno naselje formiran 1961. godine odvajanjem od većeg naselja Žegar. Naselje je smješteno oko manjeg krškog polja, koje je bilo naseljeno za vrijeme osmanske vlasti, kada se prvi put i spominje u povijesnim dokumentima. Ukupna površina

⁶⁶⁸ Na lokalitetu su se nalazila dva obiteljska imanja. Naselje je nosilo naziv prema već ranije nestaloj obitelji Tomašević: Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2019, 41-42.

⁶⁶⁹ Tijekom 20. stoljeća uz južnu stranu zaseoka nastao je veliki rudokop, koji je kasnije pretvoren u odlagalište otpada prikupljanog na području Grada Obrovca. To je jedan od razloga zbog kojih zaseok nije ponovno naseljen nakon rata.

⁶⁷⁰ Ovaj je zaseok naseljen stanovnicima iz obližnjeg zaseoka Berberi, zbog čega je u lokalnoj sredini za njega korišten i naziv Berberov Dolac.

⁶⁷¹ Iskrivljenim nazivom Razovac je nazvano umjetno akumulacijsko jezero na Zrmanji, izgrađeno za potrebe RHE Velebit.

naselja iznosi 18,11 km². Početkom 18. stoljeća ovo je područje bilo nenastanjeno, a stanovništvo koje je obrađivalo polje bilo je naseljeno uz Žegarsko polje. Do 1827. godine nastalo je više manjih zaselaka, svi razmješteni uz rub polja. To su Šukare, Milići, Draga (Milići-Jajići), Zelići, Babići i Krivi Do (Zelići). Kasnije su se uz polje razvili zaseoci Radmilovići i još po jedan zaseok Zelića i Milića. Na krškom predjelu južno od polja nastao je zaseok Ušljebrke. Tijekom druge polovice 20. stoljeća uz državnu cestu Obrovac-Kaštel Žegarski razvilo se Novo naselje.

Slike 65-66. Centri Kaštela Žegarskog i Golubića (snimili I. Kulenović; V. Glavaš)

KAŠTEL ŽEGARSKI

Kao samostalno naselje postoji od 1961. godine. Područje naselja Kaštel Žegarski obuhvaća Žegarsko polje i manji krški pojas uz njega, ukupne površine 9,78 km². Naselje je dobilo naziv prema srednjovjekovnoj utvrdi – kaštelu Žegar, koja se nalazila u centru naselja.⁶⁷² Početkom 18. stoljeća bio je naseljen središnji dio naselja s više pojedinačnih obiteljskih kuća, dok je na istočnom rubu polja, na mjestu velikog zaseoka Sanaderi, bilo grupirano više obiteljskih kuća. Do 1826. godine razvilo se više zaseoka razmještenih uz rub polja. Od zapada prema istoku nizali su se Zelići, Vukanac (danas Ušljebrka), Babići (danas Kampalija), Bošnjak, Kubat, Paić,

⁶⁷² Srednjovjekovna utvrda nije sačuvana, samo obla kula (Kulina) iz novog vijeka oko koje se od 19. stoljeća počelo formirati središte naselja.

Sanader (danas Bundale) i veliki zaseok Sanaderi uz istočni rub polja (danas Sanaderi-Perići). Na predjelu Kaštel, već je bilo nastanjeno nekoliko obitelji, a tijekom 20. stoljeća tu će se razviti pravi centar naselja. Na tom mjestu bili su izgrađeni škola, ambulanta, tvornički pogoni, jedna veća stambena zgrada i druga infrestruktura (sl. 65). Kod zaseoka Sanaderi nastala su dva nova manja zaseoka Pajići i Bundale. U novijem razdoblju nove su kuće češće građene uz cestu i na predjelima uz Zrmanju, kao što je položaj kod zaseoka Zekići i Donji most.

KOMAZECI

Komazeci su naselje na jugoistočnom rubu obrovačkog područja, površine 18 km². Kao samostalno naselje vodi se od 1961. godine kada se odvojilo od velikog naselja Žegar. Početkom 18. stoljeća područje je bilo potpuno nenastanjeno, a prvi su se naselili stanovnici velikog zaseoka Sanaderi (Sanaderi-Perići) u Kaštelu Žegarskom.⁶⁷³ To je bilo izrazito šumsko područje s malo obradive poljoprivredne površine, na kojemu su najprije izgrađeni pastirski stanovi, koji su se kasnije počeli trajno nastanjivati. Naselje je dobilo naziv prema prevladavajućem prezimenu Komazec, koje se formiralo na tom području od obiteljskog nadimaka kod Sanadera.⁶⁷⁴ Do 1827. godine formirani su današnji zaseoci Veliki Varoš (*Stani Komazec*), Komazeci-Mujići ili Mojci i Komazeci-Čokalice (*Komazec*). Osamljena imanja postojala su na mjestima kasnijih zaseoka Gradina, Vučendići (*Jsgrad*), Komazeci-Jabuka (*Ograda Komazec*) i Vukčevići (*Duler*). Više pastirskih stanovi nalazilo se na današnjim predjelima Šumina ograda i Jakovljevićev stan. Kasnije su još nastali manji zaseoci Mirile kod Vukčevića i Stanari kod Velikog Varoša. Prema popisu stanovništva iz 2011. godine u Komazecima su živjela 42 stanovnika.

NADVODA

Nadvoda se kao samostalno naselje vodi od 1961. godine kada je nastalo administrativnom podjelom velikog naselja Žegar. Obuhvaća uski pojas plodnog područja uz desnu obalu Zrmanje i široko krško područje na sjeveru, ukupne površine od 17,87 km². Cijelo područje je bilo dobro naseljeno tijekom prapovijesnih razdoblja na što ukazuje niz gradinskih lokaliteta

⁶⁷³ Zaseok Sanaderi, koji se u novije vrijeme naziva i Sanaderi-Perići, u 19. stoljeću se nazivao *Selo* i iz njega je potekla velika većina stanovnika naselja Komazeci.

⁶⁷⁴ A. BAČKO, 2005.

razmještenih na brežuljcima iznad rijeke. Sredinom 16. stoljeća na tom se području nalazilo opustjelo naselje Čalopek, koje je ponovno naseljeno s nekoliko vlaških kuća. Početkom 18. stoljeća u pojedinačnim ili manjim skupinama obiteljskih kuća bilo je nastanjeno trinaest položaja na uskom području uz desnu obalu Zrmanje. Na većini tih lokaliteta kasnije su se razvili zaseoci od kojih većina i danas postoji. Do 1827. godine razvili su se brojni zaseoci koji su od sjeverozapada prema jugoistoku bili Nosak (Radmilovići i Prodanovići), Babić, Jajić, Čoso, Vučet,⁶⁷⁵ *Boclia* (Bijanko), Babići, Ljubičići, Radošević, Gužvica,⁶⁷⁶ Orašje, Relja, Romić,⁶⁷⁷ Vukčevići, Predovići i Prndelji.⁶⁷⁸ U to vrijeme na povišenim brdskim položajima je postojalo više lokaliteta na kojima su se nalazili pastirski stanovi, kao što su Stan Radošević u jugoistočnom podnožju Trebačnika, Bilo (Mijićev stan), Šiljevac, Ograda Jajić (Stanarica) i Ograda Čosina. Na nijednom od ovih položaja nije se razvilo trajno naselje. U novijim razdobljima nije došlo do znatnijih promjena u strukturi naselja, osim što su se pojedini zaseoci proširili, na primjer Babići uz cestu i Kljuje pored ceste i Donjeg mosta na Zrmanji.

GOLUBIĆ

Golubić je naselje koje se prostire na 29,35 km² izrazito krške površine, koja se nalazi između desne obale rijeke Krupe i vrhova jugoistočnog Velebita. Ovo se područje ponovno počinje naseljavati tek tijekom druge polovice 18. stoljeća, kada se na svoje pastirske stanove trajno nastanjuju stanovnici okolnih bukovičkih naselja. Povijesni toponimi (*Bundalove ograde*, *Ogarov dolac*, *Babića gradina* i dr.), svjedoče da su na tom području pastirske stanove imali mnogi stanovnici iz okolnih naselja, ali trajno se naseljavaju samo nosioci prezimena Veselinović iz Zelengrada, Dragičević (Dragićijević) iz Bilišana ili Zelengrada i Švonja iz Žegara. Najprije je bilo naseljeno područje Ravnog Golubića,⁶⁷⁹ a zatim se postupno naseljavaju zaseoci na udaljenijim i sve izoliranijim predjelima. Do 1826. godine već su bili naseljeni položaji Ravni Golubić, Gradina,⁶⁸⁰ Čičevac (*Crljenik*), Dolovi, Lužići, Donji Vulići, Bilići,

⁶⁷⁵ Radi se o manjem naselju koje je kasnije nestalo, a nalazilo se uz jugoistočnu stranu zaseoka Čoso.

⁶⁷⁶ Ovo se naselje nalazilo na mjestu gdje su bili naseljeni Radoševići i Gužvice, a danas se na njemu nalazi zaseok Mijići.

⁶⁷⁷ U međuvremenu je ovaj zaselak nestao, a nalazio se uz zapadnu stranu današnjeg zaseoka Nanići.

⁶⁷⁸ Na ovom se predjelu nalazilo više manjih zaselaka, poput Vukčevića i Predovića, koji su u međuvremenu nestali, a razvio se veliki zaselak koji i danas nosi naziv Prndelji.

⁶⁷⁹ Ravni Golubić je također naziv najvećeg zaseoka na području naselja Golubić.

⁶⁸⁰ To je manji zaselak na zapadnoj padini brda Gradina, koji je raseljen tijekom prve polovice 20. stoljeća: J. P. VESELINOVIĆ, 2010, 53.

Donji Čabrići, Velići i Peruni (*Mandić Dolac*). Kasnije nastaju novi zaseoci na još udaljenijim područjima, kao što su Buljevac (Dragičevića Dolac), Gornji Čabrići, Trnovača, Dolac, Popina, Rašeljkovac i Pećina. Za dva posljednja položaja nije sigurno da li su bili trajno nastanjeni ili se radilo o sezonskim pastirskim stanovima. Do kraja 19. stoljeća nastaju još neki stanovi, poput Velića stana u Rašeljkovcu (Rašeljkov dolac). Iznad kanjona Krupe nastala su dva nova manja zaseoka Garovača i Njivice. Tijekom druge polovice 20. stoljeća, uz novoizgrađenu cestu u istočnom podnožju Veselinovića gradine, sagrađena je osnovna škola, uz koju nastaje manje naselje, koje se smatralo centrom Golubića (sl. 66). Tijekom i nakon Domovinskog rata devastirana je većina zaseoka, a mnogi od njih više nisu nastanjeni. Prema popisu iz 2011. godine u Golubiću je živjelo 139 stanovnika.

KRUPA

Područje Krupe je bilo periodično naseljavano tijekom više povijesnih razdoblja. O prapovijesti svjedoči veći broj gradina i tumula, iz rimskog razdoblja potječe naselje na Smokovcu (*Hadra?*), a u srednjem vijeku Krupa se spominje 1198. godine.⁶⁸¹ Krupa je bila naseljena i tijekom osmanske vlasti, a nakon toga na području cijeloga naselja ostali su nastanjeni samo kaluđeri u manastiru Krupa. Prema narodnoj predaji sredinom 18. stoljeća iguman manastira Gavriilo Paravinja je pozvao stanovnike okolnih naselja, koji su na području Krupe i Golubića imali pastirske stanove, da se tu trajno nastane. Većina stanovnika Krupe potječe s područja Žegara na što upućuju zajednička prezimena. Do 1826. godine već su nastali zaseoci Panići (Podsmiljeva), Opačići-Krlje (Opačić), Jovančevići (Krupa), Glušci (Šušnjevac), Vukčevići (Strenje), Simića Ograda,⁶⁸² Predojevići/Predovići (Dubrava), Besulja Draga,⁶⁸³ Trnovac,⁶⁸⁴ Mijići (*Gliubović*), Švonje (Krivi Dol), Švonja (Težanice)⁶⁸⁵ i Jovančevići (Kaluđerski Dolac).⁶⁸⁶ U isto vrijeme postojali su pastirski stanovi na izoliranim predjelima Razbojište, Trnovac (Lindžin stan i Dakića ograda), Semenjak (Nanićev stan), Mijićev stan,

⁶⁸¹ S. ANTOLJAK, 1991, 150-151, bilj. 48.

⁶⁸² Osamljeno obiteljsko imanje na kojemu je tijekom 20. stoljeća bila nastanjena obitelj Maksimović.

⁶⁸³ Osamljeno obiteljsko imanje na granici s katastarskom općinom Ervenik, na području srednjovjekovnog sela Besulja, oko kojega su se u kasnom srednjem vijeku sporili kraljevski Vlasi i plemići Kegljevići.

⁶⁸⁴ Osamljeno obiteljsko imanje na položaju Dakića ograda, u samom jugoistočnom rubu područja Krupe. U blizini se nalazilo nekoliko pastirskih stanova. Naselje je kasnije napušteno.

⁶⁸⁵ Osamljeno obiteljsko imanje na predjelu Težanice, uz istočnu stranu zaseoka Krivi Dol. Krajem 19. stoljeća u posjedu obitelji Bijanko, kasnije spojeno u jedan zaseok Švonje.

⁶⁸⁶ Naselje na najvišoj nadmorskoj visini na području Krupe (577 m/nv). Tijekom austrijske izmjere 1826. godine, nalazilo se na području katastarske općine Golubić, kasnije je pripojeno Krupi.

Malo Pirovište, Gaj Manastirov (*Pirovicha*), Smokovac⁶⁸⁷ i Zekići (Jovančević). Kasnije se na mjestu stanova Jovančević kod Krivog Dola razvio zaselak Zekići, na području Malog i Velikog Pirovišta jedan zaselak Pirevište i manji zaselak Gužvice, zapadno od zaseoka Ljubičići, gdje su se ranije nalazili pastirski stanovi.

U razdoblju od 1948. do 1991. godine stanovništvo u Krupi se smanjilo za 56,5 % što je bilo daleko najveći postotak smanjenja stanovništva od svih obrovačkih naselja.⁶⁸⁸ Razlog ovako znatnog smanjenja stanovništva je bilo njihovo trajno preseljenje u Obrovac u kojemu su dobivali zaposlenje. Prema popisu iz 2011. godine naselje je imalo 127 stanovnika.

⁶⁸⁷ Ovo je danas nenastanjeni položaj uz sjevernu stranu manastira Krupa, na kojemu se nekada nalazila ženska monaška kolonija, a kasnije se na tom mjestu bili naseljeni manastirski kmetovi.

⁶⁸⁸ L. KLANAC, 1992, 88.

5.6. STOČARSKI KRAJOLIK

„Stanovnici se bave isključivo stočarstvom pa su im kuće jako razasute tamo gdje ima ispaše za stoku. Njihovo bogatstvo krije se u životinjama.“⁶⁸⁹

Ekstenzivni uzgoj stoke bila je glavna gospodarska djelatnost velike većine obrovačkog stanovništva tijekom prošlosti što se značajno odrazilo na izgled i karakter obrovačkog krajolika. Ovakav način uzgoja stoke imao je značajnu ulogu u formiranju i izgledu većine obrovačkih naselja, koja se sastoje od niza raspršenih i međusobno udaljenih zaselaka. Iznimka je samo grad Obrovac, administrativno i ekonomsko središte, koji je jedino urbano naselje na ovom području.

Ekstenzivno stočarstvo, a posebno uzgoj koza, negativno je utjecao na obrovački krajolik jer je potaknuo ubrzanu degradaciju vegetacijskog pokrova i eroziju tla što je s vremenom cijelom kraju dalo izgled ogoljenog i osiromašenog područja. Usporedno s deforestacijom tekao je i proces masovnog ograđivanja i prisvajanja nekadašnjeg javnog zemljišta, tako da su suhozidne ograde s vremenom postale najbrojnije strukture na cijelom obrovačkom području. Osim njih, uz stočarsku ekonomiju veže se čitav niz drugih objekata koje danas susrećemo u obrovačkom krajoliku, poput brojnih planinskih stanova na Velebitu i manjeg broja na području matičnih naselja.

Osobito su česte sjenica koje se susreću u neposrednoj blizini svakog obrovačkog naselja, zatim niz manjih objekata poput prezidanih špilja, privremenih pastirskih zaklona, kamenih gomila nastalih čišćenjem pašnjaka i solila. Za stočarstvo su osobito važni bili hidrološki objekti, zbog čega su u obrovačkom krajoliku bili izgrađeni brojni bunari, lokve, kamenice i moderni hidrološki objekti. U nastavku teksta donosi se pregled svih navedenih objekata koji su povezani sa stočarskom djelatnošću.

⁶⁸⁹ Ovo je tijekom druge polovice 19. stoljeća o Jasenicama zapisao zadarski crkveni povjesničar Carlo Federico Bianchi: C. F. BIANCHI, 2011, 275.

5.6.1. Suhozidne ograde

„Težaku je najprva stvar imati ogradu, za pasti svoje blago i sjeći drva...“⁶⁹⁰

Suhozidne ograde su najbrojnije i najdominantnije strukture u krajoliku cijelog obrovačkog područja. Izgradnja im je najvećim dijelom vezana za razdoblje masovnog ograđivanja zemljišta koje se događalo tijekom posljednja dva stoljeća. Terenska istraživanja su potvrdila da su pojedine suhozidne ograde postojale i u starijim razdobljima, ali u to vrijeme nije postojala potreba za masivnim ograđivanjima. Iznimka su samo poljoprivredne površine koje su najvjerojatnije još od najstarijih razdoblja bile ograđivane radi zaštite usjeva od domaćih i divljih životinja. Može se pretpostaviti da se za te potrebe najčešće koristio kamen jer je bio lako dostupan materijal. Osim toga, prilikom krčenja i obrađivanja poljoprivrednog zemljišta nastajao je višak kamenog materijala koji je bilo potrebno deponirati na rubove obradivog zemljišta. Ostale vrste zemljišta nisu ograđivane sve do novijih razdoblja. Smatra se da je u prapovijesnim razdobljima cjelokupno zemljište bilo u vlasništvu širih zajednica zbog čega nije postojala potreba za njegovim ograđivanjem, osim u slučajevima zaštite poljoprivrednih kultura.⁶⁹¹ Tijekom ranog rimskog razdoblja provedeno je sustavno razgraničenje između različitih subjekata na području provincije Dalmacije, a ostaci pojedinih međašnih zidova potvrđuju da je uz privatno vlasništvo i dalje postojalo ono koje je ostalo u zajedničkom posjedu autohtonih liburnskih zajednica.⁶⁹²

Masovno ograđivanje zemljišta je karakteristično za razdoblje posljednjih nekoliko stoljeća, a ponajviše ga je uzrokovao proces ubrzane deforestacije, koji je bio glavni razlog izgradnje mnogobrojnih suhozidnih ograda unutar kojih su se nalazile poljoprivredne i šumske površine. U ranijih razdobljima je također zabilježeno nekoliko slučajeva ograđivanja pojedinih šumskih površina. Tako pojedini povijesni izvori iz 16. stoljeća svjedoče da su na području Skradinske nahije postojali ograđeni šumski pašnjaci.⁶⁹³

⁶⁹⁰ Na ovaj je sažeti način Vladimir Ardalić iz Đevrsaka opisao važnost koju su ograde imale za bukovičko stanovništvo početkom 20. stoljeća, kada je deforestacija i ogoljavanje krajolika bilo na vrhuncu: Arheološki muzej u Splitu, Arhiv Jelić, II. *Korespondencija*, kutija 1, sv. Ardalić, Vlad. 18. 11. 1913.

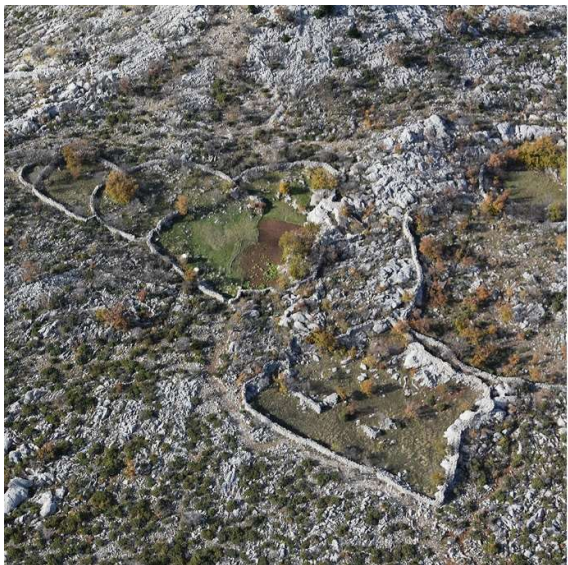
⁶⁹¹ Ostaci prapovijesnih objekata koji donekle nalikuju današnjim ogradama, kao na primjer onaj na lokalitetu Bilo u Kaštelu Žegarskom ili Slime u Kruševu, zasigurno nisu imali istu namjenu kao i mnogobrojne ograde koje su nastale tijekom posljednjih nekoliko stoljeća.

⁶⁹² Na obrovačkom području, točnije na lokalitetu Zidine u Golubiću, nalazi se jedan od svega nekoliko poznatih rimskih međašnih zidova. Više o tome vidi u: Š. VRKIĆ, 2018, 343-352; Š. VRKIĆ, 2014, 101-122.

⁶⁹³ F. DŽ. SPAHO, 1989, 93.

Slike 67-68. Početak masovnog ograđivanja na području zaseoku Gagići-Rokići u Zelengradu (Državni arhiv u Zadru) i ograđeni krajolik u središnjem dijelu Krupe (snimila V. Glavaš)

Slike 69-70. Suhozidne ograde s manjom poljoprivrednom i šumskom površinom na području Jasenica i Golubića (snimila V. Glavaš)

Krajem 17. stoljeća cjelokupno područje sjeverne Dalmacije je dospjelo pod upravu Mletačke Republike. U to vrijeme ovo je područje naseljeno mnogobrojnim novim stanovnicima, koji se u mletačkim izvorima nazivaju Morlaci (*Morlacchi*). Uglavnom se radilo o bivšim osmanskim podanicima koji su sudjelovali u masovnom ustanku kršćanskog

stanovništva protiv svojih dotadašnjih gospodara. Mletačke vlasti su svojim novim podanicima dodijelile na korištenje poljoprivredno zemljište koje je i dalje ostalo u državnom vlasništvu. Sve obradive površine su označene na katastarskim kartama čija je izrada dovršena 1709. godine. Na kartama su prikazane zemljišne čestice za koje se može pretpostaviti da su već od ranije bile ograđene suhozidima ili drvenim ogradama.

Većina se tadašnjeg stanovništva bavila ekstenzivnim stočarstvom, s time da su brojne obitelji uz manji broj krupne stoke, imale stada koja su brojala više stotina koza i ovaca. Takav način privređivanja je vrlo brzo ostavio traga na šumskoj vegetaciji obrovačkog područja koja se osjetno počela smanjivati već tijekom mletačke vladavine u 18. stoljeću. Deforestaciju je ponajviše uzrokovalo specifičan način ishrane stoke koja se u zimskom periodu prehranjivala lišćem odsječenih grana hrasta i jasena, a u proljetnom periodu stoka je napasana u okolici matičnih domaćinstava prilikom čega su koze brstile mlada stabla i na taj način sprječavala obnavljanje i razvoj nove šumske vegetacije. Taj problem je prepoznat već za vrijeme mletačke vlasti koja je na nekim drugim područjima uspjela iskorijeniti uzgoj koza.

Nekadašnje široko rasprostranjene šumske površine ubrzano su se pretvarale u krško područje prekriveno niskim raslinjem graba i šmrike. Deforestacija je potaknula proces ograđivanja, odnosno privatiziranja dotadašnjeg zajedničkog ili općinskog zemljišta. Na austrijskim katastarskim kartama, koje su za obrovačko područje izrađene 1826. i 1827. godine, može se prepoznati prva veća ograđena i privatizirana područja. Najčešće su to bile pašnjačke i šumske površine u neposrednoj blizini matičnih domaćinstava ili područja uokolo značajnijih poljoprivrednih površina (sl. 67). Na teže pristupačnim područjima i onima udaljenijima od stalnih naselja još uvijek je bilo očuvano dosta zajedničkih šumskih površina koje je mjesno stanovništvo koristilo za ispašu stoke, pribavljanje ogrijevanog i građevinskog drva⁶⁹⁴ i razne druge potrebe. U idućim desetljećima deforestacija se sve više ubrzava što je potaknulo još masovnije ograđivanje preostalih šumskih površina.

Zbog stalnog porasta stanovništva cijelo vrijeme su krčene nove poljoprivredne površine, najčešće u manjih vrtacama, jarugama i riječnim napolavinama, odnosno na svim mjestima na kojima su već postojale naslage zemlje, a osim novostvorene poljoprivredne površine suhozidima je ograđivana i okolna šumska površina. Ograđivanje i prisvajanje općinskog ili

⁶⁹⁴ Prikazi na austrijskim katastarskim kartama dokazuju da je još tijekom prve polovice 19. stoljeća većina stambenih i gospodarskih objekata bila izgrađena od drvenog materijala (takvi su objekti prikazani žutom bojom). Kamene kuće zidane uz upotrebu vapna i pokrivene tankim kamenim pločama ili crijepom češće se počinju graditi tijekom druge polovice 19. i početkom 20. stoljeća. Na tim novijim kućama od drvenog materijala je bila samo građa za krov (*japija*), za čiju se izgradnju upotrebljavao hrast koji se smatrao najkvalitetnijim drvom.

državnog zemljišta je trajalo sve do sredine 20. stoljeća, kada ta pojava naglo prestaje, a zbog masovnog zapošljavanja stanovništva u tvorničkim i industrijskim pogonima zapuštaju se mnoge poljoprivredne površine i ograde.

Pojedini novinski prilozi svjedoče da su proces privatizacije nekadašnjeg zajedničkog zemljišta pratile društvene napetosti koje su nerijetko izazivale sukobe, ponekad sa smrtnim ishodom. Kao ilustraciju navesti ćemo dva takva slučaja. Prvi je zabilježen 1889. godine na predjelu Bukovac u Kruševu, gdje su članovi obitelji pokojnog Šime Vrkića fizički nasrnuli na župnika Andru Matutinovića. Povod napadu bilo je njihovo nasilno zauzimanje jednog šumskog gaja koji se nalazio na crkvenom zemljištu na predjelu Podorljak, čemu se bio usprotivio navedeni župnik.⁶⁹⁵ Drugi slučaj se dogodio 1934. godine u selu Krupa gdje je seljak Božo Dubroja prisvojio jedan manji komad općinskog zemljišta (*muša*), na način da je novoizgrađeni suhozid prislonio uz već postojeću ogradu obitelji Macura koja se tomu oštro usprotivila. U nastalom sukobu Dubroja je izgubio život, a jedan od napadača je osuđen na tri godine zatvora.⁶⁹⁶ Ovaj posljednji slučaj ukazuje da se tijekom 20. stoljeća prisvajanje općinskog zemljišta odvijalo na malo suptilniji način. Najčešće tako da se već ograđeno zemljište proširivalo, odnosno suhozid se izmicao na šire područje, a zemljište prisvojeno na taj način nazivalo se *izmak*.

Način gradnje suhozidnih ograda je svugdje bio sličan jer su svi zidovi građeni suhozidnom tehnikom od amorfnog kamena koje je prikupljano na samom lokalitetu i bližoj okolini. Način zidanja je ovisio o umijeću graditelja i vrsti kamene građe dostupne na tom području. Visina i širina suhozida nije bila ujednačena. U većini slučajeva zidao se jednostruki zid kojemu je širina iznosila oko pola metra. Visina je morala biti dostatna da onemogući nekontrolirani ulazak životinja unutar ograđenog područja, tako da su zidovi u prosjeku bili visoki oko 1,5 m. Na vrh zida često su stavljane veće kamene ploče (*poklopnice*), što je doprinosilo njegovoj stabilnosti i sprječavalo urušavanje. Sve ograde su imale ulaz (*prilaz* ili *prijelaz*), koji je najčešće bio manji prekid u suhozidu, nerijetko uski otvor u gornjem dijelu proširen u obliku slova V, najvjerojatnije jer je na taj način bilo omogućen lakši prolaz natovarenih životinja. Pojedine ograde su imale veće ulaze s drvenim vratima, dok su se uži prolazi zatvarali većim granama ili su se zazidavali.⁶⁹⁷ Često se u blizini glavnog ulaza nalazio manji, izgrađen pri dnu zida, a

⁶⁹⁵ Naši dopisi osobiti. Kruševu, *Narodni list*, XXVIII (44), 05. lipnja 1889., 3.

⁶⁹⁶ Zbog općinske muše, pala je jedna glava u Krupi kod Benkovca, *Jadranski dnevnik*, I, 160, Split, 26. rujna 1934., 4.

⁶⁹⁷ Tek u novije vrijeme izgrađeni su veći ulazi ili su zidovi jednostavno porušeni da bi se omogućio ulaz većim vozilima, najčešće za odvoz ogrjevnog drva ili za dovoz materijala za gradnju lovačkih čeka i slično. U godinama

nazivao se *buža*, *budža*, *kolobura*, *pendžera* i *pendžer*. Ovi su otvori većinom bili četvrtastog oblika, najčešće načinjeni od tri veće kamene ploče. Rijetko su građeni od četiri ploče, na način da bi im gornji dio završavao u obliku sljemena. Ovi su otvori bili dovoljno veliki za pojedinačni prolaz sitne stoke, što im je bila osnovna namjena. Otvori su se zatvarali granom bodljikavog stabla ili grma, poput divlje kruške ili trna, a ponekad su se zazidavali ili zatvarali većom pločom. Osim ovih većih, ograde su pri dnu zida često imale još jedan manji otvor, koji je korišten za postavljanje zamke (*ošac*) za hvatanje divljih zečeva.

Suhozidne ograde se mogu podijeliti u različite tipove ovisno o izgledu i sadržajima koje su ograđivali. Najčešće su to pojedinačni objekti koji su okruženi zajedničkom krškim područjem, a nerijetko se radi o većim kompleksima ograđenog zemljišta u blizini naselja, koje je postupno ograđivano i pregrađivano novim krčenjima, diobama i prodajom zemljišta (sl. 68). Pojedinačne ograde najčešće imaju ovalne oblike, a samo rijetko su četvrtaste ili nepravilne, odnosno prilagođene obliku zemljišta na kojemu su izgrađene (sl. 69-70).

Velika većina ograda u potpunosti zatvara ograđenu površinu, a samo su rijetki slučajevi u kojima zbog prirodnih barijera nije bilo potrebno suhozid izgraditi sa svih strana. Rijetke su ograde koje su sazidane isključivo oko šumske površine. U većini slučajeva se radi o kombinaciji poljoprivredne i šumske površine.⁶⁹⁸ Najjednostavniji tip ograde je manja vrtača u kojoj je iskrcena poljoprivredna površina koja se obrađivala i uži pojas šumske površine uz njene rubove. Veće i složenije ograde u unutrašnjosti često imaju različite strukture, poput raznih podzida ili kamenih gomila koje su nastajale čišćenjem zemljišta, zatim manje ograde sazidane oko poljoprivrednih čestica, a nerijetko se u njima nalaze i lokve, bunari, kamenice, poljske kućice (*kućere* ili *pudarice*) i pastirski stanovi (*stanovi*) u kojima se privremeno stanovalo tijekom ispaše.

Unutar suhozidnih ograda najčešće se uzgajala šuma hrasta i jasena, čije su odsječene grane s osušenim lišćem (*lišnjakovica*) bile najkorisnije za zimsku prehranu stoke. Hrastova šuma je bila osobito cijenjena jer se u njoj prikupljao žir koji je u ranijim razdobljima bio korišten za prehranu stoke.⁶⁹⁹ Osim toga, hrastovo drvo je bilo cijenjeno kao najkvalitetniji građevinski materijal od kojega su građeni dijelovi kuća i namještaj. Osim hrasta i jasena, u ograđenim šumskim područjima su rasle i druge vrste stabala kao što su grab, klen, dren i druge rijetke

tijekom i neposredno nakon Domovinskog rata na ogradama se počelo postavljati metalna vrata koja su većinom uzimana s napuštenih i u ratu opljačkanih obiteljskih imanja.

⁶⁹⁸ U skupinu novijih ograda spadaju one izgrađene oko velikih jamskih rudokopa na području Jasenica, Kruševa i Bilišana, a glavna namjena im je bila onemogućiti ljudima i životinjama slobodan pristup dubokim rudokopima.

⁶⁹⁹ J. ROGLIĆ, 1974, 37.

vrste. Šuma se održavala na način da se ispaša stada, posebno je to vrijedilo za koze, odvijala unutar ograda samo u razdoblju do blagdana sv. Josipa (19. ožujka), nakon čega se nastavljala na zajedničkom seoskom pašnjaku (*kuvin* ili *muša*). Osim toga, unutar ograda se izbjegavala prevelika sječa drva za ogrjev, već se ono nastojalo prikupiti na zajedničkom seoskom zemljištu.⁷⁰⁰

Svaka je ograda imala svoj toponim, a najčešće su nosile naziv po širim predjelima na kojima su se nalazile, a nerijetko su imale dvočlane antroponimne nazive koji su ukazivali na njihove vlasnike, kao na primjer *Simićova ograda* (Kruševo), *Ograda Končareva* (Gornji Karin), *Vučendine ograde* (Komazeci), *Jovića ograde* (Bogatnik) i dr. Proces deagrarizacije i opadanjem tradicionalnog načina privređivanja koji se na obrovačkom području ubrzano događao tijekom druge polovice 20. stoljeća značajno su umanjili važnost suhozidnih ograda. U razdoblju nakon Domovinskog rata većina ih je izgubila svoju primarnu namjenu te su danas najčešće zapuštene, suhozidi su im znatnim dijelom porušeni, a šuma nerijetko uništena ili prorijeđena piljenjem stabala za pravljenje drva za ogrjev.⁷⁰¹

5.6.2. Pastirski stanovi na području naselja

Uz poznatije pastirske stanove na Velebitu od davnine su postojali i brojni stanovi koji su se nalazili raspršeni na području matičnih naselja. Izgradnja pastirskih stanova bila je potrebna jer je transhumantno stočarstvo bila temeljna gospodarska djelatnost o kojoj je ovisila velika većina obrovačkog stanovništva. Zbog toga je mnogobrojnim stadima trebalo osigurati stalnu i kvalitetnu ispašu. Da bi se to ostvarilo građeni su pastirski stanovi na područjima na kojima su postojali dobri uvjeti za ispašu, a koja su bila nešto udaljenija od matičnih domaćinstava. Jedan od glavnih uvjeta za gradnju stanova je bila blizina izvora vode, kao što je to slučaj s rijekama Zrmanjom i Krupom. Jedan od razloga gradnje stanova je bilo i udaljavanje mnogobrojnih životinja iz naselja za vrijeme dok dozrijevaju neke poljoprivredne kulture. S vremenom su mnogi pastirski stanovi prerasli u stalna naselja, odnosno može se zaključiti da je većina obrovačkih zaseoka nastala od prvobitnih pastirskih stanova. Od privremenih pastirskih stanova

⁷⁰⁰ Drva za loženje je bilo potrebno osigurati tijekom cijele godine jer se vatra svakodnevno ložila zbog spremanja hrane na otvorenom ognjištu (kuhanje na vatri i pečenje kruha ispod peke).

⁷⁰¹ Materijal i način zidanja podrazumijevaju da se suhozidi moraju stalno održavati jer se redovito urušavaju, najčešće djelovanjem atmosferskih prilika i prelascima životinja.

s vremenom su nastala cijela obrovačka sela, kao što su Golubić, Krupa i Komazeci, o čemu je detaljnije pisano u pregledu suvremenih obrovačkih naselja.

Pastirski stanovi koji su se nalazili na izoliranim krškim područjima, gdje nije bilo uvjeta za značajniju poljoprivrednu djelatnost, najčešće nisu postala stalna naselja već su opadanjem stočarstva ti položaji prvi napušteni. Neki od takvih lokaliteta su Korita i Draga u Kruševu, Plješevica u Bilišanima, Alina Draga u Bogatniku i dr. Od stanova koji su se upotrebljavali do novijeg razdoblja ostali su sačuvani toponimi, kao na primjer Anića stan, Bašića stan, Brkića stan, Vrkića stan (Kruševo), Perića stanovi, Jakovljevića stan (Kaštel Žegarski), Kljaića stan (Komazeci), Grozdanića stan, Mijićev stan, Lindžin stan (Nadvoda), Nanićev stan (Krupa), Kubatov stan (Komazeci) i Stanarica (Nadvoda).

Zbog blizine matičnog domaćinstva i trajnijeg boravka u njima, pastirski stanovi na području naselja bili su neusporedivo kvalitetnije građeni od onih u planini. Tijekom 19. stoljeća to su sve bili drveni objekti izgrađeni na suhozidnim kamenim temeljima. Niti jedan od tih objekata se nije sačuvao u izvornom obliku, već su najčešće sačuvani samo njihovi kameni temelji. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća na mjestu tih drvenih stanova, često su građeni kvalitetniji kameni objekti. Redovito se radi o izduženim pravokutnim objektima, zidanim od klesanog kamenja povezanog upotrebom slabijeg vezivnog sredstva. Vrata i manji otvor su se nalazili na južnoj strani. Krovovi su bili dvoslivni, izrađeni od drvenih greda koje su nosile tanke kamene ploče ili rjeđe krovni crijep. Stanovi su najčešće bili pojedinačni objekti okruženi visokim suhozidom, koji je štitio stado od napada vuka ili lopova. Samo na nekoliko mjesta su se razvili pravi stambeni kompleksi koji su se sastojali od više objekata. U nastavku teksta biti će opisana dva kompleksa pastirskih stanova – Perića stanovi u Kaštel Žegarskom i Vinovac u Kruševu.

Perića stanovi se nalaze na krajnjem istočnom dijelu Kaštela Žegarskog, od čijeg su središta udaljeni više od 3 km. Smješteni su iznad kanjona, uz lijevu obalu Zrmanje, na predjelu Kumin, koji je nastao od naziva za zajednički seoski pašnjak (sl. 72). Na osnovi kartografske građe može se zaključiti da su prvi stanovi na ovom položaju izgrađeni tijekom 19. stoljeća, a svoj današnji izgled kompleks je poprimio tijekom prve polovice 20. stoljeća.

Ovi pastirski stanovi se razlikuju od svih ostalih jer čine jedinstveni gospodarski sklop, nepravilnog elipsoidnog oblika, dimenzija 40 x 50 m. Cijeli kompleks je okružen zajedničkim visokim suhozidom. U unutrašnjosti se nalazilo najmanje 5 objekata i desetak manjih dvorišta. Objekti su većinom izduženog pravokutnog oblika, a naknadno su podijeljeni između više

obitelji, tako da su i dvorišta dodatno pregrađivana. Vrata se nalaze na prednjoj strani i uz njih manji otvori. Na nekim objektima na istočnom zidu je postojao po jedan prozor, koji je u jednom slučaju naknadno zazidan. U stražnjem zidu nalazi se nekoliko kamenih niša koje su služile kao police. Na predjelu ispred kompleksa nalaze se ostaci nekoliko ukopanih objekata u kojima se prikupljao stajski gnoj.⁷⁰² U sjevernom nastavku stanova nižu se suhozidne ograde sa šumskim površinama i nekadašnjim manjim oranicama. Stanovi su napušteni i devastirani neposredno nakon završetka Domovinskog rata, a nedavno je jedan objekt u potpunosti porušen, najvjerojatnije radi iskorištavanja kamena kao građevinskog materijala.

Drugi kompleks pastirskih stanova je Vinovac u Kruševu. Nalazi se na izrazito krškom području iznad kanjona donjeg toka Zrmanje, na krajnjem sjevernom rubu Kruševa. Pastirski stanovi su izgrađeni uz sjeveroistočni rub izduženog dolca koji je stoljećima bio iskorištavan u poljoprivredne svrhe.⁷⁰³ Gradnja pastirskih stanova se vezuje za obitelji Vrkić iz zaseoka Donji Vrkići u Kruševu, udaljenog 9,5 km zračne linije od Vinovca. Prvi stanovi su izgrađeni najvjerojatnije u prvoj polovici 20. stoljeća. Potomci jedne obitelji se sjećaju da su stan izgradili nakon što su kupili zemljište od poznate obrovačke obitelji Desnica. Stanovi se sastoje od jednog većeg građevinskog sklopa i nekoliko pojedinačnih objekata naknadno izgrađenih uz rubove dolca. Objekti su pravokutnog oblika s vratima na južnoj strani i manjim prozorom na pročelju. Krovovi se sastoje od drvenih konstrukcija koje nose tanke kamene ploče. Dvije građevine pokrivene su krovnim crijepom, a na jednom od njih su dodatno posloženi redovi kamenja koji sprječavaju uništenje krova za vrijeme orkanske bure. Objekti koji čine jedinstveni sklop su poredani u nizu u dužini od 100 m. Ispred njih su manja dvorišta s ulazima, a iza prostranija dvorišta ozidana zajedničkim velikim suhozidom i međusobno podijeljena manjim suhozidima. U ovim stanovima boravilo se tijekom određenog doba godine kada je bilo najpogodnije za stoku, koja se svakodnevno napasala na okolnim predjelima i napajala na Zrmanji do koje se dogonila kroz urušeni dio kanjona naziva Karlova vrata.⁷⁰⁴ Uz stanove u Vinovcu bila je vezana i poljoprivredna djelatnost jer je tu uzgajano grožđe i smokve,

⁷⁰² Objekti u kojima se prikupljao stajski gnoj identični su onima u stalnim naseljima. Najčešće su to manji djelomično ukopani prostori ograđeni suhozidom ili okomito pobodenim pločama, obično polukružnog ili četvrtastog oblika sa širim otvorom na južnoj ili pristupnoj strani.

⁷⁰³ Na mletačkom katastru s početka 18. stoljeća dolac je bio podijeljen na pet zemljišnih parcela s nazivom *Sitto d[ett]o Vinovaz*. Toponim ukazuje na uzgoj vinove loze koja je i kasnije uzgajana na primorskim dijelovima Kruševa: DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 120 (*Crussevo*), fol. II.

⁷⁰⁴ U izvanrednim okolnostima, kao što su to bili ratni događaji iz 1943.-1944. i 1991. godine, pastirski stanovi u primorskom dijelu Kruševa su poslužili vlasnicima i njihovim obiteljima za privremeni smještaj.

poljoprivredne kulture koje nisu uspijevale na području matičnog zaseoka koji se nalazi na 500 m nadmorske visine. U stanovima se obavezno boravilo tijekom dozrijevanja tih kultura, a ubrani su se plodovi uz pomoć tovarnih životinja prenosili u matična domaćinstva. Pastirski stanovi u Vinovcu su napušteni za vrijeme Domovinskog rata. U poratnim godinama na tom je području prijetila opasnost od zaostalih minsko-eksplozivnih sredstava, zbog čega je većina objekata, koji u ratu nisu bili uništeni, ostala zapuštena i urušena.

Osim ovih novijih pastirskih stanova na području današnjih naselja nalaze se različiti arheološki ostaci koji najvjerojatnije potječu od nekadašnjih pastirskih stanova. Najčešće se radi o pojedinačnim ili manjim skupinama suhozidnih objekata izduženog oblika, ponekad s ostacima ogradnog dvorišta. Takvi su objekti locirani na više lokaliteta na području Jasenica, Muškovaca, Nadvode, Golubića i drugih naselja. O tim lokalitetima ne postoje nikakvi povijesni podatci, niti su zabilježeni na povijesnoj i suvremenoj kartografskog građi i najčešće se na njima ne mogu prikupiti površinski arheološki nalazi pomoću kojih bi se moglo datirati. Neki od takvih lokaliteta su Torine u Golubiću i Dubrave u Nadvodi. Lokalitet Torine se nalazi na izrazito krškom području, uz sam sjeverozapadni rub dubokog kanjona rijeke Krnjeze. Na njemu se nalaze ostatci nekoliko objekata sačuvanih kao široki suhozidi. Moguće je da se radi samo o temeljima nekadašnjih drvenih objekata. Položaj u izrazito krškom okruženju je jasan dokaz da se ne radi o stalnom naselju. Blizina izvora vode je najvjerojatnije bila glavni kriterij odabira položaja za gradnju ovih stanova. Slično se može tvrditi i za položaj Dubrave u Nadvodi, koji se nalazi uz lijevu stranu dubokog kanjona rijeke Krupe. Na ovom se položaju nalaze ostaci većeg građevinskog sklopa s nizom ostataka suhozidnih objekata okruženih ogradnim zidovima. Zbog obradivog zemljišta koje postoji u kanjonu uz rijeku Krupu, nije isključeno da je na ovom položaju nekada postojalo stalno naselje, ali za sada o tome ne postoje nikakvi podatci.

5.6.3. Pastirski stanovi na Velebitu

Među najvažnije resurse Velebita spadali su mnogobrojni planinski pašnjaci koji su se nalazili na različitim nadmorskim visinama, a protezali su se duž cijele planine. Stanovništvo s obje strane planine je stoljećima na njoj napasalo sitnu i krupnu stoku. Posebno je to bilo važno za stanovnike primorske strane Velebita, kod kojih je u ljetnim mjesecima prevladavalo sušno

razdoblje, koje karakterizira velika nestašica ispaše i vode. To je bilo neodrživo za njihov način života koji se temeljio na stočarskoj privredi. Zbog toga su više bili upućeni na planinu gdje su tijekom proljetnih i ljetnih mjeseci postajali dobri uvjeti za ispašu stoke. Arheološki ostaci ukazuju da je takav način iskorištavanja planinskih resursa bio proveden još od starijih prapovijesnih razdoblja. Za boravak na planini najprije su bili iskorištavani pogodni špiljski objekti u kojima je čovjek boravio sa stokom. Na obrovačkom dijelu Velebita zabilježeno je više špiljskih objekata s tragovima boravka čovjeka, ali u nijednom od njih nisu provedena arheološka iskopavanja. Najbliži istraživani objekt je Vaganačka pećina na južnom Velebitu u kojoj su pronađeni arheološki slojevi od razdoblja mezolitika do željeznog doba.⁷⁰⁵ Arheološki ostaci su pronađeni i u brojnim drugim špiljskim objektima južnog Velebita.⁷⁰⁶

Na sezonski boravak čovjeka na planini ukazuju i pojedini gradinski lokaliteti, od kojih se neki, poput lokaliteta Ruja (945,3 m/nv) i Gradine kod Dubokog Dola (795 m/nv) nalaze u višim planinskim zonama. Niz drugih gradinskih lokaliteta raspoređenih duž podnožja južnog i jugoistočnog Velebita, ukazuju da se najvjerojatnije radi o privremenim boravištima ljudi vezanim za sezonska stočarska kretanja. Uglavnom su to lokaliteti manje površine, na kojima ne postoji znatniji arheološki sloj. Neki od takvih lokaliteta su Gradina kod Zelenikovca (Jasenice), Gradina kod Modrića, Bravarica (Zaton Obrovački), Bilića gradina (Golubić), Gostuša (Krupa) i dr. Gradina kod Kneževića na pašnjaku Malo Libinje je najvjerojatnije jedna od rijetkih za koju se može pretpostaviti da je bila stalno naseljena.⁷⁰⁷

Iz rimskog razdoblja poznati su samo rijetki lokaliteti na višim zonama južnog i jugoistočnog Velebita, uglavnom povezani s antičkim komunikacijama koje su prelazile planinu na nekoliko najnižih prijevoja. Ostaci arhitekture i pokretni nalazi pronađeni su samo na lokalitetu Livadica na predjelu Bristanuša u Jasenicama.⁷⁰⁸ U ovom slučaju je također riječ o lokalitetu preko kojega je prolazila jedna od navedenih komunikacija pa ga se ne može dovoditi u direktnu vezu sa sezonskim stočarskim boravištem. Ovakvih lokaliteta je zasigurno bilo puno više ali zbog slabije istraženosti oni još uvijek nisu zabilježeni.

⁷⁰⁵ S. FORENBAHER – P. VRANJICAN, 1985, 1-21.

⁷⁰⁶ M. Dubolnić donosi pregled korištenih špiljskih objekata na području Starigrada Paklenice: M. DUBOLNIĆ, 2006, 1-55.

⁷⁰⁷ Ovakv se gradinski lokalitet nalazi na 775 m/nv na području naselja Seline. Prva provedena arheološka iskopavanja utvrdila su postojanje nekropole u samom podnožju naselja što ukazuje na to da je lokalitet bio korišten kao trajno naselje: A. GLAVIČIĆ, 1984, 7-10.

⁷⁰⁸ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, 20-21.

Iskorištavanje Velebita tijekom srednjovjekovnog razdoblja je mnogo poznatije zahvaljujući rijetkim pisanim povijesnim izvorima, dok srednjovjekovni arheološki ostaci uopće nisu poznati ni istraživani. Često korišteni mletački srednjovjekovni naziv Vlaška ili Morlačka planina ukazuje na stočarsku važnost Velebita tijekom tog razdoblja. Poznato je da je obrovačko područje, zajedno s planinskom zonom, pripadalo Krbavskom kneštvu, odnosno knezovima Kurjakovićima kojima je stočarstvo bila važna gospodarska grana. Oni su vladali područjem s obje strane Velebita, na kojima se nalaze glavni planinski pašnjaci i stočarski putovi. Pretpostavlja se da je planinska zona bila relativno dobro naseljena, posebno primorska padina na kojoj su se nalazili vlaški katuni. Tijekom 15. stoljeća na Velebitu je postojala brojna skupina kraljevskih Vlaha koja je brojala 11 katuna.⁷⁰⁹ Neki od Vlaha su spadali u skupinu kraljevskih Vlaha, a drugi su ulazili u službu lokalnih plemića, kao što je to bio slučaj s Kurjakovićima. Arheološki ostaci srednjovjekovnih vlaških katuna na Velebitu nisu nikada istraživani, a ostaci im se najvjerojatnije nalaze na mjestima kasnijih pastirskih stanova i nekih stalno naseljenih zaseoka.⁷¹⁰

Stočarstvo je još više došlo do izražaja nakon osmanskog osvajanja kada obrovačko područje naseljavaju nove skupine vlašskog stanovništva kojemu je stočarstvo bila osnovna gospodarska djelatnost, o čemu svjedoče osmanski porezi ubirani od uzgoja stoke. Zbog ratova i stalne opasnosti zanemarena je poljoprivredna djelatnost pa je opstanak stanovništva još više bio vezan za stočarstvo. Osim toga, odlaskom starijeg stanovništva iz ravničarskih krajeva stočarima su se otvorile daleko veće mogućnosti za njihovo privređivanje. Isto se nastavilo nakon uspostave mletačke vlasti krajem 17. stoljeća, kada pojedine obitelji posjeduju stada od više stotina komada sitne stoke. U to vrijeme je gotovo svako domaćinstvo držalo i volove koji su korišteni za oranje i druge poslove. Od samih početaka mletačke vlasti nastavilo se prakticiranje sezonskog stočarenja na Velebitu što potvrđuje vijest iz travnja 1688. godine kada su osmanski podanici opljačkali veliki broj stoke iz Bukovice, koja nije bila na vrijeme prebačena na planinu, za što su im bili osigurani novigradski brodovi u Obrovcu.⁷¹¹ U dokumentu iz 1731. godine se navodi da Ličani svake godine zimuju sa stokom u Kotarima, jer

⁷⁰⁹ Katuni ili vlaška sela prosječno su brojali od 30 do 50 domaćinstava na čijem se čelu nalazio starješina. Uglavnom se radilo o obiteljima koje su bile povezane rodbinskim ili nekim drugim vezama: M. ŠARIĆ, 2010, 68-69.

⁷¹⁰ Jedini trag koji upućuje na ostatke starijih pastirskih stanova ili nekog drugog objekta na Velebitu je oznaka ruševine (*masiera*) na sjevernom rubu pašnjaka Žuljine (*Zuline*), označena na mletačkom katastru s početka 18. stoljeća: DAZD-HR, f. 6, Mape Grimani, kut. 519 (*Zatton, Zavagnani, Golubich e parte di Xegar*), fol. VI.

⁷¹¹ B. DESNICA, 1951, 217.

primorci ljeti stoku tjeraju na ispašu na njihovo područje.⁷¹² U reguliranje odnosa između sezonskih stočara uključile su se više razine jer je na terenu dolazilo do stalnih sukoba i optužbi za povredu starih stočarskih prava. Tako su 1775. i 1776. godine nastali dokumenti, koji se nazivaju Radučki zapisnik i Novigradski ugovor, kojima je dalmatinskim stočarima odobreno pravo da napasaju svoja stada na 35 ličkih pašnjaka, od kojih su se neki nalazili u ličkom sredogorju. Za uzvrat je ličkim stočarima bilo dozvoljeno pravo da u zimskom periodu mogu sa svojim stadima boraviti na području Bukovice i Ravnih kotara.⁷¹³ Novi dokument važan za stočarenje na Velebitu, poznat pod nazivom Gospički ugovor, donesen je 1887. godine. U njemu je detaljno određeno pravo iz područja transhumantnog stočarenja na Velebitu.⁷¹⁴ Ugovorom je dozvoljeno ličkim stočarima da sa svojim stadima mogu zimovati na području Podgorja i desne obale Zrmanje, u razdoblju od 15. listopada do kraja travnja iduće godine. Za razliku od precizno određenih pašnjaka na Velebitu, nigdje nisu bili navodi pašnjacima na kojima je trebala boraviti lička stoka. To je vjerojatno odraz stanja na terenu jer su lički stočari tijekom 19. stoljeća postali sve manje zainteresirani za sezonsko stočarstvo. Oni nikada nisu bili egzistencionalno ovisni o planinskim pašnjacima, osim toga austrijske vojne vlasti su snažno utjecale na njihov način života okrećući ih prema poljoprivrednoj proizvodnji. Gospički ugovor je detaljno definirao prava dalmatinskih stočara na velebitskim pašnjacima na koje su smjeli izgoniti 35000 ovaca u razdoblju od 1. lipnja do 30. rujna.⁷¹⁵ Neke od bitnih odredbi su zabrana noćne ispaše, zabrana ispaše na livadama košanicama, svaka zabrana sječe šume, dozvola nošenja oružja za čobane, prava korištenja izvora, stočarskih putova i dr.⁷¹⁶

Način stočarenja obrovačkih stočara na Velebitu ovisio je o položaju njihovog naselja. Stanovnicima naselja smještenih u podnožju Velebita, na području od Rovanjске do Krupe, bilo je lakše iskorištavati planinske resurse, za razliku od sela na lijevoj strani Zrmanje. Stočari koji su živjeli u podnožju planine su bili blizu svojih pašnjaka koji su se često nalazili u zoni poda (500 do 900 m/nv). Svaka primorska kuća je imala pastirski stan ili više njih, a pojedini su vršili *izdig* na planinu u etapama, krećući već u proljeće na razinu poda, gdje su se vraćali i zadržavali ponovno tijekom jesenskih mjeseci. Tek tijekom ljetnih mjeseci su se uzdizali na zonu nadgorja (od 900 do 1300 m) gdje su također imali svoje stanove i pravo na ispašu.⁷¹⁷ Kao

⁷¹² B. DESNICA, 1951, 410.

⁷¹³ M. MARKOVIĆ, 1980, 13.

⁷¹⁴ M. MARKOVIĆ, 1980, 14.

⁷¹⁵ M. MARKOVIĆ, 1980, 14-18.

⁷¹⁶ M. MARKOVIĆ, 1980, 18-23.

⁷¹⁷ M. MARKOVIĆ, 1980, 9.

primjer možemo navesti Vuliće iz Jasenica, koji su najprije u proljeće sa stadima odlazili na Dočiće, a na ljeto bi prelazili na Veliko Libinje, tako da su u svom matičnom domaćinstvu Vulića Dolac boravili samo tijekom zimskih mjeseci.⁷¹⁸ Pojedini stočari su tijekom sušnih ljetnih mjeseci gonili stada svakodnevno na zonu nadgorja i vraćali se u svoje stanove na noćenje. Oni su imali mogućnost prikupljanja stočne hrane, sijena i žirova hrasta medunca, te njihov transport u matično domaćinstvo ili čak prezimiti u *jatarama* na nižim nadmorskim razinama – podima. Osim toga, oni su bili vlasnici zemljišta pa su za svoje potrebe na planinskim docima u blizini stanova uzgajali sezonsko povrće, najčešće krumpir, kupus i grah.⁷¹⁹ Ovakav način podgorskog života i privređivanja neki istraživači nazivaju *alpskim stočarstvom*.⁷²⁰

Stanovnici bukovičkih sela na lijevoj obali Zrmanje imali su znatno teži način transhumantnog planinskog stočarenja jer su im pojedini velebitski pašnjaci od matičnog domaćinstva bili udaljeni više od 30 km. Osim toga, pašnjaci na kojima su oni napasali svoja stada su se nalazili na višim nadmorskim visinama, najčešće u zoni nadgorja iznad 1200 m. Takvi su bili pašnjaci Dušice (1300 m/nv), Javornik (1270 m/nv), Oglavinovac (1250 m/nv), Struge ili Doci (1300 m /nv) i dr.⁷²¹ Pastirski stanovi na najvišoj nadmorskoj visini (1580 m) nalazili su se nedaleko od Malovanskog jezera na istočnom podnožju vrha Malovan, gdje su posljednji stanove imali Vrkići iz Kruševa.⁷²²

Za bukovičke stočare s lijeve strane Zrmanje je bilo karakteristično korištenje planinskog stočarstva na dva načina. Prvi način je bio posve nomadski, a odvijao se na način da su se pastiri sa stadima stalno kretali za boljom ispašom, bez dužeg zadržavanja na jednom mjestu. Ovakav način privređivanja je bio znatno teži zbog čega je napušten već početkom 20. stoljeća.⁷²³ Drugi, rašireniji način je bio dolazak na zonu nadgorja i stalni boravak u određenom planinskom stanu od sredine lipnja do sredine rujna. Ovakav način velebitskog tradicijskog transhumantnog

⁷¹⁸ A. LEMIĆ, 2013, 602.

⁷¹⁹ M. MARKOVIĆ, 1980, 55.

⁷²⁰ V. BELAJ, 2004, 20-23.

⁷²¹ Ovi se pašnjaci ne nalaze na obrovačkom području, već na teritoriju ličkih naselja Sveti Rok, Raduč, Kukljić i Počitelj, a u ovaj su rad uvršteni zbog velike važnosti koju su imali za stanovništvo obrovačkih naselja.

⁷²² Ž. POLJAK, 1969, 80. Planinar Ante Rukavina je zabilježio podatak da je u ove stanove posljednja sa svojim stadima dolazila Stoja Vrkić 1972. godine: A. RUKAVINA, 1979, 3.

⁷²³ M. MARKOVIĆ, 1980, 56-57.

stočarstva se ubrzano napuštao iza Drugog svjetskog rata, a trajno je napušten za vrijeme Domovinskog rata.⁷²⁴

Pastirski stan podrazumijeva kolibu za stanovanje ljudi, torove za stoku i sav radni prostor oko njih. Za položaj gradnje stana biralo se ravnije zemljište, zaštićeno od bure i da ne bude previše udaljeno od pašnjaka, šume i izvora vode. Zbog toga su stanovi najčešće bili smješteni uz sjeverne rubove manjih dolaca.⁷²⁵

Bukovčani iz naselja na lijevoj strani Zrmanje mali su pravo podignuti pastirski stan na pašnjaku na kojemu oni smatraju da je najpovoljniji, pri čemu su morali poštovati odluke Gospićkog ugovora o broju ovaca i goveda koje se smiju napasati na tom pašnjaku. Podizali su se jednodijelni ili dvodijelni stanovi pravokutnog oblika, zidani od kamena u tehnici suhozida. Krovovi su redovito bili od drvenih dasaka ili nekog drugog ne trajnog materijala. Sav potreban materijal prikupljao se u neposrednoj okolini. Stanovi su građeni skromnije jer su se nalazili na tuđem zemljištu na kojemu su oni imali samo pravo ispaše. Osim toga, u njima su boravili samo tri ljetna mjeseca, a uz to bi često mijenjali mjesto na kojemu će boraviti. Zbog svega toga nije im se isplatilo graditi kvalitetnije građevine, već bi prilikom svakog dolaska na planinu ponovno popravljali kolibu koja bi se tijekom zime oštetila. Osnovna namjena je bila da se u njoj može prespavati, pripremiti hranu i proizvoditi sir te uskladištiti sve što je bilo potrebno za izvođenje tih radova. Osim glavnog stana, u blizini tora postojale su manje nastambe zvane *torarice*. U njima bi preko noći boravili pastiri koji su bili određeni za noćno čuvanje stada, kojemu je najveća opasnost prijetila od napada vukova.⁷²⁶ Torovi za ovce i druge životinje bili su građeni od drveta.

⁷²⁴ Etnolog Andrija Stojanović je 1970. godine snimio dokumentarni film *Tragom bukovačkih stočara* u kojemu se prate bukovički stočari iz obitelji Jurjević, Breulj i Ležaja, koji su među posljednjima prakticirali transhumantno stočarstvo na južnom Velebitu.

⁷²⁵ M. MARKOVIĆ, 1980, 78-80.

⁷²⁶ M. MARKOVIĆ, 1980, 70.

Slike 71-72. Perića stanovi u Kaštel Žegarskom (snimio I. Kulenović) i planinski stanovi na pašnjaku Prosenjak na Velebitu u Zatonu Obrovačkom (snimila N. Kulenović)

Slika 73. Pastirski stan Špire Jokića na Prosenjaku – snimio R. Simonović 1910. godine (Muzej Vojvodine)

Na ovim pašnjacima nisu vršeni poljoprivredni radovi jer nije bilo mogućnosti za to. Zbog toga na bukovičkim pašnjacima nadgorja, osim ruševina skromnih pastirskih stanova, nema gotovo nikakvih drugih jasno vidljivih antropogenih struktura ni tragova. Jedina iznimka su pastirski stanovi na Dušicama koje su nakon Domovinskog rata obnovili njihovi vlasnici Jurjevići iz Kruševa, te ih koriste kao izletišta.⁷²⁷

Za razliku od bukovičkih stanova koji su redovito bili skromniji, stanovi pastira iz podnožja planine, koji su se najčešće nalazili na nadmorskoj visini između 700 i 1000 m, bili su nešto kvalitetnije građeni, posebno to vrijedi za *jatara* u kojima bi se zimovalo zajedno s ovcama.⁷²⁸ Kolibe su uglavnom bile od kamena, zidane suhozidnom tehnikom. Redovito su bile pravokutnog oblika, sa samo jednim malim ulazom i bez prozora. Kod jednodijelnih i dvodijelnih koliba na ulazu se nalazilo ognjište na kojemu se spremala hrana, a u ostalom dijelu su bili spremište i ležajevi. Kolibe su najčešće imale dvoslivni krov, a na jugoistočnom Velebitu su često građene prislonjene na stijene pa bi imale jednostrešne krovove. Evo kako je M. Hirtz opisao neke od njih 1926. godine: “*Stanovi su posve primitivni, a sastoje se od rpe kamenja, koja je poslagana u zidove na način gromača ili redina i pokrivena suhim granjem. Stanovi nemaju ni prozora, nego samo jedna niska vrata, kroz koja se ljudi provlače u nutarnju prostoriju (sl. 73).*”⁷²⁹

Zaseoci iz matičnog naselja su često imali zajedničke stanove grupirane na jednom pašnjaku po istom rodovskom principu, kao na primjer Jokići na Prosenjaku (sl. 72), Šimičevići na Loncu podno Ploča, Vulići na Velikom Libinju i drugi. Na planinskim stanovima na razini podova često se dolazilo već u proljeće, zbog toga je na njima bila razvijena poljoprivredna proizvodnja. Neki toponimi na jugoistočnom Velebitu ukazuju na poljoprivredne kulture koje su se nekada na njima uzgajale, poput toponima Prosenjak, Prosina, Ražovac i Keteništa. Na važnost poljoprivrede na pastirskim stanovima podova ukazuju ostaci mnogobrojnih suhozidnih ograda koje okružuju manje i veće iskrčene parcele. Na obrovačkom području je najviše takvih ostataka na pašnjacima Veliko Libinje, Gornja Bukva, Praška lokva, kao i svim ostalim predjelima jugoistočnog Velebita.

⁷²⁷ Jasmina Grgurić, Zadrani u 85. godini osvaja velebitske vrhunce, a sad se popeo i na Sveto brdo, 21. kolovoza 2020. URL: <https://www.mirovina.hr/novosti/zadrani-u-85-godini-osvaja-velebitske-vrhunce-a-sada-se-popeo-i-na-sveto-brdo/> (posjećeno 28-8-2021).

⁷²⁸ Detaljniji opis tipova planinskih koliba vidi u: M. MARKOVIĆ, 1980, 78-94.

⁷²⁹ M. HIRTZ, 1926c, 142.

5.6.4. Sjenice

Sjenice (*sinice*) su manji stočarski objekti čiji se ostaci još uvijek mogu pronaći na području gotovo svih obrovačkih naselja. Najčešće se nalaze u manjim ili većim skupinama, a nerijetko i kao pojedinačni objekti. Sjenice su građene za potrebe privremenog boravka sitne stoke (koze i ovce), najčešće tijekom dana kada su životinje u njih zatvarane radi zaštite od sunca i vrućine. Sam naziv ukazuje da im je najvažniji cilj bio životinjama osigurati dobru hladovinu. Posebno je to bilo važno za ovce koje su teško podnosile vrućinu, osobito u razdoblju prije šišanja vune.⁷³⁰ Životinje su u sjenicama najčešće boravile tijekom toplijih mjeseci, posebno preko dana kada su bile najveće vrućine, a nerijetko su u njima zadržavane i preko noći. Tijekom toplijeg dijela godine stado se izvodilo na ispašu dvokratno, prvi put tijekom ranih jutarnjih sati i ponovno tijekom popodnevnih sati. U međuvremenu stado se nije dogonilo u matično domaćinstvo već bi boravilo u sjenici. U sjenicama su se obavljala i radnje poput jutarnje i večernje mužnje ovaca.⁷³¹ U nekim mjestima svećenik je vršio blagoslov stada dok je ono boravilo u sjenicama.

Visina zidova sjenice je najčešće iznosila od 1,5 do 2 m. Ulazi su se redovito nalazili na sjeverozapadnoj, sjevernoj ili sjeveroistočnoj strani. Sjenice su najčešće imale manji ulaz koji se zatvarao drvenim vratima ili ako im je bila otvorena cijela sjeverna strana onda se zatvarala drvenom ogradom. Poneke sjenice su uz glavni ulaz imale i manji četvrtasti ulaz pri dnu zida kroz koji su mogle prolaziti samo životinje. Zanimljivo je da se sjenice na obrovačkom području pojavljuju u više različitih dimenzija i oblika. Dimenzije su im ovisile o veličini stada koje je u njoj bilo smješteno, tako da im površina varira od najmanje 20 m² do najviše 110 m². Oblik sjenica se razlikovao od naselja do naselja. Prilikom terenskog istraživanja zabilježene su sjenice elipsoidnog, pravokutnog, kvadratnog, potkovičastog i nepravilnog obila. Zanimljivo je da na području istog sela postoje različiti oblici sjenica, dok je na području istog zaseoka to velika rijetkost. Tako su sjenice u zaseoku Donji Vrkići u Kruševu sve pravokutnog ili kvadratnog oblika (sl. 74), u obližnjem zaseoku Klanci su kružne ili elipsoidne, dok se kod zaseoka Karamarko (Gunde) među kvadratnim pojavljuje tek jedna kružna sjenica. Slično je i na području nekoliko zaseoka u susjednom Gornjem Karinu. Rijedak potkovičasti oblik sa širim otvorom na sjevernoj strani zabilježen je samo u zaseoku Pupovci (Grande) u Bilišanima.

⁷³⁰ U novijem razdoblju na obrovačkom području je bila praksa da se ovce šišaju tijekom mjeseca lipnja, odnosno uoči polaska na ljetnu ispašu na Velebitu.

⁷³¹ Sjenice za ovce, *Slobodna Dalmacija*, Split, 25. srpnja 1985., 8.

Tip sjenice pravokutnog oblika s otvorenom sjevernom stranom češće se susreću u zaseocima na području Bilišana, Muškovaca, Golubića i Krupe (sl. 75-76). Sjeverna strana ovih objekata je bila zatvorena drvenom ogradom, što je omogućavalo prozračnost, ali ni jedna od tih sjenica više nije sačuvana u izvornom obliku. U rijetkim slučajevima sjenice su prezidane na dva dijela, što je posljedica dijeljenja unutar obitelji, a zabilježeno je i više slučajeva u kojima je nova sjenica nadograđena na postojeću, tako da su imale zajednički zid.

Analizirajući položaje na kojima su izgrađene sjenice može se zaključiti da je za njihov odabir uzimano u obzir više različitih kriterija. U gotovo svim slučajevima izgrađene su na krškim predjelima u općinskom vlasništvu, koji su se nalazili u neposrednoj blizini matičnih domaćinstva. Nije zabilježen nijedan slučaj u kojemu je više sjenica izgrađeno unutar privatnog posjeda. Važan kriterij je bio da se sjenice nalaze u blizini matičnog domaćinstva od kojega su najčešće udaljene od nekoliko desetaka do nekoliko stotina metara, a samo u rijetkim slučajevima udaljenost im je bila veća od jednog kilometra. Važan kriterij za odabir lokacije je bio da su sjenice vidljive iz naselja što je bio način zaštite od moguće krađe stoke. Posebno se pazilo da se odabrani položaj nalazi na povišenijem mjestu gdje se očekivalo bolje strujanje zraka. Zbog toga su izbjegavani položaji u kotlinama, ali nije bila uobičajena gradnja na samom vrhu uzvišenja.⁷³² Nije bila zanemariva ni činjenica da se sjenice smjeste u blizini izvora vode (lokva ili bunar) na kojemu se stoka redovito napajala.⁷³³ Najidealniji položaji su bili kada su se zaseoci nalazili uz sjeverni rub dolca ili manjeg polja, a sjenice na prvom uzvišenom krškom predjelu južno od njega. U takvim slučajevima sva bi domaćinstva iz zaseoka izgradila sjenicu na istom lokalitetu. Takvi lokaliteti su najbolje sačuvani u zaseocima Donji Vrkići u Kruševu, Gornje Radeke u Gornjem Karinu i Simići u Muškovcima. Uz njih, veće skupine očuvanih sjenica nalazimo kod zaseoka Klanci i Karamarko (Gunde) u Kruševu, Pupovci (Grande) i Dramotić u Bilišanima, Vukčevići u Krupi i drugdje. Primjer dobro očuvanih sjenica koje su razmještene oko cijelog zaseoka nalazimo u zaseoku Ravni Golubić u Golubiću.

Vrijeme izgradnje sjenica je teško pouzdano utvrditi jer one ne sadrže nikakve pokretne nalaze na osnovi kojih bi se mogle datirati. Osim toga, povijesna i suvremena kartografska građa najčešće ne bilježi ovakve objekte. Iznimaka je samo hrvatska osnovna karta 1:5000 na kojoj su često označene sjenice. Ipak na osnovi nekih opažanja može se zaključiti da se radi o objektima koji potječu iz relativno novijeg vremena, najizglednije je da se počinju masovno

⁷³² Među rijetkim iznimkama su sjenice izgrađene pri vrhu uzvišenja Simića kosa u Muškovcima.

⁷³³ Takvi su slučajevi sa sjenicama kod zaseoka Vukčevići (Krupa), Donji Vrkići (Kruševo), kod lokve (Nadvod), kod lokve Ravnjača u Kočeviću (Gornjem Erveniku) i dr.

graditi tek od druge polovice 19. i prve polovice 20. stoljeća. Obrovačko područje je u navedenom razdoblju prolazilo kroz proces masovne deforestacije koju je pratilo ubrzano ograđivanje preostalih šumskih površina. Činjenica što su mnoge sjenice bile izgrađene na zajedničkim pašnjacima oko već postojećih stabala, najčešće hrastova, koji su se u međuvremenu posušili, najviše ukazuje na njihovo podrijetlo iz mlađeg razdoblja. Moguće je da ima nekih koje potječu iz starijih razdoblja ali to je teško utvrditi terenskim istraživanjem. U današnje vrijeme na obrovačkom području gotovo da više ne postoje sjenice koje su upotrebljavaju na tradicionalan način.

Slike 74-76. Ostaci pastirskih sjenica na predjelu Golić u Kruševu, Gugletama u Bilišanima i Ravnom Golubiću u Golubiću (snimili I. Kulenović; Š. Vrkić; S. Igljić)

5.6.5. Pastirske špilje

Gotovo svi pogodni špiljski lokaliteti bili su tijekom prošlosti iskorištavani za stočarsku privredu o čemu svjedoče arheološki nalazi ili građevinski elementi koji se nalaze na njihovim ulazima ili unutrašnjosti. Arheološka iskopavanja su potvrdila da je Modrič pećina u Rovanjskoj za te potrebe bila korištena još tijekom prapovijesti. Slično se može reći i za Pećinu u Masleničkom ždrilu u kojoj još uvijek povremeno borave rijetki pastiri sa svojim stadima.⁷³⁴

⁷³⁴ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 18.

Na obrovačkom području je zabilježeno više različitih špiljskih objekata u kojima još uvijek postoje tragovi boravka pastira sa stadima. Tako je špilja kod Maruna u Jasenicama korištena za privremeni boravak pastira i stoke, a tijekom Domovinskog rata je poslužila kao vojni položaj.⁷³⁵ Na istočnoj padini brda Gromila registriran je pripećak u kojemu postoje tragovi boravka stoke.⁷³⁶

Na području Golubića zabilježeno je više špiljskih lokaliteta u kojima su pastiri privremeno boravili sa stadima. Dva slična špiljska lokaliteta s ograđenim ulazima se nalaze u kanjonima Zrmanje i Krupe južno od naselja. U ovim špiljama su povremeno boravili pastiri sa stadima, a korištene su i kao zaklon ljudima koji su obrađivali poljoprivredne površine uređene na riječnim naplavinama u kanjonu. Prva špilja se nalazi na lokalitetu Vratolom, smještenom iznad najvećeg zrmanjskog slapa Veliki Buk. Na ulaznom dijelu ozidan je suhozid s manjima prolazom. Druga špilja se nalazi ispod predjela Doljani, na donjem toku rijeke Krupe. To je velika špilja sa zazidanim otvorom na kojemu je ostavljen manji ulaz, a korištena je za iste potrebe kao i prethodna.

Na planinskom predjelu naselja Muškovci nalazi se velika špilja Vranjača u kojoj postoje tragovi boravka pastira sa stokom. Špilja ima golemi otvor dimenzija 35 x 25 m, duboka je 65 m i dugačka 120. Na boravak ljudi ukazuju ostaci zidova u unutrašnjosti.⁷³⁷ Prema kazivanju nekih mještana u špilji su istovremeno boravila stada različitih vlasnika. Na području jugoistočnog Velebita postoje različite druge špilje, ali još uvijek nisu istražene. Na području Bilišana, uz samu rijeku Zrmanju, nalazi se špilja Vratolomka, koja je bila predmet speleoloških istraživanja još od 19. stoljeća. Ova špilja je imala veliku važnost za okolno stanovništvo jer se u njoj nalaze dva prirodna bazena vode i stalni izvor koji nikada ne presušuje. Na ulaznom dijelu još uvijek je sačuvan zid koji svjedoči o nekadašnjem privremenom boravku ljudi i stoke.⁷³⁸

Oko 400 m južno od zaseoka Ležaje u Gornjem Karinu nalazi se špilja koja je sve do nedavno korištena za privremeni boravak stada ovaca i koza, a mogla je poslužiti za skrivanje ljudi. Špilju spominje i poznati hrvatski etnograf T. Vinščak u radu o nomadskom stočarstvu.⁷³⁹ Na ulaznom dijelu ozidan je niski suhozid s manjim prolazom. U unutrašnjem dijelu u stjenki se nalazi umjetno izdubljen ležaj za jednu osobu, pored kojega su vidljivi ostaci posteljine. Dno

⁷³⁵ A. LEMIĆ, 2013, 599.

⁷³⁶ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 76.

⁷³⁷ V. BOŽIĆ, 2014, 41 i 50.

⁷³⁸ V. BOŽIĆ, 2014, 41.

⁷³⁹ T. VINŠČAK, 1989, 93.

je prekriveno debljim slojem životinjskog izmeta nastalog u recentnom razdoblju. Ova špilja je zasigurno korištena umjesto sjenica u kojima su ovce i koze redovito boravile tijekom ljetnih mjeseci. U novije vrijeme urušio se manji dio svoda, a špilja se više ne koristi jer je zaseok Ležaje u potpunosti raseljen tijekom Domovinskog rata.

5.6.6. Kamene gomile

Veće skupine kamenih gomila (*gromila* ili *grumila*) su zabilježene na više lokaliteta. Ove su gomile nastale čišćenjem tla radi povećanja kvalitete ispaše. Redovito se nalaze na nenaseljenim krškim pašnjačkim predjelima koji su bili u zajedničkom vlasništvu. Slične gomile, koje su nastale čišćenjem zemljišta, često se nalaze i unutar ograđenih područja, no one nemaju ujednačene dimenzije i oblik jer se kamenje na njih nabacivalo tijekom dužeg vremenskog razdoblja. Obje skupine gomila se relativno lako mogu razlikovati od prapovijesnih kamenih gomila – tumula. Najčešće je ta razlika uočljiva po sastavu materijala i položaju na kojemu se nalaze.⁷⁴⁰ Čišćenje pašnjačkih područja se odvijalo na način da se površinsko kamenje prikupljalo i nabacivalo na pojedina mjesta, na kojima su nastajale kamene gomile ujednačene veličine i izgleda. To je najčešće vezano uz novija razdoblja kada je uslijed povećanja stanovništva, deforestacije i ograđivanja naglo došlo do smanjenja površina za kvalitetnu ispašu stoke. Zbog toga su pastiri bili prisiljeni na razne načine intervenirati u krajoliku. Jedna od takvih intervencija je bila čišćenje terena od površinskog kamenja čime su preostale pašnjačke površine postale kvalitetnije. S obzirom da se radi o zajedničkim pašnjacima može se pretpostaviti da je u ovim radovima sudjelovao veći broj članova zajednice.

Najtipičniji primjer je zabilježen na predjelu Kumin (tal. *confine* 'granica') na graničnom području Kaštel Žegarskog i Bogatnika prema Erveniku. Sam naziv predjela označava da se radi o zajedničkom seoskom pašnjaku. Terenskim pregledom je otkriveno da se na širokom krškom području nalazi niz kamenih gomila koje su nastale čišćenjem zemljišta, odnosno nabacivanjem površinskog kamenja na veće hrpe. Promjer kamenih gomila iznosi do 10 m, a visina im je prosječno oko 1 m. Ove kamene gomile na prvi pogled podsjećaju na prapovijesne tumule, ali od njih se razlikuju po izostanku pokretnih nalaza keramike i grobne arhitekture, a

⁷⁴⁰ Nekoliko se većih kamenih gomila nalazi pored gradinskog lokaliteta na Zrmanji (Bogatnik), ali po njihovoj je strukturi zaključeno da nije riječ o prapovijesnim tumulima: Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2019, 54-55.

osim toga uočavaju se i velike razlike u strukturi samih gomila. Tako se kamene gomile nastale čišćenjem terena najčešće sastoje od amorfnog kamenja ujednačene veličine, za razliku od prapovijesnih tumula koji su sastavljeni od kamenja različitih dimenzija. Osim toga, gomile nastale čišćenjem zemljišta ostavljaju dojam mlađih struktura jer kameni materijal još uvijek nije razasut na većoj površini, za razliku od tumula koji su najčešće uleknuti, a kamenje im je razasuto na mnogo široj površini od one izvorne.

Drugi lokalitet je predjel Dubrave u Nadvodi, izrazito krško pašnjačko područje između rijeka Zrmanje i Krupe. Na tom je predjelu evidentirano više kamenih gomila koje imaju izdužen oblik, a razlog njihovog nastanka ja najvjerojatnije isti kao i u prethodnome slučaju. Ova se intervencija u krajoliku dogodila nešto ranije jer je vjerojatno vezana za obližnji lokalitet uz kanjon Krupe, na kojemu se nalaze ostatci niza građevina, najvjerojatnije pastirskih stanova ili manjeg naselja iz nepoznatog razdoblja.

Tijekom terenskih istraživanja uočene su slične strukture na još nekim položajima.⁷⁴¹ Nisu rijetki slučajevi u kojima su kamene gomile nastale čišćenjem zemljišta uvrštene u studije zaštite arheološke baštine izrađivane za potrebe izgradnje različitih infrastrukturnih projekata, a mnoge su nakon toga i arheološki iskopavane.⁷⁴²

5.6.7. Pastirski zakloni

Pastirski zakloni su manji suhozidni objekti koji se susreću na krškim područjima u blizini obrovačkih naselja na kojima se tradicionalno napasala stoka. Radi se o improviziranim građevinama koje su pastiri gradili kao privremene zaklone od nevremena, posebno od jakih udara bure i kiše.⁷⁴³ Najčešće su građeni na povišenijim položajima s kojih postoji bolja preglednost okolnog područja radi nadzora nad kretanjama stada. Zakloni su osobito često izgrađeni na prapovijesnim arheološkim lokalitetima gradinama i tumulima. Glavni razlog za to je dostupnost građevinskog materijala i njihov smještaj na preglednom položaju. Gotovo da i ne postoji neki veći kameni tumul na uzvišenju na kojemu nije izgrađen pastirski zaklon. Isto

⁷⁴¹ M. Vuković bilježi veći broj suhozidnih gomila manjeg promjera na području u južnom podnožju gradine Trebačnik u Nadvodi: M. VUKOVIĆ, 2018, 59-60.

⁷⁴² Tako je na lokalitetu Brnjica – Ograde (AB 10) u Konjevratama, koji je istraživan tijekom izgradnje plinovodnog sustava Like i Dalmacije, arheološki iskopavano i dokumentirano deset kamenih gomila nastalih čišćenjem zemljišta: B. MALJKOVIĆ, 2011, 601-602.

⁷⁴³ Osim manjih kamenih zaklona, često se može naići na pojedinačno kamenje koje je postavljeno uz južnu stranu nekog većeg grma, najčešće šmrike, a služilo je pastirima kao privremeni zaklon i odmor tijekom dnevne ispaše.

vrijedi i za suhozidne bedeme prapovijesnih gradina. Zakloni najčešće imaju otvor okrenut prema južnoj strani, što jasno ukazuje da je zaštita od hladnog sjevernog vjetrova bila glavni motiv njihove izgradnje. Sačuvana visina zaklona rijetko prelazi jedan metar jer su ovi objekti bili namijenjeni samo za sjedenje (sl. 77-78). U unutrašnjosti uz sjeverni zid često je postavljen veći kamen ili ploča kao sjedište za jednu osobu.

Rijetki su zakloni u koje se istovremeno moglo skloniti više osoba. Takav primjer su dva zaklona na jednom od dva velika kamena tumula na položaju Gromile u sjevernom podnožju Cvijine gradine u Kruševu. Na ovom tumulu izgrađena su dva zaklona četvrtastog oblika, dimenzija 2 x 2 m, naslonjeni na zajednički zid. Jedan zaklon ima otvor okrenut prema južnoj, a drugi prema sjevernoj strani. Moguće je da su ovi objekti nekada imali i krov. Postoje i malo bolje građeni zakloni na kojima su još uvijek sačuvani krovovi od kamenih ploča. Ovakve su se građevine nazivale *kućere*.⁷⁴⁴ Krov je omogućavao zaštitu od kiše i loženje vatre. Ovakvi se objekti ne ističu u krajoliku i ne smatraju se važnim elementima kulturne baštine. Unatoč tome, često se navode u arheološkim studijama gdje se tretiraju kao elementi etnografske baštine, posebno kada se nalaze na prapovijesnim tumulima.⁷⁴⁵

5.6.8. Solila

Solila su zanimljiva pojava koja se često susreće u krškom krajoliku obrovačkog područja, a nastala su kao izravna posljedica stočarske ekonomije.⁷⁴⁶ To su položaji na kojima se stoka redovito dohranjivala s manjim količinama soli. Na obrovačkom području to su najčešće ravnije vapnenačke ploče na koje se posipala sol koju bi životinje pojele. Kamen bi na tim mjestima postao gladak i brzo promijenio boju iz sive u žutu ili bijelu, čime bi se znatno razlikovao od okolne krške površine (sl. 79-80).⁷⁴⁷

⁷⁴⁴ I. GENDA, 2011, 56.

⁷⁴⁵ M. JURJEVIĆ, 2012, 557.

⁷⁴⁶ Ista je pojava uobičajena na nekim drugim stočarskim područjima poput sinjske krajine, gdje su postojala prirodna i umjetno načinjena solila (*lizane*): D. ALAUPOVIĆ GJELDUM, 2007, 55.

⁷⁴⁷ Na sinjskom su području zabilježena i zemljana solila, odnosno posipanje soli po zemljanoj površini zbog čega trava na tom mjestu ne bi rasla: D. ALAUPOVIĆ GJELDUM, 2007, 56.

Slike 77-78. Pastirski zakloni na području Kruševa (snimili Š. Vrkić; I. Kulenović)

Slike 79-80. Solila na području Golubića i Bilišana (snimili S. Igljić; Š. Vrkić)

Solila se nalaze uz svakodnevne pastirske putove, najčešće u blizini naselja ili nedaleko od pojilišta jer je nakon davanja soli životinjama bilo potrebno osigurati napajanje vodom. Osim prirodnih solila postojala su i ona umjetno isklesana u obliku plitkih zdjela. Takva su se solila

nalazila u blizini kuća ili pastirskih stanova i za sada još uvijek nisu dokumentirana na obrovačkom području.⁷⁴⁸

5.6.9. Hidrološki objekti

Obrovačko područje je kao izrazito stočarski kraj ovisilo o stalnoj dostupnosti pitke vode bez koje nije bio moguć uzgoj mnogobrojnih domaćih životinja. Unatoč činjenici što na tom području teku dvije veće rijeke Zrmanja i Krupa, te nekoliko manjih, poput Krnjeze, Dobarnica, Čavle (Pećice) i Karišnice,⁷⁴⁹ voda je stalno bila dostupna samo manjem dijelu obrovačkog stanovništva. To je posljedica činjenice što se obrovačko područje u cijelosti nalazi na krškoj podlozi koja ne pogoduje zadržavanju oborinskih voda na površini, već one brzo poniru u podzemlje, a svakodnevni pristup udaljenim rijekama, koje većim dijelom teku u dubokim kanjonima, nije bio moguć za većinu obrovačkog stanovništva. Nestašica vode je bila posebno izražena u ljetnim mjesecima. U godinama u kojima su padaline izostajale duže vrijeme presušivali su gotovo svi izvori vode. U takvim okolnostima opskrba vodom obrovačkog stanovništva i mnogobrojne stoke je bila dramatično ugrožena. Stanovništvo je bilo prisiljeno odlaziti izvan svojih naselja i donositi manje količine vode dovoljne samo za preživljavanje.⁷⁵⁰ Neki od poznatijih nepresušnih izvora bili su pećinski izvor potoka Bijela (Bila) u Gornjem Karinu, Milića pećina u Bogatniku⁷⁵¹ i Modrič u Maslenici. Kao nepresušni izvori i oni koji su koji su zadnji presušivali najčešće se spominju Osojnica i Bukovac u Kruševu, Dragomirov bunar u Gornjem Karinu, Slatki bunar u Obrovcu i Veliki bunar u Medviđi. Nestanak vode u sušnom ljetnom razdoblju se još uvijek povremeno pojavljuje kao značajan problem za rijetke preostale stočare na obrovačkom području.⁷⁵²

⁷⁴⁸ Isklesana su solila za domaće životinje zabilježena kod napuštenih pastirskih stanova na Velebitu: A. LEMIĆ, 2013, 68, sl. 32. 2 i 32. 3.

⁷⁴⁹ Karišnica je mala rijeka na graničnom području Grada Obrovca i Grada Benkovca, koja se nakon nekoliko kilometara dugog toka ulijeva u Karinsko more. Karišnica je bila poznata po riječnim mlinovima koji su prestajali s radom tijekom ljetnih mjeseci kada bi korito rijeke u potpunosti presušivalo.

⁷⁵⁰ Tijekom ljetnog razdoblja brojna je stoka s obrovačkog područja boravila na planinskim pašnjacima južnog i jugoistočnog Velebita, gdje je također za vrijeme velikih suša dolazilo do nestašice vode. Na planini se ta nestašica ublažavala topljenjem komada leda koje su pastiri izvlačili iz dubokih jama *snježnica* ili *snižnica*.

⁷⁵¹ Voda se najčešće prenosila u drvenim posudama zvanim vučije (tur. *fici* 'drvena posuda'), koje su najčešće imale elipsoidni oblik, pri dnu proširene, a na vrhu sužene. Zapremnina im je najčešće iznosila oko 20 litara. Oblik im je bio posebno prilagođen za pojedinačno nošenje na leđima uz pomoć užeta ili na tovarnim životinjama na način da bi se sa svake strane samara privezala jedna posuda. U vrijeme najvećih suša vučija je bila mjera za količinu vode koju je svako kućanstvo smjelo dnevno iskoristiti za svoje potrebe.

⁷⁵² Unatoč tome rijetki stočari koji uzgajaju stada na izoliranijim područjima još uvijek osjećaju posljedice ljetnih suša, kao što je to bilo tijekom ljetnih mjeseci 2012. godine. Tada je na području Općine Jasenice organiziran

Zbog oskudnosti vode u kršu veliko su značenje imala čak i manje značajna mjesta s vodom, poput kamenica i manjih sezonskih izvora – *pišteta*. Zbog toga su svi ti izvori imali svoje posebne hidronime, koji bi se nerijetko zadržali u memoriji stanovništva i u vremenu nakon potpunog presušivanja, što nije rijetka pojava na krškim područjima.⁷⁵³

Uz mnoge bunare vezuju se različite narodne predaje o okolnostima pronalaska vode i osobama povezanim s njihovom izgradnjom.⁷⁵⁴ Narodne predaje često ističu povijesnu važnost bunara vezujući uz njih doseljenje prvih stanovnika i nastanak pojedinih naselja,⁷⁵⁵ a one najstarije bunare najčešće se povezuje s *turskim* vremenima.⁷⁵⁶ Posebno bistri i čisti izvori povezivani su s nadnaravnim bićima vilama, o čemu svjedoče neke narodne predaje⁷⁵⁷ ili toponimi poput *Viling vrela* na Velebitu.⁷⁵⁸

Izvori vode su bili i mjesta svakodnevnih susreta i društvenog života, zbog čega imaju veliku važnost u kolektivnoj memoriji starijeg obrovačkog stanovništva. Ta su mjesta nerijetko bila povezana i sa smrću utapanjem. Često se radilo o tragičnim događajima i osobama iz povijesti lokalne zajednice zabilježenim samo u memoriji mjesnog stanovništva.⁷⁵⁹ Podatci iz novijeg razdoblja, poput nekih novinskih članaka iz prve polovice 20. stoljeća, ukazuju da takvi događaji nisu bili rijetkost.⁷⁶⁰ Sve vodene površine, posebno one veće (more i rijeke) kod

prijevoz pitke vode za ugrožene stočare koji su sa stadima boravili na pašnjaku Velike Jasle na Velebitu, Zelenikovcu u Jasenicama i Malim vruljama u Rovanskoj: Milenko Brkić, Vojna cisterna prevezla 610 kubika vode po vrletima Velebita, *Zadarski list*, Zadar, 20. 9. 2012. URL: <https://www.zadarskolist.hr/clanci/20092012/vojna-cisterna-prevezla-610-kubika-vode--po-vrletima-velebita> (posjećeno 15-7-2021).

⁷⁵³ Ivan Genda u Medviđi bilježi više hidronima – nekadašnjih izvora vode (Matić pišet, Pišet u Dolini Pucarovoj, Pišet u Trepetljikovcu, Martinovac, Solokva, Pišet u Procipinama Šarića, Bunar u Dočiću i Bunar u Punarinama u Japagama), koji su po njegovom mišljenju u međuvremenu potpuno presušili: I. GENDA, 2011, 46.

⁷⁵⁴ Uz bunare su vezane različite predaje a jedna od najčešćih, koja je zabilježena diljem Bukovice i Podgorja, je ona o zatvaranja i obuzdavanju snažnih izvora vode volovskom kožom. Takve se legende vezuju za bunare Bukovac i Osojnicu u Kruševu, Veliki bunar u Medviđi i druge.

⁷⁵⁵ U Zelengradu je zabilježena narodna predaja, utemeljena na stvarnoj povijesnoj podlozi, po kojoj su se prvi Mitrovići doselili kod bunara Jama: I. MIRTOVIĆ, 2019, 486. Uz Bunarić u Maslenici vezuje se legenda o tri pustošenja područja Jasenica, a poslije jednoga od tih pustošenja kod bunara je ostalo živjeti samo jedno dijete iz obitelji Matković: N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 38.

⁷⁵⁶ Za bunar Osojnicu, Kadinovac, Lozovac i još neke druge na području Kruševu se smatralo da su ih izgradili Turci. Isto je zabilježeno za Čatrnju kod Badža u Bilišanima, Jamu u Zelengradu i neke druge bunare na obrovačkom području.

⁷⁵⁷ Jedan manji sezonski izvor Pišet u Dolinama kod zaseoka Donji Vrkići u Kruševu se smatrao mjestom gdje su se okupljale vile. Radi se o posebno čistom izvoru vode koji se nalazi u šumskom predjelu udaljenom od naselja. Kazivač L. V. iz Kruševa.

⁷⁵⁸ M. DRONJIĆ – M. KATIĆ – J. KALE, 2019, 54.

⁷⁵⁹ Narodna predaja kao mjesta utapanja spominje Maricu u Parčićima i Sekinu lokvu u Kruševu i dr.

⁷⁶⁰ Splitske novine *Jadranski dnevnik* u travnju 1935. godine donose kratke članke o čak dva slučaja utapanja u bunarima na obrovačkom području. Prvi se slučaj dogodio u Golubiću gdje je u neimenovanom bunaru pronađeno tijelo slijepog starca Mihajla Veselinovića za kojega se pretpostavljalo da se slučajno utopio: Starac pao u bunar, *Jadranski dnevnik*, II, 85, Split, 10. travnja 1935., 4. Dvadesetak dana kasnije u neimenovanom bunaru u Bilišanima je pronađeno tijelo Pere Olujić pok. Ilije. Žandarmerijski su izvidi ukazivali na mogućnost da je

obrovačkog stanovništva su percipirane kao posebno opasna mjesta jer su većina stanovništva bili neplivači, stoga ne čudi da su slučajevi utapanja bili česti. Zabilježeno je i nekoliko mjesta u rijekama i moru koja su prepoznata kao posebno opasna mjesta.⁷⁶¹ U nastavku teksta donosi se pregled najpoznatijih bunara, lokava, kamenica i modernijih hidroloških objekata na obrovačkom području.

Bunari

Bunari (< tur. *bunar*, *punar* 'zdenac, vrelo')⁷⁶² su najznačajniji izvori pitke vode na obrovačkom području. Najstariji bunari su većinom nekadašnji prirodni izvori koji su s vremenom ozidani ili uređeni na neki drugi način, kao što je na primjer izgradnja betonskog kruništa. Neki od starih bunara koji su do danas sačuvali izvorni izgled izvora između amorfnih stijena su Otišina u Kruševu, Zvijezda i Maovac u Zelengradu, Janješ u Bilišanima i Veliki bunar u Medviđi.⁷⁶³ Svi zidani bunari imaju kružni ili nepravilni kružni oblik, promjera od 1 do 6 m, dok im je dubina različita.⁷⁶⁴ Voda je većinom korištena za piće i napajanje stoke na način da se uz pomoć različitih posuda i užeta zahvaćala iz bunara i ulijevala u kamena ili drvena korita. Pojedini bunari su imali kamenu ogradu koja je životinjama onemogućavala slobodan pristup. Takvi su primjeri Bukovac, Lozovac i Otišnja u Kruševu, Maovac u Zelengradu, Veliki bunar u Medviđi, Grčka lokva u Golubiću, Dragomirov bunar u Gornjem Karinu i dr.

Mnogi obrovački bunari su stariji više od tri stoljeća što potvrđuje njihov prikaz na mletačkim katastarskim kartama izrađenim početkom 18. stoljeća, na kojemu je označeno čak 28 bunara i izvora na kojima su kasnije izgrađeni bunari. Na području Kruševa nalazilo se devet bunara, koji su nosili nazive Ribnica, Otišina, Blizanac, Zevelinac, Osojnica, Kadinovac,

pokojnica namjerno ubačena u bunar: Sumnjivi nalaz leša u jednom bunaru, *Jadranski dnevnik*, II, 101, Split, 30. travnja 1935., 4.

⁷⁶¹ Kao mjesto višestrukog utapanja spominje se uvala Modrič u Velebitskom kanalu, dok se dio Zrmanje kod kapelice sv. Nikole, nizvodno od Obrovca, smatralo posebno dubokim mjestom (*sinjac*), opasnim za plivanje i plovidbu brodova. Na području Žegara, zbog straha od utapanja, djecu se plašilo i odvrćalo od Zrmanje govoreći im da u rijeci postoji nadnaravno biće *zeleni jarac*. Kazivač B. Z. iz Žegara.

⁷⁶² D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1997, 12.

⁷⁶³ Ovaj bunar je poznat i pod nazivom *Krmpot bunar* jer se nalazio u središtu nekadašnjeg Krmpotskog sela ili Krmpota. Prema sjećanju starijih stanovnika Medviđe za vrijeme velike suše 1951. godine ovaj bunar jedini nije presušio i na njega su po vodu dolazili stanovnici devet susjednih sela: I. GENDA, 2011, 44.

⁷⁶⁴ Mnogi su bunari zapušteni i nisu desetljećima čišćeni tako da im je tijekom terenskih istraživanja bilo teško odrediti izvornu dubinu.

Lozovac, Lukova dolina i Bukovac (sl. 82).⁷⁶⁵ Zapadno od grada Obrovca označen je jedan bezimni bunar.⁷⁶⁶ Na području Gornjeg Karina označena su dva bezimena bunara.⁷⁶⁷ Na području Zelengrada označeni su bunari Zvijezda (*Suisda*) i Maovac (*Mauaz*).⁷⁶⁸ Na području Medviđe označena su dva bunara istog naziva Medviđa (*Meduidia*) i bezimni bunar kod lokve Marica.⁷⁶⁹ Na području Bilišana označeni su bunari Janjkeš, Joškovac? (*Ioscovaz*) i jedan bezimni bunar.⁷⁷⁰ Na području Maslenice označen je jedan bunar bez naziva.⁷⁷¹ Na području Jasenica ucrtana su dva bunara bez označenih naziva.⁷⁷² Na području Golubića označen je bunar Topla lokva⁷⁷³ (sl. 81). Na velebitskom prijevoju Vučjak označen je poznati Smiljanića bunar.⁷⁷⁴ Većina ovih bunaras očuvala sve do današnjeg dana, a mnogi se još uvijek koriste za napajanje stoke.

⁷⁶⁵ Bunar Blizanac na Brčiću je uništen eksploatacijom boksitne rude tijekom druge polovice 20. stoljeća, a nakon toga na tom se mjestu formirala lokva koja je nasljedila stari naziv. Smatra se da je zbog istih radova smanjen dotok vode u bunar Zevelinac. Bunar u Lukovoj dolini na kasnijoj kartografskoj građi više nije bio označavan jer je najvjerojatnije rano bio zapušten i zatrpan. Svi ostali kruševački bunari još uvijek su sačuvani i koriste se u ograničenom obliku, najčešće za napajanje domaćih životinja.

⁷⁶⁶ Zasićurno se radi o nekada poznatom Slatkom bunaru iz kojega su za vrijeme većih suša vodu koristili stanovnici nekoliko okolnih naselja. Danas je od nekadašnjeg bunara sačuvano samo kameno krunište izloženo ispred Zavičajnog muzeja u Obrovcu. Smatra se da je bunar u potpunosti zatrpan 1970. godine jer je voda iz njega poplavljivala tvorničke hale koje su se u međuvremenu proširile i prekrile ostatke bunara: I. BRKIĆ, 2021, 63.

⁷⁶⁷ Prvi se bunar nalazio kod zaseoka Gornje Drače na predjelu Kunovac. Na njegovom mjestu je tijekom 20. stoljeća izgrađen veliki betonski bunar poznat pod nazivom Dračin bunar ili Kunovački bunar. Drugi se bunar nalazio južno od zaseoka Ležaje. On poslije nije označavan na kasnijim katastrskim i topografskim kartama jer je najvjerojatnije zapušten i zatrpan.

⁷⁶⁸ Oba su bunara još uvijek sačuvana, s time da su nad njima u 20. stoljeću izgrađena betonska kruništa. Više o ovim bunarima vidi u: M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 59-61.

⁷⁶⁹ Prvi se bunar odnosi na današnji Veliki Bunar u Starom selu, nekadašnjem središtu povijesnog naselja Krmpute. Drugi se odnosi na poznati izvor Bunarić u sjevernom podnožju srednjovjekovne crkve sv. Ivan Krstitelj. Treći se bunar nalazio uz sjevernu stranu lokve Marica, ali nije sačuvan u izvornom obliku već je na njegovom mjestu izgrađen betonski bunar 1934. godine.

⁷⁷⁰ Bunar Janjkeš je još uvijek sačuvan u izvornom obliku: M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 59. Bunar u Tomaševom docu je najvjerojatnije bio rano zapušten i zatrpan, zbog čega nije prikazan na nijednom kartografskom izvoru mlađem od početka 18. stoljeća. Međutim, na terenu još uvijek postoji jer je prema tvrdnjama nekih mještana ponovno otkopan tijekom 1980-ih godina. Treći se bunar nalazio kod današnjeg izvora Točak u Donjim Bilišanima, ali nije poznato da li je još uvijek sačuvan.

⁷⁷¹ Prvi je bunar još uvijek sačuvan i nalazi se 800 m sjeveroistočno od utvrde Dračevac. Drugi je bunar naziva Bunarić još uvijek sačuvan u naselju Maslenica: N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 38.

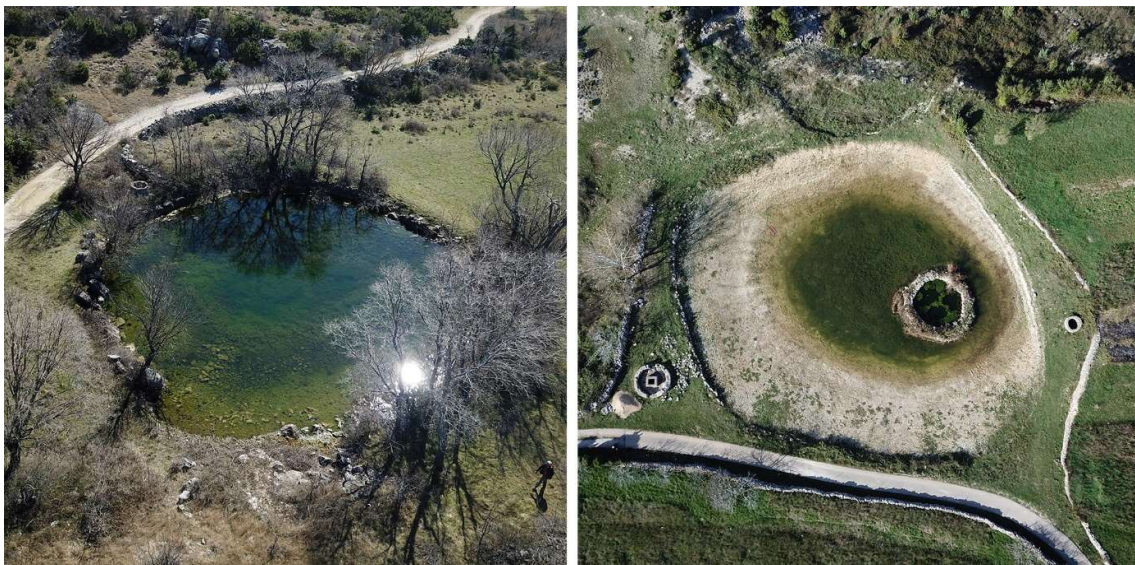
⁷⁷² Prvi je bunar još uvijek sačuvan, a nalazi se kod zaseoka Božići. Drugi se bunar nalazi uz sjevernu stranu velike lokve u središtu Jasenica. Uobičajenog je kružnog oblika, promjer otvora 1,7 m, dubine 5 m.

⁷⁷³ Ovaj se bunar najvjerojatnije nalazio na mjestu današnje Tople lokve, tako da je moguće da nije sačuvan u izvornom obliku.

⁷⁷⁴ Ovaj se bunar nalazi uz stari put koji je vodio preko najnižeg velebitskog prijevoja. Dobio je naziv po slavnom morlačkom serdaru Iliji Smiljaniću, koji je nedaleko od toga mjesta poginuo 1654. godine.

*Slike 81-82. Bunari Brestovac u Golubiću i Bukovac u Kruševu
(snimili S. Igljić; Š. Vrkić)*

Slike 83-84. Sekina lokva u Kruševu i Lokva u Jasenicama (snimili I. Kulenović; S. Igljić)

Zbog izostanka starijih dokumenata nije moguće potvrditi veću starost ovih objekata,⁷⁷⁵ ali s obzirom da se najčešće radi o prirodnim izvorima vode može se pretpostaviti da mnogi potječu iz znatno starijeg razdoblja. Većina starih bunara se nalazila na zajedničkom (državnom ili općinskom zemljištu), a samo su rijetki bili smješteni na privatnim parcelama, ali unatoč tome

⁷⁷⁵ Iznimka su samo Bukovac i Jankeš, koji se kao granične točke spominju u dokumentu iz 1696. godine: B. DESNICA, 1951, 320.

voda je morala biti dostupna cijeloj zajednici. Zanimljiv primjer je bunar Brestovac u Golubić, koji se nakon stvaranja novih poljoprivrednih površina našao na privatnoj parceli. Na taj način je bio onemogućen pristup domaćim životinjama, pa se u novije vrijeme voda za napajanje stoke nosila u korito koje je bilo izgrađeno uz vanjsku stranu ograde.

Neki od najstarijih bunara su izgrađeni za vrijeme osmanske vlasti, najvjerojatnije od strane lokalnih službenika, na što ukazuje narodna predaja i neki hidronimi kao što su Kadinovac u Kruševu. Mnogi najvjerojatnije potječe iz još starijeg razdoblja, poput Otišine i Slatkog bunara koji se nalaze nedaleko od srednjovjekovnih utvrda. Mnoge bunare su uredile ili iskopale kasnije vlasti tijekom 19. i 20. stoljeća. U isto vrijeme su izgrađeni i mnogi privatni bunari. Njih su pojedinci iskopali i ozidali na svojem privatnom zemljištu zbog čega su samo oni imali pravo koristiti vodu i često su na otvoru imali željeznu rešetku s lokotom.

Lokve

Lokve (< psl. **loky* 'bara, mlaka') su prirodna ili umjetna udubljenja u zemlji u kojima se sakupljala voda.⁷⁷⁶ Ovi objekti su karakteristični za šire područje južne Hrvatske. U većini slučajeva se radi o mjestima na kojima se voda zadržavala prirodnim putem na glinovitim podlogama. Kasnije su mnoga od tih mjesta produbljivana i ozidana kamenim suhozidima. Lokve su često građene u neposrednoj blizini izvora iz kojih se periodično u njih slijevao višak vode. Najčešće su ih zajednički gradili stanovnici jednog ili više zaseoka, pa je pravo napajanja stoke pripadalo samo njima. Voda iz lokava je uglavnom korištena za napajane domaćih životinja, zbog čega se kod njih često nalaze isklesana kamena korita. Osim toga, voda iz lokava se koristila za pranje odjeće i razne druge poslove u kućanstvu, a samo iznimno za piće jer je voda bila znatno prljavija od one iz bunara.

Svi objekti s vodom zahtijevali su stalno čišćenje i održavanje, a kod lokava je često uključivalo navoženje i nabijanje nepropusnog sloja gline.⁷⁷⁷ Bez održavanja i korištenja lokve su brzo prestajale zadržavati vodu i mnoge su u međuvremenu potpuno presušile. Više je takvih primjera zabilježeno na području istraživanja. Neke od presušanih lokava su Silovita lokva u

⁷⁷⁶ D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1999, 38.

⁷⁷⁷ Dinka Alaupović Gjeldum opisuje način izrade zemljanih kružnih lokvi na sinjskom području. Tamošnji su stočari u iskopanoj rupi u krug tjerali konje koji bi kopitima nabijali glinastu zemlju. Osim toga, zemlja bi se posipala sa solju što ju je činilo nepropusnijom. Bitan je bio i ovčji izmet koji dodatno pridonosi nepropusnosti sloja: D. ALAUPOVIĆ GJELDUM, 2007, 57.

Bilišanima,⁷⁷⁸ Suvalja i Lužine u Jasenicama, Lokvina u Kruševu (sl. 85)⁷⁷⁹ i dr. Često je za presušivanje lokava okrivljavano pranje ovčje vune prilikom čega se stvarala *sirina* koja je štetno djelovala na vodonepropusnost zemlje.⁷⁸⁰ Zabilježeno je i nekoliko primjera namjernog zatrpavanja lokava, kao što su nekadašnje lokve kod bunara Zvezda u Zelengradu i bunara Bukovac u Kruševu.⁷⁸¹ Peričina lokva u Kruševu⁷⁸² je rijedak primjer namjernog zatrpavanja koje se dogodilo u recentnom razdoblju u kojemu je taj objekt izgubio svoju prvotnu namjenu te se počeo tretirati kao smetnja novonastaloj turističkoj djelatnosti.⁷⁸³

Rijetke su veće lokve koje nisu bile barem djelomično ozidane. Takve su lokve Bunarina u Kruševu, Obaljenica u Rovanjskoj, Praška lokva u Jasenicama, Procipina u Zatonu Obrovačkom i dr. Starost pojedinih lokava je teško odrediti jer ne postoje nikakvi dokumenti o njihovoj izgradnji. U nekoliko slučajeva može se pretpostaviti velika starost ovih objekata jer su u njihovoj blizini pronađeni ulomci prapovijesne keramike. Takvi slučajevi su Lokava u Jasenicama,⁷⁸⁴ Grčka lokva u Golubiću⁷⁸⁵ i Lokva kod Donjih Vrkića u Kruševu.⁷⁸⁶

Osim površinskih arheoloških nalaza, kao dokaz starosti pojedinih lokava njihovi su prikazi na starim katastarskim kartama, počevši od onih mletačkih koje su dovršene do 1709. godine. Na tim je kartama označeno svega nekoliko velikih lokava od kojih je većina i danas sačuvana.

Prva je velika lokva u središnjem dijelu Jasenica, udaljena oko 170 m jugozapadno od župne crkve sv. Jeronima. Lokva se nalazi u središnjem dijelu polja, na mjestu gdje su se prirodnim putem slijevale i zadržavale oborinske vode (sl. 84). Središnji, ozidani dio lokve je kružnog

⁷⁷⁸ Radi se o velikoj lokvi koja je početkom 18. stoljeća označena kod današnjeg zaseoka Sekulići-Dolovi u Bilišanima: DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 23 (*Bilissane*), fol. VI. Ovu lokvu ne nalazimo na nijednom kasnijem kartografskom izvoru, niti su joj ostaci na terenu vidljivi.

⁷⁷⁹ Ostaci velike lokve kružnog promjera (30 m) još uvijek se nalaze oko 500 m sjeverno od zaseoka Jurice na Brčiću, sjevernom dijelu Krušava, koji se odavno počeo eksploatirati za rudnike boksita. Zbog toga je to područje prilično izmijenilo svoj izgled i osobine, a sama je lokva odavno napuštena i danas je u potpunosti presušena.

⁷⁸⁰ A. LEMIĆ, 2013, 398.

⁷⁸¹ Pored starih izvora Zvezda i Bukovac nekada su se nalazile lokve u koje se slijevao višak vode. To potvrđuju oznake za lokve na starijim katastarskim izmjerama, dok danas tih objekata na terenu više nema. Nije poznat razlog zbog kojih su ove dvije lokve zatrpane.

⁷⁸² Velika lokva kružnog promjera (30 m), nalazila se u naselju Ribnica, nedaleko od morske obali, zbog čega je voda bila bočata i nepogodna za piće. U vrijeme gradnje lokve (prvi put zabilježena na austrijskom katastru 1826. godine) uokolo nje nije postojalo naselje, a vodu su koristili stanovnici obližnjih zaselaka za napajanje stoke. Uz njenu sjevernu stranu bio je iskopan bunar koji je također zatrpan.

⁷⁸³ Djelomično je zatrpavanje lokve počelo u poslijeratnoj obnovi kad je u nju deponiran građevinski materijal: I. BRKIĆ, 2021, 57. Kasnije je lokva namjerno zatrpana, a nadležne službe iz Grada Obrovca su to opravdali potrebom uništavanja staništa žaba, zmijsa i komaraca: Dragana Glavočić, Za lokvu (ne)spremni, *Zadarski list*, 17. 10. 2010.: <https://www.zadarskilist.hr/clanci/17102008/za-lokvu-nespremni> (posjećeno 21-7-2021).

⁷⁸⁴ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 47.

⁷⁸⁵ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2018, 50-52.

⁷⁸⁶ Iako su ove lokve ozidane tek u novijim razdobljima i nisu označene na najstarijim kartografskim izvorima, arheološki nalazi pronađeni u njihovoj blizini ukazuju da se voda na tim mjestima najvjerojatnije zadržavala još u najstarijim razdobljima.

oblika, promjera 7 m, u kojemu se voda zadržava za vrijeme sušnih razdoblja. U vrijeme kišnog razdoblja voda se prelijeva i zadržava na površini većoj od 2000 m², što je čini daleko najvećom lokvom na obrovačkom području. Uz sjevernu i južnu stranu lokve nalazila su se dva bunara iz kojih je voda korištena za piće. Do lokve su kroz polje vodili putovi iz tri smjera, a zbog progona stada zemljišne parcele uz njih su bile ograđene suhozidima. Ovo je bio najznačajniji izvor vode na području Jasenica sve do sredine 20. stoljeća. O njoj je I. Andrović zapisao: „Kao što je svuda po Dalmaciji, tako je i ovdje: u selu nema pitke vode. Postoji jedna jedita lokva, iz koje piju blago i ljudi, i u kojoj se pere. Preko ljeta presuši i onda čitavo mjesto ostane bez vode“.⁷⁸⁷ Druga je Sekina lokva u središnjem dijelu Kruševa. Kružnog je oblika, promjera 29 m (sl. 83). Lokva ima malu dubinu, ali za vrijeme najvećeg vodostaja zauzima površinu do 600 m². Na mletačkom katastru je zabilježena pod nazivom Kruševačka voda (*Aqua Crusseuasca*), a svoj današnji antroponimni naziv je dobila u kasnijem razdoblju, a povezan je s narodnom predajom koja je zabilježena u nekoliko varijanti.⁷⁸⁸ Krajem 19. stoljeća uz istočni rub lokve iskopan je bunar koji je nazvan Lokovac. Vodu su koristili stanovnici iz svih okolnih zaseoka i putnici koji su iz Like putovali u Dalmaciju.⁷⁸⁹ Treća lokva je poznata pod nazivom Solokva kod zaseoka Gende i Birkići u Medviđi. Na mletačkom katastru izrađenom 1709. godine zabilježen je naziv *Aqua d(ett)a Suo lokua*, pa se može pretpostaviti da joj je izvorni naziv bio Suva lokva (Suha lokva). Lokva je elipsoidnog oblika, dimenzija 30 x 15 m. U međuvremenu u blizini su napravljeni drugi hidrološki objekti pa je sama lokva izgubila na važnosti.⁷⁹⁰ Četvrta lokva je Marica na graničnom području naselja Medviđa i Parčići. Dimenzije joj iznose 23 x 15 m. Lokva se nalazi u neposrednoj blizini srednjovjekovne crkve sv. Ilije (Sv. Margarite) i groblja sa stećcima, po kojoj je dobila naziv.⁷⁹¹ U ovom slučaju se ne radi o uobičajenoj lokvi, već je to duboki izvor iz kojega se voda ponekad prelijeva u susjedna polja. Mnogi su mještani susjednih naselja smatrali da se radi o podzemnoj rijeci koja povremeno ističe na površinu. Ovaj je izvor vode imao veliku važnost za okolno stanovništvo zbog čega su o lokvi nastale mnoge narodne predaje koje još uvijek nisu prikupljene ni obrađene. Peta lokva je Jasenovača u Zelengradu, zabilježena samo po nazivu *Loco detta (...)NAVA LOQUA*, što je bio dokaz o

⁷⁸⁷ I. ANDROVIĆ, 1909, 164.

⁷⁸⁸ Prema jednoj predaji lokva je nazvana po djevojci Seki Brkić iz Kruševa, koja je otkrila mali izvor vode od kojega je s vremenom nastala velika lokva: I. BRKIĆ, 2021, 23. Prema drugoj predaji lokva je dobila naziv prema slijepoj djevojci Seki iz jednog od obližnjih zaseoka, koja se u njoj utopila.

⁷⁸⁹ I. BRKIĆ, 2021, 23.

⁷⁹⁰ Uz sjevernu stranu izgrađen je veliki betonski bazen, a u polju na južnoj strani iskopane su dvije manje lokve.

⁷⁹¹ U dokumentu iz 1663. godine spominje se kao Margitina voda, kao jedan od položaja na kojemu su bile uspostavljene protoosmanske straže: B. DESNICA, 1950, 115.

njenom postojanju u mletačkom razdoblju. Lokva se nalazi u zaseoku Gagići (Jasenovača), na graničnom području Zelengrada prema Kruševu. Tijekom 19. stoljeća lokva je činila graničnu točku dviju spomenutih katastarskih općina. Smještena je u manjoj prirodnoj depresiji i djelomično je ozidana. Dimenzije joj iznose 20 x 15 m. Ova lokva se još uvijek koristi za napajanje stoke.⁷⁹² Na graničnom području Bilišana i Bogatnika označena je Silovita lokva, koja je danas presušena i nije pouzdano ubicirana, a na mjestu lokve Brestovac u Golubiću izgrađen je bunar (sl. 81).

Tijekom 18. i 19. stoljeću stanovnici mnogih obrovačkih naselja su sami uredili veliki broj novih lokava jer se radi o objektima koji su imali veliku važnost za napajanja stoke. Tako da je skoro svaki zaseok imao u svojoj blizini najmanje jednu lokvu. Iznimka su samo predjeli uz rijeke i stalne izvore vode gdje nije bilo potrebe za gradnjom takvih objekata. Tijekom prve polovice 20. stoljeća nije poznato da su negdje na tradicionalan način izgrađene nove lokve. Tek u recentnom razdoblju, krajem 20. i početkom 21. stoljeća na više su mjesta strojno iskopane lokve koje nisu dodatno uređivane, već se radi o improviziranim iskopima, najčešće napravljenim za vrijeme trajanja nekih drugih građevinskih radova.⁷⁹³

Neke od značajnijih starijih lokava na području obrovačkih naselja su: Lokva na Jelovcu,⁷⁹⁴ Trnovača, Ograđenica (Rovanjska), Lokva, Hrnjakovac, Meki bunar, Praška lokva, Procipine (Jasenice),⁷⁹⁵ Lokva kod Maričića, Procipine (Zaton Obrovački), Puračin bunar, Repišтина, Buljeva lokva,⁷⁹⁶ Bunar u Dragama, Bunarić, Čatrnja, Zakopa, Starac-bunar (Muškovci), Sekina lokva, Lokva u Donjim Vrkićima, Lokvina, Brkića lokva, Pištet, Pišteljak, Dočić Klančov, Šošin bunar, Veliki Modrić, Bunarina, Karamarkuša, Lokva kod Ljutina (Kruševo), Kozjača (Gornji Karin), Jasenovača, Gagića lokva, Cerova lokva (Zelengrad), Lokva kod Bunarića, Karlova lokva ili Karlovica, Solokva, Marica (Medviđa), Lokva u Selinama, Miždrakova lokva, Bunarina (sl. 86), Sekulića lokva, Lokva u Dočiću (Bilišane), Lokvetina, Bunarić, Matina lokva (Komazeci), Grčka lokva, Lokva na Ravnom Golubiću, Topla lokva, Lokva kod Bilića gradine, Lokva kod Gornjih Čabrića, Brezovac, Pjesci (dvije lokve), Lokva kod Dragičevića, Kaluđerska lokva (Golubić), Lokva kod Panića (Krupa) i dr. Na velebitskim

⁷⁹² M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 62-63.

⁷⁹³ Takvi su iskopi zabilježeni kod zaseoka Gagići u Jasenovači i na zapadnom rubu predjela Polje u Zelengradu, kod Solokve u Medviđi i drugdje.

⁷⁹⁴ N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2016, 14-15.

⁷⁹⁵ N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2016, 98.

⁷⁹⁶ Radi se o presušenoj lokvi koja se nalazila na jednom manjem velebitskom pašnjaku. Na austrijskom katastru iz 1827. godine bila je označena nazivom Žuta lokva.

pašnjacima je također bilo više lokava koje su korištene za napajanje životinja tijekom sezone ispaše.⁷⁹⁷

Slike 85-86. Trajno presušena lokva Lokvina u Kruševu i sezonski presušena lokva Bunarina u Bilišanima (snimio I. Kulenović)

Sve značajnije lokve nisu bile u privatnom vlasništvu već su se redovito nalazile na zajedničkom (državnom ili općinskom) zemljištu. Zbog toga se kod novih krčenja zemljišta i ograđivanja šumskih površina moralo voditi računa da se ne onemogući slobodan pristup lokvama. Tako je zabilježeno više slučajeva u kojima je nakon krčenja zemljišta i njegovog ograđivanja ostavljen slobodan pristup prema lokvi samo s jedne strane. Takvi su primjeri Topla lokva u Golubiću, Bunarić u Muškovcima, Gagića lokva u Zelengradu,⁷⁹⁸ Lokva kod Pupovaca u Medviđi i Lokva unutar Dakića ograda u Krupi.⁷⁹⁹ U današnje vrijeme dosta je lokava zapušteno, unatoč tome mnoge se još uvijek koriste za napajanje domaćih životinja.

⁷⁹⁷ Radi se o pašnjacima koji teritorijalno nisu pripadali obrovačkom području. Među poznatijim lokvama su Ivanjska lokva na Libinju, Malovansko jezero, Babino jezero, Marasovac, Mala i Velika Ruja, Liščani bunar, dvije lokve na predjelu Jezero, Smiljenića lokva i dr.

⁷⁹⁸ Ova je lokva tek u novijem razdoblju ograđena električnom pastirskom ogradom čime je pravo njenog korištenja prisvojeno od strane privatne osobe: M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 64.

⁷⁹⁹ Do ove je lokve ozidan čak 80 m dugi pristup koji vodi sa zapadne strane prema unutrašnjosti ograde.

Kamenice

Kamenice (< *kamen* < psl. **kamy, kamen* 'vrelo na kamenitom tlu') su veća ili manja prirodna udubljenja u kamenoj podlozi u kojima se zadržava oborinska voda (sl. 87).⁸⁰⁰ Nastaju prirodnim putem dugotrajnim djelovanjem kemijskih procesa na vapnenačku podlogu.⁸⁰¹ Javljaju se u različitim dimenzijama, od nekoliko centimetara do nekoliko metara širine. Većina ih ima malu dubinu i ravno dno. Kamenice su imale određenu važnost za lokalno stanovništvo jer se u njima sakupljala i dugo zadržavala oborinska voda koja je korištena za napajanje domaćih životinja.

Slike 87-88. Prirodna i umjetna kamenica na predjelu Bukovac u Kruševu (snimio Š. Vrkić)

Zbog svojih manjih dimenzija kamenice nisu zabilježene na suvremenim topografskim kartama, dok se na povijesnim katastarskim kartama bilježe samo kao točke razgraničenja između katastarskih općina. Zbog važnosti mjesta s vodom mnoge su kamenice imale svoje nazive, ali do sada ih je svega nekoliko zabilježeno. To su Marača, Splovina i Drakulina

⁸⁰⁰ D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1997, 14.

⁸⁰¹ Zabilježene su i umjetne kamenice, koje su najčešće isklesane u blizini lokava i bunara, a najčešće su korištene za napajanje domaćih životinja, pranje odjeće i neke druge svrhe.

kamenica/Drakuluša u Kruševu,⁸⁰² Jeleća kamenica i Mandina kamenica u Bilišanima,⁸⁰³ Trogrla kamenica (*Trogherlo Kamenizza*)⁸⁰⁴ i Blagoslovljena kamenice u Medviđi.

Posebno je zanimljiva Blagoslovljena kamenica na predjelu Dubrava u Medviđi. U njoj se blizini nalazio kameni križ kod kojega je zastajala procesija koja se održavala za katolički blagdan Križi (Gospodinovo Uzašašće ili Spasovo). Tom bi prilikom svećenik blagoslovio vodu koja se nalazila u kamenici i s vodom iz kamenice nastavio blagoslov po cijelom naselju. Mještani bi nakon toga iz kamenice uzimali preostalu blagoslovljenu vodu za svoje potrebe.⁸⁰⁵ Uz izvore vode redovito su se nalazile različite umjetne kamenice isklesane u kamenim blokovima, a korištene su za napajanje životinja ili pranje odjeće (sl. 88).

Moderniji hidrološki objekti

Otežana opskrba vodom bila je uobičajena pojava na obrovačkom području sve do najnovijeg razdoblja. Da bi se donekle otklonio nedostatak pitke vode državne i općinske vlasti su povremeno gradile modernije hidrološke objekte. Iako su mnogi bunari iskopani još za vrijeme osmanske vladavine, podatci o novim gradnjama su zabilježeni tek tijekom 20. stoljeća.

Među značajnijim hidrološkim objektima izgrađenim na obrovačkom području ističu se Gusterna u središtu Jasenica izgrađena tijekom 1950-ih godina. To je veliki betonski spremnik uz kojega je zbog lakšeg prikupljanja oborinskih voda uređena betonska površina od 2200 m². Godine 1936. u središtu Kruševa je završen dugo planirani poduhvat kojim je voda s brdskog izvora Osojnica dovedena u središte sela.⁸⁰⁶ Dio mještana još uvijek dolazi po vodu na ovaj izvor, koji ima i veliko simboličko značenje za stanovništvo Kruševa jer je u njegovoj blizini postavljen kip nekadašnjem župniku fra Anti Pavlovu, kojega se smatra najzaslužnijim za izgradnju vodovoda.⁸⁰⁷ Na području Bilišana izgrađena su dva značajnija hidrografska objekta.

⁸⁰² Uz ovu kamenicu vezano je nekoliko narodnih predaja zabilježenih u zaseoku Donji Vrkići u Kruševu.

⁸⁰³ Ovi su hidronimi zabilježeni na mletačkim katastarskim kartama izrađenim početkom 18. stoljeća.

⁸⁰⁴ Ovaj je hidronim zabilježen na austrijskom katastru kao granična točka između katastarskih općina Medviđa i Žegar.

⁸⁰⁵ I. GENDA, 2011, 31.

⁸⁰⁶ Pored starog bunara na brdu Osojnica, koji vjerojatno potječe iz osmanskog ili još starijeg razdoblja, izgrađena je nova vodosprema (Nova Osojnica) iz koje je voda cjevovodom dovedena do vodospreme u središtu sela (Gornja Osojnica). U blizini je izgrađena i slavina (Pritoka) kroz koju se izljava višak vode.

⁸⁰⁷ Osim postavljanja kipa, nedavno je područje oko izvora na brdu Osojnica uređeno kao manje izletište: Ljiljana Jurjević, Vučiju na leđa, pa po vodu na Osojnicu, *Zadarski list*, Zadar, 29. 5. 2018. URL: <https://www.zadarskolist.hr/clanci/29052018/vucije-na-leđa-pa-po-vodu-na-osojnicu> (posjećeno 12-05-2021).

Prvi je Veliki bunar u podnožju lokaliteta Veliko Greblje. Bunar je kružnog oblika, promjera 7 m, s betonskim krunišem i koritima za napajanje stoke. Uz njegovu sjeveroistočnu stranu betonirana je nakošena površina od 320 m² za prikupljanje oborinskih voda.⁸⁰⁸ Drugi objekt je veliki betonski bazen izgrađen tijekom druge polovice 20. stoljeća na mjestu starije lokve Toljanka, nedaleko od zaseoka Kalinići (sl. 89).⁸⁰⁹

U središnjem dijelu Zelengrada, u sjevernom podnožju brda Gradina, na mjestu starijeg izvora Kapljuč, izgrađena je manja cisterna (*gusterna*) i veliki betonski bazen za prikupljanje izvorske vode. Ovaj je hidrološki objekt izgrađen u drugoj polovici 20. stoljeća i značajno je olakšao vodoopskrbu ovom izrazito stočarskom selu, a za vrijeme većih sušnih razdoblja ovamo su dolazili po vodu i stanovnici pojedinih zaseoka u Kruševu. U današnje vrijeme bazen je presušio i više se ne koristi, dok voda iz cisterne još uvijek služi za napajanje stoke.

Slike 89-90. Moderniji hidrološki objekti Toljanka u Bilišanima i Grabovac u Gornjem Karinu (snimili S. Igljić; I. Kulenović)

Na području Gornjeg Karina dokumentirana su dva veća hidrološka objekta koja su izgrađena u novije vrijeme za potrebe lokalnog stanovništva. Prvi objekt se nalazi na predjelu

⁸⁰⁸ Bunar se nalazio u sklopu talijanskog vojnog kampa koji je bio u funkciji tijekom 1941. godine, ali nije poznato je li gradnja bunara povezana s tim razdobljem jer je hidrološki objekt na tom mjestu bio označen na topografskoj karti izrađenoj krajem 19. stoljeća.

⁸⁰⁹ Betonski bazen ima elipsoidni oblik i površinu od 330 m². Na kosini uz njegovu zapadnu stranu betonirana je i ograđena površina od 370 m² korištena za lakše prikupljanje oborinskih voda. Bazen je danas većim dijelom presušio i ne koristi se za napajanje malobrojne stoke koja je preostala u naselju.

Grabovac, uz istočnu stranu ceste koja vodi prema zaseocima Vukasi i Lakići u Gornjem Karinu (sl. 90). Radi se o velikom spremniku za vodu izgrađenom tijekom 20. stoljeća. Na njemu je upisana 1938. godina, što najvjerojatnije označava vrijeme završetka izgradnje. Sastoji se od velikog, 8 m dubokog spremnika za vodu te sustava za prikupljanje oborinskih voda uz njegovu istočnu stranu. Objekt je trenutno zapušten, ne zadržava vodu i ne koristi se za izvornu namjenu. Drugi objekt je veliki betonski bunar kod zaseoka Gornje Drače, poznat pod nazivima Dračin bunar ili Kunovački bunar. Nalazi se 500 m jugozapadno od zaseoka Gornje Drače, u sredini manje vrtače promjera oko 50 m, koja je nastala u davnoj geološkoj prošlosti urušavanjem svoda podzemne šupljine. Na tom mjestu je postojao stariji bunar, prvi put zabilježen na mletačkom katastru s početka 18. stoljeća. Novoizgrađeni bunar je kružnog oblika, promjera 8 m i dubine 6 m, ima betonsku ogradu i korita za napajanje stoke. U ovom slučaju nije bila potrebna izgradnja okolnog sustava za prikupljanje oborinskih padalina jer ga u potpunosti okružuje nakošeni teren. Bunar je danas zapušten i voda se u njemu više ne zadržava.

Na području Medviđe izgrađena su dva značajnija hidrološka objekta. Prvi se nalazi kod stare lokve Solokva u zaseoku Birkići i Gende. To je veliki otvoreni bazen pravokutnog oblika (17 x 9 m) s ogradom, a na sjevernoj strani je nakošena betonska podnica za lakše prikupljanje oborinskih voda. Drugi objekt je kod starog izvora Bunarić kod zaseoka Pupavci, gdje je izgrađena betonska vodosprema i pojilište za životinje. U gradu Obrovcu je već u razdoblju prije Drugog svjetskog rata bilo izgrađeno više hidroloških objekata iz kojih se stanovništvo opskrbljivalo vodom, a bogatije obitelji su u kućanstvima imale vodovodne priključke.⁸¹⁰

Tijekom druge polovice 20. stoljeća, posebno tijekom 1960-ih i 1970-ih godina, mnoga su kućanstva bila u mogućnosti izgraditi privatne betonske *gusterne* u kojima su prikupljane oborinske vode. Na taj način je bila najviše ublažena tradicionalna nestašica vode, koja je za posljedicu imala zapuštanje mnogih starih izvora i bunara. Krajem 20. i početkom 21. stoljeća više je obrovačkih naselja dobilo suvremenu vodovodnu mrežu.

⁸¹⁰ U prvoj polovici 20. stoljeća na imanju Grkovic na desnoj obali Zrmanje, vlasnika Boška Desnice, izgrađena je vodosprema Vodotočina iz koje je voda slobodnim padom dovedena do Pišteljka. Od tuda je preko mosta dovedena u središte Obrovca: B. JOKIĆ, 2014, 2. Velika gusterina i slavina na kojoj se mogla uzimati voda u središtu grada izgrađena je 1929. godine.

5.7. SVETI KRAJOLIK

U ovom su poglavlje obrađeni lokaliteti na kojima se nalaze sakralni objekti, poput samostana, crkava, kapelica i križeva. Uz sakralne se građevine najčešće nalaze groblja, koja zajedno s njima imaju značaj najsvetijih mjesta na cijelom obrovačkom području. Osim velikih mjesnih groblja, navode se sva druga poznata mjesta koja su posljednjih nekoliko stoljeća bila iskorištena za sahranu pokojnika. To su stara napuštena groblja, pojedinačni grobovi, mjesta iskorištena za privremenu sahranu i slično.⁸¹¹ Među sveta su mjesta uvršteni i mnogobrojni lokaliteti na kojima se nalaze materijalni ostaci mirila, pogrebnog običaja koji je većim dijelom napušten tijekom druge polovice 20. stoljeća. U ovom su poglavlje obrađeni i svi javni spomenici, spomen obilježja i mjesta sjećanja koja se nalaze na raznim mjestima u obrovačkom krajoliku. Većinom se radi o spomenicima čija je izgradnja potaknuta od strane lokalnih političkih vlasti zbog čega često sadrže političko-ideološke poruke koje nemaju elemente svetosti. No, neki spomenici sadrže religijske elemente, a dio je izgrađen na mjestima s posmrtnim ostacima pokojnika kojima su ti spomenici posvećeni. Nekoliko lokaliteta koji imaju elemente svetoga mjesta je obrađeno u drugim poglavljima.⁸¹²

5.7.1. Sakralni objekti

Crkve i samostani

Crkve, zajedno s grobljima koja su najčešće smještene uz njih, smatraju se najsvetijim mjestima i simbolima većine obrovačkih naselja. Njihova se važnost dodatno povećala u razdoblju nakon završetka Domovinskog rata, tijekom kojega su gotovo sve sakralne građevine bile oštećene ili potpuno uništene. Nakon rata obnovljene su gotovo sve crkve, a izgrađena je i jedna potpuno nova župna crkva. Obnovljene crkve i pripadajuća groblja su za hrvatsko stanovništvo postale simbol pobjede i povratka nakon progonstva, a za srpsku zajednicu, koja

⁸¹¹ Iznimka su samo jame iskorištene kao masovne grobnice, koje su obrađene u potpoglavlju *Krajolik podzemlja*. Svi stariji arheološki lokaliteti na kojima su pronađeni grobovi obrađeni u drugim poglavljima.

⁸¹² To su lokaliteti Sveto brdo na Velebitu, koje osim sadašnjeg sakralnog toponima ima sve odlike prastarog svetog mjesta, a detaljno je obrađeno u potpoglavlju *Nematerijalni elementi u obrovačkom krajoliku – Mitološki krajolik* i Blagoslovljena kamenica u Medviđi, obrađena u potpoglavlju *Stočarski krajolik – Hidrološki objekti*.

je većim dijelom iselila s obrovačkog područja, pravoslavne crkve s pripadajućim grobljima, također se smatraju objektima od najveće važnosti za njihovu zajednicu.⁸¹³

Na obrovačkom području postoji ukupno 20 značajnijih sakralnih građevina (samostana, crkava i kapela), od kojih trinaest pripada Katoličkoj crkvi, a sedam Srpskoj pravoslavnoj crkvi.⁸¹⁴ Primjetan je znatno veći broj katoličkih objekata u odnosu na pravoslavne, unatoč činjenici što je pravoslavno stanovništvo na obrovačkom području bilo znatno brojnije sve do sredine 1990-ih godina. U novijem razdoblju nije zabilježen ni jedan slučaj da je neki sakralni objekt bio istovremeno korišten od strane obiju vjerskih zajednica. Iznimka je samo obrovačko gradsko groblje Manastirine na kojemu se sahranjuju pripadnici obiju vjerskih zajednica. Iz razdoblja novog vijeka poznat je slučaj crkve sv. Ivana Krstitelja u Medviđi, koja je po sačuvanoj predaji istovremeno korištena od strane obiju vjerskih zajednica.⁸¹⁵ Sakralni objekti ostalih vjerskih zajednica nisu zastupljeni na obrovačkom području.⁸¹⁶

Samo manji broj sakralnih objekata na obrovačkom području spada u crkve dugog trajanja, odnosno može im se utvrditi podrijetlo iz razdoblja srednjeg vijeka, ali nije pouzdano utvrđeno da su kontinuirano korištene kao kršćanski sakralni objekti od vremena izgradnje do današnjeg dana. To je bila posljedica osmanskih osvajanja i velike promjene stanovništva koja se događala tijekom 16. i 17. stoljeća. Neke narodne predaje govore u prilog o prekidu kontinuiteta i ponovnoj obnovi crkava nakon što su neko vrijeme bile napuštene.⁸¹⁷ Povijesni podaci dokazuju da je franjevački samostan u Karinu bio porušen i napušten od sredine 17. stoljeća do ponovne obnove početkom 1730-ih godina.⁸¹⁸

Najstarija crkva na obrovačkom području je Sv. Juraj u Rovanjskoj koja je izgrađena u 9. ili 10. stoljeća. Ova crkva je svoj sadašnji neobični izgled oblika slova "L" dobila tijekom

⁸¹³ Posljedice rata najbolje odražava činjenica da se misna slavlja redovito održavaju samo u pravoslavnim crkvama sv. Trojica u Obrovcu i sv. Georgije u Kaštel Žegarskom, dok se u ostalim crkvama najčešće održava jednom godišnje.

⁸¹⁴ Zbog važnosti koju ima za obrovačko područje u ovu je skupinu uključen i Franjevački samostan u Karinu, koji se nalazi na području Donjeg Karina (Grad Benkovac).

⁸¹⁵ Prema sačuvanoj predaji pravoslavno je stanovništvo iz Medvide povremeno koristilo katoličku crkvu sv. Ivana Krstitelja, u kojoj su imali postavljen pomoćni oltar sve do izgradnje svoje crkve 1856. godine. U samoj crkvi odavno više nema nikakvih pravoslavnih obilježja, a dio groblja uz sjevernu stranu crkve na kojemu su se sahranjivali pravoslavci je potpuno zarastao u gustu vegetaciju.

⁸¹⁶ Naravno, izuzetak su samo arheološki lokaliteti na kojima su se nalazili sakralni objekti, poput ostataka urušene zgrade u srednjovjekovnoj utvrdi Stari Obrovac, koju je nekadašnje muslimansko stanovništvo koristilo kao džamiju. Još tijekom 1930-ih godina u istočnom zidu tog objekta bila je vidljiva molitvena niša (*mihrab*), koja je danas većim dijelom porušena.

⁸¹⁷ Za crkvu sv. Ivana Krstitelja (Glavosika) u Medviđi zabilježena je narodna predaja da ju je ponovno otkrila koza: I. GENDA, 2011, 30. Slična je predaja vezana za manastirsku crkvu u Krupi, za koju se vjerovalo da ju je ponovno otkrio pastir: J. BALABANIĆ *et al.*, 2007, 30.

⁸¹⁸ Opći pregled povijesti samostana vidi u: J. A. SOLDO, 1974, 5-38.

kasnog srednjeg vijeka. Ranosrednjovjekovna crkva je imala pravokutni oblik s oblom apsidom na istočnoj strani i elipsoidnom kupolom na središnjem dijelu. Crkva je najprije nadograđena prema sjeverozapadnoj, a do kraja srednjeg vijeka prema sjeveroistočnoj strani. Uz crkvu se rano formiralo groblje koje je još uvijek u funkciji.

Iz razdoblja kasnog srednjeg vijeka potječu crkve sv. Kuzme i Damjana u Kruševu, sv. Ivana Krstitelja u Medviđi i sv. Jovana Krstitelja u Bilišanima. crkva sv. Kuzme i Damjana se nalazi na obali Novigradskog mora na predjelu Ribnica u Kruševu. Crkva je tipičnog pravokutnog oblika s polukružnom apsidom na istočnoj strani i preslicom za jedno zvono na pročelju. Radi se o izvorno srednjovjekovnoj građevini izgrađenoj na nepoznatom antičkom lokalitetu koji se nalazio uz morsku obalu. Crkva je tijekom srpske okupacije 1990-ih godina devastirana i opljačkana, a nakon rata je djelomično obnovljena. Misa se tradicionalno održava samo za blagdan sv. Kuzme i Damjana (26. rujna). Ovo je jedina crkvene građevina na obrovačkom području koja je zadržala izvorni srednjovjekovni izgled. Crkva sv. Ivana Krstitelja u Medviđi je izvorno srednjovjekovna građevina iz 13. ili 14. stoljeća. Izduženog je pravokutnog oblika, s četvrtastom apsidom na istočnoj strani. Naknadno je nadograđena prema zapadnoj strani gdje se nalaze velike stijene, zbog čega je morao biti sagrađen visoki zvonik na preslicu. Oko crkve se nalazilo srednjovjekovno groblje sa stećcima, koje je presloženo gradnjom novih grobnica. Nakon izgradnje nove župne crkve u Medviđi, stara se crkva nastavila koristiti kao grobljanska kapela. Pravoslavna crkva Rođenja sv. Jovana u Donjim Bilišanima izvorno je srednjovjekovna građevina, na što ukazuju njen središnji dio koji ima elemente karakteristične za razdoblje romanike.⁸¹⁹ Crkva je svoj današnji izgled poprimila 1739. godine kada je nadograđena na zapadnoj strani.⁸²⁰ Nakon izgradnje nove, velike pravoslavne crkve u Gornjim Bilišanima, stara crkva je ostala u upotrebi kao grobljanska kapela.⁸²¹

Srednjovjekovnom razdoblju pripada i franjevački samostan u Karinu, koji se nalazi uz lijevu obalu rijeke Karišnice, nedaleko od njenog utoka u Karinsko more (sl. 91). Iako teritorijalno ne pripada obrovačkom području,⁸²² samostan je na njega imao veliki utjecaj jer su

⁸¹⁹ M. SAVIĆ, 2017, 5.

⁸²⁰ B. ČOLOVIĆ, 2011, 58.

⁸²¹ O crkvi sv. Jovana Krstitelja postoji zanimljiva narodna predaja po kojoj se ona četiri puta selila. Prema toj predaji ona je prije izgradnje na sadašnjem mjestu bila građana na još tri mjesta na području Donjih Bilišana. Jedno od njih je arheološki lokalitet u zaseoku Kuridže na kojemu se najvjerojatnije nalazila nepoznata srednjovjekovna crkva.

⁸²² Smješten je na rijeci Karinšnici koja predstavlja granicu današnjih administrativnih područja Grada Obrovca i Grada Benkovca, odnosno predstavlja tradicionalnu granicu između Bukovice i Ravnih kotara.

franjevci još u osmanskome razdoblju na tom području vršili pastoralnu službu. Karinski franjevci su nekada držali župe Medviđa, Jasenice i Obrovac, ali do danas su zadržali samo župu Kruševo. Samostan je zapaljen 1645. godine nakon čega je bio privremeno napušten. Ponovno je obnovljen i nastanjen franjevcima tek početkom 1730-ih godina. Samostan je ponovno uništen 1993. godine kada su ga minirale paravojne srpske postrojbe, a temeljito je obnovljen i ponovno otvoren 2006. godine. Ovaj samostan je izgubio svoj nekadašnji značaj jer u njemu trenutno boravi tek nekolicina umirovljenih redovnika, međutim povećao se njegov simbolički značaj jer se u novije vrijeme ističe kao važno povijesno mjesto i simbol opstanka hrvatskog naroda na ovom prostoru.

Postoji još najmanje pet sakralnih objekata koji su izgrađeni na srednjovjekovnim lokalitetima ili se tradicionalno datiraju u srednji vijek. Tipičan primjer je stara crkva sv. Jurja u Kruševu, izgrađena tijekom novog vijeka na mjesnom groblju i ostacima ranosrednjovjekovne crkve.⁸²³ Korištena je kao župna crkva sve do druge polovice 19. stoljeća, kada je u blizini izgrađena nova velika crkva posvećena istom svecu, nakon čega se stara crkva korištena grobljanska kapela. Crkva se urušila sredinom 20. stoljeća te je ostala zapuštena sve do nedavne potpune obnove. Katolička crkva sv. Josipa u Obrovcu je novovjekovna građevina izgrađena na mjestu starije srednjovjekovne crkve, koja je bila posvećena sv. Grguru (*ecclesie sancti Gregorii de Obrouacio*), za koju se pretpostavlja da ju je izgradio krbavski knez Grgur Kurjaković.⁸²⁴ Sadašnja crkva je izgrađena nakon osmanske vladavine, a temeljito je obnovljena 1794. godine.⁸²⁵ Crkva je tijekom Domovinskog rata bila spaljena, a nakon rata je temeljito obnovljena. Trenutno se koristi kao župna crkva, a dan sveca zaštitnika (19. ožujka) je proglašen danom Grada Obrovca.⁸²⁶ Crkva sv. Jeronima u Jasenicama je sagrađena 1874. godine, na mjestu starije crkve koja je bila posvećena sv. Trojstvu.⁸²⁷ Prema nekim podacima na istom je mjestu postojala srednjovjekovna crkva. Na dan svojega zaštitnika 30. rujna 1991. godine, crkva je porušena od strane srpske vojske. Iza rata je faksimilski obnovljena i još uvijek se koristi kao župna crkva za područje naselja Jasenice, Maslenica i Rovanjaska. Crkva sv. Georgija u Kaštelu Žegarskome izgrađena je 1897. godine na mjestu starije pravoslavne crkve. Mnogobrojni srednjovjekovni nadgrobnji spomenici – stećci, ukazuju da se na tom mjestu

⁸²³ J. VUČIĆ, 2010.

⁸²⁴ I. BOTICA, 2011, 103-104.

⁸²⁵ S. BAČIĆ, 1995, 146.

⁸²⁶ U razdoblju prije Domovinskog rata dan grada Obrovca je obilježavan 3. studenoga u spomen na partizanski ulazak u grad koji se dogodilo na dan 3. 11. 1944. godine.

⁸²⁷ C. F. BIANCHI, 2011, 275.

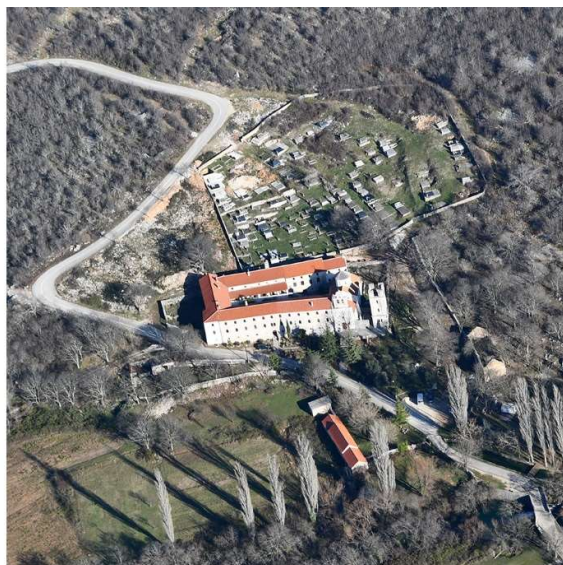
najvjerojatnije nalazila srednjovjekovna crkva. Današnja crkva je pravokutnog oblika, s visokom apsidom na istočnoj i preslicom za dva zvona na pročelju. Oko crkve se nalazi veliko groblje na kojemu se pokapaju stanovnici četiriju žegarskih naselja (Kaštel Žegarski, Bogatnik, Komazeci i Nadvoda). Crkva sv. Georgija je jedna od dvije pravoslavne crkve na obrovačkom području u kojima se još uvijek redovito održavaju misna slavlja.

Uz razdoblje kasnog srednjeg vijeka tradicionalno se vezuje pravoslavni manastir Krupa, ali najstariji dokumenti o njegovom postojanju potječu tek iz razdoblja ranog novog vijeka. Manastir se nalazi na području istoimenog naselja, uz desnu obalu rijeke Krupa (sl. 92). Svoj sadašnji izgled dobio je 1855. godine, kada je provedena velika obnova uz financijsku pomoć Austrije, Rusije i Srbije. Manastir je tijekom povijesti više puta bio uništavan i obnavljan, a samo tijekom 20. stoljeća je bio tri puta oštećen. Tijekom Drugoga svjetskog rata bio je zapaljen, kasnije je oštećen u potresu, a devastacija i manja oštećenja dogodila su se krajem Domovinskog rata kada je manastir neko vrijeme bio napušten. Danas je temeljito obnovljen i smatra se najvažnijim duhovnim i vjerskim središtem obrovačkih Srba. Uz samostan se nalazi veće groblje na kojemu pokojnike sahranjuju stanovnici selâ Krupa i Golubić i manje groblje unutar samostanskog sklopa na kojemu su pokapani svećenici.

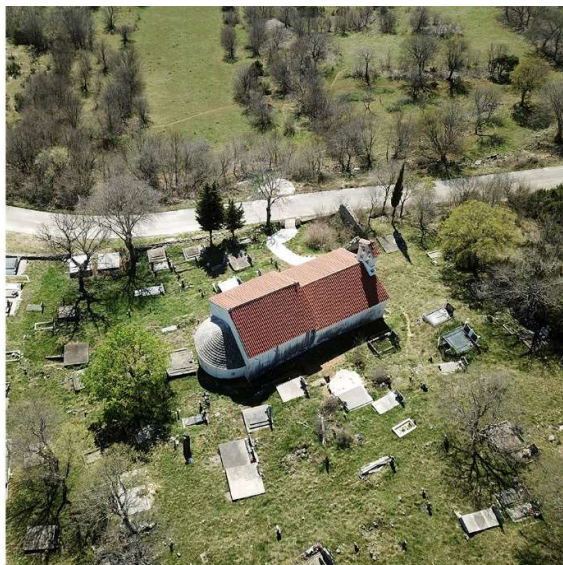
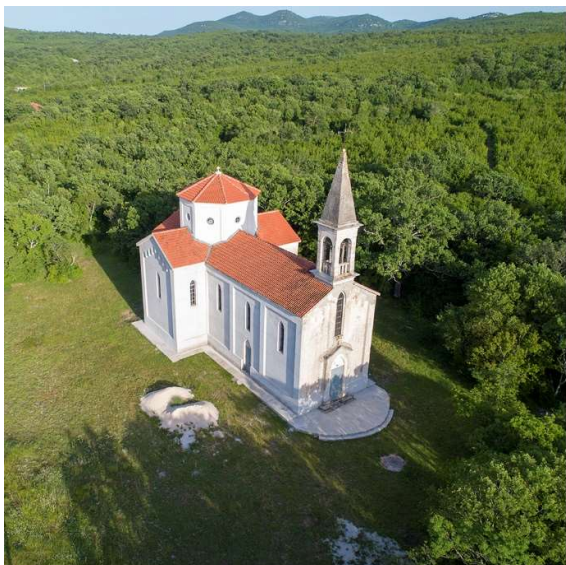
Tijekom 19. stoljeća na obrovačkom području je izgrađen veći broj novih župnih ili parohijskih crkava. Neke su izgrađene jer su dotadašnje crkve postale pretijesne za višestruko naraslo stanovništvo (Kruševo, Medviđa, Bilišane, Žegar, Obrovac), a neka naselja su prvi put dobila svoje crkvene objekte (Zelengrad). U Kruševu je u blizini stare crkve izgrađena nova velika crkva također posvećena sv. Jurju. Crkva je građena tijekom druge polovice 19. stoljeća, a posvećena je 1913. godine.⁸²⁸ U potpunosti je uništena miniranjem za vrijeme srpske okupacije 1992. godine. Nakon rata na istom mjestu je izgrađena sadašnja crkva koja se koristi kao župna crkva za naselje Kruševo. Slično je bilo u susjednim Bilišanima gdje je 1862. godine dovršena izgradnja nove pravoslavne crkve posvećene Rođenju Bogorodice (*Mala Gospojna*) (sl. 93), koja je zamijenila manju crkvu sv. Jovana Krstitelja (sl. 94). To je velika građevina historicističkih obilježja, oblika latinskog križa, s apsidom na istoku i oktogonalnom kupolom na središnjem dijelu. Nad glavnim ulazom na zapadnoj strani podignut je manji zvonik sa šiljatom piramidom.⁸²⁹

⁸²⁸ S. BAČIĆ, 1995, 134.

⁸²⁹ B. ČOLOVIĆ, 2011, 58.

Slike 91-92. Franjevački samostan u Karinu i Manastir Krupa – dva najznačajnija duhovna središta obrovačkih vjernika (snimio Š. Vrkić)

Slike 93-94. Nova i stara pravoslavna crkva u Bilišanima (snimili I. Jurjević; I. Kulenović)

U Medviđi je 1885. godine sagrađena nova katolička crkva posvećena Blaženoj Djevici Mariji. Izgrađena je kao nova župna crkva jer je ona stara sv. Ivana Krstitelja postala pretijesna. Crkva je u potpunosti uništena miniranjem 1991. godine od strane lokalnih Srba, a ponovno je

izgrađena i posvećena 2002. godine. U ovoj novoj crkvi se slavi i blagdan sv. Ivana Krstitelja kada se u mjestu okuplja veliki broj vjernika.⁸³⁰

Na mjestima starijih pravoslavnih crkava u Kaštelu Žegarskom i Obrovcu sagrađene su nove crkvene građevine.⁸³¹ Sredinom 19. stoljeća u mjestima Medviđa i Zelengrad izgrađene su nove pravoslavne crkve. Crkva Rođenja Bogorodice (*Mala Gospojna*) kod zaseoka Milanko u Medviđi je sagrađena 1856. godine.⁸³² Radi se o jednostavnoj građevini, pravokutnog oblika s oblom apsidom na istočnoj strani i preslicom za dva zvana na pročelju. Crkva je zapaljena krajem Domovinskog rata, a kasnije je samo djelomično obnovljena. Tijekom 1856. godine u Zelengradu je dovršena izgradnja pravoslavne crkva posvećena sv. apostolima Petru i Pavlu, koja je po svemu nalik istovremeno građenoj crkvi u susjednoj Medviđi. Crkva je sagrađena o trošku mještana Zelengrada pravoslavne vjeroispovijesti. To je jednostavna građevina pravokutnog oblika, s polukružnom apsidom na istoku i zvonikom na preslicu za dva zvana na zapadu, koji je završen tek 1925. godine.⁸³³ Crkva je izgrađena na mjestu starijeg groblja na kojemu se sve do danas pokapa pravoslavno stanovništvo Zelengrada.⁸³⁴ Crkva je bila zapaljena u Domovinskom ratu, a kasnije je temeljito obnovljena.

Tijekom prve polovice 19. stoljeća na obrovačkom području su sagrađene dvije kapele. Prva se nalazi na području zaseoka Donji Vrkići na Bukovcu u Kruševu (sl. 96). Nije poznata točna godina izgradnje kapele, a po narodnoj predaji nedaleko od nje je postojala starija crkva zidana u suhozidnoj tehnici. Kapela je centralna građevina pravokutnog oblika s manjim zvonikom u obliku preslice. Na pročelju se nalazi dvoje vrata, a na bočnim zidovima po jedan manji polukružni prozor. U unutrašnjosti, nasuprot ulazu na zid je bio prislonjeni monumentalni oltar koji je porušen tijekom preuređenja kapele provedenog krajem 1980-ih godina. Kapela je posvećena Gospi od Zečeva, na čiji se blagdan svake godine održava misa, a još tijekom 20. stoljeća na taj dan se održavala procesija uz blagoslov polja i torova u zaseocima Donji i Gornji Vrkići.

⁸³⁰ I. GENDA, 2011, 33-34.

⁸³¹ Sadašnja crkva posvećena Silasku sv. Duha izgrađena je 1906. godine na mjestu starije pravoslavne crkve, koja je bila jednostavna izdužena građevina s oblom apsidom na istočnoj i zvonikom na preslicu na zapadnoj strani. Sadašnja crkva ima izduženi oblik, visoku apsidu na istočnoj i veliki zvonik uz zapadnu stranu. Nekada je oko crkve bilo groblje koje je kasnije izmješteno na gradsko groblje na desnoj obali Zrmanje. Crkva je djelomično oštećena tijekom rata, a unutrašnjost joj je bila devastirana nakon završetka ratnih djelovanja.

⁸³² B. ČOLOVIĆ, 2011, 203.

⁸³³ B. ČOLOVIĆ, 2011, 135.

⁸³⁴ M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 54.

Druga kapela je podignuta u čast austrijskog cara Franje Josipa I. i završetka izgradnje Majstorske ceste preko Velebita (sl. 95). Nalazi se na velebitskom predjelu Podprag na području Jasenica, a posvećena je sv. Franji Asiškome. Uz nju se nalazio gostinjac u kojemu je služio svećenik i koji je besplatno ugošćavao putnike i prijevoznike.⁸³⁵ Kasnije su na tom predjelu bile izgrađene oružnička postaja, lugarnica i cestarska kuća. Kapela je izgrađena od materijala izvađenog u obližnjem kamenolomu Romanovac. S unutarnje strane je osmerokutna, a na pročelju ima trijem s dva dorska stupa i sa zabatom. Na krovu je izvorno bila postavljena bakrena kupola. Svećenik je zbog smanjenih državnih sredstava kapelu napustio već tijekom druge polovice 19. stoljeća i od tada njome upravlja župnik u Jasenicama.⁸³⁶ Kapela je od tad počela propadati, a već početkom 20. stoljeća je bila u trošnom stanju koje je zahtijevalo obnovu.⁸³⁷ Djelomično je oštećena tijekom vojnih djelovanja u Domovinskom ratu, a trenutno na njoj traju radovi obnove.

Posljednjih nekoliko desetljeća na obrovačkom području su izgrađene samo dvije nove crkvene građevine, obje na području naselja Gornji Karin. To su pravoslavna crkva Svete Nedjelje i katolička crkva sv. Male Terezije. Izgradnja ovih crkava simbolizira sve političke i etničke promjene koje su se događale na tom području. Pravoslavna crkva Svete Nedjelje u Gornjem Karinu izgrađena je 1985. godine. To je bila građevina centralnog tipa koja je imala izgled tipičan za pravoslavne crkve. Ova crkva je u potpunosti uništena miniranjem 23. kolovoza 1996. godine.⁸³⁸ Krivci za ovaj čin nisu nikada pronađeni, a crkva još uvijek nije obnovljena i nema naznaka da će se to u skoro vrijeme dogoditi. U međuvremenu je na područje Gornjeg Karina doseljen veći broj stanovništva hrvatske nacionalnosti, uglavnom izbjeglica iz BiH, ali i iz drugih krajeva Republike Hrvatske, a ranije većinsko srpsko stanovništvo je izbjeglo u inozemstvo. Za novodoseljeno stanovništvo je izgrađena najnovija crkvena građevina na obrovačkom području. Ta je crkva izgrađena na području novog naselja u kojemu živi većina novih stanovnika. Radi se o jednobrodnoj građevini sa zvonikom na jugozapadnoj

⁸³⁵ C. F. BIANCHI, 2011, 272.

⁸³⁶ S. BAČIĆ, 1995, 155-156.

⁸³⁷ I. ANDROVIĆ, 1909, 184-187.

⁸³⁸ U povodu tog događaja tadašnji zadarski nadbiskup Ivan Prenda je izjavio: “*Crkva je uvijek i svih godina proteklog rata učila i isticala da se drugome ne smije činiti zlo, ni osobama, ni vlasništvu, čak i tada kada on nama takvo nešto čini ili je činio. Postavlja se pitanje: kome je to trebalo? Nije li to još jedan napad na ugled i čast hrvatskog naroda i hrvatske države pred svijetom? Taj čin je za žaljenje. To je nečastan čin, nasilje nad vjerskim objektom koje se ne može ničim opravdati i što treba osuditi*”. URL: <https://ika.hkm.hr/novosti/izjava-zadarskog-nadbiskupa-u-povodu-miniranja-pravoslavne-crkve/#> (posjećeno 25-7-2021).

strani, a sakristija s pomoćnim prostorijama nalazi se iza oltara na istočnoj strani. Crkva je posvećena 2000. godine kada je utemeljena nova župa sv. Male Terezije.⁸³⁹

Zavjetne kapelice

Povećana sakralizacija prostora na obrovačkom području se odvijala u razdoblju nakon Domovinskog rata, a najviše se očitovala u vidu gradnje većeg broja zavjetnih kapelica i križeva. Kapelice su manje sakralne građevine, koje su najčešće izgrađene kao zavjetni darovi pojedinaca, udruga ili lokalnih vlasti. Na obrovačkom području postoje samo kapelice izgrađene na javnim prostorima, a izostale su obiteljske grobljanske kapelice, koje su uobičajene na grobljima u većim gradskim sredinama.

Sve obrovačke kapelice su izgrađene na vidljivim mjestima, uz kopnene ili pomorske putove, kojima se u vrijeme izgradnje svakodnevno prolazilo. Na cijelom obrovačkom području je zabilježeno svega dvanaest kapelica, od kojih više od polovice potječe iz recentnog razdoblja, odnosno iz vremena nakon Domovinskog rata. Samo su tri kapelice na području Krupe vezane za Srpsku pravoslavnu crkvu, dok su sve ostale vezane za Katoličku crkvu. Izgradnja većine novijih kapelica je motivirana ratnim događanjima, kao što su sjećanja na ubijene civile, pogibija vojnog zapovjednika i zahvale mještana za povratak iz progonstva. Za starije kapelice najčešće nije moguće utvrditi točno vrijeme izgradnje jer se radi o manjim objektima, čija izgradnja najčešće nije bila popraćena pisanom dokumentacijom, kao što su nacrti, ugovori o financiranju, gradnji i slično. Ipak, na osnovi kartografskih izvora može se zaključiti da niti jedna obrovačka kapelica nije starija od druge polovice 19. stoljeća. Za neke od starijih kapelica zabilježene su narodne predaje vezane za okolnosti njihove izgradnje.

Među najstarije obrovačke kapelice spada ona posvećena sv. Nikoli (Sv. Niko) na rijeci Zrmanji (sl. 97-98). Sagrađena je na manjem uzvišenju iznad riječne okuke, na lijevoj strani Zrmanje, oko 2 km nizvodno od Obrovca. To je najzahtjevnije mjesto na rijeci za plovidbu većih brodova, kojega osim užeg zavoja karakterizira i velika dubina. Prema narodnoj predaji kapelicu su izgradili pomorci koji su na tom mjestu doživjeli brodolom i zbog toga je posvetili

⁸³⁹ URL: http://zupe.zadarskanadbiskupija.hr/?page_id=1958 (posjećeno 25-7-2021).

svojemu svecu zaštitniku.⁸⁴⁰ Kapelicu su posjećivali i stanovnici okolnih naselja, posebno oni iz obitelji koje su u posjedu imale livade uz rijeku te su u njoj ostavljali novčane darove.

Slike 95-96. Kapele sv. Franje Asiškog na Potpragu u Jasenicama i Gospa od Zečeva na Bukovcu u Kruševu (snimio Š. Vrkić)

Slike 97-98. Zavjetna kapelica sv. Nikole na Zrmanji (snimio Š. Vrkić)

⁸⁴⁰ Kazivač I. J. iz Obrovca.

Jedna manja kapelica je sagrađena uz zapadnu stranu Karinskog ždrila, nasuprot predjelu Vozarica, na mjestu na kojemu su se iz brodova iskrcavali ljudi i roba, koje su kruševački vozari prevozili između Pridrage i Ribnice (Kruševo).⁸⁴¹ Danas se u kapelici nalazi Gospin kip, a originalno je vjerojatno bila posvećena sv. Antunu Padovanskom. Prema narodnoj predaji izgradnju je potaknula jedan mještanka Ribnice nakon što je usnula san da na tom mjestu treba izgraditi kapelicu. Ova je kapelica minirana tijekom Domovinskog rata, a njenu je obnovu potaknuo njemački turist koji je svojevremeno u Ribnici posjedovao kuću za odmor.⁸⁴² U središtu Jasenica kod župne crkve sv. Jeronima postojala je stara kapelica koja je posvećena Gospi od Zdravlja. Kapelica je u potpunosti uništena početkom Domovinskog rata 1991. godine, a ponovno je obnovljena tijekom 2013. godine. Druga kapelica se nalazi oko 150 m istočno od župne crkve u Jasenicama. Izgrađena je uz nekadašnji put koji je vodio kroz središte naselja. Kapelica je posvećena sv. Anti Padovanskom čiji se kip nalazi u njenoj unutrašnjosti.

Na području naselja Krupa nalaze se dvije starije i jedna recentna pravoslavna kapelica. Prva se nalazi uz cestu koja vodi iz Žegara prema Krupi. Izgrađena je uz istočnu stranu ceste, na nenaseljenom krškom području, nedaleko od nekadašnjih pastirskih nastambi (Mijićev stan). Kapelica je ograđena manjim četvrtastim dvorištem. Na zapadnoj strani kapelice nalazi se otvor s željeznom rešetkom, a na začelnom zidu ikona Svete Petke (Svete Paraskeve). Na kapelici je postavljeno nekoliko manjih ćiriličnih natpisa. Na jednom piše da ju je sagradio arhimandrit Joakim Bjedov 1907. godine,⁸⁴³ a na drugoj da ju je obnovio B. Bjedov 2003. godine. Druga kapelica se nalazi na području zaseoka Mandići u središtu naselja Krupa.⁸⁴⁴ To je manja kapelica o čijoj izgradnji nisu poznati nikakvi podatci. Na začelnom zidu unutar kapelice nalaze se tri svetačke ikone (Gospojna, Sveti Georgije i Lazarovo uskrsnuće). U unutrašnjosti na podu je položen manji ulomak uništene kamene ploče s ćiriličnim natpisom, najvjerojatnije s imenima graditelja i godinom izgradnje 1910. U obje kapelice se kroz metalnu rešetku ubacuju kovanice kao zavjetni darovi. Treća kapelica, malih dimenzija, nalazi se ispred manastira Krupa. Nisu poznate okolnosti i motivi izgradnje, osim da je izgrađena posljednjih nekoliko godina.

⁸⁴¹ Vozari su tradicionalno dolazili iz obitelji Bašić i Perica u Ribnici (Kruševo). Svojim su brodovima prevozili ljude iz okolnih sela (Kruševo, Pridraga, Paljuv i dr.), koji su na taj način svoje pješačko putovanje skraćivali za nekoliko sati. Izgradnjom moderne ceste i uvođenjem autobusnih linija tijekom druge polovice 20. stoljeća zamrla je ova tradicionalna djelatnost, koja se neko kraće vrijeme održala zahvaljujući razvoju turizma.

⁸⁴² Informator D. L. iz Rijeke.

⁸⁴³ Na pročelju iznad ulaza nalazi se treća ploča s ćiriličnim natpisom: USPOMENI TVOJOJ MILA, MAJKO. 9. IX. 1907. TVOJ LJUBO P.

⁸⁴⁴ A. LEMIĆ, 2013, 683, sl. 2.

Sve novije kapelice potječu iz razdoblja nakon završetka Domovinskog rata, a većina ih je vezana za događaje koji su se zbivali za vrijeme njegovoga trajanja. Na skretanju prema naselju Ribnica u Kruševu, nalazi se kapelica koju su mještani ovog naselja sami sagradili u znak zahvale Bogu što su se nakon pet godina progonstva vratili svojim kućama. Kapelica je posvećena Blaženoj Djevici Mariji, a u njenu unutrašnjost je postavljen Gospin kip i raspelo. Uz kapelicu je postavljen i veći kameni križ. Kapelica na Majstorskoj cesti kod Tulovih greda je sagrađena u spomen na hrvatskog vojnog zapovjednika Damira Tomljanovića Gavrana koji je na Velebitu poginuo 17. veljače 1994. godine (sl. 100). U kapelici je bila postavljena bista bl. Alojzija Stepinca, koja je ukradena prilikom provale 2011. godine. O održavanju kapelice brinu vojni veterani iz Zagreba i Zadra.⁸⁴⁵

Na području Općine Jasenice sagrađene su dvije kapelice u spomen na hrvatske civile ubijene u Domovinskom ratu. Prva se nalazi pored Majstorske ceste, iznad zaseoka Meki Doci, gdje su pripadnici srpske paravojske 18. prosinca 1991. godine ubili šest mještana Jasenica (sl. 99). Počast ubijenima odaje se polaganjem vijenaca i paljenjem svijeća od strane raznih udruga i rodbine.⁸⁴⁶ Druga kapelica se nalazi uz sjevernu stranu ceste Maslenica – Obrovac, odnosno na skretanju prema zaseoku Maričići Gornji u Zatonu Obrovačkom. Kapelicu je sagradila Općina Jasenice u znak sjećanja na šest civila koji su ubili pripadnici srpskih paravojskih postrojba 1993. godine. U kapelici se nalaze imena svih poginulih stanovnika Zatonu Obrovačkog. Poginulima se odaje počast polaganjem cvijeća i paljenjem svijeća,⁸⁴⁷ a ponekad se kod kapelice održava misa.⁸⁴⁸

Nedaleko od Masleničkog mosta na autocesti A1, nalazi se kapelica posvećena sv. Antunu Padovanskom. Kapelica je najvjerojatnije izgrađena tijekom provođenja radova na izgradnji autoceste i mosta koji je dovršen 1997. godine. U naselju Slana u Gornjem Karinu, na spoju glavne i sporedne ceste, izgrađena je još jedna kapelica, koja se sastoji od kamenog postolja, staklenih stjenki i Gospinog kipa u unutrašnjosti. Nisu poznate nikakve pojedinosti oko njene

⁸⁴⁵ Siniša KLARICA, Obnovljena velebitska kapelica, *Zadarski list*, 05. 02. 2012. URL: <https://www.zadarskilist.hr/clanci/05022012/obnovljena-velebitska-kapelica> (posjećeno 2021-07-26).

⁸⁴⁶ Velimir Brkić, Nekažnjeni zločini "U jednom danu ostali smo bez oca i majke, ujaka i ujne, tetke i rođaka", *Zadarski list*, 21. 12. 2020. URL: <https://www.zadarskilist.hr/clanci/21122020/nekaznjen-zlocin-u-jednom-danu-ostali-smo-bez-oca-i-majke-ujaka-i-ujne-tetke-i> (posjećeno 26-7-2021).

⁸⁴⁷ Velimir Brkić, Osuđeni za mučki zločin kaznu nisu odslužili, *Zadarski list*, 02. 02. 2018. URL: <https://www.zadarskilist.hr/clanci/02022018/osu%C4%91eni-za-mu%C4%8Dki-zlo%C4%8Din-kaznu-nisu-odslu%C5%BEili> (posjećeno 26-7-2021).

⁸⁴⁸ Ljiljana Jurjević, Kapelica sjećanja na stradale Zatonjane, *Zadarski list*, Zadar, 24. 01. 2014. URL: <https://www.zadarskilist.hr/clanci/24012014/kapelica-sjecanja-na-stradale-zatonjane> (posjećeno 27-6-2021).

izgradnje. Posljednjih nekoliko godina izgrađena je još jedna kapelica na području Gornjeg Karina. Nalazi se na novoformiranom groblju sjeverno od zaseoka Dračići.

Slika 99-100. Novije kapelice u Mekim Docima i Podpragu u Jasenicama (snimio Š. Vrkić)

Slike 101-102. Križevi na Gradinici u Bilišanima i Osojnici u Kruševu (snimio I. Kulenović)

Spomen-križevi

Povećana sakralizacija prostora u vremenu nakon Domovinskog rata na obrovačkom području se očitovala u postavljanju većeg broja različitih spomen-križeva. Isto tako, njihov izostanak u razdoblju prije toga bio je posljedica radikalno izmjenjenih političko-ideoloških prilika koje su nastupile za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata. Pojedini zapisi svjedoče da su na obrovačkom području postojali različiti križevi postavljeni na raznim mjestima u krajoliku, poput kamenog križa kod kapelice sv. Nikole na Zrmanji,⁸⁴⁹ na Vrhpragu u Jasenicama⁸⁵⁰ i Dubravi u Medviđi. Upravo za ovaj posljednji je poznato da je namjerno uništen tijekom 1943. godine.⁸⁵¹ Najvjerojatnije je postojalo više drugih drvenih križeva ali oni se nisu očuvali. Od sačuvanih starijih križeva poznat je samo rustikalno izgrađeni kameni križ u zaseoku Brkići na Orljaku u Kruševu, ali ni najstariji mještani nisu znali koji su bili motivi i vrijeme njegove izgradnje. Kod župnog ureda u Obrovcu nalazi se manji kameni križ koji je postavljen u nepoznatim okolnostima.

Motivi postavljanja novih križeva su bili različiti, ali svima je zajedničko što su izgrađeni na dobro vidljivim mjestima u krajoliku, poput križanja putova i raznih uzvišenja. U središnjem dijelu Kruševa, ispred župne crkve sv. Jurja postavljen je veliki kameni križ u znak sjećanja na poginule hrvatske branitelje i civile. Kod starog Masleničkog mosta u Maslenici postavljeni je monumentalni kameni spomen-križ u znak sjećanja na poginule hrvatske branitelje. Veće kameno raspelo je postavljeno na račvanju ceste na zapadnom ulazu u naselje Maslenica. Jedan mještananin zaseoka Brajnovići u Kruševu je postavio veći drveni križ na brdu Uvezac.

Osim samostojećih križeva, zabilježena su dva lokaliteta na kojima su sazidani kameni križevi na tlu.⁸⁵² Prvi se nalazi kod izvora Osojnica u Kruševu, gdje Grad Obrovac uređuje manje izletišta u sklopu kojega je na padini brda sazidan veliki kameni križ, dimenzija 21 x 14 m (sl. 102). Veliki kameni križ zidan suhozidnom tehnikom izgradio je jedan mještananin zaseoka Mitrovići (Vlačine) u Zelengradu. Križ se nalazi na krškom području na sjevernoj padini brda Gradinica/Mala gradina na području Bilišana (sl. 101). Dimenzije mu iznose 12 x 8 m. Ovi

⁸⁴⁹ J. MODRICH, 1892, 493.

⁸⁵⁰ Početkom 20. stoljeća na lokalitetu Crkvina na Vrhpragu je postojao križ postavljen na mjestu nekadašnje planinske crkve: I. ANDROVIĆ, 1909, 193.

⁸⁵¹ I. GENDA, 2011, 32.

⁸⁵² Ovakvi su spomenici prvi put zabilježeni na obrovačkom području, a očito su inspirirani spomen-križevima koji su 2010. godine izgrađeni na otoku Veliki Kornat. Ti su križevi sagrađeni u suhozidnoj tehnici u spomen na tragediju od 30. kolovoza 2007. godine u kojoj je poginulo 13 vatrogasaca, dok za izgradnju obrovačkih križeva nije poznato čime su grdatelji bili motivirani.

križevi su izgrađeni na padinama brda i vidljivi su iz udaljenijeg područja, a osim toga vidljivi su iz zraka. Točni motivi izgradnje ovih križeva nisu pouzdano utvrđeni.

Crkvine

Na obrovačkom području je poznato više arheoloških lokaliteta na kojima se nalaze ostaci nekadašnjih sakralnih objekata, a samo uz neke od njih vezane su narodne predaje koje čuvaju sjećanje na nekadašnji značaj tih mjesta. Više podataka je poznato o četiri takva lokaliteta. Prvi lokalitet koji nosi naziv Crkvina se nalazi na predjelu Šarića redine u središnjem dijelu Maslenice. Prema zabilježenoj narodnoj predaji ruševine ovog objekta se smatraju ostacima crkve sv. Petra.⁸⁵³ Uz ovoj je objekt postojalo groblje na čije su ostatke vlasnici zemljišta naišli prilikom radova provedenih prije više desetljeća.⁸⁵⁴

Drugi lokalitet također nosi naziv Crkvina, a nalazi se na predjelu Vrhprag u Jasenicama. Skromni i jedva primjetni ostaci porušenog suhozidnog objekta smješteni su uz zapadnu stranu Majstorske ceste, na trasi nekadašnjeg pješačkog puta kojim se iz Jasenica uspinjalo prema prijevoju Mali Alan. Ostaci objekta su pravokutnog oblika, dimenzija 9,5 x 13 m. U memoriji pojedinih stanovnika Jasenica sačuvani su toponim i predaja o postojanju crkve na tom mjestu.⁸⁵⁵ Ovaj objekt najvjerojatnije spada u skupinu planinskih sakralnih objekata koji su bili zidani suhozidnom tehnikom i bez krova, poput crkve sv. Ivana na Libinju. No, ne treba isključiti ni mogućnost da se radi o ostacima koji su bili samo temelji drvenog objekta. Nije pouzdano utvrđeno vrijeme izgradnje ovog objekta jer nije zabilježen na arhivskoj kartografskoj građi. Još početkom 20. stoljeća na lokalitetu je bio sačuvan drveni križ, a jedan obližnji položaj nosio je naziv *Groblje*.⁸⁵⁶

Treći lokalitet uz koji se veže toponim Crkvina nalazi se uz sjevernu stranu zaseoka Ljubičići u Krupi. Toponim se odnosi na arheološki lokalitet na kojemu se najvjerojatnije nalazio sakralni objekt iz srednjovjekovnog ili ranokršćanskog razdoblja, ali njegovo postojanje nije zabilježeno u pisanim povijesnim i arhivskim kartografskim izvorima. Prema sjećanju stanovnika obližnjeg zaseoka još tijekom 20. stoljeća neke su starije žene iz naselja posjećivale

⁸⁵³ N. KULENOVIĆ, 2019, 280.

⁸⁵⁴ N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2016, 39.

⁸⁵⁵ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2018, 18-19, sl. 9.

⁸⁵⁶ I. ANDROVIĆ, 1909, 193.

lokalitet i na njemu obavljale molitve. Lokalitet nikada nije arheološki istraživan. Trenutno je na površini vidljiv kameni prag koji je najvjerojatnije pripadao ulazu porušene građevine.⁸⁵⁷ U etnografskoj studiji o zaštiti kanjona rijeke Krupe lokalitet je zabilježen pod nazivom Mramorni kamen.⁸⁵⁸

Četvrti lokalitet se nalazi na predjelu Slana u Gornjem Karinu. Prema sačuvanoj predaji na tom se mjestu nalazila crkva sv. Vida, prvi put spomenuta u kronici franjevačkog samostana u Karinu iz 1730-ih godina.⁸⁵⁹ Još početkom 20. stoljeća bila je živa predaja o postojanju crkve na lokalitetu koji se u narodu nazivao Sveti Vid.⁸⁶⁰ Kasnije je taj lokalitet zaboravljen, a na površini više nije bilo nikakvih arheoloških ostataka. Takvo je stanje ostalo sve do srpnja 2017. godine, kada je prilikom građevinskih radova pronađen ulomak crkvenog namještaja iz starokršćanskog razdoblja. Pronađeni je nalaz potaknuo zaštitna arheološka iskopavanja koja su do sada provedena u četiri istraživačke kampanje.

5.7.2. Groblja

Groblja su izdvojeni prostori s grobnim mjestima na kojima se pokapaju pripadnici određene zajednice. Mogu se podijeliti na groblja koja su još uvijek u funkciji i ona na kojima se više ne vrše sahrane. Osim organiziranih groblja, postoji niz osamljenih grobova i grobnih mjesta na kojima su u različitim okolnostima pokopani pojedinci ili skupine ljudi. Ti lokaliteti uglavnom nisu obilježeni, a poznati su nam samo na osnovi arhivskih topografskih karata, toponima ili sačuvanih narodnih predaja. U ovo su poglavlje uvršteni samo oni lokaliteti za koje je dokazano da su bili korišteni posljednjih nekoliko stoljeća.

U ovom poglavlju neće biti posebno obrađivani grobljanski arheološki lokaliteti iz starijih razdoblja, koji su također činili dio svakodnevnice i prema kojima je odnos mjesnog stanovništva u ranijem razdoblju bio znatno drugačiji nego danas. Poznato je da se izbjegavao svaki suvišni kontakt kako sa starim tako i s novim grobljima.⁸⁶¹ Glavni razlog je bio strah od

⁸⁵⁷ Zahvaljujem se Đ. LJ. iz Krupe na ustupljenim podacima koji se odnose na ovaj i neke susjedne arheološke lokalitete.

⁸⁵⁸ M. DRONJIĆ, M. KATIĆ, J. KALE, 2019, 53. Po svemu sudeći ne radi se o toponimu već se termin *mramorni kamen* odnosi na kameni prag koji je vidljiv na lokalitetu.

⁸⁵⁹ S. BAČIĆ, 2000, 42.

⁸⁶⁰ I. ANDROVIĆ, 1909, 84-85.

⁸⁶¹ Na području Bukovice je zabilježeno vjerovanje da se uroci mogu baciti na nekoga na način da se s groblja uzme šaka zemlje i ubaci u kuću onoj osobi kojoj se želi nanijeti zlo. Kazivačica M. V. iz Kruševa.

smrti i neželjenih događaja koji se nakon kontakta s grobovima mogu dogoditi. Takvi su se kontakti obično događali slučajno, najčešće prilikom poljskih radova ili krčenja novog poljoprivrednog zemljišta. Nekoliko je takvih slučajeva zabilježeno na obrovačkom području. Tipičan primjer je lokalitet Greblje u zaseoku Gornji Vrkići u Kruševu, na kojemu postoje stari grobovi iz nepoznatog razdoblja. Obrađujući zemlju u blizini groblja jedan mještаниn je na njivi otkrio grob u kojemu je bila vidljiva ljudska lubanja, zbog toga je događaja oranicu trajno prestao obrađivati.⁸⁶² Sličn je slučaj zabilježen u Medviđi, gdje je jedna obitelj prisvojila manje zemljište nedaleko od groblja i srednjovjekovne crkve sv. Ivana Krstitelja. Krčeći zemljište naišli su na stare grobove u kojima su prema narodnoj predaji pokopani stanovnici Medviđe koje su Turci pobili na sam svečev blagdan. Odmah su nakon toga obustavili radove i: “*U znak poštovanja i strahopoštovanja prema mrtvima podigli su na sredini križ*”.⁸⁶³ Prije više desetljeća obitelj Nekić je na svojoj zemlji na lokalitetu Crkvina u Maslenici počela čistiti zemljište, ali su nakon pronalaska ljudskih kostiju i grobova odustali od daljnjih radova.⁸⁶⁴ Tijekom druge polovice 20. stoljeća mještani zaseoka Jokići-Zidine u Zatonu Obrovačkom su uzimali kamen s prapovijesnog tumula i usitnjavali ga u drobilici, ali kada su došli do ostataka groba prestali su sa svim radovima.⁸⁶⁵

Velika važnost pridavala se grobljima na cijelom obrovačkom području, bez obzira da li se radilo o starim⁸⁶⁶ ili novim grobljima.⁸⁶⁷ O slučajnom pronalasku starih grobova na lokalitetu Burevača u Obrovcu izvjestile su jedne dnevne novine 1960. godine.⁸⁶⁸ Tada se vjerovalo da ti grobovi pripadaju turskim ili francuskim vojnicima zbog čega najvjerojatnije nisu ni provedena arheološka istraživanja.⁸⁶⁹ Radikalne promjene u odnosu prema starim grobovima u sadašnjem vremenu najbolje ilustrira slučaju iz Kaštel Žegarskog, u kojemu se mjesno groblje proširilo ispred crkve sv. Gregorija, a prilikom strojnog iskopa za gradnju novih grobnica višestruko su

⁸⁶² Kazivač D. V. iz Kruševa.

⁸⁶³ I. GENDA, 2011, 37-38.

⁸⁶⁴ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 39.

⁸⁶⁵ Kazivačica M. M. Č. iz Obrovca.

⁸⁶⁶ Kod zaseoka Kuridže u Bilišanima bili su pronađeni grobovi, a moguće je da je postojala i crkva, ali njeni materijalni ostaci nisu bili vidljivi na površini: J. ALAČEVIĆ, 1879, 40. Neki su mještani vjerovali da je gumno napravljeno na tom groblju i bili su uvjereni da se konji prilikom vršenja žita uvijek uznemire kada prolaze preko mjesta za koje su vjerovali da se na njemu nalazi grob. Informator D. M. iz Zelengrada.

⁸⁶⁷ U zaseok Anići u Kruševu, zbog blizine mjesnog groblja, ostali su mještani Kruševa izbjegavali dolaziti noću, a kada bi se slučajno zadržali do noći, što se najčešće događalo tijekom proslave blagdana sv. Stjepana (26. prosinca), onda bi ih domaćini morali ispraćati dio puta.

⁸⁶⁸ Z. Š., Kiša otkrila grobove, *Slobodna Dalmacija*, XVII, 4851, Split, 23. rujna 1960., 5.

⁸⁶⁹ Moguće je da se radilo o grobovima osmanskih vojnika koji su poginuli prilikom njihovog pokušaja osvajanja Obrovca početkom 1526. godine: B. HRABAK, 1988, 126.

uništavani stari grobovi iz nepoznatog razdoblja.⁸⁷⁰ Arheološka istraživanja koje je zahtijevao Konzervatorski odjel u Zadru još uvijek nisu provedena.

Slike 103-104. Crkve i groblja u središtima Zelengrada i Kruševa (snimio I. Kulenović)

Većina od 12 aktivnih groblja na obrovačkom području je smještena uz sakralne objekte (crkve i samostane), od kojih znatan dio ima višestoljetni kontinuitet, a nerijetko su na njima prva ukapanja započela još u razdoblju srednjeg vijeka.⁸⁷¹ Groblja su najčešće podijeljena po vjerskoj pripadnosti, a samo je gradsko groblje u Obrovcu korišteno kao zajedničko te su se na njemu sahranjivali pripadnici svih vjerskih zajednica. Od ustaljenih običaja odstupalo se samo u ekstremnim situacijama.⁸⁷² U ranijem razdobljima poznat je slučaj zajedničkog pokapanja katolika i pravoslavaca kod crkve sv. Ivana Krstitelja u Medvidi.⁸⁷³

Među najstarija groblja na obrovačkom području spada ono kod crkve sv. Jurja u Rovanjskoj na kojemu svoje pokojnike sahranjuju stanovnici Jasenica, Maslenice i

⁸⁷⁰ Š. VRKIĆ *et al.*, 2020, 64-65.

⁸⁷¹ Groblja kod crkava sv. Jurja u Rovanjskoj i stara crkva sv. Jurja u Kruševu počela su se formirati odmah nakon njihove izgradnje u razdoblju ranog srednjeg vijeka.

⁸⁷² Tijekom terenskog istraživanja zabilježena je predaja da je jedna osoba pravoslavne vjeroispovijesti iz zaseoka Dopuđi, sahranjena na mjesnom katoličkom groblju u Kruševu jer vremenski uvjeti nisu dozvolili organiziranje sahrane na groblju u Obrovcu. Kazivač S. D. iz Kruševa.

⁸⁷³ Prema narodnoj predaji pravoslavcima je pripadao dio groblja sa sjeverne strane crkve koji je danas zapušten i zarastao u gusto raslinje: I. GENDA, 2011, 35.

Rovanjske.⁸⁷⁴ Slično je situacija zabilježena u Kruševu, gdje uz sva tri sakralna objekta postoje veća ili manja groblja. Najznačajnije je veliko mjesno groblje koje se razvilo uz staru crkvu sv. Jurja, na kojemu su najstariji grobovi datirani u 9. ili 10. stoljeće.⁸⁷⁵ Groblje je još uvijek aktivno i postupno se proširuje na sve veću površinu (sl. 104). Drugo, manje groblje, smješteno je kod srednjovjekovne crkve sv. Kuzme i Damjana u Ribnici. Na njemu su se ranije pokapali stanovnici okolnih zaseoka, a danas su od groblja sačuvane samo dvije novije grobnice. Treće, najmanje groblje, nalazi se kod kapele Gospe od Zečeva na Bukovcu. Na tom su lokalitetu obavljani povremeni pokopi pojedinih stanovnika iz nekoliko susjednih zaseoka.⁸⁷⁶

U ranijem razdoblju u gradu Obrovcu postojala su groblja oko obiju crkava. Kod katoličke crkve sv. Josipa u 18. stoljeću je još uvijek bilo aktivno groblje.⁸⁷⁷ Na njegovo postojanje danas ukazuje svega nekoliko izlizanih nadgrobnih ploča ugrađenih u pločnik ispred crkve. Kod pravoslavne crkve sv. Trojice također je bilo aktivno groblje, zabilježeno na austrijskoj katastarskoj karti iz prve polovice u 19. stoljeća. Kasnije su oba groblja napuštena i od tada se svi stanovnici Obrovca sahranjuju na gradskom groblju, koje se još od ranije formiralo na ruševinama srednjovjekovnog benediktinskog samostana sv. Juraj Koprivski, koji se nalazi uz desnu obalu Zrmanje, oko 1,5 km nizvodno od središta grada. Na tom se groblju pokapaju i stanovnici susjednog naselja Zaton Obrovački i stanovnici nekoliko pravoslavnih zaseoka u Kruševu. Tijekom druge polovice 20. stoljeća groblje je prošireno prema jugoistočnoj strani.

Stanovnici Zelengrada pravoslavne vjeroispovjesti sahranjuju svoje pokojnike na groblju oko crkve sv. Petra i Pavla u središtu naselja (sl. 103). Za ovo je naselje specifična činjenica da se groblje formiralo prije izgradnje crkve. Prema austrijskoj katastarskoj karti groblje je postojalo prije 1826. godine, dok je za samu crkvu poznato da je izgrađena tek 1856. godine.⁸⁷⁸ Stanovnici Zelengrada i Medvide koji pripadaju katoličkoj vjeroispovjesti, svoje pokojnike

⁸⁷⁴ Tijekom prve polovice 19. stoljeća groblje je postojalo oko župne crkve sv. Jeronima (sv. Trojica) u središtu Jasenica. Danas je taj prostor popločan i nema vidljivih ostataka grobova. Sačuvano je sjećanje da su pojedini seoski glavari bili pokapani u franjevačkom samostanu u Karinu, kamo su njihova tijela prevožena brodovima: Z. ŠARLIJA, 2011, 11.

⁸⁷⁵ J. VUČIĆ, 2010.

⁸⁷⁶ Radi se o grobovima manje uglednih članova zajednice, kao što su novorođenčad, mala djeca ili starije ženske osobe koje su na ovom mjestu sahranjene jer loši vremenski uvjeti nisu uvijek dozvoljavali da se sahrana obavi na mjesnom groblju u središtu Kruševa. U narodnoj predaji zabilježen je slučaj sahrane jedne starije ženske osobe iz zaseoka Brajnovići, koju su na ovom mjestu sahranili jer zbog jakog vjetera i zimskih uvjeta nisu uspjeli stići do mjesnog groblja. Po predaji na to su se odlučili nakon što je tijelo pokojnice “*Vrag tri puta baca s nosila*”. Kazivač Luka Vrkić iz Kruševa.

⁸⁷⁷ I. ANDROVIĆ, 1909, 124.

⁸⁷⁸ M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 53-54.

sahranjuju na groblju kod srednjovjekovne crkve sv. Ivana Krstitelja u Medvidi.⁸⁷⁹ Stanovnici Medviđe pravoslavne vjeroispovjesti svoje pokojnike sahranjuju na groblju koje se formiralo oko pravoslavne crkve posvećene Maloj Gospojni izgrađene 1856. godine. Do izgradnje svoje crkve i groblja pravoslavci su povremeno koristili katoličku crkvu sv. Ivana Krstitelja, uz čiju istočnu stranu su imali svoj dio groblja.⁸⁸⁰

U susjednim Bilišanima i Kaštelu Žegarskom je slična situacija. Groblje stanovnika Bilišana se nalazi oko srednjovjekovne crkve sv. Jovana Krstitelja u Donjim Bilišanima. Na tom mjestu su se pokapali i stanovnici Muškovaca na desnoj obali Zrmanje, sve do 20. stoljeću kada su na području svojega naselja formirali groblje. Na području Žegara, koje uključuje naselja Kaštel Žegarski, Bogatnik, Komazeci i Nadvoda, postoji samo jedno zajedničko groblje, smješteno oko pravoslavne crkve sv. Georgija u središnjem dijelu navedenog područja. Na tom mjestu se nalazilo veliko srednjovjekovno groblje sa stećcima, koje se najvjerojatnije formiralo oko srednjovjekovne crkve čiji ostaci nisu poznati. U ovome se slučaju ne radi o kontinuiranom ukapanju koje traje od srednjeg vijeka, jer je poznato da se žegarsko stanovništvo još početkom 18. stoljeća sahranjivalo na lokalitetu *Grčko groblje* kod zaseoka Pajići u Kaštelu Žegarskom.⁸⁸¹

Stanovnici naselja Golubić i Krupa svoje pokojnike sahranjuju na groblju koje se razvilo uz sjeveroistočnu stranu manastira Krupa.⁸⁸² U sklopu manastira postoji i manje groblje na kojemu su sahranjivani kaluđeri, na kojemu je sačuvano nekoliko nadgrobnih spomenika istaknutih igumana.

Pravoslavno stanovništvo iz Gornjeg Karina svoje pokojnike sahranjuje kod crkve sv. Joakima i Ane u Donjem Karinu. U ranijem razdoblju na području naselja su postojala dva manja groblja. Prvo se nalazilo istočno od zaseoka Gornje Drače na Kunovcu,⁸⁸³ a drugo kod zaseoka Ležaje.⁸⁸⁴

⁸⁷⁹ Najstariji grobovi na ovom lokalitetu potječu iz 13./14. stoljeća, ali kontinuitet se ukapanja ne može dokazati zbog čestih promjena stanovništva. Za Krmpočane, koji se s područja Medviđe iseljavaju od početka 17. stoljeća, se smatra da su se prije toga doselili iz Hercegovine.

⁸⁸⁰ I. GENDA, 2011, 35.

⁸⁸¹ Radi se o ostacima napuštenog groblja koje je korišteno još početkom 18. stoljeća. To potvrđuje mletačka katastarska karta na kojoj je groblje označeno natpisom *Sepulture de Greci*, što dokazuje da se radi o groblju na kojemu se u to vrijeme ukapalo lokalno pravoslavno stanovništvo: DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 500 (*Xegar*), fol. I.

⁸⁸² Na području Golubića postojalo je jedno manje groblje (*Ajdučko groblje*), na kojemu su po narodnoj predaji sahranjivani hajduci, kojima nije bio dozvoljen ukop na groblju kod manastira: J. VESELINOVIĆ, 2010, 106-107.

⁸⁸³ Na austrijskom katastru iz 1826. godine, jedna manja zemljišna parcela (3224) na predjelu Kunovac je označena kao groblje. Danas se taj predjel nalazi unutar ograđenog područja i nosi naziv *Grebje*.

⁸⁸⁴ Na austrijskom katastru iz 1826. godine na području južno od karinskog zaseoka Ležaje, označen je manji sakralni objekt i topnim *Cimiter*, koji ukazuje na postojanje groblja i kapelice. Terenskim istraživanjem

Na obrovačkom području postoje tri novija groblja koja su izgrađena na nenaseljenim krškim područjima podalje od naselja i sakralnih objekata. Najstarije groblje na predjelu Gajine u Muškovcima je izgrađeno tijekom druge polovice 20. stoljeća. Groblje je smješteno u južnom dijelu nekadašnje privatne ograde, u središnjem dijelu naselja, uz cestu koja vodi prema mostu na Berberovom buku. Odabir mjesta je očito motiviran laganim pristupom i središnjim položajem u naselju koji je bio podjednako dostupan za stanovnike udaljenijih zaseoka. U recentnom razdoblju izgrađena su dva nova groblja. Prvo se nalazi na području uz cestu Rovanjaska – Maslenica. Izgradila ga je Općina Jasenice jer je staro mjesno groblje kod srednjovjekovne crkve sv. Jurja u Rovanjskoj postalo pretijesno.⁸⁸⁵ Novo groblje je smješteno na nenaseljenom krškom području, uz sjeverni rub vrtače Did, na lako dostupnom području smještenom između dvaju glavnih naselja u općini. Drugo groblje je izgradio Grad Obrovac na području naselja Gornji Karin. Novo groblje je smješteno na krškom području uz sjevernu stranu manjeg zaseoka Dračići. Izgradnja ovog groblja je bila potrebna jer novodoseljeno stanovništvo nije imalo mjesto za sahranu svojih pokojnika.

Na obrovačkom području postoji veći broj toponima koji se odnose na starija groblja ili pojedinačne grobove. Mnogi od njih su zabilježeni samo na povijesnim zemljovidima ili su sačuvani u memoriji mjesnog stanovništva. Pojedinačni grobovi potječu iz vremena kada još nisu bila formirana zajednička groblja, a najvjerojatnije se radi o mjestima na kojima su pokojnici poginuli. Najpoznatiji je *Smiljanića grob* na prijevoju Vučjak na Velebitu, zabilježen na povijesnim kartama iz 18. i 19. stoljeća. Na tom mjestu je 1654. godine poginuo i bio sahranjen slavni kotarski harambaša Ilija Smiljanić.⁸⁸⁶ Na *franciskanskom katastru* iz 1826. godine označeni su Šikića greb (*Schicachia Greb*) kod zaseoka Marune u Jasenicama⁸⁸⁷ i *Manuelov grob*, koji se nalazio na planinskom dijelu Golubića. Na austrijskoj karti Prve vojne izmjere iz druge polovice 18. stoljeća označen je *Barichevicha Grob* na planinskom dijelu Muškovaca. Nedaleko od velebitskog predjela Prag na području Jasenica, postojali su *Grebi*

navedenog područja nisu locirani ostaci groblja, ali po kazivanju nekih mještana Medviđe na tom području postoje ostaci starog groblja s još uvijek vidljivim nadgrobnim pločama.

⁸⁸⁵ Po svemu sudeći na području današnje općine Jasenice postojalo još jedno manje groblje početkom 18. stoljeća. Na to ukazuje mletačka katastarska karta na kojoj je na graničnom području Jasenica i Obrovca označen položaj s natpisom *Semiteri*: DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 163 (*Giasenizze e Castel Venier*), fol. V.

⁸⁸⁶ Poznati hrvatski planinar Ivan Gojtan je 1925. godine na tom mjestu proveo iskopavanje i pronašao kostur za koji nije poznato gdje je završio. Više desetljeća kasnije planinari iz Gospića su označili točno mjesto gdje se taj grob nalazio: I. RUKAVINA, 1979, 74-82.

⁸⁸⁷ Na suvremenoj hrvatskoj osnovnoj karti (HOK 1:5000) označen je položaj *GREBINA* sjeverno od zaseoka Marune. Terenskim istraživanjem na tom predjelu nisu pronađeni materijalni ostaci koji su bili motiv nastanka toponima.

Šarića i Maruna, koje su prema narodnoj predaji pripadali jaseničkim hajducima.⁸⁸⁸ Ovakvih osamljenih grobova je bilo znatno više, ali njihovo je postojanje najčešće zabilježeno samo u memoriji mjesnog stanovništva. Tako I. Genda samo na području Medviđe bilježi toponime *Greb Šarić*, *Greb Stipanović* i *Anića grob*.⁸⁸⁹ Osamljeni grobovi su nastajali i u novijim razdobljima, ali uglavnom nisu posebno obilježavani. Iznimka je grob u Ribnici u Kruševu koji je po narodnoj predaji pripadao stranom mornaru koji je poginuo prilikom plovidbe Karinskim morem.⁸⁹⁰

Osim službenih groblja, postoji niz drugih grobnih mjesta koja su nastala u izvanrednim okolnostima, poput ratova ili epidemijskih bolesti, kada su pokojnici sahranjivani u blizini mjesta na kojima su preminuli. Još uvijek su sačuvane narodne predaje o razdoblju nakon završetka Prvog svjetskog rata, kada je kod obrovačkog stanovništva veliku smrtnost izazvala španjolska gripa (*Španjola*).⁸⁹¹ Zbog masovnog umiranja i sprječavanja daljnjeg širenja bolesti, umrli često nisu mogli biti sahranjeni na mjesnim grobljima. Na području Kruševa je zabilježena narodna predaja da je jedna cijela obitelj sahranjena u dvorištu obiteljske kuća.⁸⁹² Ovakvih je slučajeva bilo znatno više, vjerojatno na području svih obrovačkih naselja, ali o tome ne postoje nikakvi podatci je ta tema do sada nije bila istraživana.

Drugo razdoblje u kojemu su se događale brojne sahrane na mjestima izvan groblja je Drugi svjetski rat. U ovom slučaju je sahrana izvan groblja imala i političko-ideološko značenje, jer su ubijeni često smatrani neprijateljima i izdajnicima, prema kojima se zbog toga nije postupalo na uobičajen način. Tipičan slučaj se dogodio u Kruševu 16. 7. 1943. godine, kada su talijanski vojnici strijeljali obitelj nekadašnjeg seoskog glavarara Ive Župana. Oni su kao pobornici ranijeg jugoslavenskog režima najvjerojatnije bili prokazani od strane nekih mještana. Nakon strijeljanja nisu bili sahranjeni na mjesnom groblju, već na njivi koja se nalazi nedaleko od mjesta pogibije i nedaleko od njihove obiteljske kuće. Tek u razdoblju nakon rata ubijenima je

⁸⁸⁸ Prema narodnoj predaji zabilježenoj početkom 20. stoljeća, na tom su mjestu pokopani jasenički hajduci Ante Šarić i Mate Maruna iz Jasenica, koje su Ličani na tom mjestu uhvatili i pogubili: I. ANDROVIĆ, 1909, 179.

⁸⁸⁹ O ovom posljednjem lokalitetu sačuvana je narodna predaja prema kojoj je taj grob pripadao nekom Aniću iz Kruševa, kojega su tu Medviđari ubili i sahranili jer je na njihovo područje potajno dogonio svoja stada na ispašu: I. GENDA, 2011, 37.

⁸⁹⁰ Kazivač M. A. iz Kruševa.

⁸⁹¹ Ova se pandemijska bolest pojavila u proljeće 1918. godine i diljem svijeta izazvala veliku smrtnost. Broj se umrlih kretao u desecima milijuna. Masovno je umiranje pospješivala činjenica što je stanovništvo nakon rata bilo iscrpljeno i oslabljeno dugotrajnom nestašicom hrane.

⁸⁹² Kazivač Luka Vrkić iz Kruševa.

obilježeno mjesto sahrane na način da je podignut veći spomenik.⁸⁹³ Na području Kruševa je zabilježen još jedan slučaj iz poratnog razdoblja, kada su nove komunističke vlasti spriječile pokop jednog mještanina na mjesnom groblju jer su ga smatrali političkim i ideološkim neprijateljem. Zbog toga je pokojnik morao biti sahranjen u susjednoj ogradi, a tek naknadno su mu kosti izvađene i položene u obiteljsku grobnicu na mjesnom groblju.

U svim slučajevima je zajednička općeljudska potreba da se tijelo pokojnika sahrani, bez obzira da li se radilo o neprijateljima ili strancima. Nije poznat ni jedan slučaj da je tijelo pokojnika ostavljeno duže vrijeme nesahranjeno. Zabilježeno je nekoliko zanimljivih slučajeva, poput onoga koji se dogodio u zaseoku Gende u Medviđi. Tamo je tijekom Drugog svjetskog rata napadnuta kuća Stipana Gende, koji je tom prilikom uspio ubiti dvojicu napadača. Nedugo nakon napada po tijelo jednog ubijenog napadača je došla rodbina i sahranila ga na groblju pored pravoslavne crkve u Medviđi. Drugi je ubijeni napadač bio iz susjednog naselja Bjelina i po njegovo tijelo nitko nije dolazio danima. Zbog toga su ga mještani sami sahranili na neoznačenom položaju nedaleko od mjesta pogibije.⁸⁹⁴ Sličan slučaj je zabilježen kod zaseoka Brajnovići u Kruševu, gdje je dvoje mještana sahranilo tijelo njemačkog vojnika koje su pronašli nedaleko od naselja.⁸⁹⁵ Ovakvih je situacija zasigurno bilo mnogo više, jer su se na obrovačkom području odvijale brojne vojne operacije i djelovale postrojbe svih zaraćenih strana. O tome najbolje svjedoče spomen-kosturnice u Muškovicima, Bilišanima i Kaštel Žegarskom u kojima su nakon rata sahranjene kosti više desetaka poginulih boraca NOB-a, od kojih većina nije identificirana.

Poznati su i slučajevi u kojima su pokojnici nakon rata ekshumirani i sahranjeni na mjesnim grobljima. Na području Njivica i Podina, između Kruševa i Obrovca, gdje je tijekom Drugog svjetskog rata bila uspostavljena vojarna talijanske i kasnije njemačke vojske, strijeljan je veći broj ljudi s obrovačkog, ali i s drugih područja. Svi su bili sahranjeni na tom području, a nakon rata mnogi su ekshumirani i preneseni na mjesna groblja. Jedan od njih je bio i starigradski župnik don Ante Adžija, kojega su njemački vojnici strijeljali 1. travnja 1944. godine. Na inicijativu zadarskih katoličkih svećenika njegovo je tijelo ekshumirano 1959. godine te je

⁸⁹³ S ovim je slučajem povezano kasnije ubojstvo mjesnog župnika fra Ante Pavlova. Njega su zajedno s nekoliko drugih mještana partizani odveli u Kaštel Žegarski, gdje su nakon nekog vremena bili ubijeni kao neprijatelji naroda, nakon čega su pokopani u neoznačenu grobnicu čiji položaj još uvijek nije utvrđen.

⁸⁹⁴ I. GENDA, 2011, 49.

⁸⁹⁵ Prema svjedočenju Olge Jurice (rođ. Brajnović), ona i njen brat su 1945. godine u jednoj škrapu nedaleko od zaseoka pronašli tijelo njemačkog vojnika i sami ga zakopali: „*Uzeli smo lopate i dovukli ga do jednog procijepa, nasuli ga zemljom i pokopali...*“: Boris Kupčak, Iznad jame su ih ubijali mitraljezom, *Zadarski list*, 17. 2. 2011. URL: <https://www.zadarskolist.hr/clanci/17022011/iznad-jame-su-ih-ubijali-mitraljezom> (posjećeno 26-7-2021).

preneseno i sahranjeno u obiteljsku grobnicu u Starigradu-Paklenici.⁸⁹⁶ Tijekom napada njemačke vojske na području zaseoka Vlačine u Zelengradu stradalo je nekoliko stanovnika zaseoka, koji zbog ratnih okolnosti nisu mogli biti sahranjeni na mjesnom groblju, već u vrtovima i njivama na području zaseoka. Nakon 5-6 godina obitelji i rodbina je ekshumirala njihove posmrtno ostatke i sahranila ih u obiteljskim grobnicama kod crkve sv. Ivana Krstitelja u Medviđi.⁸⁹⁷ Za vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata stanovnici Golubića su svoje pokojnike sahranjivali u naselju na lokalitetu Spasovište.⁸⁹⁸

5.7.3. Mirila ili počivala

Mirila ili počivala se najsažetije definiraju kao: „...*praksa obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, na već postojećem mjestu, koje je zajednica odredila i prije rabila u tu svrhu, a ono se nalazi na putu od pokojnikove kuće do groblja.*“⁸⁹⁹ Običaj gradnje mirila u većini obrovačkih naselja napušten je prije više desetljeća. Danas su ostaci mirila teško uočljivi u krajoliku, ponajviše zbog toga jer su zarasla u nisko raslinje i smještena uz pješačke putove koji se rijetko koriste. Osim toga, materijal i način gradnje velike većine obrovačkih mirila nije bio pogodan za njihovo dugoročno očuvanje. Danas za njihovo postojanje uglavnom znaju starije generacije koje su živjele u vrijeme kada je ova praksa još uvijek bila aktivna.⁹⁰⁰ Na nekoliko se lokaliteta još uvijek sačuvao običaj polaganja pokojnika ili samo zaustavljanja vozila prilikom prijevoza pokojnika na groblje. Takvi su lokaliteti Bilo u Bogatniku,⁹⁰¹ Špijunuša u Muškovicima⁹⁰² i Biljezi u Golubiću.⁹⁰³ Sva tri lokaliteta su smještena uz suvremene prometnice. Na ovim se lokalitetima nalazi veći broj novijih mirila koja su izgrađena na identičan način kao što se to radilo u ranijim razdobljima. Sva tri lokaliteta se nalaze u naseljima s pravoslavnim (srpskim) stanovništvom, a na brže napuštanje ovog običaja kod hrvatskog

⁸⁹⁶ J. Š., Preneseni posmrtni ostaci rodoljuba don Ante Adzije, *Slobodna Dalmacija*, XVI (6800), Split, 5. 12. 1959., 2,

⁸⁹⁷ I. MITROVIĆ, 2019, 453, bilj. 1757 i 1759.

⁸⁹⁸ J. P. VESELINOVIĆ, 2010, 137.

⁸⁹⁹ M. KATIĆ, 2017, 15.

⁹⁰⁰ Toponimi koji se odnose na mirila najčešće nisu označeni na topografskim kartama. Iznimka su samo toponimi Biljezi u Krupi i Biljezi u Komazecima, koji su označeni na suvremenim hrvatskim topografskim kartama.

⁹⁰¹ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2019, 58, sl. 58.

⁹⁰² Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2018, 31-32, sl. 23; M. KATIĆ, 2017, 73; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 29.

⁹⁰³ M. DRONJIĆ – M. KATIĆ – J. KALE, 2019, 56.

stanovništva utjecali su katolički svećenici koji su vjernicima nametali tezu da je to pravoslavni (srpski) običaj.⁹⁰⁴

Slika 105-106. Mirila kod mjesnog groblja u Kruševu (snimio Š. Vrkić)

Slike 107-108. Mirila zapadno od crkve sv. Petra i Pavla u Zelengradu i moguća mirila uz sjevernu stranu crkve sv. Jovana Krstitelja u Bilišanima (snimio I. Kulenović)

⁹⁰⁴ T. VINŠČAK, 2010, 12; M. KATIĆ, 2017, 90.

Mnoga mirila su teže devastirana izgradnjom novijih putova i drugim infrastrukturnim radovima. Tako su proširenjem ceste Maslenica – Zaton Obrovački djelomično uništena mirila kod zaseoka Rončevići u Jasenicama.⁹⁰⁵ Uz istu cestu su se nalazila i mirila od susjednog zaseoka Marune u Jasenicama, koja su uništena izgradnjom vojnih položaja tijekom Domovinskog rata.⁹⁰⁶ Velika mirila koja su se nalazila uz staru cestu sjeverno od brda Dračevac, na graničnom području Rovanjske i Jasenica, uništena su eksploatacijom boksitne rudače još prije više desetljeća.⁹⁰⁷ Proširenjem ceste i izgradnjom obiteljske kuće u središnjem dijelu Kruševa uništena su mirila od stanovnika s područja Brčića i Donjeg Polja.⁹⁰⁸ Proširenjem i asfaltiranjem ceste oštećena su mirila od četiri zaseoka na predjelu Bukovac. Recentnom izgradnjom parkirališta i parka uz mjesno groblje u Kruševu, u potpunosti su uništena mirila od zaseoka Jurjevići u Gornjem Polju. Mnoga druga mirila su oštećena djelovanjem atmosferskih prilika, divljih i domaćih životinja i na razne druge načine.

Većina mirila na obrovačkom području je građena na sličan način. Na mjestima gdje bi se polagao pokojnik načinile bi se kamene ležaljke, koje bi se izgradile od amorfnih kamenih ploča prikupljenih na samom lokalitetu. Mirila su najčešće orijentirana istok-zapad, ali zabilježena su i odstupanja od toga jer su u nekim slučajevima orijentirana u smjeru puta, odnosno groblja na kojemu se pokojnik sahranjivao.⁹⁰⁹ Na strani gdje se polagala glava pokojnika, postavljan je veći kamen ili okomita ploča (*uzglavnica*). Sličan, ali manji kamen, postavljao se uz pokojnikove noge (*donožnica*).

Važna je funkcija *mirila* bila obavijest da je netko umro na tom području. Zato su nova mirila građena od površinskog kamenja kojemu bi se donja strana okretala prema gore, zbog čega bi dugo zadržavala različitu boju u odnosu na starija mirila.⁹¹⁰ Na lokalitetima se često susreću slučajevi u kojima su mirila podijeljena u manje skupine ili u redove, koji pripadaju određenim rodovima ili zaseocima.⁹¹¹ Za veliku većinu obrovačkih mirila karakteristična je rustikalna izgradnja, od neobrađenih kamenih ploča i kamenja prikupljenog na samom

⁹⁰⁵ Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2018, 17-18, sl. 8; N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 93-94, sl. 120-121.

⁹⁰⁶ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 75.

⁹⁰⁷ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 22.

⁹⁰⁸ Kazivač L. J. iz Kruševa.

⁹⁰⁹ Mirila kod zaseoka Jurjevići u Karlovcu, koja su većinom pripadala stanovnicima pravoslavne vjere iz Kruševa, orijentirana su u smjeru jugozapad-sjeveroistok, odnosno u smjeru puta i groblja u Obrovcu.

⁹¹⁰ M. KATIĆ, 2017, 239.

⁹¹¹ Mirila na predjelu Bravar u Zatonu Obrovačkom sačuvana su poredana u nekoliko redova: Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2018, 20-21, sl. 11. Slično je s mirilima u sjevernom podnožju Gradine u Zelengradu, gdje je uočeno nekoliko skupina mirila, od kojih je najveća skupina poredana u dugački red: M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 56; Š. VRKIĆ *et al.*, 2020, 30-31; M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 56.

lokalitetu ili njegovoj bližoj okolini. Terenskim je istraživanjem zabilježen samo jedan lokalitet koji odstupa od tog pravila i nekoliko mirila na kojima su pojedinačni spomenici izgrađeni od obrađenih kamenih ploča.

Naj neobičniji je lokaliteta Brežine u Bilišanima, smješten uz sjevernu stranu groblja i crkve sv. Jovana Krstitelja. Na tom se mjestu nalazi desetak komada amorfnog kamena koje je neobično raspoređeno na ravnoj krškoj površini (sl. 108).⁹¹² To kamenje najvjerojatnije predstavlja ostatke mirila koja su se sastojala od samo dva amorfna kamena, koja su se postavljala uz glavu i noge pokojnika. U ovom slučaju na izgled i način gradnje mirila je utjecala geomorfološka situacija navedenog područja na kojemu na površini nema većeg amorfnog kamena od kojega bi se ona mogla izgraditi. Zbog toga su mirila morala biti načinjena od manjeg broja kamena koje je na to mjesto doneseno iz bliže okolice, moguće s velikog kamenog tumula koji se nalazi stotinjak metara zapadno od mirila.⁹¹³

Na nekoliko mirila na području Kruševa zabilježeni su spomenici izrađeni od klesanih kamenih ploča. Među njima se ističe spomenik načinjen od isklesanih kamenih blokova u formi groba na lokalitetu uz jugoistočnu stranu groblja u Kruševu (sl. 106). Dobro očuvani natpis na zaglavnom kamenu otkriva da je spomenik dao izraditi Ante Batur iz Pridrage svojoj nevjesti Jeli, koja je tragično preminula 17. 8. 1924. godine.⁹¹⁴ U ovom slučaju nisu utvrđene okolnosti smrti pokojnice, ali po svemu sudeći mirilo je bilo izgrađeno kao zamjena za grob.⁹¹⁵ U blizini se nalazi još jedno mirilo izgrađeno od obrađenih kamenih ploča. Na njegovoj zaglavnoj ploči nalazio se plitko uklesani natpis u kvadratnom okviru, koji zbog djelovanja atmosferskih prilika više nije čitljiv (sl. 105). Na mirilima stanovnika od Otišine nalazi se jedan spomenik izgrađen od obrađenih kamenih ploča. Spomenici s natpisima i križevima su postojali na uništenom lokalitetu uz sjevernu stranu groblja, gdje su se sve do nedavno nalazila mirila od stanovnika zaseoka Jurjevići. Neke od tih spomenika je snimila etnologinja Olga Oštrić 1976. godine.⁹¹⁶

⁹¹² Š. VRKIĆ *et al.*, 2020, 42-43, sl. 39.

⁹¹³ Nije pouzdano utvrđeno kome su pripadala navedena mirila. Moguće je da su pripadala stanovnicima zaseoka Paravinje u Bilišanima ili stanovnicima s području Muškovaca, koji su prije izgradnje groblja u svom naselju pokojnike sahranjivali na groblju u Bilišanima.

⁹¹⁴ Puni tekst glasi: OVI VJEČNI – SPOMENE – SAGRADI ANT– BATUR – P. GRGE – IZ PRIDRAGE – SVOJOJ NVISTI JELI ROĐENA 14. – 10 – 1901. G. UMERLA 17 – 8 – 1924 POKOJE – VJEČNI DARUJNJOJ – BOŽE.

⁹¹⁵ U ovom slučaju još uvijek nisu utvrđene okolnosti smrti, ali po svemu sudeći pokojnica je umrla neuobičajenom smrću, poput samoubojstva, utapanja ili nečeg sličnog.

⁹¹⁶ Na jednom mirilu nalazio se natpis: U USPOMEN – L. ŽUPAN – K.U. 8 1876 – N. 13/4. Na drugom je bio uklasan križ i inicijali pokojnika. Fotografije se čuvaju u fototeci Zavičajnog muzeja u Obrovcu.

Može se zaključiti da mjesta na kojima su mirila građena nisu slučajno odabirana jer se kod njihovog smještaja uočavaju određene pravilnosti. Mirila su uvijek smještena na zajedničkom ili općinskom području, nikad nisu naknadno privatizirana i ograđena suhozidnim ogradama. Sva se mirila nalaze uz putove koji su povezivali naselja (zaseoke) u kojima su pokojnici živjeli i groblja na kojima su sahranjivani. U više je slučajeva uočeno da su mirila smještena na područjima koja se smatraju rubnim dijelom teritorija zajednice kojoj je pokojnik pripadao. Neki od najtipičnijih takvih lokaliteta su velika mirila od naselja Bogatnik, koja su sva smještena na predjelu Bilo, točno na graničnom području s naseljem Kaštel Žegarski u kojemu je groblje smješteno.⁹¹⁷ Sličan je slučaj s mirilima od naselja Golubić koja se nalaze na predjelu Biljezi na graničnom području s Krupom u kojoj se groblje nalazi.⁹¹⁸ Više je takvih primjera na području velikog naselja Kruševo, gdje su mirila postojala na čak deset lokaliteta. Mirila od zaseoka s predjela Bukovac nalazila su se na graničnom području s Kobljanima; mirila od naselja iz Ribnice nalazila su se na graničnom području s Donjim Poljem; mirila od stanovnika Otišne nalazila su se na graničnom području s Donjim Poljem, a slično je i sa mirilima od zaseoka Brajnovići, Župani iz Draga i mirila od pravoslavnih stanovnika koji su pokojnike sahranjivali u Obrovcu.⁹¹⁹ Mnogo sličnih primjera postoji i u drugim obrovačkim naseljima.

Ponekad su zbog male udaljenosti između naselja i groblja mirila smještena odmah nadomak grobljima. Takvi su slučajevi zabilježeni na lokalitetima Jurjevića glavica u Kruševu, Špijunauša u Muškovcima i Žegarsko polje u Kaštelu Žegarskom. U ovim slučajevima je još izraženije nastojanje da se mirila što više udalje od stalnih naselja. Zanimljiva je i činjenica da su mnoga mirila smještena na blagim padinama, točno na mjestima na kojima prestaje vizualna komunikacija prema naselju u kojemu je pokojnik živio, a otvara se prema groblju i crkvi. Neki od najizrazitijih takvih primjera su mirila Ribnice i Otišine u Kruševu, mirila zapadno od crkve sv. Petra i Pavla u Zelengradu (sl. 107) i druga.

⁹¹⁷ Bogatnik i Kaštel Žegarski se kao samostalna naselja vode tek od 1961. godine, kada su službeno određene i administrativne granice između njihovog teritorija.

⁹¹⁸ Broj i položaj mirila u nekom naselju je ovisio o izgledu naselja i položaju groblje. Tako su zabilježeni slučajevi u kojima cijelo naselje ima samo jedna mirila, dok je u nekima bilo desetak ili više takvih mjesta. Zabilježen je slučaj u kojemu je ranije bilo više lokaliteta, kao na primjer u Bilišanima gdje je svaki zaseok imao svoja mirila smještena uz put kojim su išli prema groblju, a nakon izgradnje asfaltne ceste svi su počeli graditi mirila na istom mjestu: M. KATIĆ, 2017, 244-245.

⁹¹⁹ Pravoslavno je stanovništvo većinom bilo nastanjeno u Gornjem Polju i obližnjem zaseoku Bubnjari, a mirila su im se nalazila uz stari put, odprilike na pola puta između središte Kruševa i Obrovca. Zanimljivo je da su se na istom mjestu nalazila i mirila stanovnika zaseoka Karlovac (Jurjevići u Karlovcu), koji su svoje pokojnik sahranjivali na mjesnom groblju u Kruševu.

U stručnoj je literaturi zabilježeno nekoliko slučajeva u kojima su mirila bila sagrađena u blizini prapovijesnog tumula, poput lokaliteta Ljubotić kod Starigrada Paklenice⁹²⁰ ili mirila kod Kruščice u blizini kojih se nalazi tumul s vidljivom grobnom škrinjom, koja je imala istu orijentaciju kao i susjedna mirila.⁹²¹ Nekoliko je takvih lokaliteta zabilježena na obrovačkom području, od čega su dva smještena na području Kruševa. Prva su mirila naselja Ribnica koja se nalaze razmještena na 40 m udaljenosti od prapovijesnog kamenog tumula smještenog između uzvišenja Greda i Škrbina glavica. Još je izraženiji primjer mirila koja su smještena uz stare puteve u neposrednoj blizini dvaju velikih kamenih tumula na lokalitetu Gromile u sjevernom podnožju Cvijine gradine. U oba su slučaja mirila i tumuli smješteni uz stare puteve koji su korišteni tijekom prapovijesti, preko rimskog razdoblja pa sve do 20. stoljeća. Treći lokalitet je kameni tumul koji se nalazi na jugoistočnoj padini brda Gradina/Gradina Veselinovića u Golubcu. Uz njegovu istočnu stranu je sačuvana manja skupina mirila koja su najvjerojatnije pripadala stanovnicima zaseoka Ravni Golubić.

Mirila, kao i sva druga mjesta povezana sa smrću, imala su posebno značenje u zajednicama na čijem su se području nalazila. To su bila liminalna mjesta, granica između živih i mrtvih, povezana s dušama pokojnika i drugim nadnaravnim pojavama.⁹²² Svi autori koji su pisali o mirilima se slažu da su uz njih vezane duše pokojnika zbog čega su ta mjesta izazivala određeno strahopoštovanje.⁹²³ To su glavni razlozi zbog se prema mirilima dugo vremena odnosilo sa strahopoštovanjem. Prolazak uz takva mjesta, posebno noću, zahtijevao je poseban oprez i nerijetko izazivao strah od nadnaravnog. U ranijim razdobljima mirila su smatrana svetim mjestima na kojima se nije smjelo obavljati neke druge, uobičajene radnje, ali s vremenom su izgubila svoje prvotno značenje i važnost. Već 1930-ih godina Ivan Krajač je u prvom radu o velebitskim mirilima zapisao da je taj običaj u *propadanju*.⁹²⁴

Prestankom obavljanja prakse polaganja pokojnika i gradnje novih mirila i radikalnim promjenama koje su zahvatile seosko društvo na obrovačkom području u drugoj polovici 20. stoljeća, ovi su lokaliteti brzo pali u zaborav. M. Katić ističe činjenicu da turizam, koji je izravno doveo do napuštanja velebitskih mirila, sad ih spašava i daje im novi oblik postojanja.⁹²⁵

⁹²⁰ M. KATIĆ, 2017, 86.

⁹²¹ A. PLETERSKI, 2010, 128-133.

⁹²² M. KATIĆ, 2017, 239.

⁹²³ Navode svih autora vidi u: M. KATIĆ, 2010, 32.

⁹²⁴ I. KRAJAČ, 1934, 165.

⁹²⁵ „Mirila postaju dio turističke ponude, njihova funkcija se mijenja, ali opstojnost je zajamčena unutar jedine industrije koja trenutačno funkcionira u Hrvatskoj.“: M. KATIĆ, 2017, 166.

Mirila na obrovačkom području još uvijek nisu uključena u turističku ponudu, kao što je to slučaj s velebitskim mirilima. Održavanje prakse gradnje mirila na nekim obrovačkim lokalitetima je očito jedan od načina očuvanja identiteta srpske zajednice koja je zbog ratnih prilika na obrovačkom području doživjela značajnu depopulaciju.

5.7.4. Spomen obilježja i mjesta sjećanja

Na obrovačkom području postoji (ili je postojao) veći broj spomenika i spomen obilježja koja su izgrađena u javnom prostoru, najčešće na inicijativu lokalnih vlasti ili društveno-političkih organizacija, a manjim dijelom kao rezultat djelovanja udruga ili pojedinaca. Mjesta na kojima su ti spomenici postavljeni najčešće je odredila lokalna vlast, koja je na taj način u obrovačkom krajoliku dodatno istaknula svoja ideološka i politička uvjerenja. Zbog toga je većina spomenika postavljena na lako vidljivim i dostupnim mjestima, koja se nalaze uz puteve ili u središtima naselja. Navedeni spomenici se mogu svrstati u različite kategorije, poput spomen-ploča, bista, kipova, spomen-kapelica, spomen-križeva, spomen-kosturnica i slično.

Većina spomenika postavljenih na obrovačkom području je vezana za ratne događaje iz razdoblja Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata, a samo rijetki potječu iz starijeg razdoblja. Među najstarije spomenike spadaju dva manja kamena obeliska na predjelu Podprag na Velebitu, podignuti u malom ograđenom prostoru na kojemu se nalaze grobovi dvojice austrijskih oružnika, koji su poginuli na Majstorskoj cesti vršeći svoju službu tijekom druge polovice 19. stoljeća.⁹²⁶ U novije vrijeme primjetan je trend postavljanja spomen obilježja poznatim ili zaslužnim osobama, poput pjesnika, glumaca i političkih aktivista, koji su na neki način bili povezani s obrovačkim područjem. Stalnim povećanjem broja javnih spomenika izdvojila su se dva područja na kojima je koncentriran veći broj spomenika. To su središte Kruševa i Majstorska cesta na Velebitu.⁹²⁷

⁹²⁶ Prvi je spomenik podignut oružniku Franciscu Francassu koji je 27. svibnja 1851. godine poginuo boreći se protiv skupine od 22 razbojnika. Drugi je spomenik podignut Ivanu Zagorcu koji je službujući na tom mjestu preminuo od smrzavanja 31. prosinca 1867. godine: I. ANDROVIĆ, 1909, 191.

⁹²⁷ Na prostoru ispred župne crkve sv. Jurja u Kruševu nalaze se bista dobrotvorke Lucije Jurić Bogatić, kip fra Ante Pavlova, kip sv. Jurja i spomen-križ hrvatskim braniteljima i civilima poginulim u Domovinskom ratu. Na predjelu od Podpraga do Tulovih greda nalaze se spomenici poginulim austrijskim oružnicima, spomen-ploča posvećena pjesniku Borisu Maruni, kapelica poginulom zapovjedniku hrvatske vojske Damiru Tomljanoviću Gavranu, veliki broj spomen-ploča hrvatskim braniteljima poginulim u Domovinskom ratu, spomen-ploča francuskom glumcu Pierru Briceu, spomen ploča poginulima u prometu i dr.

Privatni se spomenici najčešće nalaze na mjesnim grobljima ili mjestima pogiblje pokojnika, poput spomen ploče na Velebitu, podignute u znak sjećanja na Lovru Baričevića koji se 1962. godine na tom mjestu poginuo od smrzavanja,⁹²⁸ spomen ploča Mili Modriću koji je 1976. godine tragično preminuo u Zatonu Obrovačkom i spomen ploča postavljena u spomen na troje mještana Jasenica koji su tragično stradali u prometnoj nesreći na Majstorskoj cesti 1987. godine. Ponekad se uspomene na svoje pretke održavaju na način da im potomci postave neko spomen-obilježje, koje se najčešće nalaze na privatnim posjedima zbog čega su takvi spomenici manje poznati.

Spomenici vezani za Drugi svjetski rat

Veći broj javnih spomenika na obrovačkom području potječe iz razdoblju nakon Dugog svjetskog rata. Većina ih je izgrađena nekoliko desetljeća nakon završetka rata, a mnogi od njih tek tijekom druge polovice 1980-ih godina. Spomenici su podizani u znak sjećanja na događaje i ljude koji su bili aktivni sudionici narodnooslobodilačke borbe ili su bili žrtve fašističke vladavine. Na kraju je skoro svako veće obrovačko naselje imalo spomenik posvećen NOB-u. Svi ti spomenici su nosili snažnu političku i ideološku poruku, zbog čega će promjenom političkog sustava početkom 1990-ih godina postati neželjeno nasljeđe, a to je najčešće dovodilo do njihovog uništenja, oštećenja ili zapuštanja.

U gradu Obrovcu su bila postavljena dva javna spomenika posvećena istaknutim borcima NOB-a rođenim na obrovačkom području. Oba spomenika su bili brončane biste pokojnika postavljene na kamenim kvadratnim stupovima. Prva je bista postavljena u spomen na Boška Jokića, obrovačkog prvoborca koji je poginuo 1943. godine.⁹²⁹ Spomenik se nalazio ispred srednjoškolskog centra koji je nakon izgradnje nosio naziv SŠC "Boško Jokić", a nakon Domovinskog rata je preimenovan u Srednja škola Obrovac. Bista je svečano otkrivena 3. studenog 1983. godine,⁹³⁰ a nestala je pod nepoznatim okolnostima tijekom ratnih ili poratnih

⁹²⁸ A. RUKAVINA, 1982, 110.

⁹²⁹ Boško Jokić (1914. – 1943.) je rođen u Obrovcu, gdje je završio osnovnu školu. Kasnije je postao mornarički časnik, a početak Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji ga je zatekao na službi u Boki kotorskoj. U Obrovac se vratio 1941. godine i odmah se aktivno uključio u organizaciju borbe protiv talijanske okupacije Dalmacije. Istaknuo se u pridobivanju obrovačkog stanovništva za narodnooslobodilačku borbu. Poginuo je 15. 8. 1943. godine kao zapovjednik bataljona u borbi s talijanskim postrojbama na području Bukovice: O. EGIĆ, Boško Jokić – Politički komesar 3. bataljona Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda (1915-1943), *Narodni list*, 27. 7. 1972.

⁹³⁰ D. V., Spomen bista Bošku Jokiću, *Narodni list*, 5. studenog 1983. godine.

zbivanja 1990-ih godina. Druga je bista postavljena u čast narodnog heroja Tome Breulja iz Kruševa.⁹³¹ Bista je otkrivena 3. studenog 1987. godine, na dan oslobođenja grada.⁹³² Nalazila se kod mosta, s lijeve strane rijeke Zrmanje. Nestala je početkom 1990-ih godina, a prema nepotvrđenim podacima bačena je u Zrmanju. Nakon Domovinskog rata postojala je inicijativa da se ovaj spomenik ponovno postavi na istom mjestu, no to se do danas nije ostvarilo.⁹³³ Jedini preostali spomenik NOB-a u Obrovcu je spomen-ploča postavljena na jedan privatni objekt 1964. godine, a najvjerojatnije je postavljena na inicijativu članova obitelji Desnica.⁹³⁴

Spomenik obitelji Ive Župana u Kruševu izgrađen je nakon Drugog svjetskog rata, na nekadašnjoj oranici, nedaleko od njihove obiteljske kuće i mjesta na kojemu su ubijeni. Obitelj Župan je strijeljala talijanska vojska 16. srpnja 1943. godine, dan nakon partizanskog napada na obližnju žandarmerijsku stanicu. Ubijeni su prokazani kao suradnici prilikom navedenog napada i strijeljani su po kratkom postupku. Nakon završetka rata sagrađen je spomenik koji se sastoji od pravokutnog prostora, dimenzija 17 x 6 m, ograđenog zidom od velikih kamenih blokova. U središnjem dijelu nalazi se obelisk s imenima žrtava podignut na betonskom postolju izgrađenom u formi grobnice. Uz unutarnji rub ograđenog prostora posađena su stabla čempresa. Spomenik je dugo vremena bio oštećen i zapušten, a ponovno je uređen tek u novije vrijeme.

Tri slične spomen-kosturnice su izgrađene u razdoblju od 1955. do 1975. godine u naseljima Bilišane, Muškovci i Kaštel Žegarski (sl. 109-111). Sve ih je izgradila društveno-politička organizacija SUBNOR-a (*Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata*) iz obrovačkog kraja.⁹³⁵ Sva tri spomenika imaju istu formu natpisa u kojemu se ističe da su izgrađene u čast poginulih boraca NOB-a i slobode, bratstva-jedinstva i socijalizma. Spomen-kosturnica u

⁹³¹ Toma Breulj (1916. – 1985.) je rođen u siromašnoj obitelji u zaseoku Donji Vrkići u Kruševu. Kao maloljetnik je otišao od kuće i najprije se zaposlio kao pastir u Lici. Od tamo je prešao u Rijeku gdje je radio kao pomoćni radnik. Drugi svjetski rat ga je zatekao u Beogradu, gdje se kao lučki radnik istaknuo u borbi za radnička prava i postao član Komunističke partije. Aktivno je sudjelovao u partizanima na vojnim i političkim funkcijama, a u borbama je bio tri puta ranjavan. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 9. listopada 1953. godine. Nakon rata je živio u Zadru gdje je bio dugogodišnji direktor poduzeća *Autotransport*. URL: https://sr.wikipedia.org/sr-el/Tomo_Breulj (posjećeno 28-7-2021).

⁹³² D. Gužvica, Slavlje Obrovčana, *Slobodna Dalmacija*, XLIV (13272), Split, 4. 11. 1987., 5.

⁹³³ Inicijativu o ponovnom postavljanju spomenika iznijela je Udruga antifašističkih boraca, ali nije imala nikakvog odjeka na obrovačkom području: Nives Rogoznica, Vlast ne radi dovoljno na suzbijanju neoustaštva, *Zadarski list*, 19. prosinca 2008. URL: <https://www.zadarskilist.hr/clanci/19122008/vlast-ne-radi-dovoljno-na-suzbijanju-neoustaštva> (posjećeno 27-8-2021).

⁹³⁴ Natpis na ploči glasi: U OVOJ KUĆI SE RODILO SEDAM PARTIZANA I PARTIZANKI – DESNICA DANE, ĐOKO, OLGA, PETAR, SRETANA, MILAN I VUKOSAVA. 1964.

⁹³⁵ SUBNOR je bila krovna društveno-politička organizacija koja je okupljala borce i sve druge sudionike narodnooslobodilačke borbe od 1941. do 1945. godine. Osnovana je 1947. godine i glavna joj je zadaća bila promicanje socijalizma i tekovina NOB-a.

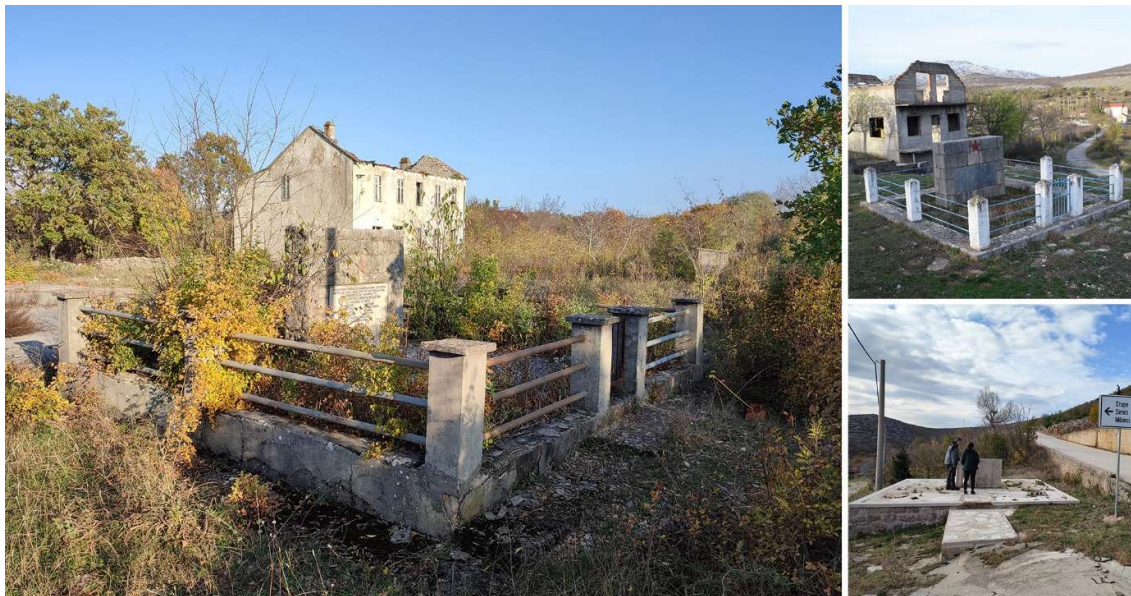
Bilišanima je izgrađena u dvorištu osnovne škole i svečano je otkrivena 27. srpnja 1955. godine. Spomenik se sastojao od ograđenog četverokutnog prostora u kojemu se nalazila kosturnica i manjeg kamenog zida sa spomen-pločom i crvenom zvijezdom petokrakom. Na ploči je latiničnim pismom ispisano šest imena poginulih boraca i mjesta iz kojih su bili porijeklom, a iz ostatka natpisa se saznaje da su u kosturnici sahranjeni i posmrtni ostaci 39 neidentificiranih pokojnika. Spomenik je danas zapušten i obrastao raslinjem, ali na njemu nema tragova namjernog oštećenja. Sličan je spomenik izgrađen na području Muškovaca, u središnjem dijelu naselja, uz glavnu prometnicu na skretanju prema zaseoku Varoš Simića. Spomenik je otkriven 4. srpnja 1965. godine. Sastojao se od od manjeg ograđenog područja četverokutnog oblika, s kosturnicom i četiri čempresa posađena u kutovima. U središnjem dijelu se nalazi veća kamena ploča i kameni stup s petokrakom zvijezdom. Na ploči su ćiriličnim pismom ispisana imena 42 poginula mještana Muškovaca. Spomenik je oštećen tijekom Domovinskog rata na način da je ploča izrešetana s nekoliko desetaka metaka, a zvijezda sa stupa je odlomljena. Trenutno traje obnova spomenika prilikom koje su stari čempresi porušeni.

Treća spomen-kosturnica izgrađena je u centru Kaštel Žegarskog i otkrivena 27. srpnja 1975. godine. Sastoji se od manjeg četverokutnog dvorišta, dimenzija 4 x 4 m, ograđenog zidom i metalnom ogradom. U sredini ograđenog prostora nalazi se pravokutni zid s crvenom zvijezdom petokrakom. Spomenik je podignut u čast poginulim borcima NOB-a. Originalna ploča s natpisom uništena je tijekom Domovinskog rata, a nova ploča je postavljena 20. srpnja 2013. godine. Na ćiriličnom natpisu upisana su imena šest poginulih boraca, od kojih su petorica bili mještani Žegara. Iz natpisa se saznaje da je u kosturnici sahranjeno još 45 neidentificiranih boraca NOB-a. Nedaleko od ovog spomenika, nalazi se spomen-ploča, postavljena na vanjskom zidu jedne zgrade u središtu Kaštela Žegarskog. Ploču su 30. lipnja 1987. godine postavile društveno-političke organizacije Općine Obrovac. Spomen-ploča je postavljena u znak sjećanja na vrijeme od kraja 1943. do rujna 1944. godine, kada je to mjesto bilo sjedište NOB-a za područje sjeverne Dalmacije.

Na položaju između glavne ceste i skretanja za zaseok Pupovci u Medviđi, na mjestu osnivanja Grupe partizanskih jedinica u tom mjestu, bila je postavljen jednostavan spomenik koji se sastojao od manjeg pravokutnog kamenog zida na kojemu je bila postavljena spomen-ploča s natpisom.⁹³⁶ Ploča je uništena tijekom 1990-ih godina, a kameni zid je još uvijek

⁹³⁶ D. Gužvica, T. Kurtović, Na izvoru revolucije, *Slobodna Dalmacija*, XLIV (12865), Split, 15. rujna 1986., 3.

sačuvan. Do početka Domovinskog rata spomenici NOB-u su bili izgrđeni u naseljima Zelengrad, Bogatnik i Krupa.⁹³⁷

*Slike 109-111. Spomen-kosturnice u Bilišanima, Kaštel Žegarskom i Muškovicima
(snimio Š. Vrkić)*

Posljednji spomenik koji je vezan za razdoblje Drugog svjetskog rata je kip fra Ante Pavlova podignut u Kruševu 2019. godine.⁹³⁸ Fra Pavlov je bio kruševački župnik kojega su partizani, zajedno s nekoliko drugih mještana, odveli i zatočili u Kaštel Žegarskom krajem 1943. godine. Početkom iduće godine su streljani i sahranjeni na nepoznatom položaju. Postavljanje kipa 75 godina nakon njegove smrti inicirao je kruševački župnik fra Ivan Nimac.⁹³⁹

⁹³⁷ D. G. Njegovanje revolucionarnih tradicija u obrovačkom kraju. Učenici brinu o spomenicima, *Slobodna Dalmacija*, XLVII (13956), Split, 6. listopada 1989., 16.

⁹³⁸ Fra Ante Pavlov (1905. – 1944.) je rođen u Kaštel Gomilici, gdje je završio osnovnu školu. Franjevačku klasičnu gimnaziju pohađao je u Sinju, a teološki studij je završio na Franjevačkoj visokoj bogosloviji u Makarskoj. Za svećenika je zaređen 1928. godine. Bio je župnik u nekoliko dalmatinskih mjesta, a u Kruševu je službovao od 1935. do 1943. godine. Politički je bio izrazito hrvatski orijentiran, a među mještanima je ostao upamćen po zaslugama za izgradnju vodovoda kojim je voda s izvora Osojnica dovedena u središte sela: U Kruševu postavljen kip fra Ante Pavlova kojeg su partizani mučili i ubili 1944. g., *Zadarski list*, 15. travnja 2019. URL: <https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/regional/u-kruševu-postavljen-kip-fra-ante-pavlova-kojeg-su-partizani-mucili-i-ubili-1944-g-598864> (posjećeno 25-8-2021).

⁹³⁹ Kip je visok 220 cm, postavljen je na manjem kamenom postolju, ispred župne crkve sv. Jurja u Kruševu. Izradio ga je akademskog kipara Maroje Batić, a izliven je u ljevaonici “Ujević” u Zagrebu: U Kruševu postavljen kip fra Ante Pavlova kojeg su partizani mučili i ubili 1944. g., *Zadarski list*, 15. travnja 2019. URL: <https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/regional/u-kruševu-postavljen-kip-fra-ante-pavlova-kojeg-su-partizani-mucili-i-ubili-1944-g-598864> (posjećeno 25-8-2021).

Spomenici vezani za Domovinski rat

Nakon završetka Domovinskog rata na obrovačkom području je postavljen veći broj spomen-obilježja vezanih za događaje iz rata.⁹⁴⁰ Najviše je spomen-ploča koje su poslije rata postavljane na mjestima ili u blizini mjesta na kojima su hrvatski branitelji poginuli u razdoblju od 1991. od 1995. godine. Takve ploče su posebno brojne na predjelu uz Majstorsku cestu u podnožju Tulovih greda. Spomen-ploče su postavljene na stijenama uz samu cestu, jer su točna mjesta pogibije uglavnom na udaljenijim i nepristupačnijim područjima. U unutrašnjosti kapele sv. Franje Asiškog postavljen je spomen-kamen s upisanim imenima 51 poginulog hrvatskog branitelja.⁹⁴¹ Na Svetom brdu na Velebitu hrvatski branitelji su odmah iza rata postavili dvije spomen ploče.⁹⁴²

Slike 112-113. Spomenici hrvatskim braniteljima kod Masleničkog mosta u Maslenici i na Jurinoj glavici u Kruševu (snimio Š. Vrkić)

Više je spomen-ploča postavljeno na području naselja Kruševo, na različitim lokalitetima na kojima su hrvatski branitelji poginuli u ljeto 1991. godine. Spomen-ploče su postavljene na mjestu ili nedaleko od mjesta pogibije, kao na primjer Ivanu Lendiću kod bunara Bukovac,

⁹⁴⁰ Spomen-kapelite koje su izgrađene u spomen na stradale u Domovinskom ratu su obrađene u podpoglavlju *Sveti krajolik*.

⁹⁴¹ T. BARIČEVIĆ, 2002, 381, sl. 11.

⁹⁴² T. BARIČEVIĆ, 2002, 376-378, sl. 7-8.

Vrani Vrkiću na lokalitetu Kod Klana (između zaseoka Marinovići i Donji Vrkići), Ivici Lisici i Srećku Biočiću na brežuljku Jurina glavica (sl. 113) te ostalima na brdu Kosmač i kod zaseoka Bujari.⁹⁴³ Na tim mjestima obitelji i službena izaslanstva odaju počast poginulim braniteljima prigodnim postavljenjem vijenaca, cvijeća i paljenjem svijeća. Ispred župne crkve sv. Jurja u Kruševu podignut je spomen-križ u spomen na sve branitelje koji su poginuli na području Kruševa i sve poginule branitelje i civile koji su podrijetlom iz ovog mjesta.

Na 19. obljetnicu uspostave nekadašnjih Policijskih ispostava u Kruševu i Jasenicama, na mjestima gdje su postojale, postavljene su spomen-ploče 2010. godine.⁹⁴⁴ Monumentalni kameni križ s postoljem je postavljen uz sjevernu stranu Masleničkog mosta 2014. godine (sl. 112). Križ je postavljen u znak sjećanja na hrvatske branitelje poginule u vojno-redarstvenoj operaciji Maslenica 1993. godine.⁹⁴⁵ U dvorištu župne crkve u Medviđi podignut je spomenik mještanima hrvatske nacionalnosti koji su u tom mjestu ubijeni tijekom srpske okupacije 1991. – 1995. godine.

Ostali javni spomenici

Među rijetkim javnim spomenicima na obrovačkom području koji nisu povezani s političkim i ratnim događajima ističe se spomenik dobrotvorki Luciji Jurić Bogatić podignut u središtu Kruševa.⁹⁴⁶ Spomenik se sastoji od brončane biste postavljene na četvrtastom kamenom stupu na kojemu je ispisano ime pokojnice. Bistu je izradio akademski kipar Stipe Grgas iz Rodaljica. Spomenik je postavljen u dvorištu nekadašnje ambulante koja je izgrađena

⁹⁴³ Na nekim se lokalitetima nalaze po dvije spomen-ploče posvećene istom branitelju. Jednu je postavila obitelj ili vojna postrojba, a drugu Grad Obrovac.

⁹⁴⁴ Suzana Bandić, Spomen ploča kao dokaz hrvatske opstojnosti, *Zadraski list*, 21. 4. 2010. URL: <https://www.zadarskilist.hr/clanci/21042010/spomen-ploca-ka-dokaz-hrvatske-opstojnosti> (posjećeno 13-9-2021).

⁹⁴⁵ Kameni križ visok 5 m je izrađen u tvrtki Kamenoklesarstvo Katuša iz Zadra. Križ je postavljen na inicijativu Udruge veterana Vojne policije iz Zadarske županije i veterana Vojne policije Osječko-baranjske županije. Monumentalni križ je postavljen na kamenom postolju, ukrašen je pletrom i uklesanom natpisom „*mirno spavajte u njedrima svoje Hrvatske*”. URL: <http://www.vojna-policija.com/na-sjevernoj-strani-maslenickog-mosta-postavljen-je-križ-velicine-cetiri-metra/> (posjećeno 25-8-2021).

⁹⁴⁶ Lucija Jurić-Bogatić (1893. – 1985.) je rođena u Kruševu, a od 1922. godine je živjela u gradovima Clevelandu i Akronu (Ohio) u Sjedinjenim Američkim Državama. Kao bogata udovica odlučila je dio svojega novca uložiti u rodno Kruševu u kojemu je izgradila ambulantu, ogradni zid groblja, asfaltirala cestu u središtu sela i potpomogla modernizaciju osnovne škole. U Zadru je osnovala fond za školovanje siromašnih učenika i studenata s obrovačkog područja u medicinskim zanimanjima, koji još uvijek djeluje kao Zaklada “Lucija Jurić Bogatić”: Marijana Pintar, Lucija Jurić-Bogatić, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Hrvatski biografski leksikon, URL: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9266> (posjećeno 20-10-2021).

zahvaljujući njenoj financijskoj pomoći. Njegovu su izgradnju financirali mještani Kruševa, a svečano otkrivanje se dogodilo 13. 11. 1969. godine uz prisustvovanje same dobrotvorke.⁹⁴⁷ Ovaj je spomenik jedinstven na obrovačkom području i po tome što je postavljen u čast živuće osobe. Spomen-ploče posvećene ovoj dobrotvorki postavljane su i na objektima koji su građeni uz pomoć njenih donacija, poput zgrade ambulante i ogradnog zida groblja u Kruševu.

Spomen-ploča najpoznatijem hrvatskom iseljeničkom pjesniku Borisu Maruni, posthumno je postavljena na mjestu gdje se nalazila njegova rodna kuća na Podpragu u Jesenicama. Ploču su postavile Matica hrvatska Zaprešić i Općina Jasenice, a svečano je otkrivena dana 25. 9. 2010. godine, u povodu 70 godina pjesnikovog rođenja. Na spomen-ploči se nalaze stihovi iz Marunine pjesme posvećene Velebitu. Spomen-ploča posvećena francuskom glumcu Pierru Briceu postavljena je 2016. godine na Majstorskoj cesti u podnožju Tulovih greda.⁹⁴⁸ Ploča je postavljena na kamenom burobranu, a osim posvetnog teksta na hrvatskom i njemačkom jeziku, sadrži i prikaz glumca u ulozi indijanskog poglavice Winnetoua.⁹⁴⁹ Posljednjih nekoliko godina, na privatnu inicijativu jednog mještanina, na ulazu u mjesno groblje u Kaštelu Žegarskom, postavljena je manja spomen-ploča posvećena serdaru Stojanu Jankoviću (o. 1635. – 1687.) rođenom na području Žegara.

Ostali javni spomenici podignuti u recentnom razdoblju na obrovačkom području posvećeni su isključivo osobama vezanim za vjerski i politički život u Republici Hrvatskoj. Tako je u Maslenici početkom 2012. godine otkriven spomenik prvom hrvatskom predsjedniku dr. Franji Tuđmanu (1922. – 1999.), koji je u funkciji predsjednika pet puta posjetio područje Općine Jasenice. Spomenik je izradio lokalni umjetnik Martin Šoša, u organizaciji Općine Jasenice, ispred čije zgrade je kip postavljen. Kip je izrađen od smjese poliestera i kamene prašine, a postavljen je na postolju od bračkog kamena.⁹⁵⁰ Općina Jasenice je organizirala postavljanje još jednog javnog spomenika, kipa hrvatskog političkog aktivista Zvonka Bušića.⁹⁵¹ Brončani kip,

⁹⁴⁷ A. S., U bukovičkom selu Kruševu – Bista dobrotvorki, *Slobodna Dalmacija*, XXVII (7684), Split, 14. 11. 1969., 5.

⁹⁴⁸ Pierre Brice (1929. – 2015.) je bio francuski glumac i pjevač koji se proslavio ulogama u njemačkim filmovima o indijanskom poglavici Winnetou, koji su znatnim dijelom snimani na obrovačkom području u razdoblju između 1962. i 1968. godine: URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Pierre_Brice (posjećeno 26-8-2021).

⁹⁴⁹ Velimir Brkić, Otkrivena spomen-ploča legendarnom glumcu Pierru Briceu – Winnetouu, *Zadarski list*, 7. 6. 2016. URL: <https://www.zadarskilist.hr/clanci/07062016/otkrivena--spomen-ploca--legendarnom--pierru-briceu---winnetouu> (posjećeno 2-5-2021).

⁹⁵⁰ Velimir Brkić, Tuđmanov spomenik napravljen od poliestera, *Zadarski list*, 27. 4. 2012. URL: <https://www.zadarskilist.hr/clanci/27042012/tudmanov-kameni-spomenik-napravljen-od-poliestera> (24-9-2021).

⁹⁵¹ Zvonko Bušić – Taik (1946. – 2013.) je rođen u selu Gorica u Bosni i Hercegovini. Bio je hrvatski politički emigrant koji je široj javnosti postao poznat nakon otmice putničkog zrakoplova u SAD-u i pogibije američkog policajca koji je pokušao deaktivirati eksploziv koji su otmičari postavili u podzemnoj željeznici. Bušić je zbog toga osuđen na doživotni zatvor, ali je nakon dugogodišnjeg izdržavanja kazne pomilovan 2008. godine, nakon

djelo akademskog kipara Maroja Batića, postavljen je uz obalu Velebitskog kanala u Rovanjskoj.⁹⁵² To je prvi i za sada jedini spomenik posvećen Z. Bušiću, koji je posljednje godine života proveo u Rovanjskoj.

U novije vrijeme na području Grada Obrovca postavljena su dva brončana kipa. Godine 2004. postavljen je brončani kip sv. Jurja ispred župne crkve sv. Jurja u Kruševu. Postavljanje kipa financirao je Grad Obrovac. Tijekom 2017. godine Grad Obrovac je financirao postavljanje kipa bl. Alojzija Stepinca. Brončani kip na kamenom postolju, rad akademskog kipara Vida Vučaka, postavljen je ispred zgrade Zavičajnog muzeja u Obrovcu. Kip je svečano otkriven i blagoslovljen dana 19. ožujka 2017. godine na blagdan sv. Josipa i dan grada Obrovca.

čega je deportiran u Hrvatsku. Jedno je kraće vrijeme nakon povratka bio politički angažiran. Živio je u Rovanjskoj (Općina Jasenice) u kojoj je svoj život okončao samoubojstvom počinjenim dana 1. 9. 2013. godine: URL: https://hr.wikipedia.org/wiki/Zvonko_Bušić (posjećeno 26-8-2021).

⁹⁵² Velimir Brkić, Otkriven prvi spomenik Zvonku Bušiću Taiku, *Zadarski list*, 6. 9. 2015. URL: <https://www.zadarskilist.hr/clanci/06092015/otkriven-prvi-spomenik-zvonku-busicu-taiku> (posjećeno 26-8-2021).

5.8. INDUSTRIJSKI KRAJOLIK

„Naše selo osta raskopano, tko je krivac jako dobro znamo“⁹⁵³

Početak 20. stoljeća začetci industrijske djelatnosti počinju utjecati na promjene u obrovačkom krajoliku. U to vrijeme započinje eksploatacija boksitne rude, a već od ranije je bilo aktivno nekoliko kamenoloma, koji u to vrijeme nisu značajnije utjecali na promjene u krajoliku jer se radilo o proizvodnji manjih količina kamena sa zastarjelim tehničkim sredstvima.⁹⁵⁴ Daleko štetniji učinak imali su rudnici boksita, koji su do kraja stoljeća dramatično utjecali na promjene u obrovačkom krajoliku, a posljedice se toga još uvijek snažno osjećaju. S vremenom se eksploatacija boksitne rude stalno povećavala, a svoj je vrhunac doživjela od kraja 1960-ih do početka 1980-ih godina. Osim velikih rudokopa ovu je industriju pratila i izgradnja ostale infrastrukture koja se nalazi na području Maslenice, Jasenica, Zatona Obrovačkog i Kruševa.

U recentnom razdoblju na obrovačkom se području gradi sve više objekata za proizvodnju električne energije. Najznačajniji je reverzibilna hidroelektrana Velebit na području Muškovaca, otvorena 1984. godine, a posljednjih godina sve je više projekata vjetroelektrana i solarnih elektrana, koje zajedno s pristupnim putovima i dalekovodnim stupovima dodatno mijenjaju karakter obrovačkog krajolika.

5.8.1. Kamenolomi

Iskorištavanje kamena na obrovačkom području je poznato još iz razdoblja austrijske uprave u 19. stoljeću. Manji kamenolomi su postojali i u starijim razdobljima, ali se nije radilo o masovnoj proizvodnji koja bi značajno utjecala na promjene u krajoliku.⁹⁵⁵ Prvi veći kamenolom je otvoren na Velebitu za potrebe gradnje Majstorske ceste ili Carske ceste (1825.

⁹⁵³ Stihovi iz pučke epske pjesme Zvonimira Šarlike iz Jasenica u kojoj optužuje neprijetelje hrvatskog naroda da su otvaranjem rudnika boksita imali namjeru devastirati njihovo mjesto i time ih prisiliti na iseljavanje: Z. ŠARLIJA, 2011, 65.

⁹⁵⁴ Na jednoj fotografiji koju je Radivoj Simonović snimio 1903. godine, vidljiv je manji kamenolom uz desnu obalu Zrmanje, odmah nasuprot središtu Obrovca. Njegovi ostaci više nisu vidljivi jer su na tom mjestu izgrađene obiteljske kuće u vrijeme kada se grad proširivao na desnu obalu rijeke.

⁹⁵⁵ U podnožju brda Umac u Bogatniku otkriven je kamenolom u kojemu su se vadile velike kamene ploče od kojih su se klesali srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci: Š. VRKIĆ – I. KULENOVIĆ – N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2019, 56.

– 1832.), danas Državna cesta D547. Kamenolom je kasnije bio poznat pod nazivom Romanovac.⁹⁵⁶ Nalazi se iznad Podpraga na području naselja Jasenice. U recentnom razdoblju u njemu se eksploatirao arhitektonski kamen – breče *romanovac* i *tulovac*. Otpadni materijal je bacan niz padine brda uz južnu stranu ceste. Unutar eksploatacijskog polja sagrađeno je nekoliko improviziranih građevina i jedan kružni spremnik za vodu (promjera 13 m). Kamenolom trenutno nije u funkciji, ali je tijekom 2022. godine ponovno dodijeljen u koncesiju što je izazvalo veliki interes javnosti jer se radi o području Parka prirode Velebit.⁹⁵⁷ Kamenolom Puča u Jasenicama je otvoren u recentnom razdoblju. Nalazi se uz sjevernu stranu autoceste Zagreb-Split, na nenaseljenom krškom području. U njemu se proizvodi tehničko građevinski kamen, koji se koristi za daljnju proizvodnju betona ili za nasipavanje različitih podloga. Proizvodni pogon zauzima površinu veliku 68000 m² i izrazito je uočljiv u krškom krajoliku.

Na području Kruševa su postojala tri kamenoloma od kojih trenutno ni jedan nije u funkciji. Kamenolom Cvijina gradina se nalazio uz zapadni rub poznatog arheološkog lokaliteta. U njemu su se već u razdoblju prije Prvog svjetskog rata vadili veliki vapnenački blokovi. Ponovna je eksploatacija pokrenuta nakon Drugog svjetskog rata, a prekinuta je krajem 1960-ih godina. Kamenolom je djelomično devastirao arheološki lokalitet što je vjerojatno bilo ključno za njegovo zatvaranje. Drugi se kamenolom nalazio na predjelu Linjača, smješten oko 400 m južno od zaseoka Brkići u Kobljanima. Eksploatacija kamena se vršila u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, a vapnenački su blokovi vađeni na tehnološki zastarjeli način, zbog čega nije došlo do znatnije promjene u krajoliku. Zbog neisplativosti takvog načina rada kamenolom je ubrzo trajno zatvoren. Treći je kamenolom otvoren na Marića glavici iznad zaseoka Marići u Kobljanima. S radom je započeo tijekom 1970-ih godina, a bio je aktivan i početkom 21. stoljeća. Kamen se eksploatira modernim tehnološkim sredstvima na eksploatacijskoj površini od 8000 m², a viškovi kamenog i zemljanog materijala su se odvozili na zapadnu stranu uzvišenja, gdje je stvoren kružni nasip površine od 2000 m², koji dominira okolnim krajolikom. Kamenolom je trenutno neaktivan, ali s važećom koncesijom.⁹⁵⁸

⁹⁵⁶ Prema narodnoj predaji kamenolom je dobio naziv po talijanskom poduzetniku Romanu, koji je bio jedan od graditelja na Majstorskoj cesti, a nakon što nije uspio završiti povjerenu dionicu ceste na tom je mjestu izvršio samoubojstvo: I. ANDROVIĆ, 1909, 178-179.

⁹⁵⁷ Melita Vrsaljko, U srcu Parka prirode Velebit s radom počinje kamenolom, *Faktograf.hr*, 29. rujna 2022. URL: <https://faktograf.hr/2022/09/29/u-srcu-parka-prirode-velebit-s-radom-pocinje-kamenolom/> (posjećeno 15-11-2022).

⁹⁵⁸ Tvrtki Kamen d.o.o. izdana je koncesija za eksploataciju kamenih blokova za građevinu do 31. 12. 2057. godine.

5.8.2. Rudnici boksita

Eksploatacija boksitne rude na obrovačkom području je započela početkom 20. stoljeća. Prvi veći rudokopi su otvoreni na području Kruševa, zatim na području Jasenica, a na kraju su manja eksploatacijska polja otvorena na području Rovanske, Maslenice, Bilišana i Bogatnika. Prve istražne rudarsko-geološke radove proveo je jedan francuski konzorcij 1906. godine.⁹⁵⁹ Istraživanje je vodio inženjer Ante Dešković koji je od obrovačke općine dobio dozvolu za slobodno i besplatno vađenje rude na lokalitetu Crljena zemlja u Kruševu. On je već 1907. godine u Rijeku odvezao dva broda željezne rudače na pokušaje taljenja.⁹⁶⁰ Već tada se smatralo da je obrovački boksit kvalitetniji od onoga koji se u to vrijeme eksploatirao u Francuskoj i masovno izvezio u Njemačku, što je dodatno privuklo strane investitore. Za vrijeme Prvog svjetskog rata austrijske vlasti organiziraju eksploataciju boksitne rude, na čemu rade domaći radnici i ruski ratni zarobljenici, a izvoz se vršio u jednu tvornicu aluminijske u Njemačkoj.⁹⁶¹

Tijekom 1920-ih godina eksploatacija se povećala pod vodstvom društva *Primorski bauxit d. d.* koje je bilo u francuskom vlasništvu. Do 1927. godine glavni kopovi su se nalazili na području Kruševa, gdje je prvi put došlo do sukoba s mjesnim stanovništvom jer je investitor samovoljno širio kopove na općinsko zemljište. Na kraju je postignut dogovor o novčanoj naknadi koju je Kruševo trebalo dobivati od koncesionara po svakoj izvezenoj toni boksita.⁹⁶² Moguće je da je to potaknulo investitore da glavninu svoje djelatnosti prebace na područje Jasenica, na desnoj strani Zrmanje. Odluku je vjerojatno pospješila i velika rudarska nesreća koja se dogodila 16. prosinca 1927. godine, u kojoj je poginulo devet kruševačkih rudara.⁹⁶³ Već do tog je vremena krajolik sjevernog dijela Kruševa bio značajno izmijenjen rudokopima, a bio je izgrađen i put na koji su bile položene tračnice koje su vodile do ukrcajnog mosta na obali Novigradskog mora.⁹⁶⁴ Na području Jasenica i Maslenice izgrađeni su administrativna zgrada, mehaničarska radionica, veliki ukrcajni most, putevi i tračnice do rudokopa.

Početak eksploatacije boksita na jasieničkom području je također započeo na štetu mjesnog stanovništva, o čemu je u to vrijeme pisao obrovački političar Boško Desnica.⁹⁶⁵ Francuski su

⁹⁵⁹ S. VUJEC – R. MARUŠIĆ – K. SAKAČ, 1994, 83.

⁹⁶⁰ Željezne rude u Dalmaciji, *Hrvat – List za pouku, gospodarstvo i politiku*, XIV (41), 12. 06. 1907., 3

⁹⁶¹ S. VUJEC – R. MARUŠIĆ – K. SAKAČ, 1994, 84.

⁹⁶² B. DESNICA, 2008, 510.

⁹⁶³ Velika rudnička nesreća u Kruševu, *Novo doba*, X, 292, Split, 19. prosinca 1929., 5-6.

⁹⁶⁴ Kasnije je na tom mjestu ostao sačuvan toponim Most: B. FINKA, 1960, 443.

⁹⁶⁵ Članak je originalno objavljen u splitskom časopisu *Država* dana 5. studenog 1927. godine, a ponovno je objavljen u sabranim djelima B. Desnice koje je priredio Milorad Savić: B. DESNICA, 2008, 509-512.

investitori prilikom dolaska na područje Jasenica mještanima obećali izgradnju velike škole za tkalje. No, čim su pravno osigurali svoje poslovanje odmah su zaboravili na svoja obećanja te su se počeli ponašati kolonijalistički, na način da su već prije potpisivanja ugovora na općinskom zemljištu izgradili skladište, barutanu, spremnik za vodu, ukrcajni most i tračnice za vagone. Smatrajući da će francusko društvo oduzeti stanovnicima Jasenica ogroman pašnjak, od kojega su do tada živjeli desetci obitelji te da će za gotovo beznačajnu svotu samo ostvarivati milijunske prihode, Desnica se pitao: “...može li državna vlast da mirno gleda kako se jedno naše selo, jedno od najsiromašnijih naših sela eksploatiše na jedan tako bezdušan, tako ciničan način, da se iz njegove utrobe izvlače milionske vrijednosti, da se njegovo zemljište formalno otima, a njemu za sve to pruža odšteta, koja nije odšteta već poruga.”⁹⁶⁶ Nemoćni u birokratskoj borbi protiv moćne strane kompanije, neki su mještani Jasenica odlučili posegnuti za radikalnijim metodama, kao što je bilo uništenje rudarskog skladišta eksploziva.⁹⁶⁷ Sva je rudarska infrastruktura iznenada napuštena 1929. godine kada su na obrovačkom području okončane sve rudarske aktivnosti, a kao glavni razlog za to najvjerojatnije je bio slabija kvaliteta boksitne rude.⁹⁶⁸

Skromna eksploatacija boksitne rude na obrovačkom području je nastavljena tek 1955. godine, najprije pod vodstvom rudnika u Drnišu, a vrlo brzo posao preuzima lokalna uprava u Obrovcu.⁹⁶⁹ Od 1969. godine drniški rudnici dolaze pod upravu Obrovca, koji na taj način preuzima ulogu dalmatinskog rudarskog središta. Rudarstvo je na obrovačkom području doživjelo procvat od 1962. godine, kada je osnovana kompanija *Jadral* (Jadranski aluminijski rudnik), koji je kasnije promijenio naziv u *Dalmatinski rudnici boksita*.⁹⁷⁰ Od tada je proizvedeno 9 000 000 tona boksita koji se većinom izvezio na područje SSSR-a (Ukrajina).⁹⁷¹ Sve do kraja 1970-ih godina prevladavala je eksploatacija površinskih kopova, a od tad se više ulaže u skuplji i teži jamski kop, poput jama Krš III-IV u Kruševu i Čukovac-Grižinica u Jasenicama.⁹⁷² Za razliku od ranijih razdoblja, tijekom 1980-ih godina u ovim je rudnicima iskopavanje bilo potpuno mehanizirano. Rudarska je industrija preporodila siromašni obrovački kraj, a Jadral je bio značajan gospodarski subjekt na području cijele sjeverne Dalmacije. Na vrhuncu su

⁹⁶⁶ B. DESNICA, 2008, 511-512.

⁹⁶⁷ B. DESNICA, 2008, 512.

⁹⁶⁸ S. VUJEC – R. MARUŠIĆ – K. SAKAČ, 1994, 84.

⁹⁶⁹ S. VUJEC – R. MARUŠIĆ – K. SAKAČ, 1994, 84.

⁹⁷⁰ DALMATINSKI RUDNICI, 1987, 5.

⁹⁷¹ DALMATINSKI RUDNICI, 1987, 5-6.

⁹⁷² DALMATINSKI RUDNICI, 1987, 6-7.

proizvodnje zapošljavali više stotina domaćih radnika, a profitom ostvarenim od izvoza boksitne rude građena je moderna infrastruktura u Obrovcu.⁹⁷³

Ozbiljan udarac rudarskoj djelatnosti zadala je neuspješna epizoda s otvaranjem tvornice glinice na području Zatona Obrovačkog. Aluminijska je industrija smatrana glavnim pravcem industrijskog razvoja čitave Dalmacije. Proizvodnja aluminijske trebala je biti vrhunac razvoja obrovačkog kraja, no taj se projekt vrlo brzo pretvorio u najveći gospodarski propašaj, zbog kojega je Obrovac postao simbol za propalu investiciju na području cijele države. Zatvaranje tvornice je nanijelo veliku štetu Općini Obrovac, a zbog propasti tvornice moralo se osnovati novo poduzeće Dalmatinski rudnici boksita.⁹⁷⁴ Domovinski rat je okončao eksploataciju boksitne rude i donio kraj rudarske djelatnosti na cijelom obrovačkom području.

Kao posljedica dugotrajne eksploatacije na obrovačkom području je ostalo više od dvadeset rudokopa, od kojih su mnogi bili otvoreni kopovi ogromne površine. Na području Kruševa veći su rudokopi postojali na lokalitetima: Grabi, Vlačine, Velika gradina, Blizanac, Stari gaj, Punta Miljanića/Miljanića stanovi, Jurice-Gornja ograda, Torine, Brčić, Lazinovac, Njivice i Karamarkuše. Na području Jasenica veliki su se rudokopi nalazili na lokalitetima Kosa, Gromila, Križ, središte Jasenice (sl. 116), Bonikuša i Dračevac (Ćukovac).⁹⁷⁵ Na području Maselenice rudokop je postojao na predjelu Topla torina. Na području Rovanjске rudokopi su postojali na lokalitetima Rovanjска Bužanjuša i Duge njive. Na području Bilišana veliki rudokop se nalazio kod zaseoka Kljakovača i nekoliko manjih u istočnom podnožju susjednog brda Kosa Brkaševa. Manji je rudokop postojao na lokalitetu Krčevine u Bogatniku.

Saniranje velikih rudokopa najčešće je provedeno na način da su oko rudarskih iskopa izgrađeni jednostruki suhozidi, posve nalik zidovima tradicionalnih suhozidnih ograda. U međuvremenu je više rudokopa pretvoreno u ilegalne i legalne deponije otpad. Veliki rudokop Kljakovača u Bilišanima je godinama bio deponij na koji je dovožen otpad s područja Grada Obrovca. Tijekom 2020. godine taj je lokalitet saniran, a na njegovom je mjestu izgrađen suvremeni deponij. Veći rudokop na predjelu Brčić u Kruševu je pr otpunosti zatrpan jer je talijanska tvrtka Fassa d. o. o. 2003. godine kupila to zemljište za potrebe gradnju tvornice žbuke, koja se još uvijek nije realizirala. Ista je tvrtka kupila Dalmatinske rudnike boksita s

⁹⁷³ U razdoblju uoči Domovinskog rata u rudarskoj je industriji bilo zaposleno preko 600 radnika, većinom s obrovačkog područja: DALMATINSKI RUDNICI, 1987, 41.

⁹⁷⁴ DALMATINSKI RUDNICI, 1987, 7.

⁹⁷⁵ Veliki rudokop u sjevernom podnožju brda Dračevac se smatrao najvećim ležištem boksita na području čitave Dalmacije. Tijekom 1950-ih godina eksploatacija je provedena plitkim rudarskim oknima i rovovima, da bi se u idućim desetljećima iskop spustio na više od 65 m dubine: S. VUJEC – R. MARUŠIĆ – K. SAKAČ, 1994, 85.

devet eksploatacijskih polja i dobila dugogodišnju koncesiju za eksploataciju mineralnih sirovina na eksploatacijskom polju boksita “Kruševo”. To je najveći rudokop smješten uz lijevu obalu Zrmanje, čiji se veliki iskopi za sada koriste samo za proizvodnju šljunka kojim se nasipavaju ceste. Kao veliki deponij otpada još uvijek se koristi rudokop u podnožju Dračevca u Jasenicama (sl. 114-115), a većina ostalih rudokopa također služi kao mjesto ilegalnog odlaganja otpada.

Slika 114-115. Otpad u rudokopu Čukovac-Grižinica u Jasenicama (snimila N. Kulenović)

Osim rudokopa eksploatacija boksitne rude je dovela do izgradnje drugih industrijskih objekata koji su dosta utjecali na promjene u obrovačkom krajoliku. To su utovarni mostovi na obali Novigradskog mora u Kruševu i Maslenici. Posebno je ovaj kod Masleničkog mosta devastirao veću površinu, koja još uvijek nije sanirana. Zatim izgradnja tvornice glinice Jadral na predjelu Bravar u Zatonu Obrovačkom. Osim velikog tvorničkog postrojenja, koje je danas većim dijelom sanirano, veliki problem su ostali bazeni lužine čiji je pokušaj sanacije propao zbog gospodarskog kriminala.

Veći je pogon za potrebe rudarske industrije bio izgrađen uz istočnu stranu Vulića Doca u Jasenicama, gdje je devastirana površina od 30000 m². Ovaj je lokalitet jedini do sada prodan privatnim investitorima koji su na njemu odlučili pokrenuti turističku djelatnost.⁹⁷⁶

⁹⁷⁶ Matea Magaš, Mladi bračni par odlučio je napraviti veliki životni zaokret i na ostacima poznate dalmatinske tvornice i rudnika pokrenuti nesvakidašnji biznis. Ovo je priča o njihovu uspjehu, *Slobodna Dalmacija*, 13.

5.8.3. RHE Velebit

Prvi veći energetska projekt na obrovačkom području bila je Reverzibilna hidroelektrana Velebit, uz desnu obalu Zrmanje na području naselja Muškovci. Izgradnja je elektrane dovršena 1984. godine. Izgradnja je ovog kompleksa imala značajan utjecaj na obrovački krajolik, jer su osim proizvodnih pogona izgrađeni i umjetno akumulacijsko jezero i veliki tlačni cjevovod. Umjetno jezero nazvano Razovac je nastalo pregradnjom doline rijeke Zrmanje na položaju ispod brda Gradina u Muškocima. Dimenzije ovog umjetno stvorenog jezera su 1 x 0,3 km, a ukupna površina mu iznosi 3000 m² (sl. 118). Jezero je potopilo nekadašnje poljoprivredno područje koje je nosilo stari naziv Lug, kao i dijelove novovjekovnog naselja Zavodane? (*Villa Zavagnani*).

Uz sjevernu obalu jezera izgrađena je strojarnica i ostala postrojenja reverzibilne hidroelektrane. S njima je povezan veliki tlačni dovodni cjevovod čiji se nadzemni dio proteže po južnoj velebitskoj padini do nadmorske visine od 510 m. Na tom je mjestu povezan s tunelskim betonskim tlačnim cjevovodom koji vodi do umjetne akumulacije na području naselja Štikada u Lici. Nadzemni cjevovod je izgrađen od aluminijske i oslonjen na betonske nosače. Dužina mu iznosi 2108 m, a promjer od 3 do 3,9 m (sl. 119).⁹⁷⁷

5.8.4. Vjetroelektrane

Do sada su na Obrovačkom području izgrađene dvije vjetroelektrane, a postoje planovi za izgradnju nekoliko novih. Prva se nalazi na području naselja Kruševo (Grad Obrovac), a druga na graničnom području naselja Jasenice i Zaton Obrovački (Općina Jasenice). Vjetroelektrana Zelengrad-Obrovac se nalazi na brdu Orljak u Kruševu. Sastoji se od ukupno 14 vjetroturbina (*vjetrenjača*), trafostanice, dalekovoda duljine 9,6 km i pristupne ceste i putove. Izgrađena je na nenaseljenom brdskom području, koje je u prošlosti korišteno kao seoski pašnjak. Prije izgradnje vjetroelektrane, na tom su području jedine značajnije strukture bile malobrojne

Listopada 2022. URL: <https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/s-mora-i-kraja/mladi-bracni-par-odlucio-je-napraviti-veliki-zivotni-zaokret-i-na-ostacima-poznate-dalmatinske-tvornice-i-rudnika-pokrenuti-nesvakidasnji-biznis-ovo-je-prica-o-njihovu-uspjehu-1231991> (posjećeno 20-11-2022).

⁹⁷⁷ Leo Jerkić, *Reverzibilna hidroelektrana Velebit*, Subota, 20. Studeni 2010. URL: <https://www.obnovljivi.com/obnovljivi-izvori-energije-u-regiji/271-reverzibilna-hidroelektranavelebit?showall=1> (posjećeno 24-8-2021).

suhozidne ograde i nekoliko prapovijesnih kamenih tumula od kojih su tri istražena u sklopu zaštitinih arheoloških istraživanja koji su prethodili izgradnji.

Slike 116-117. Rudokopima raskopano središte Jasenica i vjetroelektrana na brdu Orljak u Kruševu (snimila N. Kulenović)

Slike 118-119. Reverzibilna hidroelektrana Velebit u Muškovcima (snimila V. Glavaš)

Druga se vjetroelektrana nalazi na graničnom području Jasenica i Zatona Obrovačkog. U prvoj fazi je izgrađeno pet vjetroturbina razmještenih uz sjevernu stranu dvaju bazena s lužinom preostalih od nekadašnje tvornice glinice Jadral. Za razliku od kruševačke vjetroelektrane, koja je izgrađena na netaknutom brdskom području, Vjetroelektrana Jasenice je izgrađena na ravnom zemljištu koje je već ranije bilo potpuno degradirano ranijom industrijskom djelatnošću. Donji dio vjetroturbina je obojan različitim nijansama zelene boje jer ih se na taj način nastojalo bolje uklopiti u krajolik.

5.8.5. Solarne elektrane

Jedina solarna elektrana na obrovačkom području do sad izgrađena je ona na prostoru bivše tvornice glinice Jadral u Zatonu Obrovačkom. U međuvremenu su pokrenuti postupci za ishodenje dozvola za više drugih solarnih elektrana na području Općine Jasenice i Grada Obrovca. Ova je solarna elektrana izgrađena na potpuno devastiranom području od ranije industrijske djelatnosti i primjer je kako se potpuno degradirani krajolik može ponovno iskoristiti za novu industrijsku djelatnost bez trošenja novog prostora. Za razliku od ove elektrane, sve ostale se planiraju graditi na krškim općinskim ili državnim zemljištima na području naselja Jasenice, Kruševo i Gornji Karin.

5.9. VOJNI KRAJOLIK

U ovom su poglavlju obrađeni specifični objekti i intervencije u krajoliku koje su povezane s vojnim ili ratnim djelovanjem. Uglavnom se radi o objektima koji su nastali kao rezultat ratnih zbivanja tijekom razdoblja Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata, a iznimka je samo jedan lokalitet za koji se smatra da potječe iz međuratnog mirnodopskog razdoblja, odnosno da je nastao tijekom vojnih vježbi. Do unatrag nekoliko godina ni jedan od navedenih objekata nije bio predmet znanstvenog interesa ni bilo kakvih drugih istraživanja. Vojni objekti su prepušteni propadanju i na nijedan način nisu bili zaštićeni, a pojedini su čak namjerno uništeni, poput nedavno uklonjenih betonskih bunkera na utvrđi Fortica u Obrovcu.

5.9.1. Vojni objekti iz Drugog svjetskog rata

Tijekom razdoblja Drugog svjetskog rata na obrovačkom području su se odvijale različite vojne operacije, posebno u razdoblju od 1941. do 1944. godine, kada su tu bile stacionirane talijanska i njemačka vojska. Od domaćih snaga u borbama su sudjelovale partizanske, četničke i ustaško-domobranske postrojbe. Iz tog razdoblja potječe nekoliko većih lokaliteta na kojima se nalaze ostaci značajnijih vojnih objekata, koji su još uvijek jasno vidljivi u krajoliku i niz manjih položaja koji su razasuti na brojnim lokalitetima diljem obrovačkog područja. Najznačajniji lokaliteti su Veliko Greblje u Bilišanima i područje u neposrednoj okolini grada Obrovca, točnije na predjelima Zidine u Zatonu Obrovačkom, Talijanka, Njivice i Podine na graničnom području Kruševa i Obrovca.

Među bolje očuvanim vojnim lokalitetima ističe se Veliko Greblje (333,7 m/nv) kod zaseoka Guglete i Oluići u Bilišanima (sl. 120-122).⁹⁷⁸ Radi se o najistaknutijem brežuljku na krškoj zaravni, na kojemu su sačuvani ostaci vojnog kompleksa koji je izgradila talijanska vojska početkom Drugog svjetskog rata. Iz povijesnih dokumenata je poznato da je na ovom položaju bio stacioniran jedan pješadijski vod talijanske vojske.⁹⁷⁹ Ovaj položaj je utvrđen s ciljem da održava komunikaciju između Obrovca i Kaštela Žegarskog u kojemu su početkom

⁹⁷⁸ Lokalitet je poznat u arheološkoj literaturi kao mjesto pronalaska novovjekovnih grobova ukopanih u prapovijesni tumul: A. COLNAGO – J. KEIL, 2008, 142.

⁹⁷⁹ O. EGIĆ, 1987, 26.

rata također bili smješteni manji odredi talijanske vojske.⁹⁸⁰ Kompleks obuhvaća središnji dio brežuljka i njegovo jugozapadno podnožje. Na povišenom dijelu nalaze se različiti vojni objekti, poput betonskih bunkera, rovova i manjih zaklona. Rovovi, koji su nerijetko ukopani u kamenu živcu, protežu se uz rubove kompleksa i između pojedinih objekata u središnjem dijelu. U vanjski rov ugrađeni su manji i veći zakloni.

Od bunkera se ističu dva velika betonska bunkera, smještena na sjevernom rubu kompleksa. Cjelovito su očuvani, jedino im je probijena betonska kupola. Izduženog su oblika, dimenzija 7 x 4 m, s ulazom na stražnjoj strani i uskim otvorom na prednjoj strani za mitraljesku paljbu. U unutrašnjem dijelu kompleksa postojali su različiti vojni objekti, od kojih su neki bili ukopani u dva velika kamena tumula iz prapovijesnog razdoblja. U jugozapadnom se podnožju nalazio hidrološki objekt Veliki bunar koji je također bio dio vojnog kompleksa, ali nije poznato da li je u tom obliku postojao prije izgradnje kompleksa.⁹⁸¹ Oko 30 m istočno od bunara sačuvani su ostaci triju izduženih betonskih građevina u kojima su najvjerojatnije bile vojničke spavaonice. Građevine su postavljene na način da sačinjavaju manje dvorište koje je bilo otvoreno samo prema jugozapadnoj strani. Lokalitet nije znatnije devastiran novijim gradnjama, osim izgradnje protupožarne osmatračnice i pristupnog puta do nje.

Na brdu Fortica u samom središtu Obrovca sve do nedavno su bila sačuvana tri betonska mitraljeska bunkera (sl. 125-126), a na starijim fotografijama je vidljivo da je nekada postojao četvrti identični bunker. Ovi su bunker bili izgrađeni na ostacima srednjovjekovne/novovjekovne utvrde, odnosno bili su prslonjeni uz urušene bedeme utvrde na sjevernoj, zapadnoj, južnoj i jugoistočnoj strani. To su bili manji betonski bunker s kupolom na vrhu, s manjim ulazom i širokom horizontalno postavljenim otvorom na vanjskoj strani. Bunker na jugoistočnoj strani je prije više desetljeća uništen pod nepoznatim okolnostima. Preostala tri su uništena posljednjih nekoliko godina u sklopu konzervacije ostataka utvrde koju provodi Grad Obrovac. U početnoj fazi radova koji se odvijaju svake godine potpuno su uništeni betonski bunker.

⁹⁸⁰ Tamo nisu sačuvani vojni objekti, osim što je vidljivo da je novovjekovna kula Kulina bila prilagođena za vojne potrebe.

⁹⁸¹ Hidrološki objekt na ovom položaju je prvi put označen na austrijskim topografskim kartama s kraja 19. stoljeća.

Slike 120-122. Vojni kompleks na lokalitetu Veliko Greblje u Bilišanima (snimio I. Kulenović)

Osим mitraljeskih bunkera na utvrđi, Obrovac je bio dobro zaštićen vojnim položajima razmještenim iznad kanjona Zrmanje. Na taj je način bio onemogućen slobodan pristup gradu, koji se nalazio u kanjonu, na nepovoljnom položaju u odnosu na moderni način ratovanja. Podatci o sačuvanim strukturama su manjim dijelom dobiveni terenskim pregledom, a većim dijelom analizom avionskih snimaka nastalih 1944. godine.⁹⁸² Iznad samog kanjona, na desnoj strani Zrmanje, na lokalitetu koji se danas naziva Talijanka, nalazio se trokutasti vojni objekt površine 6000 m². Cijeli je prostor bio ograđen suhozidom, a na kutovima su mu bili izgrađeni betonski bunkeri koji su u potpunosti uništeni pod nepoznatim okolnostima. Cjelovito je sačuvan samo bunker na sjevernoj strani, koji je isturen iznad kanjona, s pogledom na grad Obrovac.⁹⁸³ Na gornjoj se etaži nalazi betonsko postolje za mitraljesko naoružanje i manji horizontalni otvori. Unutar vojnog kompleksa nalazilo se više različitih objekata, od kojih su neki bili zidani kamenom i betonom, a mnogi su bili povezani rovom koji je većim dijelom bio iskopan u živoj stijeni. Tijekom terenskog pregleda utvrđeno je da su ovaj kompleks koristile srpske postrojbe tijekom Domovinskog rata. Na to ukazuju manji suhozidni zakloni izgrađeni

⁹⁸² Radi se o dvije avionske snimke koje su saveznički zrakoplovi snimili 18. svibnja 1944. godine. Fotografije se čuvaju u tvrtki Geodetski zavod d. d., Ruđera Boškovića 20, 21000 Split.

⁹⁸³ U sklopu uređenja turističke staze kroz stari dio grada Obrovcia od raslinja je očišćena jedna staza koja vodi do bunkera nad kanjonom, koji bi trebao poslužiti kao gradski vidikovac. Za bunker se koristi naziv Talijanka ili Talijanska kula.

na rubovima kompleksa i dva veća ukopa u središnjem dijelu, koji su mogli biti korišteni kao minobacački položaji.

Jugozapadno od ovog lokaliteta se nalazio veliki vojni kompleks poznat pod nazivom Njivice.⁹⁸⁴ Ovaj kompleks je dosta lošije očuvan jer je preko njega izgrađeno nekoliko suvremenih prometnica, poput državne ceste (D27) i županijske ceste (Ž6026). Osim toga, na tom je području izgrađeno više obiteljskih kuća,⁹⁸⁵ industrijskih pogona i skladišta, vodosprema i prostor za stočni sajam. Ovaj vojni kompleks se originalno protezao na površini od 700 x 400 m, zauzimajući površinu od najmanje 13000 m². Najbolje je sačuvan južni rub kompleksa, gdje su dobro vidljivi ogradni suhozid, ostaci zidanih objekata u unutrašnjosti i betonski bunker i smješteni na rubovima kompleksa (sl. 123-124). Južna polovica je bila ograđena niskim suhozidom i najvjerojatnije bodljikavom žicom, a djelomično su iskorištene već postojeće suhozidne ograde, posebno na zapadnoj strani, gdje su u ogradu bili uklopljeni mitraljeski bunker i manji suhozidni zakloni. Samo je jedan betonski mitraljeski bunker cjelovito sačuvan, dok su svi ostali uništeni pod nepoznatim okolnostima. U središnjem dijelu ovog kompleksa nalazile su se tri betonske barake, postavljene na sličan način kao one u Bilišanima i prilagođene lakšoj obrani.⁹⁸⁶ Barake su u potpunosti porušene u razdoblju neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata.

Na desnoj strani Zrmanje, na platou iznad Obrovca, na predjelu zapadno od zaseoka Jokići-Zidine, bio je izgrađen vojno-obrambeni sustav koji se sastojao od isprekidanog obrambenog suhozida u kojemu su bili izgrađeni vojni zakloni i niza različitih vojnih objekata smještenih s njegove unutarnje strane. Cijeli se sustav protezao u dužini od 700 m. Izgrađen je s ciljem sprječavanja pristupa gradu sa zapadne i sjeverne strane. Ostaci se objekata nalaze na ravnom krškom području, na kojemu se kasnije nije dogodila izgradnja značajnije infrastrukture. Zbog toga su ove vojne strukture relativno dobro sačuvane, ali su obrasle niskim raslinjem i na terenu nisu jasno uočljive. Najbolja je vidljivost ovih objekata na avionskim snimcima nastalim 1944. godine. Na istim se snimkama jasno razaznaje da je područje oko svih utvrđenih položaja bilo

⁹⁸⁴ Toponim se prvotno odnosio na manje poljoprivredne čestice u vlasništvu stanovnika obližnjeg zaseoka Jurjevići u Karlovcu, a kasnije se proširio na cijelo područje južno od Obrovca. Dio vojnog kompleksa na južnoj strani se nalazi na predjelu koji nosi naziv Podine.

⁹⁸⁵ Sjeverni je dio vojnog kompleksa parceliran tijekom 1980-ih godina, kada je bilo predviđeno širenje grada na to područje jer je svo zemljište u kanjonu već bilo iskorišteno za izgradnju.

⁹⁸⁶ U jednom partizanskom izvještaju od 11. srpnja 1943. godine, navodi se da je u Obrovcu smješteno: „400 Talijana, među njima 70 artiljeraca i 150 ljudi u radničkom bataljonu, 18 karabinjera, 20 pontonera i 14 finanaca. Kod baraka su 3 topa i 11 bunkera sa po jednim teškim mitraljezom i pored toga ima 6 puškomitraljeza na barakama. U Obrovcu na tornju su 4 bunkera sa po jednim teškim mitraljezom.“: ZBORNIK, 1956, 105.

ogoljeno, odnosno na njemu je namjerno posječena sva vegetacija radi bolje preglednosti u slučaju neprijateljskog napada. Svi su objekti građeni suhozidnom tehnikom, a veći pravokutni objekti uz unutarnju stranu zida bili su djelomično ukopani i imali su improvizirane krovove od crijepa.⁹⁸⁷

Slike 123-124. Betonski bunkeri na lokalitetu Podine u Kruševu (snimio I. Kulenović)

Slike 125-126. Betonski bunker na Fortici u Obrovcu prije i poslije rušenja (snimio Š. Vrkić)

⁹⁸⁷ Na jednom je mjestu utvrđeno da su objekti bili uništeni ili oštećeni gradnjom vojnih položaja tijekom Domovinskog rata.

Na istim se snimkama naziru ostaci polukružnog suhozida koji u dužini od 1 km zatvara područje oko naselja Jokići-Zidine i Jokići-Kučari (Zaton Obrovački), a na dva se mjesta u njegovoj strukturi naziru manji objekti, poput vojnih zaklona ili stražarnica. Struktura se na više mjesta siječe sa zidovima suhozidnih ograda zbog čega je izvjesno da potječe iz nekog starijeg razdoblja.

Nakon kapitulacije Kraljevine Italije u rujnu 1943. godine, navedene je položaje preuzela njemačka vojska. Iz povijesnih dokumenata saznajemo da su svi vojni položaji bili iskorišteni za obranu Obrovca tijekom listopada 1944. godine. Napad na grad su organizirale postrojbe Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije u sklopu većih akcija za oslobođenje Dalmacije. Iz dokumenata saznajemo da je osim niza betonskih bunkera i drugih vojnih objekata, prilaz gradu bio onemogućen žičanom preprekom (bodljikava žica) i nagaznim minama, koje su najčešće bile postavljane na mjesta koja nisu mogla biti pokrivena mitraljeskom paljbom. Nakon nekoliko neuspjelih napada, u kojima je korištena i skromna artiljerija, partizanske su postrojbe odustale od pokušaja osvajanja grada. Uskoro je Obrovac oslobođen bez borbe 3. studenog 1944. godine jer su se njemačke i četničke postrojbe prethodnog dana same povukle u smjeru Gračaca.⁹⁸⁸

5.9.2. Vojni objekti iz mirnodopskog razdoblja

Na manjem uzvišenju Čosina glavica u naselju Nadvoda nalazi se neobična suhozidna struktura elipsoidnog oblika s jednim krakom koji se spušta prema naselju i rijeci Zrmanji. Na zračnim i satelitskim snimkama se moglo razaznati da se znatan dio strukture sastoji od niza povezanih manjih suhozidnih građevina, za koje nije bilo dostupnih analogija, niti ih se moglo vremenski odrediti samo na osnovu položaja i izgleda. U međuvremenu su zadarski arheolozi dva puta izvršili terenski pregled navedenog lokaliteta. U oba je slučaja istaknuta mogućnost da se radi o lokalitetu vezanom za vojne aktivnosti, nastalom u novijem razdoblju.⁹⁸⁹ Lokalitet je elipsoidnog oblika, dimenzija 108 x 66 m, dok se nastavak prema južnoj strani može pratiti u dužini većoj od 100 m, sve do nadomak ceste Nadvoda – Krupa. Cijela se struktura sastoji od

⁹⁸⁸ Detaljnije o borbama za Obrovac vidi u: ZBORNIK DOKUMENATA, 1966, 407-412.

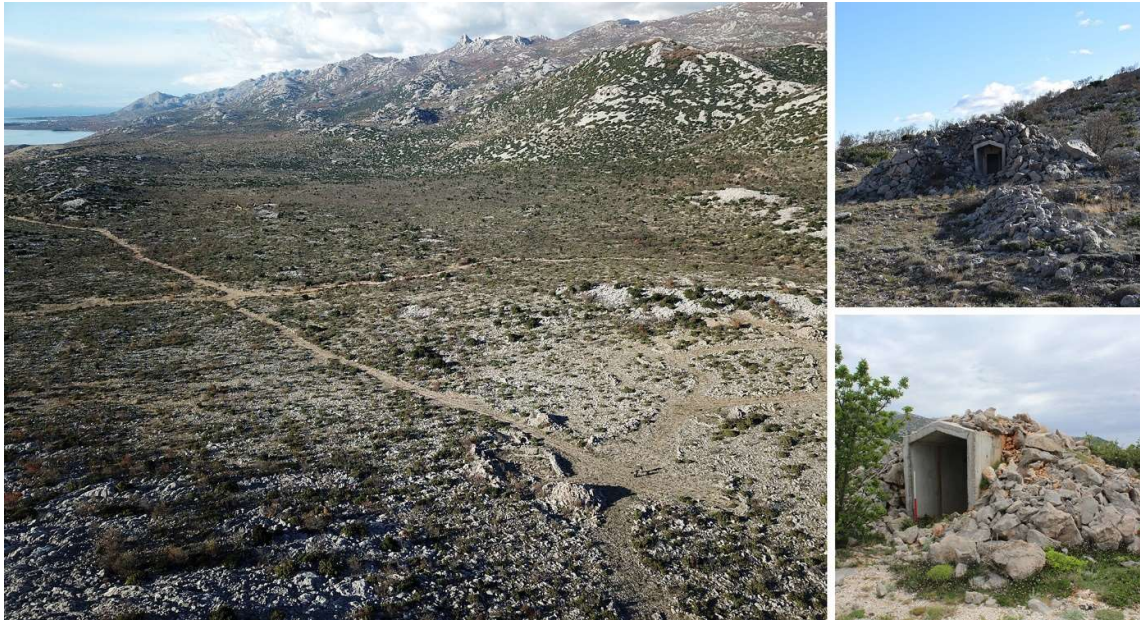
⁹⁸⁹ M. Vuković zaključuje da nije moguće odrediti radi li se o arheološkim ili recentnim stukturama, niti je moguće odrediti da li su korištene za stočarstvo ili su nastale kao posljedica vojnih i ratnih djelovanja: M. VUKOVIĆ, 2018, 60; M. Jurjević i M. Ilkić smatraju da su recentne četvrtaste strukture načinjene od starijeg suhozidnog bedema: M. JURJEVIĆ – M. ILKIĆ, 2020, 23-24, sl. 21-22.

nekoliko desetaka različitih suhozidnih objekata, manjih dimenzija, najčešće četverokutnog oblika, ali ima i elipsoidnih i polukružnih. Posebno je dobro sačuvana jugozapadna strana, gdje se jasno razaznaje niz četvrtastih prostorija (2 x 2 m) s unutarnje strane, koje su povezane zajedničkim vanjskim zidom. Slično je i na istočnoj strani, s tim da je ona znatno lošije očuvana. Zid je samo na sjevernoj strani kompaktan (širok od 2,5 m) i u strukturi nema jasno vidljivih objekata. Struktura je prilikom izgradnje dalekovodnog stupa manjim dijelom oštećena na južnoj strani.

U središnjem se dijelu nalazi kameni tumul iz prapovijesnog razdoblja, a nedaleko od njega je vidljiv recentni suhozidni objekt elipsoidnog oblika. Cijela je struktura jasno vidljiva na avionskim snimkama nastalim prije 1968. godine, što je za sada najstariji dokaz njenog postojanja. Kao najizglednija mogućnost čini se da je struktura nastala kao rezultat vojne vježbe koju je JNA provela na ovom području tijekom 1950-ih ili 1960-ih godina. No, još uvijek nije moguće isključiti ni da je nastala za vrijeme ratnih djelovanja tijekom Drugog svjetskog rata.

5.9.3. Vojni objekti iz Domovinskog rata

U nekoliko navrata tijekom trajanja Domovinskog rata (1991. – 1995.) na obrovačkom području se su odvijali intenzivni vojni sukobi. Prvi sukobi su se događali tijekom ljeta 1991. godine na području Kruševa i Jasenica, a vođeni su između hrvatskih vojnih i policijskih snaga s jedne strane i vojske JNA i postrojbi pobunjenih Srba s druge strane. U to se vrijeme nisu dogodile značajnije intervencije u krajoliku, kao ni ratna stradanja postojeće infrastrukture, dijelom zbog kratkotrajnosti sukoba jer su se slabije naoružane hrvatske snage u potpunosti povukle s obrovačkog područja već početkom rujna 1991. godine. Značajnije intervencije u krajoliku su se dogodile od siječnja 1993. godine, nakon hrvatske vojno-redarstvene operacije Maslenica (“Gusar”), kojom je oslobođen dio zadarskog zaleđa. Na obrovačkom području su pod hrvatski nadzor došla naselja Maslenica, Rovanjska i Jasenice. Na potezu od kanjona rijeke Zrmanje do vrhova Velebita je uspostavljena nova linija razgraničenja. Hrvatska vojska se od samog početka utvrdila na položajima Pariževačka glavica i zaseoku Rupine (Marune), zatim na visinskim položajima Velika i Mala Bobija te na vršnim zonama oko Tulovih greda i Malog Alana.

Slike 127-129. Vojne strukture iz Domovinskog rata na području Jasenica (snimili I. Kulenović; Š. Vrkić)

Najčešće intervencije koje su se događale u krajoliku su bile strojno probijanje brojnih makadamskih puteva na velebitskom području, izgradnja vojnih objekata (bunker, grudobrani, zidani objekti i dr.) (sl. 127-129) i postavljanje minskih polja na liniji razgraničenja. Ove intervencije su se često odvijale na nenaseljenom krškom području zbog čega su vojne strukture dobro vidljive, te su, uz ostatke starijih suhozidnih ograda i pastirskih nastambi, često jedine antropogene strukture vidljive u krajoliku.

Vrste sačuvanih vojnih objekata su dosta različite jer se često radi o improviziranim građevinama, poput manjih grudobrana koje su vojnici na brzinu sazidali od dostupnog kamenja, pri tome nerijetko iskorištavajući prirodna udubljenja i zaklone. Ovi objekti su korišteni kao zaklon za jednoga ili nekoliko vojnika. Nešto su složeniji djelomično ukopani bunker koji su sastavljeni od više povezanih lijevanih betonskih elemenata, koji su dodatno utvrđeni vrećama s pijeskom, nabacanim slojem zemlje ili kamenja. Zatim, nešto veći, strojno načinjeni zakloni za tenkove i razno artiljerijsko naoružanje. Postojao je i manji broj jednostavnih pravokutnih građevina sazidanih od betonskih blokova, koje su nakon rata porušene i djelomično uklonjene. Vojne su strukture građene na pomno odabranim strateškim položajima, najčešće zaklonjenima u odnosu na neprijateljske položaje, dok su manji vojni

zakloni redovito na povišenim položajima s kojih je moguć nadzor neprijateljskih položaja ili linije razgraničenja.

Značajniji vojni objekti na području Jasenica se nalaze sačuvani na raznim lokalitetima, poput Zelenikovca, Vuletine drage, Stražbenice, Veršića zidina, Pariževačke glavice, Gromile, Rupina i drugdje. Na području Zatona Obrovačkog vidljiv je veći broj vojnih objekata na lokalitetima Grguša, Deminjak, Gradina kod Modrića, Zidine i drugdje. Manji vojni objekti su dokumentirani na više gradinskih lokaliteta na području Kruševa, a korišteni su i vojni objekti iz Drugog svjetskog rata sačuvani u okolici Obrovca.⁹⁹⁰ Na osnovi prvih preliminarnih terenskih pregleda pretpostavljeno je da na području Općine Jasenice još uvijek sačuvano više stotina različitih vojnih objekata, od kojih mnogi imaju povijesni, kulturni i prezentacijski potencijal.⁹⁹¹

⁹⁹⁰ Na gore opisanim položajima Talijanka i Njivice evidentiran je veći broj različitih vojnih položaja iz razdoblja Domovinskog rata.

⁹⁹¹ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 107.

5.10. KRAJOLIK PODZEMLJA

„Mamet se zove zato, što je tako strašan, što može smamiti svako živo stvore, ako se na nj nadnese.“⁹⁹²

Ovo poglavlje je izdvojeno kao posebna cjelina iz razloga što se pod krajolikom najčešće podrazumijeva sve ono što je vidljivo okom promatrača i što se nalazi na zemljinoj površini, a zanemaruje postojanje onoga što se nalazi ispod u podzemlju. To je način poimanja krajolika karakterističan za današnji zapadni svijet, dok je u drugim dijelovima svijeta, ili u predindustrijskoj Europi, bilo podjednako važno ili čak važnije i ono što se nalazilo ispod površine.⁹⁹³ Zbog toga su u ovom poglavlju obrađene najpoznatije špilje i jame na obrovačkom području, uključujući umjetno izgrađene rudarske jame. Uz ove se objekte od uvijek vezivalo nadnaravne pojave, najčešće one negativnih konotacija, poput nadnaravnih događaja, mitoloških bića i zlih sila.⁹⁹⁴ Takvi su objekti poimani kao otvori koji vode u podzemni svijet, a uz njih su vezani arhetipski strahovi koji su se zadržali sve do novijeg vremena. U novijim je razdobljima takav odnos prema jamama potaknut i činjenicom da su neke od njih pretvorene u mjesta stratišta i masovne grobnice.

U ranijim razdobljima silazak obrovačkog stanovništva u jame i podzemlje bio je povezan sa znatiželjom pojedinaca ili mnogo češće s potrebom, kao što je bilo sklanjanje od opasnosti u špilje zvane *Tamnice*. Čest je bio odlazak po vodu u mračne špilje poput Milića pećine (Suvaja) u Bogatniku, u kojoj je zadarski prirodoslovac Spiridion Brusina zatekao ostatke vatrišta koja su omogućavale mještanima da za vrijeme najvećih suša odlaze duboko pod zemlju i izvlače vodu.⁹⁹⁵ Slične su špilje s vodom bile Vratolom u Bilišanima i Bijela (Bila) u Gornjem Karinu.⁹⁹⁶ Poznate su i duboke jame *snježnice/snižnice* ili *ledenjače* na Velebitu, u kojima bi se preko ljeta zadržao zaleđeni snijeg. Kod nestašice vode pastiri bi se u njih spuštali i izvlačili komade zaleđenog snijega kojega su topili na suncu.⁹⁹⁷ U novijem razdoblju boravak

⁹⁹² Ovako je prirodoslovac Dragutin Hirtz iz Zagreba u članku iz 1926. godine objasnio nastanak imena velike špilje Mamet na jugoistočnom Velebitu: D. HIRTZ, 1926b, 69.

⁹⁹³ B. BENDER, 1993, 1.

⁹⁹⁴ Pjesnik Petar Zoranić, koji je još u 16. stoljeću pisao o spiljama i jamama na Velebitu i Dinari, uz sve njih vezuje nadnaravna bića i pojave: V. BOŽIĆ, 1995, 31-34.

⁹⁹⁵ J. BALABANIĆ *et al.*, 2007, 30.

⁹⁹⁶ Za ovu se spilju vjerovalo da se u nju može toliko duboko ući da se na kraju čuje kako stanovnici zaseoka Lončari u Gornjem Karinu ožegom razgrću žar na ognjištu. Kazivač L. V. iz Kruševa.

⁹⁹⁷ M. MARKOVIĆ, 1980, 97.

obrovačkog stanovništva u podzemlju je bio vezan za rudarsku djelatnost, posebno u drugoj polovici 20. stoljeća kada se prešlo na jamski iskop boksitne rude.

Za sada su na obrovačkom području zabilježeni samo rijetki primjeri nekadašnjeg odnosa prema podzemnim objektima jer su izostala značajnija etnografska istraživanja, a nekadašnje poimanje spilja možda najbolje ilustrira jedna šaljiva zgoda koja se dogodila S. Brusini u Bilišanima.⁹⁹⁸ O nekadašnjem značenju jama ukazuju i poneki toponimi, poput Paklene jame i Božje jame u Medviđi. Toponim Paklena jama je zabilježen još početkom 18. stoljeća kao naziv predjela u središtu sela (*Loco d(ett)o Paclenaiama*), a kasnije se pojavljuje oblik *Paklenjača*, koji je kao naziv za zaselak zabilježen u popisima stanovništva tijekom 19. i 20. stoljeća.⁹⁹⁹ U istu bi kategoriju mogla spadati Božja jama, toponim u zaseoku Bogunovići. Razlika je u odnosu na prethodni slučaj, što se ovaj toponim odnosi na jamski objekt u neposrednoj blizini naselja koji je označen na suvremenim topografskim kartama. Za sada nije utvrđena motivacija nastanka naziva ovih jama i njihovo nekadašnje značenje za mjesno stanovništvo.

Dubokim se jamama redovito pristupalo s oprezom i nastojalo ih se izbjegavati, a jedini zabilježeni slučaj koji to potvrđuje jest jama Mamet na Velebitu, koja je zbog svojeg specifičnog izgleda dosta rano privukla pažnju istraživača.¹⁰⁰⁰ Pastiri iz okolnih stanova izbjegavali su prilaziti jami jer su je smatrali opasnim mjestom koje ima nadnaravna svojstva, a naziv Mamet su dovodili u vezu s glagolom *smamiti*.¹⁰⁰¹ Ovu jamu su speleolozi prvi put istražili 1968. godine.¹⁰⁰² Od tada postaje uobičajeno odredište speleologa, a široj je javnosti postala poznata kao mjesto nesvakidašnjeg međunarodnog avanturističkog događaja iz 2004. godine.¹⁰⁰³ Speleolozi i znanstvenici su dosta pridonijeli radikalnoj izmjeni poimanja podzemlja, otkrivajući desetke podzemnih objekata koji do tada nisu bili poznati mjesnom stanovništvu. Istraživanjima su otkriveni deseci novih jama, a samo na jamskom sustavu Crnopca je dokumentirano više podzemnih mreža od kojih su neke duže od 30 km. Sve je to omogućeno zahvaljujući dostupnosti suvremene opreme i tehničkih sredstava pogodnih za

⁹⁹⁸ Brusina je istražujući špilju Vratolom u Bilišanima 1863. godine, ušao dublje u njenu unutrašnjost uz pomoć zapaljenih bakalja i luči. Zbog toga mu je lice pocrnilo pa je takav pred špiljom susreo jednu mladu pastiricu koja je panično pobjegla i uzburkala selo vičući da je iz špilje izašao vrag: J. BALABANIĆ *et al.*, 2007, 32.

⁹⁹⁹ M. KORENČIĆ, 1979, 441.

¹⁰⁰⁰ Na suvremenim hrvatskim topografskim kartama jama je označena nazivom Mamed, a drugi zabilježeni nazivi za nju su Propast i Strmoglavica: A. RUKAVINA, 1979, 48.

¹⁰⁰¹ D. HIRTZ, 1926b, 69.

¹⁰⁰² V. BOŽIĆ, 1968, 7-10.

¹⁰⁰³ Radi se o skoku s padobranom koji je izveo austrijski avanturist Felix Baumgartner 2004. godine: Darko Bakšić, B. A. S. E. jump u jamu Mamet očima jednog spašavatelja. URL: <http://speleologija.eu/mamet/index.html> (posjećeno 04-10-2021).

istraživanje podzemlja. U međuvremenu su neki od objekata pretvoreni u turistička odredišta, poput poznate spilje Modrič u Rovanjskoj ili ih se pokušalo iskoristiti u te svrhe, poput Golubnjače u Komazecima¹⁰⁰⁴

5.10.1. Spilje Tamnice

Na području Bukovice zabilježena je više špiljskih objekata koji nose nazive Tamnica ili Tavnica.¹⁰⁰⁵ Neki od njih su dokumentirani i istraženi, a postoje podatci o još nekoliko neistraženih i slabije poznatih spilja Tamnica.¹⁰⁰⁶ Sve se ove spilje nalaze na nenaseljenim krškim predjelima podalje od naselja. Osim naziva, svim je zajedničko da imaju kamena vrata koja su se zatvarala s unutarnje strane spilje. Ta činjenica ukazuje da se radi o mjestima koja su korištena za zbjeg, odnosno kratkotrajni boravak ljudi u njima dok ne prođe opasnost koja im je zaprijetila. Sve spilje imaju zaklonjene ulaze koje nije moguće lako pronaći i uočiti na površini. Izostanak arheoloških nalaza ukazuje da se u ovim špiljama nije boravilo duže vrijeme. To je i razlog otežane datacije ovih objekata, za koje se pretpostavlja da su nastali najkasnije tijekom novog vijeka, točnije osmansko-mletačkih sukoba tijekom 16. i 17. stoljeća, ali ne treba isključiti ni ranija razdoblja tijekom kojih su prijetile slične opasnosti. Za sada su na obrovačkom području zabilježena dva ovakva špiljska lokaliteta.

Prva špilja je Tamnica koja se nalazi nedaleko od zaseoka Kalinići u Bilišanima.¹⁰⁰⁷ To je manja razgranata špilja duga 30 m. Nedaleko od ulaza nalaze se kamena vrata i dovratnici isklesani od iste vrste kamena kao i okolne stijene. Vrata su ovalna, debela 15 cm i ispala su iz dovratnika.¹⁰⁰⁸ Ovu je špilju istraživao prirodoslovac S. Brusina tijekom svojeg prvog znanstvenog putovanja na obrovačko područje 1863. godine. On se iznenadio što je na takvom mjestu pronašao ostatke ljudskog djelovanja, pri tome je kratko konstatirao: „*Čemu je pećina*

¹⁰⁰⁴ Špilja koja se u promotivne svrhe počela nazivati Kraljica Bukovice, počela se uređivati za prihvata posjetitelja, ali taj projekt nikada nije zaživio. U svrhu njene promocije objavljen je strip, prvi koji je za tematiku imao nastanak neke spilje u Hrvatskoj: T. KOVAČEVIĆ – Ž. LORDIĆ, 2012, 198-117.

¹⁰⁰⁵ V. BOŽIĆ, 2014, 39 -40; L. MARUN, 1998, 70; S. GUNJAČA, 1955, 230-231.

¹⁰⁰⁶ Podatke o postojanju špilja s kamenim vratnicama donosi Vladimir Ardalić. U Prkljima u Donjem Erveniku, kod zaseoka Šaponje u Dobropoljcima, nekoliko lokaliteta na području Bjeline: Arheološki muzej u Splitu, Arhiv Jelić, II. *Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (2. 10. 1912.)

¹⁰⁰⁷ Špilja je zabilježena na suvremenim hrvatskim topografskim kartama, a sam toponim *Tavnica* se pojavljuje već na austrijskom katastru iz 1826. godine.

¹⁰⁰⁸ V. BOŽIĆ, 2014, 40.

*služila, što se tu događalo, a što pri svemu tome znači ime pećine Tamnica, ja nisam kadar objasniti.*¹⁰⁰⁹

Druga špilja je Burzina tamnica ili Turska peć koja se nalazi na predjelu Veliki tavan u Muškovicima. To je mala špilja dužine 30 m, uskog ulaza nakon kojega se nastavlja uski i strmi kanal, kroz koji se može proći samo puzanjem. Kanal završava kamenim vratima iza kojih se nalazi veća dvorana promjera 10 m. Kameno krilo vrata ima dimenzije: visina 80 cm, širina 60 cm i debljina 16 cm. Uglavljeno je u isklesane dovratnike i iznutra se može zatvoriti (sl. 132). Na lokalitetu nisu pronađeni nikakvi nalazi koji bi ga mogli datirati u određeno razdoblje.¹⁰¹⁰

5.10.2. Jame stratišta

*„...i sam pogled na ulaz ostavlja dojam nelagode.*¹⁰¹¹

Kroz povijest su poznati različiti slučajevi u kojima su jamski objekti iskorišteni kao masovne ili pojedinačne grobnice. Na području dinarskog krša to je bila osobito česta pojava za vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njegova završetka. U to su vrijeme mnoge krške jame iskorištene kao masovna stratišta, kod kojih su ubijeni i u njih bačeni politički protivnici, civili i zarobljeni neprijateljski vojnici. Desetci su takvih mjesta poznati na području Republike Hrvatske, a mnogi od njih bili su predmet detaljnih istraživanja. Pojedina su istraživanja ukazala na to da takve jame privlače veliku pažnju javnosti.¹⁰¹² Na obrovačkom području nalazi se nekoliko lokaliteta koji bi mogli biti mjesta masovnih ubojstava, ali podatci o njima su još uvijek oskudni i nepouzdati.

Najpoznatiji takav lokalitet na obrovačkom području je jama Golubnjača ili Golubinka kod zaseoka Brajnovići u Kruševu (sl. 130).¹⁰¹³ Prvi put je zabilježen kao toponim *Golubinca* na austrijskoj katastarskoj karti iz 1826. godine, kada je određena kao granična točka katastarskih općina Kruševo i Zelengrad. Kasnije je u nekoliko navrata obližnji zaseok popisan pod imenom

¹⁰⁰⁹ J. BALABANIĆ *et al.*, 2007, 29-30.

¹⁰¹⁰ V. BOŽIĆ, 2014, 40.

¹⁰¹¹ Zadarski novinar Boris Kupčak o impresijama koje na posjetitelje ostavlja jama Golubnjača kod Brajnovića u Kruševu: u B. Kupčak, Iznad jame su ih ubijali mitraljezom, *Zadarski list*, 17. 02. 2011. URL: <https://www.zadarskilist.hr/clanci/17022011/iznad-jame-su-ih-ubijali-mitraljezom> (posjećeno 12-4-2021).

¹⁰¹² I. LUČIĆ, 2019, 10.

¹⁰¹³ Lokalitet se nalazi na granici sadašnjih katastarskih općina Kruševo i Zelengrad.

Golubnjača,¹⁰¹⁴ a njega je poslije istisnuo patronimički naziv Brajnovići. Tek u novije vrijeme u medijima su se počeli koristiti novi nazivi *Jama Brajnovića* ili *Brajnovića jama*. Ova jama je bila poznata mještanima svih okolnih zaselaka kao masovno stratište zarobljenih vojnika, a neki od njih su je potajno posjećivali, ali u desetljećima nakon rata o njoj se izbjegavalo javno govoriti. Tek 2011. godine je jedna svjedokinja dala izjavu za medije o masovnim ubojstvima kojima je svjedočila 1945. godine. Prema njenom iskazu na to su mjesto dovedeni zarobljeni njemački vojnici i nekoliko hrvatskih domobrana, koji su tu pobijeni mitraljeskom paljbom. Prema njenoj procjeni tom je prilikom ubijeno preko 200 zarobljenika. Zločin su izvršili partizani među kojima je prepoznala nekoliko osoba iz susjednog sela.¹⁰¹⁵

Tijekom 2006. godine ova je jama bila predmet speleološkog istraživanja. Tom se prilikom u nju spustilo sedam članova speleološkog društva Špiljar iz Splita. Na dubini od 40 m pronašli su jedan ljudski kostur (sl. 131), ali nije isključena mogućnost postojanja još većeg broja ljudskih ostataka. Komentirajući cijeli slučaj, speleolog Tonči Rađa je istaknuo sumnju u cijelu priču, posebno u činjenicu da svjedoci spominju zarobljenike dovezene u šest kamiona, a prema njegovom mišljenju do same jame ne postoji kolni put.¹⁰¹⁶ Županijsko državno odvjetništvo iz Zadra je provodilo istražne radnje, ali zbog tajnosti izvida nisu davali službene izjave. No bez obzira što još uvijek nisu pouzdano utvrđene povijesne činjenice, stanovnici su okolnih zaseoka bili uvjereni u istinitost priče o masovnom pogubljenju zarobljenika, zbog čega su prema ovom mjestu imali poseban odnos.

Druga se jama nalazi dva kilometra udaljena od zaseoka Pećica u Muškovcima. Jamu su slučajno otkrili pripadnici zadarske stanice Hrvatske gorske službe spašavanja (HGSS) prilikom traganja za izgubljenim kozlicima 2009. godine. U trideset metara dubokoj jami pronađene su ljudske kosti i dijelovi vojnih uniformi koje vjerojatno potječu iz Drugog svjetskog rata. Mještani ovaj speleološki objekt nazivaju Jama kod Bunara. Slučaj je bilo preuzelo Županijsko državno odvjetništvo, ali ovu i slične istrage otežavaju činjenice da je ekshumacija skupa i istražiteljima oduzima previše vremena.¹⁰¹⁷ Osim toga, interes javnosti za istraživanjem ovakvih zločina s vremenom se smanjuje.

¹⁰¹⁴ M. KORENČIĆ, 1979, 440.

¹⁰¹⁵ Boris Kupčak, Iznad jame su ih ubijali mitraljezom, *Zadarski list*, 17. 02. 2011. URL: <https://www.zadarskolist.hr/clanci/17022011/iznad-jame-su-ih-ubijali-mitraljezom> (posjećeno 12-4-221).

¹⁰¹⁶ B. Kupčak, Iznad jame su ih ubijali mitraljezom, *Zadarski list*, 17. 02. 2011. URL: <https://www.zadarskolist.hr/clanci/17022011/iznad-jame-su-ih-ubijali-mitraljezom> (posjećeno 12-4-221).

¹⁰¹⁷ Marin Dragičević, Teško ćemo ikad doznati što se točno dogodilo u zaseoku Pećica, *Dnevnik.hr*. URL: <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/tesko-da-ce-se-ikad-doznati-sto-se-tocno-dogodilo-u-zaseoku->

Slike 130-132. Golubnjača kod Brajnovića u Kruševu (Zadarski list) i Burzina Tamnica u Muškocima (S. Božić, 2014, 40)

Kao treće masovno stratište zarobljenika navodi se jama Čabrinka u Zatonu Obrovačkom, smještena nedaleko od ceste Obrovac – Gračac. Prema objavljenoj literaturi na tom je mjestu 1945. godine likvidirano preko 40 zarobljenih njemačkih vojnika.¹⁰¹⁸ Osim ovog navoda, nikakvi drugi podatci nisu poznati. Predjel Čabrinka je na topografskim kartama označen na području Zatona Obrovačkog, a od ceste je udaljen više od tri kilometra i na njemu nema nikakvih oznaka za jamske objekte. Za sada nije poznato je li ovaj lokalitet bio predmet nekih terenskih istraživanja.

Četvrti je lokalitet velika i duboka jama Golubnjača, koja se nalazi na jugoistočnom rubu predjela Šujićino polje, oko 1 km sjeverozapadno od zaseoka Alavanje u Gornjem Karinu. Ova jama je poznata stanovništvu više okolnih naselja jer se nalazi u neposrednoj blizini puta kojim

pecica.html?fbclid=IwAR3QZ0fXAwfbAA-b1Qi6bo8dpMKalMdqZ4kvdJT6hgOBbguq4ZyA7AmASGA (posjećeno 12-10-2021).

¹⁰¹⁸ B. MATKOVIĆ – I. PAŽANIN, 2011, 62-63.

se nekada išlo prema Benkovcu. Prema nekim nepotvrđenim informacijama jama je bila masovno stratište zarobljenih njemačkih vojnika na samom kraju Drugog svjetskog rata. Speleolozi su se nekoliko puta spuštali u jamu u kojoj se nalazi veća količina otpada i životinjskih kostiju, ali nisu uočeni ostaci ljudskih kostiju.¹⁰¹⁹

Peta se jama nalazi kod zaseoka Gagići (Ćujići) u Zelengradu. Prema nekim podacima u jamu je za vrijeme Drugog svjetskog rata živ bačen muškarac iz zaseoka Erslani u Kruševu. Svake godine na to mjesto dolazi jedan njegov rođak zapaliti svijeću i odati počast ubijenome.¹⁰²⁰ Za sada o ovom događaju nisu poznate nikakve druge pojedinosti.¹⁰²¹

Osim ovih nekoliko jama koje se nalaze na obrovačkom području, postoje jamski objekti na susjednim područjima u koje su bačeni stanovnici koji su odvedeni iz nekoliko obrovačkih naselja. Takav je lokalitet jamski objekt Tučić ponor kod Gračaca, koji je bio mjesto masovnih ubojstava za vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata. Prema nekim podacima u tu je jamu bačeno deset srpskih civila koje su ustaše zarobile u Golubiću.¹⁰²²

5.10.3. Rudarske jame

Rudarstvo je oduvijek bilo težak i naporan posao, na koji su često bili osuđeni robovi i ratni zarobljenici. U starijim povijesnim razdobljima njihov je životni vijek bio prilično kratak i rad u rudniku je predstavljao osudu na smrtnu kaznu. U novijem je razdoblju poznat slučaj da su ruski ratni zarobljenici od 1914. do 1918. godine radili u rudniku boksita u Kruševu.

Rudarstvo se na obrovačkom području počelo razvijati početkom 20. stoljeća, a svoj je kraj doživjelo početkom 1990-ih godine. Od samih početaka mjesno je stanovništvo bilo uključeno u taj posao, najprije stanovništvo Kruševa, a kasnije i ostalih obrovačkih naselja u kojima su

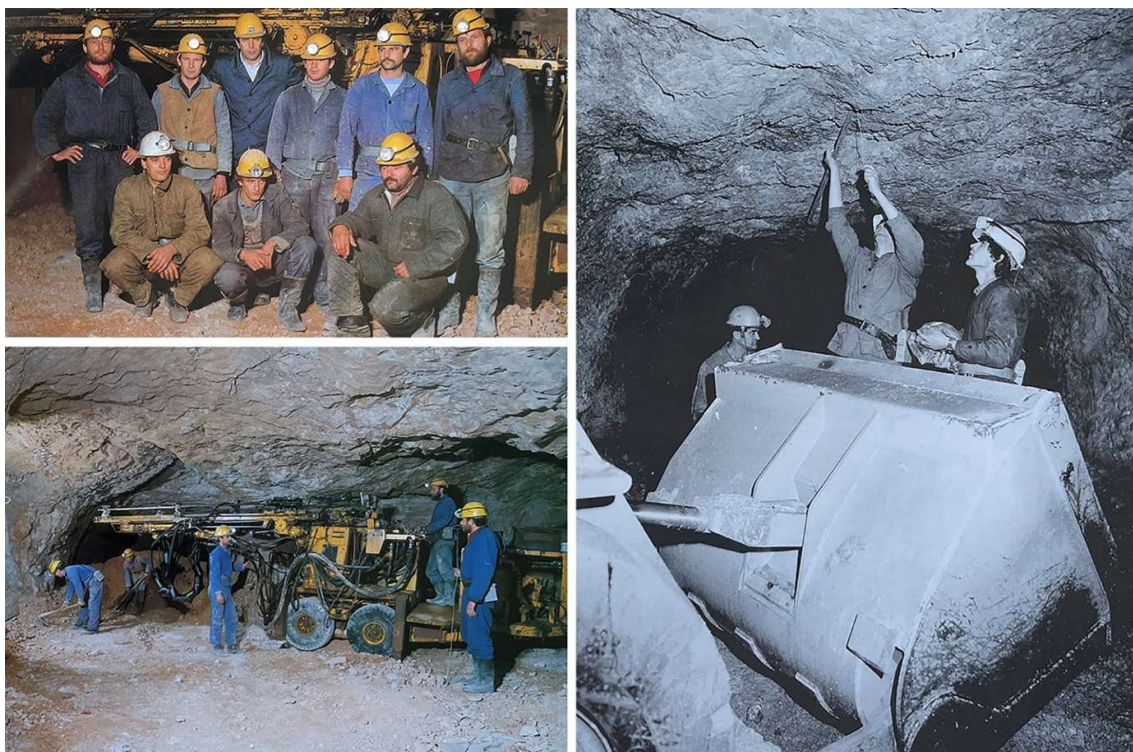
¹⁰¹⁹ Na području Donjeg Karina spominje se lokalitet Končareva jama kao mjesto masovnog pogubljenja zarobljenih njemačkih vojnika. O ovom lokalitetu također postoje dvojbe, jer se ne radi o jami, već je riječ o špiljskom objektu u kojemu nema nikakvih nalaza: Boris Kupčak, Končareva i Brajnovića jama kriju strašnu istinu, *Zadarski list*, 15. 02. 2011. URL: <https://www.zadarskilist.hr/clanci/15022011/koncareva-i-brajnovica-jama--kriju-strasnu-istinu> (posjećeno 12-4-2021). Ipak, postoji vjerojatnost da se radi o dva različita objekta koja se nalaze na maloj međusobnoj udaljenosti.

¹⁰²⁰ Kazivač I. M. iz Zelengrada.

¹⁰²¹ Među žrtvama Drugog svjetskog rata iz Kruševa, od ovog prezimena poznat je samo Roko Erslan: S. BAČIĆ, 1995, 252. Njega su partizani krajem 1943. godine odveli u Kaštel Žegarski i smatra se da su ga početkom iduće godine tamo strijeljali i sahranili.

¹⁰²² O. Egić donosi imena deset osoba iz Golubića koji su ustaše nakon mučenja žive bacili u jama: O. EGIĆ, 1987, 61. J. Veselinović donosi nešto više podataka o ovom događaju. On navodi da su sredinom lipnja 1941. godine ustaše uhvatile deset ljudi iz zaselaka Buljevac i Vulići, koji su sudjelovali u poljoprivrednim radovima nedaleko od ceste Obrovac – Gračac. On također spominje imena deset mještana, ali navodi da su se trojica uspjela spasiti bijegom: J. VESELINOVIĆ, 2010, 42-43.

otvoreni rudarski kopovi. Bio je to opasan posao, o čemu svjedoči teška rudarska nesreća iz 1927. godine u kojoj je poginulo devet kruševačkih rudara. Unatoč opasnosti to je bio tražen posao jer su ljudi na taj način imali stalna mjesečna primanja, što je u ono vrijeme bila velika rijetkost na obrovačkom području. Osim toga, rad u rudniku ljudima je omogućavao ostanak u ovom tradicionalno iseljeničkom kraju.

Slike 133-135. Rudari tijekom radova u obrovačkim podzemnim jamama (preuzeto Dalmatinski rudnici boksita, 1987)

Od kraja 1970-ih godina počinje se više ulagati u jamske kopove, što je bio skuplji i zahtjevniji način eksploatiranja boksitne rudače. Od tog vremena obrovački rudari su boravili u podzemnim prostorima od kojih su se neki nalazili na dubini većoj od 100 m (sl. 133-135). Rudnici su u konačnici zapošljavali stotine obrovačkih radnika, a na vrhuncu je cijela industrija u predratnoj općini imala oko 600 zaposlenih.¹⁰²³ Profit od izvoza rude je bio velik i stalan, zbog čega su rudnici bili zaslužni za izgradnju većine moderne obrovačke infrastrukture, poput prve srednje škole u kojoj je otvoreno školovanje za rudarska zanimanja. Rudari su bili aktivni

¹⁰²³ DALMATINSKI RUDNICI, 1987, 41.

u društvenom životu, sudjelovali su u akcijama darivanja krvi i sportskim aktivnostima, posebno u radu nogometnog kluba NK Jadral.¹⁰²⁴ Osim vađenja boksita, tvrtka Dalmatinski rudnici boksita je odlučila iskoristiti napuštene jamske kopove u rudniku Krš III-IV u Kruševu za probnu proizvodnju gljiva. Na dubini od 110 m uspješno su uzgojene gljive šampinjoni za obrovačko i zadarsko tržište.¹⁰²⁵ Planovi za veliku proizvodnju i zapošljavanje desetaka rudara-gljivara dokinuo je skori početak Domovinskog rata.¹⁰²⁶

Unatoč svemu tome, nekoliko desetljeća nakon propasti rudarske industrije, na obrovačkom području nema nikakvog spomena na ovu djelatnost. Razlog za to je povezivanje rudarstva s komunističkim razdobljem i bivšom državom Jugoslavijom, što se u današnjem obrovačkom društvu uglavnom smatra negativnim i nepoželjnim. Na obrovačkom području ne postoje nikakve udruge ili barem prigodne manifestacije ili okupljanja nekadašnjih rudara, a sva rudarska okna i rudokopi su zapušteni i većinom pretvoreni u ilegalne i legalne deponije otpada. Jedina iznimka je lokalitet pored zaseoka Dolac Vulića koji se od 2022. godine prilagođava turističkoj djelatnosti.

¹⁰²⁴ DALMATINSKI RUDNICI, 1987, 41.

¹⁰²⁵ Davorka Mezić Jugović, Rudari u bijelom, *Slobodna Dalmacija*, XLIV (13446), 30. 04. – 03. 05. 1988., 13.

¹⁰²⁶ D. G., Gljive u rudnicima, *Slobodna Dalmacija*, XLVI (13785), 14. travnja 1989., 8.

5.11. FILMSKI KRAJOLIK: *PUEBLO I VITANIJA* – IMAGINARNA OBROVAČKA SELA

Od 1960-ih godina do danas obrovački krajolik je bio iskorišten kao scenografija za snimanje brojnih filmova, serija, televizijskih reklama i glazbenih spotova.¹⁰²⁷ Na lokacijama pojedinih snimanja rađene su različite građevinske intervencije čiji su ostaci još uvijek vidljivi u krajoliku. Najznačajniji su takvi ostaci vezani za snimanja njemačkih filmova o *Winnetou* i jugoslavenskog filma *Vreme čuda*. Osim skromnih materijalnih ostataka, filmovi o *Winnetou* su ostavili snažan trag u memoriji lokalnog stanovništva, između ostaloga postali su sinonim za snimanje filmova, a na neizravan način još uvijek utječu na promjene u obrovačkom krajoliku, o čemu će biti riječi u nastavku teksta. Znakovito je da su prilikom snimanja novih filmova o *Winnetou* mahom zaobiđene obrovačke lokacije jer su one u međuvremenu značajno izmijenile nekadašnji izgled, ponajprije zbog izgradnje industrijske i turističke infrastrukture zbog čaga više ne mogu dočarati izvorni prirodni krajolik koji je moguće poistovjetiti s američkim Divljim Zapadom. Umjesto toga obrovačko područje sve više postaje kulisa za snimanje ratnih filmova i serija jer se na njemu nalazi veliki broj porušenih i napuštenih objekata koji su devastirani za vrijeme i nakon Domovinskog rata.¹⁰²⁸

5.11.1. Filmovi o *Winnetou*

U razdoblju između 1962. i 1968. godine na području Hrvatske je snimljeno deset filmova o pustolovinama indijanskog poglavice *Winnetou*.¹⁰²⁹ Filmovi su snimani prema popularnim romanima njemačkog književnika Karla Maya.¹⁰³⁰ Snimanja su se odvijala na raznim hrvatskim

¹⁰²⁷ Autor Zoran Jovančević ističe obrovačko područje kao regiju u kojoj je snimljen jako veliki broj domaćih i stranih filmova, pri tome navodi sva najznačajnija filmska ostvarenja: Z. JOVANČEVIĆ, 2021, 43-46.

¹⁰²⁸ Zadnjih nekoliko godina područje Općine Jasenice je poslužilo kao scenografija prilikom snimanja hrvatske serije *Nestali* čija se radnja odigrava tijekom Domovinskog rata. Napuštena naselja i industrijski objekti, devastirani motel i preostali vojni objekti izgrađeni uz nekadašnju liniju razgraničenja, uspješno su iskorišteni kao dio ratne scenografije.

¹⁰²⁹ U novije vrijeme na području Hrvatske njemački su filmaši snimili nekoliko novih filmova o *Winnetou*. Jedan je film snimljen 1998. godine, a filmska trilogija, *remakea* triju starih filmova o poglavici *Winnetou*, snimana je tijekom 2015. godine. Ovoga je puta dio objekata izgrađenih za potrebe snimanja filmova konzerviran i zadržan na lokacijama snimanja: <https://www.havc.hr/infocentar/novosti/zavrsono-snimanje-trilogije-winetou#> (posjećeno 12-4-2021).

¹⁰³⁰ Karl May (1842. – 1912.) je njemački književnik koji je kod čitateljske publike stekao slavu pišući pustolovne romane čija je radnja bila smještena u razne dijelove svijeta koji su se u ono vrijeme smatrali egzotičnima. Njegove su knjige bile prevedene i objavljivane u gotovo svim zemljama svijeta. Iako je od književne kritike često bio osporavan, May je kod široke čitateljske publike nailazio na veliko prihvaćanje. Njegovi su romani bili popularni

lokalitetima od NP Plitvička jezera do grada Trogira. Na obrovačkom je području snimanje provedeno na nekoliko lokaliteta od kojih su najpoznatiji kanjon rijeke Zrmanje i Tulove grede na Velebitu. Nakon završetka snimanja uklonjena je gotovo sva filmska infrastruktura, a ostali su sačuvani samo rijetki tragovi koji su još uvijek vidljivi na lokalitetima Grguša u Zatonu Obrovačkom, Tulove grede i Pariževačka glavica u Jasenicama.

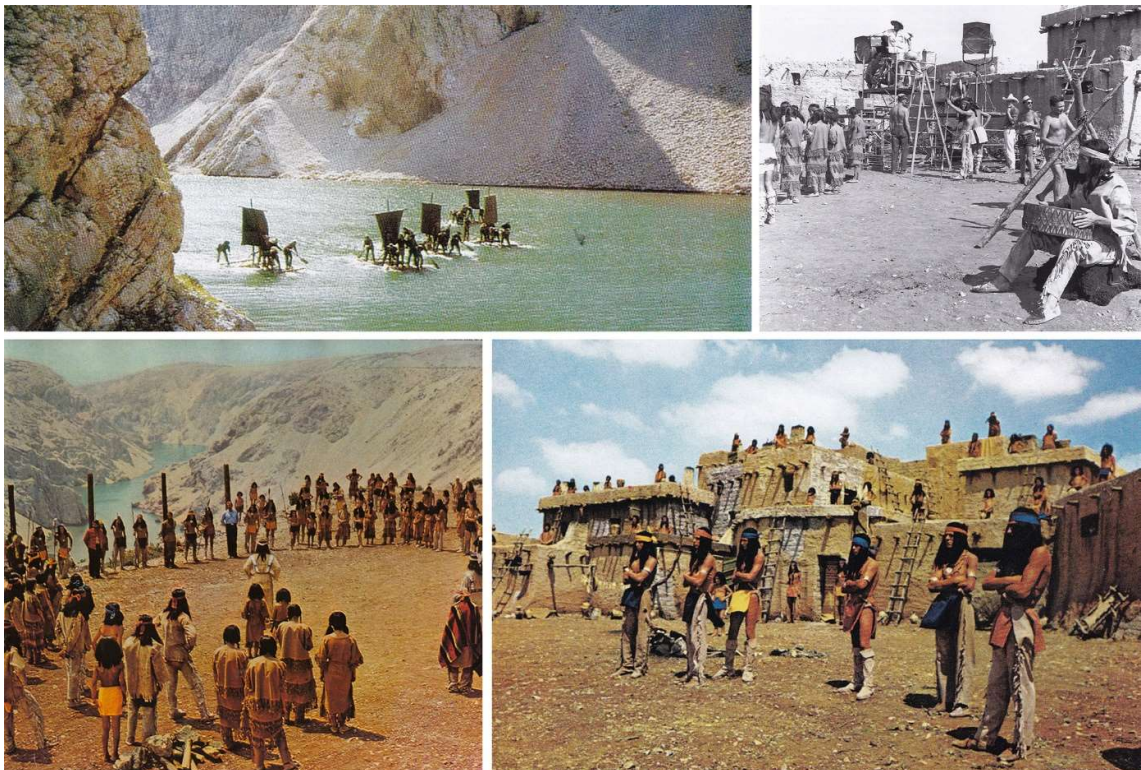
Na predjelu Grguša, u zapadnom podnožju Gradine kod Modrića, nalaze se ostaci snimanja prvog filma o Winnetou iz 1962. godine. Na nekadašnjoj poljoprivrednoj površini, koja se nalazila unutar suhozidne ograde, sačuvan je masivni kameni nasip, položen u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Nasip je dug 125 m, širok 3 m i visok oko 0,5 m. Ova struktura je izgrađena za potrebe snimanja spomenutog filma, a predstavljala je scenu izgradnje željezničke pruge na američkom Divljem Zapadu (sl. 136-139). Na okolnim je livadama bio podignut tabor graditelja pruge koji se sastojao od šatora i sličnih improviziranih objekata. Na livadi oko 90 m zapadno od izgrađenog kamenog nasipa još uvijek su sačuvani ostaci pravokutnog ukopa dimenzija 8 x 4 m, koji je bio iskopan za potrebe snimanja akcijskih scena s konjima iz jednog od kasnijih filmova. Lokalitet je kasnije bio poznat obrovačkom stanovništvu po tome što je jedno kraće vrijeme bio korišten kao igralište lokalnog nogometnog kluba. U međuvremenu je cijelo područje poprimilo industrijski izgled, jer su na njemu izgrađeni bazeni lužine, dalekovodni stupovi, vjetroturbine i probijeni različiti putovi.

Drugi položaj na kojemu su očuvani materijalni ostaci preostali nakon snimanja ovih filmova nalazi se u sjeverozapadnom podnožju Tulovih greda na Velebitu. Na tom se mjestu nalaze dvije manje kamene gomile koje su izgrađene kao filmski grobovi Winnetouove indijanske obitelji. Nakon završetka snimanja gomile su se urušile i izmijenile svoj prvotni izgled. Unatoč tome što se radi o neznatnim materijalnim ostacima koji su teško uočljivi u krajoliku, lokalitet je poznat i često posjećen od strane ljubitelja filmova o Winnetou, najčešće njemačkih umirovljenika koji taj položaj obilaze tijekom organiziranih turističkih posjeta.

do sredine 20. stoljeća, a kasnije su našli put do filma i televizije: May, Karl. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. URL: <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=39591>> (posjećeno 15-4-2021).

Slika 136-139. Ostaci filmske scenografije na predjelu Grguša u Zatonu Obrovačkom (snimila N. Kulenović) i scene iz filma o Winnetou (preuzeto film Winnetou)

Slike 140-143. Scene iz filmova o Winnetou snimljene kod Pariževačke glavice u Jasenicama (preuzeto V. Tadej, D. Gabelica, 2007, 54-55, 153)

Treći i najpoznatiji položaj na kojemu se nalaze skromni ostaci filmske scenografije je krški predjel u jugozapadnom podnožju manjeg uzvišenja Priževačka glavica (150,7 m/nv), uz sam rub kanjona rijeke Zrmanje (sl. 140-143). Na tom je mjestu za potrebe snimanja filmova bilo izgrađeno indijansko selo (*Pueblo Platou*), koje se sastojalo od niza četverokutnih objekata zidanih čvrstim materijalom i zaravnjenog prostora uz rub kanjona rijeke (*Rio Pecos*). Građevine su nakon snimanja porušene, a materijal odvezen, tako da je od vidljivih tragova ostao samo manji prostor uz kanjon koji je bio nasut usitnjenom boksitnom rudačom. Na jednom je mjestu sačuvano i betonsko postolje u kojemu je bio uglavljen jedan od nekoliko velikih drvenih indijanskih stupova (*totem*). U međuvremenu je lokalitet postao poznati vidikovac koji organizirano posjećuju turisti i drugi znatiželjnici jer se s njega pruža atraktivan pogled na kanjon Zrmanje u kojemu su također snimljene neke akcijske scene iz filmova.

Osim materijalnih tragova, filmovi o Winnetou su ostavili značajan trag u memoriji obrovačkog stanovništva, ponajviše zbog činjenice što se radilo o prvom velikom snimanju na tom području i što su mnogi pojedinci u njemu aktivno sudjelovali, bilo kao statisti ili na neki drugi način. Veliki uspjeh snimljenih filmova, posebno kod njemačke publike, utjecali su na to da se godinama kasnije ta priča nastojala iskoristiti u turističke svrhe. Tako je 2009. godine u nekadašnjem motelu *Alan* u Starigradu Paklenici otvoren *Muzej Winnetoua*. U njemu su izloženi brojni filmski rekviziti i oprema koji potječu sa snimanja filmova, a dodatan značaj daje činjenica da su u toj zgradi bili smješteni glumci i drugi članovi filmskih ekipa. Ispred muzeja postavljena je ploča s uputama i lokacijama na kojima su filmovi snimani.

Tijekom 2016. godine na kamenom burobranu Majstorske ceste u zapadnom podnožju Tulovih greda, postavljena je dvojezična spomen ploča na hrvatskom i njemačkom jeziku posvećena francuskom glumcu Pierreu Briceu (1929. – 2015.), koji je utjelovio lik apačkog poglavice Winnetoua.¹⁰³¹ Ovo je samo jedna od manifestacija kojima je cilj stvaranje novog turističkog proizvoda koji bi se temeljio na obilascima lokaliteta na kojima su snimani filmovi o Winnetou.

Najznačajniji utjecaj na obrovački krajolik temeljen na ovim filmovima dogodio bi se ukoliko se realizira ideja izgradnje *Zabavnog parka Pariževačka glavica*, koji je bio predviđen Urbanističkim planom Općine Jasenice. Zabavni park, naziva *Winnetouland*, sastojao bi se od niza građevina, građevinskih sklopova, pojedinačnih objekata, prometne i druge infrastrukture.

¹⁰³¹ Velimir BRKIĆ, Otkrivena spomen-ploča legendarnom Pierru Briceu – Winnetouu, *Zadarski list*, 7. lipnja 2016, URL: <https://www.zadarskilist.hr/clanci/07062016/otkrivena--spomen-ploca--legendarnom--pierru-briceu---winnetouu> (posjećeno 5-5-2021).

Elaborat predviđa gradnju raznih objekata koji su originalno bili dio filmske scenografije izgrađene na raznim lokacijama na području Hrvatske. Neki od predviđenih objekata su Fort Niobrara, kaubojski gradić Roswell, Baumannova farma, brvnara doseljenika, rijeka ispiraća zlata, vidikovac, indijansko selo, logor doseljenika i staje za konje i bizone.¹⁰³²

5.11.2. Film *Vreme čuda*

Jugoslavenski film *Vreme čuda* sniman je tijekom 1989. godine na više lokaliteta na području sjeverne Dalmacije.¹⁰³³ Film je sniman prema istoimenom romanu autora Borislava Pekića iz 1965. godine. Redatelj je bio Goran Paskaljević, a glumačku ekipu su činili neki od najpoznatijih jugoslavenskih (srpskih) glumaca s Mikijem Manojlovićem u glavnoj ulozi. Film je postigao veliki uspjeh te je 1990. godine bio jugoslavenski kandidat za američku filmsku nagradu *Oscar*. Redatelj Paskaljević je na filmskom festivalu u Cannesu osvojio nagradu za najbolju režiju. Zanimljivo je da zbog političkih razloga film nije sudjelovao na nacionalnom festivalu u Puli.

Radnja se filma događa tijekom rujna 1945. godine, u imaginarnom selu *Vitanija*, nazvanom prema istoimenom biblijskom selu u okolici Jeruzalema u kojemu je Isus izveo čudo Lazarovo uskrsnuće iz mrtvih. Nakon što je seoska škola izgorjela u požaru, nova revolucionarna vlast nasilno ulazi u mjesnu crkvu i preuređuje je u novu školsku zgradu. Na zvonik postavljaju crvenu zastavu Komunističke partije, a svetačke freske na zidovima premazuju bijelom bojom. Freske se ponovno pojavljuju na zidovima što komunističke vlasti ne smatraju čudom već kontrarevolucionarnim činom.

Na temelju ugovora sklopljenog između filmskog društva *Singidunum* iz Beograda i Skupštine općine Obrovac, krajem 1989. godine u Zelengradu je izgrađen filmski objekt koji je predstavljao staru crkvu (sl. 144-146). Objekt je projektirao arhitekt Miodrag Nikolić, a ugovorom je predviđeno da će se nakon snimanja porušiti i građevinski materijal ukloniti.¹⁰³⁴

¹⁰³² Elaborat zaštite okoliša, "Zabavni park Pariževačka glavica, Zagreb, 2016. URL: https://www.zadarskazupanija.hr/images/dokumenti/Elaborat_Winnetou_20160418.pdf (posjećeno 5-5-2021).

¹⁰³³ Najznačajniji je dio filma snimljen na području sela Zelengrad, a neke od preostalih lokacija su mlinica na rijeci Karišnici u Donjem Karinu, Maškovića han u Vrani, Majstorska cesta na Velebitu i druge.

¹⁰³⁴ Stanko Bašić, Mjesni ured u filmskoj crkvi, *Slobodna Dalmacija*, XLVII, (14057), 21. siječnja, 1990., 44.

Slike 144-147. Ostaci filmske građevine (snimio Š. Vrkić) i isječci iz filma Vreme čuda snimani u Zelengradu (preuzeto film Vreme čuda)

Filmska je građevina izgrađena uz tadašnji makadamski put, na tada slabije pristupačnom i izrazito ogoljenom krškom području između brda Zelengradina i Gradina, nedaleko od poznatog izvora Kapljuv. Građevina je orijentirana u smjeru istok-zapad, a dimenzije joj iznose 15 x 13 m. Na istočnoj strani ima tri identične polukružne apside, smještene na začelnom zidu i na bočnim stranama. Na pročelju se nalazi zvonik na preslicu s tri polukružna otvora za zvona. Na istoj strani nalazi se jedini ulaz u građevinu. Iznad ulaza se nalazi manji kružni prozor, a na bočnim stranama po dva veća polukružna prozora. Po jedan sličan prozor, ali manjih dimenzija, nalazio se na apsidama. Građevina je zidana od lomljenog površinskog vapnenca povezanog betonskom smjesom koja s vanjske strane nije vidljiva tako da se postigao dojam da se radi o staroj građevini. Krov je načinjen od drvene konstrukcije koja nosi kamene vapnenačke ploče što je tradicionalni način gradnje na obrovačkom području. Kamene ploče na rubnim dijelovima pridržavaju željezne kuke koje nisu uobičajen element tradicionalne gradnje ovog područja već predstavljaju graditeljsku improvizaciju. Može se zaključiti da je objekt bio prilično kvalitetno građen s obzirom na činjenicu da je bilo planirano njegovo rušenje i uklanjanje nakon završetka snimanja. On je i danas, nakon više od tri desetljeća, još uvijek većim dijelom očuvana (urušena je samo južna apside), ali može se pretpostaviti da će u dogledno vrijeme doći do postupnog urušavanja većeg dijela objekta.

U susjednoj ogradi Dolac, koja se nalazi uz zapadnu stranu objekta koji je predstavljao staru crkvu, bilo je izgrađeno filmsko seosko groblje na kojemu su tijekom snimanja bili postavljeni nadgrobni spomenici (sl. 147). Od tog *groblja* sačuvana su samo velika dvokrilna željezna vrata ugrađena u zid suhozine ograde (sl. 144), a na obližnjoj livadi, gdje su se nalazili grobovi, sačuvano je kružno udubljenje promjera 8 m.

Neobičan je rasplet događaja vezan za ovu građevinu u vremenu nakon snimanja filma. Naime, već je navedeno da je ona bila sagrađena samo za potrebe snimanja filma i da je nakon toga trebala biti porušena. Međutim, još za vrijeme trajanja snimanja kod mještana je pokrenuta inicijativa da se objekt sačuva jer su smatrali da bi bila šteta da se tako kvalitetno građeni objekt poruši. Stoga je Mjesna zajednica Zelengrad od filmske ekipe zatražila i dobila odobrenje da im se zgrada ostavi za potrebe društvenih aktivnosti.¹⁰³⁵ Kasnije su lokalne vlasti u Obrovcu odobrile taj zahtjev, ali pod uvjetom da se uklone svi građevinski elementni, poput zvonika, koji su ukazivali na to da se radi o sakralnom objektu.¹⁰³⁶ Nakon snimanja uklonjena je freska koja se nalazila na drvenoj podlozi iznad ulaznih vrata, dok sam zvonik nije diran pa je građevina sve do sad sačuvala izgled stare crkve.

U godinama nakon završetka Domovinskog rata jedan je mještаниn građevinu počeo koristiti kao skladište za stočnu hranu, a istu funkciju objekt ima i danas. Neki mještani hrvatske nacionalnosti imaju negativno mišljenje o ovoj građevini jer je smatra mjestom u kojemu je planirana srpska pobuna protiv Hrvatske i njihovo protjerivanje iz Zelengrada. Priča o ovoj građevini je uvrštena u katalog izložbe *Zelengrad – Crnice iz prošlosti*.¹⁰³⁷

¹⁰³⁵ Književnik B. Pekić, po čijem je djelu snimljen film, je izjavio: „*Bila bi zaista velika šteta srušiti „crkvu“ koja je, sticanjem okolnosti, napravljena tako da može trajati vekovima. Ako narod toga kraja želi da im naša građevina ostane, ne vidim razlog da tako i ne bude*“. S. B. *Slobodna Dalmacija*, 21. siječnja, 1990., 44.

¹⁰³⁶ S. B. *Slobodna Dalmacija*, 21. siječnja, 1990., 44.

¹⁰³⁷ M. JURJEVIĆ – Š. VRKIĆ, 2020, 66-68.

5.12. NEMATERIJALNI ELEMENTI U KULTURNOM KRAJOLIKU

5.12.1. Mitološki krajolik

Ljudi su oduvijek socijalizirali krajolik i integrirali ga u svoj svijet na način da su sva značajnija mjesta u njemu imenovali, a uz mnoga su mjesta vezali različite predaje i mitove. Tumačenja različitih prirodnih pojava u krajoliku koji ih je okruživao nisu bila utemeljena na znanstvenim spoznajama, već na razini njihovog opažanja i imaginacije. Poznato je da su priroda i krajolik u svim predindustrijskim društvima doživljavani na bitno drugačiji način u odnosu na današnje moderno društvo. Na našem području su dobar pokazatelj toga stare narodne pjesme iz kojih se vidi da su krajolik nastanjivala brojna nadnaravna i fantastična bića.¹⁰³⁸ Nekadašnje je stanovništvo posvuda u prirodi nailazilo na njihove tragove, prepoznajući ih u neobičnim geološkim strukturama, atmosferskim prilikama, biljnom i životinjskom svijetu i drugdje.¹⁰³⁹ Smatralo se da je osobito jaka vaza čovjeka s prirodom bila naglašena na dinarskom području.¹⁰⁴⁰

Za razliku od današnjeg, krajolik starijih razdoblja nije bio ispunjen raznolikim i brojnim antropogenim strukturama, zbog toga su do znatno većeg izražaja dolazila mjesta s neobičnim geomorfološkim elementima, a njihov postanak redovito se dovodio u vezu s raznim mitološkim bićima. Od davnina su takve pojave tumačene kao materijalni dokazi različitih mitoloških i religijskih priča, poput one iz starozavjetne Knjige Postanka, u kojoj je opisan bijeg Lotove obitelji iz grada Sodome, prilikom kojega se njegova žena okrenula, zbog čega je kažnjena pretvaranjem u stup soli (*Postanak, 19, 26*). Narodne predaje su različite geomorfološke oblike u blizini Mrtvog mora i planine Sodom tumačile kao ostatke Lotove žene, a čak je i židovski povjesničar Josip Flavije iz 1. stoljeća po Kristu tvrdio da je vidio stup u koji je ona bila pretvorena.¹⁰⁴¹ Nebrojeni su slični primjeri poznati u raznim društvima diljem

¹⁰³⁸ Nekadašnju povezanost s prirodom najbolje simbolizira fantastični lik Stipan Zemljanić, koji je s prirodom doslovno stopljen jer su mu noge uronjene u vodu, a ruke urasle u kamen: V. GULIN-ZRNIĆ, 2003, 184.

¹⁰³⁹ Na obrovačkom su području bile najraširenije narodne predaje o vilama, čija se pojava vezivala za mnoga mjesta u krajoliku. Tragovi su njihova postojanja opažani i u biljnom svijetu, poput pravilnih krugova koji bi se pojavljivali na livadama, a za koje se vjerovalo da su tragovi vilinskog kola ili biljka koja se nazivala *kovilje*, *koviljača*, *vilina kosa*, *sidibaka*, za koju se vjerovalo da je ostatak vilinske kose.

¹⁰⁴⁰ Srpski geograf J. Cvijić, koji je istraživao područje jugoistočne Europe, posebno ističe dinarsko područje za koje kaže da: „Ni u jednoj drugoj zoni nisu ljudi tako bliski prirodi i srasli s prirodom kao ovdje“: J. CVJIĆ, 1987, 338.

¹⁰⁴¹ Josephus, *Antiquities of the Jews*, Knjiga I, Poglavlje 11, Stih 4., 87. URL: <https://crcnh.org/downloads/history-reference/josephus/The-Antiquities-of-The-Jews.pdf> (posjećeno 30-8-2021).

svijeta. Među najtipičnije takve geomorfološke pojave spadaju petrosomatoglifi (eng. *petrosomatoglyph*), odnosno različita udubljenja u stijinama koja imaju izgled dijelova ljudskog ili životinjskog tijela. Takvi se ostaci najčešće pojavljuju u obliku stopala, koje narodna predaja redovito povezuje s mitološkim junacima ili svecima. Ponekad takva mjesta mogu nadići lokalni značaj i zadobiti puno veću važnost, poput slučaja s planine Adamov vrh ili Šri Pada u središnjem dijelu Šri Lanke, na kojoj se nalazi geološka formacija u obliku čovjekovog stopala, kojega su budisti smatrali Budinim, hinduisti Šivinim, a muslimani i kršćani Adamovim otiskom stopala. Na taj je način ova naizgled beznačajna geomorfološka pojava utjecala da ova planina postane sveto mjesto za četiri najveće svjetske religije i u novije vrijeme turističko odredište putnika iz cijelog svijeta.¹⁰⁴² Na području jugoistočne Europe slični su otisci najčešće dovođeni u vezu s mitološkim junacima, poput Kraljevića Marka i drugih.¹⁰⁴³

Antropološka istraživanja koja su provedena kod australskih domorodačkih naroda potvrdila su da određene karakteristike krajolika kod ljudi izazivaju osjećaje strahopoštovanja, moći, veličanstvene ljepote i slično. Takvi su subjektivni osjećaji vezani za mjesta na kojima dolazi do velike prirodne promjene, kao što su vrhovi planina, strmi kanjoni, klisure, slapovi, pećine ili mjesta s kojih se ostvaruju panoramski pogledi na krajolik.¹⁰⁴⁴ Na isti su način na ovakve pojave reagirali svi povijesni narodi o čemu svjedoče njihove priče, književnost, likovna umjetnost i arhitektura.¹⁰⁴⁵ Upravo je za obrovačko područje karakteristično postojanje brojnih takvih mjesta koja su snažnije djelovala na ljude, a to se odrazilo na broj sačuvanih narodnih predaja.¹⁰⁴⁶

Na osnovi prikupljenih podataka može se zaključiti da je u obrovačkom krajoliku bilo smješteno mnoštvo narodnih predaja, često nadahnutih njegovim specifičnim izgledom, a kao dva najistaknutija područja ističu se planina Velebit i kanjon rijeke Zrmanje, posebno njen tok nizvodno od Obrovca, o kojima će biti više riječi u nastavku teksta.

¹⁰⁴² Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Adam's Peak". Encyclopedia Britannica, 20 Dec. 2006. URL: <https://www.britannica.com/place/Adams-Peak> (posjećeno 2-9-2021).

¹⁰⁴³ Vidi: V. PALAVESTRA, 2004, 222-223.

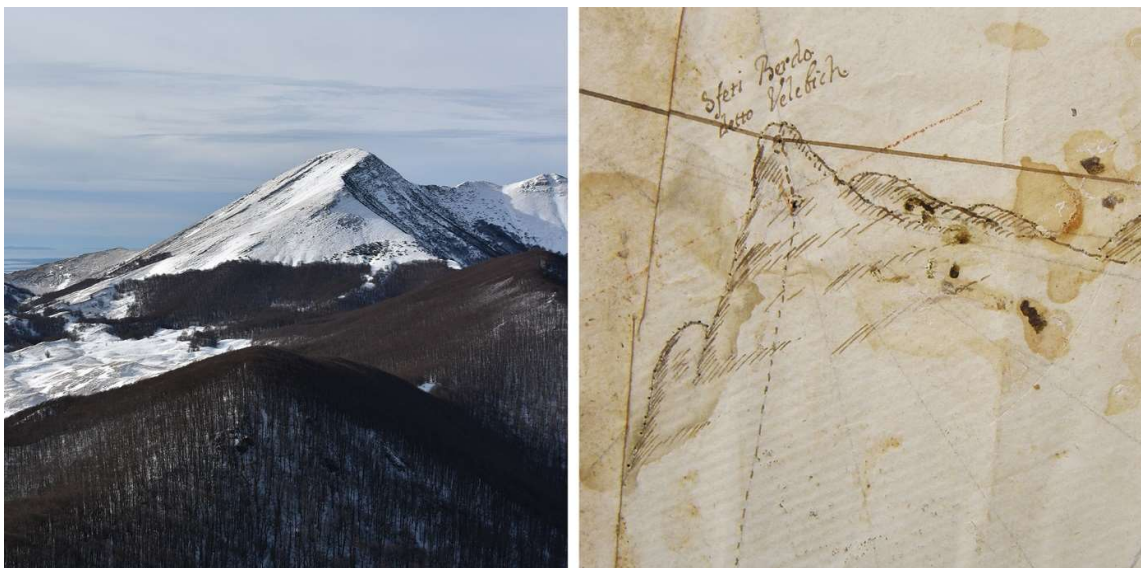
¹⁰⁴⁴ PAUL S. C. TAÇON, 1999, 37.

¹⁰⁴⁵ PAUL S. C. TAÇON, 1999, 40.

¹⁰⁴⁶ Narodne predaje smještene u obrovački krajolik danas su najčešće samo fragmentarno sačuvane i upitno je koliko se podataka još uvijek može prikupiti terenskim istraživanjima. Glavni je razlog toga snažna depopulacija koja je već odavno zahvatila ovo područje. Na ove činjenice već su upozorili etnolozi koji su na obrovačkom području provodili istraživanje za potrebe zaštite krajolika rijeke Krupe: M. DRONJIĆ – M. KATIĆ – J. KALE, 2019, 49.

Slike 148-149. Šuplje kamenice na lokalitetu Ploča Javorova u Kruševu (snimio Š. Vrkić)

Slike 150-151. Sveto brdo na Velebitu – avionski snimak (snimila V. Glavaš) i prikaz na mletačkoj katastarskoj karti (Državni arhiv u Zadru)

Narodne predaje nisu bile ograničene samo na specifična područja poput planinskih predjela i dubokih kanjona rijeka, već ih sporadično nalazimo diljem obrovačkog krajolika. Nastanak je predaja najčešće bio motiviran rijetkim geološkim ili prirodnim fenomenima, poput osamljenih stijena, dubokih jama, izvora, kamenica i slično, koje ponekad nalazimo u blizini samih naselja. Takav je slučaj zabilježen kod zaseoka Donji Vrkići u Kruševu, gdje su dvije narodne predaje

motivirane izgledom kamenica, zanimljivih geoloških pojava karakterističnih za krška područja. Prva je predaja vezana za šuplje kamenice na lokalitetu Ploča Javorova na sjeveroistočnoj padini brda Kosa Marina (sl. 148-149). Radi se o velikoj vapnenačkoj ploči na kojoj se nalaze brojne kamenice. Smještaj na blagoj padini je utjecao da se karbonatne stijene otapaju na specifičan način tako da su na nekim kamenicama nastali uski kanali kroz koje je voda istjecala. Nemajući spoznaje o dugotrajnim prirodnim načinima nastanka ovakvih geoloških fenomena, mjesno je stanovništvo smatralo da su kamenice probušene s namjerom da iz njih voda isteče. Ta je činjenica motivirala nastanak narodne predaje po kojoj je Bog izgradio kamenice jer je vidio da ljudi i životinje pate od žeđi. Vrag zbog zlobe to nije mogao podnijeti, zbog čega je svaku kamenicu probušio, pa je voda istekla i više se u njima nije mogla zadržavati.¹⁰⁴⁷ Druga se fragmentarna predaja odnosi na Drakulinu kamenicu (< *drak* 'zmaj'), uz koju su se vezivali otisci zmajevih stopa.¹⁰⁴⁸

Velebit

*“Ono što je Olimp Grcima, Lovćen Crnogorcima,
Triglav Slovencima, to je Velebit Hrvatima.”¹⁰⁴⁹*

Planine su kod gotovo svih starih civilizacija i naroda bila važna mjesta uz koja su se tradicionalno vezivala boravišta božanstava, mitoloških bića i različitih nadnaravnih pojava. Često su poimane kao sveta mjesta na kojima se zemlja dodiruje s nebom, gdje se ostvaruje kontakt s božanskim. Na planinama su svakodnevne pojave oblaci, vjetrovi i gromovi koje se tradicionalno tumače kao znakovi božanske prisutnosti. Sve planine dominiraju krajolikom i često su nepristupačne, nedostupne i nepoznate većini ljudi koji žive u njihovom vidokrugu. Mnoge su planine diljem svijeta smatrane svetim mjestima i gotovo uvijek u njihovoj blizini

¹⁰⁴⁷ Prema drugoj varijanti iste predaje Bog je naložio Vragu da napravi kamenice da ljudi i životinje imaju od kuda piti vodu. Kada je Vrag to napravio, zatražio je preveliku plaću koju mu je Bog odbio dati. Zbog toga se Vrag osvetio tako što je sve kamenice izbušio. Objе su inačice ove narodne predaje zabilježene među članovima obitelji autora ovoga rada.

¹⁰⁴⁸ Na ovom se lokalitetu nalaze tri kamenice u kojima se zadržava voda. Naziv se odnosi samo na najveću od njih. Kazivačica M. V. iz Kruševa.

¹⁰⁴⁹ Želeći naglasiti koliku važnost Velebit ima za hrvatski narod, publicist i liječnik Željko Poljak ga uspoređuje s nekoliko poznatih europskih planina koje imaju veliki nacionalni značaj za države u kojima se nalaze: Ž. POLJAK, 1969, 5.

nije bilo stalnih naselja, a u nekim je slučajevima prakticirana i stroga zabrana uspinjanja na vrh.

Kroz povijest se mijenjao odnos prema planinama i kretao se od izuzetno negativnog doživljaja do obožavanja i slavljenja. Jako je negativan odnos prema planinama zabilježen u baroknoj književnosti u razdoblju novog vijeka.¹⁰⁵⁰ Velebit prvi put u našoj književnosti spominje pjesnik Petar Zoranić u 16. stoljeću, koji piše da se u Vlaškoj gori (*ugori ulaschoi*) nalazi mjesto Vražja vrata (*urasia urata*) kroz koja prolazi snažan vjetar.¹⁰⁵¹ Ovaj se opis najvjerojatnije odnosi na Paklenicu, čiji se današnji toponim najčešće tumači imenicom *paklina* (smola, katran).¹⁰⁵² Ukoliko je takvo tumačenje točno, to bi značilo da je u trenutku novog imenovanja došlo do radikalne promjene u odnosu na poimanje tog mjesta i cijelog krajolika, što se ne čini previše izglednim. Tadašnji pisci planinama pridaju negativne konotacije jer su one u to vrijeme bile nepoznata i opasna mjesta. Sličan je odnos prema njima zadržan u kasnijim epskim narodnim pjesmama, u kojima su planine prikazane kao zlokobna mjesta, često obrasla neprohodnom šumom. U njima se skrivaju hajduci, postavljaju zasjede, prolaze vojske i narodni junaci, zbog čega se boravak u planini smatrao jednim od najopasnijih izazova.¹⁰⁵³

Tijekom 19. stoljeća u hrvatskom društvu se događa znatna promjena odnosa prema prirodi i krajoliku. Od tog vremena Velebit privlači pažnju istraživača različitih struka, zbog čega se po broju istraživanja i literaturi ističe među svim planinama jugoistočne Europe.¹⁰⁵⁴ Istraživači su imali pozitivan odnos prema planinama, zbog čega se mnogi odlučuju na višestruka istraživanja Velebita, koji se vrlo brzo nametnuo kao najvažnija hrvatska planina. Tako Ž. Poljak o njemu piše: “*Velebit je najveća hrvatska planina, pa iako ne imponira visinom svojih vrhova, on je snagom svoje pojave i nedoglednom dužinom urezao duboki trag u psihičkoj i fizičkoj kulturi našeg naroda, u njegovoj povijesti, književnosti, privredi i znanosti.*”¹⁰⁵⁵ S njegovim razmišljanjima su se slagali i drugi autori, poput etnologa T. Vinšćaka, koji u radu *Gdje tražiti hrvatski Olimp?*, između ostaloga ističe: „*Jasno je da hrvatski Olimp nikad nije postojao, ali ako bismo tražili kralježnicu hrvatske nacije i države, nju bi zasigurno predstavljao Velebit. Pojam o njemu duboko je usađen u sve vidove duhovnog nasljeđa*

¹⁰⁵⁰ Z. BLAŽEVIĆ, 2003, 207.

¹⁰⁵¹ D. MLINARIĆ, 2003, 34

¹⁰⁵² N. ŠPRLJAN, 2018, 177-178, bilj. 24.

¹⁰⁵³ I. MIMICA, 2003, 251-263.

¹⁰⁵⁴ Ž. POLJAK, 1969, 5.

¹⁰⁵⁵ Ž. POLJAK, 1969, 5.

hrvatskog naroda“¹⁰⁵⁶ S vremenom je stvoren pozitivan odnos prema svim planinama, što najbolje ilustriraju riječi A. Rukavine iz druge polovice 20. stoljeća: “*Planine su našem narodu od najstarijih vremena bile obrana i zaštita od neprijatelja. Na njima su skršene mnoge najezde i branjena sloboda i zato je duboka ljubav našeg čovjeka prema njima.*”¹⁰⁵⁷ Ovakvo poimanje hrvatskih planina, posebno Velebita i Dinare, dodatno se učvrstilo za vrijeme Domovinskog rata, kada su na tim područjima bile uspostavljane linije razgraničenja i vodile se borbe za najvažnije planinske položaje.

Istraživači su osobito često naglašavali mitološko značenje Velebita, poput I. Pilara koji o njemu ističe: „*Velebit, vilovito gorje i duga gorska kosa, koja se ponad mora ustobočila od Senja do Obrovca, ima izrazito mitološko značenje. Tako ga shvaća i narod, koji ima svu silu priča o njemu.*“¹⁰⁵⁸ Možemo se djelomično složiti s ovom konstatacijom jer je stanovništvo obrovačkog područja bilo nositelj i najčešće stvaratelj narodnih predaja vezanih za Velebit ili *Planinu*, kako ga je ono najčešće nazivalo. Velebit je bio temelj egzistencije velikog dijela obrovačkog stanovništva jer su o planinskim pašnjacima ovisili stočari svih podvelebitskih naselja, čak i onih udaljenijih s područja na lijevoj strani Zrmanje.¹⁰⁵⁹ Transhumantno je stočarstvo bio težak i mukotrpan posao, pogotovo za one koji su dolazili iz udaljenih područja u zone nadgorja i vrhgorja, gdje su u ranija vremena s Ličanima vodili sukobe oko prava ispaše. Planina je bila mjesto opasnosti i zbog niza drugih razloga, poput straha od divljih životinja, kao što su zmije otrovnice, vukovi i medvjedi, loših vremenskih prilika, kao što su velike hladnoće, snažni vjetar, gromovi i slično. Osobit je problem bila činjenica što je Velebit tradicionalno bio skrovište hajduka i raznih odmetnika, zbog čega su državne vlasti pastirima dopuštale nošenje oružja.¹⁰⁶⁰ Na kraju, planina je bila opasno područje i zbog toga što u njoj borave razna mitološka bića, poput najčešćih velebitskih vila, Crne Kraljice, duša pokojnika i drugih. U planinama se često događaju nadnaravne stvari, čak se i obična jeka smatrala duhom

¹⁰⁵⁶ T. VINŠČAK, 1991, 27.

¹⁰⁵⁷ A. RUKAVINA, 1979, 62.

¹⁰⁵⁸ I. PILAR, 1931, 51.

¹⁰⁵⁹ Planine, odnosno šume u njima su smatrane izvorom bogatstva, ne samo zbog pašnjaka, već i drugih sirovina, poput drva, divljači, smole, a u novijem razdoblju rudnih i mineralnih sirovina. Osim toga, stanovnici podvelebitskih sela su imali oranice i povrtnjake na kojima su tijekom boravka na planini uzgajali povrće.

¹⁰⁶⁰ Planina je često poimana kao utočište u koje se može pobjeći od neprijatelja, državne vlasti, osvete ili raznih drugih razloga. Stoljećima su na Velebitu zaklon pronalazili dalmatinski i lički hajduci, a posljednji koji su na njemu pronašli utočište bili su Špiljari u poratnim godinama nakon završetka Drugog svjetskog rata.

koji se drugima ruga i kojega se treba bojati.¹⁰⁶¹ U svakom slučaju boravak na planini je zahtijevao poseban oprez,¹⁰⁶² a odlazak pastira s nje je bio vezan za točno određeni datum.¹⁰⁶³

Na obrovačkom području se nalazi nekoliko velebitskih lokaliteta uz koje se vezuju više narodnih predaja motiviranih njihovim izgledom, položajem ili geološkim oblicima, poput Svetog brda, Tulovih greda, Kraljičinih vrata i drugih. Najpoznatije je Sveto brdo (1752 m) (sl. 150-151), drugi po visini velebitski vrh, niži samo šest metara od najvišeg Vaganskog vrha. Nalazi se na Južnom Velebitu na području katastarske općine Sveti Rok u Lici, ali svojom pojavom dominira širokim područjem sjeverne Dalmacije i južne Like. Za planinske je lokalitete karakteristično to što ne moraju biti smješteni na nekom području da bi o njemu nastale narodne predaje. Neki od takvih primjera su Vražija vrata (Velika i Mala Paklenica) koja je u 16. stoljeću Petar Zoranić promatrao iz Nina ili kuk Stapina na Južnom Velebitu, uz kojega se vezuju legende na udaljenom području Vrsi i Ražanca, na suprotnoj strani Velebitskog kanala.¹⁰⁶⁴ Još je izrazitiji primjer Sveto brdo jer je najistaknutiji položaj na južnom Velebitu, a prema novijem tumačenju upravo je ono imalo utjecaja na orijentacije antičkog Jadera.¹⁰⁶⁵ Dio obrovačkog stanovništva je dolazilo u bliski kontakt sa Svetim brdom jer su pojedine obitelji imale pastirske stanove na pašnjacima u njegovom podnožju.

Značaj ovog lokaliteta najbolje je sažeo A. Rukavina, koji je o Svetom brdu napisao: „Svojim imenom, visinom, izgledom i istaknutim položajem na kraju niza najviših velebitskih vrhova, čestim olujama i grmljavinama pri sukobu južnih i sjevernih hladnih vjetrova i oblaka, vrh je bliještio vatrom u noćima i na suncu, zadivljavao, prijetio i strašio stanovnike ispod velebitskih sela. Zato su ga promatrali sa strahopoštovanjem i rijetko se tko penjao na njega.“¹⁰⁶⁶ Mnogi su autori prije njega nastojali ukazati da se ne radi samo o sakralnom toponimu, već da je to doista povijesno sveto mjesto. Nakon što je u jednom novinskom članku iz 1902. godine pročitao opis obrovačkih izletnika na Sveto brdo,¹⁰⁶⁷ arheolog L. Marun je u

¹⁰⁶¹ V. GULIN-ZRNIĆ, 2003, 184.

¹⁰⁶² Mile Samardžija iz Tomingaja u Lici, koji je bio vodič planinaru M. Hirtzu po jugoistočnom Velebitu 1926. godine, upozorava ga kao je lijepo boraviti na Velebitu, ali čovjek nikad na planini ne smije biti sam, mora uz sebe imati barem konja ili psa, „jer crna gora nikad nije sama...“: M. HIRTZ, 1926b, 68.

¹⁰⁶³ Boraveći s bukovičkim stočarima na Velebitu početkom 1980-ih godina, etnolog Tomo Vinšćak je zapazio strah i uznemirenost pastira koji su se žurili napustiti planinu prije blagdana Male Gospe (8. rujna): T. VINŠĆAK, 1989, 91.

¹⁰⁶⁴ M. HIRTZ, 1926a, 49-52.

¹⁰⁶⁵ Detaljno o toj temi vidi u: N. CESARIK, 2020, 123-134.

¹⁰⁶⁶ A. RUKAVINA, 1979, 63.

¹⁰⁶⁷ U kraćem novinskom članku, koji opisuje izlet iz Obrovca na Sveto brdo, lokalitet je opisan kao: „Vrh je ravan i gol, te zauzima prostor od kakvih stotvadeset četvornih metara. Na istočnoj strani vrha ima nešto ljudskom rukom nabacanog kamenja, u obliku srušene piramide, a pri zapadnoj strani, mali, u suho nazidani čunjak.“: C. Naši dopisi osobiti, *Narodni list*, XLI (68), Zadar, 23. kolovoza 1902., 2.

svojemu dnevniku zapisao: „*Ovo je ono, što sam nagadjao da mora i tamo biti ostataka starih – poganskih – Hrvata.*“¹⁰⁶⁸ I. Pilar je otišao korak dalje te je zaključio da Sveto brdo treba smatrati mjestom boga sunca i staroslavenskim svetištem, koje je u opreci s Velikom i Malom Paklenicom i Babinim kukom, koji su mjesta boga tame i zla.¹⁰⁶⁹ Svi kasniji autori se slažu da je Sveto brdo tijekom starijih povijesnih razdoblja bilo mjesto na kojemu se nalazilo svetište, unatoč tome što na njemu ne postoje nikakvi značajniji materijalni tragovi koji to mogu dokazati.¹⁰⁷⁰ Više autora ističe Sveto brdo kao poznato mjesto slavenskog boga Peruna, smatrajući to dokazanom činjenicom.¹⁰⁷¹

Uz Sveto brdo se vežu različite narodne predaje koje ga izdvajaju u odnosu na mnogobrojne velebitske vrhove. Te su predaje većinom zabilježene tijekom 20. stoljeća, zbog čega nije moguće utvrditi njihovu starost. Među predajama se posebno ističe ona po kojoj su u davna vremena, za vrijeme velike suše, svećenik i narod na blagdan Križi¹⁰⁷² odlazili na vrh Svetog brda, nakon čega bi padala obilna kiša.¹⁰⁷³ Zanimljiva je predaja prema kojoj je na Svetom brdu pronađena glava Ivana Krstitelja koju je neki pastir odnio i prodao u Zadru. Glava se čudom dva puta vraćala natrag i na kraju je na tom mjestu zakopana. Tijekom zime na tom bi mjestu iz snijega niknuo bijeli cvijet, koji Ličani zovu *Ivanjski cvijet*.¹⁰⁷⁴ Ista se predaja vezuje za više lokaliteta u okolici nekadašnje crkve sv. Ivana Glavosjeka (Usika), smještena na ličkoj strani južnog Velebita, u koju su na svečev blagdan (29. kolovoza) dolazili hodočasnici iz Like i Dalmacije.¹⁰⁷⁵ U novijem razdoblju zabilježena je narodna predaja koja ovaj događaj povezuje s plemenom Maruna (Marunić) iz Jasenica.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁶⁸ L. MARUN, 1998, 123.

¹⁰⁶⁹ I. PILAR, 1931, 51.

¹⁰⁷⁰ O toj temi M. Marković piše: „*Tamo gdje su na planini postojala stara slavenska i predslavenska svetišta, podignute su kasnije stočarske kapelice. Takvo staro stočarsko svetište mora da je nekoć postojalo i na samom vrhu Svetoga brda, iako danas za to nema nikakvih materijalnih dokaza.*“: M. MARKOVIĆ, 1980, 126.

¹⁰⁷¹ P. GOSS, 2009, 46, bilj. 35; T. VINŠČAK, 2010, 13.

¹⁰⁷² Na području sjeverne Dalmacije blagdan Gospodinova Uzašašća, koji se slavi četrdeseti dan nakon Uskrsa, poznat je pod pučkim nazivom Križi. Naziv je najvjerojatnije nastao jer su se taj dan održavale procesije u kojima su se nosili crkveni križevi.

¹⁰⁷³ I. ANDROVIĆ, 1909, 217. Običaji zazivanje kiše koji su uključivali masovno uspinjanje na planinske vrhove bio je široko rasprostranjen još tijekom 19. stoljeća: J. CVIJIC, 1987, 339.

¹⁰⁷⁴ I. ANDROVIĆ, 1909, 217.

¹⁰⁷⁵ A. RUKAVINA, 1979, 71.

¹⁰⁷⁶ Prema narodnoj predaji pleme Marunić (Maruna) je svetom Ivanu Usiku odsjeklo glavu zbog čega su bili prokleti. Ovom svecu posvećena je crkva koja se nalazila na sjevernoj padini Velebita, kod koje je bio poznati izvor vode. Kada bi netko od Maruna prišao izvoru on bi presušio, a tek kada bi se odmaknuo voda bi ponovno potekla: S. ŽUPAN, 1998, 370.

Slike 152. Tulove grede na Velebitu – pogled s predjela Podprag (snimio Š. Vrkić)

Slike 153-154. Prijevoj Kraljičina vrata na Velebitu – pogledi s juga i sjevera (snimio Š. Vrkić)

Većina zabilježenih predaja o Svetom brdo ima pozitivne konotacije i vezuje ga uz svetačku ili božansku prisutnost¹⁰⁷⁷ ili kao mjesto na kojemu se okupljaju vile,¹⁰⁷⁸ najpoznatija nadnaravna bića na obrovačkom području koja imaju ambivalentni karakter. Sveto brdo je kao najpoznatiji velebitski vrh zadržalo svoju simboličku važnost sve do današnjih dana, a posebnu je važnost imao tijekom Domovinskog rata, kada je cijelo vrijeme ostao u rukama hrvatske vojske, s postavljenom državnom zastavom na samom vrhu.¹⁰⁷⁹

Drugi poznati velebitski lokalitet na obrovačkom području su Tulove grede na području Jasenica (sl. 152). To je slikoviti sklop golih okomitih stijena koje se uzdižu iznad niza manjih krških dolaca. Na posjetitelje ostavljaju snažan dojam zbog svog jedinstvenog izgleda.¹⁰⁸⁰ Zbog toga se razloga uz Tulove grede vezuju različite narodne predaje, koje su samo fragmentarno zabilježene.¹⁰⁸¹ Tako M. Hirtz 1926. godine piše: „*Oko Tulovih Greda splela je narodna mašta razne priče. Narod tvrdi da su se u njima nekad legli zmaji, a vjeruje jošte i danas, da su one postojbina vila, samo što su vile zakantane, pa ih čeljade ne može da vidi.*“¹⁰⁸² Zabilježeno je i vjerovanje da je u njima dvore imala i mitska Crna kraljica.¹⁰⁸³ U okolici Tulovih greda brojne su pastirske stanove imali stanovnici s područja Jasenica, koji su se u njima zadržavali do Male Gospe (8. rujna). Jedinstven izgled ovog krškog fenomena je povezivan s nadnaravnim bićima koja najčešće nisu imala pozitivne konotacije, o čemu svjedoči i zabilježena stara narodna kletva „*Da bog da svršio u Tulovim Gredama*“.¹⁰⁸⁴

Metaforički toponim Kraljičina vrata danas označava planinski prijevoj na južnom Velebitu (sl. 153-154). Lokalitet je zbog svog imena rano privukao pažnju istraživača, poput konzervatora J. Alačevića koji ga je uvrstio u popis važnijih arheoloških lokaliteta, ali uz napomenu da tamo nema nikakvih arheoloških nalaza.¹⁰⁸⁵ Preko tog je prijevoja prelazila antička cesta koju su mještani nazivali *Kraljica* ili *Stara kraljica*, a od 1820-ih godina tuda prolazi poznata Majstorska cesta. Otada je to bio važan strateški položaj na kojemu su boravili

¹⁰⁷⁷ Poput narodne predaje o stvaranju svijeta tijekom kojega Bog nije prolazio kroz Liku već ju je blagoslovio sa Svetoga brda: A. RUKAVINA, 1979, 17.

¹⁰⁷⁸ Vile se u suton pojavljuju na Svetom brdu, gdje se sastaju i plešu: S. ŽUPAN, 1998, 372.

¹⁰⁷⁹ T. BARIČEVIĆ, 2002, 375.

¹⁰⁸⁰ Povjesničar umjetnosti Gjuro Szabo putujući obrovačkim područjem o ovom lokalitetu piše: „...a na desno se dignu u svojoj grandioznosti Tulove grede, razdrte bijele dolomitske klisure, povezane u jedan sklop, koje nitko ne zaboravi, tko ih na jednom spazi.“: GJ. SZABO, 1930/1932, 21.

¹⁰⁸¹ Talijani zovu Tulove grede „*monte artichoco*.“ : GJ. SZABO, 1930/1932, 21.

¹⁰⁸² M. HIRTZ, 1926c, 144.

¹⁰⁸³ N. BUTORAC – D. JOKIĆ, 2015, 182.

¹⁰⁸⁴ M. HIRTZ, 1926c, 145.

¹⁰⁸⁵ J. ALAČEVIĆ, 1880, 42.

austrijski vojnici zaduženi za pratnju poštanskih kočija.¹⁰⁸⁶ Uz lokalitet se vezuju različite narodne predaje, uvijek povezane s mitskom kraljicom, koja se ponekad izjednačavana s ženom hrvatsko-ugarskog kralja Bele IV. Arpadovića, koji je pred provalom Tatara pobjegao u Dalmaciju 1242. godine,¹⁰⁸⁷ zatim mitskom Crnom Kraljicom čije se boravište ponekad vezuje za susjedne Tulove grede¹⁰⁸⁸ i kraljicom Nedom koja je tuda prošla na putu u Dalmaciju.¹⁰⁸⁹ U novije je vrijeme zabilježena predaja po kojoj su na tom mjestu neimenovanu kraljicu i njenu pratnju napali i rastrgali vukovi.¹⁰⁹⁰ Izgradnjom suvremenih prometnica ovaj je prijevoj izgubio nekadašnju važnost.

Zabilježeno je više drugih manje poznatih mjesta na jugoistočnom Velebitu uz koje se vezuju narodne predaje. Tako se Prezid dolac često spominje kao područje povezano s vilama, a jedan položaj se naziva *Vilino vrelo*.¹⁰⁹¹ Dušice su planinski pašnjak u jugoistočnom podnožju Svetog brda, na kojemu su posljednji pastirske stanove imali Jurjevići iz Kruševa. Uz ovo područje vezano je više različitih predaja povezanih s djecom i dušama umrlih.¹⁰⁹² U ovom je slučaju očito da narodne predaje nisu uvijek motivirane fizičkim obilježjima krajolika, već samim toponimom, za koji nije poznato na koji je način nastao.¹⁰⁹³ Mamet je velika jama duboka 200 m, smještena na predjelu Draga na Velebitu. Lokalni pastiri koji su sa stadima boravili u okolnim sezonskim stanovima izbjegavali su prilaziti ovoj jami bojeći se pada u nju, što objašnjavanja nastanak njezinih drugih naziva Propast i Strmoglavica.¹⁰⁹⁴ M. Hirtz dovodi naziv u vezu s glagolom *smamiti*, a pastiri iz okolnih stanova su je izbjegavali kao opasno mjesto koje ima nadnaravna svojstva.¹⁰⁹⁵ Niz je drugih neobičnih geoloških pojava uz koje nisu

¹⁰⁸⁶ I. ANDROVIĆ, 1909, 194.

¹⁰⁸⁷ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, 17-18.

¹⁰⁸⁸ Predaja o mitskoj Crnoj kraljici je zabilježena u mnogim dijelovima Hrvatske. Obično se vezuje uz neku stvarnu povijesnu osobu, poput Barbare Celjske i Marije, žene kralja Bele IV. U narodnoj se predaji Crna kraljica najčešće smatra zlom ženom i uz nju se većinom vezuju negativne konotacije: M. TROŠELJ, 2011, 349.

¹⁰⁸⁹ I. ANDROVIĆ, 1909, 194.

¹⁰⁹⁰ N. BUTORAC – D. JOKIĆ, 2015, 182.

¹⁰⁹¹ M. DRONJIĆ – M. KATIĆ – J. KALE, 2019, 54.

¹⁰⁹² Po najstarijoj zabilježenoj predaji na tom su mjestu Mađari u ratu pobili dalmatinsku djecu: I. ANDROVIĆ, 1909, 211-212. Kada na Svetom brdu sijeva na Dušicama iz zemlje isijavaju male vatrice koje predstavljaju duše koje još nisu otišle na drugi svijet. Na tom mjestu zakopana su djeca koju su Turci odveli u Liku: M. TROŠELJ, 2011, 353-354, 363-364. „Prema narodnoj predaji, mjesto je nazvano Dušice po svetim, dobrim dušama naših predaka koji prebivaju na tom lijepom, čarobnom proplanku u moru stanca kamena.“: T. VINŠČAK; 2010, 13.

¹⁰⁹³ Najbolja ilustracija toga je zgoda u kojoj zadarski putopisac Ivan Andrović pita svoga vodiča po Velebitu, krčmara Grgu (Grgoču) Nekića iz Jasenica, za objašnjenje naziva Dušice, a on mu u duhu pučke etimologije lakonski odgovara da je takvo ime zato što se najvjerojatnije u obližnjoj lokvi *udušilo* (utopilo – op. a.) neko dijete: I. ANDROVIĆ, 1909, 211. U istom stilu odgovara na pitanje o značenju Svetog brda, za koje kaže: „*Sveto će biti zato, jer je najviše velebitsko brdo, dok se je teško uspeti, kako ste i pokušali, a do svetosti je najteže doći*“: I. ANDROVIĆ, 1909, 217.

¹⁰⁹⁴ A. RUKAVINA, 1979, 48.

¹⁰⁹⁵ M. HIRTZ, 1926b, 69.

zabilježene narodne predaje unatoč činjenici što su privukle pažnju starijih istraživača. Neka od takvih mjesta su Ladovi, dva 10 m visoka kamena kuka koja strše iz zemlje na pašnjaku Lađa, čiji je neobičan izgled i smještaj naveo A. Rukavinu na pretpostavku da su to možda ostaci nekog prastarog stočarskog kulta,¹⁰⁹⁶ zatim Šuplji kamen na pašnjaku Čaber, za koji su lokalni pastiri smatrali da kroz njega vjetar neprestano puše¹⁰⁹⁷ i brojni drugi.

Kanjon Zrmanje

Na teško pristupačnim i udaljenim mjestima su najčešće smještene narodne predaje vezane za nadnaravna i mitološka bića. Osim Velebita, takva su mjesta duboki i strmi kanjoni obrovačkih rijeka, posebno oni dijelovi koji su bili teže pristupačni i rjeđe posjećivani od ljudi. Može se zaključiti da su ovakvi krajolici svojim specifičnim izgledom dodatno nadahnjivali maštu mjesnog stanovništva, koje je u njih lociralo različite predaje i pučku fantastiku.¹⁰⁹⁸ U kanjonu Zrmanje, posebno u donjem toku nizvodno od Obrovac, zabilježeno je više položaja uz koje su se vezivale različite narodne predaje.¹⁰⁹⁹

Na samom ušću rijeke Zrmanje u Novigradsko more nalazi se manja hrid za koju je zabilježen naziv Kamen samac (157).¹¹⁰⁰ Uz ovaj se lokalitet vezuje narodna predaja koja je zabilježena na području Žegara, smještenog na srednjem toku Zrmanje. Po toj predaji svatko tko se spusti Zrmanjom i dodirne ovaj kamen, biti će blagoslovljen od anđela.¹¹⁰¹ Nekoliko kilometara uzvodnije, na lijevoj obali rijeke, nedaleko od vrtače Šušnjevac, nalazi se položaj koji mještani Kruševa nazivaju Karlova vrata, a lokalitet je na obrovačkom području poznat i pod nazivom Vrata Kraljevića Marka (sl. 155-156). Radi se o rijetkom geološkom fenomenu nastalom urušavanjem stijena na vrhu kanjona. Na taj prirodni način nastao je otvor širok 35 m, koji su najčešće koristili stanovnici nekoliko okolnih zaseoka i pastirskih stanova u Kruševu,

¹⁰⁹⁶ A. RUKAVINA, 1979, 49.

¹⁰⁹⁷ M. HIRTZ, 1926b, 143.

¹⁰⁹⁸ Ploveći rijekom Zrmanjim početkom 20. stoljeća, mještani Obrovca napominju putopiscu Ivanu Androviću da: "Svaka punta, svaki kuk ima svoj naziv" i da treba ploviti s ljudima koji o svakom lokalitetu znaju ispričati priču: I. ANDROVIĆ, 1909, 134.

¹⁰⁹⁹ Više narodnih predaja je zabilježeno i u kanjonu rijeke Krupa na području Golubića. Te legende su vezane za arheološke ili geološke lokalitete Ogrlice, Kudin most i Babin grad, koji se nalaze u dubokom kanjonu rijeke Krupe, koji mještani nazivaju Brina: J. VESELINOVIĆ, 2010, 107-115; M. DRONJIĆ – M. KATIĆ – J. KALE 2019, 49-53.

¹¹⁰⁰ Na području Kruševa zabilježen je naziv Bistrac, a područje oko hridi Kod Bistraca. Kazivač F. K. iz Kruševa.

¹¹⁰¹ J. GRACIN, 2005, 34-35.

kao najlakši put do rijeke na kojoj su napajali svoja stada. Prolaz je dobro vidljiv tijekom plovidbe po rijeci i sa suprotne, desne strane Zrmanje.¹¹⁰² Metaforički toponim Karlova vrata, koji se koristi samo na području Kruševa, starijeg je postanka i gotovo je sigurno vezan za povijesnu osobu Ivana Karlovića, hrvatskog bana iz prve polovice 16. stoljeća, čije je sjedište bio Obrovac.¹¹⁰³ Toponim Vrata Kraljevića Marka je nešto kasnijeg postanka i vezuje se za istoimenog mitskog narodnog junaka.¹¹⁰⁴ Prema fragmentarno zabilježenoj narodnoj predaji stijene su se urušile kada je na to mjesto stala majka Kraljevića Marka, kojega je kao dijete prenosila preko Zrmanje.¹¹⁰⁵ Narodne predaje o ovome junaku su često povezane sa specifičnim geološkim formacijama u kršu, poput različitih udubljenja u vapnenačkim površinama, koja su najčešće tumačena kao otisci njegovih ruku, nogu ili kopita njegovog konja. Najviše je ovakvih predaja zabilježeno na području Bosne i Hercegovine, dok su kod nas iznimno rijetke.¹¹⁰⁶ Nizvodno od ovog lokaliteta nalazi se jedna spilja koja je vezana za još jednog narodnog junaka iz vremena borbe s Osmanlijama. Radi se o fragmentiranoj narodnoj predaji o Ivi Senjaninu,¹¹⁰⁷ koja je zabilježena prilikom jednog starijeg toponomastičkog istraživanja.¹¹⁰⁸

Na više mjesta u kanjonima Zrmanje i Krupe nalaze se sipari, geološka pojava nakupine usitnjenih komada stijena, nastalih kotrljanjem niz strminu. Najčešće su smješteni u podnožju strmih riječnih kanjona, gdje formiraju lepezaste oblike sastavljene od izlomljenih stijena različitih veličina. Za jedan sipara u donjem toku Zrmanje je zabilježena fragmentarna narodna predaja po kojoj je nastao na način da je: „*Baba u pregači donijela kamenje i istresla ga s ruba kanjona*“.¹¹⁰⁹

¹¹⁰² Ovaj položaj spominje putopisac Josip Modrić kao lijepi prirodni otvor u stijenama, ali ne bilježi toponim: G. MODRIČ, 1892, 493. Fotografije ovog geološkog fenomena nalaze se i u ostavštini Gjura Szabe koji je na obrovačkom području boravio početkom 1930-ih godina.

¹¹⁰³ Ivan Karlović (1485. – 1531.) je bio posljednji muški potomak krbavskih knezova Kurjakovića. Nasljedio velika imanja s obje strane Velebita. Jedno je vrijeme obnašao dužnost hrvatskog bana. Poznat je kao veliki borac protiv Osmanlija, koji su na kraju osvojili većinu njegovih posjeda. Zapamćen je u narodnim predajama i pjesmama moliških i gradišćanskih Hrvata. Detaljne podatke o I. Karloviću vidi u: I. BOTICA, 2011, 264-299.

¹¹⁰⁴ Kraljević Marko je najpoznatiji mitski junak zabilježen u pjesmama i predajama svih južnoslavenskih naroda. Nastao je prema stvarnoj povijesnoj osobi Marku Mrnjavčeviću (o. 1355. – 1395.), sinu srpskog kralja Vukašina Mrnjavčevića, nakon čije je smrti vladao područjem oko grada Prilepa u današnjoj Sjevernoj Makedoniji. Bio je vazal osmanske vlasti, a u mitskoj je stvarnosti pretvoren u najvećeg borca protiv Osmanlija: R. ZARADIĆ, 2010, 113-125.

¹¹⁰⁵ Kazivač M. J. iz Obrovca.

¹¹⁰⁶ Prema nekim kazivačima stope se Kraljevića Marka nalaze na području naselja Grbe na području Grada Nina.

¹¹⁰⁷ Ivo Senjanin, pravim imenom Ivan Vlatković (o. 1571. – 1612.), bio je uskočki kapetan koji se istaknuo u borbi s Osmanlijama krajem 16. i početkom 17. stoljeća. Pogubljen je od strane austrijskih vojnih vlasti 1612. godine. Njegov se lik dosta često pojavljuje u hrvatskim epskim narodnim pjesmama: Senjanin, Ivo. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55417> (posjećeno 18-1-2023).

¹¹⁰⁸ B. FINKA, 1960, 443.

¹¹⁰⁹ Kazivač M. J. iz Obrovca.

Slike 155-156. Karlova vrata ili Vrata Kraljevića Marka na donjem toku rijeke Zrmanje (snimio Š. Vrkić)

Slike 157-158. Kamen samac na ušću (snimio Š. Vrkić) i Panin kuk na srednjem toku rijeke Zrmanje (snimilo I. Kulenović)

U blizini je smješten i lokalitet Babin zub, stijena koja strši iz vode smještena neposredno uz lijevu obalu Zrmanje. Prema nekim autorima brojni toponimi i narodne predaje o *babama* su ostaci prastarih ženskih kultova.¹¹¹⁰

¹¹¹⁰ J. VINCE-PALLUA, 1996, 281-292.

Uz taj dio kanjona vezane su i druge narodne predaje, ali one su samo fragmentarno zabilježene, poput one o velikoj stijeni Divojka, koju je prema predaji na to mjesto donijela neka djevojka,¹¹¹¹ zatim toponim Fratri, koji se odnosi na geološki fenomen izduženih stijena koje podsjećaju na ljudske likove obučene u franjevačke habite¹¹¹² i Brodina, koji se odnosi na kamen koji izgleda kao brod.¹¹¹³ Na livadama nizvodno od Obrovca, nalaze se dvije vapnenačke stijene za koje se vjerovalo da su okamenjeni plastovi sijena, nastali kao božja kazna koscima koji su se usudili raditi nedjeljom.¹¹¹⁴

Iznad grada Obrovca, na lijevoj strani Zrmanje, nalaze se visoke stijene koje se nazivaju Skočaj. O ovom lokalitetu zabilježeno je nekoliko fragmentarnih narodnih predaja. Prema onoj najstarijoj, koju je u drugoj polovici 19. stoljeća zabilježio zadarski prirodoslovac S. Brusina, na tom je mjestu poginuo neki serdar koji je zajedno s konjem pao u provaliju.¹¹¹⁵ Ova bi predaja mogla biti utemeljena na stvarnom povijesnom događaju, nesretnoj pogibiji kruševačkog župnika fra Jakova Livakovića, koja se na tom mjestu dogodila 1814. godine.¹¹¹⁶ Prema predaji zabilježenoj u novijem razdoblju, lokalitet i toponim se povezuju s pričom o nesretnoj ljubavi, odnosno široko raširenoj predaji o samoubojstvu djevojke skokom s visoke stijene.¹¹¹⁷ Mnogo je drugih sličnih predaja koje se vezuju za visoke kukove na Velebitu.¹¹¹⁸ Slična je predaja vezana za stijenu Vratolom, smještenu iznad Visokog buka na lijevoj obali Zrmanje, neposredno ispod mjesta na kojemu se u nju ulijeva rijeka Krupa (Sastavci). Prema toj predaji stijena je povezana s pričom o nesretnoj ljubavi Pane Veselinovića i djevojke Soke, koja je na kraju okončala svoj život skočivši sa stijene.¹¹¹⁹ Ista se predaja vezuje uz obližnji Panin kuk, koji se nalazi uzvodno uz lijevu obalu Zrmanje. Prema predaji kuk je dobio naziv po mladiću Pani koji je zbog nesretne ljubavi okončao život skokom s njega (sl. 158).¹¹²⁰

Na Paninom kuku je 1863. godine boravio S. Brusina, koji je zabilježio narodnu predaju po kojoj je Panin kuk ili Pantaleonova gromada (*Masso di Pantaleone*), kako ga on još naziva,

¹¹¹¹ I. ANDROVIĆ, 1909, 134; G. MODRICH, 1892, 493.

¹¹¹² G. MODRICH, 1892, 493.

¹¹¹³ B. FINKA, 1960, 443.

¹¹¹⁴ Kazivačica I. B. iz Splita.

¹¹¹⁵ J. BALABANIĆ *et al.*, 2007, 29.

¹¹¹⁶ Prema zapisanoj predaji fra Livaković je u Obrovca vršio egzorcizam nad jednom opsjednutom ženom. Prilikom izvođenja obreda je rekao da ukoliko je vrag u ženi, neka izađe i pređe u njegova konja. Vraćajući se kasno noću iz Obrovca, konj je zajedno s njim skočio s litice u Zrmanju. Nakon 40 dana pored rijeke su našli svećenikovo tijelo koje su na tom mjestu sahranili: S. BAČIĆ, 1995, 144.

¹¹¹⁷ Kazivačica I. J. iz Kruševa.

¹¹¹⁸ A. Rukavina spominje više kukova koji nose djevojačka imena (Bojin kuk, Aničin ili Anića kuk, Jeličin i Jagin kuk) uz koje se redovito vežu narodne predaje povezane sa smrću mladih djevojaka: A. RUKAVINA, 1979, 10.

¹¹¹⁹ J. VESELINOVIĆ, 2010, 113-114; M. DRONJIĆ – M. KATIĆ – J. KALE, 2019, 51-52.

¹¹²⁰ M. DRONJIĆ – M. KATIĆ – J. KALE, 2019, 51-52; J. VESELINOVIĆ, 2010, 113-114.

dobio naziv po jednom od kaluđera pustinjaka koji su na njemu živjeli.¹¹²¹ Iako se nalazi na nepristupačnom području, udaljenom od svih naselja, Panin kuk je još od ranijeg razdoblja bio poznato mjesto. To potvrđuje činjenica da je početkom 18. stoljeća dva puta označen na mletačkim katastarskim kartama. Na karti Bilišana ucrtan je visoki kuk uz rijeku i označen legendom *Sasso detto Paneincuh*,¹¹²² a na karti sela Zaton, *Zavagnani*, Golubić i dio Žegara, označen je s natpisom *Palin Chuch*, kao početna točka lokalnog razgraničenja koje završava na vrhu Crnopca (*Cerno Paz*).¹¹²³ Tijekom 2020. godine izvršen je terenski pregled ostataka građevine na Paninom kuku koja je na osnovi rijetkih ulomaka keramike datirana u razdoblje kasnog srednjeg ili ranog novog vijeka, s time da nije isključena mogućnost da je lokalitet imao stariju fazu.

¹¹²¹ J. BALABANIĆ *et al.*, 2007, 20 i 33.

¹¹²² DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 23 (*Bilissane*), fol. VI.

¹¹²³ DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 519 (*Zatton, Zavagnani, Golubich e parte di Xegar*), fol. V.

5.12.2. Pregled obrovačke toponimije

„U zemlji bez imena vlada pomrčina, pustoš.“¹¹²⁴

Toponimni (grč. *topos* 'mjesto') su jezični oblici kojima se označavaju sve prirodne konfiguracije i antropogene strukture koje postoje u krajoliku.¹¹²⁵ Svaki se toponim sastoji od imenovanog objekta (*referent*) i jezičnog oblika (*toponimijski lik*). Nastanak toponima je motiviran referentom, odnosno imenodavac je jezičnim sredstvima opisivao i identificirao stvarnost koja ga je okruživala.¹¹²⁶ Prvi su imenovani veći referenti poput rijeka, planina i naselja zbog čega oni često nose stara imena koja su u dosta slučajeva neprotumačiva. Daleko brojnija toponimijska vrsta su mikrotoponimi koji nastaju u mlađim razdobljima kada se iznova naseljavaju određena područja, a najčešće su motivirani geografskim izgledom, osobitostima tla i antropogenim djelovanjem na tom prostoru. Jedna od glavnih karakteristika mikrotoponima je da često imaju apelativno značenje.¹¹²⁷ Petar Šimunović ističe glavne motive nastanka mikrotoponima, ili kako ih on naziva zemljišnih imena: "*Motivi identifikacije (što je?), karakterizacije (kakvo je?), deskripcije (koliko je?), lokalizacije (gdje je?), posesivnosti (čije je?), relacije (u kakvom je odnosu prema drugom zemljopisnom imenu?) stvaraju onaj bitniji, onomastički sadržaj kojim se dotični objekt izdvaja, individuira, jednoznačno imenuje.*"¹¹²⁸ Može se zaključiti da su toponimi stvoreni iz potrebe da se čovjek bolje snalazi i orijentira u svakodnevnom životnom prostoru. Njihovim svakodnevnim korištenjem bivaju pohranjeni u memoriju stanovništva koje ih je pamćenjem prenosilo na iduće generacije.¹¹²⁹ Prvi korak u humanizaciji prostora je njegovo imenovanje kojim se stvaraju mjesta koja odražavaju svoje značenje i identitet.¹¹³⁰

Na obrovačkom području nisu provedena značajnija toponomastička istraživanja što je bila otegotna okolnost prilikom pisanja ovog poglavlja.¹¹³¹ Kao jedina iznimka može se navesti rad

¹¹²⁴ Akademik Petar Šimunović, najpoznatiji hrvatski onomastičar, o važnosti očuvanja toponima, koje smatra najugroženijim hrvatskim spomenicima: P. ŠIMUNOVIĆ, 2009, 21.

¹¹²⁵ V. SKRAČIĆ, 2011, 33.

¹¹²⁶ V. SKRAČIĆ, 2011, 33.

¹¹²⁷ P. ŠIMUNOVIĆ, 2009, 265.

¹¹²⁸ P. ŠIMUNOVIĆ, 2009, 268.

¹¹²⁹ P. ŠIMUNOVIĆ, 2009, 15.

¹¹³⁰ P. NOVAKOVIĆ, 2008, 44.

¹¹³¹ Kao osnova za pisanje ovog poglavlja korištene su knjige Petra Šimunovića *Uvod u hrvatsko imenoslovlje* (2009) i Vladimira Skračića *Toponomastička početnica. Osnovni pojmovi i metoda terenskih istraživanja* (2011). Od ostale korištene literature treba istaknuti kapitalno djelo Petara Skoka *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-IV (1971. – 1974.), zatim radove više suvremenih autora, posebno Domagoja Vidovića, i dvije

u kojemu su obrađeni obalni toponimi u sjevernoj zadarskoj regiji.¹¹³² Postoje i popisi određenog broja toponomastičkih likova s područja nekoliko obrovačkih naselja,¹¹³³ ali smatra se da takvi podatci nemaju značajniju znanstvenu korist.¹¹³⁴

Kao izvori za obrovačku toponimiju korišteni su podatci iz arhivskih katastarskih karata koje se smatraju izvanrednim vrelom za toponomastička istraživanja. Posebno su važne mletačke katastarske karte čija je izrada dovršena 1709. godine, jer su na njima prvi put zabilježeni mnogi obrovački toponimi. Austrijski *franciskanski katastar* koji je za obrovačko područje izrađen 1826. i 1827. godine, sadrži dosta toponima koji su uglavnom zabilježeni iskrivljenom grafijom. To su uglavnom imena naselja, većih predjela i zemljišnih čestica te nešto veći broj toponima na linijama razgraničenja između katastarskih općina.¹¹³⁵ Koristan izvor toponima je *Preglednik katastarskih podataka* na internetskoj stranici <https://www.katastar.hr/dgu>, gdje su zabilježeni nazivi za mnoge zemljišne čestice. Nedostatak ovog izvora je taj što su zabilježeni isključivo nazivi obradivih površina u privatnom vlasništvu, koji su često iskrivljeni i zapisani u više različitih oblika. Korišten je i *Geoportal državne geodetske uprave* na kojemu su digitalizirane Topografska karta 1:25000 i Hrvatska osnovna karta 1:5000. Na topografskim kartama su najčešće označena imena uzvisina i naselja, dok su rjeđi označeni nazivi hidroloških objekata, manjih predjela i drugi manji referenti. Samo uz pomoć navedenih izvora na obrovačkom području se može prikupiti korpus od više tisuća toponima.

Svako ozbiljnije istraživanje toponima na određenom području podrazumijeva provođenje terenskog istraživanja i razgovor s informatorima koji na njemu žive jer se samo na taj način mogu otkriti brojni toponimi koji nisu zabilježeni na nijednom od navedenih izvora. Na taj način se mogu prikupiti podatci o nastanku toponima, narodnim predajama vezanim za

doktorske disertacije u kojima se obrađuje toponimija područja koja imaju značajnije dodirne točke s obrovačkom toponimijom.

¹¹³² Božidar Finka je prilikom istraživanja obalnog područja uz rijeku Zrmanju, Karinsko i Novigradsko more kao kazivače koristio novigradske ribare. Njima je to područje bilo puno poznatije nego lokalnom stanovništvu, koje u to vrijeme većinom nije bilo orijentirano prema moru, zbog čega je autor pretpostavio da bi kod njih korpus obalnih toponima bio znatno siromašniji: B. FINKA, 1960, 427-453.

¹¹³³ A. BAČKO – V. KUBAT, 2010; A. BAČKO, 2005; S. ŽUPAN, 1998, 373.

¹¹³⁴ Ova istraživanja nisu rađena po standardnoj toponomastičkoj metodologiji, nije zabilježena akcentuacija i ne prati ih toponomastička karta zbog čega najčešće nije moguće odrediti koji referent predstavljaju: V. SKRAČIĆ, 2011.

¹¹³⁵ Ovom je prilikom korištena kartografska građa, odnosno digitalizirane katastarske karte na internetskom servisu Mapire – The Historical Map Portal i indikacijske skice koje se čuvaju u Državnom muzeju u Zadru. Opsežno pisano gradivo vezano za franciskansku katastarsku izmjeru čuva se u Državnom muzeju u Splitu: N. BAJIĆ-ŽARKO, 2006, 332-333.

imenovani referent i pučkoj etimologiji samog naziva, povijesti korištenja prostora i drugi korisni podatci.

Zbog objektivnih razloga na ovom mjestu nije bilo moguće niti je potrebno donositi sustavniji pregled toponimije na širem obrovačkom području. Zbog toga je odlučeno da se ovo poglavlje podijeli na dva dijela. Prvi dio sadrži osnovni pregled širokog spektra toponima zastupljenih na cijelom obrovačkom području. Drugi dio je studija slučaja, odnosno rezultati manjeg toponomastičkog istraživanja provedenog na području zaseoka Donji Vrkići u Kruševu. Na osnovi terenskog istraživanja zabilježeni su brojni toponimi koji nisu dostupni u drugim izvorima. Izrađena je toponomastička karta na kojoj su ubicirani svi zabilježeni toponimi. Istraživanje je bila osnova za grubu procjenu ukupnog broja toponima na obrovačkom području te analizu tipova referenta i vremenskih razdoblja u kojima su toponimi nastajali. U nijednom dijelu istraživanja nije se ulazilo u jezičnu dimenziju zbog čega objavljeni toponimi nisu akcentuirani.

Zbog svoje geografske raznolikosti, povijesnih okolnosti i nekadašnje guste naseljenosti obrovačko područje je iznimno bogato različitim vrstama toponimima u kojima se odražava povijesno nasljeđe, duhovni, društveni i gospodarski život njegovih stanovnika tijekom proteklih nekoliko stoljeća. Glavni razlog veće brojnosti toponima na obrovačkom području je njegov izrazito krški krajolik koji karakterizira niz uzvisina, dolaca, dolina, jaruga, prijevoja i drugih manjih geoloških oblika, poput većih vapnenačkih ploča, kamenih gromada, kukova i kamenica, od kojih su mnogi bili imenovani.

Tek u novije vrijeme toponimi se počinju tretirati kao važan dio kulturnog nasljeđa svake zajednice, koji prestankom tradicionalnog načina života i raseljavanjem stanovništva ubrzano nestaju jer se glavnina toponomastičke građe nalazi sačuvana u memoriji lokalnog stanovništva.¹¹³⁶ Zbog toga se toponomastička istraživanja nerijetko shvaćaju kao spašavanje ugrožene kulturne baštine, a sami toponimi kao najugroženiji hrvatski spomenici.¹¹³⁷ Ovo posebno vrijedi za obrovačko područje koje je tijekom Domovinskog rata doživjelo snažnu depopulaciju. Mnogi su zaseoci ostali raseljeni, a tradicionalni način života sačuvan je samo u ograničenom obliku. Najbolji primjer za to je ubrzani nestanak ekstenzivnog načina uzgoja stoke, zbog čega je nestala potreba za korištenjem različitih izvora vode koji su u ranijem

¹¹³⁶ V. SKRAČIĆ, 2011, 146.

¹¹³⁷ Ovakvo poimanje toponima najbolje ilustriraju riječi poznatog hrvatskog jezikoslovca Petra Šimunovića: „Propustimo li priliku u ovom našem vremenu užurbanog društvenog i gospodarskog življenja da ih popišemo od izvornih govornika i da ih sačuvamo za obradu, ona će izbljedjeti iz našega sjećanja i za sav naraštaj poslije nas. Bit će kao i da nisu postojala.“: P. ŠIMUNOVIĆ, 2009, 21.

razdoblju bili ključni za opstanak stanovništva. Slično vrijedi i za većinu poljoprivrednih površina koje su se posljednjih nekoliko desetljeća prestale obrađivati. Kao najugroženije područje možemo izdvojiti Velebit na kojemu su postojala manja naselja, koja su ubrzano napuštena u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata. Tijekom druge polovice 20. stoljeća došlo je do prestanka tradicionalnog sezonskog stočarskog kretanja na planinske pašnjake i obrađivanja manjih poljoprivrednih površina u blizini pastirskih stanova. Zbog toga se može pretpostaviti da je na velebitskom području dio mikrotoponima zauvijek nestao, odnosno više nije moguće provesti istraživanja u kojima bi se uz izvorne govornike zabilježili svi nekadašnji toponimi.

Osim geografskih karakteristika krajolika i načina svakodnevnog života i privređivanja stanovništva, na specifičnosti toponimije određenog područja utjecala je činjenica kojem jezičnom arealu je stanovništvo pripadalo. Obrovačko područje tradicionalno karakteriziraju novoštokavski ikavski dijalekt (Hrvati) i novoštokavski ijekavski dijalekt (Srbi), zbog čega postoje manje dijalektalne razlike među toponimima, kao što su: *Bila – Bijela, Cipac – Cijepac, Poprikuša – Poprekuša, Privija – Previja, Zvizda – Zvijezda* i sl. Tijekom starije prošlosti na obrovačkom području se govorilo različitim jezicima što je ostavilo određenog traga u toponimiji. Obrovački se toponimi s obzirom na podrijetlo mogu podijeliti u četiri skupine: predromanski, romanski, turski i slavenski (hrvatski i srpski).¹¹³⁸

Toponimi predromanskog podrijetla

Zabilježeno je svega nekoliko toponima za koje se može potvrditi da su predromanskog podrijetla. To su *Gornji Karin* (naselje), *Karinsko more* (zaljev) i *Karišnica* (rijeka). Sva tri toponima su izvedena od ojkonima Karin, koji je u antičko vrijeme potvrđen kao *Corinium*, što je bilo ime liburnskog i rimskog grada smještenog na Gradini Miodrag u Donjem Karinu.¹¹³⁹ Ovaj se naziv sačuvao jer je taj lokalitet bio naseljen od razdoblja prapovijesti pa sve do 19. stoljeća.¹¹⁴⁰ Toponim Karin potječe iz davnih vremena zbog čega mu nije moguće odrediti

¹¹³⁸ Zastupljeni su pojedini toponimi iz drugih jezika, kao na primjer *Cilji* (< *cilj* 'međaš' < njem. *das Ziel*) i *Veliki Varoš* (< *varoš* 'zaselak' < mađ. *varos* 'grad'), ali zbog njihove malobrojnosti nije ih potrebno navoditi kao posebnu skupinu.

¹¹³⁹ Po tumačenju Holzera od antičkog *Corinium* do slavenskog Karin je teklo ovim redom: **Korīniu > *Korīn'u > *Kъrīnjъ > *Kъrīnъ*, od kojega je nastao današnji oblik Karin: P. ŠIMUNOVIĆ, 2009, 245.

¹¹⁴⁰ Posljednji stanovnici koji su živjeli unutar utvrde bili su nositelji prezimena Miodrag, zbog čega je lokalitet dobio naziv *Miodragova gradina*, a ponekad se u stručnoj literaturi susreće i iskrivljeni naziv *Gradina Miograd*.

jezično podrijetlo.¹¹⁴¹ Drugi toponim koji bi se mogao biti predromanskog podrijetla je *Grižinice* (< *griža* < **grediu* 'klisura, provalija, litica').¹¹⁴² Toponim označava nisku kamenitu uzvisinu koja se nalazi 300 m južno od zaseoka Bužonje u Jasenicama, a nastanak mu je motiviran sastavom i izgledom površine lokaliteta, kojemu odgovaraju izrazi ljut, škrapari i dr.¹¹⁴³

Toponimi romanskog podrijetla

Na obrovačkom području postoji nešto više toponima koji su romanskog podrijetla, a većinom dolaze iz dalmatskog i mletačkog jezika. Njihov je nastanak uglavnom vezan za razdoblje novoga vijeka. Među češće toponime spadaju *Punta* (< *punta* 'istaka kopna u more' < tal. *punta* 'rt'),¹¹⁴⁴ toponim koji se na obrovačkom području vezuje uz obale mora i rijeka. Tako na Zrmanji od ušća prema gornjem toku nalazimo *Zevelinački punat* (Kruševo), *Punta Miljanića/Punat Miljanić*, *Vrh punta* (Kruševo) i *Punat* (Muškovci). Na rijeci Krupi zabilježen je toponim *Punta* (Nadvoda), koji se odnosi na istaknuti rt na lijevoj strani rijeke, nasuprot Babinom gradu. Na Karinskom i Novigradskom moru zabilježeni su *Crna punta*, *Perina punta*, *Fratarska punta* i *Punta rike* (Kruševo).¹¹⁴⁵ Na jasičkom je području zabilježena samo toponim *Rovanjska punta*, dok su na suvremenim topografskim kartama češći nazivi *Rt* (*Rt Rijeka*, *Rt Ždrijac* i *Rt Baljenica*). Čest toponim na obrovačkom području je *Klačina* (< *klačina* 'vapnenica, mjesto na kojemu se proizvodi vapno' < dalm. *calcina*), a motiviran je postojanjem vapnenica iz novijeg razdoblja. Zabilježeni su toponimi: *Klačine* (Kruševo), *Klačina* (Zelengrad), *Klačina* (Bilišane), *Klačine* i *Kalčinac* (Kaštel Žegarski). Brojni su mikrotoponimi *Vrta*, *Vrtlina* i *Vrtlić*, nastali od riječi *vrta* (< dal. *hortu* 'vrt'), ali oni najčešće nisu zabilježeni na topografskim kartama. Najčešće se nalaze u neposrednoj blizini matičnih domaćinstava, a odnose se na manje zemljišne čestice korištene za uzgoj povrća.

Toponimi *Ploča* (< *ploča* 'veća zaravnjena stijena' < dalm. *placca* 'ploča') označavaju veće zaravnjene vapnenačke površine u kršu. Neki od zabilježenih toponima su *Ploča Javorova*,

¹¹⁴¹ Anton Mayer je predložio etimologiju imena Karin, ali ni njemu nije bila poznata motivacija nastanka tog toponima: D. IVŠIĆ, 2013, 144.

¹¹⁴² P. ŠIMUNOVIĆ, 2009, 285.

¹¹⁴³ M. MATAS, 2009, 132.

¹¹⁴⁴ D. VIDOVIĆ, 2012, 212.

¹¹⁴⁵ B. FINKA, 1960, 443.

Ploča (Kruševo), *Ploča Kotorova* (Bilišane), *Ploča* (Golubić), *Vitrena ploča* (Zaton Obrovački) i dr. Toponim *Čatrnja* (< *čatrnja* < psl. **čъtrnja* < lat. *cisterna*) nije uobičajen na obrovačkom području, a zabilježeni su samo dva hidronima *Čatrnja*,¹¹⁴⁶ toponim *Doline Četrnjske* (Bilišane) i oronim *Čatrnja* (Muškovci).¹¹⁴⁷ Toponim *Puča* (< *puč* 'zdenac, studenac, vrelo' < lat. *puteus* 'zdenac')¹¹⁴⁸ je izvorno hidronim koji se sačuvao preko dalmatskog jezika, a zabilježen je na dva mjesta na kojima danas nisu poznati hidrološki objekti.¹¹⁴⁹

Rjeđe riječi iz romanskog jezika su *Školj* (< mlet. *scoglio* 'otok'),¹¹⁵⁰ naziv otoka u Novigradskom moru, nedaleko od obale u Maslenici. Po njemu je susjedni predjel na kopnu dobio naziv *Školička draga*. Toponim *Razbojište* (usp. rum. *razboi* 'novo iskrčena zemlja')¹¹⁵¹ je zabilježen na području Krupe, a vezuje se za vlaško stanovništvo. U pučkoj etimologiji ovaj toponim se tumači kao mjesto razbojstva. Na području Krupe se nalazi još jedan sličan toponim *Razbojna*, koji bi mogao biti istog podrijetla.¹¹⁵²

Toponim *Kaštel* (< *kaštel* 'utvrda' < tal. *castello*)¹¹⁵³ je najprije bio naziv manjeg predjela, a kasnije je od njega nastao službeni naziv cijelog naselja *Kaštel Žegarski*. Toponim je nastao u mletačkom razdoblju, a motiviran je ostacima srednjovjekovne utvrde *Žegar* (*Xegar*), koja se nalazila iznad Žegarskog polja. Zabilježeno je još nekoliko pojedinačnih toponima kao što su *Kumin* (< tal. *confine* 'granica'), naziv za zajedničko seosko zemljište u Kaštel Žegarskom.

Turcizmi

Za obrovačko područje je karakterističan veći broj toponima koji vuku podrijetlo iz turskog jezika. To je očekivana pojava jer se to područje nalazilo pod osmanskom vlašću više od 150

¹¹⁴⁶ Ovi hidronimi nisu označeni na povijesnim ni suvremenim topografskim kartama, a odnose se na hidrološke objekte koji se nalaze na području između brda Veliko i Malo Greblje te na predjelu južno od zaseoka Badže u Bilišanima.

¹¹⁴⁷ Radi se o jednom od rijetkih toponima koji je iz latinskog izravno ušao u praslavenski jezik. Ograničena upotreba ovog srednjovjekovnog naziva na području Bilišana mogla bi biti povezana s činjenicom što je u tom naselju ostalo živjeti nekoliko starosjedićkih muslimanskih obitelji koje su se pokrstile nakon uspostave mletačke vlasti krajem 17. stoljeća. Prema narodnoj predaji muslimanskog su podrijetla obitelji Badža, Berber i Kuridža.

¹¹⁴⁸ D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1997, 13.

¹¹⁴⁹ Prvi toponim se odnosi na manje uzvišenje (242 m/nv) na području Jasenica, a drugi na planinski pašnjak na području Zatona Obrovačkoga. Na suvremenim i arhivskim topografskim kartama na tim područjima nisu označeni nikakvi hidrološki objekti.

¹¹⁵⁰ D. VIDOVIĆ, 2013a, 15.

¹¹⁵¹ P. SKOK, 1971, 163.

¹¹⁵² Po drugom tumačenju motiv nastanka ovakvog toponima može biti po izgledu imenovanog referenta, odnosno po predmetu razboj (< *razboj* 'tkalački stan'): D. VIDOVIĆ, 2009, 186.

¹¹⁵³ D. VIDOVIĆ, 2012, 219.

godina.¹¹⁵⁴ Manji su dio toponimi antroponimnog postanja od osobnih muslimanskih imena, kao što su *Asino pleće* ili *Asenovo pleće* (< *Haso* < *Hasan*), *Alina draga* (< *Ale* < *Alija*), *Dureševa draga*, *Muratova draga* (< *Murat*), *Mamed* (< *Mehmed*), *Vajagina dolina* i dr. Ovi su toponimi nastali za vrijeme osmanske vladavine ili neposredno nakon tog vremena, a većinom se odnose na nekadašnje stanovnike ili vlasnike zemljišta, čija imena najčešće nisu poznata iz povijesnih dokumenata. Zatim slijede toponimi koji su nastali od prezimena koja imaju korijen u turskom jeziku, a nastala su na obrovačkom području za vrijeme mletačke vladavine u 18. stoljeću ili kasnije. Takva prezimena su *Karamarko* (tur. *kara* 'crn'), *Bašić* (< *baša* 'seoski glavar' < tur. *baş* 'prvi, početak, glava'),¹¹⁵⁵ *Erslan* (< tur. *aslan* 'lav') i *Ševerdija* (tur. *şerbet* 'şerbet, prodavač şerbeta') u Kruševu; *Badža* (< tur. *baça* 'dimnjak, otvor za dim') i *Berber* (tur. *berber* 'brijač')¹¹⁵⁶ u Bilišanima; *Adžić* (tur. *haci?* 'hadžija') i *Serdarević* (< tur. *serdar* 'zapovjednik, vojskovođa') u Medviđi; *Kubat* (< *Kubo* < *Jakub*), *Đaković* (< tur. *džak* 'vreća'), *Jajić* (< tur. *yaya* 'pripadnik pješачke postrojbe'), *Samardžić* (< tur. *semer* 'samar') i *Komazec* (< tur. *komaz* 'onaj koji se ne nastanjuje, nomad')¹¹⁵⁷ na žegarskom području.

Treća je skupina izvedena od turskih riječi koje su ostale u upotrebi u svakodnevnom govoru obrovačkog stanovništva, kao što su bunar, kula, tavan, čardak, budžak, jaruga, samar i brojne druge. Najčešći takav toponim na obrovačkom području je *Bunar* (< tur. *bunar*, *punar*)¹¹⁵⁸ o čemu će biti više riječi u pregledu hidronima. Zatim po brojnosti slijedi toponim *Tavan* (< tur. *tavan* 'strop, kat'), koji se najčešće odnosi na krška područja korištena za ispašu stoke. Većinom označava povišena područja u odnosu na naselja imenodavaca što ukazuje da je toponimu motiviranom položajem imenovanog referenta. Ovoj riječi po značenju najčešće odgovaraju hrvatski nazivi *pod* ili *zaravni*.¹¹⁵⁹ Neki od zabilježenih toponima su *Tavan*, *Tavani* (Muškovci), *Tavani* (Medviđa), *Tavani*, *Ravni tavani* (Golubić), *Tavanac* (Nadvoda), *Tavan* (Krupa) i *Tavan* (Kruševo).

Relativno je čest oronim *Čardak* (< tur. *çardak* 'kuća na kat'), koji je metaforičkog postanka motiviran izgledom imenovanog objekta. Na obrovačkom području su zabilježena tri takva

¹¹⁵⁴ Obrovac i obrovačko područje su bili pod osmanskom vlašću od 1527. do 1683. godine.

¹¹⁵⁵ Ovaj je naziv na području Osmanskog Carstva imao značenje poglavar, starješina, zapovjednik i slično: P. SKOK, 1971, 117-118. Prezime je nastalo kao nadimak u obitelji seoskih glavara Miljanića, a prvi su mu nosioci najvjerojatnije bili potomci Mate Miljanića pok. Marka, koji je tu službu obavljao 1709. godine: S. BAČIĆ, 1995, 233-236.

¹¹⁵⁶ T. D. DURAN, 2017, 94.

¹¹⁵⁷ D. VIDOVIĆ, 2013a, 21.

¹¹⁵⁸ D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1997, 12.

¹¹⁵⁹ M. MATAS, 2009, 105.

oronima: *Čardak* (Bilišane), *Čordak* (Kruševo) i *Čardačina* (Gornji Karin/Kruševo). Turskog je podrijetla i oronim *Alan* ('čistina u šumi, ogoljenost brda').¹¹⁶⁰ Zabilježeni toponimi su *Alan* (Krupa), *Halan* (Maslenica), *Mali Alan* i *Alanac* (Jasenice).

Česti su toponimi izvedeni od riječi *jaruga* (< tur. *yarug* 'veliki kanal, procjep, manja dolina'),¹¹⁶¹ kao što su *Jaruga Čavlić* (Bilišane) i *Jaruga* (Kruševo).¹¹⁶² Na području Kruševa zabilježena su dva toponima *Čajer* (tur. *çayır* 'livada, travnjak, pašnjak'), koji su se odnosili na nekadašnje pašnjake.¹¹⁶³ Poznato je i više drugih toponima nastalih utjecajem turskog jezika, kao što su *Samarnjača* (< samar < tur. *semer* 'sedlo za konje'), jama kod zaseoka Erstići u Medviđi, *Budžak* (< tur. *bucak* 'zabačeno mjesto, zapećak')¹¹⁶⁴ mala zemljišna parcela na zapadnom rubu Donjeg polja u Kruševu, *Konačina* (< tur. *konak* 'odsjesti, biti gost') mjesto na velebitskoj padine istočno od zaseoka Rastovac na području Zatona Obrovačkoga, što je čest toponim na području cijele jugoistočne Europe.¹¹⁶⁵ Zatim *Kasapnica* (< tur. *kasap* 'mesar') naziv za predjel sjeverno od zaseoka Brkići na Orljaku u Kruševu, gdje se nalazi i stari bunar *Kadinovac*.¹¹⁶⁶ Sličan je toponim *Kadnovica*, a označava njivu sjeveroistočno od zaseoka Vukasi u Gornjem Karinu. Ovi toponimi najvjerojatnije dolaze od turske riječi *kadija* (< tur. *kadi* 'sudac, kadija'). Poznati su još *Kusača* (< tur. *kısa* 'kratak')¹¹⁶⁷ spilja na jugozapadnom rubu Bogatnika i *Tabakovac* (< tur. *tabak* 'tanjur'),¹¹⁶⁸ koji označava uzvišenje (381 m/nv) sjeverno od zaseoka Pećica u Muškvcima.

Slavenski toponimi

Većina toponima na obrovačkom području potječe iz slavenskog jezičnog korpusa. Među njima su i neki stariji toponimi koji su potvrđeni još u razdoblju srednjeg vijeka. To su većinom

¹¹⁶⁰ P. ŠIMUNOVIĆ, 2010, 242.

¹¹⁶¹ T. D. DURAN, 2017, 115.

¹¹⁶² Kanali kojima su se natapala zemljišta uz rijeke Zrmanju i Krupu nazivani su *jaruge*: J. P. VESELINOVIĆ, 2010, 107.

¹¹⁶³ Jedan se toponim odnosi na livade u kanjonu rijeke Zrmanje, a drugi na nekadašnji zajednički pašnjak u Ribnici, na kojemu je tijekom druge polovice 20. stoljeća izgrađeno turističko naselje Vozarica (Ribnica).

¹¹⁶⁴ T. D. DURAN, 2017, 96.

¹¹⁶⁵ T. D. DURAN, 2017, 99.

¹¹⁶⁶ Bunar je prvi put zabilježen kao *Pozzo d(ett)o Kadunouaz* na mletačkoj katastarskoj karti: DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 120 (*Crussevo*), fol. IV. Na suvremenim topografskim kartama bunar nije zabilježen, unatoč činjenici što se još uvijek koristi za napajanje stoke.

¹¹⁶⁷ T. D. DURAN, 2017, 73.

¹¹⁶⁸ T. D. DURAN, 2017, 142.

toponimi koji se odnose na velike referente, poput rijeke Zrmanje, planine Velebit i naselja ili utvrda, kao na primjer *Krupa* (1198.), *Kruševo* (1224.), *Obrovac* (1347.), *Zelengrad* (1422.), *Bilišane* (1520-ih), *Žegar* (1520-ih) i dr. Može se zaključiti da velika većina obrovačkih toponima, koji su nastali tijekom razdoblja srednjeg i novog vijeka, potječe iz slavenskog jezičnog korpusa, zbog čega ih nije potrebno detaljnije nabrajati.

Hidronimi

Hidronim (grč. *hydor* 'voda') je naziv za sva mjesta s vodom koja su nastala na prirodan način ili djelovanjem čovjeka. Na svim krškim područjima, u koje spada cjelokupno obrovačko područje, hidronimi su posebno brojni jer je bezvodnost područja utjecala da je svim mjestima s vodom pridavano veliko značenje. Na nekim područjima kontinentalne Hrvatske, gdje postoji obilje vode, takva mjesta često uopće nemaju zabilježen naziv.¹¹⁶⁹ Zbog toga su nazivi izvora vode na obrovačkom području dosta brojni i raznoliki, a nerijetko su i manja naselja po njim dobivala nazive.¹¹⁷⁰

Rijeka *Zrmanja* je najznačajniji vodni objekt na području istraživanja i pripada skupini najvećih referenata koji su imenovani u najranije vrijeme, ali nisu sačuvani nazivi stariji od srednjeg vijeka.¹¹⁷¹ Današnji naziv potječe od riječi *žrna* < psl. *žръny*, *-ръve*, f. 'mlinski kamen'.¹¹⁷² Nije rijetka pojava da ista rijeka ima različite nazive na pojedinim dijelovima svojega toka. Takav slučaj je bio i s rijekom Zrmanjom čiji je donji tok u srednjem vijeku nosio naziv *Kopriva* (*Chopriua*).¹¹⁷³ Tijekom novog vijeka korišteni su nazivi *Obrovačka rijeka* ili samo *Rika*.¹¹⁷⁴ Druga najznačajnija tekućica na obrovačkom području je rijeka *Krupa*. Toponim se spominje 1198. godine kao mjesto u kojemu je herceg Andrija održao vijeće.¹¹⁷⁵ Danas naziv *Krupa* nose rijeka, selo i pravoslavni manastir. *Krnjeza* je kratki pritok Krupe, hidronim nije zabilježen u srednjem vijeku ali se može pretpostaviti da potječe iz tog razdoblja. *Karišnica* je manja rijeka koja izvire u špilji nedaleko od starog grada Karina po kojemu je dobila ime. *Bijela*

¹¹⁶⁹ D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1997, 2.

¹¹⁷⁰ Neki od takvih naziva su Topla Lokva, Bunari, Kod Bunara, Kod Lokve, Suha Lokva, Trolokve i drugi: M. KORENČIĆ, 1979, 434-441.

¹¹⁷¹ Zrmanja se često identificirala s antičkom rijekom *Telavium/Tedanios*, ali izglednije je da se radi o Žrnovnici južno od Senja: S. ČAČE, 1988, 65-92.

¹¹⁷² P. ŠIMUNOVIĆ, 2009, 293.

¹¹⁷³ CODEX DIPLOMATICUS, 1908, 254.

¹¹⁷⁴ B. FINKA, 1960, 443.

¹¹⁷⁵ S. ANTOLJAK, 1991, 150-151, bilj. 48.

ili *Bila*, na topografskim kartama označena kao *Bijeli potok* i *Rijeka Bijela*, povremena je tekućica koja izvire u špilji na području Gornjeg Karina i ulijeva se u Karinsko more. Hidronim potječe od pridjeva *bijel* (**běľь* 'bijel, svijetao'),¹¹⁷⁶ a motiviran je činjenicom što se na gornjem toku voda obrušava niz strme litice pri čemu se pjenu i u cijelom toku dobiva bijelu boju.¹¹⁷⁷ Još je nekoliko manjih ili povremenih tekućica na obrovačkom području, ako što su *Pećica* ili *Čavla* koja izvire u kanjonu pored brda Gradina u Muškovcima. Naziv *Pećica* je motiviran špiljom (pećina), odnosno mjestom na kojemu izvire, a *Čavla* je naziv po prezimenu Čavlan u Muškovcima. *Dobarnica* (< *psl. *dobrь* 'vodoplavno područje')¹¹⁷⁸ je kratka rijeka koja izvire u Muškovcima i nakon kraćeg toka uvire u Zrmanju. Dvije povremene tekućice na području Žegara nose naziv *Suvaja* (< psl. *suhь* 'suh').¹¹⁷⁹ Jedna izvire u Milića pećini i nakon kraćeg toka se razlijeva po polju u Bogatniku, a druga izvire u istoimenoj spilji na graničnom području Medviđe i Bogatnika te se nakon nešto dužeg toka ulijeva u Zrmanju u Žegarskom polju.

Bunar (< tur. *bunar*, *punar* 'zdenac, vrelo')¹¹⁸⁰ je najčešći hidronim na obrovačkom području. Najčešće označava najznačajnije izvore pitke vode na nekom području. Najpoznatiji hidronimi koji u sebi imaju imenicu bunar su *Modrič bunar*, *Bunar Bukovac*, *Šošin bunar* (Kruševo), *Dragomirov bunar* (Gornji Karin), *Slatki bunar* (Obrovac), *Babića bunar* (Bogatnik), *Meki bunar* (Jasenice), *Veliki bunar* (Bilišane), *Veliki bunar* (Medviđa), *Kudić bunar* (Golubić), *Starac bunar* (Muškovci/Gračac), *Puračin bunar* (Muškovci), *Pariževački bunar* (Jasenice), *Dračin bunar/Kunovački bunar* (Gornji Karin) i dr.

Rjeđe je zastupljen hidronim *Bunarina*, koji se u hrvatskoj toponimiji tumači kao veliki bunar¹¹⁸¹ ili porušeni bunar.¹¹⁸² Na obrovačkom području nije potvrđeno takvo značenje jer se sva tri zabilježena hidronima, *Bunarina* (Kruševo), *Bunarina* (Medviđa) i *Bunarina* (Bilišane), odnose na obične lokve. Češće je zastupljen hidronim *Bunarić*, koji na obrovačkom području označava različite hidrološke objekte, poput lokava *Bunarić* (Komazeci), *Bunarić* (Kruševo) i *Bunarić* (Muškovci), starih bunara *Bunarić* (Medviđa) i *Bunarić* (Maslenica)¹¹⁸³ i stare gusterne *Bunarić* (Kruševo).

¹¹⁷⁶ P. ŠIMUNOVIĆ, 2009, 294.

¹¹⁷⁷ Zanimljivo je tumačenje koje je Božidar Finka zabilježio kod novigradskih ribara, koji su smatrali da je potok dobio naziv *Bila* (*Bilā*) zbog toga što je donosio mnogo ilovače koja je vodi davala bijelu boju: B. FINKA, 1960, 442.

¹¹⁷⁸ I. MATAIJA, 2019, 245.

¹¹⁷⁹ I. MATAIJA, 2019, 318.

¹¹⁸⁰ D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1997, 12.

¹¹⁸¹ D. VIDOVIĆ, 2009, 192.

¹¹⁸² D. VIDOVIĆ, 2015a, 109.

¹¹⁸³ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 38.

Lokva (< psl. **loky* 'bara, mlaka') je česti hidronim koji se najčešće javlja na jugu Hrvatske, a označava udubljenje u zemlji na kojemu se sakuplja voda.¹¹⁸⁴ Neki od značajnijih hidroloških objekata koji u nazivu sadrže imenicu lokva su *Sekina lokva* (Kruševo), *Sekulića lokva* (Bilišane), *Grčka lokva* (Golubić), *Topla lokva* (Golubić), *Kaluđerska lokva* (Krupa), *Matina lokva* (Komazeci), *Gagića lokva* (Zelengrad), *Solokva* (Medviđa) i dr.¹¹⁸⁵

Dosta čest hidronim na obrovačkom području je *Kamenica* (< *kamen* < psl. **kamy*, *kamen* 'vrela na kamenitom tlu'), koji na širem krškom području označava manja ili veća prirodna udubljena u kamenu u kojima se zadržava kišnica.¹¹⁸⁶ Uglavnom se radi o mikrotoponimima koji nisu zabilježeni na topografskim kartama. Zabilježeni toponimi su *Drakulina kamenica* (Kruševo), *Jeleća kamenica*, *Mandina kamenica* (Bilišane), *Trogrla kamenica* (Trogherlo *Kamenizza*) i *Blagoslovljena kamenica* (Medviđa).

Iznimno je čest hidronim *Pištet* koji je onomatopejskog postanja od glagola pištati (< *pištet* 'mjesto gdje voda ističe'). Njime se označavaju manji sezonski izvori vode, koji su često smješteni u podnožjima raznih uzvišenja, kao što su *Pištet*, *Pešića pištet*, *Serdarević pištet* (Medviđa), *Pištet*, *Pištetić*, *Pištet/Popov pištet* (Kruševo), *Pišteljak* (Obrovac) i dr. Hidronimi *Vrelo* ('izvor')¹¹⁸⁷ su česti uz rijeke Zrmanju i Krupu, poput *Vrelo Krupe*, *Ljubičića vrelo* (Krupa), *Mijića vrelo* i *Reljino vrelo* (Nadvoda).

Vrulja (< *vrulja* 'vrela, podmorsko vrelo') je hidronim koji se najčešće odnosi na podmorske izvore u Karinskom i Novigradskom moru. Poznati su *Vrulja* (Gornji Karin/Kruševo),¹¹⁸⁸ *Vruljica* (Kruševo) i *Vrulje* (Maslenica).¹¹⁸⁹ Na obrovačkom je području zabilježena i jedan kopneni izvor naziva *Vrulja*.¹¹⁹⁰ *Kapljuv* (*kapljuv* 'izvor koji kaplje sa stijene') je relativno čest hidronim za manje sezonske izvore vode na obrovačkom području. Potječe od glagola kapati što ukazuje na manje značajne izvore. Neki od zabilježenih hidronima su *Kapljuv* (Zelengrad),

¹¹⁸⁴ D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1999, 38.

¹¹⁸⁵ Zabilježeno je i nekoliko slučajeva u kojima su nekadašnje lokve ostavile trag u toponimiji, kao na primjer *Lokvetina* koja se odnosi na njive na granici Bilišana i Bogatnika, *Praška lokva* na planinskom pašnjaku sjeverozapadno od Tulovih greda i *Lokvina* kod Jurica u Kruševu, naziv za veliku presušenu lokvu, koja je prvi put označena na austrijskom katastru iz 1826. godine.

¹¹⁸⁶ D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1997, 14.

¹¹⁸⁷ Ovaj hidronim označava mjesto na kojemu podzemne vode izbijaju na površinu: D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1997, 8.

¹¹⁸⁸ Radi se o starom nazivu za obalni predjel između Kruševa i Gornjeg Karina, po kojemu je nazvano turističko naselje koje je nastalo na tom mjestu.

¹¹⁸⁹ B. FINKA, 1960, 445.

¹¹⁹⁰ Nalazi se južno od zaseoka Gagići (Ćujići) u Zelengradu. Susjedni oronim *Vruljska glavica* (441 m/nv) je motiviran navedenim izvorom.

Kapljuv (Jasenice), *Kapljuv/Kapljuč* (Kruševo) i dr. Dva hidronima *Procip* (Kruševo) označavaju mjesta između stijena gdje se zadržava voda kišnica.¹¹⁹¹

Jezero (< psl. *ezer*- 'vrelo') je hidronim koji najčešće označava veću površinu stajaće vode, ali često se javlja i na krškim područjima gdje nema pravih jezera.¹¹⁹² Na obrovačkom području je zabilježeno za položaje u kanjonu Zrmanje.¹¹⁹³ Hidronim *Jezero*, *Malovansko jezero* i *Babino jezero* su nazivi za veće lokve na Velebitu gdje su obrovački stočari dolazili na sezonsku ispašu. Među rijede hidronime spadaju *Točilo/Točak*¹¹⁹⁴ (Bilišane, Zelengrad), *Stubalj*¹¹⁹⁵ (Bilišane), *Jama*¹¹⁹⁶ (Zelengrad), *Zvijezda/Zvizda*¹¹⁹⁷ (Zelengrad) i *Buljatovo blato*¹¹⁹⁸ (Bilišane).

Primjetno je da su na obrovačkom području rijetki zoonimski hidronimi motivirani po životinjama, poput *Roganovca* (Kruševo) i *Janjkeša* (Bilišane). Fitonimski nazivi su dosta češći, kao na primjer *Orovača*, *Smokovača* (Krupa), *Brestovac*, *Brezovac* (Golubić), *Lozovac* (Kruševo) i *Jasenovača* (Zelengrad). Najbrojniji su antroponimni hidronimi, kao što su *Ivanovac*, *Kadinovac*, *Sekina lokva*, *Peričina lokva* (Kruševo), *Kudića-bunar*, *Kaluđerska lokva* (Golubić), *Matina lokva* (Komazeci), *Skenderovac*, *Karlova lokva* (Medviđa), *Gagića lokva* (Zelengrad) i dr.

Oronimi

Oronimi (grč. *oros* 'gora') su nazivi svih prirodnih uzdignuća. Zbog geografskih obilježja obrovačkog područja, posebno Velebita i bukovičkog pobrđa, ovaj tip toponima je dosta zastupljen na cijelom istraživanom području. Zbog njihove važnosti za orijentaciju u prostoru

¹¹⁹¹ *Procipina* je naziv za krški predjel u Zatonu Obrovačkom gdje se nalaze dvije veće lokve, a najvjerojatnije je motiviran nazivom jedne od lokava?

¹¹⁹² D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1997, 25.

¹¹⁹³ *Jezera* (*Gesera* 1826.) nekadašnji objekti uz lijevu stranu rijeke nizvodno od Obrovca i *Jezero* naziv za podzemski izvor uz desnu stranu Zrmanje na liniji razgraničenja Jasenica i Zatona Obrovačkog. Područje iznad kanjona naziva se *Više Jezera*. Božidar Finka u kanjonu Zrmanje bilježi *Jězěro*, a malo uzvodnije *Jezérce*: B. FINKA, 1960, 444.

¹¹⁹⁴ Radi se o raširenom hidronimu koji je nastao od praslavenskog glagola *točiti* 'učiniti da teče': D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1997, 7.

¹¹⁹⁵ *Stubalj* (< *stupal* 'ograđeno vrelo') je naziv za stari bunar u Bilišanskom polju u Bilišanima. Hidronim se javlja na širokom području još od razdoblja srednjeg vijeka.

¹¹⁹⁶ *Jama* (< psl. *jama* 'ono što je iskopano') označava udubinu, rupu kružnog oblika, često se u njima sakuplja kišnica ili imaju izvor na dnu. Na obrovačkom području poznata je samo Jama kod zaseoka Mitrovići u Zelengradu.

¹¹⁹⁷ *Zvizda* ili *Zvijezda* je naziv za izvor u središnjem dijelu Zelengrada. Radi se o hidronimu onomatopejske motivacije koji hrvatskoj toponimiji označava izvor u kojemu ljeti voda zviždi: P. SKOK, 1973, 667. Hidronim nije previše raširen, ali sporadično se susreće na području Like i Dalmacije: I. MATAIJA, 2019, 293.

¹¹⁹⁸ Toponim *Blato* (< *blato* 'močvarno zemljište') se odnosi na predjel uz lijevu obalu Zrmanje uzvodno od Berberovog buka u Bilišanima.

s vremenom su sva uzvišenja dobila nazive. Kao jedina iznimka izdvaja se područje planine Velebit gdje su zbog specifičnih okolnosti postojali bezimni vrhovi. Glavni razlog za to je činjenica da to područje nije bilo trajno naseljeno, već je okolno stanovništvo tamo boravilo samo tijekom ljetnih mjeseci. Velebit kao i većina drugih hrvatskih planina nosi hrvatsko ime. U antičkom razdoblju se nazivao *Mons Albus*, ali ga je istisnuo srednjovjekovni hrvatski naziv *Velebit* ('veliki stan').¹¹⁹⁹

Daleko najbrojniji oronim na obrovačkom području je *Glavica*. Nastao je od geografskog termina metaforičkog postanja od riječi glava, a označava svaku manju uzvisinu na ravnom terenu, koja se najčešće nalazi zasebno od drugih uzvisina. Neki od oronima koji u sebi sadrže riječ glava su: *Visoka glava/Visoka glavica* (Kruševo), *Visoka glava* (Zaton Obrovački), *Starčevića glava*, *Stinata glava* (Jasenice), *Rastinova glava* (Maslenica) i *Ruda glava* (Krupa). Drugi toponimi izvedeni od osnove glava su: *Kitnasta glavica*, *Misarska glavica* (Rovanjska), *Svinjska glavica*, *Visoka glavica*, *Oštra glavica*, *Velika glavica*, *Pariževačka glavica*, *Glavica* (Jasenice), *Glavica Leščina*, *Juričina glavica*, *Miljanića glavica*, *Jurina glavica*, *Velika Glavica*, *Bubnjarova glavica*, *Škrbina glavica*, *Anića glavica*, *Glavica Marića*, *Marinovića glavica*, *Paukova glavica*, *Glavičica/Lemešova glavičica*, *Ramazova glavica/Lujanova glavica* (Kruševo), *Šimunova glavica*, *Vruljska glavica*, *Dukića glavica*, *Rušina glavica* (Zelengrad), *Medina glavica*, *Glavičica*, *Ilina glavica*, *Šarića glavica*, *Visoka glavica*, *Magareća glavica*, *Škorića glavica*, *Krunošova glavica*, *Popreka glavica*, *Veselinovića glavica*, *Gola glavica*, *Glavičice* (Medviđa), *Šukarina glavica*, *Đakovića glavica*, *Pešljeva glavica* (Bilišane), *Glavica*, *Crna glavica* (Bogatnik), *Senjina glavica*, *Barina glavica* (Komazeci), *Kubatova glavica* (Kaštel Žegarski), *Ćosina glavica*, *Babića glavica*, *Divan glavica* (Nadvoda), *Velika glavica*, *Runjava glavica*, *Božjačka glavica*, *Babina glavica*, *Lisičja glavica*, *Jareća glavica* (Krupa), *Tumina glavica*, *Vučja glavica*, *Osječena glavica*, *Mijića glavica*, *Kurmina glavica*, *Krnjeska glavica*, *Mandića glavica*, *Visoka glavica*, *Velika glavica*, *Karlova glavica*, *Velika glavica*, *Zečja glavica*, *Mjedena glavica* (Golubić), *Gola glavica*, *Velika glavica* (Zaton Obrovački), *Vukova glavica* (Muškovci) i brojni drugi.

Oronimi su često motivirani arheološkim i povijesnim ostacima na njihovom vrhu ili u neposrednoj blizini. Najčešći takvi oronimi su *Gradina* (< *gradina* 'ruševine prapovijesne utvrde'), *Gradinica* ('mala gradina'), *Stražbenica* ('držati stražu'), *Gromila* (< *gromila*

¹¹⁹⁹ P. ŠIMUNOVIĆ, 2010, 237, bilj. 48.

'prapovijesni kameni tumul'), *Veliko i Malo Greblje* (Bilišane), *Čatrnja* (Muškovci), *Bunarina, Peć* (Medviđa) i dr.

Nisu rijetki ni oronimi koji sadrže u sebi imenicu vrh (< *vr*, *vrh* 'najviši dio brda'). Oronimi *Vrščić* ili *Vršić* imenuju manja uzvišenja, a česti su na područjima naselja Bilišane i Muškovci, gdje su zabilježeni *Runjavi vrščić*, *Janjin vrščić*, *Dračovi vrščić*, *Kojića vrščić* (Muškovci), *Berberov vrščić*, *Božin vrščić*, *Vrščić kod Oluića*, *Cerovi vrščić*, *Vrščić kod Dolova* (Bilišane). Na višim nadmorskim visinama na Velebitu zabilježeni su *Veliki vrh*, *Lakin vrh*, *Vilenski vrh*, *Slatki vrh* i dr.

Nastanak većeg broja oronima je motiviran prekrivenošću vegetacijom, odnosno njezinom odsutnošću. Pojedini toponimi ukazuju da je u vrijeme njihovog nastanka veće područje bilo pokriveno šumskim površinama. Oronimi motivirani vegetacijskim pokrovom su: *Crni vrh* (Golubić), *Crni vrh* (Zelengrad), *Crni vrh* (Zaton Obrovački), *Crna glavica* (Bogatnik), *Kosmač*¹²⁰⁰ (Kruševo), *Crna punta* (Kruševo), *Runjavi vrščić*¹²⁰¹ (Muškovci), *Runjevac* (Muškovci), *Runjevac* (Zelengrad/Medviđa), *Zelenikovac* (Zelengrad), *Veliki Zelenikovac* i *Mali Zelenikovac*¹²⁰² (Medviđi). Oronimi koji ukazuju na ogoljelu površinu najčešće sadrže riječ *gol* 'ogoljen'. Takvi su oronimi *Golovro* (Zaton Obrovački), *Golić* (Velebit), *Golić* (Kruševo), *Golić* (Gornji Karin), *Gola glavica* (Medviđa), *Gola glavica* (Zaton Obrovački) i *Golo brdo* (Bilišane). U istu skupinu spada i oronim *Plješevica* (Bilišane).¹²⁰³

Čest je oronim *Razvršje* kojim se naziva skupina od nekoliko vrhova, poput *Razvršje* (Muškovaca), *Razvršje*, *Razvršje* (Medviđa), *Razvršje* (Zaton Obrovački) i *Razvršće* (Kruševo). Čest je oronim *Kosa*, koji označava brdo koje se strmo proteže u dužinu, poput *Kosa Brkaševa*, *Kosa* (Golubić), *Kosa* (Bilišane), *Simića kosa* (Muškovci), *Kosa Marina*, *Kosa* (Kruševo), *Debela kosa*, *Gagića kosa* (Zelengrad) i dr.

Među oronimima motiviranim s obzirom na svoj položaj u prostoru po brojnosti se ističe *Čelinka* (< čelo 'mjesto okrenuto prema suncu'),¹²⁰⁴ a zabilježeni su *Čelinka* (Jasenice), *Čelinka* (Bilišane), *Čelaševac* (Zaton Obrovački), *Čelinka greda* (Gornji Karin), *Mala Čelinka*, *Velika*

¹²⁰⁰ *Kosmač* ('onaj koji je rutav, zarastao'): J. BRALA MUDROVČIĆ, 2014, 17.

¹²⁰¹ Od riječi *runjav* 'dlakav, obrastao', ima metaforičko značenje obrastao gustom vegetacijom: J. BRALA MUDROVČIĆ, 2014, 9.

¹²⁰² Ovi su nazivi najvjerojatnije motivirani gustim šumskim pokrovom (< zelen 'pokriven vegetacijom').

¹²⁰³ Od riječi *pješiv* (< *plješiv* 'ogoljen'): D. VIDOVIĆ, 2011, 228.

¹²⁰⁴ I. KUKRIKA – D. VIDOVIĆ, 2012, 131.

Čelenka (Krupa) i dr. U ovu skupinu spada oronim *Osojnica* (< osoje 'mjesto na sjevernim padinama koje nije izloženo suncu'), zabilježen u središnjem dijelu Kruševa.¹²⁰⁵

Među ostalim oronimima zabilježeni su *Umac*¹²⁰⁶ (Bogatnik), *Umac Ivana* (Rovanjska), *Veliki Umac*, *Mali Umac* (Golubić), *Brigovi*¹²⁰⁷ (Kruševo), *Brežine* (Bilišane), *Slime*,¹²⁰⁸ *Razdolje*¹²⁰⁹ (Kruševo), *Slime* (Medviđa), *Nadvjes* (Bilišane), *Čupeljevo Brdo* (Zelengradu), *Bobija* (Krupa), *Velika Bobija*, *Mala Bobija* (Jasenice). Metaforičkog su postanka nešto češći oronimi *Čardak* (Bilišane), *Čordak* (Kruševo) i *Čardačina* (Gornji Karin).

Geonimi

Geonimi (grč. *Gea* 'Zemlja') su nazivi raznih vrsta zemljišta, motivirani njegovim izgledom, sastavom i upotrebom. Niz je metaforičkih toponima koji se odnose na izgled površine i geoloških oblika koji se na njoj nalaze. Takavi toponimi su *Sedlo* (Krupa), *Samar*¹²¹⁰ (Medviđa), *Klanac* (Medviđa), *Klanac* (Kruševo) koji označavaju prolaze između brda. U ovu skupinu spada i čest toponim *Previja* (< prijevoj) koji označava prijevoj između zaseoka Svinjski Dolac i Dramotić u Bilišanima.

Česti su toponimi *Kuk* (< *kuk* 'brijeg sa stjenovitim vrhom, odvojena stijena na krškoj površini' < psl. **kukka* 'brežuljak, izbočina'),¹²¹¹ koji su imali veliku važnost za orijentaciju u prostoru. Zabilježeni su toponimi *Kuk Simićov*, *Kuk Karlov*, *Kuki Škljajini*, *Kuk Vujin*, *Kuk Matića*, *Kuk prisičeni* (Kruševo), *Kuk Čukulin*, *Bijeli kuci*, *Kuk Bujanović* (Muškovci), *Orlov kuk*, *Veliki kuk* (Rovanjska), *Kuki Ražovi* (Zaton Obrovački), *Patkin kuk* (Jasenice), *Kozji kuk*, *Kordin kuk* (Nadvoda), *Panin kuk*, *Gazin kuk*, *Obli kuk* (Bilišane), *Vran kuk* (sl. 160) i *Kuk* (Golubić). Nešto češći geonimi su *Krug* (< *krug* 'kamen, grumen') (Medviđa, Kruševo); *Greda Marića* (< *greda* 'izdužena stijena') (Kruševo), *Đukina greda*, *Ivaniševa greda*, *Greda Jugova*

¹²⁰⁵ U ovom se slučaju oronim prenio na hidronim, bunar i izvor vode koja je kratkim vodovodom dovedena u središte sela.

¹²⁰⁶ Toponimi *Hum* (< *hum* 'manji brežuljak') se odnose na niža brda.

¹²⁰⁷ Toponim je nastao od riječi *brig* (< *brijeg* 'manja uzvisina, uzvisina s blagim padinama').

¹²⁰⁸ *Sljeme* (< *sljeme* 'vrh planine') označava najviši vrh nekog uzvišenja. Toponim je zabilježen na području Medviđe i Otišine u Kruševu.

¹²⁰⁹ *Razdolje* (< *razdol* 'usjek između dva grebena') je naziv za jedan od vrhova na zapadnoj strani brda Orljak u Kruševu.

¹²¹⁰ Toponim je motiviran izgledom, odnosno riječju *samar* (< 'sedlo, prijevoj' < tur. *semer* 'konjsko sedlo'): T. D. DURAN, 2017, 139.

¹²¹¹ I. ETEROVIĆ – F. BABIĆ, 2014, 214.

(Gornji Karin); *Ploča* (< *ploča* 'veća zaravnjena stijena'), *Ploča Javorova* (sl. 159), *Ploča*, *Pločovice* (Kruševo), *Ploča Kotorova* (Bilišane), *Ploča* (Golubić), *Pločatica* (Jasenice); *Samogred*¹²¹² (Muškovci), *Samogred* (Kruševo), *Samograd* (Jasenice) i *Podprag* (Jasenice).¹²¹³ *Brina* (< *brina* 'strmina, strma obala')¹²¹⁴ je čest toponim na obrovačkom području, najčešće je vezan za duboke kanjone rijeka Zrmanje i Krupe, ali i strme padine brda kao na primjer u Donjim Bilišanima. Česti su geonimi *Rupe* (Kruševo), *Rupine* (Jasenice), *Podine* (< *pod 'zaravan u podnožju brda'*) (Kruševo) i *Podić* (Golubić).

Jedan od najčešćih toponima na obrovačkom području je *Draga*, *Drage* ili *Dražica* (< *draga* 'udolina koja presijeca uzvisinu, duži usjek u brdu'). Neki od zabilježenih toponima su *Višića draga* (Gornji Karin), *Drage*, *Duboka draga*, *Meka draga*, *Volija draga*, *Draga Macurinova*, *Grgića draga*, *Dražica* (Kruševo), *Grandina draga*, *Tomaševa draga*, *Draga Šveljina*, *Duboka draga*, *Gugletina draga*, *Mirčetina draga* (Bilišane), *Draga* (Kaštel Žegarski), *Kriva draga*, *Draga Krnjajića*, *Crljena draga*, *Brestovačka draga* (Krupa), *Ogarova draga*, *Jurjevića draga* (Zaton Obrovački), *Antonetinova draga*, *Vuletinova draga* (Jasenice) i *Školička draga* (Maslenica). Drugi toponimi nastali prema geološkim oblicima tla su *Duman*¹²¹⁵ (Golubić/Gračac), *Duman* (Jasenice), *Duman*, *Dumanić* (Zaton Obrovački), *Dumača* (Kruševo), *Mala Duliba*,¹²¹⁶ *Procipine*¹²¹⁷ (Zaton Obrovački), *Procipine* (Medviđa), *Procjepine* (Nadvoda), *Čavlinška pećina*¹²¹⁸ (Muškovci), *Plitka pećina*, *Velika pećina* (Golubić), *Peć*, *Medina pećina* (Medviđa), *Milića pećina* (Bogatnik), *Čudina pećina* (Zaton Obrovački), *Šarića pećina* (Rovanjska), *Veliki Prosjek*, *Mali Prosjek* (Medviđa)¹²¹⁹ i dr.

¹²¹² Riječ samograd označava oštru uzvisinu okruženu dolinama: D. VIDOVIĆ, 2009, 196.

¹²¹³ Od riječi prag 'kamena kosa': D. VIDOVIĆ, 2009, 185. Osim najpoznatijeg toponima *Podprag*, na tom se području nalaze još i srodni toponimi *Prag*, *Nad Prag* i *Praška lokva*.

¹²¹⁴ D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1999, 7.

¹²¹⁵ *Duman* (< *duman* 'duboka dolina') je oronimski apelativ koji označava oblik tla, najčešće se odnosi na duboku dolinu koja je izrovana vodom. Na nekim područjima *duman* ima značenje 'vrt, voćnjak': D. VIDOVIĆ, 2019, 110.

¹²¹⁶ *Duliba* (< *duliba* 'duboka jama') je oronimski apelativ koji označava oblik tla, zabilježen je samo na Velebitu.

¹²¹⁷ *Procipine* (< *procip* 'rascjepljenje u kamenu') označava specifičan krški oblik.

¹²¹⁸ *Pećina* (< *pećina* 'udubina u kamenu s većim otvorom') je oronimski apelativ koji označava oblik tla, odnosno geološku pojavu (špilju) u krškom krajoliku.

¹²¹⁹ Ovi su toponimi zabilježeni kao oronimi na graničnom području između Medviđe i Bogatnika, a izvorno su se odnosili na predjele između brda, kroz koje su prolazile prirodne komunikacije između bukovičkog pobrđa i doline rijeke Zrmanje.

Slike 159-160. Ploča Javorova u Kruševu i Vran kuk u Golubiću – primjeri geonima u obrovačkom krajoliku (snimili Š. Vrkić; N. Kulenović)

Slike 161-162. Krški predjel Zelenikovac u Jasenicama i biljka zelenika (snimio Š. Vrkić)

Obrovačko područje karakteriziraju specifični krški oblici koji imaju apelativna značenja, a važni su za poljoprivrednu djelatnost. Najčešći takvi toponimi su polje, dolac i dolina. Poznatiji toponimi izvedeni od imenice *polje* 'veća obradiva površina na ravnome' su *Šujičino polje* (Gornji Karin), *Gornje polje*, *Donje polje*, *Vedro polje* (Kruševo), *Bilišansko polje*

(Bilišane), *Polje* (Zelengrad), *Polje* (Medviđa), *Žegarsko polje* (Kaštel Žegarski), *Poljice* (Rovanjska), *Vučje polje* i *Malo Vučje polje* (Jasenice).

Još češći toponim koji označava krški oblik je *Dolac* (< *dolac* 'okruglasta udubina u kršu'), koji spadaju među najčešće toponim na obrovačkom području. Zbog svoje brojnosti najčešće se javljaju dvoleksemski toponimi. Neki od zabilježenih toponima su *Vulića dolac*, *Meki doci*, *Perin dolac*, *Dočina* (Jasenice), *Dočići* (Rovanjska), *Bukov dolac* (Zaton Obrovački), *Batićov dolac*, *Dolac*, *Dolovi*, *Plitki dolovi* (Golubić), *Sakića dočići*, *Dolovi* (Medviđa), *Kaluđerski dol* (Krupa), *Krivodole*, *Čepnjin dolac* (Zelengrad), *Dolovi*, *Mokri dol*, *Krivodol*, *Doci*, *Medin dolac*, *Dolovi* (Bogatnik), *Svinjski dolac/Berberov dolac*, *Botin dolac* (Bilišane), *Dolac*, *Babin dolac*, *Duboki dolac*, *Klančov dolac*, *Dolac Buljatov* i *Dočić* (Kruševo). Toponimi izvedeni od riječi *dolina* su također najčešće dvoleksemski, a neki od zabilježenih su *Buljova dolina* (Golubić), *Lukove doline*, *Doline/Doline Lemešove*, *Donja dolina*, *Dolinica*, *Drinova dolina*, *Dolina Skradeljova* (Kruševo), *Doline čatrnjske* (Bilišane), *Gluščeve doline* (Krupa) i dr.

Zabilježeni su i drugi različiti toponimi vezani za poljoprivredne površine, kao što su *Vrtlina*¹²²⁰ (Kaštel Žegarski) i *Vrtline* (Kruševo, Bilišane). Drugi slični toponimi su *Njivice*, *Dugačka njiva* (Kruševo), *Vlačine* (< *vlaka* 'zavučena duga njiva') (Bogatnik, Zelengrad) i *Vlaka*, *Vlačica* (Kruševo). Česti toponimi za poljoprivredne parcele su *Kratelj* (Kruševo), *Poprikuša* ili *Poprekuša*,¹²²¹ *Cipac* ili *Cijepac*,¹²²² *Okrajak* (< *okrajak* 'manje parcele uz rubove polja') i *Latice* (< *latica* 'njiva').¹²²³

Toponimi motivirani površinom i vrstom tla su *Ljut*,¹²²⁴ *Ljutine* (Kruševo), *Ležajina ljut*, *Ravna ljut* (Gornji Karin), *Japage*¹²²⁵ (Medviđa) *Škaljić* (< *skalja* 'sitni kamen'), *Gnjilovac*, *Gnjilovača* (< *glina* 'vrsta mokre i ljepljive zemlje, ilovača') (Kruševo), *Palača*¹²²⁶ (Kaštel

¹²²⁰ Vrta (< dal. *hortu* 'vrt') je najčešće naziv za manje zemljište u neposrednoj blizini matičnih domaćinstava, u kojima se uzgajalo povrtno kulture. Uglavnom su to mikrotoponimi prisutni u svakom naselju, ali samo su rijetki zabilježeni na topografskim kartama.

¹²²¹ Čest naziv za njive koje su bile orijentirane u suprotnom smjeru od smjera pružanja većine ostalih njiva.

¹²²² Čest naziv za dugačke njive koje su se diobom dijelile ili cijepale na manje, najčešće uske parcele.

¹²²³ Ovaj naziv izvorno označava zemljište na strmom pristanku, a često i svaku zemljišnu parcelu: K. LOZIĆ KNEZOVIĆ – M. MARASOVIĆ ALUJEVIĆ, 2012, 127.

¹²²⁴ Ljutine ili Ljut (< psl. **ljutъ* 'ljutit, oštar'): D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1999, 23.

¹²²⁵ Japage (< *japaga* 'duboka jama između stijena') su naziv za veći krški predjel na području Medviđe. Toponim se proširio na okolno područje pa se u literaturi može naići na tvrdnju da se srednjovjekovna crkva sv. Ivana Krstitelja nalazi na brdu Japage.

¹²²⁶ Ovaj toponim se ne može dovoditi u vezu s palačom (< lat. *palatium*), već sa značenjem *palača* 'barovita, podvodna zemlja': P. SKOK, 1972, 589-590. Ovakvo tumačenje potvrđuje smještaj imenovanog referenta nedaleko od korita rijeke Zrmanje.

Žegarski) i *Mekote*¹²²⁷ (Zelengrad). Posebno česti su toponimi *Krčevine* (< *krčevine* 'obradivo zemljište koje je dobiveno krčenjem šume i vađenjem kamena'). Neki od zabilježenih toponima su *Krčevine* (Bogatnik), *Krčevine*, *Krčevina* (Kruševo) i dr. Slični su toponimi *Razbojište* (< rum. *razboi* 'novoiskrčena zemlja'),¹²²⁸ a zabilježeni su *Razbojište*, *Razbojna* (Krupa) i *Razbojne* (Bilišane).

U dubokim kanjonima rijeka Zrmanje i Krupe zabilježeni su toponimi karakteristični za vodoplavna područja, nastali od riječi *lug* ('močvarno zemljište, močvarna dolina obrasla grmljem' < psl. **logъ*)¹²²⁹ i *luka* ('vodoplavno zemljište, zemljište u riječnom koritu'). Neki od zabilježenih toponima su *Lug* (Muškovci), *Lug* (Obrovac), *Luke* (Obrovac), *Lučica*, *Luka pod Gradinom*, *Gornja luka* (Bilišane), *Tanka lučica*, *Luka*, *Dugačka luka* (Muškovci), *Veliča luka* (Golubić) i *Manastirske luke* (Krupa).

Fitonimi

Fitonimi (grč. *phyton* 'biljka') su toponimi motivirani nazivima biljaka i nalaze se na vrhu zastupljenosti među toponimima što se smatra posljedicom ranije velike čovjekove povezanosti s prirodom.¹²³⁰ Može se izdvojiti nekoliko skupina toponima fitonimskog postanja, kao što su nazivi širih predjela nastali po nekadašnjim šumskim površinama (*Dubrava*, *Gaj*, *Lužine* i dr.), zatim zemljišni nazivi po nekadašnjim poljoprivrednim kulturama koje su se na njima uzgajale (*Ražovac*, *Ječmište*, *Prosenjak*, *Vinogradine*, *Lanište*, *Bobovište* i dr.). Zastupljen je i čitav niz toponima motiviranih vrstom šumskih stabala (*Jasenice*, *Rastokuše*, *Grabar*, *Brestovac*, *Cerovac*, *Gornja Bukva* i dr.), posađenim stablima voćaka (*Maselenica*, *Šljivice*, *Orovača*, *Smokovac* i dr.) i čitav niz različitih samoniklih biljaka (*Aptovača*, *Trnovača*, *Ditelina*, *Kadulja*, *Lukovača*, i dr.). Znakovito je da ima dosta toponima koji se odnose na ranije uzgajane poljoprivredne kulture kao što su proso, raž, pir, ječam, lan, dok su one kasnije usvojene, kao što su kukuruz i krumpir, dosta rijetke u toponimiji. To ukazuje na relativnu starost zabilježenih toponima, odnosno u vrijeme usvajanja novih poljoprivredne kultura poljoprivredne su površine već bile imenovane.

¹²²⁷ *Mekote* (< *mekota* 'površinski dio obradivog tla') predjel kod napuštenog zaseoka Mitrovići (Brgelići) u Zelengradu.

¹²²⁸ D. VIDOVIĆ, 2010, 332.

¹²²⁹ D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1999, 20-21.

¹²³⁰ V. SKRACIĆ, 2011, 109.

Toponim *Dubrava* (< *dubrava* 'bjelogorična šuma') je jako čest toponim na čitavom hrvatskom prostoru. Najvjerojatnije nije označavao samo hrastovu šumu (< *dub* 'hrast, *Quercus*'), nego je bio općeniti naziv za šumu.¹²³¹ Zabilježeni toponimi su *Dubrava*, *Podubrave* (Medviđa),¹²³² *Dubrave* (Bilišane), *Dubrava* (Nadvoda), *Dubrava* (Gornji Karin) i *Dubrava* (Krupa). Toponimi koji imaju osnovu *Gaj* (< *gaj* 'uzgojena šuma, predjel prekriven šumom') u hrvatskoj se toponimiji najčešće tumače kao uzgojena, umjetna šuma. Ovo je čest toponim na obrovačkom području gdje najčešće označava manje šumske površine koje su očuvane jer su bile zaštićene suhozidnim ogradama ili nekadašnje šumske površine koje su u međuvremenu nestale. Zabilježeni toponimi su *Kaluđerski gaj* (Krupa), *Gajine* (Muškovci), *Gaj*, *Gajak*, *Stari gaj* (Kruševo) i dr. Toponimi *Lužine* (Kruševo) i *Lužine* (Jasenice) označavaju šumsku površinu (< *lužine* 'šuma').¹²³³ Na nekadašnje šumske površine ukazuju stariji nazivi za šume *loz* i *gora*.¹²³⁴ Toponimi koji bi mogli biti motivirani tim nazivima su *Lozovac* (Kruševo), *Lozovac* (Bilišane) i *Podgora* (Kruševo). Toponimi *Zelenikovac* (Medviđa) i *Zelenikovac* (Zelengrad) su oronimi koji se motivirani gustom obraslom šumom, dok su na drugim mjestima to nazivi motivirani istoimenom grmolikom biljkom (sl. 161-162).

Niz je toponima motiviranih određenim vrstama šumskih stabla. Dosta su rašireni nazivi od *graba* (< 'obični grab, *Carpinus betulus*'), koji se kao stablo očuvao isključivo unutar suhozidnih ograda, dok na preostalim krškim predjelima najčešće raste u zakrčljalom obliku kao grmolika biljka. Zabilježeni toponimi su *Grabi*, *Grabar* (Kruševo), *Grabar* (Bogatnik), *Grabe* (Medviđa) i dr. Zabilježeno je više toponima motiviranih danas rijetkim stablom brijesta (< *brist*, 'brijest, *Ulmus campestris*'),¹²³⁵ poput *Breštani* (Bilišane),¹²³⁶ *Bristanovac*, *Bristuša* (Jasenice), *Brestovac* (Golubić), *Brestovac*, *Brestovačka draga* (Krupa). Dosta je rašireno stablo jasen (< jasen 'Oleaceae *Fraxinus*') što je ostavilo znatnog traga u toponimiji, kao što su *Jasenice* (Jasenice),¹²³⁷ *Jasenovača* (Zelengrad),¹²³⁸ *Jasenovac* (Muškovci) i *Jasenje* (Kruševo). Niz je

¹²³¹ M. KAPOVIĆ, 2006, 125.

¹²³² Početkom 18. stoljeća u Medviđi je zabilježeno istovjetno prezime Dubrava: DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 222 (*Medvigge e Crempot*), fol. II. U pisanom je dijelu katastra upisan iskrivljeno prezime *Nicolo Drubava qu:m Lorenzo*, koje je protumačeno kao Nikola Drabuva pok. Lovre?: M. RIMAC, 2012, 238-239.

¹²³³ D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1999, 21.

¹²³⁴ P. ŠIMUNOVIĆ, 2009, 271.

¹²³⁵ Gotovo sva stabala brijesta, koja su se na obrovačkom području tradicionalno sadila u dvorištima obiteljskih imanja, nestala su tijekom 1980-ih godina kada se na području Republike Hrvatske po drugi put pojavila holandska bolest brijesta.

¹²³⁶ Breštani je povijesno naselje (*mezra Brštan*) koje se javlja u osmanskim defterima od 16. stoljeća: F. SPAHO, 2007, 20.

¹²³⁷ Naziv naselja i današnji naziv cijele administrativne jedinice Općina Jasenice.

¹²³⁸ Naziv za lokvu, brdo i cijeli zaselak (Gagići u Jasenovači) u Zelengradu.

drugih čestih stabala koja su zastupljena u toponimiji: *Rastovac* (< *rast* 'hrast, Quercus') (Golubić), *Rastovac*, *Rastić* (Zaton Obrovački), *Cerova lokva*, *Cerovi vrščić* (< *cer* 'crni hrast, Quercus cerris') (Zelengrad), *Cerići* (Komazeci), *Brezovac* (< *breza* 'bijela breza, Betula pendula') (Golubić) i *Klenovača* (< *klen* 'klijen, Acer campestre') (Zelengrad). Na Velebitu su česti toponimi motivirani stablima bukve (< *bukva* 'Fagus sylvatica'), kao što su toponimi *Gornja bukva*, *Donja bukva* i *Bukovo pleće* na području Jasenica.¹²³⁹

Zabilježen je niz primjera gdje su pojedinačna i rijetka stabla bila motiv nastanka toponima, kao što su *Drenovača*, *Brekinja*, *Brekinje* (Bilišane), *Jabuke* (Komazeci), *Rašeljka* (Gornji Karin), *Rašeljakovac* (Golubić), *Zukva* (Zelengrad), *Smrdeljika*, *Drinovača*, *Šljivice*, *Oskoruše*, *Magrivica* (Kruševo), *Smokovac*, *Orovača*, *Dudukovača* (Krupa), *Tisovice*, *Rakita* (Nadvoda) i *Lipovac* (Muškovci).¹²⁴⁰

Na obrovačkom području je dosta zastupljena skupina toponima motivirana nazivima poljoprivrednih kultura koje su se nekada uzgajale na ovom području. Na početku su to bila imena koja su se odnosila na poljoprivredno zemljište na kojemu su te kulture bile zasijane, a kasnije bi se toponim proširio ili dislocirao na okolno područje, šire predjele i naselja. Najčešće se radi o nekoliko vrsta žitarica (pšenica, pir, proso, ječam) koje su većinom uzgajane za proizvodnju brašna i nekada su bile temelj prehrane obrovačkog stanovništva. Pšenica je bila najraširenija žitarica, ali začuđuje činjenica da gotovo uopće nije zastupljena u toponimiji. Jedina iznimka bi mogla biti *Šeniština* (< *šenica* 'pšenica, Triticum'), naziv za nekadašnju obradivu površinu u šumi Doline u Kruševu. Puno su češći toponimi motivirani nazivom biljke *pir* ('Triticum spelta'), koja je nekada bila najčešće uzgajana žitarica na ovom području.¹²⁴¹ Zabilježeni su toponimi *Pirevište*, *Pirovišta* (Krupa)¹²⁴² i *Pirovište* (Zelengrad).¹²⁴³ Toponimi motivirani žitaricom *raž* ('Secole cereale')¹²⁴⁴ su *Ražovac* (Kruševo), *Ražovac*, *Ražovac strana*,

¹²³⁹ Slični toponimi kao što su *Bukovica* nisu mogli biti motivirani nekadašnjim šumama bukve jer ona raste na višim nadmorskim visinama.

¹²⁴⁰ *Lipovac* (< *lipa* 'Tilia') je oronim na Velebitu na području Muškovaca. Motiv je najvjerojatnije stablo koje je bilo slavensko sveto stablo koje štiti od groma i požara.

¹²⁴¹ Početkom 19. stoljeća na obrovačkom je području uzgojeno najviše pira i kukuruza, a svih ostalih žitarica daleko manje: Š. PERIČIĆ, 2006, 576.

¹²⁴² *Krupnik* je jedan od naziva za biljku pir zbog čega ne treba isključiti mogućnost da je ime naselja i rijeke motivirano nazivom za ovu poljoprivrednu kulturu.

¹²⁴³ Božidar Finka je u kanjonu rijeke Zrmanje zabilježio toponime *Vělikā Prosenica* i *Mālā Prosenica* za koje se smatra da su motivirani kamenim siparima koji podsjećaju na proso: B. FINKA, 1960, 444.

¹²⁴⁴ Iako je brašno od raži bilo slabije kvalitete od onog pšeničnog, raž se uzgajala sve do druge polovice 20. stoljeća. U ranijim su razdobljima gospodarski i stambeni objekti pokrivali snopovima izrađenim od ražovih stabljika.

Ražovi kuk (Muškovci) i zaselak *Ražovac* (Bilišane).¹²⁴⁵ Toponim *Prosina* (*proso* 'Panicum') je naziv za nekadašnji zaselak južno od tunela Prezida na cesti Obrovac – Gračac.¹²⁴⁶ Sličan je toponim *Prosenjak* (Zaton Obrovački) koji se odnosi na pastirske stanove na Velebitu. Toponim je zasigurno fitonimskog postanja, a motiv imenovanja može biti i biljka *prosenjača* ('vrsta trave, *Verbascum lyncitis*'). Toponimi motivirani biljkom *ječam* ('*Hordeum vulgare*') su *Ječmišta*, *Ječmištova glavica* (Medviđa), *Ječmište* (Kruševo) i *Ječmenine* (Zelengrad). Toponimi motivirani biljkom *sirak* ili *sjerak* ('*Sorgum vulgare*') su *Sjerkovac* (Bilišane) i *Sirkova dolina* (Medviđa). Od drugih uzgajanih biljaka najčešći su toponimi motivirani biljkom bob ('*Vicia faba*'), poput *Bobovina*, *Bobište* (Bilišane) i *Bobarica* (Jasenice).¹²⁴⁷ Toponimi motivirani uzgojem repe (< *ripa* 'repa, *Brassica rapa*') su *Ripište* (Kruševo) i *Repišta* (Bogatnik).¹²⁴⁸ *Blitvište* (< *blitva* 'Beta vulgaris') kod zaselka Obrići u Bilišanima je rijedak toponim motiviran blitvom.

Toponimi motivirani uzgojem vinove loze su dosta česti u nekim obrovačkim naseljima, a većinom su nastali u mlađem razdoblju kada se ova kultura počela masovnije uzgajati. To nije bila tako masovna sadnja kao u ostalim dijelovima Dalmacije, ali je rezultirala nastankom brojnih mikrotoponima koji se odnose na pojedine njive ili predjele u poljima. Zanimljivo je da je toponim *Vinogradine* (< *vinogradina* 'stari zapušteni vinograd') zabilježen na Velebitu na graničnom području Krupe prema Dubokom Dolu, gdje posljednjih nekoliko stoljeća nije zabilježen uzgoj vinove loze.

Na obrovačkom području je još od 16. stoljeća zabilježeno uzgajanje lana ('*Linum usitatissimum*'), koji se najvjerojatnije koristio za izradu tkanine. Zabilježeni su toponimi *Lanište* (Kruševo), *Ketenište* (< tur. *keten* 'lan') (Muškovci) i *Ketenište* (Bilišane).

Brojni su toponimi motivirani drugim vrstama biljaka, poput toponimi *Dračevac*, *Zelenikovac*, *Zelenikovac*, *Skradelovac*,¹²⁴⁹ *Skradeljevac* (Jasenice), *Dolina Skradeljova*,

¹²⁴⁵ Stariji je naziv bio Suvaljak (*Suvalach*), a zabilježen je u prvoj polovici 19. stoljeća, kada položaj još uvijek nije bio naseljen. Iskrivljenim nazivom *Razovac* nazvana je umjetna akumulacija RHE Obrovac na Zrmanji u Bilišanima.

¹²⁴⁶ Petar Skok ističe da je *proso* bio slavenski naziv za žito: P. SKOK, 1973, 52. Na obrovačkom je području potvrđeno da se ta žitarica uzgajala zajedno s pšenicom još od 16. stoljeća.

¹²⁴⁷ Naziv za staru cestu koja vodi od središta Jasenica do Obrovca, koja je prema narodnoj predaji dobila ovaj naziv jer su radnici koji su je gradili bili plaćani suhim bobom: I. ANDROVIĆ, 1909, 144. Ova je biljka iz porodice mahunarki bila masovno uzgajana u ranijim razdobljima u vrtovima u neposrednoj blizini obiteljskih domaćinstava. Korištena je za prehranu, a često je sušena za konzumaciju u zimskom periodu. *Bobija* je čest oronim na velebitskom predjelu, ali nije povezan s poljoprivrednom djelatnošću.

¹²⁴⁸ Moguće je i drugačije tumačenje ovih i sličnih toponima, na primjer *Repišta* (< *repište*, *repa* 'hrpa kamenja'): D. VIDOVIĆ, 2009, 189.

¹²⁴⁹ N. ŠPRLJAN, 2018, 152.

*Ditelina, Lukovača, Lukove doline, Kadulja, Trnovača, Aptovača*¹²⁵⁰ (Kruševo), *Zelenika* (Gornji Karin),¹²⁵¹ *Dračovi vrščić, Dračevac, Malinovac* (Muškovci), *Lukovača*¹²⁵² (Zelengrad), *Lukovače* (Komazeci), *Šaš* (Krupa), *Trnovača* (Golubić), *Vrtlina ljuljeva, Bršljan* (Bilišane), *Aptovača, Pelinovača* (Zelengrad). Nešto češći toponimi su oni motivirani biljkom čičak ('*Arctium lappa*'),¹²⁵³ poput *Čičevac* (Rovanjska), *Čičevac* (Golubić) i *Čičevac* (Zelengrad).

Zoonimi

Zoonimi (grč. *zoon* 'životinja') su toponimi nastali od naziva za domaće i divlje životinje. Na obrovačkom području je najpoznatiji toponim *Bravar* (< *brav* 'mužjak ovce ili koze'), povijesni naziv za šire područje iznad Obrovca, na desnoj strani rijeke Zrmanje. Na tom se području nalazilo staro pastirsko okupljalište na koje su se dogonila stada prije polaska na sezonsku ispašu na Velebit.¹²⁵⁴ Među toponimima motiviranim sitnom stokom zabilježeni su *Kozjača* (Gornji Karin), *Kozjak, Košćak* (Kruševo),¹²⁵⁵ *Kozarice* (Muškovci), *Kozji kuk* (Nadvoda), *Jareća glavica* (Krupa), *Jarčište* (Muškovci) i dr. Po krupnim domaćim životinjama motivirani su toponimi *Volija draga* (Kruševo), *Kravarice* (Medviđa), *Kobilište, Kobileća jama* (Golubić), *Kobljane* (Kruševo),¹²⁵⁶ *Podparipovac* (Jasenice) i *Magareća glavica* (Medviđa). Svinja je zastupljena u toponimima *Svinjski Dolac* (Bilišane) i *Svinjska glavica* (Jasenice).

Od divljih životinja u obrovačkoj toponimiji je najzastupljeniji vuk, ali najčešće nije moguće odrediti radi li se o zoonimu ili antroponimu.¹²⁵⁷ Toponimi koji su najvjerojatnije

¹²⁵⁰ Biljka aptovina (< 'smrdljiva bazga, *Sambucus ebulus*') raste u šumskim čistinama i uz putove, u narodnoj je medicini poznata kao ljekovita. U nekim je obrovačkim selima zabilježeno da se dodavala vinu radi povećanja udjela alkohola.

¹²⁵¹ Toponimi motivirani zimzelenom grmolikom biljkom zelenika (< 'širokolisna zelenika, *Phillyrea latifolia*') koja raste samo na nekim područjima.

¹²⁵² Toponimi najvjerojatnije motivirani biljkom luk (< luk 'divlji luk, *Allicum ursinum*').

¹²⁵³ D. VIDOVIĆ, 2015a, 108.

¹²⁵⁴ Na tom se području nalazi i oronim *Bravarica*, naziv za istaknuto brdo (256,4 m/nv) na kojemu se nalaze ostaci manje prapovijesne gradine.

¹²⁵⁵ Stariji je naziv bio *Kozjak* što se može zaključiti po najstarijem zabilježenom nazivu zaseoka Marinovići (*Pod cosiak*, 1826).

¹²⁵⁶ Slični su oronimi česti u hrvatskoj toponimiji, ali se smatra da su motivirani sedlastim izgledom brda *Kobiljača* (< kobiljak 'sedlo'): D. VIDOVIĆ, 2013a, 16.

¹²⁵⁷ Toponim *Kuk Vujin* u Kruševu bi se mogao povezati sa začetnikom prezimena Vujnović, koje na području toga naselja nastaje tijekom prve polovice 18. stoljeća, a već tijekom idućeg stoljeća nestaje jer su se njegovi nosioci iselili na područje Ravnih kotara.

nastali po divljim životinjama su *Vučinovica spilja* (Muškovci), *Vučjak*, *Vučje Polje*¹²⁵⁸ (Jasenice), *Vučji vrh* (Krupa), *Medin vrh* (Krupa), *Lisičinka* (Zelengrad), *Lisičja glavica* (Krupa), *Jazvinka* (Zelengrad), *Ježine* (Kruševo) i *Zečja glavica* (Golubić). Toponimi motivirani zmijama ili orlom zmijarom su *Zmijanja* (Zaton Obrovački) i *Zmijanjak* (Krupa). Po pticama su nastali oronimi *Jarebinjak*, *Orljak* (Kruševo), *Jejinovac* (Krupa) i *Božjačka glavica* (Krupa).¹²⁵⁹ Osobito je čest toponim *Golubnjača* (< *golub*) koji se redovito odnose na duboke jame koje su u prošlosti nastanjivala jata divljih golubova. Zabilježene su *Golubnjača*, *Golubinka* (Kruševo), *Golubnjača* (Gornji Karin) i *Golubnjača* (Bilišane/Bogatnik). Po morskim životinjama motivirani su toponimi *Ribnica* (< *riba*) i *Tunjarica* (< *tuna*, *tunj* 'plavorepa tuna, Thunnus thynnus') u Kruševu.

Toponimi vezani za stočarsku ekonomiju

Na obrovačkom području su dosta česti različiti toponimi koji su vezani za stočarsku ekonomiju, odnosno za ekstenzivni način uzgoja sitne stoke (koze i ovce). Može se pretpostaviti da je tih toponima znatno više, jer se uglavnom radi o mikrotoponimima koji nisu zabilježeni na topografskim i katastarskim kartama. U ovom pregledu istaknuti su toponimi kao što su objekti u kojima se čuvala stoka. Takvi su toponimi motivirani nazivom za stočarske ograde *Topla torina* (Maslenica), *Torine* (Kruševo), *Torine* (Golubić) i *Torić* (Medviđa). Sličan je toponim *Torak* u naselju Ribnica u Kruševu.¹²⁶⁰ Stočarskim objektima su motivirani toponimi *Gornja sjenica* (Nadvoda), *Sinice* (Kruševo), *Jaretinovica* (Medviđa),¹²⁶¹ *Kolibište* (Golubić) i *Dagelino janjilo* (< janjilo 'tor za janjad') (Nadvoda). Niz je toponima motiviran sezonskim stočarskim stanovima kojih je najviše bilo na Velebitu, ali i na području matičnih naselja, gdje su zabilježeni toponimi *Anića stan*, *Bašića stan*, *Brkića stan*, *Vrkića stan* (Kruševo), *Perića stanovi* (Kaštel Žegarski), *Kubатов stan*, *Kljaića stan*, *Stanari* (Komazeci), *Grozdanića stan*, *Mijićev stan*, *Lindžin stan*, *Stanarica* (Nadvoda) i *Nanićev stan* (Krupa). Uz stočarsku ekonomiju vezani su brojni toponimi *Ograda* ili *Ogreda* (< *ograda* 'kamenom ograđeno

¹²⁵⁸ Ivica Mataija toponim Vučipolje u Lici tumači kao antroponim od imena Vuk ili vjerojatnije metaforički od vučija – drvena posuda za nošenje i držanje vode: I. MATAIJA, 2019, 278.

¹²⁵⁹ Toponim je najvjerojatnije motiviran nazivom ptice *božjak* ('pupavac, Upupa epops').

¹²⁶⁰ Toponim se odnosi na ograđeno područje u morskom plićaku. Radi se o starinskom načinu ribolova koji se odvijao uz morsku obalu. Ovaj bi naziv mogao potjecati iz turskog jezika (< tur. *tor* 'gusta mreža – za hvatanje ptica i riba'), dok u hrvatskom i srpskom jeziku označava ogradu za zatvaranje stoke: T. D. DUARN, 2017, 74.

¹²⁶¹ Od riječi jara ('ograđeni prostor pred torom' < tal. *ara* < lat. *hara*).

zemljište') koji imaju izrazito apelativno značenje, a označavaju područje na kršu ograđeno suhozidom. Neki od zabilježenih toponima su *Simićova ograda*, *Rokine ograde* (Kruševo), *Ograda Končareva* (Gornji Karin), *Ogredice*, *Vučendine ograde* (Komazeci), *Jovića ograde*, *Babića ograde* (Bogatnik) i dr. Niz je drugih toponima koji su motivirani mjestima gdje je držana ili napasana stoka, poput toponima *Plana* (< *psl. *planъ* 'pasište') (Muškovci), *Čajer* (tur. *çayır* 'livada, travnjak, pašnjak') na dva mjesta u Kruševu, *Plandišta* (Bogatnik),¹²⁶² *Konačina* (Zaton Obrovački), *Branjevina* (Muškovci), *Zagoni* (Muškovci)¹²⁶³ i *Progoni* (Kruševo).

Toponimi kao odraz religioznog, duhovnog i društvenog života

Poznata je samo manja skupina toponima izravno motivirana različitim narodnim predajama. Može se pretpostaviti da takvih toponima ima znatno više, ali oni najčešće nisu zabilježeni u kartografskim izvorima. Svega je nekoliko toponima vezano za vile, koje su bile daleko najznačajnija mitološka bića na obrovačkom području. Poznati su *Vilina dolina* (Medviđa),¹²⁶⁴ *Vilenski vrh* (Muškovci)¹²⁶⁵ i *Vilino vrelo* na Velebitu.¹²⁶⁶ Toponimi *Vrata Kraljevića Marka* i *Senjanin* (Kruševo) su motivirani imenima epskih junaka koji su se istaknuli u borbi s Turcima. Toponim uz koje su vezane narodne predaje su *Kraljičina vrata*,¹²⁶⁷ *Krvavi dočić*¹²⁶⁸ (Jasenice), *Ajdučko groblje* (Golubić)¹²⁶⁹ i brojni drugi.

Više je toponima motivirano dvjema redovničkim zajednicama koje su djelovale na obrovačkom području. Prva zajednica su franjevci iz franjevačkog samostana u Karinu, kojima je nakon obnove samostana u prvoj polovici 18. stoljeća visovački samostan ustupio župe

¹²⁶² Motivirano riječju *plandište* (< plandište 'sjenovito mjesto na koje se stoka dogonila za vrijeme vrućina'): I. KUKRIKA – D. VIDOVIĆ, 2012, 135.

¹²⁶³ Od riječi *zagon* (< *zgon* 'ograđeno mjesto na koje se sagonila stoka'): D. VIDOVIĆ, 2011, 552.

¹²⁶⁴ Usp. *Vilina dolina* mjesto na kojemu su vile igrale kolo: I. KUKRIKA – D. VIDOVIĆ, 2012, 136.

¹²⁶⁵ Za ovaj se vrh koristio i naziv *Milankovski vrh*, po muškovačkim obiteljima prezimena Milanko, koje su tu imale pastirske stanove: A. RUKAVINA, 1979, 54.

¹²⁶⁶ M. DRONJIĆ – M. KATIĆ – J. KALE, 2019, 54.

¹²⁶⁷ Toponim se nalazi na velebitskom prijevoju, a motiviran je geografskim izgledom. Uz lokalitet se vežu različite narodne predaje o mitskoj kraljici.

¹²⁶⁸ Nalazi se nedaleko od zaselka Marune u Jasenicama i prema zabilježenoj predaji vezuje se za ratne sukobe u osmanskom razdoblju i pogiblju velikog broja ljudi: N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2016, 80. Slični su toponimi uz koje su vezane narodne predaje zabilježeni i na drugim područjima. Zabilježena je i slična narodna predaja o krvavom sukobu s Turcima: D. VIDOVIĆ, 2012, 211, bilj. 12.

¹²⁶⁹ Toponim je motiviran s riječi *hajduk* (< tur. *haydut* 'hajduk, razbojnik') a odnosi se na mjesto na kojemu su prema narodnoj predaji sahranjivali hajduci jer im nije bio dozvoljen ukop na groblju kod manastira Krupa: J. VESELINOVIĆ, 2010, 106-107.

Kruševo i Jasenice. Njihovo prisustvo je ostavilo traga u toponimiji navedenih naselja, gdje su zabilježeni *Vratruša*,¹²⁷⁰ *Fratarska punta*, *Fratri*¹²⁷¹ (Kruševo) i *Fratarska glavica* (Jasenice).¹²⁷² Na rijeci Karišnici se nalazi *Fratarski mlin* motiviran nekadašnjim riječnim mlinom u vlasništvu samostana. Druga redovnička zajednica koja je ostavila veliki trag u toponimiji na području Krupe i Golubića su kaluđeri (< kaluđer < grč. *kalogeros* 'redovnik pravoslavne crkve koji živi u manastiru') iz pravoslavnog manastira Krupa.¹²⁷³ Zabilježeni su toponimi *Gaj manastirov* ili *Kaluđerski gaj*, *Kaluđerska lokva*, *Kaluđerski dolac* (Golubić) i *Manastirske luke* (Krupa). Niz je toponima motiviranim riječju *pop* (< *pop* 'svećenik'), poput *Popina* (Golubić), *Gaj Popin*, *Popova draga* (Bilišane)¹²⁷⁴ i *Popova kapa* (Muškovci). Zabilježeno je nekoliko zemljišnih parcela čiji naziv ukazuju na crkveno vlasništvo, poput naziva *Crkvenjača* (Bilišane) i *Crkvenjača* (Kaštel Žegarski).

Zabilježen je niz toponima čija je motivacija vezana za arheološke ostatke iz različitih vremenskih razdoblja, počevši od prapovijesti (*Gradina* i *Gromila*), srednjeg vijeka (*Manastirina*, *Crkvina*, *Fortica* i *Kaštel*), do onih koji se najčešće vezuju uz razdoblje novog vijeka (*Kulina*, *Stražbenica*, *Mirila* i *Greblje*) i niza lokaliteta koje nije moguće vremenski odrediti bez arheoloških istraživanja (*Zidine*, *Selina*, *Kućište* i slično). Svi ovi toponimi imaju veliku važnost za otkrivanje novih arheoloških lokaliteta jer najčešće označavaju materijalne ostatke iz starijih razdoblja.

U skupinu najpoznatijih arheoloških toponima spadaju *Gradina* i *Gromila*, koji u velikoj većini slučajeva ukazuju na postojanje prapovijesnih objekata. *Gradina* (< *gradina* 'prapovijesna utvrda') je stari naziv za ostatke utvrđenih prapovijesnih lokaliteta, najčešće na vrhovima brda, na riječnim rtovima i drugim teže pristupačnim položajima. Naziv je zabilježen još u srednjovjekovnim dokumentima i raširen je na širokom području dalmatinskog zaleđa. Na obrovačkom području je poznato više od pedeset arheoloških lokaliteta koji se mogu svrstati u skupinu prapovijesnih gradina. Za 28 lokaliteta je potvrđen naziv *Gradina* ili *Gradinica*. To su *Velika gradina*, *Cvijina gradina* (Kruševo), *Zelengradina*, *Gradina* (Zelengrad),

¹²⁷⁰ Toponim je motiviran s riječi *vratar* (< *fratar* < lat. *frater* 'brat') što je lokalni naziv za svećenika pripadnika franjevačkog reda (red sv. Frane Asiškog).

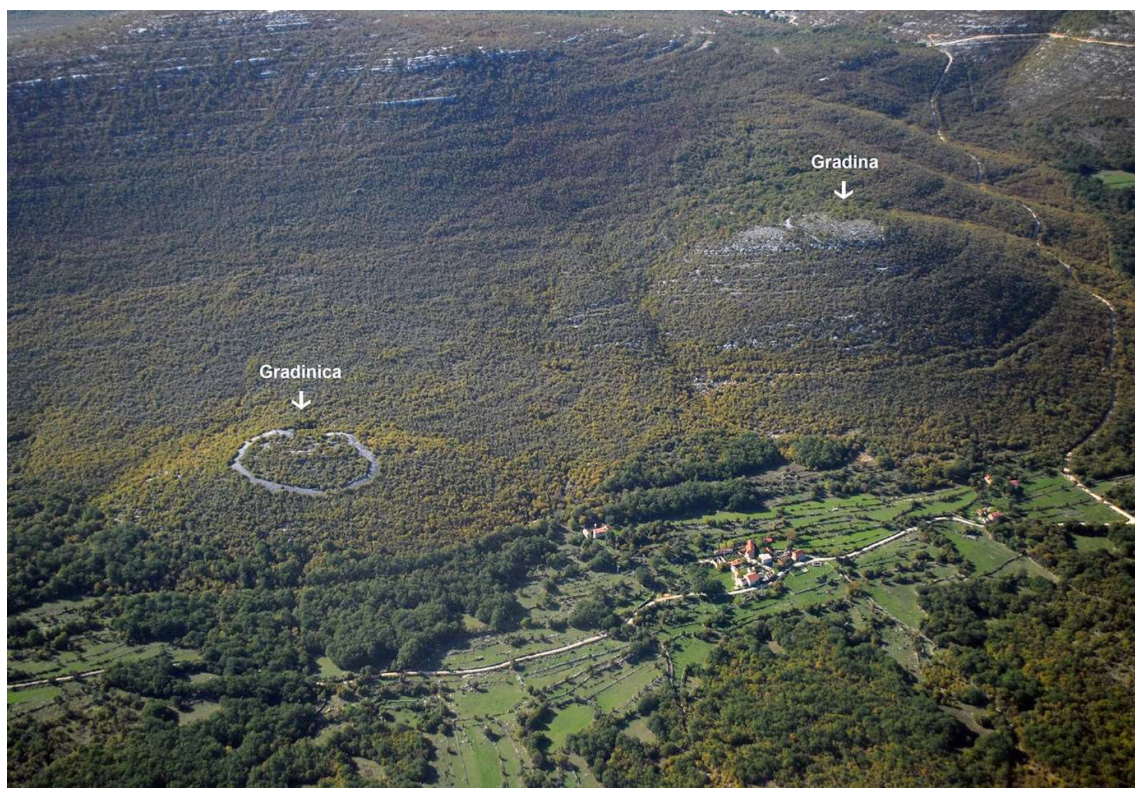
¹²⁷¹ Na području Kruševa je zabilježeno tumačenje po kojemu je toponim *Fratri* motiviran izgledom stijena u kanjonu Zrmanje, koje nalikuju na fratarske habite.

¹²⁷² T. ŠARLIJA, 2010, 24.

¹²⁷³ Pravoslavni manastir Krupa s crkvom posvećenom Uspenju Presvete Bogorodice je duhovno središte pravoslavnih vjernika cijelog obrovačkog područja. Manastir je najvjerojatnije osnovan tijekom ranog novog vijeka iz kojega potječu najstariji povijesni dokumenti.

¹²⁷⁴ Ova posljednja dva toponima najvjerojatnije su motivirana vlasnicima zemljišta koji su bili iz poznate svećeničke obitelji Oluić iz Bilišana.

Gradina/Gradina Milanko, Gradina/Šarića gradina, Gradina (Medviđa), Velika gradina, Gradinica/Mala gradina,¹²⁷⁵ Berberova gradina (Bilišane), Gradina, Gradinica¹²⁷⁶ (Bogatnik), Gradina/Velika gradina, Gradinica/Mala gradina (Komazeci), Gradina/Zelića gradina (Kaštel Žegarski), Čosina gradina/Velika gradina, Babića gradina/Gradinica, Gradina/Gradina kod Prndelja, Gradina Trebačnik, Gradina Nosak (Nadvoda), Veselinovića gradina, Gradina/Bilića gradina (Golubić), Gradina (Krupa), Gradina (Muškovci), Gradina (Zaton Obrovački), Gradina, Gradina/Šibenik i Juričevića gradina¹²⁷⁷ (Jasenice).

Slika 163. Prapovijesni lokaliteti Gradinica i Gradina u Komazecima (snimila F. Sirovica)

Zabilježeno je nekoliko toponima *Gradinica* koji se većinom ne odnose na arheološke lokalitete, već je naziv nižeg uzvišenja motiviran susjednim brdom na kojemu se nalazi gradinski lokalitet.¹²⁷⁸ Na području Komazeca je zabilježen slučaj da je gradinski lokalitet na

¹²⁷⁵ Na ovom položaju ne postoji gradinski lokalitet nego velika prapovijesna gomila: Š. VRKIĆ, 2014.

¹²⁷⁶ Ovaj položaj još uvijek nije potvrđen kao prapovijesni lokalitet. Na zračnim snimkama nema vidljivih suhozidnih bedema karakterističnih za prapovijesne gradinske lokalitete.

¹²⁷⁷ T. ŠARLIJA, 2010, 3.

¹²⁷⁸ Š. VRKIĆ, 2014, 111, bilj. 27.

višoj nadmorskoj visini imenovan Gradina, a onaj na nižoj visini Gradinica, unatoč činjenici što ima monumentalnije bedeme i nešto veću površinu (sl. 163).

Na obrovačkom području je zabilježeno nekoliko toponima izvedenih od imenice grad (< psl. **gradŭ* u hrvatskoj je toponimiji odraz apelativa *gradnja*, a potom je označavao *utvrđeno zdanje*).¹²⁷⁹ To su *Babin grad* u kanjonu rijeke Krupe na području Golubiću, gdje se nalaze ostaci srednjovjekovnog utvrđenog lokaliteta o kojemu ne postoje nikakvi povijesni podatci i *Zelengrad* naziv srednjovjekovne utvrde i današnjeg naselja.

Poznata su dva oronima Gradac, koji u hrvatskoj toponimiji najčešće označava utvrđeno zdanje, što na obrovačkom području još uvijek nije potvrđeno. *Marinkov Gradac* (146,6 m/ nv) kod zaseoka Stupica u Jasenicama je nastao od riječi *grādàc*, koja je označavala promatračnicu na povišenom mjestu s kojega se nadgledalo more i dolazak jata tuna.¹²⁸⁰ Drugi toponim je *Gradac* na Velebit za koji nije poznato čime je njegov nastanak motiviran.¹²⁸¹

Drugi toponim koji se vezuje isključivo uz razdoblje prapovijesti je *Gromila* (< *gomila* 'hrpa nabacana kamenja' < psl. *mogyla* 'grobni humak'). Obično označava prapovijesne kamene tumule na istaknutim položajima, a ima i apelativno značenje hrpe kamenja nastale krčenjem i čišćenjem zemljišta za potrebe poljoprivredne ili stočarske djelatnosti. S obzirom na brojnost, dobru očuvanost i vidljivost prapovijesnih tumula na obrovačkom području, neobična je činjenica da je zabilježeno malo ovakvih toponima. Glavni razlog je taj što se radi o toponimima poznatim samo lokalnim zajednicama, zbog čega su rijetko označeni na topografskim i katastarskim kartama. Tijekom terenskih istraživanja zabilježeni su nazivi pojedinih prapovijesnih tumula, kao na primjer *Ćudića gromila*,¹²⁸² *Grumilica*¹²⁸³ (Nadvoda), *Gromila Zalovića* (Krupa), *Svatovska gromila* (Golubić),¹²⁸⁴ *Gromile* (Kruševo), *Turske gromile*,¹²⁸⁵ *Gromile*,¹²⁸⁶ *Gromila*¹²⁸⁷ (Jasenice) i *Vidova grumila* (Zaton Obrovački). Ostali poznati toponimi su *Žegarska gromila* (Krupa), *Gromila* (Rovanjska) i *Grumilice* (Medviđa).¹²⁸⁸

¹²⁷⁹ D. VIDOVIĆ, 2009, 176.

¹²⁸⁰ Gradac je najčešće bio manja suhozidna građevina nad kojom je načinjena sjenica od grana s lišćem. Nekoliko je ovakvih lokaliteta bilo razmješteno na uzvisinama oko Novigradskog mora u kojemu su do sredine 20. stoljeća izlovljavane velike količine tune: I. ANZULOVIC, 1993, 168-169 i 180.

¹²⁸¹ I. ANDROVIĆ, 1909, 193.

¹²⁸² M. JURJEVIĆ – M. ILKIĆ, 2019, 23, bilj. 12.

¹²⁸³ M. JURJEVIĆ – M. ILKIĆ, 2019, 24, bilj. 13.

¹²⁸⁴ M. DRONJIĆ – M. KATIĆ – J. KALE, 2019, 54.

¹²⁸⁵ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 27-29.

¹²⁸⁶ Kamene su gomile na ovom lokalitetu interpretirane kao mogući ostaci urušenih objekata: N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 29-30.

¹²⁸⁷ N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 75.

¹²⁸⁸ Naziv za predjel kod zaseoka Gravići u Medviđi motiviran je postojanjem prapovijesnih kamenih tumula: I. GENDA, 2011, 19.

U skupini toponima koji se mogu vezivati za razdoblje srednjeg vijeka spadaju toponimi *Manastirina* (Medviđa)¹²⁸⁹ i *Manastirina* (Zaton Obrovački).¹²⁹⁰ Naziv predjela *Kaštel* koji se prenio na naziv cijelog naselja Kaštel Žegarski je motiviran ostacima srednjovjekovne utvrde Žegar (*Xegar*). Toponimi *Crkvina* su česti nazivi za lokalitete na kojima se nalaze ruševine sakralnih objekata. Zabilježeni toponimi su *Crkvina* (Medviđa), *Crkvina* (Maslenica),¹²⁹¹ *Crkvina* (Jasenice),¹²⁹² *Crkvina* (Krupa),¹²⁹³ *Crkvina* (Kruševo)¹²⁹⁴ i *Crkvina* (Kaštel Žegarski).¹²⁹⁵ Zabilježen je i toponim *Kapelica* (Zelengrad), ali nije poznata motivacija njegovog nastanka.

Nekoliko je toponima zabilježenih u staroj gradskoj jezgri Obrovca koji nisu karakteristični za šire obrovačko područje, već su nastali u gradskoj sredini čije je stanovništvo znatnim dijelom bilo podrijetlom iz drugih područja. To su *Fortica* (< *fortica* 'manja utvrda' < tal. *fortezza*) naziv za ostatke utvrde, *Turanj* (< lat. *turris* 'utvrda') lokalni naziv za dio utvrde i *Mirine* (< *mirine* 'mjesto na kojemu su ruševine', < lat. *murus* 'zid') naziv za dio stare gradske jezgre Obrovca.¹²⁹⁶

Uz razdoblje novog vijeka vezuju se toponimi *Stražbenica* koji su rasprostranjeni na čitavom jadranskom području. Većinom se odnose na istaknute brdske položaje na kojima su se nekada držale straže. Na području sjeverne Dalmacije još od 15. stoljeća postojala su mjesta na kojima su držane straže i slano upozorenje na turske provale paljenjem vatri i pucanjem iz topova. Ovakvi su lokaliteti posebno brojni na otocima gdje je češći toponimijski lik *Straža*.¹²⁹⁷ Ovi toponimi na obrovačkom području su najvjerojatnije nastali tijekom 17. i 18. stoljeća, kada su teritorijalne pretenzije na ovo područje još uvijek imali Osmansko Carstvo, Mletačka Republika i Habsburško Carstvo. U to vrijeme u Nadvodi je zabilježen najstariji toponim ovog

¹²⁸⁹ Toponim se odnosi na lokalitet u podnožju Gradine (*Sidrona*): J. ALAČEVIĆ, 1879, 40; I. GENDA, 2011, 22.

¹²⁹⁰ Ovaj se toponim odnosi na obrovačko gradsko groblje na kojemu se nalazio srednjovjekovni benediktinski samostan sv. Juraj Koprivski. Za lokalitet u Medviđi nije poznato više podataka jer na njemu nisu provedena arheološka iskopavanja.

¹²⁹¹ Na ovom se lokalitetu nalaze ostaci građevine uz koje se vezuje narodna predaja da pripadaju nekadašnjoj crkvi sv. Petra: N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 39-40.

¹²⁹² Toponim se odnosi na ostatke suhozidnog objekta na predjelu Vrhprag na Velebitu, gdje se prema narodnoj predaji nalazila crkva. Još početkom 20. stoljeća na tom je mjestu stajao križ: I. ANDROVIĆ, 1909, 193.

¹²⁹³ Toponim se odnosi na arheološki lokalitet kod zaseoka Ljubičići u Krupi na kojemu se najvjerojatnije nalazio sakralni objekt koji nije zabilježen u povijesnim izvorima.

¹²⁹⁴ Toponim se nalazi na području zaselka Donji Vrkići u Kruševu, a odnosi se na ostatke neobičnog objekta prislonjenog na prirodne stijene, za kojega se vjeruje da je u prošlosti služio kao crkva. Kazivač L. V. iz Kruševa.

¹²⁹⁵ Lokalitet se nalazi na zapadnom dijelu Žegarskog polja, a naziv mu je motiviran ostacima manje srednjovjekovne crkve: L. MARUN, 1998, 237.

¹²⁹⁶ To je čest toponim na području dalmatinske obale i otoka, najčešće je motiviran ruševinama antičkih i drugih objekata.

¹²⁹⁷ V. SKRAČIĆ, 2011, 106-107.

tipa, koji danas nije sačuvan.¹²⁹⁸ Zabilježeni toponimi su *Stražbenica*,¹²⁹⁹ *Stražbenica/Stražbenjača*¹³⁰⁰ (Kruševo), *Stražbenica*¹³⁰¹ (Jasenice), *Stražbenica*¹³⁰² (Medviđa), *Stražbenica*¹³⁰³ (Bilišane/Bogatnik), *Stražbenica*¹³⁰⁴ (Krupa), *Stražbenica*¹³⁰⁵ (Bilišane) i *Straža*¹³⁰⁶ (Gornji Karin). Svim je ovim toponimima zajedničko da se odnose na povišene položaje s kojih je moguć vizualni nadzor šireg okolnog područja ili važnog puta. U ovu skupinu mogao bi se uvrstiti i toponim *Vardaškinja* (< mlet. *vardia* 'straža') na rijeci Zrmanji nizvodno od Obrovca.¹³⁰⁷

Kulina (tur. *kule* 'utvrda') je čest toponim na obrovačkom području, koji se tvori od turske osnove i hrvatskog sufiksa, u značenju 'razvaline utvrde'. Kulama su se nazivale sve građevine koja su imale kat, a to su u osmansko vrijeme najčešće bila imanja muslimanskih feudalaca, koja su nakon rata dodjeljivane zaslužnim pojedincima i obiteljima. Na obrovačkom je području zabilježeno više ovakvih toponima koji danas imenuju različite referente. Zabilježeni su

¹²⁹⁸ Radi se o toponimu *TRASBENIZZA COL(IN)A* zabilježenom na zemljovidu *Dissegno topografico della Montagna Veneta detta la Morlacca*, nastalom u 18. stoljeću: DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 245, fol. I. Lokalitet koji je označavao nalazio se između rijeka Zrmanje i Krupe, a vjerojatno se odnosio na najistaknutije brdo koje danas nosi naziv Trebačnik.

¹²⁹⁹ Toponim se odnosi na manje uzvišenje (217,9 m/nv) kod zaselka Župani u Dragama. Na lokalitetu se nalaze dva velika kamena tumula iz prapovijesnog razdoblja, a isti je položaj bio korišten u ratovima vođenim tijekom 20. stoljeća.

¹³⁰⁰ Dominantni brdski položaj (627, 9 m/nv) kod zaselka Gornji Vrkići u Kruševu.

¹³⁰¹ Istaknuti brdski položaj (237, 3 m/nv) kod zaseoka Božići u Jasenicima korišten je kao vojni položaj za vrijeme trajanja Domovinskog rata.

¹³⁰² *Stražbenica* ili *Stari vrh* je naziv za veliko brdo (551,4 m/nv) smješteno na graničnom području naselja Medviđa i Bogatnik.

¹³⁰³ Toponim se odnosi na istaknuto brdo (320 m/nv) koje dominira graničnim područjem Bilišana i Bogatnika. Na samom se vrhu nalazi veći prapovijesni kameni tumul na kojemu je naknadno dozidan manji suhozidni zaklon, najvjerojatnije iz vremena kada je na tom položaju bila uspostavljena straža.

¹³⁰⁴ Ovaj toponim označava predjel uz zapadnu stranu izvora rijeke Krupe. Nije poznato čime je motiviran njegov nastanak.

¹³⁰⁵ Ovaj toponim označava manji predjel istočno od zaseoka Kuridže u Donjim Bilišanima. Nije poznato čime je motiviran njegov nastanak.

¹³⁰⁶ Toponim se odnosi na istaknuti brdski položaj (643,2 m/nv) iznad zaseoka Alavanje u Gornjem Karinu.

¹³⁰⁷ Radoslav Dodig ističe da je ovaj naziv iz venetskog jezika prešao u tursku mornaričku terminologiju (tur. *vardiya* 'stražarnica'): R. DODIG, 2011, 7. To odgovara stanju na terenu jer je toponim sačuvan kao naziv za livadu uz lijevu obalu Zrmanje, nizvodno od Obrovca, a izvorno se odnosilo na položaj nad riječnom okukom gdje je bilo pogodno mjesto za stražarnicu iz koje bi se mogao nadzirati pomorski prilaz gradu. Tijekom Domovinskog rata na tom su mjestu srpske postrojbe izgradile vojne zaklone iz kojih se nadzirao prilaz gradu morskim putem.

*Kulina*¹³⁰⁸ (Kaštel Žegarski), *Kulina*,¹³⁰⁹ *Kulina*¹³¹⁰ (Kruševo), *Kulina Jandrića*¹³¹¹ (Muškovci), *Kula*¹³¹² (Zaton Obrovački) i *Kuline*¹³¹³ (Bilišane).

Uz razdoblje 19. i 20. stoljeća vezuje se običaj polaganja pokojnika na zemlju na putu od pokojnikove kuće prema groblju. Načinjene kamene ležaljke su se najčešće nazivala mirila, počivala i biljezi što je ostavilo traga u obrovačkoj toponimiji jer je ovaj običaj bio široko rasprostranjen i na nekoliko lokaliteta se još uvijek očuvao kao aktivna praksa.¹³¹⁴ Uglavnom se radi o toponimima koji nisu zabilježeni na topografskim kartama. Rijetki zabilježeni toponimi su *Mirila* (Kruševo),¹³¹⁵ *Biljezi* (Komazeci) i *Biljeg* (Golubić).

Niz je toponima motiviranih postojanjem pojedinačnih grobova ili groblja, a u mnogim slučajevima ne postoje nikakvi povijesni podatci o tim lokalitetima. To su *Grčko groblje* (Kaštel Žegarski),¹³¹⁶ *Ajdučko groblje* (Golubić),¹³¹⁷ *Greblje*, *Veliko Greblje*, *Malo Greblje* (Bilišane),¹³¹⁸ *Vrkića Greblje* (Kruševo), *Greblje* (Gornji Karin) i *Greblje* u podnožju Čelevca na Velebitu. Zabilježen je niz toponima koji ukazuju na postojanje pojedinačnih grobova, poput *Grebina* (Jasenice), *Grob* (Kruševo),¹³¹⁹ *Greb Šarić*, *Greb Stipanović*, *Anića grob* (Medviđa).¹³²⁰

Na obrovačkom području postoji više toponima koji u sebi sadrže riječ križ. Motivacija njihovog nastanka nije uvijek poznata, ali se može pretpostaviti da nije bila ista u svim

¹³⁰⁸ Naziv za novovjekovnu oblu kulu u središtu Kaštela Žegarskog.

¹³⁰⁹ Radi se o arheološkom lokalitetu smještenom u Donjem Polju na k. č. 308, u neposrednoj blizini zaselka Anići kod Crkve. Mještani su prilikom obrade zemlje pronašli rimski novac, a još uvijek su vidljivi skromni ostaci zidova nekog starijeg objekta. Nije isključeno da se radi o ostacima kuće iz osmanskog razdoblja, koja je izgrađena na ostacima građevine iz rimskog razdoblja.

¹³¹⁰ Naziv za ostatke srednjovjekovnog kaštela Otišina u zaseoku Gornje Otišina u Kruševu, vjerojatno motiviran ostacima oble kule koja je još krajem 19. stoljeća bila najbolje sačuvani dio utvrde.

¹³¹¹ Toponim se odnosi na ostatke napuštenog imanja koji najvjerojatnije potječu iz novijeg razdoblja.

¹³¹² Naziv za predjel zapadno od zaselka Maričići na Zrmanji u Zatonu Obrovačkom, gdje se na jednoj zemljišnoj čestici nalazi označen stariji objekt koji je mogao biti motiv nastanka ovog toponima.

¹³¹³ Naziv za nekoliko zemljišnih parcela kod izvora Čučevo u Bilišanima. Moguće je da je naziv motiviran ostacima kuća iz osmanskog razdoblja.

¹³¹⁴ Više o mirilima vidi u: M. KATIĆ, 2017.

¹³¹⁵ Do sada je na području naselja Kruševo zabilježeno deset položaja na kojima su se nalazila mirila, ali samo je jedan dobio toponimsku potvrdu na terenu.

¹³¹⁶ Naziv starog groblja na kojemu se početkom 18. stoljeća pokapalo stanovništvo s područja Žegara.

¹³¹⁷ Naziv za lokalitete na kojemu se prema narodnoj predaji pokapalo hajduke iz Golubića jer im nije bila dozvoljena sahrana na groblju kod manastira Krupa: J. VESELINOVIĆ, 2010, 106-107.

¹³¹⁸ Radi se o istaknutim brdskim položajima na kojima su u prapovijesnom razdoblju izgrađene velike kamene gomile – tumuli. U razdoblju novog vijeka u gomile se ukapalo mjesno stanovništvo što je motiviralo nastanak toponima: J. ALAČEVIĆ, 1879, 40; A. COLNAGO – J. KEIL, 2008, 142.

¹³¹⁹ Radi se o mikrotoponimu na obali Novigradskog mora u Kruševu, koji je zabilježen samo kod novigradskih ribara: B. FINKA, 1960, 443.

¹³²⁰ I. GENDA, 2011, 37.

slučajevima. Zabilježeni toponimi su *Radekin križ/Križ/Na Križ* (Gornji Karin),¹³²¹ *Križ* (Golubić), *Križ*, *Križ kosa* (Jasenice), *Križ* (Maselnica) i *Križ* (Zaton Obrovački).¹³²² Srodni su toponimi *Krstača* (Bilišane), *Krstače* (Medviđa) i *Krstašice* (Kruševu).¹³²³

Postoji nekoliko raširenih toponima za koje se može pretpostaviti da su motivirani ostacima pojedinačnih objekata ili naselja. Zabilježeno je više istih toponima koji u sebi imaju imenicu kuća, ali za većinu nije utvrđena točna motivacija njihovog nastanka. To su *Kućište* (Muškovci), *Kućište* (Kaštel Žegarski), *Kućište* (Nadvoda), *Kućišta* (Komazeci), *Kućiština* (Zelengrad) i *Ogarovo kućište* na Velebitu. Samo za ovaj posljednji naziv je utvrđeno da se odnosi na ostatke planinskih koliba na velebitskom pašnjaku Crnopac.¹³²⁴ Može se pretpostaviti da se i u drugim slučajevima radi o nekadašnjim pastirskim stanovima ili stambenim objektima. Sličan toponim je *Kućetina* (< *kućetina* 'napušteno kućište') za koje je utvrđena motivacija. Zabilježeni su *Kućetina* (Bilišane),¹³²⁵ *Kućetina* (Kruševu)¹³²⁶ i *Kućetina* (Zaton Obrovački).¹³²⁷

Među često zastupljenim toponimima na obrovačkom području su *Selina* ili *Seline*, koji se u hrvatskoj toponimiji najčešće tumače kao naziv za staro napušteno selo. U ovom slučaju to nije potvrđeno jer nisu provedena ciljana terenska istraživanja imenovanih referenata na osnovu kojih bi se mogao donijeti zaključak o točnim motivima njihovog imenovanja. Zabilježeni toponimi su *Selina* (Golubić), *Seline*, *Selina* (Bilišane), *Selina* (Kruševa),¹³²⁸ *Selina* (Muškovci) i *Selina* (Nadvoda).

Među najbrojnijim toponimima na cijelom obrovačkom području jesu *Zidine*, a isto vrijedi i za šire područje dalmatinskog zaleđa. Ovaj i slični toponimi u osnovi imaju imenicu zid, pa se može pretpostaviti da je motiv imenovanja bilo postojanje nekih zidanih struktura, često iz starijih razdoblja, zbog čega ovi toponimi mogu biti korisni za otkrivanje novih arheoloških

¹³²¹ Sva tri toponima se odnose na arheološki lokalitet kod zaselka Gornje Radeke u Gornjem Karinu. Na tom se položaju nalaze ostaci starog groblja, a nastanak toponima je motiviran velikim kamenim križem.

¹³²² Moguća motivacija ovog toponima je činjenica da se na tom području križaju stari putovi, od kojih je jedan vodio prema Gračacu, a drugi je bio uzdužni stočarski put kojim se kretalo po planini od istoka prema zapadu.

¹³²³ Ovi su toponimi najvjerojatnije motivirani križanjem pješačkih putova na tim područjima. Na drugim su područjima zabilježeni slični toponim koji su motivirani putovima (Krstače, Krstine, Podraskršćem): D. VIDOVIĆ, 2015b, 299.

¹³²⁴ M. MARKOVIĆ, 1980, 49.

¹³²⁵ Mikrotoponim na lokalitetu Tomašev dolac u Bilišanima koji se odnosi na ostatke obiteljskog imanja napuštenog u prvoj polovici 20. stoljeća,

¹³²⁶ Kućetina je bio naziv za zgradu stare škole koja je uništena tijekom Drugog svjetskog rata.

¹³²⁷ Toponim se odnosi na ostatke manje građevine na predjelu Grguša u Zatonu Obrovačkom, za koje se smatra da su pripadale nekadašnjem stočarskom stanu: N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2016, 111.

¹³²⁸ U ovom se slučaju radi o oronimu, ali na zračnim se snimkama može vidjeti da na obližnjem krškom predjelu postoji niz kamenih struktura koje ukazuju na nekadašnje postojanje nekog manjeg naselja. Lokalitet je snimljen bespilotnom letjelicom ali na njemu još uvijek nije izvršen terenski pregled.

lokaliteta. Najčešće se radi o mikrotoponimima koji se nalaze na užem području naselja i unutar suhozidnih ograda te većinom nisu zabilježeni na topografskim kartama, ali jesu često u zemljišnom katastru. Jedina iznimka je toponim *Zidine* ili *Jokića Zidine* (Zaton Obrovački), koji se odnosi na područje i naselje (Jokići-Zidine) na desnoj obali Zrmanje. Raniji je naziv bio Anzulovac, a zamijenio ga je naziv *Zidine* koji se isprva odnosio na manji predjel na zapadnom rubu naselja. Ovaj je toponim najvjerojatnije motiviran po ostacima ruševnih objekata ili po velikom zidu koji je okruživao šire područje.¹³²⁹ Ostali toponimi su *Zidine* (Golubić),¹³³⁰ *Veršića Zidovi* (Jasenice),¹³³¹ *Bošnjakove zidine*,¹³³² *Zidine Gradina*¹³³³ (Kaštel Žegarski), *Zidine* (Nadvoda), *Zidine* (Maslenica), *Žunića Zidina*, *Zidine*¹³³⁴ (Jasenice), *Zidine*¹³³⁵ (Bilišane), *Zidina*, *Zidine*,¹³³⁶ *Pod Zidom* (Kruševo) i *Zidina* (Gornji Karin). Toponim *Prezida* (Golubić) je motiviran masivnim prapovijesnim suhozidom kojim je pregrađeno područje između rijeka Krnjeze i Krupe.

Ojkonimi

Ojkonimi (grč. *oikos* 'kuća, stanište') su geografski nazivi za različita naselja. Većinom su preuzeti u vremenu nastanka naselja od već postojećih toponima čija je motivacija najčešće dolazila iz prirode.¹³³⁷ Jedino naselje na obrovačkom području koje ima naziv iz starog vijeka je Gornji Karin, nastalo od naziva antičkog grada *Coriniuma* čiji se ostaci nalaze na Miodragovoj gradini u Donjem Karinu. Svi ostali nazivi najznačajnijih naselja potječu iz slavenskog jezičnog korpusa, a mnogi su potvrđeni još u razdoblju srednjeg vijeka. Najznačajnije naselje Obrovac je čest toponim koji se u srednjem vijeku pojavljuje na području

¹³²⁹ Na avionskim snimkama iz 1944. godine naziru se ostaci velikog suhozida koji je okruživao šire područje današnjeg naselja i ostaci prapovijesnih struktura u njegovoj blizini. Ovi su ostaci potvrđeni terenskim pregledom, ali nije bilo moguće potvrditi jesu li oni motivirali nastanak toponima.

¹³³⁰ Radi se o nazivu za područje na kojemu se nalaze ostaci većeg prapovijesnog objekta i veliki međašni zid iz ranog rimskog razdoblja: Š. VRKIĆ, 2014, 107-110.

¹³³¹ Na ovom se lokalitetu nalaze ostaci pastirskih stanova: T. ŠARLIJA, 2012, 160, bilj. 131.

¹³³² Toponim se odnosi na područje gdje se nalaze ostaci kuća nestalog prezimena Bošnjak.

¹³³³ Toponim se odnosi na dio arheološkog lokaliteta koji je u literaturi poznatog pod nazivom Zelića gradina. Smješten je u Žegarskom polju, uz lijevu obalu rijeke Zrmanje, a motivacija nastanka toponima je veliki suhozidni bedem koji se proteže između poljoprivrednih parcela.

¹³³⁴ Toponim označava predjel u središnjem dijelu Jasenica, na kojemu se nalaze ruševine starijih objekata.

¹³³⁵ Toponim označava manju ogradu na predjelu Sijerkovac u kojoj se najvjerojatnije nalaze ostaci starijih objekata.

¹³³⁶ Toponim se odnosi na lokalitet na kojemu su se prema narodnoj predaji nalazile kuće obitelji Rastoka, za koje se vjeruje da su umrli zameteni snijegom tijekom jake zime.

¹³³⁷ V. SKRACIĆ, 2011, 117.

Dalmacije. Pretpostavlja se da potječe od starog hrvatskog termina *obrov* 'prokop'.¹³³⁸ Ranija hrvatska historiografija ga je nekritički dovodila u vezu s narodom Avara ili Obra. Fitonimskog postanka su *Kruševo* (< *kruška*), *Jasenice* (< *jasen*) i *Maslenica* (< *maslina*). Zonimskog postanka su *Golubić* (< *golub*) i *Medviđa* (< *medvjed*). Antroponimskog postanka su *Bogatnik* (< *Bogota*), *Komazeci* (< *Komazec*) i *Bilišane* (< *Bilišani*). Toponimi *Kaštel Žegarski* i *Zelengrad* su nastali po nazivima srednjovjekovnih utvrda *Zelengrad* (*Zelengrat*) i *Žegar* (*Xegar*). Ojkonim *Nadvoda* motiviran je položajem naselja u odnosu na rijeku Zrmanju.

Za obrovačko područje je karakteristično nastajanje brojnih zaseoka koji su s vremenom dobili patronimički naziv, iako su se u samim počecima nazivali po starijem toponimu. Zaseoci se nazivaju varoši (< mađ. *varoš* 'grad'), a jedini zaseoci koji u službenom nazivu imaju riječ varoš su *Veliki Varoš* (Komazeci) i *Varoš Simići* (Muškovci). Radi se o iranizmu koji je preko mađarskog jezika ušao hrvatski jezik. Krajem 17. i početkom 18. stoljeća obrovačka naselja su bila grupirana na manjem području. Na taj su način mletačke vlasti nastojale kontrolirati stanovništvo, svoje nove podanike, radi lakšeg ubiranja poreza i organiziranja obrane od mogućih napada Osmanlija. Nakon nekoliko desetljeća, ponajviše zbog povećanja stanovništva, nastaju brojni zaseoci, koji su često kilometrima udaljeni od središta naselja. Na početku su češće bili korišteni nazivi nastali po geografskom području na kojemu su se nalazili (*Dolac*, *Bukovac*, *Kosmač*, *Jasenovača*, *Vlačine*, *Drage* i brojni drugi), da bi kasnije prevladali patronimički nazivi (*Rončevići*, *Modrići*, *Klanci*, *Babići*, *Kuridže* i brojni drugi), jer je stanovništvo najčešće potjecalo iz jedne obitelji zbog čega su svi nosili isto prezime. U nekoliko se naselja razvilo više zaseoka čiji su stanovnici nosili isto prezime, zbog toga je njihovo imenovanje bilo nešto drugačije. U slučajevima kada su na području jednog naselja postojala dva zaseoka istog prezimena, najčešće bi dobili naziv prema međusobnom geografskom smještaju. Takvi su primjeri *Donji* i *Gornji Maričići* (Zaton Obrovački), *Donje* i *Gornje Čepnje* (Zelengrad), *Donje* i *Gornje Radeke* (Karin Gornjem), *Donji* i *Gornji Vrkići* (Kruševo) i neki drugi.¹³³⁹ Zabilježeno je i nekoliko slučajeva kada se na području jednog naselja razvilo više zaseoka čiji su stanovnici imali isto prezime. U tim slučajevima dobivali bi nazive prema obiteljskom nadimku ili prema geografskom nazivu područja na kojemu je zasok nastao. Takvi su primjeri kod zaseokâ *Veselinovići* (*Pužile*, *Jožići*, *Pece*, *Leut* i *Ćorluk*), *Gagići* (*Rokići*, *Kuzmići*, *Ćujići*, *Jasenovača* i *Sjenokos*) i *Mitrovići* (*Brgeljići*, *Vlačine/Vlačinari*, *Duga Njiva*,

¹³³⁸ P. ŠIMUNOVIĆ, 2009, 248.

¹³³⁹ Na području naselja Golubić postoji slučaj u kojima su nazivi zaseoka Donji i Gornji Čabrići nastali po obiteljskom nadimku Veselinovića, koji su u njima nastanjeni.

Kod Jame/Jamari i Kreta) u Zelengradu. Još izrazitiji je primjer Golubića u kojemu je postojalo 20 zaseoka, od kojih je većina bila nastanjena stanovnicima koji nose prezimena Veselinović i Dragičević. Zbog toga ni jedan zaseok danas ne nosi naziv prema prezimenu, već su se ustalili nazivi prema geografskim imenima (*Drage, Ravni Golubić, Trnovače, Dolovi, Rašeljkovac, Vučipolje* i drugi) ili po obiteljskim nadimcima (*Bilići, Velići, Lužići, Kudići, Peruni, Donji Čabrići i Gornji Čabrići*).¹³⁴⁰ Zanimljiv je slučaj naselja Komazeci koje je jedino dobilo naziv prema prezimenu koje je u njemu prevladavalo.¹³⁴¹

Tijekom druge polovice 20. stoljeća na obali Karinskog i Novigradskog mora nastala su nova turističkih naselja, koja su imenovana po starijim toponimima. Takva su naselja *Vrulja, Vruljica, Crna punta, Šušnjar I, Šušnjar II, Ribnica*¹³⁴² i *Meka draga*.

Antroponimi

Antropotoponimi (grč. *antropos* 'čovjek', *topos* 'mjesto' i *onima* 'ime') su toponimi nastali od imena ljudi, odnosno imena, prezimena i nadimaka. Toponimi antroponimnog postanja su posebno brojni u skupini manjih referenata, kao što su manji oronimi, njive, ograde, hidronimi i slično. Na obrovačkom području antroponimi su često vezani uz manja naselja, odnosno zaseoke koji su dobili naziv po prezimenu svojih stanovnika, npr. *Rončevići, Modrići, Marčić, Milanci, Baljci* i brojni drugi. U naseljima gdje postoji više zaselaka čiji stanovnici nose isto prezime prevladao je naziv naselja po obiteljskim nadimcima.

Najstariji antroponim na obrovačkom području bi mogao biti *Otišina/Otišna* u Kruševu.¹³⁴³ Naziv naselja *Bilišane* također potječe iz srednjeg vijeka, a izvorno se odnosio na utvrdu Stari Obrovac.¹³⁴⁴ Toponim *Karlovac* u Kruševu također potječe iz razdoblja srednjeg vijeka, a motiviran je imenom krbavskog kneza Ivana Karlovića, posljednjeg gospodara Obrovca prije

¹³⁴⁰ Opis svih zaseoka na području Golubića donosi: J. P. VESELINOVIĆ, 2010, 22-37.

¹³⁴¹ Prezime Komazec je nastalo od prezimena Sanader čiji su nosioci bili nastanjeni na području Kaštel Žegarski. Novo naselje se razvilo od pastirskih stanova koji su kasnije trajno nastanjeni. Detaljno o žegarskim prezimenima vidi u: A. BAČKO, 2005.

¹³⁴² Ovaj je toponim prvi put zabilježen u dokumentu iz 13. stoljeća i jedini je među navedenima koji je postojao kao ime naselja prije izgradnje turističke infrastrukture.

¹³⁴³ Toponim se *Otišina* (*terra que uocatur Chotissina*) prvi put spominje u dokumentu iz 1278. godine: CODEX DIPLOMATICUS, 1908, 254. Motivacija nastanka toponima bi moglo biti srednjovjekovno osobno ime Hotiša.

¹³⁴⁴ Najvjerojatnije je riječ o antroponimu jer se u srednjem vijeku na području susjednog Kruševa spominje rod Bilinjani (*genere Bilignane*): M. ANČIĆ, 2005, 282-283.

osmanskog osvajanja.¹³⁴⁵ U istraživanjima obalne toponimije Božidar Finka je zabilježio toponime *Karluša* ili *Karlovića struga*.¹³⁴⁶ Recentnim terenskim istraživanjem je otkriveno da mještani Kruševa koriste nazive *Karlova vrata*, *Kuk Karlov* i *Karluša* za položaje u kanjonu Zrmanje.¹³⁴⁷ Jedan velebitski vrh na području Krupe nosi naziv *Karlovački vrh* (767, 7 m n/v), ali nije poznata motivacija njegovog nastanka.

Tijekom osmanskih osvajanja došlo je do velikih društvenih promjena na obrovačkom području, koje je pratila znatna promjena stanovništva što se odrazilo u toponimiji. Tijekom vremena ostali su sačuvani samo nazivi većih naselja (*Obrovac*, *Kruševo*, *Bilišane* i dr.), i pojedinih manjih predjela ili naselja (*Ribnica*, *Otišina*, *Brištani* i dr.), a nestao je čitav niz starijih srednjovjekovnih toponima.

Za vrijeme osmanske vlasti nastaju antroponimni naziv današnjeg naselja *Bogatnik*, koje je motivirano osobnim imenom Bogota.¹³⁴⁸ Iz istog razdoblja potječe nekoliko antroponima koji su motivirani muslimanskim imenima, no za sada nijedno od njih nije povezano s poznatim povijesnim ličnostima koje su živjele na obrovačkom području. Među takvim se toponimima

¹³⁴⁵ Toponim se ranije odnosio na šire područje južno od Obrovca. Početkom 19. stoljeća na tome se području počeo formirati zaselak koji se zvao *Jurjevića stanovi*, a danas je poznat kao Karlovac ili Jurjevići u Karlovcu.

¹³⁴⁶ Ovaj su toponim koristili ribari iz Novigrada kod kojih se sačuvala narodna predaja o nekadašnjem stanovnicima Karlovićima: B. FINKA, 1960, 443.

¹³⁴⁷ Povijesni podatci svjedoče da je ime Ivana Karlovića ostavilo još nekih tragova u obrovačkoj toponimiji. Tako je tijekom osmanske vlasti zabilježen naziv *Karlovića mlinovi*, za prvi slap na Zrmanji gdje su se nalazili riječni mlinovi: F. HAFIZOVIĆ, 2008, 185-186, bilj. 16. Mlinovi su očito u srednjem vijeku pripadali knezovima Kurjakovićima, a za vrijeme mletačke vlasti su dospjeli u posjed poznate serdarske obitelji Janković (Mitrović), po kojima je taj lokalitet dobio sadašnji naziv *Jankovića buk*.

¹³⁴⁸ Bogatnik se u osmanskim popisima prvi put spominje 1528. godine. U popisu Kliškog sandžakata iz 1550. godine Bogatnik se nalazio u nahiji Bukovica, a jedan od popisanih stanovnika je Ivan, sin Bogote: F. SPAHO, 2007, 21.

izdvaja *Muratova draga* (Muškovci),¹³⁴⁹ *Asino pleće* (Jasenice),¹³⁵⁰ *Džerekovac*,¹³⁵¹ *Alina draga*¹³⁵² (Bogatnik), *Dureševa draga* ili *Dureševica* (Kruševo).¹³⁵³

Dolaskom nove mletačke vlasti krajem 17. stoljeća nastaje niz antroponima koji se mogu povezati sa stvarnim osobama. Kao primjer mogu se navesti toponimi *Karlovica* i *Karlova dolina* u Medvidi. Radi se o antroponimima koji su motivirani osobnim imenom Karlo koje je na obrovačkom području bilo iznimno rijetko, a zabilježeno je u popisu iz 1709. godine, kada je na području Medviđe popisao Karlo Mršić.¹³⁵⁴ Mletačke vlasti prvi put bilježe prezimena, što je bitna razlika u odnosu na osmansko razdoblje kada se u popisima stanovništva bilježe samo osobno ime i ime oca.

Mnogi su toponimi nastali krajem 17. i tijekom 18. stoljeća, a motivirani su imenima tadašnjih stanovnika. Osobito su česta imena zemljišnih parcela u kojima su sačuvana prezimena njihovih nekadašnjih vlasnika, iz obitelji koje su u međuvremenu izumrle ili su se iselile iz tih mjesta. Poznat je veliki broj takvih slučajeva, a navesti ćemo samo neke od njih. Na području Jasenica postoji nekoliko antroponima vezanih za veće referente, kao što su dolci *Anzulovac*,¹³⁵⁵ *Blaževac*¹³⁵⁶ i *Taraševac*,¹³⁵⁷ a uz njih je poznat čitav niz toponima čiji je nastanak motiviran nestalim prezimenima.¹³⁵⁸

¹³⁴⁹ Danas je pod tim nazivom poznato područje oko manjeg zaseoka Drage u Muškovcima. Stariji je naziv bio Muratovci (*Muralovzi*), zabilježen 1826. godine, kada to područje još uvijek nije bilo nastanjeno.

¹³⁵⁰ To je naziv za planinski predjel na Velebitu na području Jasenica. Zabilježen je kao oronim na mletačkoj katastarskoj karti za područje sela Jasenice i Seline kao *Mo(nt)e detto Acina Staza*. Na topografskim se kartama često označava samo kao Pleće. Toponim je najvjerojatnije motiviran muslimanskim osobnim imenom Hasan.

¹³⁵¹ Toponim je mogao biti motiviranim muslimanskim imenom Đero ili Džero.

¹³⁵² Toponim je najvjerojatnije nastao od muslimanskog osobnog imena Ale < Alim < Alija. Početkom 18. stoljeća ovaj se predjel nazivao *Loco detto Aline Draghe* i nalazio se na području sela Bilišane. Vlasnici su oranica bili Sekula Dević iz Bilišana i Marko Prodanović iz Žegara. Na franciskanskom katastru je označeno kao *Alina Draga* i *Alline Draghe* te je bilo podijeljeno između dviju katastarskih općina. Na žegarskom su dijelu bila izgrađena dva objekta, ali zbog izoliranosti i nedostatka većih poljoprivrednih površina na ovom se položaju nije razvio zaselak, već je on uskoro napušten, a lokalitet se počeo nazivati Draga ili Drage. Druga je moguće tumačenje da je toponim nastao od tur. *Hali*, termina koji je označavao spahijsku zemlju koja nije nastanjena niti je pripadala nekom naselju: T. D. DURAN, 2017, 84. Ovo bi tumačenje odgovaralo navedenom toponimu jer se radi o zemlji na izoliranom krškom području, udaljenom od većih naselja.

¹³⁵³ Najstariji je naziv *SITTO DETTO DURESSEVA DRAGA* zabilježen na mletačkom katastru iz 1709. godine. U to vrijeme se na tom području nalazilo više oranica, ali ono još uvijek nije bilo naseljeno. Područje kasnije naseljavaju stanovnici prezimena Župan zbog čega su nazivi Župani u Dragama i Drage s vremenom istisnuli stariji naziv.

¹³⁵⁴ M. RIMAC, 2012, 237.

¹³⁵⁵ Dolac Anzulovac (*Dolaz Angulovaz*, 1826.) je u međuvremenu zatrpan iskopima rudnika boksita. Toponim ukazuje na nekadašnje vlasnike prezimena Anzulović, koji su starosjedioci u Novigradu.

¹³⁵⁶ Veliki dolac u zapadnom dijelu Jasenica nazvan po obitelji Blažević.

¹³⁵⁷ Manji dolac u zapadnom podnožju brda Dračevac na tromeđi Jesenica, Maslenice i Rovanjске. Dobio je naziv po nestalom prezimenu Taraš.

¹³⁵⁸ Tomislav Šarlija je navodi antroponime motivirane po nestalim jaseničkim prezimenima *Ivandića Glavica*, *Veršića Zidovi*, *Glavica Starčević*, *Krančevac*, *Brunčevac* i *Lidžankuša*: T. ŠARLIJA, 2012, 160.

Na području Kruševa su također česti stariji antroponimi motivirani nestalim prezimenima, a posebno su vezani za manje zemljišne parcele, kao što su *Korduše*,¹³⁵⁹ *Pelegrinica*,¹³⁶⁰ *Bakaruša*¹³⁶¹ i dr.

Etnonimi

Etnonim (grč. *ethnos* 'narod') je ime naroda ili etničke skupine koje je počesto zastupljeno u toponimiji. Na obrovačkom području je poznato više toponima koji su vezani za različite etničke i druge skupine (Grci, Turci, Tatari, Vlasi, Senjani i dr.). Zabilježena su tri toponima čiji je nastanak mogao biti motiviran etnonimom Grk. Na drugim područjima pridjev grčki se odnosi na starinu nekog objekta, jer se staro stanovništvo najčešće nazivalo *Grcima*, dok na obrovačkom području to nije izravno potvrđeno. Zabilježeni toponimi su *Grčko groblje*¹³⁶² (Kaštel Žegarski), *Grčka lokava*¹³⁶³ (Golubić) i *Grkovac*¹³⁶⁴ (Zaton Obrovački). Do sada je na obrovačkom području zabilježeno svega nekoliko toponima vezanih za *Turke*, što je dosta neobično jer se većina narodnih predaja vezuje upravo uz tu etničku skupinu, odnosno tim se imenom najčešće označava *stari narod* koji je nekada živio na ovim područjima. Zabilježeni toponimi su *Turska peć*¹³⁶⁵ (Muškovci) i *Turska gromila*¹³⁶⁶ (Jasenice).

Zabilježeno je nekoliko rijetkih etnonima, poput hidronima *Tatarovica* koji na suvremenim hrvatskim kartama označava povremeni vodotok u jarugi koja teče od zapada prema Bilišanskom polju. Stariji naziv je *Tatarova draga* (1826.), a najstariji poznati oblik je

¹³⁵⁹ Naziv za njive u zaselku Brkići na Orljaku nazvane po prezimenu obitelji Kordić koja je na području Kruševa izumrla još tijekom 18. stoljeća.

¹³⁶⁰ Naziv za zemljišnu parcelu na području Ribnice u Kruševu, gdje je u 19. stoljeću imanje imala poznata zadarska plemićka obitelj Pellegrini.

¹³⁶¹ Naziv njive kod zaselka Matići na Brčiću, motiviran nestalim prezimenom Bakarić. Početkom 18. stoljeća u naselju Brčić živjela je obitelj Ivana Bakarića (*Casa di Zuane Bacharich*): DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 120 (*Crussevo*), fol. II.

¹³⁶² Toponim se odnosi na ostatke starog groblja kod zaselka Pajići u naselju Kaštel Žegarski. Mletačka katastarska karta s početka 18. stoljeća potvrđuje da se radi o pravoslavnom groblju (*Sepulture de Greci*), na kojemu se u to vrijeme sahranjivalo stanovništvo Žegara: DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 500 (*Xegar*), fol. II. Groblje je uskoro napušteno jer se svo stanovništvo žegarskog područja počelo ukapati na prostoru kod crkve sv. Georgija.

¹³⁶³ Toponim se odnosi na veliku lokvu i bunar u jugozapadnom podnožju Gradine u Golubiću. Najstariji je zabilježeni naziv Grkovac (*Sorgente Hercovaz*, 1826.).

¹³⁶⁴ Grkovac je izvorno bio naziv za nekadašnje vinograde uz desnu obalu Zrmanje, nizvodno od Obrovca, na području naselja Zaton Obrovački. Toponim je prvi zabilježio Božidar Finka u svojem istraživanju obalnih toponima. Tom je prilikom stavio napomenu da se u Lumbardi na Korčuli vrsta grožđa naziva *grk*, očito ne isključujući mogućnost da se radi o toponimu fitonimske motivacije: B. FINKA, 1960, 444.

¹³⁶⁵ Toponim se odnosi na spilju koja je poznata i pod nazivom *Burzina tamnica*: V. BOŽIĆ, 2014, 40.

¹³⁶⁶ N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2016, 27-29.

Tartarova Draga (1709.).¹³⁶⁷ Taj se naziv odnosio na područje s lijeve strane jaruge gdje su bile dvije zemljišne parcele i jedna obiteljska kuća. Kasnije je taj položaj napušten, ali ostale su poljoprivredne i šumske površine ograđene suhozidom, koje nose naziv *Tatrovica* i *Tatarovica*.¹³⁶⁸ Na svim područjima koja su bila pod osmanskom vlašću ovakvi se toponimi dovode u vezu s turkijskim narodom Tatarima (tur. *Tatar* 'pismonoša, poštar'), koji su u Osmanskom Carstvu vršili poslove prenošenja pošte iz Carigrada. Pretpostavlja se da su toponimi nastajali na mjestima na kojima su se nalazila njihova odmorišta.¹³⁶⁹

Senjana guvno je naziv predjela zapadno od Obrovca, odmah ponad lijeve obale rijeke Zrmanje. Dvočlani se toponim sastoji od etnonima Senjana, izveden od Senjani, u značenju uskoci¹³⁷⁰ i raširenog poljoprivrednog toponima *guvno* (< gumno 'mjesto na kojemu se vrše žito' < psl. *gumъno*). Nastanak toponima je vezan za osmansko razdoblje kada su Obrovac i okolna sela bila česta meta pljačkaških pohoda uskoka iz Senja. Oni su svojim lađama često uplovljavali u kanjon Zrmanje i iznenada napadali okolno područje, a nerijetko su to radili uz prethodni dogovor s obrovačkim osmanskim zapovjednicima.¹³⁷¹ Zabilježen je i toponim *Senjanin* kojim se naziva spilja u donjem toku Zrmanje, uz koju se vezuje narodna predaja o epskom junaku Ivi Senjaninu.¹³⁷²

Strana vlaška na suvremenim topografskim kartama označava područje južno od zaseoka Lakići u Gornjem Karinu. Nastanak toponima je motiviran vlaškim stočarskim stanovništvom koje je bilo naseljeno na području Gornjeg Karina još od razdoblja kasnog srednjeg vijeka. U to vrijeme u blizini utvrda su naseljavani kraljevski Vlasi (*Olachi regalis*), čime je kralj nastojao oslabiti politički položaj hrvatskih plemića. Nakon osmanskih osvajanja ovo je područje ostalo naseljeno vlaškim stanovništvom koje se spominje u najranijim defterima.¹³⁷³

Toponimi *Ciganica*¹³⁷⁴ (Muškovci) i *Ciganski grobi*¹³⁷⁵ (Kruševo) su etnonimskog postanka motiviran starijim narodnim nazivom za etničku skupinu Roma. To su jedina dva takva toponima zabilježena na obrovačkom području, dok su u drugim krajevima

¹³⁶⁷ DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 23 (*Bilissane*), fol. II.

¹³⁶⁸ Podatak dostupan na internetskoj stranici <https://katastar.hr/>: Katastarska općina 319040, Bilišane, k.č. 4983 – 4900 (pristupljeno 12-10-2020).

¹³⁶⁹ T. D. DUARN, 2017, 143-144.

¹³⁷⁰ D. VIDOVIĆ, 2009, 196.

¹³⁷¹ C. W. BRACEWELL, 1992, 123-134.

¹³⁷² B. FINKA, 1960, 443.

¹³⁷³ U popisu naselja nahije Karin iz 1528. godine, unatoč iskrivljenim imenima, mogu se prepoznati neki današnji toponimi, kao što su *Islana* (Slana), *Dragomirani* (Dragomirov bunar) i *Bukoviće* (Bukovac): Y. SARINAY, 2010, 261.

¹³⁷⁴ *Ciginica* je naziv za položaj sjeverno od zaseoka Drage u Muškovcima.

¹³⁷⁵ Toponim se odnosi na lokalitet kod srednjovjekovne utvrde Otišina u Kruševu. Informator F. K. iz Kruševa.

rasprostranjeniji, posebno na područjima gdje su Romi bili stalno naseljeni ili su u ranijim razdobljima češće putovali.¹³⁷⁶ Mjesta na kojima su imali prenoćišta najčešće su morala biti izvan ili na rubu naselja.¹³⁷⁷

Zabilježena su dva toponima motivirana etnonimom Talijan. Prvi je *Talijanka* ili *Talijanska kula* kojim se naziva betonski mitraljeski bunker na lijevoj strani Zrmanje iznad grada Obrovca. Ovaj je objekt izgrađen tijekom Drugog svjetskog rata za vrijeme talijanske okupacije Obrovca. Drugi toponim je *Talijanka*, a odnosi se na zemljišnu parcelu (k. č. 802/1) kod zaselka Josići u Kruševu. Motivacija nastanka ovog toponima nije ista kao u prethodnom slučaju, već se najvjerojatnije radi o nazivu po sorti poljoprivredne kulture koja se tu uzgajala.

¹³⁷⁶ *Ciganska dražica* je naziv za predjel uz Karinsko more u Pridrazi, nasuprot turističkom naselju Crna Punta u Kruševu. Nalazi se na nenaseljenom području nedaleko od položaja *Vozarica*, gdje se sve do druge polovice 20. stoljeća brodovima vršio prijevoz robe i putnika između novigradskog i obrovačkog područja.

¹³⁷⁷ D. VIDOVIĆ, 2009, 210.

5.12.3. Studija slučaja – toponimija zaselka Donji Vrkići u Kruševu

Povijesno-geografski kontekst

Za studiju slučaja odabrana je toponimija područja zaseoka Donji Vrkići u Kruševu.¹³⁷⁸ To je područje odabrano zbog toga što je autoru bilo najpoznatije i najpogodnije za provođenje toponomastičkog istraživanja. Osim toga, zaseoci se mogu smatrati najmanjim jezičnim zajednicama na obrovačkom području, odnosno jezičnim središtima ili toponomastičkim ishodištima čiji stanovnici jedini poznaju sve toponime na području svojega zaseoka.¹³⁷⁹ Donji Vrkići spadaju u skupinu tipičnih zaseoka kakvih na obrovačkom području ima više od dvije stotine. Posljednja tri stoljeća zaselak je bio osnovni tip naselja na obrovačkom području, ali i na mnogo širem području dalmatinskog zaleđa. Proces njihovog nastanka i razvoja može se pratiti proučavanjem kartografske građe, ponajprije mletačkih i austrijskih katastarskih karata iz 18. i 19. stoljeća. Na osnovi tih izvora može se zaključiti da se većina zaselaka počela formirati već tijekom 18. stoljeća. Najčešće su ih zasnivale pojedinačne obitelji, na način da bi se trajno nastanile na nekom pogodnom mjestu, najčešće unutar granica svojega matičnog naselja ili na nekom nenaseljenom području na području drugih naselja. Obično su to bili položaji gdje su već od ranije posjedovali obradivo zemljište ili pastirske stanove u kojima su do tada samo povremeno boravili. Nastanak zaseoka Donji Vrkići je tipičan primjer tog procesa koji je karakterističan za cijelo obrovačko područje.

Zaselak Donji Vrkići se nalazi na predjelu Bukovac u Kruševu, koji se prostire na izrazito brdovitom predjelu, udaljenom 5 km od središta sela.¹³⁸⁰ U razdoblju uoči Domovinskog rata u zaseoku se nalazilo 12 nastanjenih obiteljskih kuća i 2 napuštena kućišta sa starim porušenim objektima. Domaćinstva su brojala od 1 do 15 članova. Broj stanovnika koji su stalno boravili

¹³⁷⁸ U govoru Kruševa tradicionalno se koristi naziv varoš (< mađ. *varoš* 'grad'), a tek u recentnom razdoblju u upotrebu je ušao naziv zaselak.

¹³⁷⁹ Vladimir Skračić na primjeru Kornata izdvaja stanovnike pojedinih uvala kao jezičnu zajednicu u kojoj svi stanovnici poznaju toponime na svojem području: V. SKRAČIĆ, 2011, 89. Petar Šimunović smatra da mikrotoponimijski sustav čine toponimi jedne katastarske općine i drugih manje definiranih područja: P. ŠIMUNOVIĆ, 2009, 77.

¹³⁸⁰ Kruševo se prostire na 61,78 km² izrazito krškog područja, omeđenog Karinskim i Novigradskim morem na zapadnoj i rijekom Zrmanjom na sjevernoj strani. U središnjem se dijelu nalaze dva manja krška polja, dok se prema jugu uzdiže masiv brda Orljak. Naselje se tradicionalno dijeli na više manjih cjelina, koje većinom nose starije povijesne nazive, kao što su Ribnica, Otišna, Brčić, Srido Sela, Kobljani, Drage i Bukovac. Pod nazivom Bukovac se podrazumijeva krajnji jugoistočni dio naselja na kojemu se nalaze zaseoci Marinovići, Brajnovići, Donji Vrkići i Gornji Vrkići.

u naselju je iznosio oko 60, dok trenutno u njemu borave samo 2 stalna stanovnika. Drastičan pad broja stanovnika u odnosu na predratno razdoblje posljedica je činjenice što je zaselak opljačkan i spaljen početkom ratnih događanja 1991. godine. U poslijeratnoj obnovi izgrađeno je novo moderno naselje u primorskom dijelu Kruševa u koje su se naselili povratnici iz zaselaka Brajnovići, Donji Vrkići i Gornji Vrkići. Zbog toga razloga u starim zaseocima nije provedena organizirana obnova i nije došlo do značajnijeg povratka predratnog stanovništva.

Zaselak se nalazi na izrazito brdovitom području čija prosječna nadmorska visina iznosi više od 500 m. Samo naselje se formiralo oko manjeg dolca, odnosno uz njegov sjeverni i zapadni rub (sl. 164-165). Po njemu je naselje dobilo svoj najstariji poznati naziv Dolac (*Dolaz* ili *Verchich Dolaz*).¹³⁸¹ Kasnije je prevladao patronimički naziv Donji Vrkići,¹³⁸² koji se koristi kao službeni naziv naselja. Područje koje pripada zaseoku obuhvaća do 3 km² izrazito krškog terena na kojemu se nalaze mnogobrojne poljoprivredne i šumske površine ograđenim suhozidima. To je područje ujedno i granično područje Kruševa prema susjednim naseljima Gornjem Karinu na jugozapadnoj i Zelengradu na istočnoj strani.

Pod područjem zaseoka podrazumijeva se prostor oko naselja na kojemu se nalaze privatne parcele u vlasništvu stanovnika zaseoka i na kojemu su obavljane svakodnevne aktivnosti od kojih su najvažnije bile ispaša stoke, opskrba pitkom vodom, prikupljanje drva za ogrjev i iskorištavanje ograđenih područja s poljoprivrednim i šumskim površinama. Administrativna granica bila je definirana samo prema naseljima Gornji Karin i Zelengrad, dok između zaselaka istog naselja nikada nisu postojale administrativne granice. Zbog toga su se područja susjednih zaseoka djelomično preklapala, osim ako se s vremenom nije ustalilo neko običajno pravo koje je određivalo način korištenja prirodnih resursa.¹³⁸³

Na osnovi do sada pronađenih arheoloških ostataka može se smatrati da je područje zaseoka Donji Vrkići tijekom prošlosti bilo višekратно naseljavano. Za sada je poznato najviše materijalnih ostataka iz mlađih prapovijesnih naselja. Najznačajniji arheološki lokalitet je gradinsko naselje na brdu Uvezac (548,5 m/nv), koje se nalazi oko 1,1 km sjeveroistočno od

¹³⁸¹ Dolac je narodni i znanstveni naziv za ravno dno ponikve pokriveno rahlim (obradivim) slojem zemlje. To je najrašireniji naziv za ponikve na čitavom dinarskom području: M. MATAS, 2009, 88.

¹³⁸² Radi se o patronimičkom nazivu po prevladavajućem prezimenu Vrkić. U zaseoku je najranijeg vremena zastupljeno i prezime Breulj, ali je cijelo vrijeme ostalo malobrojno u odnosu na dominantno prezime Vrkić.

¹³⁸³ Tijekom vremena stanovnici zaseoka Donji Vrkići su izgradili pastirske stanove na predjelima Podorljak i Vinovac u primorskim dijelovima Kruševa, ali oni nisu uključeni u ovo istraživanje jer se nalaze izvan područja zaseoka.

naselja.¹³⁸⁴ Malobrojni ulomci prapovijesne keramike, koji svjedoči o ljudskom boravku na ovom području, pronađeni su na susjednim lokalitetima Lokva i Dolac babin južno od naselja. Na četiri različita položaja na području zaseoka registriran je po jedan prapovijesni kameni tumul, od kojih je jedan istražen tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja koja su prethodila izgradnji vjetroelektrane na brdu Orljak.¹³⁸⁵

Za sada nije poznato je li ovo područje bilo naseljeno tijekom rimskog razdoblja jer su izostali arheološki nalazi. Jedina je iznimka ulomak međašnog natpisa koji je pronađen 1,5 km južno od naselja, koji svjedoči da je tijekom 1. stoljeća po Kristu rimska vlast na tom području provela teritorijalno razgraničenje između liburnskih općina Korinija (*Corinium*) i Ansija (*Ansium*).¹³⁸⁶ Osim toga, pretpostavlja se da je preko područja zaseoka prolazila značajna rimska komunikacija koja je vodila od Ansija (Cvijina gradina u Kruševu) prema Aseriji (Podgrađe kod Benkovca).¹³⁸⁷ O naseljenosti ovog područja tijekom srednjeg vijeka za sada postoje samo indicije, odnosno neistraženi arheološki lokaliteti koji bi mogli potjecati iz toga razdoblja.¹³⁸⁸ Povijesni podatci svjedoče da je područje Kruševa ostalo naseljeno u prvim godinama osmanske vlasti, kada je stanovništvo popisano u šest manjih naselja, a nije isključeno da je bilo nastanjeno i područje zaseoka Donji Vrkići.¹³⁸⁹

Nakon masovnog ustanka kršćanskog stanovništva protiv osmanske vlasti krajem 17. stoljeća, uspostavljena je mletačka vlast koja je nastojala svoje nove podanike držati okupljene na jednom mjestu, ponajprije zbog njihove lakše kontrole, ubiranja poreza i učinkovitije obrane u slučaju ponovne ratne opasnosti. Zbog toga je još početkom 18. stoljeća većina tadašnjeg

¹³⁸⁴ Radi se o netipičnom gradinskom lokalitetu na kojemu ne postoji uobičajeni suhozidni bedem. Razlog za to je činjenica što je Uvezac dosta strmo i teške pristupačno brdo zbog čega nije bilo potrebe za dodatnim utvrđivanjem. Iznimka je samo istočni rub gornjeg platoa gdje je vidljivo manje suhozidno urušenje. Na južnim se terasama nalazi velika količina ulomaka keramičkih posuda, a na pojedinim se mjestima naziru i ostaci objekata. Naselje se okvirno može datirati u željezno doba.

¹³⁸⁵ Istraženi se tumul nalazio na jugoistočnoj padini brda Marina kosa, udaljen 700 m zapadno od naselja. Tumul je bio izgrađen od različitog kamena prikupljenog u okolici i nabacanog u kružnu gomilu promjera 14 m i visine 1,5 m. Na dnu središnjeg dijela tumula su pronađeni ostaci groba napravljeni od okomito položenih kamenih ploča. U unutrašnjosti su groba pronađeni ulomci ljudskih kostiju i nekoliko ulomaka prapovijesnih keramičkih posuda: N. ČONDIĆ, 2012, 260-262.

¹³⁸⁶ J. WILKES, 1976, 262; M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, 29-30, sl. 5.

¹³⁸⁷ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, 23-24, sl. 4.

¹³⁸⁸ Na području zaseoka i u njegovoj bližjoj okolici postoji nekoliko neistraženih arheoloških lokaliteta koji bi mogli potjecati iz razdoblja kasnog srednjeg vijeka. Prvi je lokalitet veliki prapovijesni tumul na brdu Golić u Donjim Vrkićima, u čijoj se strukturi prepoznaju ostaci sekundarno ukopanih grobova. Slična je situacija na lokalitetu Dočić Buljatov u sjevernom podnožju brda Košičak, gdje je uz rub prapovijesnog tumula vidljiv sekundarno ukopani grob. Arheološki se ostaci starijih groblja nalaze na lokalitetima Greblje u Gornjim Vrkićima i Radekin križ u Gornjem Karinu.

¹³⁸⁹ U Nahiji Obrovac je popisano šest kruševačkih naselja u kojima su živjele 24 obitelji. U susjednoj Nahiji Karin popisano je naselje Bukovica (*Bukoviče*) s tri nastanjene kuće. Vrlo je izgledno da je to naselje obuhvaćalo područje današnjeg Bukovca na kojemu se nalazi zaselak Donji Vrkići: Y. SARINAY, 2010, 261.

stanovništva Kruševa bila nastanjena u Gornjem i Donjem polju u središnjem dijelu sela. Nekoliko domaćinstava je postojalo na susjednim predjelima Brčić i Otišina te po jedna obitelj na udaljenijim položajima u Ribnici, Kobljanima i Zevelincu, dok su svi ostali udaljeniji predjeli u to vrijeme još uvijek bili nenastanjeni. Zbijena naselja nisu odgovarala načinu života stanovništva koje se već duže vremena oslanjalo na ekstenzivno stočarstvo kao osnovni način privređivanja, a samo manjim dijelom na poljoprivredu i druge gospodarske djelatnosti. Zbog toga se tijekom idućih nekoliko desetljeća stanovništvo iz takvih grupiranih naselja brzo raselilo na široko područje, često udaljeno više kilometara od središta naselja. Na taj su način nastali brojni udaljeni zaseoci, među kojima su bili i Donji Vrkići na Bukovcu.¹³⁹⁰ Na austrijskom katastru izrađenom za obrovačko područje 1826. i 1827. godine, nalazimo dokaze da je već nastala ili se počela formirati većina današnjih obrovačkih zaselaka, a samo na području Kruševa tada je već bilo tridesetak takvih naselja.

Mletačka katastarska karta iz 1709. godine, na kojoj je prikazan dio današnjih naselja Kruševo i Zelengrad, dokazuje da je u to vrijeme područje današnjeg zaseoka Donji Vrkići još uvijek bilo nenastanjeno.¹³⁹¹ Područje cijelog brdskog predjela Bukovac je bilo označeno kao šumoviti krški pašnjak (*MONTI BOSCHIVI GREBANOSI PASCOLIVI*), ali s nizom zemljišnih parcela koje su se obrađivale. Na području zaseoka Donji Vrkići i njegovoj bližoj okolini nalazilo se nekoliko desetaka većih i manjih zemljišnih parcela koje su obrađivale obitelji stalno nastanjene u središnjem i sjevernom dijelu Kruševa. Po obliku zemljišnih čestica sa sigurnošću se može identificirati Dolac, najveća poljoprivredna površina na području zaseoka, u to vrijeme već podijeljena na 5 parcela. Osim njega, bile su obrađene mnoge manje površine na udaljenijim krškim i šumskim predjelima. Većinom se radi o parcelama u okruglastim vrtačama (*docima*) poput Babinog doca, Buljatovog doca, Dubokog doca i drugih, ali mogu se prepoznati i veće njive na predjelima Staze i Brigovi. Postojanje tih zemljišnih parcela ukazuje na kontinuitet života na ovom području jer se može pretpostaviti da su te poljoprivredne površine bile uređene za poljoprivrednu djelatnost u nekom starijem razdoblju. Znatno broj poljoprivrednih čestica je

¹³⁹⁰ O doseljenu prvih Vrkića postoji nekoliko narodnih predaja od kojih su neke zabilježene u literaturi: S. BAČIĆ, 1995, 132. U svim se varijantama prvi Vrkić ili Vrkići (dvojica braće) doseljavaju na to izolirano područje radi izbjegavanja osвете ili kazne zbog počinjenog ubojstva ili ubojstava. Ovakve i slične narodne predaje o podrijetlu pojedinih rodova i obitelji uobičajene su na području čitavog dinarskog kulturnog areala.

¹³⁹¹ DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 278 (*Obrovazzo con Crussevo*), fol. VII.

bio u vlasništvu obitelji prezimena Anić od kojih će u prvim desetljećima 18. stoljeća nastati nova prezimena Anić i Breulj.¹³⁹²

Na navedenoj katastarskoj karti nalaze se najstariji zabilježeni toponimi na području zaseoka Donji Vrkići. To su toponimi *Bukovac*, *Uvezac* i *Lukova dolina*. Bukovac je najstariji poznati toponim na području zaseoka, prvi put spomenut u povijesnom dokumentu s kraja 17. stoljeća.¹³⁹³ Odnosio se na današnji bunar Bukovac, koji je na mletačkoj katastarskoj karti označen kao hidronim *Pozzo d.º Bucouaz*. Na istoj karti, u neposrednoj blizini bunara, označen je oronim *monte Bucouaz*, dok je susjedno područje na kojemu je kasnije nastao zaselak Gornji Vrkići označeno kao *Valon d.º Bucouaz*.¹³⁹⁴ Hidronim Bukovac je često zastupljen u hrvatskoj toponimiji,¹³⁹⁵ zbog čega se može pretpostaviti da se naziv izvora vode proširio na okolno područje.

Drugi je toponim *Valon detto Vuezaz* kojim je označeno područje sjeverno od zaseoka, na kojemu se nalazilo nekoliko manjih obradivih površina.¹³⁹⁶ Po tome se može prepoznati da se toponim odnosi na područje udoline između današnjeg zaseoka Marinovići na zapadnoj i brda Uvezac na istočnoj strani. Danas je poznat samo oronim Uvezac, dok se za područje udoline koristi nekoliko manjih naziva, kao što su Poduvezac, Drakuluša i Podkošićak.

Na šumskom području sjeverno od zaseoka Marinovići označen je bunar *Pozzo d.º Lucovedolina*.¹³⁹⁷ Osim ovih nekoliko toponima, možemo se pretpostaviti da su skupine poljoprivrednih parcela i sve pojedinačne parcele na udaljenim krškim predjelima već tada dobile nazive koje je koristilo stanovništvo uključeno u njihovo gospodarsko iskorištavanje. U to vrijeme zasigurno su već bili ustaljeni nazivi za okolna uzvišenja koja su bila najistaknutiji elementi u krajoliku, pa se može pretpostaviti da je početkom 18. stoljeća na području zaseoka bilo u upotrebi najmanje 40 toponima.

¹³⁹² Poznato je da su prezimena Vrkić i Breulj nastala u prvoj polovici 18. stoljeća od starijeg prezimena Anić, za koje se smatra da su pripadali skupini Bunjevaca, koja je za vrijeme turskih osvajanja pristigla s područja Hercegovine. U zaseoku je još uvijek sačuvana narodna predaja prema kojoj su dvojica braće Vrkić iz Bosne doselila u Kruševo, od kuda je jedan prešao u Liku. Anići su prvi put zabilježeni u povijesnim izvorima kao izbjeglice s obrovačkog područja tijekom druge polovice 17. stoljeća: S. PAVIČIĆ, 1962, 164-165. Zbog toga je vrlo izgledno da su mnogi toponimi na području naselja znatno stariji od vremena njihovog prvog spomena, odnosno da su se počeli formirati već tijekom 16.-17. stoljeća.

¹³⁹³ U tome se dokumentu Bukovac spominje kao oronim i hidronim (*il monte et acqua Bucovaz*): B. DESNICA, 1951, 320.

¹³⁹⁴ DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 278 (*Obrovazzo con Crussevo*), fol. VII.

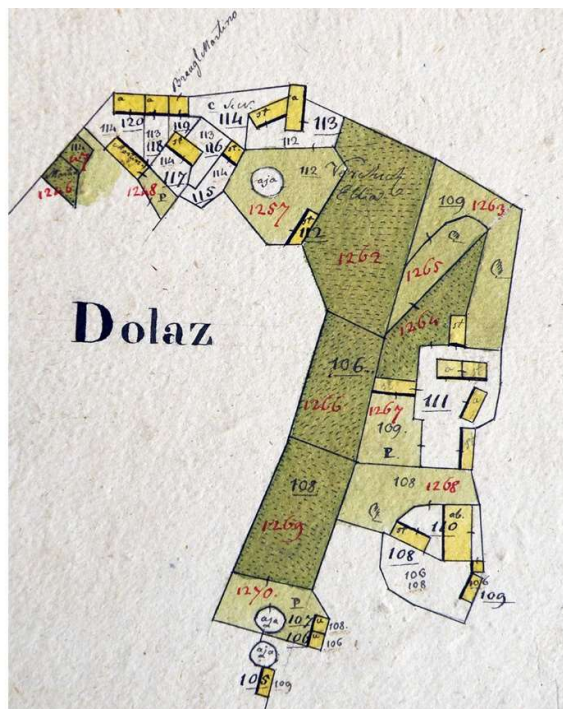
¹³⁹⁵ Bukovac je relativno čest naziv za izvore vode na području Like: I. MATAIJA, 2019, 294, 339 i 342.

¹³⁹⁶ DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 278 (*Obrovazzo con Crussevo*), fol. VII.

¹³⁹⁷ DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 278 (*Obrovazzo con Crussevo*), fol. VII. Na tom području danas postoje toponim *Lukova dolina* i oronim *Lukovača*, dok je stari bunar odavno zatrpan, ali još uvijek je sačuvana narodna predaja o njegovu nekadašnjem postojanju.

Slike 164-165. Zračni snimci zaseoka Donji Vrkići u Kruševu u ljetnom i zimskom periodu (snimili I. Kulenović; Š. Vrkić)

Slike 166-167. Zaselak Donji Vrkići u Kruševu na franciskanskom katastru iz 1826. godine (Državni arhiv u Zadru)

Sljedeći važan kartografski izvor je *franciskanski katastar* izrađen za ovo područje 1826. godine (sl. 166-167). Na njemu je prikazano već formirano naselje Donji Vrkići, označeno

nazivom Dolac (*Dolaz*), dok je u pisanom dijelu označeno kao Vrkića Dolac (*Verchich Dolaz*). Na području današnjeg naselja ucrtan je 21 drveni objekt i tri kamena gumna. Sa sigurnošću se može izdvojiti najmanje pet zasebnih seoskih domaćinstva. Svi su objekti bili razmješteni uz sam sjeverni i istočni rub obradive površine, dok su sva kasnije izgrađena domaćinstva izmaknuta na nešto povišeniju kršku površinu malo dalje od dolca. U to vrijeme bio je nastanjen i lokalitet Podgora kod Lokve, gdje su se nalazila dva domaćinstva, označena nazivom Vrkić (*Verchich*).¹³⁹⁸ Osim naziva samog naselja na austrijskoj katastarskoj karti je zabilježen titular novoizgrađene kapele Gospa od Zečeva (*Sta Maria dei Lepri*), hidronim Bukovac (*Bucovaz*), toponimi Staze (*Stase*), Primet (*Primet*) i Lukova dolina (*Lucava dolina*) kod zaseoka Marinovići (*Marinovich*), čije je područje označeno nazivom Pod Kozjak (*Pod cosiac*). Nekoliko je drugih toponima zabilježeno u pisanom dijelu katastra koji se čuva u Držanom arhivu u Splitu.¹³⁹⁹

Sa sigurnošću se može pretpostaviti da je osnivanjem stalnog naselja broj toponima znatno porastao jer su iskrčene nove poljoprivredne površine, izgrađene suhozidne ograde i neki drugi objekti koji su morali biti imenovani. Kasnije je broj toponima nastavio rasti te se može pretpostaviti da je dosegnuo vrhunac tijekom najveće naseljenosti zaseoka sredinom 20. stoljeća.¹⁴⁰⁰ Na povijesnim i recentnim topografskim kartama zabilježen je neznatan broj toponima na području zaseoka, većinom su to nazivi samog naselja i najistaknutijih uzvišenja. Nešto veći broj toponima, koji se isključivo odnose na poljoprivredne čestice, zabilježen je u suvremenom katastru.¹⁴⁰¹ Najveći je broj toponima pohranjen u memoriji lokalnog stanovništva, zbog čega je samo provođenjem terenskog istraživanja bilo moguće zabilježiti većinu toponima na području zaseoka Donji Vrkići.

¹³⁹⁸ Ovo se naselje sastojalo od dva izdužena drvena objekata s manjim dvorištem na prednjoj strani i povrtnjakom u njegovom nastavku te jednim guvnom uz vanjski rub. Po rasporedu se objekata može pretpostaviti da se izvorno radilo o jednom obiteljskom imanju koje je naknadno podijeljeno na dva jednaka dijela. Danas na tome lokalitetu ne postoje nikakvi materijalni tragovi koji ukazuju na postojanje nekadašnjih objekata, ali sačuvana je narodna predaja po kojoj su se prvi stanovnici Bukovca nastanili upravo na lokalitetu *Podgora*.

¹³⁹⁹ O pisanom dijelu franciskanskog katastra vidi u: N. BAJIĆ-ŽARKO, 2006, 332-333.

¹⁴⁰⁰ Najveći je broj stanovnika na predjelu Bukovac zabilježen u popisu iz 1953. godine, kada je u dva odvojena naselja *Bukovac* i *Zabukovac*, popisano ukupno 187 stanovnika: M. KORENČIĆ, 1979, 435.

¹⁴⁰¹ Podatci su javno dostupni na mrežnim stranicama Državne geodetske uprave (<https://www.katastar.hr/#/>).

Korpus suvremenih toponima

1. *Balun* (< mlet. *balón* 'lopta')¹⁴⁰² – odvaljena vapnenačka stijena na istočnoj padini brda Mikulčinka (sl. 169). Nastanak toponima motiviran je izgledom imenovanoga objekta i ima apelativno značenje okruglaste kamene gromade.

2. *Bliznice* (< *bliznac* 'bliznac') – ograda s njivama i šumom u sjevernom dijelu zaseoka. Naziv je najvjerojatnije nastao u razdoblju kada su na tom području bile iskrčene samo dvije manje poljoprivredne površine. U tom bi slučaju toponim bio motiviran njihovim izgledom.

3. *Bliznac* (< *bliznac* 'bliznac') – manje zemljišne parcele na terasama ispod bunara Bukovac. Motivacija nastanka toponima je vjerojatno ista kao i u prethodnom slučaju.

4. *Brig* (< *brig* < brijeg 'manja uzvisina, uzvisina s blagim padinama') – otvoreni prostor između kuća u središtu zaseoka, neznatno povišen u odnosu na dolac. Mjesto je korišteno za okupljanje mještana iz zaseoka.

5. *Brig* (< *brig* 'brijeg') – šire područje sjeverne padine brda Stražbenica na kojemu je iskrčeno više izduženih zemljišnih parcela koje se stepenasto spuštaju prema sjevernoj strani.

6. *Brigovi* (< *brig* 'brijeg') – drugi naziv za predjel *Brig* i njive na sjevernoj padini brda Stražbenica.

7. *Bukovac* (< *buk* 'vrelo' < psl. **bukъ* 'bučati') – naziv za bunar, koji je bio najznačajniji izvor vode na širem području (sl. 82).¹⁴⁰³

8. *Bukovac* (< *buk* 'vrelo') – naziv za južni dio naselja Kruševa na kojemu se nalaze zaseoci Brajnovići, Marinovići, Donji Vrkići i Gornji Vrkići.

9. *Bukovac* (< *buk* 'vrelo') – lokalni naziv za zaselak Gornji Vrkići.

10. *Bunar* (< tur. *bunar*, *punar* 'zdenac, vrelo') – lokalni naziv za bunar Bukovac.

11. *Bunarić* (< tur. *bunar*, *punar* 'zdenac, vrelo') – manji izvor vode uz zapadnu stranu naselja. Radi se o prirodnom udubljenju između živih stijena u kojemu se sakupljala kišnica. U novije vrijeme nad otvorom je izgrađen betonski vijenac.

12. *Bunarić* (< tur. *bunar*, *punar* 'zdenac, vrelo') – manja ozidana lokva u šumskom predjelu Doline.

¹⁴⁰² M. MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ – I. GRGURINOVIĆ, 2011, 20.

¹⁴⁰³ Na važnost bunara Bukovac ukazuje činjenica da je prilikom austrijske katastarske izmjere 1826. godine određen kao tromeda između katastarskih općina Kruševo, Gornji Karin i Zelengrad. Ovaj izvor gotovo nikada nije presušivao, a za vrijeme smanjenog vodostaja pravo se korištenja vode ograničavalo samo na stanovništvo iz četiri zaseoka na Bukovcu.

13. *Cipčić* (< *cipati* 'cijepati, dijeliti') – manja zemljišna parcela unutar ograde kod zaseoka Marinovići. Toponim je motiviran izgledom i veličinom zemljišne parcele.¹⁴⁰⁴

14. *Crkvica* (< *crkvica* 'mala crkva') – lokalni naziv za kapelu Gospe od Zečeva.

15. *Crkvina* (< *crkvina* 'porušena crkva' ili *crkvina* 'biljka, *Parietaria judaica*') – šumski predjel u ogradi Mijakuša na kojemu se nalaze ostaci nepoznatog objekta.¹⁴⁰⁵

16. *Ćulak* (< *ćulak* 'šiljak') – manja kamena gomila koja je bila izgrađena na središnjem dijelu većeg prapovijesnog tumula na brežuljku Golić.¹⁴⁰⁶

17. *Dočić* (< *dočić* 'mali dolac') – manja poljoprivredna površina u ograđenom predjelu Drakuluša.

18. *Dočić/Dočić Lemešov* (< *dočić* 'mali dolac' + < *Lemeš*)¹⁴⁰⁷ – suhozidna oграда s nekadašnjom obradivom površinom i šumom.

19. *Dočići* (< *dočić* 'mali dolac') – manja oграда u sjeveroistočnom podnožju brda Mikulčinka.

20. *Dolac* (< *dolac* 'okruglasta krška vrtača') – stariji naziv zaseoka Donji Vrkići, koji se još uvijek upotrebljava u lokalnom govoru.

21. *Dolac* (< *dolac* 'okruglasta krška vrtača') – najveća poljoprivredna površina na području zaseoka Donji Vrkići.

22. *Dolac Babin* (*dolac* + < *baba* 'veliki kamen, hridina')¹⁴⁰⁸ – manja poljoprivredna površina jugoistočno od Lokve.

23. *Dolac Buljatov* (< *dolac* + *Buljat*) – manja poljoprivredna površina u južnom dijelu zaseoka danas podijeljena na četiri zemljišne parcele. Toponim je antroponimne motivacije po prezimenu Buljat, nekadašnjim vlasnicima zemljišta koji su danas nastanjeni u naselju Otišina, na krajnjem sjevernom dijelu Kruševa.¹⁴⁰⁹

¹⁴⁰⁴ Na obrovačkom području toponimi *Cipac* ili *Cjepac* u većini slučajeva označavaju manju zemljišnu parcelu, obično uz neku veću parcelu ili pri njenom dnu, što upućuje na zaključak da je nastanak toponima motiviran dijeljenjem, odnosno cijepanjem zemljišta. Postoji i drugačije tumačenje ovih toponima, na primjer *Cipci* (< *cipati* 'krčiti zemlju'): A. ČILAŠ ŠIMPRAGA, 2013, 13.

¹⁴⁰⁵ Ovaj se rašireni naziv u većini slučajeva odnosi na arheološke lokalitete na kojima se nalaze porušeni sakralni objekti. U ovom slučaju to nije potvrđeno, osim ako se navedeni objekt nije koristio u religijske svrhe. Uz lokalitet je vezana i narodna predaja o zakopanom blagu, ali za sada nisu poznati nekakvi pokretni nalazi na osnovu kojih bi se objekt mogao datirati.

¹⁴⁰⁶ Prema narodnoj predaji ispod te gomile je bilo zakopano blago. Kazivač S. V. iz Kruševa.

¹⁴⁰⁷ Lemeši su nadimak jedne obitelji Vrkić, koji je prema narodnoj predaji nastao prema *lemešu* – željeznom dijelu pluga kojim se ore zemlja. Nadimak je prvi put zabilježen u prvoj polvici 19. stoljeća kada je u matičnim knjigama upisan Ilija Vrkić – Lemeš (*Illia Verkich d.(etto) Lemes da Crusevo*).

¹⁴⁰⁸ D. VIDOVIĆ, 2010, 307.

¹⁴⁰⁹ Prezime Buljat spada među najstarija prezimenima na području Kruševa. Godine 1696. spominje se Ilija Buljat (*Elia Bugliat*) u popisu stanovnika Kruševa kojima je bilo naređeno da se privremeno nasele u Obrovac: B.

24. *Dolac duboki* (< *dolac* + < *dubok*) – manja obradiva površina u Ogradi donjoj. Naziv je motiviran izgledom jer se radi o manjoj vrtači koja je znatnije udubljena u odnosu na okolni teren.

25. *Dolac duboki* (< *dolac* + *dubok*) – manji dolac sjeverno od bunara Bukovac. Motivacija je ista kao i kod prethodnog toponima.

26. *Dolac Marinović* (< *dolac* + *Marinović*) – stariji naziv za Dolac duboki kod Bunara, motiviran prezimenom nekadašnjih vlasnika zemljišta.¹⁴¹⁰

27. *Dolina Skradeljova* (< *dolina* + < *skrad* < **skard* 'litica')¹⁴¹¹ ili (< *dolina* + < *skradelina* 'vrsta širokolisne trave')¹⁴¹² – manja udolina s nekadašnjom poljoprivrednom površinom na području južno od zaseoka. Toponim je motiviran po vrsti divlje trave koja je rasla na tom području ili po izgledu doline okružene liticama.

28. *Dolina Zekanova* (< *dolina* + < *zec* 'Lepus europaeus') – suhozidna ograda s manjom poljoprivrednom parcelom i šumarkom smještena na krškom području jugozapadno od Crkvice. Toponim je najvjerojatnije zoonimne motivacije po divljim zečevima koji su i u novije vrijeme bili česti na tom predjelu.

29. *Doline* (< *dolina*) – velika ograda sa šumom i manjim obradivim površinama uz istočnu stranu naselja.

30. *Doline Lemešove* (< *dolina* + < *Lemeš*) – dio velike ograde Doline sa šumom i manjim obradivim površinama uz istočnu stranu naselja, nazvan po nadimku obitelji koja je vlasnik zemljišta.

31. *Dolina Popova* – (< *dolina* + < *Pop*) – dio šumskog predjela *Doline* nazvan po nadimku nekadašnjeg vlasnika.

32. *Dolina u Poduvescu* (< *dolina*) – manja ograda s nekadašnjom poljoprivrednom površinom unutar veće ograde Poduvezac.

33. *Dolinica* (< *dolinica* 'mala dolina') – mala ograda s obradivom zemljom u naselju, korištena kao vrt za sadnju povrća.

DESNICA, 1951, 320. Proučavanjem mletačkog katastra iz 1709. godine kao korisnik navedenog zemljišta naveden je Vid Buljat pok. Nikole (*Vido Bugliatovich q. Nicolo*). Sličan je toponim *Dočić Buljatov* koji se odnosi na ogradu u sjevernom podnožju brda Košičak.

¹⁴¹⁰ Na franciskanskom katastru iz 1826. godine ovaj je dolac bio podijeljen na dvije zemljišne parcele u vlasništvu Jure Marinovića (*Giorgio Marinovich*) i Marka Marinovića (*Marco Marinovich*): DAZD-HR, f. 382, Uprava katastarskih izmjera, kut. 67 (*Crussevo*), fol. XXIX.

¹⁴¹¹ P. ŠIMUNOVIĆ, 2009, 285.

¹⁴¹² N. ŠPRLJAN, 2018, 152.

34. *Dolinica veše Poduvesca* (< *dolinica* 'mala dolina' + *Poduvezac*) – manja ograda u zapadnom podnožju brda Uvezac.

35. *Donji Vrkići* (< *donji* + < *Vrkići*) – službeni naziv zaseoka koji je u upotrebu ušao tijekom 20. stoljeća.

36. *Drakuluša* (< *Drakula*) ili (< *drak* 'zmaj' < rom. *dracone* 'zmaj') – velika suhozidna ograda sa šumskom i poljoprivrednim površinama kod zaseoka Marinovići. Toponim je vjerojatno antroponimnog postanja.¹⁴¹³

37. *Dražice* (< *dražica* 'mala draga' < *draga* 'duži usjek u brdu') – manja ograda sa šumskom površinom i nekadašnjim oranicama u podnožju Marinovića glavice. Toponim je motiviran položajem u udubljenom, užlijebljenom predjelu.

38. *Dražice* (< *dražica* 'mala draga') – manji predjel u ograđenom šumskom području Doline.

39. *Drinova dolina* (< *drinić* 'drijen, Cornus mas') – manja ograda na krškom predjelu zapadno od zaseoka. Naziv je fitonimskog postanja od stabla drene koje se u lokalnom govoru naziva *drin* ili *drinić*.

40. *Njiva dugačka* (< *njiva* + < *dugačka*) – oranica u šumskom predjelu Doline Lemešove istočno od zaseoka. Toponim je motiviran oblikom oranice.

41. *Gajak* (< *gajak* 'mali gaj') – manja šumska površina nedaleko od Lokve. Ostatak nekadašnje velike šumske površine koja se na ovom položaju očuvala jer je zaštićena suhozidnom ogradom.

42. *Glavičica/Glavičica Lemešova* (< *glavičica* 'mala glava' + Lemeš) – manje uzvišenje (498 m/nv) uz sjevernu stranu naselja. Toponim je motiviran izgledom brda i nadimkom jedne obitelji Vrkić.

43. *Gnjilovac* (< *gnjila* < *glina* 'vrsta mokre i ljepljive zemlje') – njiva u ogradi Mijakuša. Naziv je motiviran svojstvima tla koje sadrži veću količinu gline.

44. *Golić* (< *gol* 'bez vegetacije') – niže uzvišenje uz južnu stranu Doca, čiji je naziv motiviran nedostatkom vegetacije, odnosno ogoljenošću brda u trenutku imenovanja.¹⁴¹⁴

¹⁴¹³ Prema narodnoj predaji na tom je području živio Drakula, prastanovnik ovih krajeva, čiji su ostaci kuće navodno bili vidljivi u ogradi Drakuluša. Osobno ime Drakula vezuje se isključivo za vlaško stanovništvo koje je na obrovačkom području bilo rašireno već za vrijeme kasnog srednjeg vijeka. U povijesnim izvorima ovo ime nije potvrđeno na obrovačkom području, ali jest na području susjedne Like: S. PAVIČIĆ, 1962, 228. Da se radi o antroponimu, ukazuje još jedan toponim Drakuluša zabilježen na području Ribnice u Kruševu.

¹⁴¹⁴ Na *franciskanskom katastru* iz 1826. godine cijelo je područje Bukovca označeno kao šumsko područje (siva boja), a područje je *Golića* dodatno označeno simbolima stabala, što upućuje na relativnu starost toponima.

45. *Golubnjača* (< *golub* 'divlji golub, Columba livia') – naziv za najveću i najpoznatiju jamu na području zaseoka smještenu u šumskom predjelu u Dolinama. Toponim je zoonimskog postanja motiviran riječju golub jer je jama nekada bila stanište divljih golubova.

46. *Gora* (< *gora* psl. 'šuma') – zaboravljeni i nestali toponim na čije nekadašnje postojanje ukazuje sačuvani prefiksalni toponim Podgora. U hrvatskoj toponimiji naziv *gora* označava uzvišena područja obrasla šumom, što je odgovaralo nekadašnjem izgledu čitavog predjela Bukovac.¹⁴¹⁵

47. *Greben* (< *greben* 'povišeni položaj') – njiva u ogradi Mijakuša čiji je naziv motiviran povišenim položajem u odnosu na okolno zemljište.

48. *Gromila* (< *gromila* < *gomila* 'hrpa nabacana kamenja' < psl. *mogyla* 'grobnj humak') – kamena gomila koja se nalazi između zemljišnih parcela na sjevernoj strani Doca. Gomila je nastala čišćenjem zemljišta i nabacivanjem kamenja iskopavanog prilikom obrađivanja zemlje.

49. *Gromila* (< *gromila* < *gomila* 'hrpa nabacana kamenja') – kamena gomila u ogradi Mijakuša, nastala čišćenjem zemljišta.

50. *Ivanovac* (< *Ivan*) – ozidani sezonski izvor vode (*pištet*) između brda Uvezac i Košćak. Hidronim je antroponimne motivacije, najvjerojatnije nastao po osobi koja je uredila izvor.

51. *Jasenje* (< *jasen* 'Oleaceae Fraxinus') – manja parcela jugoistočno od naselja. Toponim je fitonimskog podrijetla motiviran stablima jasena.

52. *Kamenica Drakulina/Drakuluša* (< *kamenica* 'prirodno udubljenje u kamenu' + *Drakula*) – veća kamenica u kojoj se sakupljala kišnica korištena za napajanje životinja (sl. 172). Nalazi se kod istoimene ograde Drakuluša po kojoj je najvjerojatnije naziv motiviran.¹⁴¹⁶ Na istom se mjestu nalaze još dvije manje kamenice koje nemaju posebne nazive.

53. *Kamenica u Poduvescu* – velika kamenica u kojoj se sakupljala kišnica u ogradi Poduvezac.

54. *Kapljuv* (< *kapljuv* 'izvor koji kaplje sa stijene') – mjesto na južnoj padini brdu Mikulčinka gdje se nakon obilnih kiša sakupljala manja količina vode (sl. 170).

¹⁴¹⁵ Krško područje uz ogradu Podgora je bilo još tijekom 19. stoljeća prekriveno hrastovom šumom. To potvrđuju podatci na austrijskom katastru, ali i narodna predaja koja se sačuvala sve do današnjih dana.

¹⁴¹⁶ Zabilježena je fragmentirana narodna predaja po kojoj se uz kamenicu vezuju zmajevе stope. Ovo je zanimljiv detalj jer ukazuje na mogućnost da je naziv motiviran nazivom za zmaja (lat. *draco* 'zmaj'), odnosno da nema antroponimnu motivaciju.

55. *Klačine* (< *klačina* < *vapnenica* 'mjesto na kojemu se proizvodi vapno' < dalm. *calcina*) – suhozidna ograda sjeverozapadno od naselja. Toponim je motiviran objektom ili objektima u kojima je proizvođeno gašeno vapno.¹⁴¹⁷

56. *Klanac* (< *klanac* 'udolina, prirodni put') – manji predjel uz sjevernu stranu naselja. Najvjerojatnije je motiviran geografskim izgledom imenovanog područja.¹⁴¹⁸

57. *Kod Râsta* (< *rast* 'hrast, Quercus') – manji predjel u samom naselju gdje se do Domovinskog rata nalazila manja šumska površina s velikim hrastovima.

58. *Kod Klenu* (< *klen* 'Acer campestre') – položaj sjeverno od naselja na kojemu se u novije vrijeme nalazilo veliko stablo klenu.

59. *Kosa Marina/Marina kosa* (< *kosa* 'padina/strana brda' + < *Mara* < *Marija*) – brdski predjel zapadno od naselja. Na suvremenim topografskim kartama naziv *Marina kosa* se odnosi na jedan vrh (565,4 m/nv) na brdu Orljak. Naziv je motiviran morfološkim izgledom terena i osobnim ženskim imenom.¹⁴¹⁹

60. *Kosa Ivina* (< *kosa* 'padina/strana brda' + < *Ive*) – brdski predjel na Orljaku nedaleko od Kose Marine. Toponim je poznat samo u memoriji pojedinih stanovnika podrijetlom iz zaseoka.

61. *Košćak* (< *Cosiak* < *koza*) – istaknuto brdo (554 m/nv) koje se uzdiže iznad zaseoka *Marinovići*. Na austrijskom *franciskanskom katastru* iz 1826. godine podnožje je zabilježeno pod nazivom *Podcosiak*, što ukazuje da je toponim zoonimnog podrijetla, odnosno da mu je izvorni oblik bio *Kozjak*.

62. *Kraj* (< *kraj* 'predio između dolca i krškog predjela') – manje zemljišne parcele uz istočni rub predjela Dolac. Toponim je motiviran položajem manjih zemljišnih parcela u odnosu na dolac.

63. *Kratelji* (< *kratelj* 'kratka njiva') – manja parcela uz zapadnu stranu predjela Dolac. To je čest toponim na obrovačkom području, a odnosi se na manje zemljišne parcele unutar većih polja.

¹⁴¹⁷ Toponim je najvjerojatnije nastao u novijem razdoblju kada se na ovom području počinju graditi kamene kuće uz upotrebu vapna kao vezivnog sredstva. Još 1826. godine svi su objekti u zaseoku bili izgrađeni od drvene građe, a mnoge su kasnije građene kamene kuće zidane uz korištenje vezivnog sredstva sastavljenog od zemlje crvenice i manje količine vapna.

¹⁴¹⁸ U ovom se slučaju ne može isključiti povezanost toponima s prezimenom Klanac koje je na području Kruševa zabilježeno već krajem 17. stoljeća: B. DESNICA, 1951, 321.

¹⁴¹⁹ Prema fragmentirano sačuvanoj predaji radi se o osobi iz narodne pjesme, što potvrđuje danas nestali toponim *Kosa Ivina*, koji se nalazio negdje u blizini *Kose Marine*. Mara i Ive su likovi u mnogobrojnim narodnim pjesmama rasprostranjenim na širokom području Hrvatske.

Slike 168-169. Geonimi Kuk Simičov i Balun na području zaseoka Donji Vrkići u Kruševu (snimio Š. Vrkić)

Slike 170-171. Manje značajni hidrološki objekti Kapljev na Mikulčinki i Pištet u Dolinama na području zaseoka Donji Vrkići u Kruševu (snimio Š. Vrkić)

64. *Krčevine* (< *krčiti* 'stvarati obradivo tlo vađenjem kamena')¹⁴²⁰ – poljoprivredna površina koja je naknadno iskrčena u južnom nastavku Buljatovog doca.

¹⁴²⁰ D. VIDOVIĆ, 2009, 197.

65. *Krstašice* (< *krst* 'raskrižje') – suhozidne ograde unutar kojih se nalazi više obradivih i šumskih parcela. Naziv je najvjerojatnije motiviran činjenicom što su se na tom predjelu križali lokalni pješački putovi.

66. *Krš* (< *krš*) – neograđeni krški predjel sjeverno od kapele Gospe od Zečeva.

67. *Kućetine* (< *kućetina* 'ruševine kuće') – parcele u ogradi podno Marinovića glavice. Toponim je motiviran postojanjem manje suhozidne građevine, koju su mještani koristili kao privremeno sklonište tijekom nevremena.

68. *Kuk Marinovića* (< *kuk* 'odvojena stijena na krškoj površini' < psl. **kukka* 'brežuljak, izbočina' + *Marinović*)¹⁴²¹ – velika vapnenačka stijena kod ograde Dočić, sjeverno od naselja, ponekad je korišten i naziv *Kuk kod Dočića*.

69. *Kuk Simićov* (< *kuk* + < *Simić*) – velika stijena na krškom predjelu zapadno od naselja (sl. 168). Toponim je antroponimnog postanja od nadimaka ili prezimena.¹⁴²²

70. *Kuki Škljajevi/Kuki Škljajini* (< *kuk* + < *Škljaja*) – istaknute stijene na južnom rubu zaseoka. Naziv je antroponimnog postanja od nadimka ili prezimena.¹⁴²³

71. *Kulenica* (< *kulen*) – manja oграда s njivom sjeveroistočno od naselja. Naziv je najvjerojatnije motiviran izgledom imenovanog referenta.

72. *Lastva* (< *lastva* 'njiva') – manja obradiva površina južno od naselja.

73. *Ledinice* (< *ledina* 'livada, neobrađena površina') – manje zemljišne parcele iskrčene uz jugoistočni rub Buljatovog doca.

74. *Livadice* (< *livada* 'travnjak, neobrađena površina') – zemljišne parcele uz zapadnu stranu Doca.

75. *Lokva* (< *lokva* < psl. **loky* 'bara, mlaka') – najznačajnija lokvu na području zaseoka. Voda je korištena za napajanje stoke i pranje odjeće, a samo rijetko se koristila za piće.

76. *Lukove doline* (< *luk* 'divlji luk, Allium ursinum') – velika udolina u zapadnom podnožju brda Košićak. To je šumsko područje s više manjih vrtača u kojima su nekada postojale manje obradive površine i zatrpani bunar zabilježen na mletačkom katastru iz 1709. godine.

¹⁴²¹ I. ETEROVIĆ – F. BABIĆ, 2014, 214.

¹⁴²² S. Bačić donosi popis glavara katoličkih obitelji naseljenih u Kruševu 1727. godine, među kojima se navodi Šimun Anić, nadimka Šimić: S. BAČIĆ, 1995, 235. Najvjerojatnije se radilo o nadimku Simić, na što ukazuje sačuvani toponim *Ograda Simićova* nedaleko od zaseoka Anići kod Crkve u središtu Kruševa. Prezime se kasnije ne javlja na području Kruševa.

¹⁴²³ Naziv najvjerojatnije dolazi od prezimena Škiljajica koje se u Kruševu javlja u prvoj polovici 18. stoljeća, najprije kao nadimak kod Miljanića, nakon čega se počinje koristiti kao samostalno prezime: S. BAČIĆ, 1995, 236. Na području zaseoka Gornji Vrkići postoji još nekoliko sličnih toponima.

77. *Ljut* (<psl. **ljutъ* 'ljutit, oštar')¹⁴²⁴ – udolina u šumi, jugoistočno od naselja. To je čest toponim u krškim područjima jer označava kamenito područje koje je zbog škrapa i litica teško prohodno.

78. *Magrivica* (< *magriva* 'rašeljka, Prunus mahaleb') – manja zemljišna parcela južno od Lokve. Toponim je fitonimske motivacije od narodnog naziva za grm ili stablo koje je davalo sitne bobičaste plodove.

79. *Marača* (< *Mara, Marija*) – ograda na predjelu Orljak, nedaleko od Kose Marine.

80. *Marača* (< *Mara, Marija*) – veća kamenica s vodom, nedaleko od istoimene ograde na Orljaku.

81. *Marinkuša* (< *Marinko*) – suhozidna ograda s livadama i šumom. Toponim je antroponimne motivacije od prezimena Marinović.

82. *Marinovići* (< *Marinović*) – manji zaselak smješten ispod *Košićaka*, drugog naziva Podkošićak.¹⁴²⁵

83. *Marinovića glavica* (< *Marinović*) – manje uzvišenje (517 m/nv) sjeverno od naselja.

84. *Mikulčinka* (< *Mikula* < *Nikola*) – veće uzvišenje (544 m/nv) na istočnoj strani zaseoka (sl. 172). Oronim je antroponimne motivacije od osobnog imena ili prezimena.¹⁴²⁶

85. *Mjakuša/Mijakuša* (< *Mijo* < *Mihovil*) – ograda s livadama i manjom šumskom površinom uz južnu stranu naselja. Toponim je antroponimskog postanka, najvjerojatnije od osobnog imena.

86. *Njivetina* (< *njivetina* 'velika njiva') – zemljišna parcela uz južnu stranu zaseoka Marinovići.

87. *Ograda donja* (< ograditi) – velika suhozidna ograda uz sjeveroistočnu stranu naselja.

88. *Ograda gornja* (< ograditi) – suhozidna ograda uz sjeveroistočnu stranu Ograde donje.

¹⁴²⁴ D. BROZOVIĆ RONČEVIĆ, 1999, 23.

¹⁴²⁵ Marinovići su doselili iz središnjeg dijela Kruševa, ali zbog ograničenih prirodnih resursa njihov zaselak nikada nije narastao na više od dva domaćinstva. Iako se radi o jednom od najstarijih prezimena na području Kruševa, ono je danas dosta rijetko jer su njegovi nosioci većinom iselili ili promjenili prezime (od Marinovića je nastalo prezime Jurica).

¹⁴²⁶ Nastalo je od osobnog imena Mikula, starijoj varijanti svetačkog imena Nikola. Prema narodnoj predaji Mikulčinka je dobila ime po starosjediocu Mikuli ili Mikuliću koji je na njoj napasao svoja stada. Osobno ime je zabilježeno u popisu nahije Bukovica iz 1550. godine kada je na području Kruševa živio *Radič, sin Mikule*: F. SPAHO, 2007, 21. Prezime *Mikulić* na obrovačkom području je vezano za skupinu Krmpočana koji su 1605. godine prebjegli na imanja Zrinskih u Gorskom kotaru. Osim čestog prezimena Mikulić, među prebjezima je bilo osobito često osobno ime Mikula: S. PAVIČIĆ, 1962, 158. Kasnije se jedan dio ovih iseljenika vratio na područje Vinjerca otkud ih je harambaša Medo Milković ponovno naselio na područje Medviđe. Na taj se način prezime Mikulić ponovno pojavilo na području Bukovice. Na suvremenim topografskim kartama označen je iskrivljeni toponim *Mikulčanka*.

*Slika 172. Antroponimi Kamenica Drakulina/Drakuluša i brdo Mikulčinka
(snimio Š. Vrkić)*

89. *Ogradica* (< *ogradica* 'mala ograda') – naziv za veću ogradu na jugoistočnoj padini brda Kosa Marina.

90. *Ogradica kod Crkvice* (< *ogradica* 'mala ograda') – zemljišne parcele na jugozapadnom rubu Doca u neposrednoj blizini kapele Gospe od Zečeva.

91. *Okrajak* (< *kraj*) – manja suhozidna ograda sa šumskom površinom između Lokve i Babinog doca.

92. *Orljak* (< *orao*) – veliki brdski predjel koje se uzdiže između Karinskog mora, središta Kruševa i Bukovca. Toponim je zoonimnog porjekla od orla, najvjerojatnije od vrste suri orao.

93. *Paukova glavica* (< *pauk* + < *glavica*) – brdo sjeverno od zaseoka Gornji Vrkići. Najvjerojatnije se radi o toponimu zoonimnog porjekla od životinje pauk.

94. *Pištet* (< *pištati*) – manji sezonski izvor u Dolinama (sl. 171). Kada je bio uređen imao je bistru i čistu vodu zbog čega je vjerojatno nastala predaja po kojoj su se na njemu vile umivale i češljale.

95. *Pitomi dolac* (< *pitom* 'pogodan za obradu' + < *dolac*) – nekadašnje oranice na predjelu Torine južno od naselja.

96. *Pleća* (< *pleće*) – manji predjel kod Njive dugačke u Dolinama. Pleća su naziv za gornji dio leđa, a u toponimiji označava blago uzdignuto ravnije zemljište.

97. *Ploča* (< *ploča* 'veća zaravnjena stijena') – veća vapnenačku ploča u zapadnom podnožju brda Uvezac.

98. *Ploča Javorova* (< *ploča* 'veća zaravnjena stijena' + < *javor*) – veliku vapnenačku ploču s rascjepima i manjim kamenicama s vodom. Ovaj se poznati referent nalazi na sjeveroistočnoj padini brda Kosa Marina. Najizglednije je da se radi o antroponimu koji je nastao po osobnom imenu ili prezimenu.¹⁴²⁷

99. *Podgolić* (< *pod* + < *Golić*) – neograđeno krško područje na južnom dijelu zaseoka, čiji je naziv motiviran prema njegovom smještaju u odnosu na brdo Golić.

100. *Podgora* (< *pod* + *Gora*) – ograda s manjim obradivim površinama uz zapadnu stranu Lokve. Toponim je motiviran položajem od prijedloga pod i nestalog oronima *Gora*.¹⁴²⁸

101. *Podkošićak* (< *pod* + < *Košićak*) – drugi naziv za zaselak Marinovići, motiviran prijedlogom pod i oronimom Košićak.

102. *Podnožje* (< *podnožje*) – iskrčene manje njive i livade na jugozapadnom rubu predjela Dolac. Toponim je motiviran položajem u odnosu na sam dolac.

103. *Poduvezac* (< *pod* + < *Uvezac*) – velika ograda u jugozapadnom podnožju brda Uvezac, po kojemu je naziv motiviran.

104. *Poprikuša* (< *poprikuša* 'poprijeko orijentirana njiva') – nekadašnje obradive površine kod Doca Buljatovog. Njive su nazvane po smjeru pružanja istok-zapad, koji se razlikuje u odnosu na susjedne zemljišne parcele koje su orijentirane sjever-jug.

105. *Prigradak* (< *prigraditi* 'pregraditi') – suhozidna ograda sa šumom uz zapadnu stranu predjela Dolac. Naziv je motiviran ograđivanjem nove površine uz već postojeću.

¹⁴²⁷ Ne može se pouzdano utvrditi je li toponim fitonimnog ili antroponimnog postanja jer u povijesnim izvorima na obrovačkom području nije potvrđeno postojanje osobnog imena ili prezimena Javor/Javorović. Na području Kruševa nije poznato da su rasla stabla javora (< *javor* 'Acer pseudoplatanus').

¹⁴²⁸ Prema zabilježenoj narodnoj predaji na tom su se predjelu nastanili prvi doseljenici na Bukovac. Na istinitost predaje ukazuje i austrijski katastar iz 1826. godine, na kojemu su na tom mjestu označene dvije obiteljske kuće s dvorištima, vrtom i gumnom. Prefiksadni toponimi nastaju kada se nešto želi pobliže odrediti, u ovom slučaju najvjerojatnije je to bio položaj nestalog naselja.

106. *Primet* (< *premetača* 'mjesto s jakim udarima vjetra')¹⁴²⁹ – suhozidna ograda s njivama i šumom na brdu Orljak. Toponim je najvjerojatnije motiviran položajem i izloženošću buri.¹⁴³⁰ Anemonimi su toponimi nastali od naziva za vjetrove, a nerijetko su zabilježeni na kopnu i moru.¹⁴³¹

107. *Privija* (< *prijevoj*) – manji predjel unutar ograđenog područja Doline. Radi se o lokalnoj inačici naziva za prijevoj.

108. *Procip* (< *procip* < *procjep* 'udubljenje između stijena') – manja kamenica s vodom u predjelu Doline.

109. *Rašeljka* (< *rašeljka* 'Prunus mahaleb') – manja zemljišna parcela južno od Lokve, drugog naziva Magrivica. Toponim je fitonimske motivacije od naziva za grm ili stablo.

110. *Ripiština* (< *ripa* 'repa') – nekadašnja manja njiva u ogradama istočno od zaseoka. Nastanak toponima je motiviran po poljoprivrednoj kulturi koja se na tom mjestu uzgajala.

111. *Rivina* (< *rivina* 'korito')¹⁴³² – usko područje između dviju suhozidnih ograda uz sjeveroistočnu stranu naselja. Toponim najčešće označava zemljište koje je voda izrovala što odgovara položaju i izgledu imenovanog predjela.

112. *Rovina* (< *rivina* 'korito') – prirodno udubljenje između vapnenačkih stijena gdje se sakupljala kišnica. Nalazi se pored Breuljovih kuća, smještenih na zapadnom rubu naselja.

113. *Samograd* (< *samogred* 'oštra uzvisina okružena dolinama')¹⁴³³ – ograda sa šumom i manjim obradivim površinama u podnožju Marinovića glavice, sjeverozapadno od naselja.

114. *Sinice* (< *sinica* 'sjenica, objekt za boravak stoke') – predjel na sjevernoj padini Golića. Naziv je motiviran ostacima suhozidnih sjenica (*sinica*) u kojima su koze i ovce boravile za vrijeme ljetnih vrućina.

115. *Splitvina* (< *splitvina* 'plitka lokva') – položaj u naselju na koji su se nakon jačih kiša slijevale i kraće vrijeme zadržavale oborinske vode.

116. *Splovina* (< *naplav* 'nanos') – kamenica s vodom i krški predjel sjeverozapadno od naselja. Toponim je motiviran djelovanjem vode.

117. *Stare Staze* (< *stare* + *staze* 'pješački put') – zemljišne parcele unutar veće ograde Staze na brdu Orljak.

¹⁴²⁹ D. VIDOVIĆ, 2009, 187.

¹⁴³⁰ Na obrovačkom području *primet* je naziv za konop koji je u ranijim razdobljima bio razvučen u unutrašnjosti kuće, a služio je za odlaganje odjeće i posteljine.

¹⁴³¹ V. SKRAČIĆ, 2011, 114.

¹⁴³² D. VIDOVIĆ, 2009, 194.

¹⁴³³ D. VIDOVIĆ, 2009, 196.

118. *Stara gusterna* (< *stara* + *gusterna* < dalm. *gustirna* < v.lat * *giusterna* 'zdenac') – zapušteni hidrološki objekt u samom naselju. To je veća prirodna udubina između vapnenačkih stijena pokrivena velikim amorfnim pločama i s naknadno izgrađenim vijencem od većih kamenih blokova povezanih betonom.

119. *Staze* (< *staza* 'pješački put') – ograda sa šumom i izduženim njivama na brdu Orljak. Toponim je najvjerojatnije motiviran izgledom zemljišnih parcela.

120. *Stazine* (< *staza* 'pješački put') – nekadašnja obradiva površina u ogradi Poduvezac. Toponim je najvjerojatnije iste motivacije kao i prethodni.

121. *Šeniština* (< *šenica* 'pšenica, Triticum') – nekadašnja oranica u Dolinama (Doline Lemešov). Toponim je vjerojatno fitonimskog postanja motiviran poljoprivrednom kulturom koja se na njoj nekada uzgajala.

122. *Šljivice* (< *šljiva* 'Prunus domestica') – naziv za manju ogradu u naselju u kojoj se nekada uzgajalo povrće. Naziv je fitonimskog postanja od stabala šljiva koje su u njoj bile posađene.

123. *Špijodurica* (< *špijati* 'gledati, nadgledati')¹⁴³⁴ – naziv za manji predjel istočno od naselja. Toponim je motiviran položajem s kojega se pružao dobar pogled na šire područje.

124. *Šušanj* (< *šušanj* 'otpalo suho lišće') – ograda sa šumskom površinom uz sjeverozapadnu stranu Doca. Toponim je fitonimskog postanja motiviran lokalnim nazivom za otpalo suho lišće.

125. *Tavani* (< tur. *tavan* 'tavan, strop, kat') – ograda s poljoprivrednom površinom i nekadašnjom šumom južno od naselja. Iznimno čest toponim na obrovačkom području, a najčešće označava povišene pašnjačke predjele.

126. *Torine* (< *torina* 'napušteni tor' < *tor* 'ograda za čuvanje domaćih životinja') – suhozidna ograda južno od zaseoka s nekadašnjim oranicama i šumskom površinom. Toponim se tumači kao mjesto gdje su se nalazili torovi u kojima su povremeno boravile domaće životinje.¹⁴³⁵

127. *Trepetljikovac* (< *trepetljika* 'vrsta topole, Populus tremula')¹⁴³⁶ – iskrčeno zemljište na šumskom području uz južnu stranu naselja. Toponim je fitonimskog postanja od narodnog naziva za stablo topolu čiji zelenkasto bijeli listovi najčešće trepere na vjetru.

¹⁴³⁴ Relativno čest toponim na obrovačkom području, koji se javlja u različitim oblicima, ali uvijek je vezan za neki istaknuti položaj s kojega se otvara dobar pogled na široko područje.

¹⁴³⁵ I. MILIĆ – D. VIDOVIĆ, 2018, 80.

¹⁴³⁶ D. VIDOVIĆ, 2013, 237-238.

128. *Uleka* (< *uleknuto* 'udubljeno') – manja ograda na Oraljku, zapadno od Ploče Javorove. Toponim je motiviran izgledom ograde.

129. *Ulica Brandiburova* (< *ulica* 'prolaz, put' + < Brandibur) – prolaz između nekoliko obiteljskih kuća u naselju, nazvan prema osobnom nadimku jednog od nekadašnjih mještana.

130. *Ulice* (< *ulica* 'prolaz, put') – krški predjel uz južni rub naselja.

131. *Uvezac* – visoko brdo sjeveroistočno od zaseoka. Toponimi Uvezac i Vezac su poznati na području istočne jadranske obale, ali nije poznato njihovo točno značenje.¹⁴³⁷

132. *Vinac* (< *vinac* < *vijenac* 'brdo s prstenastim rasjedom pri vrhu')¹⁴³⁸ – brdski predjel preko kojega se uspinje asfaltna cesta prema zaseoku Gornji Vrkići. Najvjerojatnije se radi o pomicanju toponima koji se izvorno odnosio na brdo Paukova glavica, a tek kasnije se ograničio isključivo na njegovu sjevernu padinu.

133. *Vlačica* (< *vlaka* 'zavučena duga njiva') – manja zemljišna parcela u južnom dijelu naselja.

134. *Vodena dolina* (< *voda* + *dolina*) – manja vrtača s nekadašnjom poljoprivrednom površinom uz rub ograde Staze. Naziv je motiviran zadržavanjem vode na tom mjestu nakon velikih kiša.

135. *Vosačina* (< *voša*) – manji predjel u naselju gdje se nekada sakupljala voda i blato.¹⁴³⁹

136. *Vršak* (< *vršak* 'mali vrh') – naziv za manju ogradu na vrhu brda Mikulčinka. Toponim je motiviran visinskim položajem imenovanog predjela.

137. *Vrleti* (< *vrlet* 'kamenita i teško prohodna površina') – manje parcele uz jugozapadni rub predjela Dolac. Toponim je motiviran kamenitim izgledom imenovanog područja.

138. *Vrta pri Ploči* (< dal. *hortu* 'vrt' + *ploča*) – mala ograda s oranicom u zapadnom podnožju brda Uvezac.

139. *Vrta gornji* (< dal. *hortu* 'vrt' + *gornji*) – manja ograda sa šumom uz sjeverni rub naselja.

140. *Vrta donji* (< dal. *hortu* 'vrt' + *donji*) – manja ograda s njivom uz sjeverni rub naselja.

¹⁴³⁷ Na karti Matea Pagana iz prve polovice 16. stoljeća označen je toponim *Vuoziachi*, koji se odnosio na poblize nedefinirano područje između Kruševa, Zelengrada i Popovića. Na mletačkom katastru toponimom Uvezac označena je dolina (*Valon detto Vuezaz*): DAZD-HR, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 278 (*Obrovazzo con Crussevo*), fol. VII.

¹⁴³⁸ D. VIDOVIĆ, 2009, 188.

¹⁴³⁹ Naziv *voša* se koristio za manje udubljenje uz vanjsku stranu suhozidnih ograda gdje se uz pomoć oborinskih voda nakupljala plodna zemlja koja se poslije razbacivala po njivama: M. MATAS, 2009, 93.

141. *Vrtli/Vrtli Zelkovi* (< dal. *hortu* 'vrt') – nekoliko manjih poljoprivrednih površina uz istočni rub predjela Dolac na kojima su nekada bili povrtnjaci.

142. *Vrtli Breuljovi* (< dal. *hortu* 'vrt' + Breulj) – dvije manje ograde sjeveroistočno od naselja.

143. *Vrtlinica kod Lokve* (< dal. *hortu* 'vrt' + *Lokva*) – manje ogradice kod Lokve koje su korištene kao povrtnjaci.

144. *Zagredica* (< *greda*) – ograda na krškom predjelu zapadno od naselja.

145. *Žunija jama* (< *žuna* 'Zelena žuna, *Picus viridis*' + *jama* < psl. *jama* 'ono što je iskopano') – ograđeno šumsko područje s manjim poljoprivrednim parcelama smješteno uz južnu stranu naselja. Toponim je najvjerojatnije zoonimnog podrijetla, a izvorno se odnosio na nepoznati jamski objekt ili manju njivu u dubokoj vrtači.¹⁴⁴⁰

Zaključak

Na području zaseoka Donji Vrkići istraživanjem je zabilježeno ukupno 145 toponima.¹⁴⁴¹ Velika većina spada u skupinu mikrotoponima ili zemljišnih imena koja su poznata samo mjesnom stanovništvu, a samo manji broj se odnosi na veće referente koji su poznati i stanovništvu okolnih naselja. To su uglavnom nazivi okolnih uzvišenja, kao što su Orljak, Košićak, Uvezac i Mikulčinka. Na širem je području poznat i toponim Bukovac, koji je najstariji poznati toponim zabilježen u povijesnom dokumentu iz druge polovice 17. stoljeća.

Većina mikrotoponima je na početku imala značenje općih imenica ili apelativa, kao što su dolac, dolina, ograda, lokva, crkvice, sinice i dr., ali su nakon određenog vremena dobili toponimsko značenje. Njihova relativna starost može se odrediti proučavanjem imenovanog lika, jer je proces toponimizacije vezan za antropogeno djelovanje koje je donosilo značajne promjene u krajoliku, poput krčenja novih poljoprivrednih površina, zidanja ograde, paljenja vapnenica, gradnje sjenica, lokava i drugih objekata. Na osnovi se toga može zaključiti da većina toponima na području zaseoka nastaje tijekom 18. i 19. stoljeća.

¹⁴⁴⁰ Moguće je da je toponim motiviran riječi *žuna* što je naziv za jednu od vrsta zmija, jer na ovom području za pticu žunu se koristi naziva klikter.

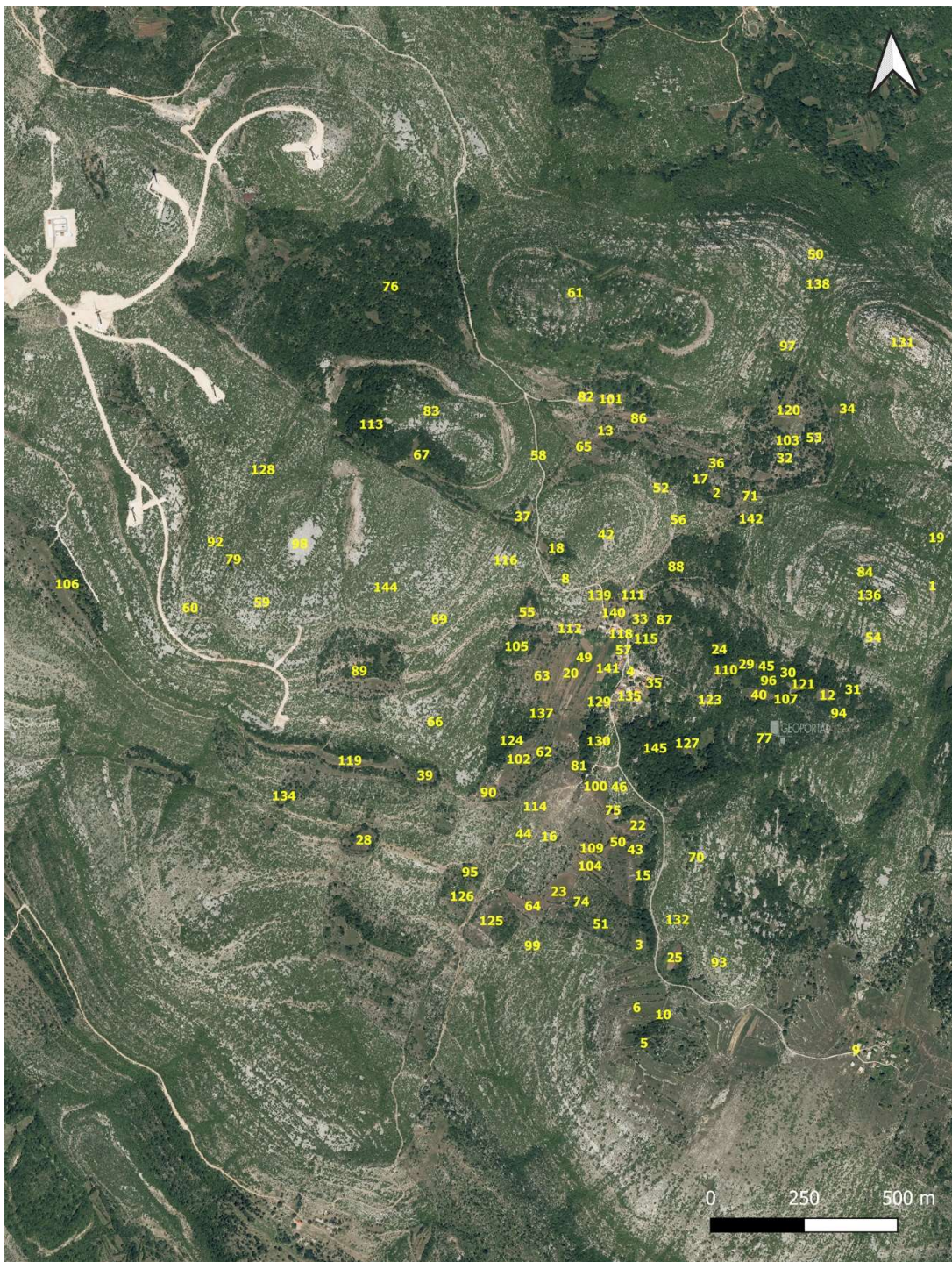
¹⁴⁴¹ Na području zaseoka Donji Vrkići moglo bi postojati još najmanje nekoliko desetaka manje poznatih i rijeđe korištenih toponima, ali zbog objektivnih razloga oni prilikom ovoga istraživanja nisu mogli biti zabilježeni. Većinom se radi o manjim zemljišnim česticama u privatnom vlasništvu koje nose uobijačene nazive kao što su Dočić, Dolina, Dolinica, Vrta, Vrtlina, Lastva, Lastvica i slično.

U većini slučajeva poznato je stvarno značenje i motivi nastanka toponima jer se radi o nazivima mlađeg postanja koji su bliski jeziku i govoru mjesnog stanovništva koje je bilo nosilac procesa toponimizacije ovog područja. Iznimaka su samo neki stariji antroponimi za koje danas više nije moguće utvrditi po kojim su osobama imenovani. Upravo su antroponimi osobito brojna skupina toponima na području zaseoka. Oni najstariji poput *Drakuluše* i *Mikulčinke* su važni za lokalnu povijest jer se vezuju za stariji sloj stanovništva koje je na ovom području živjelo tijekom ranog novog vijeka. Antroponimi *Kuk Simićov*, *Marinkuša*, *Kuki Škljajevi* i *Dolac Buljatov*, su vezani za stanovnike drugih zaseoka u Kruševu koji su u ranijem razdoblju obrađivali dio zemljišnih parcela na području Bukovca. Antroponimi kao što su *Ulica Brandiburova*, vezani su za poznate osobe koje su na području zaseoka živjele u recentnom razdobljima. Susjedni antroponimi *Kosa Marina* i *Kosa Ivina* su najvjerojatnije motivirani likovima iz starih narodnih pjesama.¹⁴⁴²

Najbrojnija skupina toponima na području zaseoka su nazivi za zemljišne parcele. Uglavnom se radi o manjim poljoprivrednim površinama iskrčenim u vrtačama (dolci, doline, drage), koje su dijeljenjem često usitnjene na izuzetno male parcele. Najveća poljoprivredna površina na području zaseoka se nalazi u najvećem dolcu, po kojemu je cijelo naselje dobilo prvotni naziv *Dolac* ili *Vrkića Dolac*. Zbog brojnosti ovakvih referenata redovito su nastajali toponimi od dva člana, poput dolaca (*Dolac Babin*, *Dolac Buljatov*, *Dolac duboki* i dr.) i dolina (*Doline Lemešove*, *Lukova dolina*, *Vodena dolina* i dr.). Imenovanje pojedinačnih zemljišnih parcela je bilo različito motivirano, poput imenovanja po svojstvima tla (*Gnjilovac*, *Vrleti*), po načinu nastanka (*Krčevina*, *Cipčić*), smještaju u odnosu veću poljoprivrednu površinu (*Okrajak*, *Podnožje*, *Kraj*) ili izgledu same parcele (*Poprikuša*, *Njiva dugačka*, *Kratelji*).

Fitonimi su brojna skupina toponima uglavnom motivirani određenim vrstama drveća (*Magrivicica/Rašeljka*, *Trepetljikovac*, *Drinova dolina*, *Jasenje*, *Kod Râsta*) ili šumskom površinom (*Gora*, *Gajak*). Manji broj toponima je motiviran poljoprivrednim kulturama koje su se na njima uzgajale (*Ripiština*, *Šeniština*, *Šljivice*). Zoonimi spadaju među najrjeđe vrstu toponima zabilježenih na području zaseoka (*Golubnjača*, *Dolina zekanova* i *Žunija jama*).

¹⁴⁴² Prema kazivanju pojedinih mještana još sredinom 20. stoljeća bili su živi stariji ljudi koji su znali protumačiti sve antroponimne nazive i narodne predaje koje se uz njih vezivale.

Slika 173. Toponimi zabilježeni na području zaseoka Donji Vrkići u Kruševu
(Geoportal.dgu; označio Š. Vrkić)

Hidronimi su osobito brojna skupina na području zaseoka što ne iznenađuje jer je voda imala veliko značenje na svim krškim područjima. Zbog toga su imenovani svi hidrološki objekti, poput bunara (*Bukovac, Bunarić, Stara gusterna*), lokava (*Lokva, Bunarić*), kamenica (*Drakulina kamenica, Rovina, Procip, Marača, Splitvina, Kamenica u Poduvescu*) i sezonskih izvora (*Kapljuv, Ivanovac, Pištet*). Imenovana su i mjesta na kojima se voda kratkotrajno zadržava (*Splitvina, Vodena dolina*) ili na kojima je bilo izraženo djelovanje vode (*Rivina, Vosačina*).

Među brojne toponime spadaju i oni koji su nastali na osnovi geološke osobitosti nekog područja. Osim većih uzvisina koje su kao značajni referenti dosta rano imenovani, zabilježen je čitav niz manjih krških elemenata koji su bili imenovani jer su imali važnu funkciju kao orijentiri u prostoru. To su najčešće osamljene kamene gromade ili istaknute stijene (*Balun, Kuk Simićov, Kuki Škljajevi*), veće vapnenačke ploče (*Ploča Javorova, Ploča*), jame (*Golubnjača, Žunija jama*) i izrazito kameniti krški predjeli (*Ljut, Krš*).

Na osnovi provedenoga istraživanja može se zaključiti da broj toponima na nekom području najviše ovisi o njegovom geološkom izgledu i antropogenom djelovanju koje se u krajoliku odvijalo u prošlosti. Istraživanjem je potvrđeno da su stanovnici zaseoka najbolji poznavatelji toponima na području svojega naselja i da su brojni toponimi sačuvani samo u njihovoj memoriji. Za ilustraciju toga može se navesti činjenica da je od 145 toponima zabilježenih na području zaseoka, njih samo 11 označeno na suvremenim topografskim kartama. Jedino je zemljišni katastar značajniji izvor toponima jer su u njemu zabilježeni brojni nazivi poljoprivrednih površina.

Ukoliko se pretpostavi da bi svaki sličan zaseok na svojem području mogao imati do stotinu toponima, samo na području Kruševa se može očekivati korpus između 1500 do 2000 toponima, dok bi na čitavom istraživanom području taj broj zasigurno prešao 10000 toponima. Ukoliko se u skoro vrijeme ne provedu toponomastička istraživanja na obrovačkom području, izvjestan je trajni nestanak brojnih toponima jer su njihovi najbolji poznavaoци i nosioci starije životne dobi ili su već desetljećima raseljeni izvan svojeg matičnog područja.

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Osnovni je cilj ovoga rada bio istražiti sadašnji obrovački krajolik kao povijesni izvor, koji u sebi sadrži nebrojene materijalne i nematerijalne tragove nastale kao rezultat čovjekovog djelovanja tijekom različitih povijesnih razdoblja. Istraživanje je uključivalo analizu povijesnih zemljovida i katastarskih karata, arhivskih i suvremenih zračnih snimaka, terenska istraživanja, zračna snimanja i upotrebu GIS-a. Na osnovi provedenih analiza nastojalo se prepoznati glavne povijesne procese koji su doveli do najznačajnijih promjena u krajoliku. Rad je imao za cilj doprinijeti boljoj zaštiti kulturne baštine koju ugrožavaju novi infrastrukturni projekti koji najčešće trajno degradiraju kulturni krajolik i ne prepoznaju ga kao važan element kulturne baštine.

Za područje istraživanja određen je prostor bivše Općine Obrovac na kojemu se danas nalazi sedamnaest naselja, koja su podijeljena između teritorijalno-administrativnih jedinica Grad Obrovac, Općina Jasenice i Grad Benkovca. Ukupna površina navedenog područja iznosi 509 km². Radi se o području tipičnog krškog pobrđa ili sredogorja kojim dominiraju bukovičko pobrđe, kanjonska prodolina rijeke Zrmanje i visoki krški masiv južnog i jugoistočnog Velebita, koji obrovačko područje odvaja od kopnenog zaleđa (Južne Like). Čitavo obrovačko područje pripada dinarskom ili klasičnom kršu kojeg obilježava oskudica obradivog zemljišta. Unatoč višestoljetnom procesu pretvaranja svih pogodnih mjesta u poljoprivredne površine (vrtače, jaruge i riječne naplavine), obradive površine nisu zauzimale više od 10 % ukupne površine. Osim toga, kratak vegetacijski ciklus, nepovoljno djelovanje bure i neki povijesno uvjetovani razlozi, utjecali su na to da glavna gospodarska djelatnost na obrovačkom području bude ekstenzivni uzgoj sitne stoke (koze i ovce), koji je uključivalo transhumantna kretanja ljeti na Velebit i zimi u Ravne kotare ili primorske dijelove obrovačkih naselja.

Na obrovačkom području prevladava sredozemna klima, koju karakteriziraju sušna ljeta i blage zime s dosta padalina i promjenjivim vremenom kada često puše bura. Biljni pokrov karakterizira submediteransko raslinje (hrast i grab) na nižim područjima i planinsko (grab i bukva) na višim velebitskim predjelima. Stočarska privreda, posebno uzgoj koza, potaknuli su proces snažne deforestacije i s vremenom doveli od nestanka izvornog šumskog pokrova. Već su mletačke vlasti uvidjele poguban utjecaj uzgoja koza na nestanak šumskih površina, iscrpljivanje pašnjaka i eroziju tla. No pokazalo se da je taj proces bio nezaustavljiv zbog čega je čitavo obrovačko područje s vremenom postalo ogoljeno, uključujući i primorsku stranu

Velebita. Već početkom 20. stoljeća potpuno je prevladao ogoljeni kamenjar što je pojačavalo dojam oskudice i krajnjeg siromaštva čitavog obrovačkog kraja. Manje šumske površine, uglavnom regenerirana vegetacija koja se sastojala od hrasta i jasena, očuvale su se unutar suhozidnih ograda čijom je izgradnjom privatizirano nekadašnje zajedničko zemljište. Pokušaje umjetnog pošumljavanja državne vlasti provode od početka 20. stoljeća do danas, najčešće na način da na manjim ogoljenim krškim površinama sade mlada stabla alepskog bora (*Pinus halepensis*) ili crnog bora (*Pinus nigra*). Zbog snažne depopulacije i napuštanja tradicionalnog načina života posljednjih nekoliko desetljeća događa se zarastanje mnogih dijelova obrovačkog krajolika, na kojim sada dominiraju neprohodna područja obrasla gustim grmolikim stablima graba i šmrike.

Najstarije antropogene strukture vidljive u obrovačkom krajoliku potječu iz razdoblja brončanog i željeznog doba. Među njima dominiraju različiti gradinski lokaliteti i mnogobrojne kamene gomile – tumuli. Posljednjih nekoliko godina uočena je treća skupina prapovijesnih objekata na lokalitetima Livodice (Jasenice), Slime (Kruševo), Bilo (Bogatnik/Kaštel Žegarski) i Zidne (Zaton Obrovački). Radi se o ostacima različitih suhozidnih struktura koje nisu smještene na istaknutim strateškim položajima, a sačuvane su jer se nalaze na krškim zonama koje u mlađim razdobljima nisu bile pod značajnijim antropogenim utjecajem. Ovi lokaliteti najčešće nisu bili imenovani od strane lokalnog stanovništva jer su njihovi skromni materijalni ostaci teže uočljivi u krajoliku. Znatno su sačuvanije gradine i gromile jer se češće nalaze izvan zona uništenja, odnosno područja koja su u kasnijim razdobljima prilagođavana za poljoprivredu, stanovanje ili neku drugu djelatnost.

Do sada je na obrovačkom području otkriveno više od pedeset prapovijesnih lokaliteta koji se mogu svrstati u skupinu gradina. Arheološka iskopavanja provedena su na svega nekoliko takvih lokaliteta zbog čega za većinu njih ne postoje točniji podatci o vremenu izgradnje i korištenja. Sve su gradine izgrađene na strateškim položajima koji su im osiguravali težu pristupačnost u kontekstu sigurnosti lokaliteta. Najveći broj ih je izgrađen na uzvišenjima koja dominiraju krajolikom, poput Dračevca (Jasenice), Cvijine gradine, Velike gradine (Kruševo), Veselinovića gradine (Golubić), Trebačnika (Nadvoda), Zelengradine (Zelengrad) i mnogih drugih. Gradinske lokalitete karakterizira jednostruki kameni bedem kružnog ili elipsoidnog oblika, a na samo nekoliko njih zabilježene su složenije strukture, poput dvostrukog bedema ili manji izdvojeni dijelovi na najvišem ili najnepristupačnijem položaju. Među takvim se ističu Trebačnik (Nadvoda) i Velika gradina (Kruševo), koji se mogu smatrati važnim naseljima i

središtima prapovijesnih zajednica. Kameni bedemi svih gradina su rasuti po padinama uzvišenja i glavni su element po kojemu se ovakvi lokaliteti mogu prepoznati u današnjem krajoliku. Zanimljivo je da su na dominantnim brdskim položajima smještene površinom najveće obrovačke gradine, poput Gradine u Medviđi (7 ha), Cvijine gradine (5,5 ha), Bojnika (5 ha), Velike gradine (4 ha) u Kruševu i Trebačnika u Nadvodi (3,8 ha), što ukazuje na njihov veći značaj.

Za obrovačko područje je karakterističan nešto veći broj gradinskih lokaliteta koji su izgrađeni uz rub strmih klisura, tako da ih nije bilo potrebno utvrđivati sa svih strana. Neki od značajnijih takvih objekata su lokaliteti Jankovića buk (Muškovci), Smokovac (Krupa), Kozji kuk (Bogatnik), Čičevac/Gradina iznad Krnjeze (Golubić) i drugi. Po načinu utvrđivanja slični su im gradinski lokaliteti smješteni na jezičastim brdima koja su najčešće utvrđeni samo s najpristupačnije strane. Najznačajniji takvi lokaliteti su Gradina kod Prndelja (Nadvoda) i Paravinja Dolac (Muškovci). Oba lokaliteta su smještena na rijeci Zrmanji i imaju arheološki sloj koji ukazuje na njihov naseobinski karakter. Najznačajniji gradinski lokalitet izgrađen na ravnom zemljištu je Gradina/Zelića gradina u Žegarskom polju (Kaštel Žegarski), čiji je masivni kameni bedem bio naslonjen na korito rijeke Zrmanje, a pristup s ostalih strana otežavalo je močvarno zemljište.

Za gotovo sve obrovačke gradinske lokalitete se može smatrati da je odabir mjesta na kojima su izgrađeni omogućio težu pristupačnost, koju su osiguravali visinski položaji, smještaj uz duboki kanjon ili rub litice i prirodne prepreke poput korita rijeke ili močvare. Izgradnja svih većih ili manjih kamenih struktura je pridonosila većoj zaštiti lokaliteta ili postizanju dojma na promatrače da se radi o dobro utvrđenom položaju. Takve obrambene strukture građene su samo na najpristupačnijim stranama, tako da velika većina obrovačkih gradinskih lokaliteta uopće nema zatvorenu formu kružnog ili elipsoidnog bedema. Ponekad su bile potrebne minimalne građevinske intervencije da se postigne zaštita, kao što je to slučaj na lokalitetima Zelengradina (Zelengrad) i Uvezac (Kruševo), koje su izgrađene na teško pristupačnim uzvišenjima. U nekim slučajevima može se prepoznati namjera graditelja da postignu dojam velike utvrđenosti lokaliteta. Najizraženiji takav primjer je Gradina (Muškovci), koja na sjevernoj strani ima najmasovnije bedeme na čitavom obrovačkom području, dok s južne (nepristupačnije) strane uopće nije bila zaštićena.

Na nekim obrovačkim gradinama ne postoji značajniji arheološki sloj zbog čega ih ne možemo smatrati prapovijesnim naseljima. To posebno vrijedi za većinu lokaliteta razmještenih

na velebitskoj padini, koji su uz to najčešće i skromnijih dimenzija. Među lokalitetima bez arheološkog sloja ističe se Velika Kreta (Zelengrad), koja spada među površinom najveće prapovijesne lokalitete na obrovačkom području (27000 m²). Posebno je zanimljivo da na prostoru okruženom 740 m dugim bedemom postoje ostaci desetak suhozidnih objekata i depresija koja je korištena za prikupljanje oborinskih voda. Potpuni izostanak površinskih nalaza i arheološkog sloja ukazuje da je ovaj lokalitet bio mjesto povremenog okupljanja veće skupine ljudi. Među gradinama s najznačajnijim arheološkim slojem ističu se Velika gradina i Berberova gradina (Bilišane), za koje se sa sigurnošću može pretpostaviti da su bile naseljene tijekom više stoljeća. Na osnovi broja površinskih nalaza može se zaključiti da su trajno bile naseljene Cvijina gradina, Velika gradina, Bojnik, Uvezac (Kruševo), Zelengradina (Zelengrad), Dračevac (Jasenice), Pljuvaka (Muškovci), Trebačnik, Čosina gradina, Gradina kod Prndelja (Nadvoda) i mnoge druge. Gotovo sve ove gradine imaju arheološki sloj na južnim padinama gdje se očekuje postojanje stambene zone jer je to bio uobičajen obrazac naseljavanja na obrovačkom području koji je omogućavao najdužu dnevnu insolaciju i zaštitu od hladnog sjevernog vjetrova.

Uspostavom rimske vlasti napuštena je većina do tada naseljenih gradinskih lokaliteta, a tijekom cijelog antičkog razdoblja ostali su naseljeni samo Cvijina gradina (Kruševo), Gradina (Medviđa) i Smokovac (Krupa). U kasnijim razdobljima gradine nisu ponovno naseljavane, ali zbog smještaja na strateškim položajima na više njih izgrađene su različite utvrde i fortifikacije koje su građene od razdoblja kasne antike do novog vijeka. Prapovijesne gradine su dugo vremena ostale najveće i najdominantnije antropogene strukture vidljive u obrovačkom krajoliku, a one najmonumentalnije prepoznate su kao drevna povijesna mjesta što potvrđuju njihovi nazivi *Gradina* ili *Gradinica* koji su na obrovačkom području potvrđeni za više od polovice gradinskih lokaliteta. Uz neke od njih zabilježene su fragmentarne narodne predaje čiji je nastanak motiviran postojanjem arheoloških ostataka.

Kameni tumuli su najbrojnija skupina prapovijesnih objekata na obrovačkom području. Do sada ih je registrirano više desetaka, a pretpostavlja se da ih postoji više stotina. Zaštitna arheološka istraživanja do sada su provedena na pet tumula. Najčešće se radi o kamenim tumulima srednjih dimenzija (promjera do 10 m), obično s jednim centralnim grobom u kojega su pokojnici sukcesivno pokapani. Postoji i manji broj tumula većih dimenzija, poput tumula Grojto izgrađenog uz desnu obalu Zrmanje na području Muškovaca koji ima promjer 25 m. Tumuli su najčešće izgrađeni od površinskog lomljenog kamena prikupljenog na samom

lokalitetu ili bližoj okolici i po svojem izgledu i strukturi razlikuju se od mlađih kamenih gomila koje su nastale čišćenjima zemljišta. Pretpostavlja se da je većina tumula imala grobnu funkciju, a manji dio ih je mogao biti izgrađen kao limitni ili kulturni objekti.

Najveći broj tumula na obrovačkom području je očuvan na krškim predjelima podalje od današnjih naselja. Većina onih koji su do sad dokumentirani nalazi se na povišenim položajima, najčešće manjim brežuljcima, kosama i prijevojima, a samo rijetko se nalaze na višim nadmorskim visinama. Najčešće se nalaze pojedinačno, zatim u skupinama po dva i samo iznimno u većim skupinama, kao što su oni na lokalitetima Selina (Muškovci) i Prndelji (Nadvoda). Primjetan je njihov nešto češći smještaj u blizini gradinskih lokaliteta, poput Cvijine gradine (Kruševo), Gradina kod Prndelja (Nadvoda), Zelengradine (Zelengrad) i nekoliko drugih. Mnogi su smješteni uz prirodne komunikacije preko kojih su vodili prapovijesni putovi od kojih su neki ostali u upotrebi sve do 20. stoljeća. Terenskim je istraživanjem utvrđeno da su mnogi tumuli građeni na položajima koji su im osiguravali veću vidljivost sa šireg područja. Tako je zabilježeno više slučajeva u kojima su tumuli smješteni uz rubove uzvišenja od kud se mogla ostvariti vizualna komunikacija sa širim područjem. Najizrazitiji takvi primjeri su lokaliteti Brežine (Bilišane), Jarebinjak (Kruševo), Pržun i Obaljenica (Gornji Karin).

U vremenu nakon prapovijesnog razdoblja mnogi su tumuli iskorišteni za sekundarne ukope pokojnika, a to je naročito često bila praksa tijekom srednjeg i novog vijeka. Na obrovačkom području je takav slučaj potvrđen samo na lokalitetu Veliko Greblje (Bilišane). Indicije o postojanju sekundarnih ukopa u prapovijesnim tumulima postoje na lokalitetima Malo Greblje (Bilišane) i Dočić Buljatov (Kruševo), na kojima je vidljiva grobna arhitektura karakteristična za mlađa razdoblja.

Mnogi su tumuli bili poznati mjesnom stanovništvu koje je uz njih vezivalo različita vjerovanja i narodne predaje, a najčešće su tumačeni kao mjesta stradanja i sahrane nekadašnjeg stanovništva (*starog naroda*). U dalmatinskom zaleđu bio je široko rasprostranjen običaj održavanja seoskih zborova na velikim prapovijesnim tumulima, a ista praksa je vjerojatno postojala i na obrovačkom području. Tumuli su kao mjesta povezana sa smrću dugo vremena zadržala određeno strahopoštovanje tijekom kasnijih povijesnih razdoblja, što je najviše pridonijelo njihovom očuvanju do današnjih dana. Tek je tijekom druge polovice 20. stoljeća zabilježeno više slučajeva namjernog uništavanja tumula. Na obrovačkom području utvrđeno je više slučajeva oštećivanja ili potpunog uništavanja tumula na način da im je kameni plašt

samljeven u drobilicama kamena kojima su mještani proizvodili materijal potreban za gradnju. U nešto ranijem razdoblju zabilježena su otvaranja grobova u potrazi za dragocjenostima, odnošenje kamena za zidanje suhozidnih ograda i gradnja pastirskih zaklona na tumulima.

Tijekom cijelog rimskog razdoblja ostala su naseljena samo gradinska naselja Cvijina gradina u Kruševu (*Ansium*), Gradina u Medvidi (*Sidrona*) i Smokovac u Krupi (*Hadra?*), koja su dobila rimska urbana obilježja. Ostala rimska naselja ili seoska imanja nalazila su se na nizinskim položajima, često u neposrednoj blizini poljoprivrednih površina, zbog čega su njihovi ostaci uništeni kasnijim krčenjima zemljišta ili gradnjom naselja, a većinom su otkriveni arheološkim iskapanjima i terenskim pregledima. Rijetki su rimski objekti bili izgrađeni u krškim zonama koje su nakon toga korištene isključivo kao pašnjačka područja, zbog čega na njima nije bilo značajnijih građevinskih intervencija. Zahvaljujući toj činjenici analizama zračnih snimaka otkrivena su dva suhozidna objekta iz rimskog razdoblja. Prvi je poznati međašni zid u Golubiću koji je originalno bio dug 1 km, a za koji se pretpostavlja da je dijelio teritorij dviju liburnskih zajednica. Drugi je lokalitet Kovčežić (Bilišane), smješten na riječnom rtu na Zrmanji koji je pregrađen suhozidnim bedemom.

Tijekom rimskog razdoblja na obrovačkom je području bilo izgrađeno više važnijih cesta, koje su stoljećima poslije bile korištene kao najvažnije prometnice. Tek od prve polovice 19. stoljeća grade se nove moderne prometnice nakon čega stare trase gube na važnosti, a napuštanjem tradicionalnog načina života i masovnog zarastanja, ostaci starih putova, uključujući i trase rimskih cesta, najčešće prestaju biti vidljivi u krajoliku.

Obrovački krajolik srednjovjekovnog razdoblja je obilježila izgradnja utvrda i sakralnih objekata od kojih je više njih zadržalo kontinuitet svetih mjesta sve do današnjih dana. Uglavnom se radi o objektima iz kasnog srednjeg vijeka kada su obrovačkim područjem gospodarili knezovi Kurjakovići, uz koje se vezuje izgradnja većine navedenih objekata. Utvrde izgrađene od čvrstih materijala na strateškim položajima bile su dominantne strukture u krajoliku sve do kraja novog vijeka kada su porušene i trajno napuštene. Najznačajnija je utvrda bio Obrovac, izgrađen na dominantnom uzvišenju uz lijevu obalu Zrmanje. Između utvrde i rijeke razvilo se naselje koje je od sredine 14. stoljeća do danas ostalo glavno ekonomsko, političko i prometno središte obrovačkog kraja. Ostale utvrde, Žegar (Kaštel Žegarski), Zelengradina (Zelengrad), Otišina (Kruševo), Dračevac (Jasenice), Klisina i Stari Obrovac (Bilišane), većinom su izgrađene nakon prvih osmanskih pljačkaških pohoda na područje sjeverne Dalmacije. U vrijeme izgradnje utvrde su bile najznačajniji vojno-strateški položaji.

Većina je srednjovjekovnih utvrda porušena i napuštena tijekom novovjekovnog razdoblja, posebno tijekom mletačko-turskih ratova u 16. i 17. stoljeću.

Tijekom ranog srednjeg vijeka izgrađeni su neki sakralni objekti koji su sačuvali svoj značaj sve do današnjeg dana. Najstarija sačuvana crkva na obrovačkom području je Sv. Juraj (Rovanjska) izgrađena u 9. ili 10. stoljeću. U istom je razdoblju izgrađena i mala crkva na groblju u Kruševu, no ta se građevina nije sačuvala već je na njenom mjestu izgrađena druga crkva. Iz razdoblja kasnog srednjeg vijeka potječu franjevački samostan u Karinu (Donji Karin), crkve sv. Kuzma i Damjan (Kruševo), sv. Ivana Krstitelja (Medviđa) i sv. Jovana Krstitelja (Bilišane). Na lokalitetima koji potječu iz srednjeg vijeka izgrađene su crkve sv. Georgija (Žegar), sv. Jeronima (Jasenice) i sv. Josipa (Obrovac). Obrovačko se gradsko groblje razvilo na ostacima srednjovjekovnog benediktinskog samostana sv. Juraj Koprivski, a na srednjovjekovnom lokalitetu je najvjerojatnije nastao i manastir Krupa.

Uspostava osmanske vlasti, koja je na obrovačkom području trajala u razdoblju od 1527. do 1683. godine, popraćena je značajnim društvenim promjenama i raspadom starih srednjovjekovnih struktura i načina života. Došlo je do radikalnih promjena u strukturi i broju stanovništva, načinima privređivanja, stanovanja i nekim drugim sferama života. Krajolik osmanskog razdoblja karakterizirali su manja urbana ili tvrđavska naselja, poput Obrovca i Starog Obrovca, naseljeni muslimanskim stanovništvom i reducirana sela naseljena vlaškim kršćanskim stanovništvom, koje je prilagodilo prostor svojemu stočarskom načinu privređivanja. Za cijelo vrijeme trajanja osmanske vlasti obrovačko područje je bilo pogranično područje prema Habsburškoj Monarhiji i Mletačkoj Republici, zbog toga je razloga bilo nesigurno i organizirano kao vojno krajište (*serhat*). U to vrijeme veliku su važnost imali manji fortifikacijski objekti izgrađeni uz plovni put, poput kula Bojnik i Pržunac (Kruševo) i obnovljene utvrde Dračevac (Jasenice). Nesigurno razdoblje često popraćeno uskočkim pljačkaškim upadima, prilikom kojih su obrovačko stanovništvo pljačkali i odvodili u roblje, rezultiralo je izgradnjom specifičnih podzemnih objekata koji se nazivaju *Tamnice*. Radi se o podzemnim špiljama do kojih vode manji ulazi na kojima su izgrađeni kameni pragovi i vrata, koja su se zatvarala s unutarnje strane i na taj način stanovništvu osiguravala sigurnost dok iznenadna opasnost ne prođe. Takvi su lokaliteti špilje Tamnica (Bilišane) i Burzina tamnica ili Turska peč (Muškovci). Od drugih materijalnih ostataka iz osmanskog razdoblja vrijedi istaknuti ruševnu građevinu u unutarnjem dijelu utvrde Stari Obrovac koja je u istočnom zidu

imala ugrađeno muslimansko svetište (*mihrab*). Narodna predaja o postojanju džamije na tom mjestu sačuvala se do početka 20. stoljeća.

Krajem 17. stoljeća obrovačko područje ulazi u novo razdoblje jer počinje uspostava mletačke vlasti i naseljavanje velikog broja novih stanovnika koje suvremeni izvori nazivaju skupnim imenom Morlaci (*Moralcchi*). Vlasti im dodjeljuju obradivo zemljište na korištenje i nastoje ih držati naseljene u grupiranim naseljima radi lakše kontrole, ubiranja poreza i učinkovitije obrane od mogućeg ponovnog osmanskog napada. Stanovništvo se isprva nije lako pokoravalo novim uvjetima zbog čega je buknuła Bukovička buna 1704. godine koja je vrlo brzo ugušena. Vezu između mletačkih vlasti i njihovih podanika održavalo je nekoliko serdarskih obitelji koje su se uzdigle u rang aristokracije.

Do 1709. godine završena je izrada mletačkog katastra kojemu je cilj bio stabilizacija i uspostava učinkovite mletačke uprave nad osvojenim područjem. Katastarske su karte najstariji detaljni kartografski prikaz obrovačkog područja i osnova za proučavanje promjena u obrovačkom krajoliku. Obrovačko područje je prikazano u osam katastarskih mapa koje sadrže više od pedeset velikih listova. Na svima su prikazane sve zemljišne čestice, obiteljske kuće, putovi, crkve i pojedina mjesta razgraničenja između katastarskih općina. Iz prikazanih podataka može se pratiti početni razvoj današnjih obrovačkih naselja, od kojih neka, poput Rovanjске, Maslenica, Bogatnika i Komazeca, u to vrijeme još uvijek nisu bila naseljena. Posebno je bilo slabo naseljeno područje na desnoj obali Zrmanje koje je još uvijek bilo nesigurno i predmet teritorijalnog spora s Habsburškom Monarhijom.

Većina se tadašnjeg stanovništva bavila ekstenzivnim stočarstvom, a mnoge su obiteljske zadruge imale stada od više stotina koza i ovaca. Ovakav način privređivanja nije bio u skladu s odredbama mletačkih vlasti da stanovništvo živi u uređenim naseljima grupiranim na manjem području, zbog toga se ono brzo raspršilo na veće udaljenosti i trajno naselilo na udaljena brdska područja. Obrovac je ostao jedino urbano naselje, dok su sva ostala bila sastavljena od niza raštrkanih obiteljskih imanja. Na taj je način začel niz zaseoka koji postaju osnovni tip naselja na cijelom obrovačkom području, kao i na području šireg dalmatinskog zaleđa. Zaseoci su najčešće osnivani na području matičnog naselja, a proces njihovog nastanka može se pratiti do početka 20. stoljeća. Uobičajeni način njihovog nastanka bio je takav da se jedna obitelj trajno nastanila na nekom predjelu gdje su već od ranije imali zemljišni posjed ili pastirske stanove. Prve su kuće najčešće bile izgrađene uz sjeverni rub dolca ili druge obradive površine, na samom kontaktu plodnog područja i krške zone. Povećavanjem naselja kuće se šire uz rub

poljoprivrednih površina, a s vremenom se izmiču na kršku površinu. Veličina obradivog zemljišta i mogućnost krčenja novih poljoprivrednih površina najviše je određivala do koje će se veličine zaseoci razviti, tako da većina nije brojala više od deset obiteljskih kuća. Stanovnici su najčešće bili zajedničkog podrijetla, a zbog istog prezimena mnogi su zaseoci s vremenom dobili patronimičke nazive.

Ekstenzivni uzgoj sitne stoke ostala je glavna gospodarska aktivnost većine obrovačkih stanovnika sve do 20. stoljeća, a to se značajno odrazilo na izgled i karakter obrovačkog krajolika. Osim što je izravno utjecalo na formiranje i izgled većine obrovačkih naselja, ekstenzivno stočarstvo, posebno uzgoj koza, negativno je utjecalo na obrovački krajolik jer je ubrzano dovelo do degradacije izvornog vegetacijskog pokrova što je s vremenom cijelom kraju dalo izgled ogoljenog i osiromašenog područja. Deforestaciju je pratio proces masovnog ograđivanja i prisvajanja nekadašnjeg zajedničkog zemljišta, tako da su suhozidne ograde, koje su zaslužne za očuvanje manjih šumskih površina, postale dominantne strukture u krajoliku. Stočarska je ekonomija utjecala na gradnju niza drugih objekata koje susrećemo diljem obrovačkog krajolika, poput pastirskih stanova, sjenica (*sinice*), pastirskih zaklona i slično. Za stočarstvo su bili osobito važni hidrološki objekti, zbog čega su u obrovačkom krajoliku bili uređeni brojni bunari, lokve i kamenica, a tijekom 20. stoljeća izgrađeno je više velikih modernih hidroloških objekata kojima su vlasti nastojale ublažiti tradicionalnu nestašicu vode koja je obrovački kraj često pogađala u ljetnom periodu. Unatoč svim teškoćama ekstenzivni uzgoj stoke se zadržao sve do druge polovice 20. stoljeća. Do tada su se redovito odvijala i sezonska stočarska kretanja, koja su uključivala ljetni izgon na planinske pašnjake na Velebitu, a zimi u primorske dijelove ili na područje Ravnih kotara.

Sakralne građevine, zajedno s pripadajućim grobljima, smatraju se najznačajnijim objektima na obrovačkom području, a važnost im se značajno povećala nakon Domovinskog rata tijekom kojega je većina njih bila porušena ili devastirana. Na cijelom obrovačkom području postoji dvadeset značajnih sakralnih građevina (samostani, crkve i kapele), od kojih trinaest pripada Katoličkoj crkvi, a sedam Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Samo manji broj objekata spada u crkve dugog trajanja, poput najstarije crkve sv. Jurja (Rovanjska) iz 9./10. stoljeća, a iz razdoblja kasnog srednjeg vijeka potječu crkve sv. Kuzme i Damjana (Kruševo), sv. Ivana Krstitelja (Medvida) i sv. Jovana Krstitelja (Bilišane). Za razdoblje srednjeg vijeka vezuju se franjevački samostan u Karinu (Donji Karin) i manastir Krupa (Krupa), koji se smatraju najvažnijim vjerskim središtima obrovačkih katolika i pravoslavaca. Još su četiri

objekata izgrađena na srednjovjekovnim lokalitetima. To su stara crkva sv. Jurja (Kruševo), sv. Georgija (Kaštel Žegarski), sv. Josipa (Obrovac) i sv. Jeronima (Jasenice). Ipak, ni za jedan od navedenih sakralnih objekata se ne može potvrditi da je kontinuirano korišten kao kršćanska sakralna građevina od vremena izgradnje do današnjeg dana, ponajviše zbog osmanskih osvajanja i velike promjene stanovništva koje se događalo tijekom 16. i 17. stoljeća. Tijekom 19. stoljeća izgrađeno je više novih župnih ili parohijskih crkava, koje su izgrađene jer su dotadašnje crkve postale pretijesne za višestruko naraslo stanovništvo (Kruševo, Medviđa, Bilišane, Žegar, Obrovac), a neka su naselja prvi put dobila svoje crkve (Zelengrad). U 19. stoljeću izgrađene su dvije kapele Gospa od Zečeva (Kruševo) i Sv. Franjo Asiški (Jasenice). Posljednjih nekoliko desetljeća, ukoliko se ne računa obnova porušenih crkava, izgrađene su samo dvije nove crkvene građevine, obje na području Gornjeg Karina. To su pravoslavna crkva Svete Nedjelje, koja je u potpunosti uništena miniranjem 1996. godine i katolička crkva sv. Male Terezije, koja je izgrađena kao župna crkva za novodoseljeno stanovništvo. U sudbini ovih crkava odražavaju se sve političke i etničke promjene koje su u novije vrijeme zahvatile obrovačko područje.

Među manje značajne sakralne građevine spadaju zavjetne kapelice kojih na obrovačkom području ima dvanaest. Od toga su tri vezane za Srpsku pravoslavnu crkvu, a sve ostale za Katoličku crkvu. Većina ih je izgrađena u recentnom razdoblju, odnosno nakon završetka Domovinskog rata. Sve su smještene na vidljivim mjestima, najčešće uz glavne kopnene ili pomorske putove, poput kapelice sv. Nikole, jedne od najstarijih na obrovačkom području, koja je izgrađena uz plovni put na rijeci Zrmanji.

Gotovo sva obrovačka groblja smještena su uz ili na mjestima nekadašnjih sakralnih objekata (crkve i samostani), a većina ih ima višestoljetni kontinuitet, često iz razdoblja srednjeg vijeka. Najčešće su podijeljena prema vjerskom principu, izuzev gradskog groblja u Obrovcu, na kojemu se sahranjuju pripadnici svih vjerskih zajednica. U prošlosti je crkva sv. Ivana Krstitelja (Medviđa) i pripadajuće groblje bilo istovremeno korišteno od strane pripadnika obiju vjerskih zajednica. Tri najnovija groblja (Muškovci, Jasenice i Gornji Karin) planski su izgrađena na nenaseljenim krškim područjima. Osim službenih groblja, zabilježen je niz drugih starijih mjesta na kojima su vršeni pokopi, na što ukazuju toponimi (*Smiljanića grob*, *Manuelov grob*, *Grebina* i drugi) ili narodne predaje. Iz 20. stoljeća poznato je više slučajeva pokopa izvan groblja što je bila posljedica specifičnih okolnosti, poput epidemija bolesti i ratnih sukoba.

Uz pogrebne običaje vezan je običaj mirila ili počivala, koji uključuje polaganje pokojnika na određenom mjestu koje se nalazi uz put koji vodi od naselja prema groblju. Na obrovačkom području zabilježeno je više desetaka lokaliteta na kojima se nalaze materijalni ostaci mirila. U velikoj se većini slučajeva radi o rustično izrađenim mirilima od neobrađenog kamenja prikupljenog na samom lokalitetu. Običaj mirila se još uvijek aktivno održava na lokalitetima Bilo (Bogatnik), Špijunuša (Muškovci) i Biljezi (Golubić), dok je u svim drugim naseljima napušten prije više desetljeća. Mirila su kao liminalna mjesta povezana sa smrću i dušama pokojnika imala veliko značenje za sve starije generacije, ali nakon prestanka održavanja običaja potpuno su zapuštena, a mnoga su oštećena ili uništena izgradnjom modernih prometnica i druge infrastrukture.

Rudarska je industrija obilježila noviju povijest obrovačkog područja i trajno degradirala krajolik više obrovačkih naselja. Začetak eksploatacije boksitne rude zabilježen je 1906. godine, kad se otvorio probni rudokop na lokalitetu Crljena zemlja u Kruševu. Znatnija se eksploatacija odvijala tijekom 1920-ih godina, kada su otvoreni novi rudokopi na području Kruševa i Jasenica. Strane kompanije koje su bile vlasnici rudokopa dolazile su u sukob s mjesnim stanovništvom kojemu oduzimaju zemljišta koja su do tada bila korištena kao zajednički pašnjaci. Ova je industrija već u to vrijeme počela znatno utjecati na promjene u obrovačkom krajoliku, prije svega otvaranjem velikih rudokopa, gradnjom skladišta, putova i ukrcajnih mostova uz morsku obalu. Sve su rudarske aktivnosti iznenada obustavljene 1929. godine i ponovno su pokrenute tek nakon nekoliko desetljeća. Procvat rudarstva na obrovačkom području započinje osnivanjem kompanije *Jadral (Jadranski Aluminijski)* 1962. godine, koja je kasnije preimenovana u *Dalmatinski rudnici boksita*. Tijekom idućeg desetljeća prešlo se na teži i skuplji jamski iskop na lokalitetima Krš III-IV (Kruševo) i Čukovac-Grižinica (Jasenice), na kojima je iskapanje bilo potpuno mehanizirano. Iskopana se ruda dovozila do ukrcajnog mosta u Maslenici gdje se ukrcavala u brodove kojima je otpremana na područje SSSR-a (Ukrajina). Obrovačka je rudarska industrija u kratko vrijeme postala značajan gospodarski subjekt na području cijele sjeverne Dalmacije. Preporodila je siromašni obrovački kraj, osigurala zaposlenost stotinama domaćih radnika i omogućila izgradnju suvremene infrastrukture, poput srednjoškolskog centra u kojemu su se učenici školovali za rudarska zanimanja. Ozbiljan udarac cijeloj industriji zadala je neuspješna epizoda s otvaranjem tvornice glinice, koja se vrlo brzo pokazala kao veliki gospodarski promašaj, zbog kojega je Obrovac postao sinonim za promašenu investiciju na razini cijele tadašnje države. Početak Domovinskog

rata je zaustavio daljnju eksploataciju boksitne rude i označio kraj rudarske djelatnosti na cijelom obrovačkom području.

Kao posljedica dugogodišnje eksploatacije rude ostalo je više od dvadeset različitih rudokopa na području Kruševa, Jasenica, Maslenice, Rovanjske, Bilišana i Bogatnika, od kojih su mnogi bili otvoreni kopovi ogromnih dimenzija, a najviše su degradirali krajolik središnjeg dijela Jasenica i sjevernog dijela Kruševa. U godinama nakon napuštanja proizvodnje većina rudokopa je pretvorena u ilegalne deponije otpada, a kao najveća ekološka prijetnja ostali su veliki nesanirani bazeni lužine na području Zatona Obrovačkog. Posljednjih godina provedeno je nekoliko značajnijih zahvata, poput sanacije tvornice glinice na čijem je mjestu izgrađena solarna elektrana i rudokopa Kljakovača u Bilišanima, gdje je izgrađen suvremeni deponij otpada. Osim ekološkog aspekta, rudarsko nasljeđe ima negativne konotacije jer se povezuje s komunističkim razdobljem i bivšom državom što se u današnjem obrovačkom društvu smatra izrazito negativnim i nepoželjnim.

Brojne tragove u obrovačkom krajoliku su ostavili vojni sukobi koji su se na njemu događali tijekom 20. stoljeća. Za razdoblje Drugog svjetskog rata karakteristično je nekoliko utvrđenih položaja na kojima su talijanske vojne jedinice izgradile različitu vojnu infrastrukturu u razdoblju od 1941. do 1943. godine. Najznačajniji lokaliteti su Veliko Greblje u Bilišanima i područje oko grada Obrovca, koji je bio utvrđen nizom različitih vojnih objekata. Svi su vojni objekti nakon rata prepušteni propadanju, a mnogi su uništeni prilikom različitih infrastrukturnih radova ili su namjerno uklonjeni, kao što je to bio nedavni slučaj s betonskim bunkerima na Fortici u Obrovcu.

Uz isto ratno razdoblje vezane su jame stratišta koje su bile mjesta masovnih ubojstva zarobljenih neprijateljskih vojnika, civila i političkih protivnika, koji su ubijeni i bačeni u duboke jame. U većini se slučajeva radi o zarobljenim njemačkim vojnicima koje su pripadnici Narodnooslobodilačke vojske pogubili nakon završetka ratnih djelovanja. Ovakve jame stratišta poznate su diljem dinarskog područja. One redovito privlače veliku pažnju javnosti jer su dugo godina bile nepoželjna i zabranjena tema, o kojoj su nerado govorili i mještani okolnih naselja iako su im te jame bile dobro poznate. Na obrovačkom području su najpoznatiji takvi lokaliteti Golubnjača kod Brajnovića (Kruševo), Jama kod zaseoka Pećica (Muškovci) i Čabrinka (Zaton Obrovački). Još uvijek nijedan od ovih lokalitet nije u potpunosti istražen, a neki su još uvijek predmet istražnih radnji državnog odvjetništva.

Za razdoblje Drugog svjetskog rata vezani su brojni javni spomenici koje su desetljećima poslije postavljani u javnom prostoru u znak sjećanja na sudionike narodnooslobodilačke borbe ili žrtve fašističkog terora. Svi su ti spomenici bili postavljeni na javnim i frekventnim mjestima, nosili su snažnu političku i ideološku poruku, zbog čega su promjenom političkog sustava 1990-ih godina postali nepoželjno naslijeđe. Ti se spomenici mogu svrstati u različite kategorije, poput spomen-kosturnica, bista, spomen-ploča i slično. Kao najznačajniji se ističu biste prvoborcu Bošku Jokiću i narodnom heroju Tomi Breulju, koje su bile postavljene u Obrovcu tijekom 1980-ih godina, a uništene su pod nerazjašnjenim okolnostima tijekom 1990-ih godina. Značajni su spomenici spomen-kosturnice u Bilišanima, Muškovicima i Kaštel Žegarskom, koje je izgradila društveno-politička organizacija SUBNOR-a obrovačkog kraja. Izgrađene su u čast poginulih boraca NOB-a, a na natpisima su istaknute poruke slobode, bratstva-jedinstva i socijalizma. Bio je postavljen i niz spomen-ploča koje su se nalazile na javnim i privatnim objektima u gotovo svim obrovačkim naseljima.

Značajnije vojne intervencije u obrovačkom krajoliku su se događale od siječnja 1993. godine, nakon vojno-redarstvene operacije Maslenica kojom su pod kontrolu hrvatske vojske vraćena današnja naselja Maslenica, Rovanjaska i Jasenice. Nova je linija razgraničenja uspostavljena od kanjona rijeke Zrmanje do vrhova Velebita. Uz nju je izgrađen niz vojnih objekata koji su još uvijek dobro vidljivi u krajoliku, poput strojno probijenih makadamskih puteva, različitih bunkera, grudobrana i zidanih objekta.

Domovinski rat je izravno utjecao na povećanu sakralizaciju obrovačkog prostora u poratnim godinama jer su u spomen na sudionike ili žrtve rata postavljena mnoga spomen obilježja, često izgrađena u obliku sakralnih objekata, poput spomen-kapelica i spomen-križeva. Svim hrvatskim braniteljima poginulim na obrovačkom području postavljene su spomen-ploče na mjestu ili u blizini mjesta njihovih pogibiji, a takvi su spomenici posebno brojni uz Majstorsku cestu na Velebitu i na području Kruševa.

U obrovačkom su krajoliku sačuvani materijalni ostaci raznih drugih aktivnosti iz novijeg razdoblja, od kojih su zanimljivi ostaci filmskih snimanja, među kojima se najpoznatiji ostaci scenografije njemačkih filmova o Winnetou na lokalitetima Pariževačka glavica, Tulove grede (Jasenice) i Grguša (Zaton Obrovački). Zanimljiv je slučaj filmskog objekta izgrađenog u obliku stare crkve na lokalitetu Kapljev (Zelengrad). Ovaj je objekt izgrađen za potrebe snimanja jugoslavenskog filma *Vreme čuda*, a sačuvan je zahvaljujući mjesnoj samoupravi koja je tražila da im se objekt ustupi za potrebe društvene djelatnosti.

Osim materijalnih ostataka koji su nastali čovjekovim djelovanjem, u krajoliku se nalaze različiti nematerijalni elementi poput narodnih predaja i toponima. Ljudi su socijalizirali krajolik u kojemu su živjeli na način da su ga imenovali i u njega smještali različite narodne predaje utemeljene na razini opažanja i imaginacije. Određene karakteristike krajolika kod ljudi su izazivale snažnije osjećaje što se odražavalo na nastanak narodnih predaja. Izgled obrovačkog krajolika je potaknuo nastanak brojnih narodnih predaja, a kao posebno zanimljiva područja ističu se planina Velebit i kanjon rijeke Zrmanje. Velebit je kao visoka planina koja dominira krajolikom bio predodređen da postane mjesto uz koje se vezuju boravišta božanstava, mitoloških bića i raznih nadnaravnih pojava. Na planini su svakodnevne pojave oblaci, vjetrovi i gromovi, prirodne pojave koje predstavljaju tradicionalne znakove božanske prisutnosti. Prema široko rasprostranjenom vjerovanju na najvišim vrhovima se ostvaruje kontakt ovozemaljskog s božanskim. Iako se kroz povijest odnos prema planinama radikalno mijenjao, za veliku većinu obrovačkog stanovništva Velebit je dugo imao isto značenje. On im je bio izvor egzistencije, ponajviše zbog sezonskih pašnjaka, ali i drugih prirodnih resursa. Oduvijek je smatran opasnim mjestom, bilo zbog različitih ovozemaljskih opasnosti, poput straha od divljih životinja (vuk, medvjed, zmije otrovnice) ili vremenskih neprilika (vjetar, hladnoća, grom). Uz sve to bio je tradicionalno sklonište hajduka i raznih odmetnika, a u starija vremena s Ličanima su se često vodili fizički sukobi oko prava ispaše. Planina je bila opasno mjesto i zbog nadnaravnih bića koja u njoj borave, poput najbrojnijih velebitskih vila, Crne Kraljice, duša pokojnika i drugih. Najpoznatiji planinski lokaliteti uz koje se vezuju različite narodne predaje motivirane njihovim izgledom, položajem ili geološkim oblicima, bili su Sveto brdo, Tulove grede, Dušice i Kraljičina vrata. Zbog svega toga, boravak na planini je zahtijevao poseban oprez, a odlazak obrovačkih pastira s nje je bio vezan uz točno određeni datum (8. rujna).

Druga područja uz koja su vezane brojne narodne predaje bili su duboki kanjoni rijeka. To su područja koja su ljudi rijetko posjećivali, a obilje neobičnih geoloških pojava im je nadahnjivao maštu zbog čega je uz kanjone rijeka vezano najviše narodnih predaja. Kao najistaknutije takvo područje prepoznat je kanjon rijeke Zrmanje, posebno kanjon nizvodno od Obrovca. Neki od najpoznatijih lokaliteta povezanih s narodnim predajama su Kamen samac, Karlova vrata ili Vrata Kraljevića Marka, Divojka, Skočaj i drugi.

Toponimi su jezični oblici kojima se označavaju sve prirodne i geografske strukture u krajoliku. Čovjek ih je stvorio radi boljeg snalaženja u svom svakodnevnom životnom prostoru,

na taj način je humanizirao prostor i mjestima u njemu dao značenje i identitet. Toponimi su svakodnevnim korištenjem bili pohranjivani u memoriju stanovništva i na taj način prenošeni budućim generacijama. Tek u novije vrijeme počeli su se tretirati kao važan dio kulturnog nasljeđa svake zajednice, a zbog prestanka tradicionalnog načina života i raseljavanja stanovništva ozbiljno im je zaprijetio nestanak. To je posebno izraženo na demografski opustošenom obrovačkom području na kojemu toponomastička istraživanja gotovo da i nisu provedena.

Na specifičnost toponimije obrovačkog područja utjecale su njegove geografske karakteristike, način svakodnevnog života, način privređivanja i jezična pripadnost stanovništva, koje je bilo stvoritelj većine toponima na svojem području. Obrovačko područje karakterizira novoštokavski ikavski dijalekt (Hrvati) i novoštokavski ijekavski dijalekt (Srbi). Zbog toga je većina toponima slavenskog podrijetla (hrvatski i srpski jezik), a najveći broj ih je nastao posljednjih nekoliko stoljeća, dok su stariji toponimi isključivo oni vezani za veće referente poput planina, rijeka i većih naselja, od kojih je većina imenovana još u srednjem vijeku. Manji broj toponima je turskog i romanskog, a svega nekoliko njih je predromanskog podrijetla. Zbog geografskih osobitosti obrovačkog područja česti su oronimi, geonimi i hidronimi, a ovi posljednji su osobito brojni zbog važnosti vode na krškim područjima. Brojni su i toponimi koji su nastali kao odraz religioznog, duhovnog i društvenog života, kao što su *Gradina, Gromila, Crkvina, Kulina, Stražbenica, Zidine* i drugi.

Za potrebe pisanja rada provedeno je manje toponomastičko istraživanje na području zaseoka Donji Vrkići u Kruševu, koje je pokazalo da se zaseoci mogu smatrati najmanjim jezičnim zajednicama na obrovačkom području i da su njihovi stanovnici jedini poznavaoци svih toponima na svojem području. Velika većina toponima spada u skupinu mikrotoponima ili zemljišnih imena koja su poznata samo mjesnom stanovništvu. Većina ih je na početku imala značenje općih imenica ili apelativa, kao što su dolac, dolina, ograda, lokva, crkvica, sinice i dr., ali nakon određenog vremena dobili su toponimsko značenje. U većini je slučajeva poznato stvarno značenje i motivi nastanka toponima jer se radi o nazivima mlađeg postanja koji su bliski jeziku i govoru mjesnog stanovništva koje je bilo nosilac procesa toponimizacije ovog područja. Na osnovi provedenoga istraživanja može se zaključiti da broj toponima na nekom području najviše ovisi o njegovom geološkom izgledu i antropogenom djelovanju koje se u krajoliku odvijalo u prošlosti. Pretpostavlja se da je vrhunac toponimizacije obrovačkog krajolika bio do sredine 20. stoljeća nakon čega broj toponima opada, a ukoliko se u dogledno

vrijeme ne provedu toponomastička istraživanja mnogi će zauvijek biti izgubljeni. Pretpostavlja se da je na obrovačkom području još uvijek sačuvano više od 10000 toponima.

Na kraju se može zaključiti da je obrovački krajolik najviše izmijenio svoj karakter tijekom 20. stoljeća. Najprije je počeo nestajati njegov prepoznatljivi identitet siromašnog stočarskog kraja, u kojemu su se najduže zadržali tradicionalni način života i izvorna dinarska tradicijska kultura. Usporedno s tim je tekla ubrzana preobrazba iz nerazvijenog pasivnog kraja u industrijsko područje koje se temeljilo na bogatim podzemnim ležištima boksitne rude. Kulturološke su promjene također bile radikalne jer se sve ono što je bilo tradicionalno počelo smatrati zaostalim i nepoželjnim. Zbog toga je u kratkom vremenu na obrovačkom području nestala gotovo sva tradicijska kultura. Domovinski rat je donio kraj industrijske djelatnosti, gospodarski slom i demografsko pustošenje od čega se obrovački kraj još vijek nije uspio oporaviti. Sam grad Obrovac, koji je u međuvremenu dobio epitet *grad duhova*, nastavio je sve više gubiti svoj nekadašnji značaj.

U današnje vrijeme obrovački kraj pokušava pronaći novi put u turističkoj djelatnosti, koja bi se trebala temeljiti na prirodnim bogatstvima kojim obrovačko područje obiluje, poput mora, rijeka i planine. Oslonac toj djelatnosti daje predratna infrastruktura, odnosno tisuće kuća za odmor u obalnim turističko-vikendaškim naseljima koja su počela nastajati od kraja 1960-ih godina. U današnje vrijeme najveći dio obrovačkog stanovništva je naseljen u naseljima uz obalu, poput Gornjeg Karina, Kruševa, Maslenice i Rovanjske. Povijesni zaseoci su većinom raseljeni, zemlja se ne obrađuje, a tradicionalnim ekstenzivnim stočarstvom bave se tek rijetka staračka domaćinstva. Većina ljudi koji su rođeni na obrovačkom području u njemu više ne živi, rodni kraj posjećuju povremeno, a duže se zadržavaju samo tijekom ljetnih godišnjih odmora. Za njih je to krajolik uspomena i sjećanja na svoj nekadašnji način života i života njihovih predaka. Većina ostalih posjetitelja na obrovačkom području boravi u vikend-naseljima uz morsku obalu ili samo povremeno posjećuju poznate prirodne destinacije. Takvi posjetitelji potpuno drugačiji doživljaj obrovačkog krajolika u odnosu na njegov donedavni karakter.

7. POPIS LITERATURE

- ABRAMIĆ, M. – COLNAGO, A., 1909. – Untersuchungen in Norddalmatien – I. Strassenforschung, II. Kleine Untersuchungen in Krupa und Medvidje, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, XII, Wien, 13-112.
- ABRAMIĆ, M. – COLNAGO, A., 2011. – Istraživanja u sjevernoj Dalmaciji, *Asseria*, 9, Zadar, 221-244.
- ALAČEVIĆ, J., 1879. – Rovine antiche nel Distretto politico di Benkovac, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, 2, Split, 10-12, 28-29, 39-42.
- ALAČEVIĆ, J., 1880. – Rovine antiche nel Distretto politico di Benkovac (Aggiunte), *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, 3, Split, 72-74, 88-90.
- ALAUPOVIĆ GJELDUM, D., 2007. – *Antropologija prostora (na primjeru sela Bitelić – Sinj)*, Zagreb.
- ALDRED O. – FAIRCLOUGH, G., 2003. – *Historic Landscape Characterization: Taking Stock of the Method*, London, URL: <https://archaeologydataservice.ac.uk/archiveDS/archiveDownload?t=arch-1583-1/dissemination/pdf/HLCTakingStock.pdf> (Pristupljeno 20-02-2020).
- ANČIĆ, M., 2005. – Registar Artikucija iz Rivignana (Registrum Articutti de Rivignano), *Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, 11 (1), Zagreb, 75-315.
- ANDROVIĆ, I., 1909. – *Po Ravnim kotarima i kršnoj Bukovici*, Zadar.
- ANTOLJAK, S., 1991. – Bukovica u srednjem vijeku, *Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 30 (17), Zadar, 143-158.
- ANZULOVIĆ, I. 1993. – Lov na tune u Novigradskom moru, *Zadarska smotra*, 42 (6), Zadar, 163-194.
- BAČIĆ, S., 1995. – *Franjevci u Zadarskoj nadbiskupiji i Ninskoj biskupiji*, Šibenik.
- BAČIĆ, S., 2000. – *Franjevački samostan u Karinu*, (2. dopunjeno izdanje), Šibenik.
- BAČKO, A., 2005. – *Žegar – Poreklo stanovništva*, Beograd.
- BAČKO, A. – KUBAT, V., 2010. – *Krupa i Golubić u Dalmaciji*, Beograd.
- BAJIĆ-ŽARKO, N., 2006. – *Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju: katastar Dalmacije 1823.-1975.: inventar*, Split.

- BALABANIĆ J. – TVRTKOVIĆ, N. – VUKOVIĆ, M. – ČALETA, D. – KLETEČKI, E. – ŠTAMOL, V. – JALŽIĆ, B. – JALŽIĆ, V., 2007. – *Prvo znanstveno putovanje Spiridiona Brusine: tragom mladog prirodoslovca obrovačkim krajem*, Obrovac – Zagreb.
- BARBER, M., 2011. – *A History of Aerial Photography and Archaeology: Mata Hari's glass eye and other stories*, Swindon.
- BARIČEVIĆ, T., 2002. – Po Velebitu od Svetog brda od Podpraga ili od spomena božjih zapovjedi do spominjanja hrvatskih branitelja, *Senjski zbornik*, 29, Senj, 369-382.
- BATOVIĆ, Š., 1977. – Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens, *Godišnjak Centar za balkanološka ispitivanja*, XV, (13), Sarajevo, 201–226.
- BATOVIĆ, Š., 1980. – Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju, *Godišnjak – Centar za balkanološka ispitivanja*, XVIII (16), Sarajevo, 21-62.
- BELAJ, V., 2004. – Tradicijsko planinsko stočarstvo na Velebitu i bunjevačka etnogeneza, *Studia ethnologica Croatica*, 16 (1), Zagreb, 5-31.
- BENDER, B., 1993. – Introduction, u: B. Bender (ur.), *Landscape, Politics and Perspectives*, Berg – Providence, 1–17.
- BIANCHI, C. F., 2011. – *Kršćanski Zadar*, II., Zadar.
- BILIĆ, D., 2013. – *Inženjeri u službi Mletačke Republike. Inženjeri i civilna arhitektura u 18. stoljeću u mletačkoj Dalmaciji i Albaniji*, Split.
- BILIĆ, M. – VULIĆ, Š. – IVIŠIĆ, A., 2010. – Pariževačka glavica, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6, Zagreb, 519-521.
- BLAŽEVIĆ, Z., 2003. – *Miserrima Facies Croatiae: percepcija prirodne okoline tromeđe u djelu Plorantis Croatiae Saecula duo* Pavla Rittera Vitezovića, u: D. Roksandić *et al.* (ur.), *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija, Zbornik radova s 3. međunarodne Projektne konferencije održane od 3. do 7. svibnja 2000. godine*, Split – Zagreb, 201-211.
- BOTICA, I., 2011. – *Krbavski knezovi u srednjem vijeku*, doktorska disertacija, Zagreb.
- BOŽIĆ, V., 1968. – Mamet na južnom Velebitu, *Speleolog*, 16/17 (1), Zagreb, 7-10.
- BOŽIĆ, V., 1995. – Pjesnik Petar Zoranić prvi u Hrvatskoj pisao o špiljama i jamama, *Speleolog*, 42/43 (1), Zagreb, 31-34.
- BOŽIĆ, V., 2014. – Speleološki objekti uz Zrmanju u funkciji čovjeka kroz povijest, u: D. Magaš – N. Lončar (ur.), *Zrmanja uokvirena kršem*, Zadar, 39 – 40.
- BRACEWELL, C. W., 1992. – Senjski uskoci u Ravnim kotarima i Bukovici u kasnom šesnaestom stoljeću, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, 34, Zadar, 123–134.

- BRALA MUDROVČIĆ, J., 2014. – Toponimi Gacke doline, *Folia onomastica Croatica*, 23, Zagreb, 1-20.
- BRAUDEL, F., 1997. – *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, I, Zagreb.
- BRKIĆ, I., 2021. – *Baština u kamenu*, Obrovac.
- BROZOVIĆ RONČEVIĆ, D., 1997. – Hidronimi s motivom vrelišta na povijesnom hrvatskom jezičnom prostoru, *Folia onomastica Croatica*, 6, Zagreb, 1-40.
- BROZOVIĆ RONČEVIĆ, D., 1999. – Nazivi blatišta i njihovi toponimijski odrazi u hrvatskome jeziku, *Folia onomastica Croatica*, 8, Zagreb, 1-44.
- BUTTNER, W., 1933. – Burgwälle in Norddalmatien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 21 [1931], Frankfurt am Main, 183–198.
- BUTORAC, D., 1992 – Osvrt na zemljišni katastar u Dalmaciji, u: S. Piplović (ur.), *Blago Hrvatske iz Arhiva mapa za Istru i Dalmaciju, katalog izložbe održane u okviru manifestacije Knjiga mediterana*, Split, 19-28.
- BUTORAC, N. – JOKIĆ, D., 2015. – Tulove grede, *Hrvatski planinar*, 4, Zagreb, 179-183. URL: <https://www.hps.hr/hp-arhiva/201504.pdf> (Pristupljeno 13-9-2021).
- BUZOV, S., 1991. – Vlasi Istrije na području sjeverne Dalmacije u popisanim defterima 16. stoljeća, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40, Sarajevo, 243-257.
- BUZOV, S., 2003 – Vlaška sela, pašnjaci i čifluci: krajolik osmanlijskog prigraničja u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću, u: D. Roksandić *et al.* (ur.), *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija, Zbornik radova s 3. međunarodne Projektne konferencije održane od 3. do 7. svibnja 2000. godine*, Split – Zagreb, 227-242.
- CESARIK, N., 2020. – Između otoka i planine: bilješka o orijentaciji rimskog Jadera, *Diadora*, 33-34, Zadar, 123-138.
- CHAPMAN, J. – SHIEL, R. – BATOVIĆ, Š., 1987. – Settlement Patterns and Land Use in Neothermal Dalmatia, Yugoslavia: 1983-1984 Seasons, *Journal of Field Archaeology*, 14 (2), 123–146.
- CLARK, J. – DARLINGTON, J. – FAIRCLOUGH, G., 2004. – *Using Historic Landscape Characterization. English Heritage's review of HLC Applications 2002-03*, London.
- CODEX DIPLOMATICUS, 1905. – *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sabrao i uredio T. Smičiklas, III, Zagreb.
- CODEX DIPLOMATICUS, 1908. – *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, VI, sabrao i uredio T. Smičiklas, Zagreb.

- CODEX DIPLOMATICUS, 1913. – *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XI, sabrao i uredio T. Smičiklas, Zagreb.
- CODEX DIPLOMATICUS, 1990. – *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Listine godina 1395-1399*, XVIII, sabrao T. Smičiklas, uredio D. Rendić Miočević, dopunili i pripremili M. Šamšalović *et al.*, Zagreb.
- COLNAGO, A., 1915. – Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, XVIII, Wien, 175-188.
- COLNAGO A. 1928. – Sredovječne kule i gradine oko Novigrada i Karina, *Starohrvatska prosvjeta*, II (1-2), Zagreb – Knin, 127-135.
- COLNAGO, A., Sredovječne kule i gradine oko Novigrada, Karina i uz rijeku Zrmanju (Nastavak) (*rukopis*).
- COLNAGO, A. – KEIL, J., 1905. – Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, VIII, Wien, 31-60
- COLNAGO, A. – KEIL, J., 2008. – Arheološka istraživanja u sjevernoj Dalmaciji, *Asseria*, 6, Zadar, 125-146.
- CONNOLLY, J., 2008. – Geographical Information Systems and Landscape Archaeology, u: B. David – J. Thomas (ur.), *Handbook of Landscape Archaeology. World Archaeological Congress (WAC) Research Handbook Series*, Walnut Creek, 583-595.
- CROW, J. – TURNER, S. – VIONIS, A., 2011. – Characterizing the Historic Landscape of Naxos, *Journal of Mediterranean Archaeology*, 24 (1), Nicosia, 111-137.
- CVIJIĆ, J., 1987. – *Balkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje*, Sabrana dela, knjiga 2, Beograd.
- ĆURKOVIĆ, M., 2015. – Medviđa – crkva sv. Ivana, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 11, Zagreb, 487-488.
- ČAČE, S., 1988. – Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 27, Zadar, 65-92.
- ČAČE, S., 2006. – South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization, u: S. Čače – A. Kurilić – F. Tassaux (ur.), *Les routes de l'Adriatique antique: géographie et économie = Putovi antičkog Jadrana: geografija i gospodarstvo*, Bordeaux – Zadar, 65–79.

- ČAČE, S., 2007. – Aserija i njezino zaleđe: Bukovica, Zrmanja, južni Velebit, *Asseria*, 5, Zadar, 39-82.
- ČELHAR, M., 2014. – *Naselja južne Liburnije u željezno doba*, doktorska disertacija, Zadar.
- ČERNICKI, L. – FORENBACHER, S., 2016. – *Starim cestama preko Velebita*, Zagreb.
- ČILAŠ ŠIMPRAGA, A., 2013. – Toponimija miljevačkih sela Kaočina i Ključa, *Folia onomastica Croatica*, 22, Zagreb, 1-35.
- ČOLOVIĆ, B., 2011. – *Sakralna baština dalmatinskih Srba*, Zagreb.
- ČONDIĆ, N., 2012. – Vjetroelektrana Obrovac, tumuli, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 8, Zagreb, 560-562.
- ČONDIĆ, N. – JURJEVIĆ, M., 2014. – *Cvijina gradina – tragom zaboravljene prošlosti*, katalog izložbe, Zadar.
- ČOVIĆ, B., 1965. – Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja – Nova serija*, 20, Sarajevo, 27-145.
- DALMATINSKI RUDNICI, 1987. – *Dalmatinski rudnici boksita. Dvadesetpet godina postojanja i rada (fotomonografija)*, Obrovac.
- DRŽAVNI ARHIV, 2017. – Državni arhiv u Zadru, *Naši "škoji" na katastarskim kartama Državnog arhiva u Zadru: katalog izložbe*, Zadar.
- DESNICA, B., 1950. – *Istorija kotarskih uskoka*, I, Beograd.
- DESNICA, B., 1951. – *Istorija kotarskih uskoka*, II, Beograd.
- DESNICA, B., 2008. – *Sabrana djela*, (priredio Milorad Savić), Zagreb.
- DODIG, R., 2011. – Etnička, konfesionalna i regionalna imena i nadimci u Hercegovini XV.-XIX. st, u: I. Lučić (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest*, knjiga 1, Zagreb, 1-33.
- DODIG, R., 2013. – Prapovijesni spomenici i grobovi na području Zvirića i Zvirovića, *e-Zbornik: Elektronički zbornik radova Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 3 (6), Mostar, 128-144. URL: https://ezbornik.gf.sum.ba/images/radovi/e_zbornik_06_10.pdf (Pristupljeno 15-5-2021).
- DRONJIĆ, M. – KATIĆ, M. – KALE, J., 2019. – Etnološke osobitosti promatranog područja, u: M. Katić (ur.), *Studija zaštite karaktera krajolika kanjona rijeke Krupe*, Zadar, 45-60. URL: <https://morepress.unizd.hr/books/press/catalog/book/58> (Pristupljeno 2-3-2020.).
- DUBOLNIĆ, M., 2006. – Prapovijesna nalazišta na području Starigrada Paklenice, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, Zadar, 1-55.

- DUBOLNIĆ GLAVAN, M., 2015. – Rekognosciranje trase plinovoda na prostoru južnoga Velebita i Bukovice (grad Obrovac) tijekom 2009. godine, *Diadora*, 29, Zadar, 23-52.
- DUBOLNIĆ GLAVAN, M. – GLAVAŠ, V., 2011. – Prilog poznavanju najstarijeg optjecaja novca na prostoru južnog Velebita, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 28, Zagreb, 95-122.
- DURAN, T. D., 2017. – *Toponimi turskog porekla u Srbiji*, doktorska disertacija, Beograd.
- EGIĆ, O., 1987. – *Narodnooslobodilački partizanski odred za sjevernu Dalmaciju*, Zadar.
- ETEROVIĆ, I. – BABIĆ, F., 2014. – Prilog istraživanju toponimije Lovranšćine: mikrotoponimija Tuliševice, *Zbornik Lovranšćine*, 3 (1), Lovran, 189-232.
- FAIRCLOUGH, G., 2002. – Archaeologists and the European Landscape Convention, u: G. Fairclough – S. Rippon (ur.), *Europe's Cultural Landscape: archaeologists and the management of change*, EAC Occasional Paper No. 2, Europae Archaeologiae Consilium and English Heritage, Brussels – London, 25-27.
- FERNÁNDEZ-GÖTZ, M. – KRAUSSE, D., 2016. – Early Centralisation Processes North of Alps: Fortifications as Symbols of Power and Community Identity, u: P. Fontaine – S. Helas, (ur.), *Le fortificazioni arcaiche del Latium vetus e dell'Etruria meridionale (IX-VI sec. a.C.) Stratigrafia, cronologia e urbanizzazione*, Bruxelles – Brussel – Roma, 267-286.
- FINKA, B., 1960. – Obalna toponomastika u sjevernoj zadarskoj regiji, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, VI-VII, Zagreb, 427-453.
- FORENBAHER, S. – VRANJICAN, P., 1985. – Vaganačka pećina, *Opvscvla archaeologica*, 10, Zagreb, 1-21.
- FRIGANOVIĆ, M., 1974. – Sjeverna Dalmacija, u: A. Cvitanović (ur.), *Geografija SR Hrvatske. Knjiga 6: Južno hrvatsko primorje*, Zagreb, 95-137.
- FRIGANOVIĆ, M. A. – VOJNOVIĆ, F., 1994. – Hrvati, Srbi i Talijani u gradovima sjeverne Dalmacije, *Društvena istraživanja*, 3, 1 (9), Zagreb, 121-131.
- FÜERST-BJELIŠ, B., 2018. – Deforestacija i reforestacija u hrvatskome dinarskom kršu: odnosi i implikacije, *Ekonomska i Ekohistorija*, 14 (1), Zagreb, 136-144.
- GENDA, I., 2011. – *Moja Medviđa*, Zagreb.
- GENDA, I., 2018. – *Bukovica u ono vrijeme*, Medviđa.
- GJURAŠIĆ, M., 2014. – Zemljišna izmjera i ustroj Stablnoga katastra Franje I. u Dalmaciji prema Carevu patentu iz 1817. godine i Katastarskome i mjerničkome napatku iz 1820. godine, *Povijesni prilozi*, 46, Zagreb, 287-358.

- GLAVAŠ, I. – MILETIĆ, Ž., 2013. – Rimske ceste od Burnuma do Hadre, *Diadora*, 26-27, Zadar, 537–560.
- GLAVIČIĆ, A., 1984. – Arheološki nalazi iz Senja i okolice (IV.), *Senjski zbornik*, 10-11, Senj, 7-28.
- GLAVIČIĆ, M., 1993. – Željeznodobna i antička naselja podno Velebita, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 31(18), Zadar, 97–119.
- GOSS, P., 2009. – The Three-Header from Vaćani, *Starohrvatska prosvjeta*, III (36), Split, 35-53.
- GRACIN, J., 2005. – Dotaknuti kamen Samac (Zrmanja), *Helop*, 2, Šibenik, 34-38.
- GRAOVAC, V. – GLAMUZINA, M., 2002. – Contemporary Dynamics and Population Structures of former Obrovac District, *Geoadria*, 7 (1), Zadar, 83-96.
- GRGIĆ, I., 1956. – Opis Kliškog sandžaka s ove strane Velebita i Dinare iz godine 1572., *Zadarska revija*, 4, Zadar, 253-261.
- GULIN ZRNIĆ, V., 2003. – Čovjek i priroda poliptih 18. stoljeća, u: D. Roksandić *et al.* (ur.), *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija*, Zbornik radova s 3. međunarodne Projektne konferencije održane od 3. do 7. svibnja 2000. godine, Split – Zagreb, 179-199.
- GUNJAČA, S., 1949. – Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu, *Starohrvatska prosvjeta*, III (1), Zagreb, 279-294.
- GUNJAČA, S., 1955. – Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1952., *Starohrvatska prosvjeta*, III (4), Zagreb, 230 – 231.
- GWIRTZMAN K., 2019. – *Primoštenska gumna u prošlosti i sadašnjosti*, Sveti Križ Začretje.
- HAFIZOVIĆ, F., 2008. – Prilog historiji Gazi Husrev-begovog vakufa – nahija Kožulova u livi Krka, *Znakovi vremena*, 11 (39/40), Sarajevo, 180-199.
- HIRTZ, M., 1926a. – Simonovićeve Stapina i njegova okolica, *Hrvatski planinar*, XXII (4), Zagreb, 49-52.
- HIRTZ, M., 1926b. – Od Gračaca do Prosenjaka, *Hrvatski planinar*, XXII (5), Zagreb, 65-71.
- HIRTZ, M., 1926c. – Od Prosenjaka do Obrovca, *Hrvatski planinar*, XXII (9), Zagreb, 141-146.
- HOLJEVAC, Ž., 2003. – Problemi habsburško-mletačkog razgraničenja u Podgorju i Pozrmanju potkraj 17. i početkom 18. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 45, Zadar, 243-269.

- HORVAT, Z., 2013. – Turske kule i gradovi u Lici i Krbavi, *Senjski zbornik*, 40, Senj, 417-470.
- HOVORKA-ZDERAS, O., 1898. – O važnosti i značenju dalmatinskih gomila, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, 3, Zagreb, 127-130.
- HRABAK, B., 1986. – Turske provale i osvajanja na području današnje sjeverne Dalmacije do sredine XVI. stoljeća, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 19, Zagreb, 69-100.
- HRABAK, B., 1988. – Vlaška i uskočka kretanja u sjevernoj Dalmaciji u XVI. stoljeću, *Benkovački kraj kroz vjekove*, Zbornik 2, Benkovac, 107-258.
- HRABAK, B., 1996. – Ratna prošlost osmanlijskog Obrovca 1527-1683. godine, *JIČ*, 1-2, 53-94.
- ILKIĆ, M. – REBIĆ, M., 2014. – Noviji nalazi predcarskog novca iz Japodije i južne Liburnije, u: J. Dobronić (ur.), *INCC 2013: zbornik radova 7. međunarodnoga numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj*, Opatija, 94-104.
- ILKIĆ, M. – ČERINA, I. – ČERINA, S., 2014. – Novac iz Bukovice od 3. stoljeća prije Krista do 68. godine poslije Krista, u: J. Dobronić (ur.), *INCC 2013: zbornik radova 7. međunarodnoga numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj*, Opatija, 65-75.
- ILKIĆ, M. – ŠEŠELJ, L., 2017. – Noviji nalazi grčko-ilirskog novca s područja sjeverne Dalmacije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 110, Split, 281-302.
- INGOLD, T., 1993. – The temporality of the landscape, *World Archaeology*, 25 (2), 152-174.
- IZVJEŠTAJ UPRAVITELJSTVA*, 1898. – Izvještaj Upraviteljstva Hrvatskog starinarskog društva u Kninu o društvenom radu i napredku kroz zadnje polugodište, *Starohrvatska prosvjeta*, IV (1), Knin, 54-56.
- JELAVIĆ, A., 1965. – Pedološke prilike žegarskog polja (Njegova važnost za poljoprivrednu proizvodnju Bukovice), *Agronomski glasnik: Glasilo Hrvatskog agronomskog društva*, 15, (5-6), Split, 377-386.
- JELIĆ, L., 1898. – Lički sandžakat i postanje mletačke krajine, *Narodni koledar*, 36, Zadar, 78-115.
- JOKIĆ, B., 2014. – Intervju (*rukopis*), Sisak, URL: http://matica-obrovcana.hr/wp-content/uploads/2014/04/Branko_Jokic_intervju.pdf. (Pristupljeno 20-9-2021).
- JOSEPHUS (JOSIP FLAVIJE), *Antiquities of the Jews*, URL: <https://crcnh.org/downloads/history-reference/josephus/The-Antiquities-of-The-Jews.pdf> (Pristupljeno 30- 8-2021).

- JOVANČEVIĆ, Z., 2021. – Muzej filmske umjetnosti na otvorenom. O filmovima obrovačkog regiona, *Novosti*, 160, Zagreb, 43-46. URL: https://issuu.com/skdprosvjetabiblioteka/docs/_za_web_prosvjeta_160 (Pristupljeno 12-10-2021).
- JURAN, K. – BARZMAN, K-E. – FARIČIĆ, J., 2019. – Kartografija u službi Mletačke države: karta sjeverne i srednje Dalmacije nepoznatog autora s početka 16. stoljeća, *Geoadria*, 24 (2), Zadar, 93-139
- JURIĆ, M., 2017. – 200 godina katastra Franje I. Izložba u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, *Kartografija i geoinformacije*, 16 (27), Zagreb, 75-91.
- JURJEVIĆ, M., 2012. – Vjetroelektrana Obrovac, faza I. i faza II., *Hrvatski arheološki godišnjak*, 8, Zagreb, 557-560.
- JURJEVIĆ, M. – ILKIĆ, M., 2019. – Arheološke značajke prostora, u: M. Katić (ur.), *Studija zaštite karaktera krajolika kanjona rijeke Krupe*, Zadar, 16-25. URL: <https://morepress.unizd.hr/books/press/catalog/book/58> (Pristupljeno 2-3-2020).
- JURJEVIĆ, M. – VRKIĆ, Š., 2020. – *Zelengrad: Crtice iz povijesti*, katalog izložbe, Obrovac.
- JURJEVIĆ, M. – SERVENTI, Z., 2022. – Arheološka istraživanja lokaliteta sv. Vid u Gornjem Karinu, u: *Od Kornata do preko Velebita – Arheologija sjeverne Dalmacije i Like*, Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva, Zadar, 36.
- KAER, P., 1885. – Starine u Bristini-Pasičini okružn. poglavarstva Metkovskoga, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 7 (1), Zagreb, 107-113.
- KAPOVIĆ, M., 2006. – Toponimija sela Prapatnica u Vrgorskoj krajini, *Folia onomastica Croatica*, 15, Zagreb, 113-131.
- KASER, K., 2003. – Uništenje šuma na obalnom kraškom području hrvatske vojne krajine u prvoj polovici 18. stoljeća. Njegovi demografski, privredni i socijalni uzroci, u: D. Roksandić et al (ur.), *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija, Zbornik radova s 3. međunarodne Projektne konferencije održane od 3. do 7. svibnja 2000. godine*, Split – Zagreb, 377-398.
- KATIĆ, M., 2010. – Mirila: porijeklo i značenje, u: G. Pleterski – P. Šantek (ur.), *Mirila : kulturni fenomen*, Ljubljana, 15-36.
- KATIĆ, M., 2017. – *Smrt u dalmatinskom zaleđu. Mirila od rituala do teatra*, Zagreb.
- KATIĆ, M., 2021. – Kanjon rijeke Krupe. Isprepletana prirodna i kulturna baština, *Hrvatski planinar*, 113 (9), Zagreb, 387-391.

- KLAIĆ, V., 1917. – *Acta Keglevichiana annorum 1322.-1527.: najstarije isprave porodice Keglevića do boja na Muhačkom polju*, Zagreb.
- KLANAC, L., 1992. – *Demografske promjene obrovačkog kraja: 1857. – 1991.: Hrvati od etnocida do genocida*, Zagreb.
- KLARIĆ, M., 1935. – Obrovac sredovječnih isprava (od X do IV vijeka), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 16 (1), Zagreb, 19-56.
- KNEBL, F., 1978. – Da li da se vratimo kozama? *Šumarski list*, 102 (11-12), Zagreb, 435-438.
- KORENČIĆ, M., 1979. – *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857–1971*, Djela JAZU, knjiga 54, Zagreb.
- KOS, L., 1987. – Bukovica i Ravni Kotari (historijsko-geografsko, ekonomsko-prometno i političko-upravno značenje), *Benkovački kraj kroz vjekove*, Zbornik 1, Benkovac, 65-82.
- KOVAČEVIĆ, T. – LORDIĆ, Ž., 2012. – Legenda o Nevi, kraljici Bukovice, u: M. Prpić *et al.* (ur.), *Zbornik sažetaka – Skup speleologa Hrvatske*, Rakovica – Drežnik grad, 198-117. URL: <https://www.ddiskf.hr/hr/mediabox> (Pristupljeno 04-10-2021).
- KRAJAČ, I., 1934. – Mirila, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, XXIX (2), Zagreb, 161-168.
- KUKRIKA, I. – VIDOVIĆ, D., 2012. – Toponimija sela Kotezi u Popovu, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 38 (1), Zagreb, 123-144.
- KULENOVIĆ, I. – VRKIĆ, Š. – GLAVAŠ, V. – KULENOVIĆ, N., 2020. – Zračno snimanje 2020. godine, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 17, Zagreb (u tisku).
- KULENOVIĆ, I. – KULENOVIĆ OCELIĆ, N. – ČERINA, J. – BOGUNOVIĆ, J., 2018. – Cultural Heritage in Mine Suspected Areas: A GIS Data Base, u: S. Vakula (ur.), *The 15th International Symposium "Mine Action 2018."*, Zagreb, 100-107.
- KULENOVIĆ, I. – KULENOVIĆ, N. – VRKIĆ, Š., 2020. – Provedba projekta Proheritage tijekom 2018. i 2019. godine, *Archaeologia Adriatica*, 14 (1), Zadar, 159-179.
- KULENOVIĆ, I. – VRKIĆ, Š. – GLAVAŠ, V. – KLENOVIĆ, N., 2021. – Vidljivost kao element strukturiranja krajolika – primjer višeperiodnog arheološkog lokaliteta Bojnik na ušću rijeke Zrmanje, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 38 (2), Zagreb, 5-42.
- KULENOVIĆ OCELIĆ, N., 2016. – *Kulturna baština na prostoru općine Jasenice. Arheološki pregled terena na prostoru Općine Jasenice 2016. godine*, stručno izvješće (rukopis), Zadar.
- KULENOVIĆ OCELIĆ, N. – KULENOVIĆ, I. – VRKIĆ, Š., 2018. – Zračno snimanje 2018. godine, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 15, Zagreb (u tisku).

- KULENOVIĆ OCELIĆ, N. – KULENOVIĆ, I. – VRKIĆ, Š., 2019. – Prilog istraživanju procjene ratne štete na arheološkoj baštini, u: J. Čerina (ur.), *Biogradsko-benkovački kraj u Domovinskom ratu: zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa*, Zagreb, 138-145.
- KULENOVIĆ OCELIĆ, N., 2019. – Archaeological Record in Karst Landscape: The Travels of Materialities, u: I. Miloglav (ur.), *Proceedings from the 5th Scientific Conference Methodology and Archaeometry*, Zagreb, 81–89.
- KULENOVIĆ, N., 2019. – Terenski pregled krške zaravni na području Jasenica i Obrovca, *Archaeologia Adriatica*, 13, Zadar, 253-287.
- KULENOVIĆ, N. – KULENOVIĆ, I. – SIROVICA, F., 2021. – The War Damage on Archaeological Heritage after the War: Archaeological Heritage and Landmines, *Conservation and Management of Archaeological Sites*, 22 (1-2), 1-19.
- LAMBRICK, G. – HIND, J. – WAIN, I., 2013. – *Historic Landscape Characterisation in Ireland: Best practice guidance*, Dublin.
- LEGAC, I. – PILKO, H., 2017. – Revalorizacija sekundarnih prometnica u Velebitskom podgorju, *Senjski zbornik*, 44, Senj, 231-252.
- LEMIĆ, A., 2013. – *Sela i stanovi na Velebitu: svjedočanstva života od nastanka do nestanka*, Gospić.
- LONČAR, N., 2019. – Geološko-geomorfološki okvir istraživnog područja, u: M. Katić, (ur.), *Studija zaštite karaktera krajolika kanjona rijeke Krupe*, Zadar, 8-15. URL: <https://morepress.unizd.hr/books/press/catalog/book/58> (Pristupljeno 2-3-2020).
- LOZIĆ KNEZOVIĆ, K. – MARASOVIĆ ALUJEVIĆ, M., 2012. – Toponimija mjesta Mravince, *Folia onomastica Croatica*, 21, Zagreb, 121-146.
- LUČIĆ, J., 1987. – O vezama Ravnih kotara s prekovelebitskim područjem u srednjem vijeku, *Benkovački kraj kroz vjekove*, Zbornik 1, Benkovac, 101-111.
- LUČIĆ, I., 2019. – *Presvlačenje krša. Povijest poznavanja Dinarskog krša na primjeru Popova polja*, Zagreb – Sarajevo.
- LUKŠIĆ, M. E., 2004. – Pogranični prijepori između Mletačke Republike i knezova Krbavskih u drugoj polovini XV. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 46, Zadar, 195–226.
- MAGAŠ, D., 2013. – *Geografija Hrvatske*, Zadar.
- MALJKOVIĆ, B., 2011. – Brnjica-Ograde (AB 10), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Zagreb, 601-603.

- MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ, M. – GRGURINOVIĆ, I., 2011. – Etimologijsko istraživanje romanskih obalnih toponima Žirja, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, 4, Split, 17-27.
- MARIJAN, D., 2016. – *Domovinski rat*, Zagreb.
- MARINOVIĆ, M. – MITROVIĆ, M., 1998. – *Bukovicom i Ravnim kotarom*, Varaždin.
- MARKOVIĆ, M., 1980. – Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 48, Zagreb, 5-139.
- MARUN, L., 1998. – *Starinarski dnevници* (prepisala i za tisak priredila Maja Petrincec), Split.
- MATAS, M., 2009. – *Krš Hrvatske: geografski pregled i značenje*, Split.
- MATAIJA, I., 2019. – *Lička toponimija*, doktorska disertacija, Zadar.
- MAŽURAN, I., 1998. – *Hrvati i Osmansko carstvo*, Rijeka.
- MILETIĆ, Ž., 1993. – Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 32 (19), Zadar, 117-150.
- MILIĆ, I. – VIDOVIĆ, D., 2018. – Toponimija jugoistočnog dijela Neretvanske krajine, *Folia onomastica Croatica*, 27, Zagreb, 71-98.
- MIMICA, I., 2003. – Prirodna sredina u južnohrvatskim usmenim epskim pjesmama, u: D. Roksandić et al. (ur.), *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija, Zbornik radova s 3. međunarodne Projektne konferencije održane od 3. do 7. svibnja 2000. godine*, Split – Zagreb, 251-263.
- MITROVIĆ, I., 2019. – *Povijest Hrvata Krmpota, Medviđe i Zelengrada II*, Rijeka.
- MLINARIĆ, D., 2003. – Komparacija ranonovovjekovnih toponima iz Zoranićevih *Planina* i s Paganovog zemljovida *Tuto el contado di Zara e Sebenicho*, u: D. Roksandić et al. (ur.), *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija, Zbornik radova s 3. međunarodne Projektne konferencije održane od 3. do 7. svibnja 2000. godine*, Split – Zagreb, 29-49.
- MODRICH, G., 1892. – *La Dalmazia: romana – venete – moderna: note e ricordi di viaggio*, Torino.
- MULJAČIĆ, Ž., 1999. – Jedan rimski letak o dosad nepoznatom oslobađanju Obrovca od turske vlasti (u kolovozu 1538. godine), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 41, Zadar, 51-59.
- NOVAKOVIĆ, P., 2008. – Arheologija prostora i arheologija krajolika, u: B. Olujić (ur.), *Povijest u kršu*, Zagreb, 15-54.

- OBAD, S., 1977. – Uzroci iseljavanja iz Dalmacije u devetnaestom stoljeću, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 16 (7), Zadar, 175-182.
- OBAD, S., 1986. – Kraj hajdučije u Dalmaciji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 25 (12), Zadar, 283-297.
- PALAVESTRA, V., 2004. – *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Zemun.
- PAVIČIĆ, S., 1962. – Seobe i naselja u Lici, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 41, Zagreb, 1-365.
- PERIČIĆ, Š., 1979. – Obrovac kao trgovište, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Zadru*, 26, Zadar, 213-232.
- PERIČIĆ, Š., 1991. – Hajdučija u Dalmaciji XIX. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 33, Zadar, 185–204.
- PERIČIĆ, Š., 1992. – Problem dalmatinskog mlinarstva u XIX. stoljeću, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 34, Zadar, 161–180.
- PERIČIĆ, Š., 2006. – Prilog poznavanju gospodarskih prilika Bukovice i Podgorja u XIX. stoljeću, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, Zadar, 569-596.
- PETRICIOLI, I., 1963. – Crkva sv. Jurja u Ravanjskoj, *Starohrvatska prosvjeta*, III (8-9), Split, 177-180.
- PETRICIOLI, I., 1969. – Zoranićeve „deželje“ na jednoj suvremenoj karti, *Zadarska revija*, XVIII, 5, Zadar, 523-529.
- PILAR, I., 1931. – O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, XXVIII (1), Zagreb, 1-86.
- PIPOLOVIĆ, S., 1992. – Historijat prvog stabilnog katastra Dalmacije, u: S. Piplović (ur.) *Blago Hrvatske iz Arhiva mapa za Istru i Dalmaciju*, katalog izložbe, Split, 29-35.
- PLETERSKI, A., 2010. – Prostor, običaji in spremembe na mirilih Kruščice in Korit, u: G. Pleterski – P. Šantek (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*, Ljubljana, 127-152.
- POLJAK, Ž., 1969. – *Velebit*, Zagreb.
- POPOVIĆ, S., 2020. – *Starogradsko polje. Studija arheološkog krajolika*, Zagreb.
- RADOŠEVIĆ, T., 1965. – *Ofenziva za oslobođenje Dalmacije (I. IX – 9. XII. 1944.)*, Beograd.
- RAUKAR, T., 1977. – *Zadar u XV stoljeću: ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zadar.
- RAUKAR, T., 2007. – *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku (odabrane studije)*, Split.
- RIDANOVIĆ, J., 1974. – Vode, u: A. Cvitanović (ur.), *Geografija SR Hrvatske. Knjiga 6: Južno hrvatsko primorje*, Zagreb, 27-36.

- RIMAC, M., 2012. – *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine, Treći dio: Gornji Kotar*, Zadar.
- RIMAC, M., 2014. – Ima li u Hrvatskoj Open field-a? Zemljišna razdioba u selu Vojnić 1705. godine, u: I. Basić – M. Rimac (ur.), *Spalatumque dedit ortum: Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu*, Split, 333-388.
- RIMAC, M. – MLADINEO, G., 2009. – *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine*, Prvi dio: Donji Kotar, Zadar.
- ROGIĆ, P., 1965. – Naseljenost velebitske primorske padine kroz historiju, *Senjski zbornik*, 1 (1), Senj, 35-68.
- ROGLIĆ, J., 1974. – Prirodna osnova, u: A. Cvitanović (ur.), *Geografija SR Hrvatske. Knjiga 6: Južno hrvatsko primorje*, Zagreb, 9-43.
- ROIĆ, M., 2017. – 200 godina Franciskanskog katastra, u: G. Paar – R. Pavasović (ur.), *Monografija povodom 65 godina Hrvatskog geodetskog društva*, Zagreb, 27-42.
- RUKAVINA, A., 1979. – *Velebitskom stazama. Putopisi i eseji*, Zagreb.
- RUKAVINA, A., 1982. – U kamenu je zapisano. U povodu 150-godišnjice prekovalanske ceste, *Naše planine*, god. 74/34 (5-6), Zagreb, 109-114.
- SARINAY, Y., 2010. – *Osmanlı belgelerinde Hırvatistan*, Ankara.
- SAVIĆ, M., 2017. – Arhitektura i slikarstvo pravoslavnih crkava u Bilišanima i Obrovcu, URL: <https://chdr-ns.com/pdf/documents/Golubic-2017-Savic.pdf> (Pristupljeno 21-01-2020).
- SHANKS, M. – HODDER, I. 1998. – Processual, postprocessual and interpretive archaeologies, u: Whitley, D. S. (ur.), *Reader in archaeological theory: post-processual and cognitive approaches*, Psychology Press.
- SIROVICA, F. – BODRUŽIĆ, M. – HULJEV, I. – PERINIĆ, I. – PURUŠIĆ, A., 2014. – Can you catch a shephard from an airplane? Interpreting aerial photographs of Bukovica, *AARGNews – The newsletter of the Aerial Archaeology Research Group*, 48, 44-50.
- SKOK, P., 1971. – *Etimologijski riječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, I, Zagreb.
- SKOK, P., 1972. – *Etimologijski riječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, II, Zagreb.
- SKOK, P., 1973. – *Etimologijski riječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, III, Zagreb.
- SKRAČIĆ, V., 2011. – *Toponomastička početnica: osnovni pojmovi i metoda terenskih istraživanja*, Zadar,
- SLUKAN, M., 1997. – Katastarska dokumentacija Arhiva mapa u Hrvatskom državnom arhivu, *Arhivski vjesnik*, 40, Zagreb, 139-155.

- SLUKAN ALTIĆ, M., 2000. – Povijest mletačkog katastra Dalmacije, *Arhivski vjesnik*, 43, Zagreb, 171-198.
- SLUKAN ALTIĆ, M., 2003a. – *Povijesna kartografija: kartografski izvori u povijesnim znanostima*, Samobor.
- SLUKAN ALTIĆ, M., 2003b. – Komparativna analiza kulturnog pejzaža ruralnih naselja Mletačke i Habsburške krajine, u: D. Roksandić *et al.* (ur.), *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija, Zbornik radova s 3. međunarodne Projektne konferencije održane od 3. do 7. svibnja 2000. godine*, Split – Zagreb, 65-86.
- SLUKAN ALTIĆ, M., 2004. – Povijest stabilnog katastra Dalmacije – u povodu 170. obljetnice Arhiva mapa za Dalmaciju (1834.-2004.), *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, 19, Split, 7-46.
- SLUKAN ALTIĆ, M., 2008. – The Bishopric of Nin in 1692 – Mapping the Ethno-confesional changes, u: E. Ivetic, D. Roksandić, (ur.), *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium: Approaching the „Other“ on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*, Padova, 283-299.
- SMILJANIĆ, F., 1996. – Teritorij i granice Lučke županije u ranom srednjem vijeku, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 35 (22), Zadar, 205-256.
- SOLDO, J. A., 1974. – Franjevački samostan u Karinu, *Kačić - Zbornik Franjevačke Provincije Presvetog Otkupitelja*, 6, Split, 5-38.
- SPAHO, F. DŽ., 1989. – Skradinska nahija 1574. godine, *Acta historico-oeconomica Jugoslaviae*, 16, Zagreb, 79-107.
- SPAHO, F. DŽ., 2007. – *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo.
- SZABO, GJ., 1930/1932. – *Obrovac i obrovački kraj 1930. – 1932.*, Arhiv Ministarstva kulture Republike Hrvatske (*rukopis*).
- ŠARIĆ, M., 2010. – Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt, *Ekonomska i ekohistorija*, 6 (1), Zagreb, 55-94.
- ŠARLIJA, T., 2010. – Prometno značenje Jasenica u prapovijesti i antici, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52, Zadar, 1-43.
- ŠARLIJA, T., 2012. – Jasenice pod vlašću Osmanlija i Mlečana od XVI. do konca XVIII. stoljeća, *Povijesni prilozi*, 43, Zagreb, 135-175.
- ŠARLIJA, Z., 2011. – *Jasenice nekada i sada. Pučka epska pjesma*, Zadar.

- ŠEBEČIĆ, B., 1996. – O trgovini bitumenom u Dalmaciji od XIII. do XVIII. stoljeća, *Rudarsko-geološko-naftni vjesnik*, 8 (1), Zagreb, 129–138.
- ŠEGOTA, T., 1974. – Klima, u: A. Cvitanović (ur.), *Geografija SR Hrvatske. Knjiga 6: Južno hrvatsko primorje*, Zagreb, 20-27.
- SKRAČIĆ, V., 2011. – *Toponomastička početnica. osnovni pojmovi i metode terenskih istraživanja*, Zadar.
- ŠILJEG, B. – KALAFATIĆ, H., 2015. – Zračna arheologija u istočnoj Slavoniji 2014. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, XI, Zagreb, 135-144.
- ŠIMUNOVIĆ, P., 2009. – *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Zagreb.
- ŠIMUNOVIĆ, P., 2010. – Lička toponomastička stratigrafija, *Folia onomastica Croatica*, 19, Zagreb, 223-246.
- ŠPRLJAN, N., 2018. – Toponimija Nacionalnog parka Paklenica, *Folia onomastica Croatica*, 27, Zagreb, 123-205.
- ŠTULAR, B., 2011. – Historic Landscape Characterization, *Varstvo spomenikov*, 46, Ljubljana, 133-144.
- ŠUĆUR, J., 2015. – *Ukapanje u prapovijesnim tumulima od kasne antike do novog vijeka na prostoru između Zrmanje i Neretve*, doktorska disertacija, Zadar.
- ŠUĆUR, J., 2017. – Tumuli u Dalmaciji – posljednjih 2000 godina, u: I. Miloglav – A. Kudelić, J. Balen (ur.), *Recikliraj, ideje iz prošlosti*, Zagreb, 116-131.
- ŠUĆUR, J. – BRAJKOVIĆ, D. – BEDIĆ, Ž. – VYROUBAL, V., 2020. – Pakoštane – Maksanova gomila, a newly discovered necropolis of kamici (stećci), u: S. Krznar *et al.* (ur.), *Zbornik Instituta za arheologiju*, 14, *Life and Death in Mediaeval and Early Modern Times. Proceedings of the 5th International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb*, Zagreb, 215-238.
- TAČON, S. C. P., 1999. – Identifying Ancient Sacred Landscapes in Australia: From Physical to Social, u: W. Ashmore – A. Bernard Knapp (ur.), *Archaeologies of Landscape: Contemporary Perspectives*, Oxford, 33-57.
- TADEJ, V. – GABELICA, D., 2007. – *Auf den Spuren Winnetous in Kroatien: 10 Routen Winnetous*, Zagreb.
- TILLEY, C., 1993. – Art, Architecture, Landscape [Neolithic Sweden], u: B. Bender (ur.), *Landscape Politics and Perspectives*, Oxford – Providence, 49-84.
- TILLEY, C., 1994. – *A phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*, Oxford.

- TOKIĆ, N. – MAGAŠ, I., 2018. – *Rječnik sela Popovići*, Zadar.
- TOMIČIĆ, Ž., 1990. – Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 23 (1), Zagreb, 139-162.
- TRALJIĆ, S. M., 1969. – Nin pod udarom tursko-mletačkih ratova, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 16-17, Zadar, 529-548.
- TRALJIĆ, S. M., 1971. – Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 18, Zadar, 343-377.
- TRALJIĆ, S. M., 1974. – Izvoz drva preko Obrovca krajem XVI. stoljeća, *Radovi Centra JAZU u Zadru*, 21, Zadar, 261–269.
- TROŠELJ, M., 2011. – Mitske predaje i legende južnovelebitskog Podgorja, *Studia Mythologica Slavica*, XIV, Zagreb, 345-370.
- TUTIĆ, D. – VUČETIĆ, N. – LAPAINE, M., Uvod u GIS, Zagreb, 2002. URL: http://www.kartografija.hr/old_hkd/obrazovanje/prirucnici/Uvod_u_GIS.pdf (Pristupljeno 11-10-2020).
- VESELINOVIĆ, J., 2010. – *Golubić (obrovački) kroz vijekove i danas*, Golubić.
- VIDAKOVIĆ, J., 1989. – Bukovica na stranicama „Kraglskog Dalmatina“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28 (15), Zadar, 157-164.
- VIDOVIĆ, D., 2009. – Gradačka toponimija, *Folia onomastica Croatica*, 18, Zagreb, 171-221.
- VIDOVIĆ, D., 2010. – Pregled toponimije jugozapadnog dijela Popova, *Folia onomastica Croatica*, 19, Zagreb, 283-340.
- VIDOVIĆ, D., 2011. – Toponimija sela Zavala, Golubinac, Belenići i Kijev Do u Popovu, *Folia onomastica Croatica*, 20, Zagreb, 207-248.
- VIDOVIĆ, D., 2012. – Pogled u toponimiju Makarskog primorja, *Folia onomastica Croatica*, 21, Zagreb, 207-232.
- VIDOVIĆ, D., 2013a. – Ojkonimi Neretvanske krajine, *Croatica et Slavica Iadertina*, vol. 9/1, 3-30.
- VIDOVIĆ, D., 2013b. – Toponimija sela Trnčina u Popovu, *Folia onomastica Croatica*, 22, Zagreb, 215-252.
- VIDOVIĆ, D., 2015a. – Pogled u toponimiju sela Hrasno u istočnoj Hercegovini, *Folia onomastica Croatica*, 24, 93-123.
- VIDOVIĆ, D., 2015b. – Pogled u toponimiju župe Vid, *Hrvatski neretvanski zbornik*, 7, Zagreb, 288-306.

- VIDOVIĆ, D., 2019. – Pogled u toponimiju Kotorskog zaljeva, *Studia lexicographica*, 13, Zagreb, 97-122.
- VINCE-PALLUA, J., 1996. – History and Legend in Stone – To Kiss the *Baba*, *Studia ethnologica croatica*, 7-8, Zagreb, 281-292.
- VINŠČAK, T., 1989. – Kuda idu „Horvatski nomadi“, *Studia ethnologica*, 1, Zagreb, 79-89.
- VINŠČAK, T., 1991. – Gdje tražiti hrvatski Olimp?, *Studia ethnologica*, 3, Zagreb, 27-31.
- VINŠČAK, T., 2010. – Velebitska mirila u kontekstu sakralne geografije južnog Velebita, u: A. Pleterski, G. P. Šantek (ur.), *Mirila : kulturni fenomen*, Ljubljana, 11-14.
- VRKIĆ, Š., 2010. – Gradina u Muškovcima (AN6), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 7, Zagreb, 534-535.
- VRKIĆ, Š., 2014. – Novi nalaz rimskog međašnog zida u Golubiću kod Obrovca, *Archaeologia adriatica*, VIII, Zadar, 101-122.
- VRKIĆ, Š., 2018. – Roman boundary walls on the Liburnian territory, u: M. Milićević Bradač – D. Demicheli (ur.), *The century of the brave*, Zagreb, 343-352.
- VRKIĆ, Š., 2022. – Arheološka baština Bukovice u rukopisnoj ostavštini Luke Jelića, u: M. Dubolnić Glavan (ur.), *Luka Jelić (1864. – 1922.) istraživač i znanstvenik: valorizacija znanstvenog opusa*, Zadar (u tisku).
- VRKIĆ, Š. – MAURIN, D., 2013. – Prilog arheološkoj topografiji sela Zelengrad u Bukovici, *Asseria*, 11, Zadar, 51-98.
- VRKIĆ, Š. – KULENOVIĆ OCELIĆ, N., 2020. – Prilog poznavanju prapovijesnih gradina na donjem toku rijeke Zrmanje, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 37, Zagreb, 37-72.
- VRKIĆ, Š. – KULENOVIĆ, I. – KULENOVIĆ OCELIĆ, N., 2018. – *Stručno izvješće o arheološkom pregledu terena na prostoru Grada Obrovca i Općine Jasenice 2018. godine*, Zadar, (rukopis).
- VRKIĆ, Š. – KULENOVIĆ, I. – KULENOVIĆ OCELIĆ, N., 2019. – *Stručno izvješće o arheološkom pregledu terena na prostoru Grada Obrovca i Općine Jasenice 2019. godine*, Zadar, (rukopis).
- VRKIĆ, Š. – KULENOVIĆ, I. – KULENOVIĆ, N. – IGLIĆ, S., 2020. – *Stručno izvješće o arheološkom pregledu terena na prostoru Grada Obrovca i Općine Jasenice 2020. godine*, Zadar, (rukopis).
- VRKLJAN, D., 2019. – Zaštita hrvatske rudarsko-geološke materijalne baštine, *Annual of the Croatian Academy of Engineering*, 2019 (1), Zagreb, 485-500.

- VUČIĆ, J., 2006. – Arheološko istraživanje u franjevačkom samostanu u Karinu, *Obavijesti - Hrvatsko arheološko društvo*, godina XXXVIII, broj 1, Zagreb, 138-147.
- VUČIĆ, J., 2010. – Arheološka istraživanja kod crkve Sv. Jure u Kruševu, *Diadora*, 24, Zadar, 99-160.
- VUJEC, S. – MARUŠIĆ, R. – SAKAČ, K., 1994. – Underground bauxite exploitation in the Western Dinarids-essential facts and comments, *Rudarsko-geološko-naftni zbornik*, 6, (1), Zagreb, 71-94.
- VUKOVIĆ, M., 2018. – Preliminarni rezultati rekognosciranja jugoistočnog Velebita, *Diadora*, 32, Zadar, 49-88.
- WILKES, J. J., 1974. – Boundary Stones in Roman Dalmatia, *Arheološki vestnik*, 25, Ljubljana, (1976), 258-274.
- ZARADIĆ, R., 2010. – Mitologizacija na primjeru povijesne ličnosti Kraljevića Marka, *Polemos*, 13, Zagreb, 113-125.
- ZBORNİK DOKUMENATA, 1956. – *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, Borbe u Hrvatskoj 1943. god.*, V (17), Beograd.
- ZBORNİK DOKUMENATA, 1957. – *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, Borbe u Hrvatskoj 1943. god.*, V (19), Beograd.
- ZBORNİK DOKUMENATA, 1966. – *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, Borbe u Hrvatskoj 1944. godine*, V (34), Beograd.
- ZEKAN, M., 2008. – *Vizionarova misija. Fra Aloysius (Lujó) Marun (1857. – 1939.)*, Split.
- ZLATOVIĆ, S., 1895. – Topografičke crtice o starohrvatskim županijama i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, *Starohrvatska prosvjeta*, I (1-4), Zagreb – Knin, 10-15, 79-83, 138-145, 212-217.
- ŽIVKOVIĆ, Z., 2013. – *Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo*, Zagreb.
- ZRNIĆ, L., 2012. – Ostavština Većeslava Henneberga u arhivima Ministarstva kulture RH, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 36, Zagreb, 23-34.
- ŽULJIĆ, S., 2001. – Regionalno i teritorijalno ustrojstvo Hrvatske u razdoblju između godina 1945.-2000., *Ekonomski pregled*, 52 (1-2), Zagreb, 3-28.
- ŽUPAN, S., 1998. – Prilozi iz Jasenica, *Zadarska smotra*, XLVII (4-6), Zadar, 367-373.

8. SAŽETAK

Tema rada je kulturni krajolik područja nekadašnje teritorijalno-administrativne jedinice Općine Obrovac. Unatoč velikoj geografskoj raznolikosti to područje bilo je oblikovano kao jedinstvena povijesna cjelina okupljena oko grada Obrovca, koji je stoljećima bio administrativno, političko, ekonomsko i prometno središte ovog dijela sjeverne Dalmacije. Tek su ratni događaji iz 1990-ih godina donijeli radikalne promjene u kojima je obrovačko područje izgubilo svoj nekadašnji prepoznatljivi karakter.

Istraživanju obrovačkog krajolika se pristupilo kao jedinstvenoj cjelini u kojoj je čovjek svojim tisućljetnim djelovanjem ostvario značajan utjecaj na okoliš, na način da ga je fizički mijenjao gradeći umjetne strukture ili je svojim djelovanjem utjecao na promjene u prirodnom okolišu. Cilj rada bio je istražiti krajolik kao povijesni izvor, koji u sebi sadrži materijalne i nematerijalne elemente iz različitih povijesnih razdoblja. To je posebno važno jer za obrovačko područje nisu sačuvani pisani povijesni izvori stariji od kasnog srednjeg vijeka. Zbog toga je veća pozornost bila usmjerena na materijalne ostatke vidljive u današnjem krajoliku i povijesne procese koji su najviše utjecali na promjene u njemu. Istraživanju krajolika nije se pristupilo isključivo kao materijalnom, već se nastajalo obuhvatiti i njegove nematerijalne elemente, poput narodnih predaja i toponima, koji su neizostavan dio svakog kulturnog krajolika.

Jedno od glavnih obilježja obrovačkog krajolika je njegov izrazito krški karakter, koji je omogućio da ostatci mnogobrojnih antropogenih struktura ostanu vidljivi na površini i nakon više tisuća godina od izgradnje, poput onih najstarijih prapovijesnih, među kojima se ističu gradine i tumuli. Manji dio obrovačkog krajolika zauzimaju poljoprivredna i naseobinska područja, koja se mogu smatrati zonama uništenja jer su u njima starije strukture, poput onih iz rimskog razdoblja, samo iznimno sačuvane kao površinske strukture. Razdoblje kasnog srednjeg vijeka obilježila je izgradnja fortifikacijskih objekata, koji su najčešće sačuvani kao ruševine i sakralnih objekata, od kojih su rijetki sačuvani kao cjelovite građevine. Razdoblje novog vijeka obilježi je nastanak mnogobrojnih zaselaka koji su bili osnovni tip naselja na cijelom obrovačkom području.

Klimatske prilike, reljef i neke povijesne okolnosti utjecale su na to da je posljednjih nekoliko stoljeća ekstenzivno stočarstvo postalo glavna gospodarska grana većine obrovačkog stanovništva. Takav način gospodarenja prouzročio je značajne promjene u okolišu, poput

ubrzane deforestacije, ogoljenja i erozije tla, koji su potaknuli proces masovnog ograđivanja i nastanak suhozidnih ograda, najbrojnijih antropogenih struktura u obrovačkom krajoliku.

Tijekom druge polovice 20. stoljeća odvijao se proces preobrazbe obrovačkog područja iz siromašnog stočarskog kraja u industrijsko središte, temeljeno na bogatim ležištima boksitne rude. Industrijalizaciju je pratila ubrzana deruralizacija i značajna degradacija krajolika, koji u to vrijeme nije prepoznat kao važan resurs i dio kulturne baštine, a posljedice toga još se uvijek snažno osjećaju. Domovinski rat (1991. – 1995.) je donio kraj industrijske djelatnosti, gospodarski slom i demografsko pustošenje većine obrovačkih naselja od čega se obrovački kraj još uvijek nije uspio oporaviti.

Ključne riječi: kulturni krajolik, obrovačko područje, Zrmanja, Bukovica, Velebit, arheologija, toponimi, industrijalizacija.

9. ABSTRACT

The subject of this thesis is landscape of former territorial-administrative unit, the Obrovac Municipality. Although the area displays heterogeneous geographic characteristics, it has developed as a unique historic micro region with Obrovac as a center. Throughout the centuries, the town has been an administrative, political, economic and traffic hub of this particular part of northern Dalmatia. It was only with the radical changes brought about by a devastating war in the 1990-ies that Obrovac area has lost its former specific character.

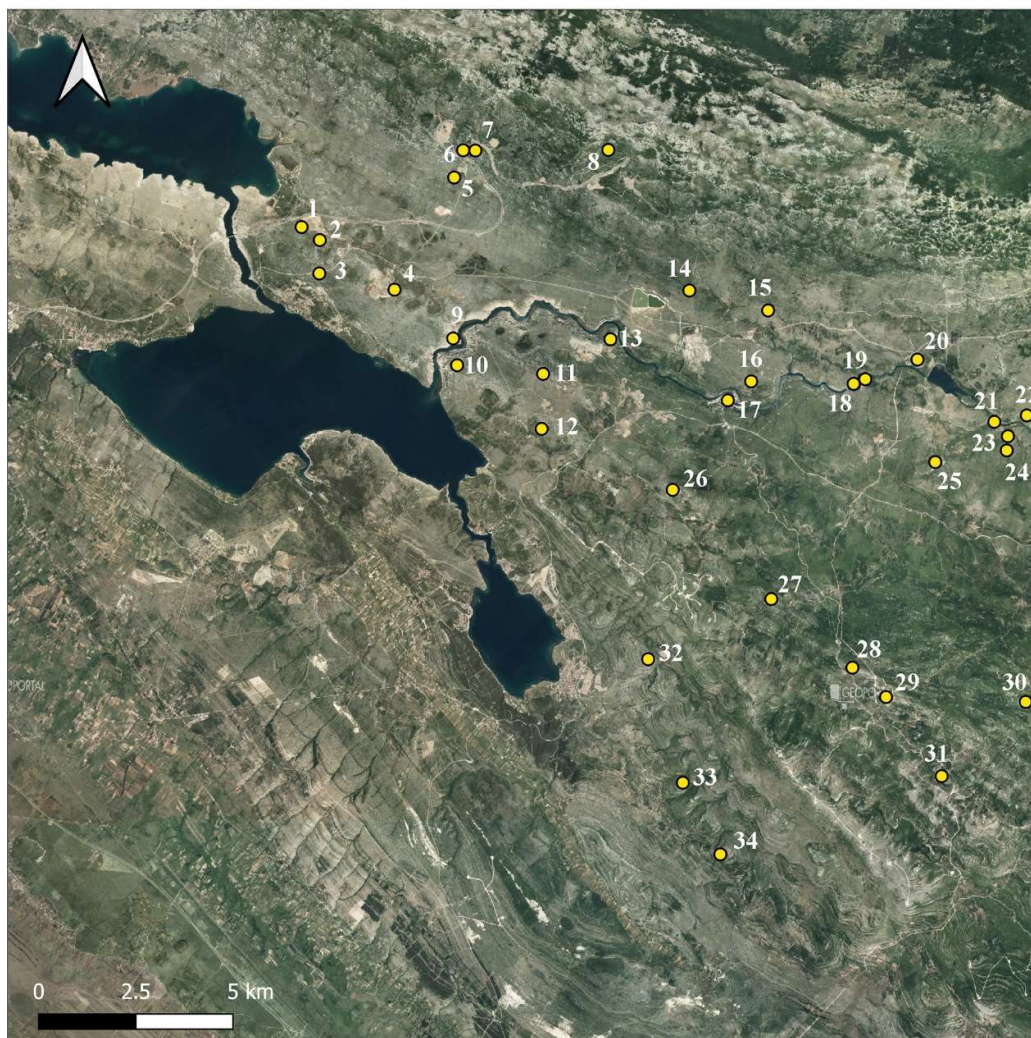
The research of Obrovac area was conceptualized as a totality, a unique whole with millennia worth of human action which have made a considerable impact on the environment. The humans have affected changes in the landscape by building various structures or natural features were altered through the actions of humans. The purpose of this thesis was to research the landscape as a historical source, which include material and intangible elements from different historical periods. These aspects of landscape are of particular importance for Obrovac area as literary sources earlier than late medieval period have not been preserved. Hence, material remains were awarded a particular prominence in the thesis, still visible and present in contemporary landscape. Material remains were taken to signify various processes that were instrumental in alterations of landscape. However, the material remains were not the only type of record utilized in the research. Various intangible elements such as folk tales and toponyms were taken into consideration as an integral part of landscape constitution. One of the main characteristics of Obrovac area is karst relief, which is one of the reasons why numerous anthropogenic structures are still preserved well after thousands of years after they were built, most notably the earliest prehistoric sites such as hillforts and tumuli. A smaller part of Obrovac landscape is represented by agricultural and settlement areas which may be considered as zones of destruction where earlier structures (such as those from Roman period) are in rare cases preserved as surface structures. The period of late Middle ages is characterized by building of fortification structures which are preserved as ruins. Sacral buildings also feature prominently in this period and only a handful are preserved as standing buildings. The early Modern period is characterized by the emergence of numerous hamlets which were the basic settlement unit at the entire Obrovac area.

Climate, relief and some historic circumstances were instrumental in extensive animal husbandry being elevated as a primary economic activity for several centuries. This form of subsistence economy caused tremendous changes in the environment such as rapid deforestation and soil erosion. These processes in turn stimulated land enclosure on a massive scale and the emergence of drystone wall enclosures, the most numerous anthropogenic structures in the Obrovac landscape.

During the second half of the 20th century a rapid transformation of Obrovac area took place where animal husbandry was substituted with industry. The Obrovac area was transformed from a mostly poor area into a rather major industrial hub, based primarily on the extraction of Bauxite aluminum ore. Industrialization caused considerable degradation of landscape, which at the time was not considered to be an important resource and part of cultural heritage. The consequences of these massive industrialization processes are still keenly felt in the landscape. The Homeland war (1991. – 1995.) has terminated the industrial activities and economic breakdown and demographic decline ensued for a vast majority of settlements in the Obrovac area. The area is yet to recover (if ever) from these catastrophe grade events.

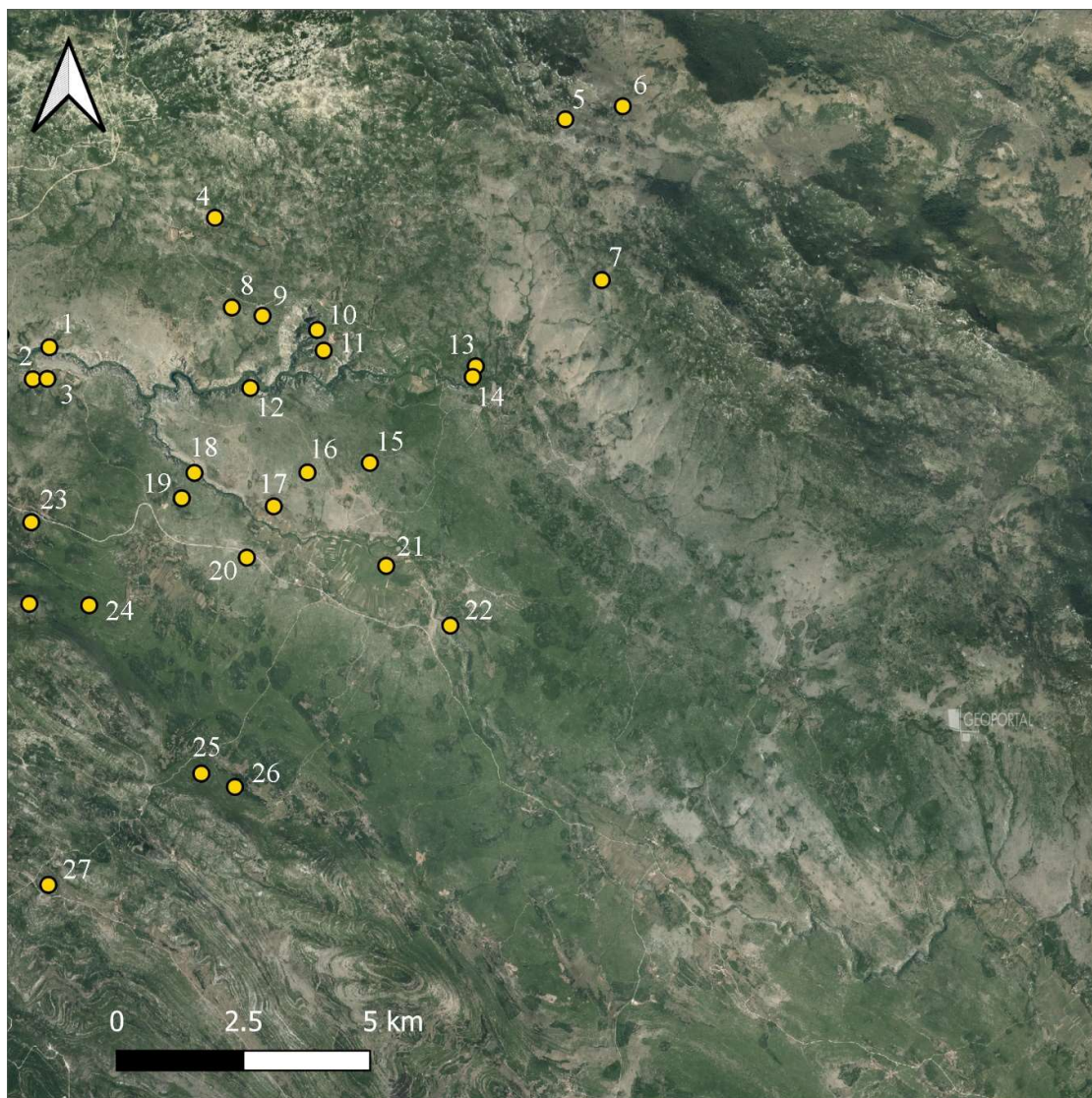
Key words: cultural landscape, Obrovac area, Zrmanja, Bukovica, Velebit, archaeology, toponyms, industrialization.

10. PRILOZI

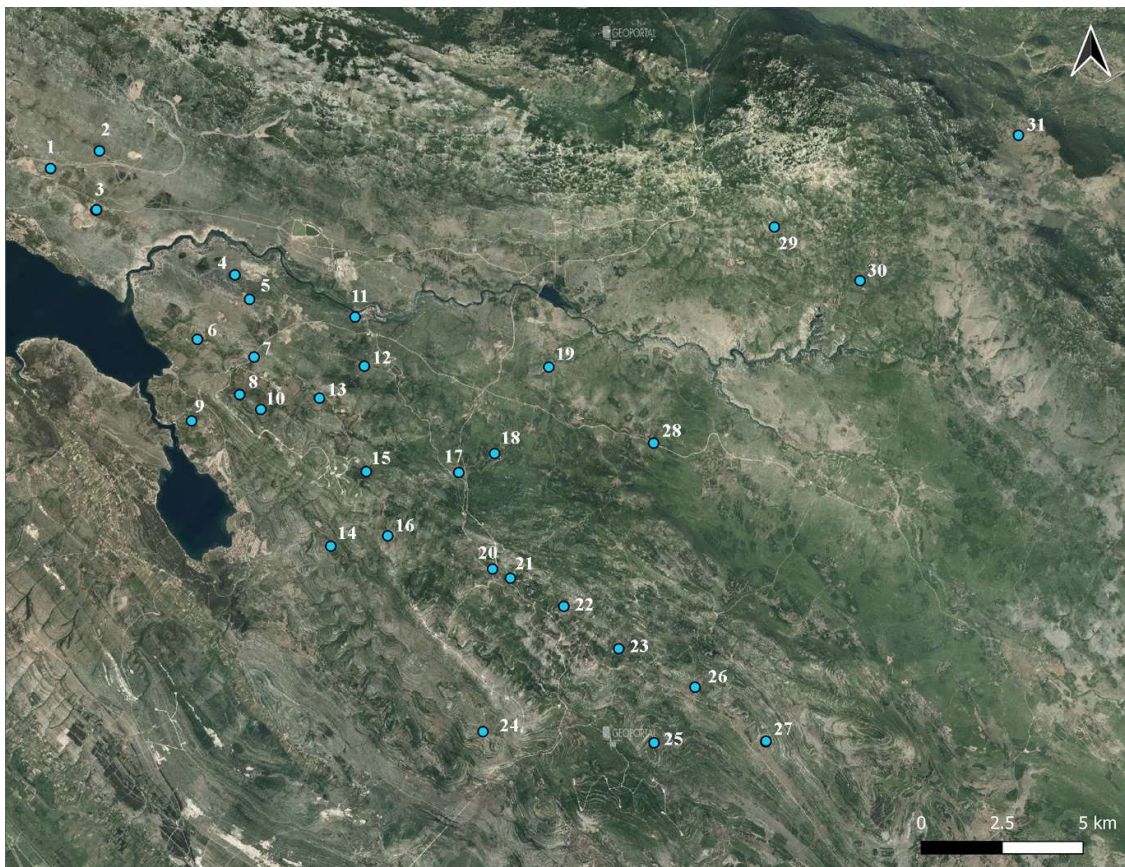
1. Razvršje/Patkin kuk (Rovanjska)	13. Punta Miljanića (Kruševo)	25. Obrići (Bilišane),
2. Dračevac (Jasenice/Rovanjska)	14. Gradina (Zaton Obrovački)	26. Cvijina gradina (Kruševo),
3. Livodice (Maslenica)	15. Bravarica (Zaton Obrovački)	27. Uvezac (Kruševo),
4. Juričevića gradina (Jasenice)	16. Zidine (Zaton Obrovački)	28. Zelengradina (Zelengrad),
5. Gradina kod Zelenikovca (Jasenice)	17. Fortica (Obrovac)	29. Gradina (Zelengrad),
6. Razvršje (Jasenice)	18. Jankovića buk (Muškovci)	30. Velika Kreta (Zelengrad),
7. Visoka glavica (Jasenice)	19. Stari Obrovac (Bilišane)	31. Šarića gradina (Medvida),
8. Fratarska glavica (Jasenice)	20. Gradina (Muškovci)	32. Pržun (Gornji Karin),
9. Šibenik/Gradina (Jasenice)	21. Berberova gradina (Bilišane)	33. Kuk/Čukura Lacmanovića (G. Karin),
10. Bojnik (Kruševo)	22. Paravinja Dolac (Muškovci)	34. Vršina (G. Karin).
11. Velika gradina (Kruševo)	23. Berberov vrščić (Bilišane)	
12. Slime (Kruševo)	24. Mirčetina draga (Bilišane)	

Karta 1. Prapovijesni gradinski lokaliteti i lokaliteti na ravnome (1. dio)

1. Pljuvaka (Muškovci)	10. Čičevac (Golubić)	19. Umac (Bogatnik)
2. Svinjski Dolac (Bilišane)	11. Prezida (Golubić)	20. Bilo (Bogatnik)
3. Dramotić (Bilišane)	12. Kudin most (Nadvoda)	21. Zelića gradina (Kaštel Žegarski)
4. Bilića gradina (Golubić)	13. Smokovac (Krupa)	22. Gradina kod Prndelja (Nadvoda)
5. Ruja (Krupa)	14. Alan (Krupa)	23. Velika Gradina (Bilišane)
6. Gradina (Duboki Dol)	15. Trebačnik (Nadvoda)	24. Gradina (Bogatnik)
7. Gradina (Krupa)	16. Gradina (Nadvoda)	25. Gradina (Komazeci)
8. Veselinovića gradina (Golubić)	17. Gradinica (Nadvoda)	26. Gradinica (Komazeci)
9. Zidine (Golubić)	18. Kozji kuk (Bogatnik)	27. Gradina (Medvida)

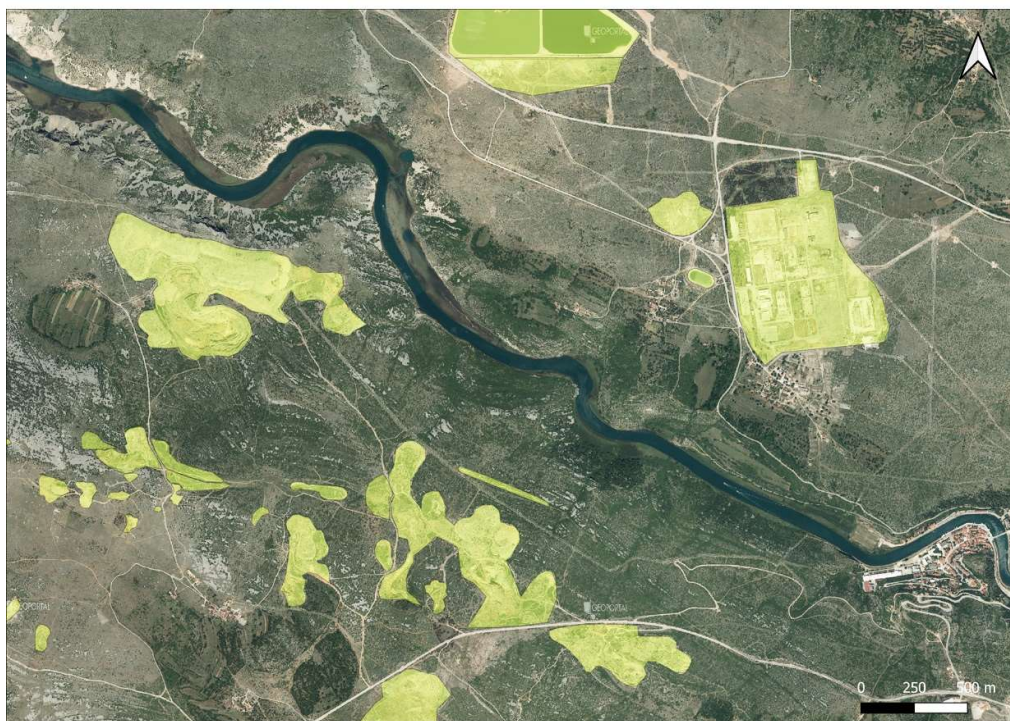
Karta 2. Prapovijesni gradinski lokaliteti i lokaliteti na ravnome sa sačuvanim površinskim strukturama (2. dio)

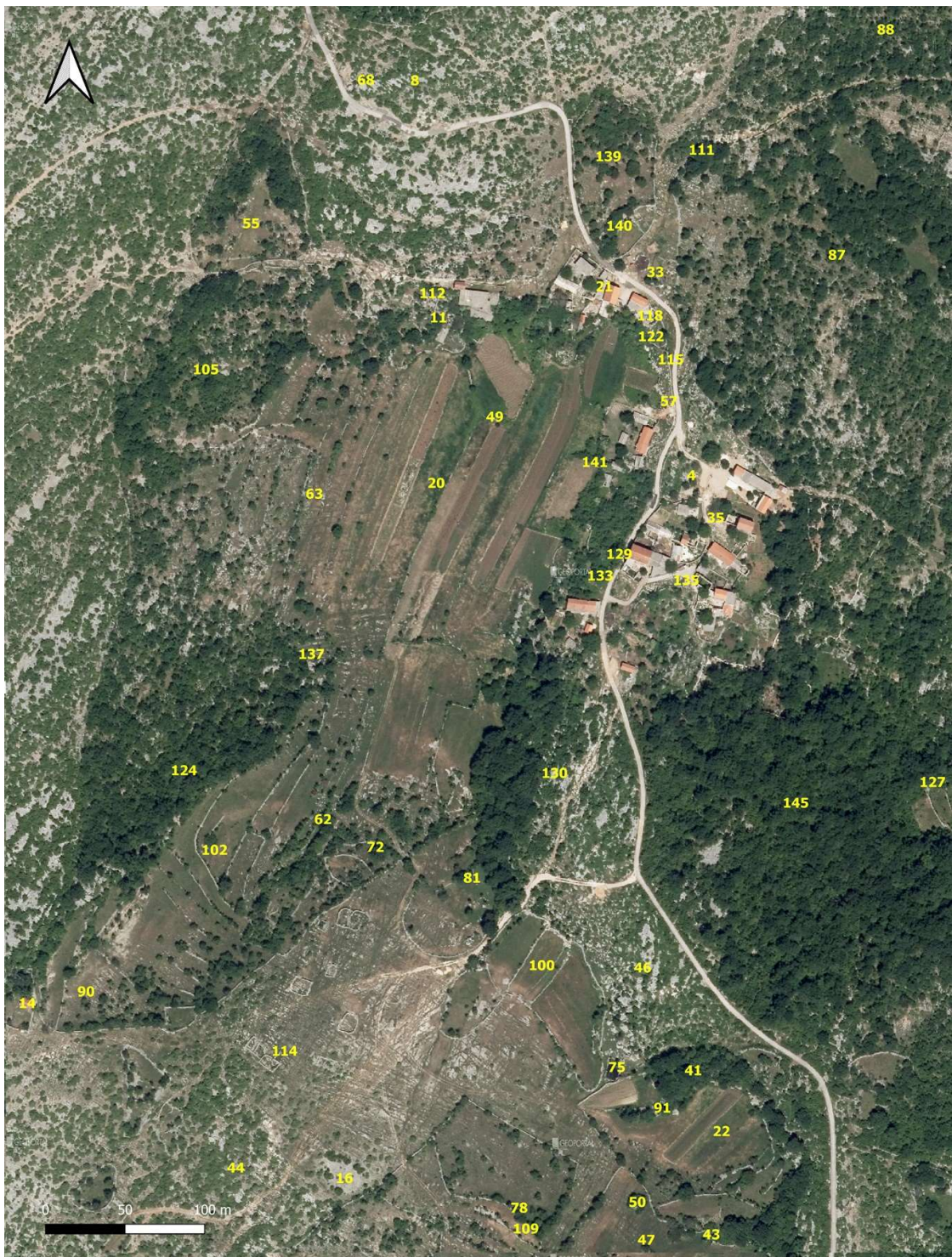
Hidrološki objekti (bunari i lokve) označeni na mletačkim katastarskim kartama završenima do 1709. godine.

1. Vulića dolac (Jasenice)	9. Ribnica (Kruševo)	17. Jasenovača (Zelengrad)	25. Pištet (Bjelina)
2. Božići (Jasenice)	10. Osojnica (Kruševo)	18. Janjkeš (Zelengrad/Bilišane)	6. Solokva (Medvida)
3. Lokva i bunar (Jasenice)	11. Slatki bunar (Obrovac)	19. <i>Ioscovaz</i> (Bilišane)	27. Marica (Medvida/Parčići)
4. Zevelinac (Kruševo)	12. Modrič (Kruševo)	20. Zvijezda (Zelengrad)	28. Silovita lokva (Bilišane)
5. Blizanac (Kruševo)	13. Lozovac (Kruševo)	21. Maovac (Zelengrad)	29. Topla lokva (Golubić)
6. Otišina (Kruševo)	14. Dragomirov bunar (Gornji Karin)	22. Veliki bunar (Medvida)	30. Brestovac (Golubić)
7. Lokva Sekina (Kruševo)	15. Lukova dolina (Kruševo)	23. Bunarić (Medvida)	31. Smiljanić bunar (Duboki Dol)
8. Kadinovac (Kruševo)	16. Bukovac (Kruševo)	24. Dračin bunar (Gornji Karin)	32. Ležaje (Gornji Karin)

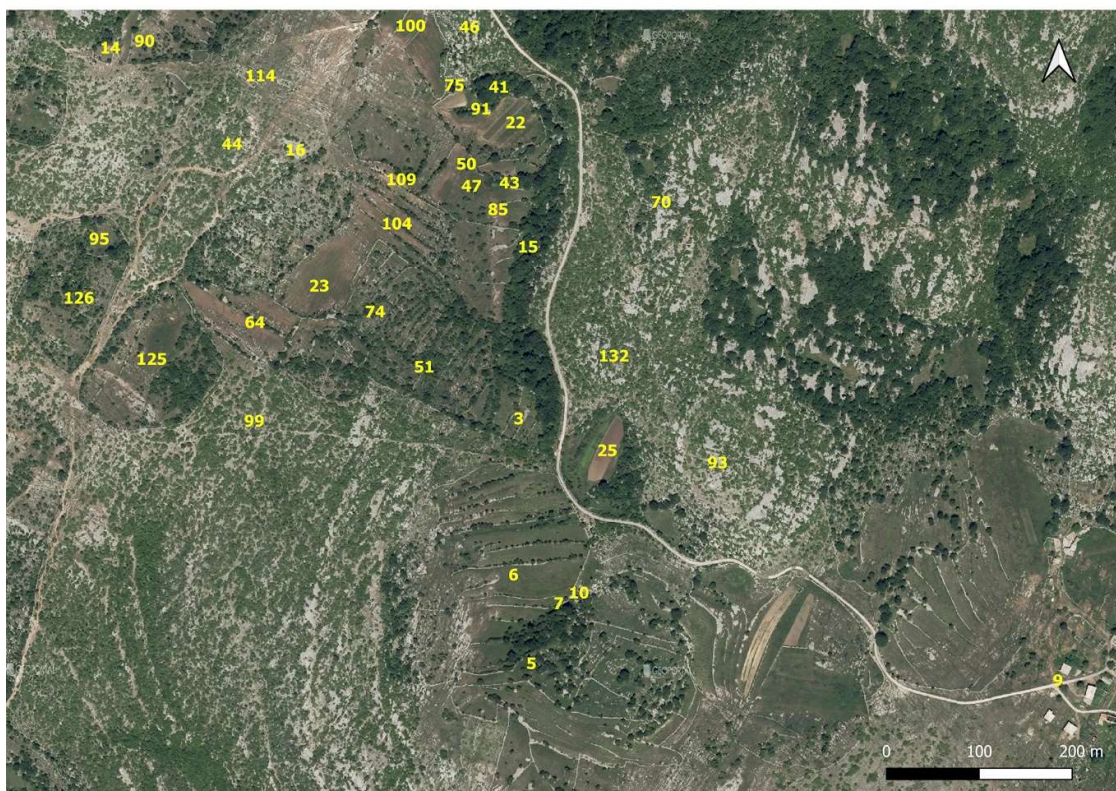
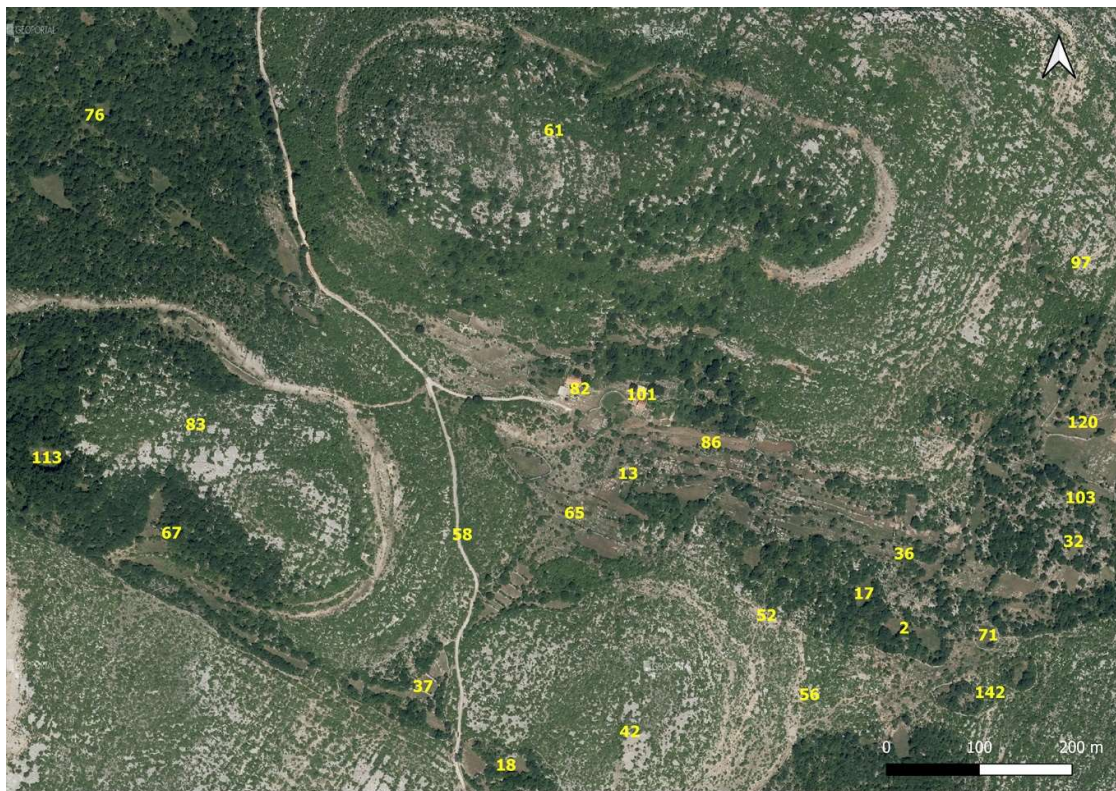
Karta 3. Hidrološki objekti označeni na mletačkim katastarskim kartama izrađenim početkom 18. stoljeća

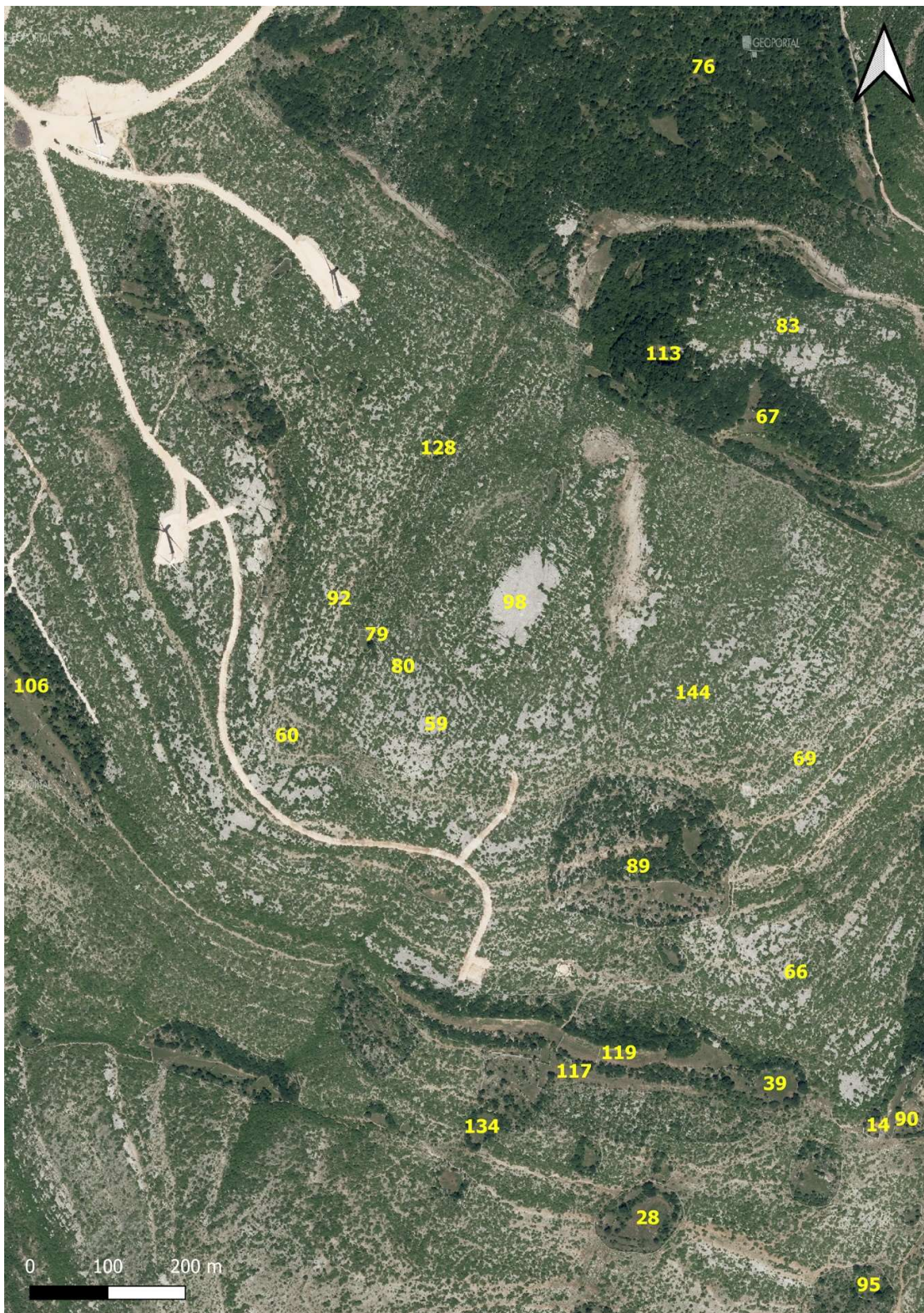
Karta 4-5. Područja Jasenica, Zaton Obrovačkog i Kruševa devastirana rudarskom industrijom

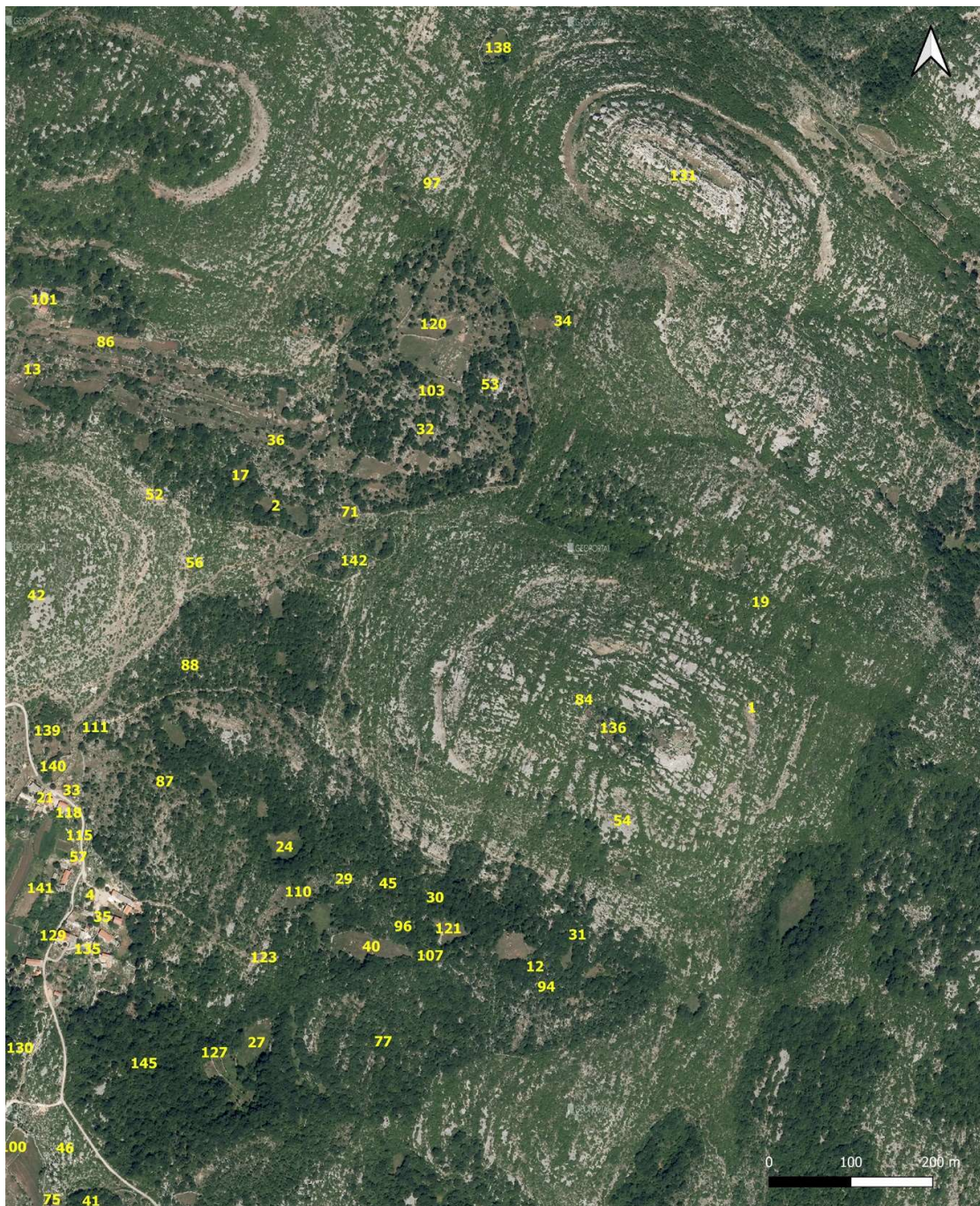
Karta 6. Toponimi u središnjem dijelu zaseoka Donji Vrkići u Kruševu

Karta 7-8. Toponimi na sjevernom i južnom dijelu zaseoka Donji Vrkići u Kruševu

Karta 9. Toponimi na zapadnom dijelu zaseoka Donji Vrkići u Kruševu

Karta 10. Toponimi na istočnom dijelu zaseoka Donji Vrkići u Kruševu

ŽIVOTOPIS AUTORA

Šime Vrkić rođen je 05. 10. 1980. godine u zaseoku Donji Vrkići u Kruševu (Općina Obrovac). Osnovnu školu pohađao je u rodnom mjestu i Zadru, gdje je završio srednju Kemijsku školu. Godine 1999. upisao je dvopredmetni studij povijesti i arheologije na Sveučilištu u Zadru. Diplomski rad naslovljen *Srednjovjekovna topografija Bukovice i rubnog dijela Ravnih Kotara koji s njom graniči* je obranio na Odjelu za Arheologiju 2006. godine. Kao apsolvent počeo je honorarno raditi na arheološkim istraživanjima koja su vodili Arheološki muzej u Zadru i Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Godine 2009. zapošljava se u privatnoj arheološkoj tvrtki Geoarheo d.o.o. iz Zagreba, u kojoj je uz manji prekid bio zaposlen do 2016. godine. Od 2018. do 2022. godine bio je zaposlen na Odjelu za turizam i komunikacijske znanosti Sveučilišta u Zadru na radnom mjestu asistent – suradnik u nastavi, odnosno kao doktorand na projektu *Kulturni krajolik – model valorizacije, zaštite, upravljanja i korištenja kulturne baštine, HRZZ UIP-2017-05-2152 (ProHeritage)*, voditelja izv. prof. dr. sc. Igora Kulenovića. Godine 2018. ponovno upisuje poslijediplomski studij *Arheologija istočnog Jadrana*, na kojemu je 2022. godine obranio doktorsku disertaciju naslovljenu *Arheološki pristupi analizi i kategorizaciji kulturnog krajolika: primjer područja bivše Općine Obrovac*. Živi u Zadru, oženjen je i otac jednog djeteta.